Pavel Sudopiatov_ERIOPERATSIOONID Lubjanka ja Kreml 1930 - 1950

Vene keelest
tõlkinud Gerda Kroom
©&©
O L I O N
Tallinn 2000
Originaali tiitel: Павел Судоплатов СПЕЦОПЕРАЦИИ Лубянка и Кремль 1930-1950 годы Москва ОЛМА-ПРЕСС 1997
Pühendan selle raamatu oma abikaasa, võitluses fašismiga langenud sõjakaaslaste ja seltsimeeste ning omavoli ohvrite mälestusele.
Kaane ja tiitli kujundanud Tiit Rammul Toimetanud Margus Leemets Sisu pildid skanneerinud Mai Suvi
;N 9985-66-170-2

Sisukord

Autorilt

Kas me tahame seda või mitte, kuid aeg möödub, ja see, mis alles eile oli Suur Riiklik Saladus, kaotab riigi ajaloo järskudes keerdkäikudes oma erakordsuse ja salastatuse ning muutub üldiseks omandiks - oleks vaid soov tõde teada saada.
Saatuse tahtel olin mina, üks Nõukogude Liidu sõjaväe- ja välisluure juhte, jäänud selleks ajaks, kui valmis see raamat, ainsaks tunnistajaks eriteenistuste omavahelisele vastasseisule ning nii sise- kui välispoliitika umbsõlmedele aastatel 1930-1950.
Vaatamata repressioonidele enne ja pärast sõda, õnnestus mul, kes ma veetsin 15 aastat vangistuses, kummaliste asjaolude kokkulangemise ja kahtlemata ka lihtsalt vedamise tõttu ellu jääda ning panna kirja mälestused, mis olid seotud tolle aja vastuoluliselt ja traagiliselt arenenud sündmustega.
Luure ja vastuluure ei ole Venemaa juhtkonna silmis kunagi au sees olnud. Ometi etendasid nad totalitaarse juhtimissüsteemiga riigi võimude tegevuses aeg-ajalt olulist osa. Mind kui professionaali köidab isiklik populaarsus kõige vähem, kuid pärast NSV Liidu lagunemist, mis minu arvates toimus esmajoones põhimõttelageda nägelemise ning võimuvõitluse tõttu, pean oma kohuseks jutustada inimestele tõtt sellest, mis tegelikult toimus 30.-50. aastatel, et nad mõistaksid meie kodumaa ajaloo traagiliste ja kangelaslike sündmuste loogilist arengut. Motiivid, mis viisid, kuritegelike repressioonideni ja milles olid süüdi nii riigi juhtkond kui ka julgeolekuorganid, olid seotud mitte ainult Stalini ja teiste juhtide isiklike ambitsioonidega, vaid
9
ka tolle võimuvõitlusega, mis toimus pidevalt nende lähikonnas. Seda võitlust varjati osavalt kõlavate loosungite taha - „ võitlus kõrvalekalletega" valitsevas parteis, mis tegeleb „kommunismi kiirendatud ülesehitustööga", „võitlus rahvavaenlastega", „võitlus kosmopoliitidega", ..perestroikaga". Lõppkokkuvõttes aga langesid kõigi nende kampaaniate ohvriteks miljonid süütud inimesed.
Mina pean just seda oma raamatu peateemaks. Olen kindel, et see erineb suuresti müüdist Kremli endise juhtkonna nii nimetatud „konservatiivsete" või siis „demokraatlike" ringkondade tegevust ajendanud motiivide kohta.
Ma juhtisin luure-diversioonioperatsioonide teenistust Nõukogude julgeolekuorganites 1930. aastate lõpust kuni 1950. aastate alguseni, kaasa arvatud Suure Isamaasõja periood. Mingi terrorist ma muidugi ei olnud. Igal juhul pole ma ise end selleks kunagi pidanud. Ma olin ja jään elukutseliseks revolutsionääriks.
Ma võitlesin eluga riskides fašistliku terroriorganisatsiooniga OUN (Ukraina natsionalistid) Euroopas ja Lääne Ukrainas, samuti Hitleri käsilaste, terroristide Konovaletsi ja Suhhevitšiga, kes hävitasid tuhandeid minu kaasmaalasi.
Minu töö ja tegevus seisnes võitluses terrorismi ja kuritahtlike jõududega, kes organiseerisid salajasi relvastatud aktsioone. Terroristid tegutsesid reeglina nõukogude korra vastu võitlemise sildi all. Lev Trotski ja Konovaletsi likvideerimine oli verise kodusõja jätk, see oli sõjaline aktsioon Nõukogude riigi kõige õelamate vaenlaste vastu, ainult et nüüd juba väljaspool NSV Liidu piire. Taolised operatsioonid töötas välja riigi poliitiline juhtkond ja viidi läbi tema otsese kontrolli all. Nagu teada, ei ole paljud Lääne eriteenistused tänini loobunud erioperatsioonide läbiviimisest, mis on seotud inimröövide ja tapmistega. Pean seda siinkohal kahetsusega ütlema.

Kui uskuda ametlikke andmeid ja massiteabekanaleid, siis tegutsevad vene sõjaväelaste vastu Tšetšeenias siiani välismaiste eriteenistuste abiga mitte ainult sealsed kohalikud löögi-rühmad, vaid ka välismaalastest palgasõdurid.
10

Need, kes levitavad erinevaid väljamõeldisi minu oletatavast terroristlikust tegevusest minevikus, ei taha märgata nähtavasti seda kriminaalse ja poliitilise terrorismi lainet, mis on tabanud Venemaad ja samuti ka endise NSV Liidu territooriumi tänapäeval. Tšetšeenias toimuvatel konfliktidel on kahtlemata oma ajalooline tagapõhi. Ometi peab kahetsusega tunnistama, et küllaltki mõjukad isikud unustavad sageli vene eriteenistuste tähtsaima ja esmase ülesande — takistada riigis terrorismi vohamist ja kindlustada kodanike julgeolek. Ajaloo ees on vaja olla aus ja teha õigeid järeldusi mitte ainult teiste, vaid ka enda vigadest.
Mind ei pane näiteks imestama rea meie tuntud tegelaste sagedased kontaktid tšetšeenia opositsiooni bandiitlike grupeeringute liidritega. Ometi tundub mulle, et poliitikute asi ei ole pidada „täieõiguslikku dialoogi" bandiitidega, kes on määrinud oma käsi sadade tuhandete süütute inimeste verega. Teine asi on, kui läbirääkimistega tegelevad eriteenistuste töötajad, diplomaadid või muud valitsuse poolt volitatud isikud.
Minevikus tegi mitte ainult meie riiklik, vaid ka sõjaväeline juhtkond jämedaid vigu Kaukaasia poliitikas. Mitte NKVD, vaid Riigikaitse rahvakomissariaat tegi otseselt ettepaneku viia läbi massilise küüditamise erioperatsioon Põhja Kaukaasias. Seda tehti, et puhastada võitleva Punaarmee tagalat. Nimetatud fakti saab vajaduse korral dokumentaalselt tõestada.
Neil, kes küll mitte alusetult, kuid siiski liiga emotsionaalselt moraliseerivad Trotski kõrvaldamise üle 1940. aastal, samuti topeltagentide ja mõrvarite tegevuse üle natsionalistlikes terrororganisatsioonides niinimetatud külma sõja aastatel, tasuks mõelda ka tänapäeva poliitikute moraalsest palgest, ma pean siinkohal silmas läbirääkimisi terroristidega, kes on kuulutatud ülevenemaaliselt tagaotsitavateks. Muidugi on vaja ka selle seltskonnaga kontakti pidada, kuna see kergendab rahu sobitamist. Ometi on lubamatu, kui eriteenistuste raske, kohati lausa tänamatu tööga tegelevad poliitikud. Kui nad aga kord on võtnud endale säärased funktsioonid, siis peavad nad kandma ka
11
täit vastutust. On iseloomulik, et kõik XX sajandi kõmulised poliitilised mõrvad - nii meie maal (kallaletung Stolõpinile), kui ka erinevate isikute poolt piiri taga (Trotski likvideerimine, Mussolini röövimine, J. Kennedy, I. ja R. Gandhi, O. Palme, Y. Rabin jt. tapmine) - viidi ühes või teises variandis läbi inimeste poolt, kes olid seotud oma riigi eriteenistustega. Siinjuures tuleb alla kriipsutada, et terroristid-täideviijad, kes otseselt tulistasid kõrgeid riigitegelasi, nagu järeldub ümberlükkamatult usaldus-väärsetest materjalidest, „väljusid oma endiste peremeeste kontrolli alt" ning neid kasutasid ära ekstremistlikud poliitilised grupeeringud, kes mingil juhul ei soovinud olla otseselt seotud terroriaktsioonidega.
Tuleb siiski tunnistada, et eriteenistused on ainsad võimu-institutsioonid, kellel on seaduslik alus tegelda aktiivselt ekstre-mistlike grupeeringute, organisatsioonide ja liikumistega ning lasta neisse imbuda oma agentidel ja usaldusisikutel. „Tööta-des" terroristidega ning kaasates üksikjuhtudel ekstremistlikke organisatsioone lahinguoperatsioonidesse, suunavad eriteenistused vastavalt oma erihuvile teatud kindlate agentuur andmete vastu, võitlejaid ehk potentsiaalseid terroriaktide täideviijaid, kas siis „vastu tahtmist" või „sunnitult", kallaletungi objektide juurde.

Nii oli näiteks tsaari ohrankaga koostööd tegeva Bogroviga, kes tulistas Stolõpinit, samuti Amiriga, kes tappis Iisraeli peaministri Rabini.
Kõik kohtuotsused terroriaktide täideviijate suhtes langetatakse reeglina maksimaalse kiirusega, et peita fakte, varjata jälgi ja hävitada tunnistajaid, kel võib olla andmeid teo täideviijate ja eriteenistuste koostöö kohta. Muuseas, täielik informatsioon poliitilise terroriaktsiooni täideviijate kohta jääb üldsusele enamasti kättesaamatuks.
Poliitilise võitluse käigus kasutatakse ka provokatsioonilisi meetodeid, et luua vajalik situatsioon ekstremistlike terroriaktide läbiviimiseks. Kogu traagika seisneb selles, et eriteenistused on võimu otseses alluvuses, mis loob võimaluse manipuleerida poliitiliste mõrvade ilmselgete asjaoludega, varjates sealjuures mõrvari teguviisiga mingit
12

isiklikku või poliitilist motivatsiooni ning samas algatada ka poliitilist terrorit, nagu see juhtus pärast Kirovi tapmist Nikolajevi poolt.
Minu kohus on kutsuda ühiskonda üles osutama vastupanu, et üksikisik ei allutaks jõustruktuure enda ainuisikulisele kontrollile, kuna „reeglitetapoliitilise võitluse" tingimustes, lokaalsetes sõdades ja etnilistes konfliktides, kus vohab poliitiline terror, võib kontrollimatu jõuaktsioonide läbiviimine viia kõige traagilisemate tagajärgedeni.
Teine poliitilise ajaloo õppetund, mille saime 1930.-1950. aastatest, seisneb hädavajalikkuses kehtestada ühiskonna demokraatlike institutsioonide kontroll niinimetatud „kulissidetaguste" läbirääkimiste üle, samuti ükskõik milliste mitteametlike sidemete üle Venemaa riigitegelaste ja välisriikide juhtide, eelkõige USA, Lääne-Euroopa, Jaapani ja Lõuna-Korea vahel.
Äärmiselt tähtis on, et riigi väliskontaktide saladus ei muutuks miljonite inimeste saatusega manipuleerimiseks. Seoses sellega tahan rõhutada: need, kes kõige sagedamini räägivad „Stalini ja Hitleri rahvavastasest sobingust" ning „Molotovi-Ribbentropi salajasest paktist", vaikivad visalt kolmest salaprotokollist - lisadest Jalta konverentsi otsustele, mis kirjutati alla USA, Suurbritannia ja NSVL juhtide poolt 11. veebruaril 1945. aastal. Aga just nende dokumentidega tehti USA ja Suurbritannia juhtkondadele ülesandeks aidata täita vangla-kohti Nõukogude Liidus: kohe pärast sõda olid laagrid valmis vastu võtma sadu tuhandeid „poliitilisi vastaseid" ja teisi „ kahtlasi" isikuid, kes asusid Lääne-Euroopas ja liitlasvägede poolt okupeeritud Saksamaa territooriumil. Sealjuures laienes vägivaldne repatrieerimine mitte ainult endistele Nõukogude kodanikele, vaid ka neile emigrantidele, kes polnud iialgi omanud Nõukogude kodakondsust!
Inglismaa ja Ameerika juhtkonna küüniline GULAG-i täiendamise mahitamine viitab nende osalusele poliitilistes repressioonides Nõukogude Liidus. Seda kinnitab omakorda tuntud tees: lääneriikide reaalne poliitika baseerub jõudude vahekorral, ratsionaalsel arvestusel ja poliitilistel huvidel, mitte aga
13
müütilisel „kiindumusel vabaduse ja demokraatia ideaalidesse".
Nimelt need, kes kõige enam muretsesid demokraatia pärast „raudse eesriide taga", sanktsioneerisid faktiliselt NSV Liidus rakendatavaid repressioone poliitiliste vastaste suhtes välismaa territooriumidel. See on aga rahvusvahelise õiguse elementaarsete normide ennekuulmatu jalge alla tallamine. Kas pärast sellise fakti ilmsikstulekut võtab tõesti keegi tõsiselt seda, et lääneriikide huvid eeldavad nende „ siirast hoolitsust" demokraatia eest Venemaal või teistes SRÜ riikides?
Minu raamat lükkab ümber mulle kunstlikult külge poogitud „versiooni" tuntud Lääne teadlaste Oppenheimeri, Fermi, Bohri ja teiste kasutamise kohta Nõukogude luure

agentidena. Nad pole seda kunagi olnud. Sellegipoolest jagasid nad Nõukogude valitsuse ja luure usaldusväärsete isikutega tähtsat teaduslik-tehnilist informatsiooni tuumarelvastuse vallas. Nende teaduslikud tööd sattusid Nõukogude Liitu ja Rootsi nende endi teadmisel.
Meie teadlased kasutasid samuti luure poolt USA-s ja Inglismaal kogutud materjale. Nagu on meenutanud meie teaduslik-tehnilise luure veteran A. Rõlov, andsid tema ja ta kolleeg, professor J.Terletski edasi J.Haritonile ja A. Sahharovile USA-st saadud teaduslikud käsitlused magnetkumulatsiooni skeemi kasutamisest termotuumse plahvatusseadme konstrueerimisel.
Hiljaaegu kinnitas rahvusvahelisel Nõukogude tuumarelva loomise ajaloole pühendatud konverentsil Venemaa Teaduste Akadeemia korrespondentliige L. Feoktistov, et I. Kurtšatov sai välismaised materjalid, mis olid seotud vesinikupommi loomisega, NSVL Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjalt A. Zavenjaginilt.
Loomulikult ei vähenda eelpoolöeldu meie teaduse teeneid kodumaise tuuma- ja termotuumarelvastuse loomisel. Kui aga teadlased, selle relva loojad, on alati olnud soosingus ja teeninud ära riigijuhtide austuse ja erilise lugupidamise, siis suhtumist neisse, kes neid abistasid, riskides oma eluga, et hankida just õigel hetkel äärmiselt vajalikku teaduslikku informatsiooni, ei saa nimetada teisiti, kui julmaks ja küüniliseks.
14
Lääne tuntuimatele füüsikutele ligipääsu võimaldavate põhiagentuuride otsesed loojad nagu G. Ovakimjan, S. Semjonov, L. Vassilevski, Z.Rõbkina, S.Apresjan, P. Pastelnjak ja G.Heifetz vallandati luurest häbiväärse puhastuskampaania käigus. Mitte keegi luure juhtidest pole tänini nende ees vabandanud, rääkimata sellest, et neid kõiki ära märkida valitsuse autasudega. Meie luure väärtuslikumad agendid S. Kurnakov ja Rosenbergide võitluskaaslane Sarant (elas NSV Liidus Starose nime all), kes pidasid otsest kontakti ameerika füüsikutega, jäeti 50.-60. aastatel ja faktiliselt kuni oma elupäevade lõpuni ilma vajalikust materiaalsest ja moraalsest toetusest teaduslik-tehnilise luure juhtkonna poolt, kes muuseas kannab vastutust ka Rosenbergide hukkumise eest.
Veelgi küünilisemalt käituti silmapaistva teadlase Klaus Fuchsiga, kelle kangelastegu vaikiti maha ja kellele rida ajaloolasi paneb mitteametlikult süüks NSV Liiduga koostöö tunnistamist, pidamata samas võimalikuks aidata kaasa sellele, et teda kas või postuumseltki autasustataks.
Olen kaugel sellest, et tekitada kelleski mõtet või kahtlust, nagu oleksid meie juhtivad füüsikateadlased teinud luurealast koostööd julgeolekuorganitega. Siin on tegu hoopis millegi muuga. Nõukogude luure peamiseks ülesandeks oli meie poliitilisele ja teaduslik-tehnilisele juhtkonnale informatsiooni hankimine reaalse olukorra kohta kõigis ühiskondliku elu sfäärides, aga samuti ka teaduslikest ja tehnilistest edusammudest.
Paljude praeguste luuretöötajate jutustuste põhjal täitsid meie kodumaise teaduse tuntud tegelased, sealhulgas ka praegu USA-s elav akadeemik R. Sagdejev, Nõukogude juhtkonna tähtsat ülesannet (poliitiline sondeerimine, desinformatsioon, tea-duslik-tehniliste materjalide kogumine) meie luureorganite residentuuride abiga välismaal, olemata sealjuures formaalselt seotud ükskõik milliste kohustustega Nõukogude eriteenistuste suhtes...
Kõigest eelpoolöeldust ongi selles raamatus juttu. Võib-olla seetõttu pole ka suhtumine autorisse kaugeltki ühetähenduslik. „Sudoplatovi hirmuäratava isiku" vastu on aga eriti kriitiliselt
15

meelestatud just need, kes ühel või teisel moel võlgnevad oma karjääri küllaltki tihedatele sidemetele Nõukogude eriteenistus-tega - ma pean siinkohal silmas selliseid tegelasi nagu V. Na-dein „Izvestiast" („töötles" aktiivselt akadeemik A. Sahharovi, nagu rääkis mulle 5. Valitsuse ülema asetäitja, KGB kindralmajor V. Šadrin), N. Gevorkjan "Moskovskie Novostist", kommentaatorid „Eho Moskvõst". Jääb üle vaid imestada, miks just nemad minu isikut nii raevukalt hukka mõistavad. Olen siinkohal täiesti siiras, sest nende vanemad, Nõukogude luure kaastöötajad Iraanis, Leedus ja Prantsusmaal, võtsid 30.-40. aastatel korduvalt osa Nõukogude juhtkonnale soovimatute inimeste röövimisest ja likvideerimisest. Muuseas, ka sellest kirjutan ma oma raamatus, mida võin vaid soovitada pr. Gevorkjanil kunagi jõudehetkel lugeda.
Elu on niisugune nagu ta on ning kulgeb oma, meile allumatute seaduste järgi. Meie ülesanne on teha minevikust teatud järeldusi, püüda lahti mõtestada möödunut, et mitte teist korda sama kivi otsa komistada. Arvan, et siinkohal võib meid paljuski aidata ajalooteadus, mis peab aegade tagant objektiivselt hindama minevikku. Ja mitte ainult andma hinnanguid minevikus tehtule, vaid seda ka lahti mõtestama ja selgitama, et meie järeltulijad ei peaks lahendama samu probleeme, mida meie omal ajal kaugeltki kõige paremal kombel ei teinud.
Samuti pean hädavajalikuks pöörata tähelepanu sellele, et minu mälestused ei pretendeeri mingil moel sündmuste ajaloo-lis-teaduslikule käsitlusele. See on asjaosalise ja pealtnägija subjektiivne vaatenurk ja hinnang sellele, kuidas tegutsesid need mehhanismid, mis käivitasid NSV Liidu poliitikamasina ning kuidas õnnestus kolossaalsete ohvrite hinnaga luua võimas riik, mis märkimisväärselt mõjutas sündmuste arengut kogu maailmas 30.-50. aastatel, arenedes seejärel ülivõimsaks suurriigiks, mis hoidis hirmu all mitte ainult oma kodanikke, vaid maailma tervikuna. Riik likvideeris vaesuse ja kaose, mis oli maad haaranud pärast kodusõda, tehes seda sügavas usus XX sajandi suure sotsiaalse revolutsiooni õigsusesse ning selles oligi tema jõud. Nimelt seetõttu avaldasid oma sümpaatiat NSV Liidu suhtes,
16
teda otseselt või kaudselt toetades ka sellised kaasaja suurvaimud nagu Niels Bohr, Enrico Fermi, Robert Oppenheimer, Albert Einstein ja teised.
Vastastikkuse vaenulikkuse peamine põhjus peitub julmas vastuolus NSV Liidu ja Lääne maailma vahel, mis kajastub kõigis meie maa sise- ja välispoliitilistes sündmustes.
Kuidas seda ka tänapäeval ei tõlgendata, kuid mul pole mingit kahtlust, et Lääne valitsevad ringkonnad mitte ainult ei vihanud meie riiki, vaid tegid kogu tema eksisteerimise vältel kõik, mis oli nende võimuses, et ta hukkuks. USA, Inglismaa ja NSV Liidu sunnitud liit võitluses hitlerismi vastu sõja-aastatel ei kujunenud hingetõmbeajaks nende omavahelises vastasseisus. Külm sõda kestis edasi. Lääs kartis kaotada oma mõjuvõimu maailmas ning talle polnud lihtsalt kasulik NSV Liidu kiire lüüasaamine võitluses Saksamaaga. 1991. aasta detsembrini tehti kõik NSV Liidu nõrgendamiseks. Nüüd elame raskelt üle vastasseisu ja koostöö uut staadiumi lääneriikidega, mis nii või teisiti hakkab lähtuma Venemaa kui kaasaja ühe suurriigi ajaloolisest rollist. Siiski, erinevalt möödunud aastatest, ei ole praegu jutt enam meie riigi ellujäämisest. NSV Liidu pärand annab kindla garantii võimalike pöörete ja keerdkäikude korral, tehes meist võimsa partneri läbirääkimistel rahvusvahelisel areenil. Muidugi, riigi sisemine ebastabiilsus ja läbikukkunud majanduspoliitika sunnivad valitsevaid ringkondi vältimatult ka nüüd - kui mitmes kord juba! - panema vastutuse tehtud vigade eest riigi endisele juhtkonnale. Sellest tuleneb ka pidev vaenulikkus, mis kohati kasvab otse vihkamiseks nende vastu, kes oma tööga lõid

selle kaasaegse arengu baasi, mis on jäänud siiani kodumaa uhkuse ja prestiizi ümberlükkamatuks teguriks.
Järgides sõjaväelist vandetõotust, vaikisin seni, kuni eksisteeris Nõukogude Liit. Kui aga pärast 1991. aasta pöördelisi sündmusi lakkas rida Nõukogude luure ja NSV Liidu välispoliitilise tegevuse aspekte olemast saladus, ning kõik see, mida ma ustavalt teenisin, lõpetas oma eksisteerimise, ei saanud ega olnud mul ka enam õigust vaikida. Kahjuks polnud mul teist valikut, kui
17
avaldada oma mälestused esmalt Läänes, kuna kodumaised kirjastajad kavatsesid need välja anda alles pärast konsulteerimist „kompetentsete instantsidega". Olen tänulik John ja L. Shechterile, et mu raamat nende abiga ilmavalgust nägi.
Selle raamatu kirjutamisel osutasid mulle suurt abi minu võitluskaaslased, kellega jagasin meie keerulise ja ohtliku töö kõiki raskusi. Pean oma kohuseks avaldada erilist tänu moraalse toetuse eest KGB Välisluure ülemale L. Sebaršinile, julgeolekuorganite veteranidele S. Ananinile, P. Massiule, A. Rõlo-vile, I. Štšorsile, J. Kolesnikovile, Z. Zarubinile,A. Kamajev-Filo-nenkole ja kirjanik-publitsist K. A. Stoljarovile.

P. Sudoplatov
6. august 1996. a.
oooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooo

1. peatükk Algus

I. Lapsepõlv ja tööle asumine Tšekaasse

Ma sündisin 1907. aastal Ukrainas, Melitopoli linnas, mis asus puuviljarikkas piirkonnas ja kus tolle aja arvestuste kohaselt oli umbes kakskümmend tuhat elanikku. Ema oli venelane, isa ukrainlane - lihttööline, pagar, kokk, ettekandja. Nii nagu kõiki lapsi - meid oli peres viis - ristiti mindki vene õigeusu kirikus Peetri ja Pauli nimepäeval. Minu algharidus koosnes Uue ja Vana Testamendi õppimisest ning vene keele aluste omandamisest, kuna tsaariajal oli ukraina keele õpetamine koolides keelatud. Seda kasutati vaid kõnekeelena. Kuni kümnenda eluaastani oli mu lapsepõlv täiesti tavaline. Pärast isa surma jäi pere eest hoolitsemine ema ja vanema õe õlgadele. Samal aastal kui suri minu isa, toimus revolutsioon, ja võimu haarasid bol-ševikud. Algul muutus elu linnas vähe ja kõik kulges oma loomulikku, sissetallatud rada mööda. Kuid niipea, kui lõppesid toidu-varud, algas kaos, millega kaasnes bandiitide terror. Meie perel ei olnud mingit varandust, me elasime väikese ühekorruselise maja kahetoalises üürikorteris, mis kuulus majaomanik Hro-lenkole. Minu tookordset suhtumist toimuvatesse sündmustesse võib pidada täiesti tüüpiliseks väikese sissetulekuga peredele, kellel polnud midagi kaotada. Lugenud Buhharini Revolut-siooni aabitsat", uskusin loomulikult kogu hingest, et ühiskondlik omand ongi aluseks õiglase ühiskonna ülesehitamisel, kus kõik on võrdsed. Riiki hakkavad aga juhtima tööliste ja talu-
19
poegade esindajad, pidades silmas lihtsate inimeste, mitte mõisnike ja kapitalistide huve.
Minu vanem vend Nikolai astus Punaarmeesse 1918. aastal - kahe aasta pärast sai temast Tšekaa salga võitleja. Aasta varem, olles kaheteistkümnene, põgenesin kodust

mina ja ühinesin Punaarmee polguga, mis oli peagi sunnitud Melitopolist lahkuma. Meie polgu purustasid valged ja vaid väikestel gruppidel õnnestus läbi murda Punaarmee 44. laskurdiviisi üksuseni Kiievi lähistel. Kuna selleks ajaks olin algkooli juba lõpetanud ja oskasin lugeda, määrati mind sideroodu. Hiljem võtsin osa lahingutest Kiievi all. 1921. aastal, kui olin saanud neliteist, sattusid diviisi eriosakonna töötajad varitsusele, mille olid korraldanud ukraina natsionalistid ning paljud neist hukkusid. Tol ajal võitlesime põhiliselt mitte valgete, vaid ukraina natsionalistide väeosadega, mida esindasid Petljura ja „Setši streletside" korpuse komandör Konovalets.
Kui algas kodusõda, kuulutasid ukraina natsionalistid välja iseseisva riigi ja 1919. aasta jaanuaris sõja Venemaale ning Ukraina bolševistlikule juhtkonnale (30. ja korra ka 40. aastatel võtsin ma otseselt osa võitlusest ukraina natsionalistidega). See võitlus lõppes faktiliselt alles 1992. aasta jaanuaris, pärast seda, kui Ukraina valitsus eksiilis ja kogu ülejäänud maailm tunnustas Kravtšukki iseseisva Ukraina riigi presidendina.
Eriosakond oli kandnud raskeid kaotusi ning vajas kiiresti telefonisti ja šifreerijat. Seetõttu saadeti mind tööle julgeolekuorganitesse, millest saigi alguse minu teenistus Tšekaas-KGB-s.
Diviisis, kus ma teenisin, võitlesid koos minuga poolakad, austerlased, sakslased, serblased ja isegi hiinlased. Viimased olid äärmiselt distsiplineeritud ja võitlesid viimse veretilgani. Võitlus oli julm ning juhtus koguni, et ukraina natsionalistid ja bandiitide grupeeringud hävitasid terveid külasid: üldse hukkus Ukrainas kodusõja käigus üle miljoni inimese. Minu põlvkond harjus peagi sõja julmuste, kaotuste ja viletsusega. Me pidasime seda kõike täiesti loomulikuks.

Riik oli juba alates 1914. aastast sõjaseisukorras ning Venemaa
20
tragöödia seisnes selles, et kuni kodusõja lõpuni, 1922. aastani, polnud võimalik luua stabiilset ühiskonda, mis oleks toetunud normaalsetele, inimlikele väärtustele.
Kogemus, mille olin omandanud algul telefonistina, hiljem šifreerijana töötades, tuli kasuks. Ma trükkisin dokumente märkega „salajane", mis saadeti väejuhatusele ja dešifreerisin telegramme, mida saime otse Tšekaa ülemalt, Feliks Dzeržinskilt Moskvast.
1921. aasta sai minu elus pöördeliseks. Diviis oli üle viidud Žitomiri. Meie Eriosakonna peamiseks ülesandeks sai abi osutamine kohalikule Tšekaale, et tungida Petljura ja Konovaletsi juhitavatesse ukraina natsionalistide põrandaalustesse partisanisalkadesse. Nende relvastatud banded korraldasid diversiooniakte kohalike Nõukogude võimuorganite vastu. Tšekaa ülematel Potaševitšil ja Savinil õnnestus seada sisse dialoog partisanide juhtidega ja pidada nendega mitteametlikke läbirääkimisi. Minu ülemad kohtusid nendega Žitomiri konspiratiivkorteris. Mina kui parasjagu käepärast olev noor kaastöötaja, pidin elama majas, kus asus konspiratiivkorter ning niiöelda teenindama läbirääkimisi. See kogemus, mille sain suhtlemisel ukraina natsionalistlike grupeeringute juhtidega, kes olid sisuliselt oma ümbruskonna tõelised peremehed, aitas mind edaspidi, kui minust sai julgeoleku operatiivtöötaja. Sain omal nahal tunda, mida tähendas teha tegemist põrandaaluse vandenõuga.
Sõda ukraina natsionalistidega kestis peaaegu kaks aastat ja lõppes kompromissiga - nende juhid võtsid vastu amnestia, mille pakkus neile välja Nõukogude Ukraina valitsus. See toimus aga alles pärast seda, kui Konovaletsi poolt Žitomiri saadetud kahe tuhande mõõgalise ratsaväesalga piirasid ümber Punaarmee väeosad ja see oli sunnitud lõpuks alla andma. Konovaletsi bande kandis suuri kaotusi. Nendes

lahingutes hukkus ka minu vanem vend Nikolai, kes teenis piirivalvevägedes Poola piiri ääres. Mina andsin raporti üleviimiseks Melitopolisse, et olla perekonnale lähemal ja kasutada võimalust oma lähedasi aidata.
Melitopolis viibimise viimasel kolmel aastal olin noorem operatiivtöötaja GPU ringkonnaosakonnas ja vastutasin infor-
21
maatorite eest, kes tegutsesid kreeka, bulgaaria ja saksa asundustes. 1927. aastal sain aukõrgendust ja mind viidi üle Harko-visse, tolleaegsesse Ukraina pealinna, kus asusin tööle Ukraina NSV GPU-s. Nimelt just seal, Harkovis, kohtusingi oma tulevase naise, Emma Kaganovaga: mina olin siis kahekümnene, tema minust kaks aastat vanem - ta oli Ukrainasse saabunud Valgevenest, Gomelist.
Emma oli tubli ja võimekas ning tal õnnestus astuda gümnaasiumi, kus juutide vastuvõtt oli piiratud. Lõpetanud mõned klassid gümnaasiumis, asus ta tööle sekretär-masinakirjutajana Gomeli kubermangu bolševike organisatsiooni sekretäri Hataje-vitši juures. Kui too viidi üle Odessasse, juhtima sealset parteiorganisatsiooni, läks ka Emma temaga kaasa. Odessas asuski Emma tööle kohalikku GPU-sse. Talle tehti ülesandeks viia läbi selgitustööd linnas elavate saksa kolonistide hulgas. Sinisilmse blondiinina, kes rääkis saksa keelele küllaltki sarnast jidišit, võis teda täiesti vabalt pidada sakslannaks.
Harkovisse viidi ta üle aasta enne seda, kui mina sinna jõudsin. Emmal oli Ukraina NSV GPU-s tunduvalt kaalukam positsioon kui minul, algaja nagu ma siis olin. Kuna ta oli haritud ja meeldiv naine, kes pealegi ka palju lugenud oli ning tundis end vabalt kirjanike ja luuletajate seltskonnas, siis usaldati talle informaatorite tegevuse koordineerimine ukraina loomingulise intelligentsi - kirjanike ja teatritegelaste seas. Meie kohtumine temaga oli ametialane ning pean ütlema, et mind köitis kohe nii tema väline ilu kui ka arukus. Emma isa, palgiparvetaja, suri, kui Emma oli alles kümne aastane. Ta hakkas tööle ja pidas üksi üleval kogu perekonda, kus oli kaheksa last. Seega oli meil Emmaga palju ühist: nii mina kui tema olime oma peredele toeks ja asjaolude sunnil saime varakult täiskasvanuks.
Vaatamata sellele, et kogu meie elu oli täis tööd, ärgitas naine mind siiski asuma õppima õigusteadust Harkovi Ülikooli. Tõsi, mul õnnestus osa võtta vaid kümnest loengust ning teha ka üks eksam - majandusgeograafias. Rohkemaks ei jätkunud lihtsalt aega. Minu tööpäev algas kell kümme hommikul ja lõppes, koos lühikese lõunavaheajaga, kell kuus õhtul. Pärast seda toimusid
22
kohtumised informaatoritega konspiratiivkorterites. Need kestsid poole kaheksast õhtul kuni kella üheteistkümneni. Seejärel pöördusin oma töökohta tagasi, et ülemustele saadud operatiiv-materjalidest ette kanda.
1922. aastast alates pidid GPU, hiljem NKVD-KGB (praegune FSB - Föderaalne Julgeolekuteenistus) ja välisluureteenis-tus olema tähtsate otsuste vastuvõtmisel riigi sise- ja välispoliitilistes küsimustes põhilisteks infoallikateks kõigil Nõukogude Liidu ja Venemaa juhtkonna tasanditel. Ka tänapäeval saab riigi juhtkond iga kuu ettekandeid olukorrast riigis julgeolekuorganite agentuuri kaudu. Sedasorti ettekanded sisaldavad ülevaateid raskustest ja puudustest erinevate organisatsioonide, ettevõtete ja asutuste töös. Stalini kehtestatud korra kohaselt ei olnud lubatud kohtuda oma informaatoritega päevasel ajal. Seetõttu toimusidki kokkusaamised õhtuti. Kuna oli üldiselt teada, et Stalin istub hilisööni oma kabinetis, siis töötasime ka meie samal režiimil.
Saatuse irooniana juhatas meie jaoskonna informatsiooniosa-konda endine tsaariarmee ohvitser Kozelski, kes oli pärit vaesunud aadliperekonnast. Kuigi see

inimene oli teeninud tsaariarmees, suutis ta revolutsiooniaastatel üles näidatud sümpaatia tõttu bolševike vastu võita meie usalduse. 1937. aastal sooritas ta enesetapu, et vältida arreteerimist puhastuskampaania ajal...

Minu jaoks oli Emma tõeline naiseideaal ja 1928. aastal me abiellusime, kuigi ametlikult registreeriti meie abielu alles 1951. aastal. Nii elasid tol ajal paljud minu seltsimehed, aastaid oma abielu vormistamata.
Samal ajal läks tööl kõik oma rada ja ma sain uue, küllaltki ebatavalise, kuid üsna tähtsa ülesande, mida kontrollisid ühiselt nii OGPU juhid kui ka parteiorganid. Minu uus amet kandis nimetust: Priluki kodutute laste erikoloonia komissar. Pärast kodusõda seadsid sedasorti kolooniad oma eesmärgiks teha kõik selleks, et lõpetada orvuks jäänud kodutute laste ringihulkumine, kuna pidev nälg ja väljakannatamatud elutingimused sundisid enamikku neist asuma kuritegelikule teele. Kolooniate
23
ülalpidamiseks pidi iga tšekist eraldama oma palgast kümme protsenti. Kolooniate juurde rajati töökojad ja loodi professionaalse ettevalmistusega grupid: laste töökasvatusele osutati tol ajal suurt tähtsust. Võitnud kolonistide usalduse, õnnestus mul organiseerida tulekustutite vabrik, mis hakkas peagi isegi kasumit andma.
Tänu minu abikaasa positsioonile Ukraina parteiringkonda-des kohtusin ma kahel korral Kossioriga, tolleaegse Ukraina Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretäriga. Need kohtumised toimusid Hatajevitši korteris, kuhu meid kutsuti kui külalisi. Mulle avaldas erilist muljet just see, kuidas mõlemad juhid nägid Ukraina tulevikku. Majanduslikke probleeme ja kollektiviseerimise tragöödiat käsitlesid nad kui ajutisi raskusi, millest tuleb kõikvõimalike vahenditega jagu saada. Nende sõnul oli hädavajalik kasvatada üles uus põlvkond, täiesti ustav kommu-nismiüritusele ja vaba igasugusest kohustusest vana moraali suhtes. Rohkem tuli tähelepanu pöörata Ukraina uuenenud intelligentsi arengule ja toetamisele, kes suhtus vaenulikult natsio-nalistlikesse ideedesse. Läks vaja veel kuutkümmet aastat ja Nõukogude Liidu kokkuvarisemist, et saaks ilmselgeks: on vaja ilmutada kannatlikkust ja vähemalt püüda mõista vastaspoolt, aga mitte üritada teda iga hinna eest hävitada.
Meid naisega meelitas see, et niisugused inimesed nagu Kos-sior ja Hatajevitš rääkisid meiega nagu oma seltsimeestega, parteikaaslastega, kuigi me mõlemad olime sel ajal alles komnoored. Partei liikmekandidaatideks saime hiljem.
1933. aastal määrati Ukraina GPU ülem Balitski Üleliidulise OGPU ülema asetäitjaks. Uuele ametikohale Moskvasse võttis ta endaga kaasa mõned töötajad, sealhulgas ka mind. Minust sai Riikliku Julgeoleku keskaparaadi kaadriosakonna vaneminspektor, kelle ülesannete hulka kuulus juhtimine ja kontroll ümberpaigutuste osas ametiliinis ning uute kohalemääramiste suhtes OGPU Välisosakonnas (piiritagune luure).
Samal ajal hakkasin sageli ametialaselt kokku puutuma Artuzoviga, tolleaegse Välisosakonna ülemaga ja tema asetäitja Slutskiga.
24
Väljapaistvat osa Välisosakonna juhtkonnas, lisaks Artuzovile ja Slutskile, etendasid veel Berman, Fjodorov (juhtis võitlust emigratsiooniga), Spiegelglas, Minsker, Aitingon ja Gorožanin (viimasele pühendas VI. Majakovski oma luuletuse „Dzeržinski sõdurid").

II. Eluohtlik kahevõitlus OUN-ga

1933. aastal esitas ohvitser Kulinitš, kes oli vastutav operatsioonide eest, mida teostati ukraina emigrantide jälgimiseks ja sellega võitluseks Läänes, raporti erruminekuks tervislikel põhjustel. Saanud teada, et olen Ukrainast pärit ja mul on kogemusi tööks kohalikes tingimustes, tegi Artuzov ettepaneku määrata mind vabanenud ametikohale. Selleks ajaks oli ka Emma Moskvasse üle toodud ja töötas salajases poliitosakonnas. 1934. aastast alates kuulus tema kohustuste hulka tegelemine informaatorite võrguga äsja loodud Kirjanike Liidus ja loomingulise intelligentsi seas.

Pärast Nõukogude diplomaadi Mailovi tapmist Lvovis, mille pani toime üks OUN-i terroriste Lemek 1934. aastal, andis OGPU ülem Menžinski välja käskkirja: koostada tegevusplaan ukraina natsionalistide terroriaktsioonide neutraliseerimiseks. Ukraina GPU teatas, et neil õnnestus sokutada paguluses tegutsevasse ukraina natsionalistide sõjaväestatud organisatsiooni (OUN) oma kontroll agent, nimega Lebed. See oli suur saavutus.

Välisosakonna ülem Slutski tegi mulle ettepaneku hakata illegaalselt välismaal tegutsevaks kaastöötajaks. Esialgu tundus see ebareaalsena, kuna mul puudus täielikult välismaal töötamise kogemus ja elust Läänes ei teadnud ma mitte midagi. Minu teadmised saksa keelest, mida pidi kindlasti vaja minema Saksamaal ja Poolas, võrdusid lausa nulliga.

Ometi, mida enam ma seda ettepanekut kaalusin, seda ahvatlevam see mulle tundus. Ja ma nõustusin. Asusin otsekohe intensiivselt õppima saksa keelt - õpingud toimusid konspiratiivkorteris viis korda nädalas. Kogenud instruktorite käe all

25

omandasin lähivõitluse võtteid ja relva käsitsemise oskust. Erakordselt kasulikuks osutusid kohtumised OGPU-NKVD Välisosakonna ülema asetäitja Spiegelglasiga. Ta oli omandanud korraliku kogemustepagasi tööst illegaalina Hiinas ja Lääne-Euroopas. 30. aastate alguses oli tema „katuseks" Pariisis, otse Montmartre'i ääres asuv kalakauplus, mis oli spetsialiseerunud homaaride müügile.

Pärast kaheksakuulisi õpinguid olin lõpuks valmis asuma oma esimesele väliskomandeeringule Lebedi saatel, kes oli emigrantide jaoks OUN-i „peaesindaja" Ukrainas, tegelikult aga oli ta juba hulk aastaid meie salaagent. 1915-1918. aastani oli Lebed olnud koos Konovaletsiga sõjavangide laagris Tsaritsõni all.[1] Kodusõja aegu sai temast Konovaletsi asetäitja ja ta juhtis jalaväediviisi, mis võitles Punaarmee üksuste vastu Ukrainas. Pärast Konovaletsi taganemist Poolasse 1920. aastal, suunati Lebed Ukrainasse, organiseerima OUN-i põrandaalust võrku. Seal ta arreteeriti. Valik oli kesine: kas töötada meie heaks või surra.

Lebedist sai meie jaoks võtmefiguur võitluses banditismiga 20. aastatel Ukrainas. Tema reputatsioon oli välismaa natsionalistlikes ringkondades endiselt kõrge: Konovalets suhtus oma esindajasse kui isikusse, kes on võimeline organiseerima OUN-i ettevalmistustööd võimu haaramiseks Kiievis juhul kui puhkeb sõda. Lubasime Lebedil siirduda 20.-30. aastatel illegaalseid kanaleid kasutades Läände ning temalt saimegi teada, et Konovalets heietas Ukraina hõivamise plaane tulevases sõjas. Berliinis kohtus Lebed ooberst Aleksanderiga, admiral Wilhelm Canarise eelkäijaga Saksa luureteenistuse ülema ametikohal 30. aastate alguses ning sai tema kaudu teada, et Konovalets oli kahel korral kohtunud Hitleriga, kes tegi ettepaneku saata mõned Konovaletsi pooldajad kursustele natslikku parteikooli Leipzigis.

Mina sõitsin välismaale kui Lebedi „vennapoeg", kes näiliselt

26

[1] Esimese maailmasõja ajal sõdisid Lebed ja Konovalets koos ohvitseridena Austria-Ungari armees edelarindel Venemaa vastu, niinimetatud „Setši streletside" korpuse koosseisus.

abistas teda tema töös. Minu naine viidi üle NKVD Välisosakonda, et ma saaksin tema kaudu pidada sidet Keskusega. Ta pidi esinema üliõpilasena Genfist, mis andis talle omakorda võimaluse kohtuda aeg-ajalt agentidega Lääne-Euroopas. Sel eesmärgil tegi ta läbi erikursused.
Lebed ei teadnud, et meie heaks töötas veel üks agent, Polu-vedko, kes oli Konovaletsi peaesindaja Soomes. Ta elas valepassiga Helsingis, luues kontakte ukraina natsionalistidest emigrantide ja nende Leningradis asuva põrandaaluse organisatsiooni vahel. Ounlased varjasid oma arhiive Leningradis, kuulsas Saltõkov-Stšedrini nimelises raamatukogus. Kuigi me olime sellest teadlikud, õnnestus ometi arhiivid avastada alles pärast Teise maailmasõja lõppu 1949. aastal.
Sõitsin koos Lebediga Helsingisse, kus ta andis mind Polu-vedko käsutusse, pöördudes ise kohe Moskva kaudu Harkovisse tagasi. Poluvedko, kes ei teadnud minu tõelisest tööst midagi, saatis regulaarselt minu kohta ettekandeid NKVD-sse Zoja Voskressenskaja-Rõbkina kaudu, kes vastutas sidepidamise eest temaga. Mul oli vaja Keskusele teatada, et minuga on kõik korras ning, nagu varem oli kokku lepitud, kirjutasin kirja oma „tütarlapsele", rebisin selle puruks ning viskasin tükid paberi-korvi. Asudes minu mitte just vabatahtliku abilise rolli, korjas Poluvedko tükid kokku ja andis need edasi Zojale. Mingil ajal oli Poluvedko teinud koguni ettepaneku mind üldse ära koristada, millest oli teatanud ühes oma ettekannetest, kuid õnneks ei sõltunud selle küsimuse lahendamine temast.
Soomes (hiljem ka Saksamaal) elasin üsna tagasihoidlikult: mul puudus taskuraha ja ma olin pidevalt näljane. Poluvedko eraldas mulle kõigest kümme soome marka päevas, millest jätkus vaevalt söögiks, kusjuures ei tohtinud unustada ühte münti gaasiarvestisse lasta, vastasel korral poleks küte ja gaasipliit tööle hakanud. Salajastel kohtumistel, mille päevakord oli kindlaks määratud juba enne minu ärasõitu Moskvast, tõid Zoja Rõbkina ja tema mees Boris Rõbkin, resident, kes juhtis minu luuretegevust Soomes, kaasa võileibu ja šokolaadi. Enne äraminekut kontrollisid nad mu taskuid, sest tahtsid olla kindlad,
27
et ma ei võta endaga kaasa midagi söödavat: see oleks võinud meie „mängu" läbi kukutada.
Pärast kahekuulist Helsingis viibimist ilmusid välja Kono-valetsi saadikud - Gribivski („Kantsler") Prahast ja Andrijevski Brüsselist. Asusime laevaga teele Stockholmi. Maabumisel anti mulle kätte pass Nikolas Baravskase nimele, välja antud leedu eriteenistuse poolt, OUN-i juhtkonna palvel. Kui olime jõudnud Stockholmi, koguti kõik reisijad sööklasse ja ettekandja hakkas välja jagama passe, mis olid läbinud piirivalve kontrolli. Esialgu keeldus ta mulle passi tagastamast, teatades, et foto ei vasta originaalile. Tõesti, pass oli tegelikult välja antud Tsõborski nimele, kes oli OUN-i Keskjuhtkonna liige, aktivist, ja seal oli tema foto. Õnneks segas vahele nördinud Poluvedko, kes ähvardas ettekandjat, sundides teda mulle dokumenti tagastama. Pärast nädalast viibimist Stockholmis, siirdusime edasi Saksamaale, kus selle sama passiga ei tekkinud mingeid ebameeldivusi. 1936. aasta juunis saabusime Berliini ning seal kohtusin ma Konovaletsiga, kes uuris minu käest kõike suure huviga. Meie kohtumine leidis aset etnograafiamuuseumi hoones asuvas korteris, mille oli talle eraldanud Saksa luureteenistus. Sama aasta septembris saadeti mind kolmeks kuuks natslikku kooli Leipzigis. Õpingute ajal oli mul võimalus lähemalt tutvuda ounlaste juhtkonnaga. Minu isik huvitas loomulikult ka õpingukaaslase Minu „legendiga" ei tekkinud siiski õnneks mingeid probleeme.
Vestlused Konovaletsiga muutusid aga järjest tõsisemateks. Tema plaanidesse kuulus administratiivorganite ettevalmistamine rea Ukraina oblastite jaoks, mis kavatseti

lähemas tulevikus vabastada, kusjuures ukraina natsionalistid pidid välja astuma liidus sakslastega. Sain teada, et nende käsutuses on juba kaks brigaadi, koguarvuga umbes kaks tuhat meest, keda taheti kasutada politseijõududena Galiitsias (Lääne-Ukraina osa, mis kuulus tol ajal Poola koosseisu) ja Saksamaal.
Ounlased püüdsid mind igati kaasa tõmmata nende pidevasse võimuvõitlusse peamiste gruppide - „vanakeste" ja „noorte" vahel. Esimesi esindasid Konovalets ja tema asetäitja Melnik,
28
teiste eesotsas olid aga Bandera ja Kostarev. Minu peamiseks ülesandeks oli veenda neid terroristliku tegevuse mõttetuses Ukrainas: sel pole mingeid šansse ja see ei too edu, sest võimud purustavad väikesed vastupanukolded otsekohe. Jäin kindlaks oma nõudmise juurde hoida meie jõude ja põrandaalust võrku reservis seni, kuni algab sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel ning siis neid kohe ka kasutada.
Eriti ärevaks tegid meid selle organisatsiooni terroristlikud sidemed, sealhulgas kokkulepe horvaatia natsionalistidega ja osavõtt Jugoslaavia kuninga Aleksandari ning Prantsusmaa välisministri Louis Barthou' tapmisest. Mulle oli uudiseks, et terroriste finantseeris Abwehr - Wehrmachti luure- ja vastuluuretee-nistus. Täiesti ootamatu oli aga see, et Poola ministri kindral Peratski mõrvas ukraina natsionalist Matseiko 1934. aastal Konovaletsi käsu vastaselt ning selle taga seisis Bandera, kes ihkas võimu. Bandera püüdis saavutada kontrolli kogu organisatsiooni üle, arvestades siinkohal ukrainlastele omast loomulikku vastumeelsust Peratski suhtes, kes kandis vastutust repressioonide eest ukraina vähemuse vastu Poolas. Konovalets jutustas, et selleks ajaks oli Poola ja Saksamaa vahel juba alla kirjutatud vastastikkuse sõpruse ja koostöö leping, seega ei saanud sakslasi mitte kuidagi rahuldada vaenuaktsioonid poolakate vastu. Vähe sellest, nad olid koguni sedavõrd raevunud, et andsid välja Bandera, kes varjas end Saksamaal. Tõsi küll, kindrali tegelikul mõrvaril, Matseikol õnnestus peitu pugeda.
Lugu ise oli aga järgmine. Matseikol oli plaan tappa Peratski granaadiga, kuid see millegipärast ei plahvatanud ja ta laskis Poola ministri lihtsalt maha. Otsekohe tormas rahvahulk talle kallale. Matseikol õnnestus joosta liikuva trammi eest läbi, see varjas teda mõneks hetkeks tagaajajate eest, ning seejärel sööstis ta esimese ettejuhtuva maja trepikotta, tormas 7. korrusele, heitis seljast mantli, peast mütsi, viskas ära revolvri ja väljus, nüüd juba tundmatuseni muutunud välimusega, rahulikult tänavale. Poola vastuluure korraldas varitsuse kõigis konspiratiivkorterites, mis kuulusid ukraina natsionalistidele Varssavis, kuid tema ei ilmunud ühessegi neist. Öö veetis ta oma sõbratari, samuti
29
ukraina terroristi Tšemerinskaja juures, kes, kasutades oma sidemeid tšehhi politseis, organiseeris talle põgenemise üle Kar-paatide Tšehhoslovakkiasse.
OUN-il oli Tšehhoslovakkias tugev võimude toetus. President Benešil olid Konovaletsiga isiklikud suhted juba Esimese maailmasõja ajast. Kui aga OUN niiöelda „kontrolli alt väljus" ja pani toime Peratski mõrva, siis suhted halvenesid. Vaatamata Bandera emotsionaalsele esinemisele kohtuistungil ukraina natsionalistide kaitseks, mõisteti nii talle kui ka teistele organisaatoritele surmanuhtlus poomise läbi. Saksamaa surve Poola võimudele päästis lõpuks siiski nende elu. Surmanuhtlus asendati vanglakaristusega. Pärast Poola vallutamist lasksid sakslased Bandera otsekohe vabadusse ning kahe natsionalistliku grupeeringu vahel algas verine kodusõda.
Suheldes oma kolleegidega natslikus parteikoolis, pidasin end üleval kindlameelselt ja sõltumatult: mina esindasin nende põrandaaluse organisatsiooni põhi tuumikut

Ukrainas, samal ajal kui nemad olid kõigest emigrandid, kes eksisteerisid vaid sakslaste armust. Mul oli õigus panna veto nende ettepanekutele, kuna ma täitsin oma „onu" („vuiko") instruktsioone. Kui mulle midagi nende ütlustes ei meeldinud, piisas vaid sellest: „Vuiko ei lubanud!"
Seda võtet kasutades lükkasin tagasi ka nende ettepaneku korraldada minu kohtumine ooberst Lachuzeniga Abwehri peastaabist. Saksa luurega otsekontakti astuda oli riskantne, sest sakslased oleksid võinud mind sundida nendega koostööle asuma. Nii tuli mul aina esitada vastuväiteid kohtumiste suhtes ükskõik kellega Abwehrist.
Kord, kui olime koos Konovaletsiga jalutuskäigul, tuli meie juurde üks tänavafotograaf. Ta pildistas meid ja andis seejärel filmi Konovaletsile, kes maksis talle selle eest kaks marka. Ma olin nördinud. Oli selge, et meie Berliini seltskond tahtis saada fotot oma valdusesse, et hiljem, vajaduse korral, mind selle järgi üles otsida. Tookord väljendasin otse sealsamas tänaval Konovaletsile oma ühemõttelist protesti. Teatasin, et oleks andestamatu viga, kui selline foto sattuks sakslaste valdusse. Ma ei
30
kahelnud hetkekski, et see oligi tema tegelik eesmärk. Konovalets püüdis mind kuidagi rahustada. Tema sõnul polnud selles midagi laiduväärset, kui mõni endale elatist teeniv tänavapiltnik pildistab meid kahekesi jalutamas Berliini tänavatel. Hiljem veendusin, et mul oli olnud õigus. Sõja-aastatel võttis SMERŠ[2] Lääne-Ukrainas kinni kaks luurajat, kellest ühel oli kaasas seesama foto. Kui temalt küsiti, miks tal seda vaja on, vastas ta: „Mul pole aimugi, kes see inimene on, kuid me saime käsu ta likvideerida, kui leiame."
Mul õnnestus võita Konovaletsi usaldus sellega, et rääkisin talle edasi ühe erajutuajamise sisu. Lugu oli järgmine. Ükskord hakkasid Kostarev ja veel mõned noored natsistlikust parteikoolist arutama, et Konovalets olevat siiski liiga vana selleks, et organisatsiooni juhtida, seega tuleks teda kasutada vaid niiöelda dekoratiivfiguurina. Kui nad minu arvamust küsisid, vastasin nördinult: „Kes te niisugused üldse olete, et taolise ettepanekuga välja tulete? Meie organisatsioon mitte ainult et usaldab Konovaletsit täielikult, vaid ta saab temalt ka regulaarselt toetust. Teist ei ole me enne minu siiatulekut midagi kuulnud."
Kui ma sellest Konovaletsile rääkisin, muutus ta näost kahvatuks. Hiljem Kostarev likvideeriti. Ei usu, et see oli juhuslik kokkusattumus.
Keskuses otsustati, et niipea, kui olen saabunud Saksamaa pinnale, tuleb mul hakata tegutsema täiesti iseseisvalt, pidamata mingeid kontakte ei meie residentuuri ega illegaalidega. Konovalets võttis mind oma käendusele ning käis mul aeg-ajalt külas: me hulkusime lihtsalt mööda linna. Ükskord viis ta mind isegi etendusele Berliini ooperisse, kuid peab ütlema, et üldiselt polnud minu elus just palju meelelahutusi. Ukraina kogukond oli tegelikult üsna vaene ja sellest, et endale mingit erilist luksust lubada, ei saanud olla juttugi. Kui kedagi kutsuti teed jooma, siis suhkur pidi kindlasti endal kaasas olema. Need ukrainlased, kellega ma suhtlesin, arvasid naiivselt, et suudavad finantseerida OUN-i ühe saapavabriku tuludest, mille omanikud olid
31
nende Poolas elavad sugulased. Nad otse janunesid sõja järele Saksamaa, Poola ning NSV Liidu vahel, suhtudes sellesse nagu „rahvusliku rõhumise" raske ikke alt vabanemisesse.
Konovalets kiindus minusse ja tegi koguni ettepaneku saata teda inspektsioonireisil Pariisi ja Viini, et kontrollida olukorda teda toetavates ukraina emigrantide

[2] SMERŠ - Nõukogude sõjaline vastuluure aastatel 1943-1946, see nimetus on tuletatud ütlusest *„smert špionam "* - „surm spioonidele".

ringkondades. Sakslased olid andnud tema käsutusse teatud rahasumma, mis lubas tal mängida võimsa organisatsiooni liidri rolli.
Pariisis peatusime mitmetes hotellides. Meie sealoleku ajal toimus linnas üldstreik ning kõik restoranid olid suletud, mistõttu Konovalets viis mind lõunatama ... Versaille'sse. Kuna ka metroo ei töötanud, tuli võtta takso, muuseas üsna kallis. Pariis jättis mulle tookord väga sügava mulje ja ma olen jäänud siiani selle linna austajaks.
Keskust informeeriti meie kavatsusest veeta Konovaletsiga Pariisis kolm nädalat. Seda võimalust otsustati kasutada ja organiseerida mulle kohtumine sidemehega. Vastavalt Moskva instruktsioonidele pidin võimaluse korral ilmuma kohtumisele nii Pariisis kui ka hiljem Viinis. Selleks pidin minema kaks korda nädalas kella viie-kuue vahel õhtul Plasa-de-Clishi ja de-Clishi bulvari nurgale. Kuller pidi olema mulle isiklikult tuttav, kuid tema nime ei öeldud - sellised olid „konspiratsiooni reeglid" -see võis olla kes tahes. Kohe esimesel korral kokkulepitud kohta ilmudes nägin ... oma naist, kes oli viimase moe järgi riides ja istus parajasti tänavakohviku laua taga, juues aeglaselt musta kohvi. Tol hetkel valdasid mind kõige erinevamad tunded. Suutsin siiski tahtejõu kokku võtta ja kindlaks teha, et mind ei jälitata. Alles seejärel lähenesin Emmale. Otsekohe oli selge, et koht oli randevuuks valitud äärmiselt ebaõnnestunult, kuna siin-seal ringisagivad inimesed ei jätnud mingit võimalust kontrollida, kas kusagil on „saba" või mitte.
Poola agentuuri vastu töötamise kogemus Harkovis oli mind õpetanud, et pea kõigis läbikukkumistes oli süüdi ebaõnnestunud kohtumispaiga valik. Võtnud end kokku, palusin halvas saksa keeles luba istuda samasse lauda. Me mõlemad olime äärmise pinge all. Emma uuris, kas mul on ikka kõik korras.
32
„Kuigi sa oled kaalus kaotanud, näed minu arvates ikkagi suurepärane välja," ütles ta naeratades. „Ja seekord on sul ka habe kenasti aetud."
Märkus vihjas sellele, et kodus, Venemaal, ajasin habet nii kuidas juhtus, sageli üle päeva.
Istunud veidi aega laua taga, eemaldusime märkamatult: see kohvik oli võõrastele pilkudele üleliia avatud. Bulvari suunas edasi liikudes märkasime kahte sandarmit, kes täiesti ilmselgelt meie poole tulid. Võtsime kuulda sisetunnet ja läksime kohe üle tänava, et vältida kohtumist politseiga. Muidugi, nüüd, tagasivaates, näen, kuivõrd rumal see oli.
Odav hotell, kus Emma peatus (muuseas täiesti sobiv ühe üliõpilase jaoks, kes veedab oma koolivaheaega Pariisis), asus kõigest mõne kvartali kaugusel meie kohtumispaigast. Kuigi ma olin ütlemata rõõmus kohtumise üle oma abikaasaga, keda ma polnud näinud peaaegu aasta, kartsin ometi seada teda väiksemassegi ohtu minuga kokkusaamise tõttu. Me embasime teineteist ja ma ütlesin kohe, et ta annaks Keskusele edasi minu nõudmise: Emma ei tohi mingil tingimusel olla minu kuller. Mina ei kuulunud nende hulka, kes elasid pidevalt Läänes, nii et võisin täie kindlusega väita: kõiki minu kontakte uurivad ja analüüsivad äärmise tähelepanuga nii ukraina natsionalistid kui ka Saksa luure. Kui nüüd Saksa või ka Prantsuse vastuluurel on mingitki alust arvata, et Emma on minuga kuidagi seotud, siis võetakse ta kindlasti vahi alla ning kuulatakse väga julmalt üle. Seepärast käskisin tal otsekohe minna tagasi Šveitsi, aga sealt edasi koju. Olin sunnitud nii toimima, et vabaneda muretsemi-sest tema saatuse pärast ja tunda end väljaspool ohtu. Emma kinnitas, et sõidab viivitamatult Berni. Informeerisin teda olukorrast ukraina emigrantlikes ringkondades ja märkimisväärsest toetusest, mida nad saavad Saksamaalt. Eriti huvitatud oli ta kõigest, mis puudutas organisatsioonisiseseid lahkhelisid. Rääkisin Emmale oma

oletatavast sõidust koos Konovaletsiga Viini ja palusin teda tungivalt mitte ilmuda kullerina Schönbrunni palee juurde, arvatavasse kohtumispaika.
Pariisis viibimise ajal kutsus Konovalets mind koos temaga
33
külastama kalmistut, kuhu oli maetud Petljura, kes pärast Punaarmee üksuste käest lüüasaamist põgenes Prantsusmaa pealinna, kus ta 1926. aastal tapeti. Konovalets otse jumaldas seda inimest, nimetades teda „meie lahingulipuks ja kõige armsamaks väejuhiks". Ta rääkis, et mälestust Petljurast tuleb säilitada. Ma olin nõus Konovaletsiga kaasa minema, kuid mulle ei andnud rahu üks mõte: hauale oli kombeks lilli viia. Minu rahakott oli tühi, aga ma ei pidanud sobilikuks seda Konovaletsile meelde tuletada. See olnuks lihtsalt taktitu inimese suhtes, kes omas niivõrd kõrget positsiooni. Tegelikult oleks lillede pärast pidanud antud juhul muretsema siiski tema, mitte mina. Mida siis nüüd teha? See mõte piinas mind terve tee kuni kalmistuni.
Kõndisime läbi kogu surnuaia ja peatusime tagasihoidliku hauakivi ees. Konovalets lõi risti ette, mina järgnesin tema eeskujule. Seisime mõne aja vaikides, siis tõmbasin taskust välja oma ninarätiku ja panin sellele kamaka mulda Petljura haualt.
„Mida sa teed?!" hüüatas Konovalets.
„Selle mulla Petljura haualt viin ma Ukrainasse," vastasin, „ja me istutame tema mälestuseks puu ning hakkame selle eest hoolitsema."
Konovalets oli vaimustuses. Ta embas ja suudles mind, kiites soojalt minu suurepärast ideed. Selle tulemusena tugevnes meie sõprus ja tema usaldus minu vastu kasvas veelgi.
Konovalets jutustas, et üht tema abilist, Gribivskit, kahtlustatakse koostöös tšehhi vastuluurega ja palus, et ma kohtuksin temaga ning püüaksin teda niiöelda läbi kõmpida. Pärast kindral Peratski mõrvamist Varssavis ukraina natsionalistide poolt, korraldasid tšehhid väga operatiivselt, ühe päeva jooksul, haarangu kõigile ukraina natsionalistide Prahas asuvatele konspiratiivkorteritele, võttes sealt kaasa hulgaliselt Gribivski koostatud ettekandeid. Seda lugu ma teadsin. Minu lähedane sõber ja kolleeg Kaminski, kes oli elanud kaks aastat enne seda illegaalina Saksamaal, püüdis Gribivskit värvata, näiliselt slovakkia politsei kasuks, tegelikult aga meie heaks tööle informaatorina. Gribivski omalt poolt kavatses ta kokkulepitud kohtumise ajal kinni võtta. Märganud jälitamist, vältis Kaminski lõksu ja jõudis õigeaegselt
34
hüpata liikuvale trammile. Konovalets kahtlustas täiesti põhjendatult, et Kaminski polnud mitte slovaki, vaid nõukogude agent ja mina, seda teades, vaidlesin otsustavalt vastu kohtumise suhtes Gribivskiga, öeldes, et bolševikud arvatavasti kontrollivad teda (lõppude-lõpuks võis ta ju spetsiaalselt teha näo, et ei suutnud Kaminskit tabada) ning seetõttu võivad temaga loodud kontaktid mind paljastada, mistõttu kukub läbi kogu minu missioon.
Pärast meie saabumist Viini suundusin varem kindlaks määratud kohtumispaika, kust leidsin eest Zubovi, oma kuraatori ja õpetaja Moskvas. Ta oli kogenud luuraja ja ma olin alati püüdnud temalt õppida nii palju kui võimalik. Informeerisin teda üksikasjalikult Konovaletsi tegevusest ja teatasin, et meie külastus ooperiteatrisse on määratud järgmisele päevale. Zubovil õnnestus osta pilet samale etendusele - ta istus otse meie taga ning võis kuulda kõike, millest ma oma kaaslasega rääkisin. Teatrist väljudes komistasin rahvamassis meelega Zubovile ja koguni vabandasin, et teda tõukasin. See oli muidugi rumal ja lapsik etteaste.
Viinist pöördusin tagasi Berliini, kus juba mitu kuud kestsid tulutud läbirääkimised põrandaaluste jõudude võimalike ümberpaigutuste asjus Ukrainas juhul, kui peaks

algama sõda. Tol perioodil sõitsin kahel korral Saksamaalt Pariisi, kohtudes seal Ukraina eksiilvalitsuse liidritega. Konovalets hoiatas mind nende inimeste suhtes: tema sõnade järgi ei tasunud neid tõsiselt võtta, kuna tegelikkuses ei otsusta mitte need, kes kulutavad oma püksitagumikke Pariisi kohvikutes, vaid tema sõjaline organisatsioon.
Samal ajal saatis „onu" Lebed mulle oma sidemeid kasutades Soome kaudu korralduse pöörduda tagasi Ukrainasse, kus mind pidi vormistatama radistiks Nõukogude laevale, mis peatus regulaarselt välismaa sadamates. See andis võimaluse pidada pidevat sidet Ukraina OUN-i ja natsionalistlike organisatsioonide vahel välismaal. Konovaletsile idee sobis ning ta nõustus minu tagasipöördumisega Nõukogude Liitu.
Varustatuna valedokumentidega ning Konovaletsi asetäitja
35
Suško saatel (Konovalets tahtis olla veendunud, et ma olen edukalt piiri ületanud) jõudsin läbi Soome Nõukogude-Soome piirini. Suško saatis mind kohani, kus piiri ületamine näis olevat kõige ohutum - tee kulges läbi soo. Sellegipoolest, niipea, kui olin piirile jõudnud, võttis mind kinni soome piirivalvepatrull. Mind arreteeriti ja paigutati Helsingi vanglasse. Ülekuulamised kestsid terve kuu. Selgitasin neile, et olen ukraina natsionalist ja püüan naasta Nõukogude Liitu, täites seejuures oma organisatsiooni korraldust.1
Selle kuu jooksul kujunes atmosfäär Keskuses väga pingeliseks, kuna Zoja Rõbkina oli juba teatanud Helsingist minu saabumisest. Et välja selgitada, mis minuga juhtus, sõitsid piirile Zubov ja Spiegelglas. Kõik arvasid, et küllap Suško on mu likvideerinud.
Kolm nädalat pärast minu arreteerimist saabus Ukraina ametlikule esindajale Poluvedkole Soome politseist ja Abwehrist järelepärimine kellegi ukrainlase kohta, kes oli üritanud pääseda Nõukogude Liitu. Abwehri ja soome luure vahel kehtis kokkulepe kontrolli üle Nõukogude piiril - igasuguseid ülejooksikuid kontrolliti ühiselt. Lõpuks anti mind üle Poluvedkole, kes saatis mind Tallinnani. Sealt anti mulle veel üks leedu valepass, Nõukogude konsulaadis aga vormistati lühiajaline turismiviisa sõiduks Leningradi. Seekord polnud piiri ületamisega mingeid probleeme: piirivalve lõi templi passi ning mul õnnestus ka kõrvale hiilida Inturisti giidist, kes ootas mind Leningradis. Olin kindel, et see kutsus Inturistis esile tõelise segaduse ning võis arvata, et linnas kaduma läinud leedu turisti otsimiseks oli koguni miilits jalule aetud.
Edukas komandeering Lääne-Euroopasse muutis minu positsiooni luures. Minu töö tulemustest oli ette kantud Stalinile ja Ukraina Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärile Kossio-rile, samuti Vabariigi Ülemnõukogu esimehele Petrovskile. Slutski kabinetis tegin üksikasjaliku ettekande oma sõidu kohta.

' Soomes ja Rootsis olid politsei ja vastuluure arhiividokumendid salastatud kuni 1947. aastani. 1996. aasta juunis anti mulle üle koopiad minu ülekuulamispro-tokollidest ja selgitustest Soome vanglas.
36
Seal esitleti mind kahele inimesele: üks neist oli Serebrjanski, Siseasjade rahvakomissariaadi osakonna juures asuva Erigrupi, tol ajal mulle tundmatu, julgeolekuorganite iseseisva piiritaguse Luurekeskuse ülem, teine aga oli minu arvates Stalini sekretariaadi töötaja Vassiljev. Ma ei tundnud tookord kumbagi neist.
Hiljem autasustati mind Punalipu ordeniga, mille andis kätte riigipea M. I.Kalinin isiklikult. Koos minuga sai Punalipu ordeni Kremlis kätte veel Nõukogude luure

väljapaistev illegaal Zarubin, kes oli äsja naasnud Lääne-Euroopast, umbes samal ajal kui minagi. Tookord kohtusime temaga esmakordselt. Hiljem saime lähedasteks ja meie sõprus kestis kogu elu, kuigi tema oli minust tunduvalt vanem.

Zarubini ja minu auks Slutski korteris peetud sõbraliku õhtusöögi ajal pidin ära jooma - teist korda elus - klaasitäie viina. Esimene kord juhtus see Odessas, kui olin viieteistkümnene. Kuigi ma olin füüsiliselt täiesti terve, tegid arstid kindlaks, et üle 12 kraadi alkohoolsed joogid on mulle vastunäidustatud. Slutski ja Spiegelglas käisid siiski peale, et ma lahingu-ordeni eest ettenähtud „normi" ära võtaksin. Järgmisel päeval olin siruli maas. Organismi reaktsioon oli kohutav: väljakannatamatu peavalu ja oksendamine.

Kogu 1937. aastal ja osaliselt ka 1938. aastal sõitsin mitmel korral kullerina Läände. Katuseks oli mulle radistiamet kaubalaeval. Saanud kokku Konovaletsiga, kohkusin väga, kuuldes, et OUN oli andnud sakslastele desinformatsiooni ukrainlastest Punaarmee komandöride Fedko, Dubovoi jt. (hiljem Stalin likvideeris nad kõik) kohta, nagu oleksid nad väljendanud sümpaatiat ukraina natsionalistide tegevuse suhtes. Konovaletsi inimesed mõtlesid taolisi lugusid välja, et avaldada sakslastele muljet ja saada nende käest sel viisil võimalikult rohkem raha. Hiljem juhtusin ukraina emigrantlikust ajakirjandusest lugema, et sellised punakomandörid nagu Dubovoi, Fedko ja rida teisi olevat ilmutanud lojaalsust nii Nõukogude võimule kui ka ukraina natsionalistidele. Konovalets pidas vajalikuks mulle sellest teatada, kuna võis arvata, et ukraina põrandaaluse organisaatorina võin niikuinii tõe teada saada.
37

Kui ma 1937. aastal sellest Spiegelglasile rääkisin, oletas ta, et Dubovoi ja teiste komandöride kontaktid ukraina natsionalistide ja sakslastega ei olnudki nii võimatud. Arvan, et Spiegel-glas tahtis mind lihtsalt varjus hoida, juhuks, kui oleksin edastanud selle ebameeldiva informatsiooni meie juhtkonnale -nende komandöride saatus oli tegelikult juba otsustatud.

1937. aasta novembris, pärast Oktoobrirevolutsiooni kahekümnenda aastapäeva pidustusi, kutsuti mind koos Slutskiga Ježovi juurde tolleaegsesse Siseasjade rahvakomissariaati. Kohtusin Ježoviga esmakordselt ja mind otse hämmastas tema täiesti ilmetu välimus. Tema küsimused puudutasid igale luurajale kõige elementaarsemaid asju ja kõlasid suisa ebakompetentselt. Tundus, et ta ei tea infoallikatega töötamise kõige lihtsamaidki põhimõtteid. Veel enam - näis, et teda ei huvitanud üldse ukraina emigrantide organisatsiooni sisesed lahkhelid. Sealjuures oli Ježov ka veel Siseasjade rahvakomissar ning partei Keskkomitee sekretär. Ma arvasin siiralt, et mina ei ole lihtsalt suuteline hindama neid intellektuaalseid omadusi, mis võimaldasid sel inimesel jõuda nii kõrgetele kohtadele. Kuigi olin tolleks ajaks juba küllaltki kogenud professionaal luureteenistuses, olin selle osas, mis puudutas karjääri kõrgemates võimuešelonides, täiesti naiivne: sest need juhid, kellega ma seni olin kokku puutunud, nagu Kossior ja Petrovski, kes juhtisid Ukraina Kommunistlikku Parteid, olid kõrge intellektiga ja laia silmaringiga inimesed.

III. Fašistliku OUN-i peamehe Konovaletsi likvideerimine

Kuulanud ära minu ettekande eelseisvate kohtumiste kohta ukraina natsionalistidega, tegi Ježov ootamatult ettepaneku, et ma saadaksin teda Keskkomiteesse. Olin sõna otseses mõttes rabatud, kui meie auto jõudis Kremli territooriumile, kuhu sissepääs oli võimaldatud vaid küllaltki piiratud isikuteringile. Minu imestus aga kasvas veelgi, kui

Ježov teatas, et meid võtab vastu seltsimees Stalin isiklikult. See oli minu esimene kohtumine
38
juhiga. Olin juba kolmekümnene, kuid ikka veel polnud ma õppinud oma emotsioone vaos hoidma. Olin rõõmust täiesti endast väljas, suutes vaevalt uskuda, et riigi juht soovib kohtuda ühe tavalise operatiivtöötajaga. Pärast seda, kui Stalin oli mul kätt surunud, oli mul raske end koguda, et tema küsimustele täpselt vastata. Naeratades märkis Stalin:
„Ärge muretsege, noormees. Kandke ette peamised faktid. Meie käsutuses on vaid kakskümmend minutit."
„Seltsimees Stalin," vastasin mina, „partei realiikmele on kohtumine teiega elu suursündmus. Ma mõistan täiesti, et olen siia kutsutud asja pärast. Minuti pärast võtan end kokku ja olen valmis ette kandma põhifaktid teile ja seltsimees Ježovile."
Stalin noogutas ja esitas mulle küsimuse ukraina emigrantliku liikumise poliitiliste tegelaste omavaheliste suhete kohta. Kirjeldasin lühidalt nende viljatuid diskussioone selle üle, millist osa hakkab keegi neist mängima tulevases valitsuses. Siiski, reaalset ohtu kujutas endast vaid Konovalets, kuna tema tegi koos sakslastega aktiivselt ettevalmistusi osavõtuks sõjast meie vastu. Tema nõrk positsioon oli aga tingitud sellest, et nii talle kui ka tema poolt juhitavale organisatsioonile avaldasid pidevat survet Poola võimud, kelle eesmärk oli suunata ukraina natsionalistlik liikumine Galiitsias Nõukogude Ukraina vastu.
„Teie ettepanekud?" küsis Stalin.
Ježov vaikis. Mina samuti. Mõne aja pärast, kogunud veidi julgust, teatasin, et ma pole valmis kohe vastama.
„Sel juhul," märkis Stalin, „esitage oma ettepanekud nädala pärast."
Audients oli lõppenud. Ta surus taas meie kätt ja me väljusime kabinetist.
Jõudnud tagasi Lubjankale, sain Ježovilt korralduse asuda otsekohe koos Spiegelglasiga ettepanekuid välja töötama. Järgmisel päeval saatis Välisasjade osakonna ülem Slutski Ježovile kirja ettepanekutega. See oli plaan intensiivseks sisseimbumiseks OUN-i, ning seda eelkõige Saksamaa territooriumil. Selle läbiviimiseks pakuti varianti saata kolm NKVD töötajat kuulajateks natslikku parteikooli. Tundus olevat otse hädavajalik
39

saata koos nendega, kindluse mõttes, ka üks tõeline ukraina natsionalist, soovitavalt mitte eriti taibukas. Ježov ei esitanud ainsatki küsimust, ütles vaid, et seltsimees Stalin oli andnud korralduse nõu pidada seltsimeeste Kossiori ja Petrovskiga, kellel võivad olla selles suhtes oma kaalutlused. Minul tuli otsekohe sõita Kiievisse, nendega läbi rääkida ja järgmisel päeval pöörduda tagasi Moskvasse.
Meie vestlus toimus Kossiori kabinetis, kus osales ka Pet-rovski. Mõlemad ilmutasid huvi meie poolt pakutava topeltmängu vastu. Kõige rohkem tegi neile tookord siiski muret võimalik Karpaatia Ukraina Vabariigi iseseisvuse väljakuulutamine. Täpselt nädal pärast minu naasmist Moskvasse juhatas Ježov mind kell üksteist õhtul taas Stalini kabinetti. Seekord oli seal ka Petrovski, mis mind sugugi ei üllatanud. Kõigest viie minutiga kandsin ette OUN-i vastase operatiivplaani, rõhutades sealjuures, et peaeesmärgiks on tungida ukraina kanalite kaudu Abwehri, kuna just Abwehrist saab meie peamine vastane eelseisvas sõjas.
Stalin palus Petrovskil öelda välja oma arvamus. Too teatas pidulikult, et Ukrainas on Konovalets juba tagaselja surma mõistetud üliraske kuriteo eest ukraina proletariaadi

vastu: ta oli andnud käsu ja isiklikult juhtinud Kiievi „Arsenali" revolutsiooniliste tööliste hukkamist 1918. aasta jaanuaris.
Stalin ütles teda katkestades:
„See ei ole kättemaksuakt, kuigi Konovalets on saksa fašismi agent. Meie eesmärk on jätta ukraina fašistlik liikumine sõja eelõhtul ilma juhita ja sundida neid bandiite üksteist hävitama võitluses võimu pärast." Samas pöördus ta küsimusega minu poole: „Aga millised on Konovaletsi maitsed, nõrkused ja kiindumused? Püüdke neid ära kasutada."
„Konovalets armastab väga šokolaadikompvekke," vastasin, lisades, et kuhu me temaga ka ei läinud, alati ostis ta kõigepealt endale luksusliku kommikarbi.
„Mõelge selle üle," pakkus Stalin.
Kogu vestluse kestel ei lausunud Ježov sõnagi. Hüvasti jättes küsis Stalin, kas ma sain õigesti aru mulle usaldatud sõjalise
40
ülesande poliitilisest tähtsusest. Vastasin jaatavalt ja kinnitasin, et kui vaja, annan oma elu partei ülesande täitmiseks.
„Soovin edu," ütles Stalin mul kätt surudes. Mulle oli antud käsk Konovalets likvideerida.
Pärast minu kohtumist Staliniga töötasid Slutski ja Spiegelglas välja mitu operatsiooni varianti.
Esimene neist nägi ette, et ma tulistan Konovaletsit lähedalt. Tõsi, teda saatis alati tema abiline Baranovski, koodnimega „Pan insener". Nii et praktiliselt oli võimatu leida sellist momenti, kus me oleksime jäänud Konovaletsiga kahekesi.
Teine variant seisnes selles, et mul tuli talle üle anda niiöelda „väärtuslik pakk", kuhu oli monteeritud lõhkeseadeldis. See tundus olevat vastuvõetavam: kui kellamehhanism hakkab tööle nii nagu ette nähtud, siis jõuan ma varjuda.
Operatiiv-tehniliste vahendite osakonna töötaja Timaškov sai ülesande valmistada lõhkeseadeldis, mis pidi välja nägema nagu šokolaadikarp, kaunistatud traditsioonilises ukraina rahvusstii-lis. Probleem seisnes selles, et minul tuli märkamatult vajutada nupule, mis pidi käivitama kellamehhanismi. Mulle see eriti ei meeldinud, kuna eredavärviline karp oleks kohe köitnud Konovaletsi tähelepanu. Pealegi võinuks ta selle karbi üle anda oma pidevale saatjale Baranovskile.
Kasutades katet - olin määratud radistiks kaubalaevale „Silka" - kohtusin Konovaletsiga Antverpenis, Rotterdamis ja Le Havre'is, kuhu ta sõitis leedu valepassiga härra Novaki nimele. 30. aastatel varustasid leedu võimud regulaarselt OUN-i funktsionääre võltsitud välispassidega.
Mäng, mis oli kestnud üle kahe aasta, pidi õige pea lõpule jõudma. Käes oli 1938. aasta kevad ja sõda tundus olevat vältimatu. Me teadsime: sõja ajal on Konovalets OUN-i eesotsas Saksamaa poolel.
Asudes teele, kohtuma Konovaletsiga, kontrollisin möödaminnes ka meie illegaalse võrgu tööd Norras, kelle ülesannete hulka kuulus diversioonide ettevalmistamine Saksa ja Jaapani laevadel, mis baseerusid Euroopas ning mida kasutati relvastuse ja tooraine tarneteks Franco režiimile Hispaanias. Seda võrku
41
juhtis Ernst Vollweber, minule tol ajal tuntud koodnime all „Anton". Tema alluvuses asus muuhulgas ka grupp poolakaid, kes olid saanud kogemuse lõhkeainetega töötamisel kaevanduses. Need inimesed olid töötuks jäämise tõttu Poolas olnud juba varem sunnitud emigreeruma Prantsusmaale ja Belgiasse. Seal värbasime neid koostööle osavõtuks diversioonidest juhul, kui peaks puhkema sõda. Minul oli käsk kontrollida lõhkajaid. Vollweber ei rääkinud peaaegu üldse poola keelt, minu lääne-

ukraina dialektist piisas aga siiski niipalju, et nende inimestega suhelda. Kohtusime viiest poola agendist koosneva grupiga Norra sadamas Bergenis. Kuulasin ära aruande operatsiooni kohta Poola kaubalaeval „Stefan Batory", mis suundus strateegiliste materjalide partiiga Franco tarvis Hispaaniasse. Oma sihtpunkti ta ei jõudnudki, uppudes Põhjamerre pärast laeva trümmis tekkinud tulekahju, mille põhjustas meie inimeste poolt pandud pomm.
Vollweber avaldas mulle isiksusena sügavat muljet - saksa kommunist, teenis Saksamaa laevastikus ja juhtis mereväelaste ülestõusu keisri vastu 1918. aastal. Sõjatribunal mõistis talle surmanuhtluse, kuid tal õnnestus põgeneda, esialgu Hollandisse, seejärel Skandinaaviasse. Hiljem arreteeriti ta rootsi võimude poolt, aga gestaapo nõudis kohe tema väljaandmist. Ta sai Nõukogude kodakondsuse, mistõttu teda ei saadetud Rootsist sakslaste poolt okupeeritud Norrasse. Pärast Molotovi-Ribben-tropi pakti sõlmimist 1939. aastal sõitis ta Moskvasse ning sai käsu jätkata diversioonide ettevalmistamist vältimatu sõja puhuks Hitleriga. Vollweberi organisatsioon mängis tähtsat osa Norra vastupanuliikumises. Vollweber ja tema inimesed, kes naasid Moskvasse aastatel 1941-1944, aitasid meil sõja puhkedes vär-vata luureoperatsioonide jaoks saksa sõjavange.
Pärast sõja lõppu oli Vollweber mõnda aega Saksa DV Riikliku julgeoleku ministeeriumi eesotsas. 1958. aastal tagandas Ulbricht ta nimetatud ametikohalt, kuna Vollweber sattus konflikti Hruštšoviga. Lugu ise oli järgmine. Vollweber rääkis KGB tolleaegsele ülemale Serovile lahkhelidest SDV juhtkonnas, pidades seda läänelikuks ilminguks, mis oli vastuolus
42
rahvusvahelise kommunistliku liikumisega. Serov kandis jutuajamisest ette Hruštšovile. Too aga teatas ühe piduliku lõuna ajal, kus oli ka ohtrasti vägijooke, Ulbrichtile:
„Miks te peate ametis julgeolekuministrit, kes teatab meile ideoloogilistest lahkhelidest teie parteis? See jätkab ju Beria ja Merkulovi traditsioone, kellega Vollweber kohtus, kui ta 40. aastatel Moskvas käis."
Ulbricht taipas, mida teha ning vallandas Vollweberi otsekohe „antiparteilise käitumise" eest. Ta suri täielikus ebasoosingus 60. aastatel.

Lõpuks oli lõhkeseadeldis kompvekikarbina valmis, kusjuures kellamehhanismi polnud vaja käivitada erilist nuppu kasutades. Plahvatus pidi toimuma täpselt pool tundi pärast karbi asendi muutmist vertikaalsest horisontaalseks. Mul oli vaja hoida karpi esialgses asendis oma pintsaku suures sisetaskus. Oli ette nähtud, et annan „kingituse" üle Konovaletsile ja lahkun ruumist enne, kui miin tööle hakkab.
Spiegelglas juhatas mind Ježovi kabinetti, kus too tahtis isiklikult minuga enne ärasõitu kohtuda. Kui me tema juurest lahkusime, ütles Spiegelglas:
„Sa pead operatsiooni läbikukkumise korral või juhul, kui sind ähvardab kinnivõtmise oht, tegutsema nagu tõeline mees, et mitte mingil tingimusel politsei kätte sattuda."
Praktiliselt oli see käsk surra. Selleks puhuks peeti silmas püstolit „Walther", mida pidin kasutama ja mille ta mulle kohe ka andis.
Spiegelglas veetis koos minuga rohkem kui kaheksa tundi, arutasime mitmesuguseid lahkumisvariante aktsioonipaigast. Ta varustas mind raudtee hooajapiletiga, mille kestvus oli kaks kuud kogu Lääne-Euroopa territooriumil, tšehhi valepassi ja kolme tuhande ameerika dollariga, mis oli tolle aja vääringus suur raha. Ta soovitas mul kindlasti muuta oma välimust pärast „lahkumist", osta lähimast kauplusest kaabu ja mantel.

Enne ärasõitu Murmanskist lugesin „Pravdast", et Slutski oli
43
ootamatult surnud südameataki tagajärjel. Slutski surma asjaolud kuuluvad tänini stalinismiajastu ja NKVD juhtide saatuse lahendamata mõistatuste hulka. Slutski põdes raskekujulist südamehaigust ja võttis külastajaid vastu pimendatud kabinetis diivanil lamades. Võib arvata, et tema oli käskinud hävitada Stalin, kes õiendas arveid Ježoviga koos töötanud julgeoleku-ameti juhtkonnaga. Ježov aga, nagu nähtub ülekuulamise protokollidest, tunnistas juurdluse käigus, et Slutski likvideeriti mürgitamise teel, mille teostas NKVD toksikoloogia laboratooriumi juhataja Aljohhin. Mulle tundub see siiski väheusutav. Milleks oli vaja mängida maha terve etendus vägivaldse süstiga niigi kõigile teada südamehaige suhtes ja veel NKVD rahvakomissari ülema asetäitja Frinovski kabinetis, mitme tunnistaja juuresolekul. Ja lõpuks ehk kõige tähtsam: Slutski noorem vend, NKVD GULAG-i operatiivosakonna töötaja, samuti raske südamehaigusega, suri sama vanalt 1946. aastal ägeda südame-ataki tagajärjel otse sööklas lõunat süües, oma kaastöötajate silme all. Seetõttu suhtun teatud kahtlusega Ježovi, Frinovski ja Aljohhini tunnistustesse, mis nad andsid Slutski surma asjaolude kohta juurdluse käigus aastatel 1938-1940 piinamiste tulemusena, mida ametlikes dokumentides nimetati „füüsilise mõjutamise abinõudeks".
Tundsin Slutski kui kogenud luurejuhi vastu sügavat lugupidamist. Puht inimlikus plaanis tundis tema kahtlemata sümpaatiat ka minu ja Emma vastu. Sellel inimesel oli suuri teeneid. Nimelt just temal õnnestus omal ajal röövida Rootsist kuullaag-rite tootmise tehniline dokumentatsioon. Meie tööstuse jaoks oli sellel suur tähtsus. Slutskit autasustati Punalipu ordeniga. Koos majandusluure ülema Nikolskiga (hiljem tuntud Orlovi nime all) kohtusid nad kas 1930. või 1931. aastal rootsi tuletikukuninga Ivar Kreugeriga. Šantažeerides teda teatega, et me ujutame lääne turud üle oma odavate tuletikkudega, nõuti Nõukogude valitsuse jaoks niiöelda loobumissummat kolmesaja tuhande ameerika dollari ulatuses. Võte töötas, raha saadi.

Uurisin äärmiselt tähelepanelikult kõikvõimalikke põgenemisteid
44
nendes linnades, kus võis toimuda minu kohtumine Konovaletsiga. Mul oli iga linna jaoks eraldi detailselt välja töötatud plaan. Ometi tekkisid vahetult enne sõitu kohtumisele Konovaletsiga ootamatud probleemid. Vastuseks minu telefonikõnele Norrast, pakkus tema äkki, et me saaksime kokku Kielis (Saksamaal) või siis et ma lendaksin tema juurde Itaaliasse Saksa lennukil, mille ta ise mulle järele saadab. Vastasin, et minu käsutuses on vähe aega: kuigi laeva kapten oli ukraina organi-satsiooni liige, ei tohtinud ma seekord peatuse ajal siiski kauem laevast eemal viibida kui viis tundi. Siis leppisime kokku, et kohtume Rotterdamis, restoranis „Atlanta", mis asus postkontori lähedal, kõigest kümne minuti tee kaugusel raudteejaamast. Enne kui ma Rotterdamis kaldale läksin, ütlesin kaptenile, kellel oli instruktsioon täita kõik minu korraldused, et juhul, kui ma kella neljaks päeval laevale tagasi ei tule, siis peab ta ilma minuta merele minema. Lõhkemehhanismi valmistaja Timaškov saatis mind sellel reisil ja asetas seadeldise töökorda kümme minutit enne minu lahkumist laevalt. Tema ise jäi pardale. (Hiljem sai Timaškovist operatiivtehnika osakonna ülem ning nimelt tema oligi see, kes konstrueeris magnetmiinid: ühega nendest tapeti Valgevenes saksa hauptmann Wilhelm Kube. See toimus 1943. aastal, aga pärast Teist maailmasõda teenis ta Kreeka kodusõjas partisanide nõunikuna.)
1938. aasta 23. mail oli pärast vihmasadu soe ja päikeseline ilm. Kell puudus kümme minutit kaheteistkümnest. Jalutades mööda põiktänavat restorani „Atlanta" läheduses, nägin Kono-valetsit, kes oli minu tulekut oodates võtnud sisse koha akna-äärses lauas.

Sedakorda oli ta üksi. Sisenesin restorani, istusin tema lauda ning pärast lühikest vestlust leppisime kokku kohtuda uuesti Rotterdami kesklinnas kell 17.00. Andsin talle üle kingituse - karbi šokolaadikompvekke, öeldes, et mul on vaja kohe laevale tagasi minna. Lahkudes asetasin karbi tema kõrvale lauale. Surusime teineteisel kätt ja ma asutasin end minekule, hoides väevõimuga tagasi meeletut soovi sealsamas jooksu pista.
Mäletan, et pärast restoranist väljumist pöördusin paremale,
45
kõrvaltänavale, mida mõlemast küljest ääristasid arvukad kauplused. Esimesest ettejuhtuvast meesteriiete ärist ostsin kaabu ja heleda mantli. Kauplusest väljudes kuulsin heli, mis meenutas rattakummi lõhkemist. Inimesed jooksid restorani suunas. Tõttasin raudteejaama ja istusin Pariisi sõitvasse rongi. Hommikul pidi mul metroos vastas olema inimene, keda ma isiklikult tunnen. Et mitte rongibrigaadile meelde jääda, läksin tund aega pärast Rotterdamist väljumist ühes peatuses maha. Seal, Belgia piiri lähedal, tellisin endale lõuna kohalikus restoranis, kuid kohutava peavalu tõttu ei läinud mul suutäitki alla. Piiri ületasin taksoga - piirivalvurid ei pööranud minu tšehhi passile mingit tähelepanu. Sama taksoga sõitsin edasi kuni Brüsselini, kus avastasin, et lähim rong Pariisi oli just ära sõitnud. Järgmine väljus õnneks õige pea ja õhtuks olin juba Pariisis. Kõik läks nagu õlitatult. Mäletan, et Pariisis tüssati mind jaama valuutavahetuspunktis kui sadat dollarit ringi vahetasin. Otsustasin, et hotellis ma ei peatu, kuna polnud just eriti tark lasta end registreerida: hollandi templid minu passis, mis piiri ületamisel sisse löödi, võisid politseile huvi pakkuda. Arvatavasti hakkab vastuluure kontrollima kõiki, kes sõitsid Hollandist Prantsusmaale.
Öö veetsin Pariisi keskust ümbritseval bulvaril jalutades. Et aega kuidagi surnuks lüüa, läksin kinno. Hommikul vara, pärast mitmetunnist kõmpimist, seadsin sammud juuksuritöökotta, et lasta habet ajada ja pead pesta. Seejärel kiirustasin kella kümneks kokkulepitud kohtumispaika metroojaamas. Jaamaplat-vormile jõudes märkasin kohe meie luurajat Agajantsi, kes töötas Nõukogude saatkonnas Pariisis kolmanda sekretärina. Ta oli juba lahkumas, kuid mind nähes pöördus tagasi ja andis märku talle järgneda. Võtsime takso ja sõitsime Boulogne'i metsa, kus sõime hommikueine. Andsin talle oma püstoli ja väikese kirjakese, mille sisu oli vaja šifreeritud tekstina edastada Moskvasse. Kirjas seisis:
„Kingitus on üle antud. Pakk on praegu Pariisis, aga autol, millega reisisin, lõhkes kumm sel ajal kui ma mööda kauplusi käisin." Agajants, kellel polnud minu ülesandest vähimatki aimu,
46
saatis mind ühte Pariisi eeslinnas asuvasse konspiratiivkorterisse, kuhu jäin peatuma kaheks nädalaks.
Ajalehtedes polnud ridagi intsidendist Rotterdamis. Samal ajal aga pasundasid emigrantlikud vene ajalehed Ježovi edaspidisest saatusest: nende arvates oli ta juba sama hästi kui kindel puhastuskampaania ohver. Seda lugedes ei suutnud ma naeru tagasi hoida: „Kui tobedad need artiklid ikka kõik on. Alles kaks nädalat tagasi soovis see mees mulle edu ülesande täitmisel ja pealegi nägin ma oma silmaga, et seltsimees Stalin usaldab teda täielikult."
Pariisist suundusin poola valepassi kasutades auto ja rongiga Barcelonasse. Kohalikud ajalehed mainisid ära kummalise juhtumi Rotterdamis, kus ukraina natsionalistide liider Kono-valets, kes reisis valepassiga, hukkus tänaval plahvatuse tagajärjel. Ajalehtedes toodi ära kolm versiooni: ta kas tapeti bolše-vike poolt, seda tegi ukrainlaste endi konkureeriv grupeering või siis koristasid ta lõpuks ära poolakad - kättemaksuks kindral Peratski hukkumise eest.

Saatus tahtis, et tund aega pärast plahvatust Konovaletsiga kohtuma saabunud Baranovski, kes oli tulnud Saksamaalt Rotterdami, arreteeriti hollandi politsei poolt kahtlustatuna selle aktsiooni toimepanekus. Kui ta aga haiglasse viidi ja laipa näidati ning kuuldi tema karjatust: „Minu füürer!", siis nii see kui ka raudteepilet osutusid küllaldaseks, et veenda politseid tema täielikus süütuses.
Järgmisel päeval pärast plahvatust viis hollandi politsei koos Baranovskiga kõigil Nõukogude laevadel, mis viibisid Rotterdami sadamas, läbi meeskondade kontrolli. Nad otsisid inimest, kes oli nende käsutuses oleval fotol. See oli seesama foto, mille tegi tänavafotograaf tookord Berliinis. Baranovski teadis, et Konovalets kavatses kohtuda kuller-radistiga Nõukogude laevalt, mis ilmus Lääne-Euroopasse. Ta polnud ainult sugugi kindel, et see olin just mina. Hollandi politsei teadis Norrast tulnud telefonikõnest Konovaletsile ja loomulikult kahtlustati, et helistajaks oli tema agent. Tõsi, mitte keegi ei teadnud kindlalt, kellega nimelt Konovalets sel saatuslikul päeval tegelikult
47
kohtus. Sel ajal, kui tänaval toimus plahvatus, polnud tema kõrval kedagi. Tema isik jäi politsei poolt kuni hilisõhtuni tuvastamata, sel ajal kui minu laev „Šilka" oli ammu Rotterdami reidilt lahkunud.[3]
Jäin Hispaaniasse veel kolmeks nädalaks, näiliselt kui poola vabatahtlik NKVD poolt juhitava internatsionaalse partisanisalga koosseisus vabariikliku armee juures.
48

2. peatükk Nõukogude luure Hispaanias

Barcelonas viibimise ajal kohtusin esmakordselt Ramón Mercader del Rioga, noorukese leitnandiga, kes oli just äsja saabunud partisaniülesande täitmiselt frankistide tagalast. Meeldiv noor inimene - tol ajal kõigest kahekümne aastane. Mulle räägiti, et tema vanem vend hukkus lahingus kangelasena: olles endale granaadid vööle sidunud, viskus ta saksa tanki alla, mis murdis teed vabariiklaste positsioonidele. Nende ema Caridad, kes oli vabariiklastest põrandaaluste partisanide seas samuti väga lugupeetud, ilmutas suurt vaprust lahinguoperatsioonides osaledes. Tol ajal ei osanud ma kahtlustadagi, milline tulevik ootab Mercaderi: talle langes osaks likvideerida Trotski, kusjuures seda operatsiooni pidin juhtima mina.
Aastatel 1936-1939 käis Hispaanias sisuliselt mitte üks, vaid kaks sõda ja mõlemad mitte elu, vaid surma peale. Ühes seisid vastamisi natsionalistlikud jõud, keda juhtis Franco (Hitleri abiga) ja hispaania vabariiklased, keda abistas Nõukogude Liit. Teine, täiesti omaette sõda kujunes välja vabariiklaste endi laagris. Ühelt poolt Stalin Nõukogude Liidus ja teisalt Trotski pagenduses, tahtsid nad mõlemad end kogu maailmale näidata vabariiklasteürituse päästja ja garandina ning ühtlasi allutada hispaania revolutsiooniline antifašistlik liikumine oma juhtimise alla. '
Me saatsime Hispaaniasse nii noori, alles algajaid operatiivtöötajaid kui ka kogenud instruktoreid-professionaale. Sellest maast sai omamoodi polügoon, kus katsetati ja töötati välja meie
54

[3] Konovaletsi hukkumine põhjustas OUN-i lõhenemise ning tema ajal töötanud OUN-i juhtide saatus kujunes aastatel 1939-1945 traagiliseks. Organisatsioonis hukkusid 1939. aastal sakslaste poolt vabastatud Bandera ja Konovaletsi ametlikuks järglaseks peetud Melniki omavahelise võimuvõitluse käigus Konovaletsi tuntud võitluskaaslased. Aastatel 1942-1943 lasksid banderalased Žitomiris ja Lvovis maha Baranovski, Stsiborski, Gribivski ja Suško. Löögirühma võitleja Lemek likvideeriti' nende poolt Poltaavas 1942. aastal.

tulevasi sõjalisi ja luureoperatsioone. Paljud Nõukogude luure edaspidised sammud toetusid just Hispaanias sisse seatud kontaktidele ja neile järeldustele, mida oskasime teha hispaania kogemustest. Tõsi küll, vabariiklased said Hispaanias kaotuse osaliseks, kuid neist, kes töötasid Nõukogude Liidu heaks, said meie alatised liitlased võitluses fašismiga. Kui sellel maal kodusõda lõppes, oli selge: Trotski jaoks ei ole maailmas enam kohta.

I. N. Aitingon - Nõukogude illegaalse luure juht

Hispaanias toimus minu taaskohtumine Aitingoniga, ühe silmapaistvama Nõukogude luure juhiga 20.-50. aastatel. Ma olin tutvunud temaga juba viis aastat tagasi, kui ta juhatas Välisosakonna 1. jaoskonda (illegaalne luure).[4] Hispaanias vastutas riikliku julgeoleku major Aitingon[5] partisanide operatsioonide läbiviimise eest frankistide tagalas ja jälgis agentuuri sisseimbumist fašistliku liikumise ladvikusse. Hispaanias oli tema pseudonüüm „kindral Kotov", aga Keskuses oli ta kirjas kui „Tom" ja „Pierre". Just Aitingon oli see, kes, täites Keskuse instruktsioone, korraldas minu tagasipöördumise Moskvasse 1938. aastal. Ta saatis mind Le Havre'ni ja sealt edasi Nõukogude laeva pardale. Mäletan siiani, kuidas ta tol ajal välja nägi: teda vaadates tabasin end paratamatult mõttelt, et tegu on tavalise prantsuse tänavakaupmehega - ilma lipsuta, oma igavese sonimütsiga, mida ta kandis isegi palavate ilmadega.
Naum Issakovitš Aitingon sündis 6. detsembril 1899. aastal Valgevenes, Šklovi linnas Gomeli lähedal, kust oli pärit ka minu naine. Lubjankal ja sõprade seas kutsuti teda Leonid Alek-sandrovitšiks kuna 20. aastatel võtsid juudi rahvusest tšekistid
55
endile vene nimed, et mitte äratada liigset tähelepanu oma rahvuse vastu nii informaatorite hulgas aadlike ja endise ohvitserkonna ringis kui ka kolleegide seas. Aitingoni perekond kuulus kõige vaesemasse ühiskonnakihti, kuigi nende sugulasi elas nii Euroopas kui ka USA-s ja nad oli seal küllaltki heal järjel.
1917. aastal astus Aitingon esseeride parteisse. Aasta hiljem, üheksateistkümneaastaselt, läks ta Punaarmeesse ja suunati peagi tööle Tšekaasse. 1919. aastal määrati ta Gomeli oblasti Tšekaa ülema asetäitjaks. 1920. aastal astus ta esseeride parteist välja ja ühines bolševikega. Aitingoni karjäär algas tema aktiivse osavõtuga valgekaartlastest ohvitseride ülestõusu mahasurumisest Gomelis, mille käigus neil oli õnnestunud linn mõneks ajaks vallutada.
Dzeržinski märkas noort tšekisti ja saatis ta juhtima Tšekaad Baškiiriasse, banditismi likvideerima. Ta sai lahingus kohalike bandiitidega haavata ning kurtis mulle hiljem sageli valu jalas. 1921. aastal suunati ta Moskva Sõjaväeakadeemiasse, kus õppis koos paljude silmapaistvate väeülematega. Mäletan, et kord näitas ta mulle ühte fotot, kus ta oli jäädvustatud koos Tšuikoviga, kellest sai hiljem marssal, Stalingradi kaitsja. Pärast õpingute lõpetamist sõjaväeakadeemias suunati Aitingon tööle OGPU Välisosakonda. Euroopas elavad sugulased keeldusid täitmast tema palvet saata talle vajalikud soovitused, paberid ja raha sõiduks Lääne-Euroopasse. Nõustumise korral oleks see aga andnud talle legaalse katte operatiivtööks. Lõpuks saadeti Aitingon

[4] Aitingon juhatas 20.-30. aastatel agentuurvõrgu loomist piiri taga, olemata ise sealjuures seotud Nõukogude organisatsioonide ametlike esindustega välismaal.
[5] Kuni 1945. aastani oli Nõukogude julgeolekuorganeis kasutusel spetsiaalne sõjaväeliste auastmete süsteem, mis erines Punaarmees kasutatavast. Majori auaste - romb vormirõiva krael - vastas umbkaudu brigaadikomandöri nimetusele. See oli madalam kui „riikliku julgeoleku komissar", mis hiljem võrdsustati „kindral-majori" auastmega.

OGPU residendina Hiinasse: algul Shanghaisse (seal tegi ta koostööd Punaarmee Luurevalitsuse agentuur-võrguga, kus ühe agendina tegutses ka Richard Sorge), seejärel Pekingisse ja Harbini.
Aitingonil õnnestus saavutada hiina natsionalistide poolt Mandžuurias kinni võetud grupi Nõukogude sõjaväenõunike vabastamine. Sama edukalt viis ta läbi ka teise operatsiooni, ajades nurja Jiang Jeshi agentide katse vallutada Nõukogude konsulaat Shanghais. Pärast seda kutsuti ta tagasi Moskvasse.
1930. aastal sai Aitingonist mõneks ajaks OGPU ülema
56
käsutuses asuva Erigrupi ülema Serebrjanski asetäitja. See iseseisev, Välisosakonnast sõltumatu luurekeskus loodi Dzeržinski järeltulija Menžinski poolt 1926. aastal paralleelse luureteenistusena agentuuri põhjalikuks juurutamiseks sõjalis-strateegilis-tele objektidele ning diversioonioperatsioonide ettevalmistamiseks nii Lääne-Euroopas kui Jaapanis juhuks, kui puhkeb sõda. Niisiis sõitis Aitingon Hiinast USA-sse (Californiasse) et luua ka seal agentuurvõrk. 1932. aastal viidi Aitingon üle Välis-osakonda, mida juhtis Artuzov, hiljem Slutski, ja temast sai selle allosakonna ülem, mis pidi koordineerima illegaalsete residentuuride tööd. Muuhulgas vastutas ta ka välismaal läbiviidavates salaoperatsioonides kasutatavate valepasside valmistamise eest.
Kui ma temaga 1933. aastal esmakordselt Moskvas kohtusin, olin alles verivärske kaadriosakonna inspektor. Tol ajal ei olnud me eriti lähedased tuttavad, kuna tema oli tunduvalt kõrgemal positsioonil kui mina. Ma nägin temas kogenud luureülemat, kellest peeti lugu tänu tema edusammudele ja professionaalsele meisterlikkusele, mis oli ka põhjuseks, et just talle usaldati töö illegaalidega - meie alal oli see lõik pühamast püham. Neil aastatel omistati sellele tööle ülimat tähtsust kuna diplomaatilise katte varjus tegutsevaid residentuure oli meil suhteliselt vähe. Püüdlesime selle poole, et agendid ei saaks sissekukkumise korral juhtida lääne eriteenistuste tähelepanu nende seosele välismaal asuvate saatkondadega.
Aitingoni kena, väljendusrikas nägu ja elavad pruunid silmad lausa särasid arukusest. Tema läbitungiv pilk, paksud pigimus-tad juuksed, lõual arm, mis oli jäänud mälestuseks autoavariist (enamus inimesi võttis seda kui lahingus haavatasaamise tagajärge) - kõik see jättis temast elukogenud inimese mulje. Ta sõna otseses mõttes võlus inimesi, lugedes peast Puškini luulet, kuid tema põhirelvadeks olid huumor ja iroonia. Ta jõi vähe -pitsist konjakist jätkus terveks õhtuks. Panin kohe tähele, et see inimene ei sarnane sugugi kõrgel ametikohal töötava ülbe bürokraadiga. Täielik huvipuudus raha ja olmemugavuste vastu oli Aitingoni juures lausa hämmastav. Tal polnud iial olnud mingeid
57
sääste ja isegi tema tagasihoidlik korterisisustus oli kroonu oma.
Mäletan, et kord tõin Aitingonile ühe poola piiril teeniva noore tšekisti isikliku toimiku ja palusin võimaluse korral ta üle tuua tema osakonda. Toimikus oli kiri GPU Ukraina osakonna ülema asetäitjalt, kes soovitas teda teenima Poolasse, elu- ja töökoha lähedale. Aitingon ei tahtnud seda noort inimest Poolasse saata, pealegi piiri lähedale, kus teda võidi ära tunda. Ta kommenteeris: „Kui see noormees, kellel pole mingit kogemust, võetakse kinni tavalise kontrolli käigus, siis kelle pea lendab? Kui hakkan taolisi soovitusi kuulama, tuleb soetada spetsiaalne korv peade kogumiseks."
Pidasin küsimust ammen-datuks - ta ei soovi, et teda tülitatakse kellegi ametisse sokutamisega. Aitingon aga helistas ootamatult Minskerile, Kaug-Ida jaoskonna ülemale ja tegi talle ettepaneku noormees tööle võtta.

II. Luureaktsioonid Hispaanias aastatel 1936-1939

Aitingoni nimega on seotud rida seni avalikustamata episoode Hispaania kodusõja aastatel Nõukogude juhtkonna korraldatud tähtsamates välispoliitilistes aktsioonides. Tal õnnestus veenda asuma meiega koostööle üht falangistide partei asutajat Ferdinando de Questat kui ainsat fašistide liidrit, kes sattus vabariiklaste kätte vangi ning jäeti seetõttu ellu. Meie illegaali „Juziki" (Grigulevitši) kaudu ja de Questa abiga õnnestus pidada salajasi läbirääkimisi Francoga. De Questa vahetati hiljem, 1938. aastal, välja tuntud vabariiklaste vastu. Kahjuks ei õnnestunud tema kaudu salajase vahenduse korras jõuda kokkuleppele kodusõjas rahumeelse kompromissi saavutamises pärast itaalia ekspeditsioonikorpuse purustamist lahingutes Guadala-jara all 1937. aasta märtsis. Ometi õnnestus, tänu Questa soovitusele, jõuda rea tähtsate tegelasteni Franco lähikonnas ja mõjutada neid asuma koostööle Nõukogude luurega. Aitingon viis läbi ka ulatusliku luureoperatsiooni fašistlike vägede tagalas Aragoni rindel. Saadud andmetele ei omistatud
58

siiski vajalikku tähtsust. Vabariiklaste ootamatu löök Ebro jõe lahingus 1938. aastal pani küll seisma Franco pealetungi, kuid ei muutnud sõja üldist ebasoodsat kulgu. Salajased vahendusläbirääkimised toimusid Hispaania Kommunistliku Partei ühe asutajaliikme, vabariiklaste valitsuse justiitsministri J. Hernandesega Aitingoni kontrolli all. Mehhikos emigratsioonis olles olid Hernandese suhted järsult teravnenud Dolores Ibarruri ja H. Diaziga, kes viibisid Moskvas. Aitingoni katsetel isikliku kirjavahetuse teel „Pedroga" see konflikt likvideerida, ei olnud edu. Moskvas kuulutati Hernandes agendiks ja lahkulööjaks, „Tito käealuseks".
Meie järgmine kohtumine, nüüd juba operatiivne, leidis aset Hispaanias, kust ta saatis mind pärast Konovaletsi likvideerimist 1938. aastal illegaalselt Prantsusmaale. Aitingon ise oli Hispaaniasse saadetud kaks aastat varem, residendi asetäitjana, kes pidi vastutama partisanioperatsioonide eest, kaasa arvatud diversioonid raudteedel ja lennuväljadel. Pärast seda, kui meie Hispaania resident Nikolski (Aleksander Orlovi nime all) 1938. aasta juulis ootamatult kadus, sai Aitingonist resident. Ma hindasin kõrgelt tema oskust adapteeruda kohalike tingimustega.
1939. aastal saavutas Hispaania kodusõjas võidu Franco, ja Aitingonil tuli ümber asuda Prantsusmaale. Seal reorganiseeris ja taastas ta mitme kuu vältel seda, mis oli tema agentuurvõrgust alles jäänud, ta hoidis sidet Gay Burgessiga - ühe Cambridge'i grupi liikmega, koodnimega „Neiu". Seejärel anti Burgess sidepidamiseks üle Gorskile, NKVD residendile Inglismaal. Umbes samal ajal õnnestus Aitingonil värvata koostööle Hispaania fašistliku partei peamehe, Hitleri sõbra Primo de Rivera vennapoeg. Temast sai meie jaoks kuni 1942. aastani Hitleri ja Franco plaanide valgustamisel tähtis infoallikas. 1938. aastal sattus Keskus sõna otseses mõttes raevu, kuuldes meie Hispaania residendi Orlovi põgenemisest. Peagi saime teada, et tema põgenemise põhjuseks oli hirm arreteerimise ees. Vaatamata Orlovi reetmisele, tegi Aitingon siiski ettepaneku jätkata kontakte Cambridge'i grupiga, kuna Orlovil, kes elas nüüd USA-s, polnud mingit võimalust paljastada oma sidemeid nende inimestega,
59
riskeerimata sealjuures kohtuliku jälitusega. Aastatel 1934-1935 elas Orlov Inglismaal USA valepassiga. Kui Ameerika vastuluure oleks kontrollinud Cambridge'i gruppi,

poleks Orlovile antud USA kodakondsust ja ta oleks riigist välja saadetud. Veel enam - ilmsiks oleksid tulnud tema jaoks üsnagi ebasoovitavad faktid: tema osavõtul ja juhtimisel viidi läbi terroristlikud operatsioonid trotskistide ja nende NKVD agentide vastu, keda kahtlustati topeltmängus Hispaanias.
1941. aastal saadeti Aitingon Türgisse, kus ta viibis Leonid Naumovi nime all peaaegu terve 1942. aasta. Seal valmistas ta ette atentaati Franz von Papenile, tolleaegsele Saksa saadikule Türgis. Kuulduste järgi pidi von Papen hakkama juhtima Saksamaa valitsust, kui Wehrmachti kindralid kõrvaldavad võimult Hitleri. See pidi avama tee separaatrahule Saksamaa, Inglismaa ja USA vahel. Atentaadikatse ebaõnnestus. Meie bulgaarlasest agent närvitses ning pomm lõhkes liiga vara, otse tema käte vahel. Selle tulemusena ta ise hukkus, von Papen aga pääses kõigest kergete kriimustustega.
Nagu selgus, olid minu naine ja Aitingon hinnangute andmises meie ühiskonnakorrale järgnevate aastate jooksul palju realistlikumalt meelestatud kui mina seda tol ajal olin. Mäletan Leonidi sageli rääkimas parteist kui mitte enam mõttekaaslaste rühmast, kes on ustav sotsialismi ideedele ja õigluse printsiipidele, vaid kui üksnes riigi juhtimismasinast. Algul mind häirisid tema naljad riigi juhtkonna aadressil, kuid hiljem harjusin nendega ja hakkasin tasapisi mõistma, kuivõrd õigus tal oli, arvates, et meie liidrid on seadnud oma isiklikud kasuahned huvid kõrgemale rahva ja Nõukogude riigi huvidest. Taoliste arutelude ajal oli minu naisel tavaks Leonidi vaos hoida sellega, et niipea, kui ta jälle hakkas kaebama Kremli juhtkonna liialt ülepaisutatud privileegide üle, ütles ta seepeale: „Ühest küljest olen ma sinuga nõus. Liiga palju inimesi kasutab neid, enamus pole seda mitte millegagi ära teeninud ja kohe kindlasti mitte oma raske tööga. Kuid ära unusta, et ka sina ja sinu pere on neid eeliseid kasutanud ja nii nagu meie, ei ole ka teie mõelnudki neist keelduda."
60
Oma elu viimastel aastatel oli Aitingon abielus Puzõrevaga, ainsa KGB naistöötajaga, keda oli autasustatud Briti ordeniga.
Teistkordselt arreteeriti Aitingon koos minuga 1953. aastal, Beria võimult tagandamise niiöelda järellainetuse ajal ja vabastati alles 1964. aastal. Aitingon suri 1981. aastal, jäädeski rehabiliteerimata - ametlikult peeti teda lihtsalt vabadusse lastud kurjategijaks. Alles 1992. aasta aprillis sai tema pere teate, et ta on postuumselt rehabiliteeritud.
Leonid oli tõeliselt andekas isiksus ja kui temast poleks saanud luurajat, oleks ta kindlasti edasi jõudnud mõnes riigiametis või teinud teaduslikku karjääri. Siiani on meeles üks tema nali: „Meie süsteemis on vaid üks, muuseas samuti garantiita võimalus mitte lõpetada oma päevi vanglas: ei tohi olla juut ega riikliku julgeoleku kindral."
1992. aastal helistas mulle Aitingoni tütar Svetlana ja palus, et ma võtaksin vastu tema kauge sugulase Inglismaalt, kes oli tulnud Moskvasse, koguma materjale Aitingonist kirjutatava raamatu jaoks. Meie kohtumise ajal, 1992. aasta maikuus sain temalt teada, et Aitingoni „klanni" juuri võib leida nii Valgevenest, Moskvast, New Yorgist kui ka Leipzigist. Kuid need sugulased, kes kolisid Euroopast Ameerikasse, kasutades erilisi soodustusi Nõukogude Liidust toodud karusnahatoodetega kauplemisel, ei mänginud mingit rolli Aitingoni professionaalses karjääris ning ega temagi hoidnud nendega kontakti, isegi mitte pärast Vladimiri vanglast vabanemist.
Läänes ilmunud teated, milles Aitingonile omistati tähtis osa kindral Milleri, ROVS-i (Venemaa Üldsõjaväelise Liidu) juhi röövimisega seotud operatsiooni läbiviimisel 1937. aastal Pariisis, ei vasta tegelikkusele. Miller rööviti Pariisi emigreerunud kindral Skoblini (koodnimega „Farmer") kaasabil, kes tegutses Spiegelglasi otsese juhtimise all. Skoblinil õnnestus meelitada Miller NKVD konspiratiivkorterisse, kus

pidi näiliselt toimuma kohtumine Saksa luureohvitseriga. Seal ta võetigi kinni. Seoses Milleri kadumisega avaldasid Prantsuse võimud otsustavat protesti Nõukogude saadikule Prantsusmaal, väites, et ta on tegelikult röövitud ja toimetatud Nõukogude laeva pardale. Nad
61
ähvardasid koguni saata oma eskaadri miiniristleja merele, et võtta Nõukogude laev enda valdusesse. Meie saadik Surits lükkas süüdistused kategooriliselt tagasi, hoiatades prantslasi, et nad kannavad vastutust, kui rahumeelne Nõukogude laev peatatakse rahvusvahelistes vetes ja nende poolt läbi otsitakse. Igal juhul, nagu ütles saadik, kindral Millerit sealt niikuinii ei leita. Laeva siiski kinni ei peetud ja see tegi oma reisi edukalt Le Havre'ist Leningradi. Miller toimetati Moskvasse, kus teda ka üle kuulati. Ta keeldus alla kirjutamast pöördumisele valge-emigrantide poole lõpetada võitlus Nõukogude võimu vastu, tema üle mõisteti kohut ja lasti maha 1939. aastal Lubjankal. Tema röövimine tekitas tol ajal palju kära. See, et kindral õnnestus kahjutuks teha, viis kogu endiste tsaariohvitseride organisatsiooni lagunemiseni, ajades nurja nende plaanid teha koostööd sakslastega sõjas meie vastu.
Skoblin põgenes Pariisist Hispaaniasse lennukiga, mille tellis tema jaoks Orlov (kui Orlov 1938. aastal põgenes, hoidis ta alles Skoblini kuldsõrmuse, tõendina oma osavõtu kohta sellest aktsioonist). Skoblin hukkus Barcelonale sooritatud õhurünnaku ajal Hispaania kodusõjas. Tema naine oli tuntud vene lauljatar Nadežda Pievitskaja, kes pidas sidet NKVD-ga. Ta ei osanud kahtlustadagi, et Milleri röövimise operatsiooni juhtis Spiegelglas ning pidas teda oma mehe sõbraks. Ta teadis vaid niipalju, et Spiegelglas („Douglas") oli seotud Nõukogude esindajatega ja toetas neid materiaalselt. Naine arreteeriti Prantsusmaal ja mõisteti Milleri röövimisest osavõtu eest kahekümneks aastaks sunnitööle. Ta suri vanglas 1944. aastal. Kui Skoblin oleks selle operatsiooni läbi viinud sakslaste teadmisel, nagu kirjutavad mõned meie luureajaloo „asjatundjad", siis oleksid nad Pievitskaja vabastanud. Igatahes oleksid sakslased kindlasti püüdnud teda kasutada side pidamiseks meie luurega Prantsusmaal.
62

III. Kohtumine Beriaga

Kuid pöördugem tagasi 1938. aasta sündmuste juurde. Saanud kätte minu läkituse Pariisist Konovaletsi likvideerimise operatsiooni eduka läbiviimise kohta, kutsus Spiegelglas minu naise enda juurde ja ütles: „Andrei (minu koodnimi) asub väljaspool ohtu. Ta nägi, kuidas inimesed tormasid sündmuspaigale ja talle oli kõik selge. Lääne-Euroopas ei jookse ju keegi lihtsalt sellepärast, et näha läheduses lõhkenud autokummi."
1938. aasta juulis randus laev, mille pardal ka mina asusin, Leningradi sadamas. Sõitsin kohe öise rongiga Moskvasse. Raudteejaama olid mulle vastu tulnud Passov, kes oli äsja määratud Slutski asemele, Spiegelglas ja minu naine. Nad kaelus-tasid ja õnnitlesid mind. Pole vaja kirjeldadagi, kui õnnelik ma olin, pöördudes tagasi Moskvasse, oma endisesse ellu. Ma pidasin Konovaletsi likvideerimist õigustatuks ja olin igas mõttes selle üle uhke, et plahvatus ei kahjustanud süütuid inimesi. Ei Abwehril ega ka ukraina natsionalistidel olnud andmeid Konovaletsi hukkumise tõeliste põhjuste kohta. Loomulikult võisid nad kahtlustada kullerit või sidepidajat, kes oli saabunud kohtumisele Rotterdami, kuid neil puudusid sellekohased tõendid.

Oli veel üks tähtis asjaolu, mis veenis mind selle teo õigsuses. Need natsionalistide liidrid, kellega ma Berliinis ja Varssavis kokku puutusin, kuulusid nn. „läänemeelsete" ukrainlaste hulka. Nad rääkisid ukraina keelt halvasti, segades pidevalt emakeelseid sõnu saksakeelsetega, nii et mul tuli neid sageli parandada. Arvasin siiralt, et need inimesed olid ajaloo poolt hääbumisele määratud. Olles täiesti ära lõigatud Ukraina reaalsest tegelikkusest, ei mõistnud nad nõukogude süsteemi olemust ja tema jõudu. Nad ei teadnud midagi ka ukraina kirjanduse ja kunsti uuest tõusulainest. Oma hariduse olid nad saanud põhiliselt kas Viinis või Prahas. Tolleaegses Poola Galiitsias suruti ukraina keelt ja kultuuri kohalike võimude poolt halastamatult maha. Jälgides regulaarselt perioodilisi väljaandeid, ei suutnud nad ometi selgitada, mis vahe oli kolhoosidel ja sovhoosidel. Nad ei mõistnud Ukraina sotsiaalpoliitika eest vastutavate eri
63
nevate riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide vastastikuseid suhteid. Nende väiteil toetasid nende vaateid maaelanikkond ja tarbijate ühistud, kuid nad ei teadnud, et tegelikkuses olid tarbijate kooperatiivid saanud maal juba ammu kolhoosikorra lahutamatuks osaks.
Järgmise päeva varahommikul kutsus mind enda juurde Beria, kellest oli saanud NKVD Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse uus ülem, Ježovi esimene asetäitja. Teadsin Beriast vaid seda, et 20. aastatel oli ta juhtinud Gruusia GPU-d, seejärel sai temast aga Gruusia Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretär. Passov, kes oli saanud Slutski asemikuks Välisosakonna ülema ametikohal, juhatas mind Ježovi vastuvõturuumi kõrval asuvasse Beria kabinetti. Minu esimene kohtumine Beriaga kestis arvatavasti umbes nelja tunni ringis. Kogu selle aja Passov vaikis. Beria esitas mulle järjest küsimusi, soovides kuulda üksikasju kõikide operatsioonide kohta, mis teostati nii Konovaletsi kui ka OUN-i kui terviku vastu selle tegevuse algusest peale.
Tunni aja pärast andis Beria Passovile korralduse tuua peakorteri" kaust, kus olid kirjas kõik selle operatsiooni üksikasjad. Beria küsimustest tegin järelduse, et see inimene oli väga kompetentne luuretöö ja diversiooni alal. Hiljem taipasin, et Beria küsitles mind nii eelkõige selleks, et paremini mõista, kuidas olin suutnud kohaneda lääne elustiiliga.
Erilist muljet avaldas Beriale esmapilgul üpris lihtne protseduur - raudtee hooajapiletite hankimine, mille tulemusena sain takistamatult reisida kogu Lääne-Euroopas. Meenub, et ta huvitus just raudteepiletite müügitehnikast nii sise- kui välis-liinidel sõitvatele reisijatele. Hollandis, Belgias ja Prantsusmaal astusid teise riiki sõitjad ühekaupa kassiiri juurde pärast valve-korrapidaja märguannet. Oletatavasti tehti seda kindla eesmärgiga: kassiir pidi meelde jätma need, kes olid saanud pileti. Seejärel huvitus Beria, kas ma pöörasin tähelepanu tolle Pariisi eeslinnas asuva konspiratiivkorteri väljapääsudele, kui palju neid oli ja kas eksisteeris ka varuväljapääs. Teda üllatas, et ma polnud seda teinud, kuna olin liiga väsinud. Tegin järelduse, et
64
Berial oli põrandaaluse töö kogemusi, mis ta omandas Taga-Kaukaasia Tšekaas töötades.
Mäletan, et ta kandis küllaltki tagasihoidlikku ülikonda. Mulle tundus kummaline, et tal polnud lipsu ja muide üsna hea kvaliteediga särgi mansetid olid üles keeratud. See asjaolu pani mind veidi piinlikkust tundma, kuna mina kandsin suurepäraselt Õmmeldud ülikonda: oma lühikese Pariisis viibimise ajajooksul tellisin kolm moodsat ülikonda, mantli, mõned särgid ja lipsud. Rätsep võttis mõõdud, asjade järele läks Agajants ja saatis need diplomaatilise postiga Moskvasse.

Beria ilmutas suurt huvi Barcelonas paikneva partisanide diversioonirühma vastu. Ta tundis isiklikult partisanide üht komandöri Vassilevskit, kes oli omal ajal teeninud tema alluvuses Gruusia GPU vastuluures. Beria rääkis hästi vene keelt, õige väikese gruusia aktsendiga ning pidas end minu suhtes üleval äärmiselt viisakalt. Ometi ei õnnestunud tal jääda meie jutuajamise kestel häirimatuks. Niisiis ärritus Beria märgatavalt, kui jutustasin, milliseid argumente tuli mul kasutada Konovaletsi puhul, et veenda teda loobuma OUN-i poolt soovitatud terroriaktidest Nõukogude võimu esindajate vastu Ukrainas. Ma vaidlesin temaga, viidates sellele, et taoline teguviis võib saada hukatuslikuks kogu ukraina natsionalistlikule põrandaalusele liikumisele kuna NKVD jõuab terroristidele kiiresti jälile. Kono-valets aga leidis, et sedasorti aktsioone võiksid toime panna üksteisest isoleeritud grupid. Ta jäi kindlaks oma arvamusele, et see annab neile kangelase oreooli kohalike elanike silmis ja on stiimuliks ulatusliku nõukogudevastase kampaania algatamisel, millesse sekkuvad ka Saksamaa ja Jaapan.
Kuna Beria oli lühinägelik, siis kandis ta näpitsprille, mis jättis temast tagasihoidliku kontoriametniku mulje. Mõtlesin, et arvatavasti valis ta endale spetsiaalselt sellise välimuse: Moskvas teda ei tunta ja loomulikult ei pööra keegi temaga kohtudes tähelepanu nii tavalisele välimusele, mis annab talle omakorda võimaluse, külastades konspiratiivkortereid ja kohtudes agentidega, jääda tundmatuks. Siinkohal tuleb meeles pidada, et neil aastail asus osa NKVD käsutuses olevaid konspiratiivkortereid
65
kommunaalmajades. Hiljem sain teada, et kohe, kui Beria oli saanud Ježovi asetäitjaks, oli ta esmajärjekorras haaranud enda kätte kõik sidemed väärtuslikuma agentuuriga, mis oli varem olnud kontaktis NKVD juhtivosakondade ja valitsuste juhtidega, kes langesid repressioonide ohvriks.
Mulle anti viis päeva puhkust, et saaksin külastada oma ema, kes elas ikka veel Melitopolis ja seejärel ka naise vanemaid Harkovis. Eeldati, et nüüd, kui olen taas Moskvas, määratakse mind Välisosakonna ülemaks. Spiegelglas ja Passov olid vaimustuses minu kohtumisest Beriaga ning saates mind Kiievi vaksalis teele, kinnitasid, et niipea kui olen tagasi Moskvas, tehakse mulle ülesandeks luure- ja diversioonitöö otsene juhtimine Hispaanias.
Sõidu ajal jutustas naine mulle neist traagilistest sündmustest, mis leidsid aset nii julgeolekuorganeis kui ka kogu riigis. Ježov viis läbi kõige julmemaid repressioone: 1937. aastal laskis ta arreteerida kogu NKVD Vastuluure juhtivkoosseisu. 1938. aastal ulatusid repressioonid ka Välisosakonnani. Paljud meie sõbrad, keda me täielikult usaldasime ja kelle ustavuses me ei kahelnud hetkekski, langesid selle kampaania ohvriks. Tol ajal arvasime, et see kõik sai võimalikuks tänu Ježovi kuritahtlikule ebakompetentsusele, mis oli ilmne isegi tavalisele operatiivtöötajale.
Siinkohal tahaksin ära tuua ühe fakti, mis, vaatamata kogu selle tähtsusele, pole leidnud kajastamist Nõukogude eriteenistuste ajaloole pühendatud raamatutes. Enne Ježovi tulekut NKVD-sse ei eksisteerinud sellist üksust, mis oleks tegelenud juurdlusega. Dzeržinski ajal (ka Menžinski ajal) pidi operatiivtöötaja, kes tegeles oma lõigus agentide ja informaatoritega, ise läbi viima juurdluse, teostama ülekuulamisi ja valmistama ette süüdistusmaterjalid. Ježovi ja Beria ajal loodi aga spetsiaalne uurimisosakond, mis sõna otseses mõttes lausa peksis välja tunnistusi arreteeritutelt nende „kuritegeliku tegevuse" kohta, millel polnud tegelikkusega midagi ühist.

Operatiivtöötajail, kellele allusid konkreetsed tööstus- ja riigiaparaadi objektid, oli enam-vähem selge ettekujutus nende asutuste
66

ja organisatsioonide isikkoosseisust. Need aga, kes tulid niiöelda partei kutsel, eelistatavalt noored, ilma elukogemusteta uurimisorganite kaader, tõmmati kohe kaasa valesse seltskonda. Nad opereerisid tunnistustega, mis uurimisalustelt lihtsalt sõna otseses mõttes välja peksti. Tundmata operatiivtöö aluseid, omamata oskust kontrollida reaalseid tõendeid, osutusid nad kaas-osalisteks kuritegelikus arveteõiendamises süütute inimeste kallal, mida saadeti korda riigi juhtkonna kõrgema ja keskmise lüli otsesel initsiatiivil. Kõige selle tulemuseks oli terve arreteerimiste laine, mille olid esile kutsunud uurijate haiglaslikud kujutlused ja juurdlusel väljapekstud „tunnistused".
Me kõik lootsime, et seoses Beria määramisega Siseasjade rahvakomissariks 1938. aasta detsembris, arvestades tema kõrget professionaalsust ja ka KK vastavat määrust, tehtud vead parandatakse. Loomulikult oli see naiivne lootus, kuid tookord uskusime siiralt meie juhtide korrektsusesse ja vääramatusse aususesse. Me näiteks teadsime, et Slutski ja Spiegelglas saatsid mõnede meie arreteeritud kolleegide naised ja lapsed Moskvast ära ja leidsid neile ka elamispinna. Seda tehti selleks, et nad omakorda ei sattuks repressioonide ohvriks.
Pöördusin tagasi Moskvasse, olles sugugi mitte vähem nördinud neist Ukrainas toime pandud julmustest, millest rääkisid meile sugulased. Ma ei suutnud kuidagi uskuda, et näiteks Hatajevitš, kellest oli saanud Ukraina Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretär, võis olla rahvavaenlane. Kossior, kes olevat olnud kontaktis Kominterni poolt laiali saadetud Poola Kommunistliku Parteiga, arreteeriti Moskvas. Kõigi nende arreteerimiste tegelikud põhjused, nagu ma tol ajal arvasin, olid nende endi tehtud vead. Muuseas Hatajevitš andis massilise nälja ajal Ukrainas nõusoleku müüa jahu, mida tegelikult pidi hoidma puutumatu tagavarana juhuks, kui algab sõda. Selle eest tehti talle 1934. aastal parteiline noomitus. Võib-olla, mõtlesin tookord, tegi ta veel mõne taolise vea. Kordan veelkord: kahjuks olin ma naiivne.
Moskvas teatasid Passov ja Spiegelglas, et mind on määratud Välisosakonna ülema asetäitjaks. Selle pidi veel kinnitama partei Keskkomitee kuna tegu oli juhtiva ametikohaga, mis kuulus
67
nomenklatuuri. Kuigi minu uue määramise kohta käskkirja ei järgnenud, täitsin ma sellest ametist lähtuvaid kohustusi praktiliselt 1938. aasta augustist kuni novembrini.

IV. Hispaania kuld

Minu uue töö algust ei saanud nimetada edukaks. Mõistsin peagi, et minu ülemusel Passovil ei olnud mitte mingisugust välismaal töötamise kogemust. Tema jaoks olid agentide värbamine Läänes ja kontaktid nendega tõeline terra incognita. Ta usaldas täielikult igasugust informatsiooni, mis ta agentuurilt sai ega omanud mingit ettekujutust välismaistest allikatest saabunud ettekannete kontrollimise meetoditest. Tema operatiivtöö kogemused vastuluure ja uurimistegevuse alal „rahva-vaenlaste" suhtes ei saanud teda siin aidata. Mind valdas õudus, kui sain teada, et ta oli alla kirjutanud direktiivile, mis lubas igal piiritaguse residentuuri operatiivtöötajal kasutada oma isiklikku šifrit ja saata ettekandeid residendist mööda minnes otse Keskusele, seda juhul, kui tal tekkis põhjus oma vahetut ülemust mitte usaldada. Alles hiljem selgus, miks sedasorti dokument üldse välja ilmus. Keskkomitee pleenumil 1937. aasta märtsis nõuti NKVD-lt „kaadri tugevdamist" Välisosakonnas. Selle

nõudmise kuritahtlikkus avaldus võimaluses varjata riigi juhtkonna soovi vabaneda talle ebameeldivaks muutunud luureorganite vanast juhtkonnast.
1936. aastal nõustusid Hispaania vabariiklased andma Moskvasse hoiule suure osa Hispaania kullavarudest, koguväärtuses üle poole miljardi dollari. Lisaks sellele transportisid vabariiklased 1939. aasta kevadel suuri väärtusi laevaga Prantsusmaalt Mehhikosse. 1939. aasta märtsis saatis Agajants Pariisist Keskusele telegrammi, milles teatas, et Moskvasse pole saadetud kaugeltki mitte kogu hispaania kulda, väärismetalle ja kalliskive. Telegrammis avaldati kahtlust, et osa nendest tagavaradest on vabariiklaste valitsus lihtsalt ära raisanud, ja seda NKVD Hispaania residentuuri juhtkonna kaasabil.
68

Telegrammist kanti otsekohe ette Stalinile ja Molotovile, kes andsid Beriale käsu kontrollida saadud informatsiooni. Kui me aga pöördusime Hispaania residendi, Aitingoni poole palvega asjaolusid selgitada, saime temalt vastuseks nördinud telegrammi, mis koosnes peaaegu eranditult sõimusõnadest. „Mina," kirjutas ta, „pole ei raamatupidaja ega kontoriametnik. Keskusel on aeg lahendada Dolores Ibarruri ja Jose Diazi usal-dusküsimus, minul ja teistel hispaania seltsimeestel tuleb aga iga päev eluga riskida antifašistlikus sõjas ühise ürituse nimel. Kõik järelepärimised tuleb adresseerida Prantsuse ja Hispaania Kommunistliku Partei KK usaldusisikutele Jacques Dyclos'le, Dolores Ibarrurile ja teistele. Seejuures peab arvestama, et kulla ja teiste väärisesemete väljavedu toimus sõjatingimustes."
Aitingoni telegramm avaldas Stalinile ja Beriale sügavat muljet. Järgnes käskkiri: selgitada välja, millised on NKVD residentuuri kaastöötajate omavahelised suhted Prantsusmaal ja Hispaanias.

Ka mina sain Berialt ülesande tutvuda kõigi dokumentidega, mis puudutasid hispaania väärisasjade vastuvõtmist ja üleandmist NSVL Riigihoidlasse. Kergem oli seda öelda kui teha, kuna loa Riigihoidla materjalidega töötamiseks pidi alla kirjutama Molotov. Tema asetäitja aga keeldus andmast dokumenti allakirjutamiseks ilma NKVD rahvakomissari Ježovi viisata -ainuüksi Beria. allkirjast sedapuhku ei piisanud. Tookord olin mina veel täiesti võhik kõigis neis bürokraatiareeglites ja andsin dokumendi edasi Ježovile tema sekretariaadi kaudu. Järgmisel hommikul polnud see ikka veel alla kirjutatud. Beria kirus mind telefoni teel viivitamise pärast, kuid mina vastasin, et ei suuda Ježovi kuidagi leida - teda pole Lubjankal. Beria viskas seepeale ärritunult:
„See pole isiklik, vaid kiire riiklik ülesanne. Saatke kuller Ježovi juurde suvilasse, ta pole terve ja asub seal."
Tema lugupidamatu toon Ježovi kui Poliitbüroo liikmekan-iidaadi aadressil tegi mind nõutuks ja pani imestama.
Meid sõidutati koos kulleriga Ozerõsse, Moskva lähedasse
69
rahvakomissari suvilasse. Ježov nägi kuidagi kummaline välja: mulle tundus, et annan dokumendi alla kirjutamiseks kas suremas haigele või kogu öö pummeldanud inimesele. Ta viseeris paberi ainsatki küsimust esitamata ja oma arvamust avaldamata. Suundusin otsekohe Kremlisse, et anda dokument valitsuse sekretariaati. Sealt sõitsin Riigihoidlasse kahe revidendi saatel, kellest üks, Berenzon oli Tšekaa-NKVD pearaamatupidaja olnud juba 1918. aastal. Enne revolutsiooni oli ta revident Venemaa kindlustuskompaniis, mille ruumid hõivas hiljem Dzeržinski.

Revidendid töötasid Riigihoidlas kaks nädalat, kontrollides kogu olemasolevat dokumentatsiooni. Nad ei avastanud mingeid jälgi puudujäägist. Aastatel 1936-1938 ei kasutanud NKVD residendid Hispaanias ja Prantsusmaal operatiiveesmärkidel ei kulda ega väärtasju. Just siis saingi teada, et kulla üleandmise dokumendile olid alla kirjutanud Hispaania Vabariigi peaminister Francisco Largo Caballero ja Välisasjade rahvakomissari asetäitja Krestinski, kes lasti hiljem koos Buhhariniga maha kui rahvavaenlane pärast 1938. aasta näidiskohtuprotsessi.
Kuld veeti Hispaaniast välja Nõukogude kaubalaeval, mis toimetas aarded Cartagena mereväebaasist Odessasse, ning paigutati seejärel Riigipanga keldritesse. Tol ajal hinnati selle väärtuseks 518 miljonit dollarit. Teised väärtasjad, mis olid määratud Hispaania vabariiklaste valitsuse operatiivseteks vajadusteks, et finantseerida salajasi operatsioone, viidi illegaalselt välja Hispaaniast Prantsusmaale, sealt edasi aga toimetati diplomaatilise laadungina Moskvasse.
Hispaania kuld kattis märkimisväärsel määral meie kulutusi sõjalise ja materiaalse abi vallas vabariiklastele nende sõjas Francoga ning teda toetavate Hitleri ja Mussoliniga, aga ka hispaania emigratsiooni toetamisel. Need vahendid kulusid ära luureoperatsioonide finantseerimiseks sõjaeelses Lääne-Euroopas 1939. aastal.

Pärast Orlovi paljastusi, aastatel 1953-1954, omandas kullaprobleem uue tähenduse. Franco valitsus Hispaanias oli
70
korduvalt tõstnud küsimuse väljaviidud väärtasjade hüvitamisest. Kulla saatuse kohta kuulasid KGB luuretöötajad mind ja Aitingoni üle ka 1950. ja 1960. aastatel, kui me vangistuses olime. Nagu mulle teatati, võeti lõppkokkuvõttes „kõrgemal pool" vastu otsus alles 1960. aastatel - kompenseerida Hispaania valitsusele 1937. aastal kaotatud kullavarud madalate hindadega naftatarnetega Hispaaniasse.

1938. aasta juulis, meie Hispaania residendi Orlovi põgenemise eelõhtul, liikusid kuuldused, et ta vahetab õige pea välja Passovi NKVD luureülema ametikohal. Kuid tema äia, Ukraina Siseasjade rahvakomissari asetäitja Katsnelsoni arreteerimine ja represseerimine kas 1937. või 1938. aastal hirmutas Orlovi.

Trotskistide likvideerimine välismaal

Orlovi-Nikolski tõeline nimi oli Feldbin, alias „Rootslane" või „Ljova", mida kasutati operatiivkirjavahetuses. Muuseas, Läänes unti teda kui Aleksander Orlovi. Kohtusin temaga nii Läänes ui ka Keskuses, kuid möödaminnes. Sellegipoolest pean vajalikuks peatuda sel isikul üksikasjalikumalt, kuna just tema paljastused 50.-60. aastatel aitasid märkimisväärselt kaasa sellele, et mõista 1937. aasta repressioone Nõukogude Liidus. Muide, vastupidi tema enda väitele, pole Orlov kunagi olnud NKVD kindral. Tegelikult oli tal riikliku julgeoleku majori auaste, mis 1945. aastal vastas polkovniku auastmele. 30. aastate algul uhatas Orlov OGPU Välisosakonna majandusluure osakonda, võttes osa konspiratiivkontaktide sisseseadmisest Lääne ärimeestega. Ta mängis tähtsat osa moodsa välismaise tehnika toimetamisel Saksamaalt ja Rootsist Nõukogude Liitu.
Lisaks sellele oli Orlov ka andekas ajakirjanik. Aastatel 1934-1937, kui algasid arreteerimised ja arveteõiendamised, ei viibinud ta küll Moskvas, kuid tema raamatus toodud versioon toonaste sündmuste kohta võeti lugejate poolt tõepärasena vastu. Mõned meie autoritest kasutavad seda versiooni Stalini

71
režiimi julmuste kirjeldamisel ka tänapäeval. Muidugi vastab tema kirjutatu suures osas tõele, kuid samas ei tohi unustada ka seda, et tegelike sündmustega polnud see inimene just kõige paremini kursis.
Orlov valdas suurepäraselt inglise, saksa ja prantsuse keelt. Ta mängis edukalt ka saksa väärtpaberiturul. Ta on kirjutanud õpperaamatu NKVD Kõrgemale Erikoolile - kuidas värvata välismaalasi agentuurtööle. Minu naise lähim sõbranna Raissa Sobol, kellest sai tuntud kirjanik Irina Guro, töötas 20. aastatel GPU majandusosakonnas tema otseses alluvuses ja hindas teda erakordselt kõrgelt. Orlovil õnnestus oma informaatoritest luua mitteametlik audiitorkontrolli grupp, kes selgitas välja nep-manite tegeliku kasumi. Seda Orlovi salajast revisjoniteenistust juhatas tolleaegne majandusosakonna ülem Slutski isiklikult, kes hiljem, saanud Välisosakonna ülemaks, viis Orlovi üle piiritagusesse luureteenistusse. Aastatel 1934-1935 tegutses Orlov illegaalse residendina Londonis. Tal õnnestus tugevdada sidemeid nüüdseks kogu maailmas tuntud grupiga: Philby, Maclean, Burgess, Cairncross, Blunt jt.
1936. aasta augustis saadeti Orlov pärast tema traagilist armuromaani NKVD noore töötaja Galina Voitovaga Hispaaniasse. Kui Orlov oli ta hüljanud, keeldudes oma naisest lahu-tamast, laskis Voitova end otse Lubjanka maja ees maha. Orlovi lähedane sõber Slutski saatis ta otsekohe residendiks Hispaaniasse, vahetult enne Ježovi määramist Siseasjade rahvakomissariks 1936. aasta septembris. Orlovile usaldati ülimalt vastutusrikkaid salajasi ülesandeid, millest üks oli Hispaania vabariigi kulla toimetamine Moskvasse ja mis kulges igati edukalt. Selle hulljulge operatsiooni eest anti talle aukõrgendust. Ajaleht „Pravda" teatas, et riikliku julgeoleku vanem-major Nikolski on valitsuse tähtsa ülesande täitmise eest autasustatud Lenini ordeniga. Samas ajalehenumbris kirjutati, et riikliku julgeoleku major Naumovit (tegelikult Aitingoni) autasustati Punalipu ordeniga, riikliku julgeoleku kapten Vassilevskit aga Punatähe ordeniga.
Orlovist pidas väga lugu ka Spiegelglas. Ta viibis sageli
72
Hispaanias ja jutustas mulle, et Orlov sai seal tähtsate agentide värbamisega suurepäraselt hakkama.

Ühtlasi mängis Orlov silmapaistvat osa ka Hispaania trotskistide juhi Andrei Nini likvideerimises. Kogu Nini vanglast väljatoimetamise operatsioon toimusi Orlovi-Nikolski isiklikul osavõtul ja löögirühmlaste erigrupi abiga - need olid antifašis-tid, saksa partisanide diversioonirühma võitlejad. Saksa grupi eesotsas oli Gustav Ruberlein, hiljem Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei KK rahvusvahelise osakonna ülem. Sakslaste osavõtt sellest aktsioonist oli nagu kinnituseks Nikolski versioonile Saksa eriteenistuste osavõtust oma agendi röövimises vabariiklaste vanglast. Ometi jäi Nini röövimisega seotud skandaal lahendamata. Vabariigi valitsus reageeris sellele intsidendile äärmiselt valuliselt. Nin arreteeriti vabariigi valitsuse poolt tema osavõtu pärast trotskistide mässust Barcelonas, seejärel aga rööviti vanglast Orlovi kaasabil ja tapeti Barcelona lähedal.
Nini likvideerimise operatsioon on NKVD arhiivides kirjas koodnimetuse all „Nikolai". Selle sündmuse eellugu on seotud Orlovi-Nikolski agentide eduka imbumisega trotskistide liikumisse. Kataloonia vabariikliku valitsuse ministri Gaodosio Ori-viero kaudu õnnestus 1937. aasta juunis blokeerida anarhistide täienduse saatmine toetuseks trotskistidest mässulistele Barcelonas. Lisaks sellele teatas Nikolski värvatud Kataloonia vabariikliku julgeoleku ülem V. Sala ehk „Hota" regulaarselt trotskistide kavatsustest, aidates seega kaasa täieliku kontrolli loomisele

kirjavahetuse ja läbirääkimiste üle kõigi trotskistide juhtide vahel Kataloonias, kus nende liikumisel oli toetuspunkte.

Just „Hota" võttis Barcelonas kinni need saksa kullerid, kes provotseerisid korralagedusi, mis peagi kasvasid üle trotskistide relvastatud väljaastumisteks. Ümberlükkamatud tõendid Saksamaa eriteenistuste osavõtu kohta korratuste organiseerimisest Barcelonas kompromiteerisid oluliselt trotskistide liidreid. Seejärel kirjutas Orlov trotskistide vastase pamfleti, levitades seda Andrei Nini nimel ning lõi seega ametivõimudele vastuvõetava
73
versiooni Saksamaa eriteenistuste kaasabist Nini vahi alt põgenemisele. See aktsioon andis tõsise löögi trotskistide liikumisele Hispaanias. Orlovi edukast desinformatsioonist ja trotskistide likvideerimisest Hispaanias kandis Ježov ette otse Stalinile.

1938. aasta juulis pidi Spiegelglas, nagu juba mainitud, kohtuma Orloviga Nõukogude laeva pardal Belgia territoriaalvetes, et võtta seal vastu tema regulaarne aruanne. Spiegelglas kahtlustas, et Prantsuse ja Belgia eriteenistustel on põhjust teda kinni pidada, kuna aasta tagasi arreteeriti mõned tema agendid, kes olid segatud valgekaartliku kindrali Milleri röövimisse. Seetõttu kartis Spiegelglas kaldale minna. Orlov aga kartis hoopis midagi muud: tema kahtlustas, et kohtumine laeval on lavastatud selleks, et teda arreteerida. Nii ei ilmunudki ta kohtumisele Spiegelglasiga. Orlov varjas ennast ning alles novembris sai meile teatavaks, et ta oli välja ilmunud Ameerikas. Enne seda olin ma aga alla kirjutanud „ringkirjale" tema tagaotsimise kohta, mis tuli saata meie kanaleid mööda kogu residentuurile. See dokument sisaldas Orlovi välimuse ja harjumuste täieliku kirjelduse, samuti iseloomustati seal tema naist ja tütart, keda oli viimati nähtud koos temaga Prantsusmaal. „Ringkirjas" oli ära märgitud Orlovi ja tema perekonna kadumise võimalik põhjus - nende röövimine kas Briti, Saksa või Prantsuse eriteenistuste poolt. Kriipsutasin eriti alla fakti, et Prantsuse ja Briti võimud teadsid Orlovi kui Nõukogude delegatsiooni eksperti, kes oli osalenud koguni kahel korral Hispaania kodusõtta mittevahelesegamise küsimuste rahvusvahelise komitee töös. Teiseks põhjuseks võis olla tema võimalik reetmine: residentuuri seifist Barcelonas kadus kuuskümmend tuhat dollarit, mis oli mõeldud kasutamiseks operatiivsetel eesmärkidel. Tema ootamatu kadumine pani meid muretsema ka seetõttu, et Orlov oli hästi informeeritud meie agentuurvõrgust Inglismaal, Prantsusmaal, Saksamaal ja muidugi Hispaanias.
1938. aasta novembris kutsus Beria mind välja ja korraldusi jagades teatas äkki muuhulgas, et Orlovi tagaotsimine tuleb lõpetada. Otsinguid pidin uuesti alustama alles siis, kui olen
74
saanud temalt otsesed juhtnöörid. Selgus, et Orlov oli saatnud Ameerikast kirja, mis oli adresseeritud isiklikult Stalinile ja Ježovile ning milles ta selgitas oma põgenemist kartusega vältimatu arreteerimise ees Nõukogude laeval.
Kirjas oli juttu ka sellest, et juhul, kui tema asukohta püütakse välja selgitada või asutakse teda jälitama, annab ta korralduse oma advokaadile avaldada dokumendid, mis on paigutatud Šveitsi panka. Need sisaldasid informatsiooni võltsitud materjalide kohta, mis olid esitatud Hispaania kodusõtta mittevahelesegamise rahvusvahelisele komiteele. Orlov ähvardas avalikustada kõik, mis oli seotud Hispaania kulla väljaveoga ja selle salajase toimetamisega Moskvasse, viidates sealjuures vastavatele dokumentidele. See paljastus oleks asetanud piinlikku olukorda nii Nõukogude

valitsuse kui ka arvukad hispaania põgenikud kuna Nõukogude Liidu sõjalist toetust vabariik-lastele kodusõjas peeti ametlikult omakasupüüdmatuks. Tasu, mille saime kulla ja väärisasjade näol, oli ümbritsetud saladuskattega. Orlov palus Stalinit mitte jälitada tema eakat ema, kes oli jäänud Moskvasse ning kui tema tingimused vastu võetakse, ei avalikusta ta omalt poolt NKVD välismaist agentuuri ega temale teadaolevaid saladusi.
Ma ei usu, et põhjus, miks Orlov ei andnud välja Cambridge'i gruppi või kindral Milleri röövimise asjaolusid, seisnes tema lojaalsuses Nõukogude võimule. Siinkohal oli tegu lihtsalt sooviga ellu jääda.

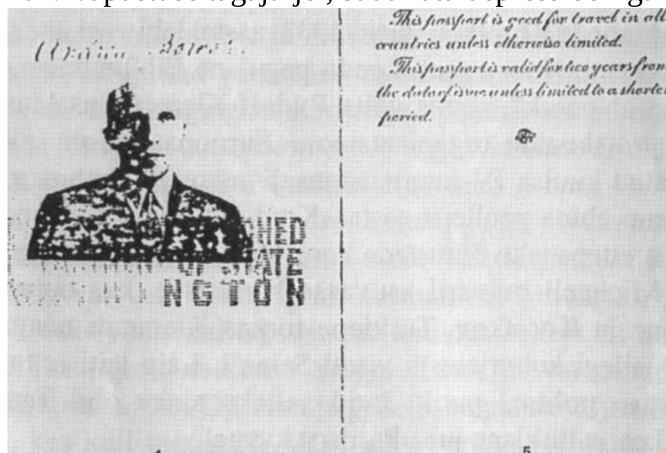
1938. aasta augustis sain esmakordselt teada trotskistide ja ülejooksikute röövimistest ning likvideerimistest, mida saatis korda OGPU-NKVD 30. aastatel Euroopas. Seoses sellega vajab täpsustamist Lääne-Euroopasse saadetud illegaalse luuraja Reissi juhtum (õige nimi Poretski). Reiss oli saanud suuri rahasummasid, mille kasutamise kohta ei osanud anda selgitust, ja kartis, et võib langeda seetõttu repressioonide ohvriks. Ta omastas raha, mis oli mõeldud kasutamiseks operatiivees-märkidel, ning puges peitu. Raha paigutas ta ühte Ameerika panka. Enne oma põgenemist, 1937. aastal kirjutas Reiss Nõukogude
75
esindusele Prantsusmaal kirja, milles mõistis hukka Stalini. Kiri ilmus seejärel ühes trotskistide väljaandes ja sai talle saatuslikuks, kuigi Reissi ettekandest oli näha, et ta polnud kunagi tundnud sümpaatiat ei Trotski ega ühegi tema toetus-grupi vastu. Sellegipoolest mõisteti Reiss pärast selle kirja avaldamist tagaselja surma.
Reissil oli küllaltki korrapäratu eluviis ning Spiegelglasi agentuurvõrk Pariisis avastas ta peagi. Otsuse viisid Šveitsis täide kaks agenti: bulgaarlane (meie illegaal) Afanasjev ja tema naisevend Pravdin. Nad võtsid istet tema lauas ühes väikeses Lausanne'i eeslinna restoranis. Reiss jõi meeleldi kahe bulgaarlase seltskonnas, kes teesklesid end olevat ärimehed. Afanasjev ja Pravdin provotseerisid riidu, tõugates ta sel moel restoranist välja ning, surunud ta oma autosse, viisid teadmata suunas. Kolme kilomeetri kaugusel eelpoolnimetatud kohast lasksid nad ta maha ja jätsid laiba tee veerde.

Mina võtsin Afanasjevi ja Pravdini vastu Moskva konspiratiivkorteris, kuhu nad pärast ülesande täitmist ilmusid. Koos nendega tuli ka Spiegelglas, kes kogu operatsiooni juhtis. Afa-nasjevit ja Pravdinit autasustati ordenitega. Valitsuse erimääruse kohaselt hakkas Pravdini Pariisis elav ema saama eluaegset pensioni. Afanasjevist sai luureohvitser ja ta oli teenistuses kuni 1953. aastani. Pravdin asus tööle Väliskirjanduse kirjastusse Moskvas, kus töötas kuni surmani 1970. aastal. Minu arvates tuleks siinkohal täpsustada: kuuldus sellest, et poetess Marina Tsvetajeva abikaasa Sergei Efron olevat olnud üks neist, kes suunas NKVD Reissi jälgedele, on puhas väljamõeldis. Efronil, kes küll töötas NKVD heaks Pariisis, ei olnud siiski mingeid andmeid Reissi asukohast.
Teine episood, mis nõuab samuti kommentaare, puudutab Agabekovit. 20. aastatel oli Agabekov OGPU resident Istanbulis. Temast sai ülejooksik lähedaste suhete tõttu Bljumkiniga, keda süüdistati Trotski vaadetele poolehoiu avaldamises. Arvatakse, et oma osa mängis siin ka tema armastus Istanbulis tegutseva briti luuraja tütre vastu. Tundes meeletut vajadust
76

raha järele, kirjutas Agabekov ja avaldas seejärel Läänes kaks raamatut. Lisaks sellele oli ta segatud ka mahhinatsioonidesse Kaukaasia emigrantidega, kellele lubas Nõukogude Liidust salakaubana ära saata nende sinna peidetud perekonna-aarded. Teatati, et Agabekov jäi kadunuks Püreneedes, Hispaania piiri ääres. Tegelikult likvideeriti ta aga ühes Pariisi konspiratiivkorteris, kuhu ta meelitati, et kokku leppida rikkale armeenia perekonnale kuuluvate briljantide, pärlite ja väärismetallide salajase väljaveo asjus. Tehingu vahendaja, kreeka kaupmees, keda ta oli kohanud Antverpenis, oli G. Tahtšianov - NKVD illegaalne kaastöötaja Prantsusmaal. Tema meelitaski Agabe-kovi konspiratiivkorterisse, mängides ta rahvustunnetel. Seal ootasid aga juba endine türgi armee ohvitser ja noor illegaal Korotkov, kellest sai 40. aastatel NSVL MGB illegaalse luure ülem. Türklane tappis Agabekovi noaga, seejärel topiti laip cohvrisse ning visati jõkke. Laipa ei avastatud kunagi.

Türklane ja Korotkov viisid 1938. aastal läbi veel ühe terrori-operatsiooni. Noor agent, Leedu pagulane Eil Taubman, koodnimega „Nooruk", suutis võita Rudolf Klementi usalduse, kes juhtis trotskistide organisatsiooni Euroopas ja oli selle nii-nimetatud kuulsa IV Internatsionaali sekretär. Taubman töötas Klementi abina poolteist aastat. Kord õhtul tegi Taubman Klementile ettepaneku õhtustada koos tema sõpradega ning viis ta Saint-Michaeli bulvaril asuvasse korterisse, kus ootasid ees türklane ja Korotkov. Türklane torkas Klementi noaga, laip pandi jällegi kohvrisse ja visati Seine'i. Laip leiti ja tuvastati prantsuse politsei poolt, kuid selleks ajaks olid Taubman, Korotkov ja türklane juba Pariisist kaugel.

Moskvas ootasid neid autasud ja mina pidin hoolitsema nende tulevase ameti eest. Türklasest sai ühe konspiratiivkorteri „peremees" Moskvas, G. Tahtšianovist aga üks illegaalse luure ülemaid 40. aastatel. Taubman vahetas oma nime ja temast sai Semjonov ning ta saadeti õppima Keemia-masinaehituse Instituuti. Hiljem läks ta tööle julgeolekuorganitesse.
77
Järgmine episood on seotud veel ühe 30. aastate ülejooksiku Krivitskiga. Sõjaväeluure ohvitser Krivitski, kes põgenes 1937. aastal ja ilmus välja 1939. aastal Ameerikas, avaldas raamatu pealkirja all „Mina olin Stalini agent". 1941. aasta veebruaris leiti ta surnuna ühest Washingtoni hotellist. Arvati, et ta tapeti NKVD poolt, kuigi ametlikult teatati enesetapust. Tõsi, eksisteeris ringkiri Krivitski jälitamiseks, kuid tavaliselt praktiseeriti seda kõigi ülejooksikute puhul.
Punaarmee Luurevalitsuses ja NKVD-s teda muidugi taga ei nutetud, kuid nii palju, kui mulle teada, ei olnud see meie kätetöö. Me oletasime, et ta laskis end ise maha närvivapustuse tagajärjel, suutmata depressiooniga toime tulla.

Koopia OGPU-NKVD spetsiaalse aparatuuriga valmistatud J. I. Serebrjanski passist USA kodaniku Andrew Borogh'i nimele. Riikliku Julgeoleku vanem-major Serebrjanski - riikliku julgeolekuorgani esimese eriülesandega grupi looja välismaal, illegaalse diversiooniagentuuri asutaja USA-s, Lääne-Euroopas ja Palestiinas 1930. aastate alguses.

3. peatükk Poliitilised repressioonid NSV Liidus aastail 1934-1939

I. Kirovi tapmine. Müüdid ja poliitilised spekulatsioonid

Kui hukkub mõni ülejooksik või keegi poliitikategelastest, asutakse kohe välja pakkuma kõige erinevamaid versioone tema hukkumise põhjuste kohta. Loomulik surm või loogiline tapmis-motiiv jäävad aga välja ütlemata jäänud tõe ja vastastikkuse arvete klaarimise tõttu sageli kinni valede kammitsasse.
Klassikaliseks näiteks eelpoolöeldule on juhtum Leningradi parteijuhi Kiroviga, kes tapeti 1934. aastal.
Kirovi tappis Nikolajev. Nikolajevi naine Milda Draule töötas Smolnõis, Kirovi sekretariaadis ettekandjana. Loomulikult laskis valve ka Nikolajevi Smolnõisse ainuüksi parteipileti ettenäitamisel. Olgu siinkohal öeldud, et parteipiletiga pääses ükskõik millisesse parteiinstantsi peale ÜK(b)P Keskkomitee. Smolnõis, nagu muide ka oblastikomiteedes, polnud kehtestatud parteiliikmete jaoks erilubade süsteemi ja Nikolajevil pruukis vaid esitada parteipilet, et pääseda sinna, kuhu võõrastele oli sissepääs keelatud.
Minu naine, kes töötas aastatel 1933-1935 NKVD salajases poliitosakonnas, mis tegeles ideoloogia- ja kultuuriküsimustega (tema grupp kureeris muuhulgas ka Suurt Teatrit ja Leningradi ooperi- ja balletiteatrit, mis hiljem nimetati S. M. Kirovi nime-liseks), rääkis mulle, et Sergei Mironovitš armastas naisi ning pidas mõlemas teatris armukesi (pärast Kirovi tapmist selgitas NKVD osakond üksikasjaliselt välja Sergei Mironovitši suhted näitlejataridega). Milda Draule osales mõningatel Kirovi
79
peoõhtutel ettekandjana. See noor veetlev naine oli samuti üks tema „sõbratare". Tema mees Nikolajev paistis silma riiaka iseloomuga, tükkis ülemustega vaidlema ning heideti lõpuks parteist välja. Ta pöördus oma naise kaudu abi saamiseks Kirovi poole, kelle eestkostel Nikolajev ennistati parteisse ja suunati tööle rajoonikomiteesse. Milda kavatses sisse anda lahutuse, armukade mees aga tappis oma „võistleja". Stalin kasutas seda tapmist maksimaalselt ära, et likvideerida oma vastaseid ja päästa valla terrorikampaania. Niinimetatud trotskistide vandenõu, mille ohvriks olevat Kirov langenud, oli algusest peale Stalini enda poolt fabritseeritud. Lähtudes isiklikest huvidest ja soovist hajutada tähelepanu riigi juhtkonna ilmsetelt mööda-laskmistelt, püüdsid nii Stalin kui ka hiljem Hruštšov säilitada Kirovi kui kartmatu ja kristallpuhta rüütli oreooli. Kommunistlik partei nõudis oma liikmetelt laitmatut käitumist isiklikus elus ega võinud seega avalikult tunnistada, et üks tema tugisambaid, Leningradi parteiorganisatsiooni juht, oli end sisse mässinud armusuhetesse abielunaistega.

Ajakirjanduses avaldatud ametlikud mõrvaversioonid kujutasid endast algusest lõpuni väljamõeldisi. Stalini versioon oli, et Nikolajevit abistasid Leningradi NKVD juhid Medved ja Zaporožets, kes tegid seda Zinovjevi käsul. Kirovi surm võimaldas Stalinil luua müüdi vandenõust, mis omakorda võimaldas alustada repressioone oma vaenlaste ja võimalike vastaste suhtes. Hruštšovi versioon oli järgmine: Kirovi tappis Nikolajev, ta tegi seda Medvedi ja Zaporožetsi abiga ning Stalini käsul. Ometi näitavad dokumendid, et Zaporožets, keda peeti võtmefiguuriks vandenõulaste hulgas ja kes olevat olnud seotud Nikolajeviga NKVD liinis, asus sel ajal hoopis murtud jala-luuga Krimmis ravil. Tekib küsimus: kas sai üks väidetavatest vandenõu ettevalmistajatest viibida nii kaua eemal tähtsatest sündmustest kõige otsustavamal perioodil?

Hruštšov, kes rõhutas fakti, et paljud parteijuhid olid veennud Kirovit seadma üles oma kandidatuuri peasekretäri kohale XVII parteikongressil, süüdistas Stalinit selles, et too, saanud
80
teada olemasolevast opositsioonist, otsustas Kirovi likvideerida. Hruštšovile andis taoline versioon võimaluse lisada veel üks süüdistus Stalini pikka kuritegude nimekirja. Dokumente ja tunnistusi, mis kinnitaksid Stalini või NKVD aparaadi osalust Kirovi tapmises, ei eksisteeri. Kirov ei olnud Stalinile alternatiiviks. Ta oli üks neid ideeliselt vankumatuid stalinlasi, kes mängis aktiivset rolli halastamatus võitluses partei opositsiooniga, erinemata sealjuures mitte millegi poolest teistest Stalini võitluskaaslastest.
Hruštšovi versioon kiideti hiljem heaks ja võeti Gorbatšovi ajal käiku kui osa Stalini vastasest kampaaniast. Juhtivatel kohtadel olevad isikud püüdsid tõelisi fakte varjates päästa kommunistliku partei reputatsiooni, otsides neid tegelasi, kes olid küll parteis populaarsed, kuid näisid samas olevat vastuolus juhiga. Loodi müüt KK tugevast tuumikust eesotsas Kiroviga, mis oli vastukaaluks Stalinile ja tema mõttekaaslastele. Kogu Nikolajevi perekond, Milda Draule ja tema ema lasti maha kaks-kolm kuud pärast atentaati. Milda ja tema pere, omavoli süütud ohvrid, jäid rehabiliteerimata 30. detsembrini 1990, mil nende juhtum kerkis esile nõukogude ajakirjanduse veergudel. NKVD kõrgemad ametnikud, eriti need, kes olid hästi kursis Kirovi isikliku eluga, teadsid, et tapmise motiiv oli petetud mehe jrmukadedus. Mitte keegi neist ei söandanud aga sellest isegi rääkida, kuna Stalin ise oli esitanud versiooni parteivastasest vandenõust, millele vastu vaielda oleks olnud äärmiselt ohtlik.
Enne Kirovi mõrvamist võis Stalinit sageli kohata Arbatil tema isikliku ihukaitseteenistuse ülema Vlassiku ja kahe ihukaitsja saatel. Ta käis tihti poeet Demjan Bednõi juures ja külastas mõnikord ka oma tuttavaid, kes elasid kommunaalkorterites. Need NKVD töötajad ja veteranid, kel oli „Autšekisti" ärk, kilbi ja mõõga kujutisega, ning vastav tunnistus, võisid takistamatult pääseda Lubjankale. Neil oli vaba sissepääs kõikjale, välja arvatud vanglad. See süsteem muudeti ära: Kirovi tapmisest sai ettekääne kontrolli tugevdamiseks, mis enam kunagi ei nõrgenenud.
81
Kirovi surmaga seotud spekulatsioonid jätkusid ka 60. aastatel. Meenuvad anonüümkirjad, milles väideti, et tegelikul mõrvaril õnnestus peitu pugeda. Leedu julgeolekuminister 40. aastatel, Dmitri Jefimov jutustas mulle pärast sõda, et ta oli saanud käsu otsida Kirovi tapjat, kes olevat varjanud end väikeses Leedu linnakeses. Tema kaastöötajatel õnnestus leida otsinguteks põhjust andnud anonüümkirja autor.

Kuigi selleks osutus keegi alkohoolik, viidi anonüümse signaali uurimine läbi NLKP KK Parteikontrolli Komitee otsese järelvalve all.
Parteikontrolli komisjoni otsust Kirovi surma asjaolude kohta ei avalikustatud. Alles pärast seda, kui 1990. aasta juulis saadeti laiali tuntud repressioonikomisjon, esitas prokuratuur järelvalveprotesti NSVL Ülemkohtule Nikolajevi perekonnaliikmete rehabiliteerimise kohta. Toimik suleti 30. detsembril 1990. aastal, kui kõik Nikolajevi perekonnaliikmed olid ametlikult NSVL Ülemkohtu otsusega rehabiliteeritud. Kohtuotsuses märgiti, et mingit vandenõu Kirovi tapmiseks ei eksisteerinud ning kõik Nikolajevi „kaasosalised" olid kas lihtsalt Kirovi tuttavad või tema ekstsesside tunnistajad.
Kuid isegi siis, kui tekkis see niinimetatud õigusriigi süsteem, jäid rehabiliteerimata nii Medved kui ka Zaporožets, neilt ei võetud süüdistust riigi reetmises, vandenõus eesmärgiga tappa Kirov ega koostöös Saksa ja Läti luurega. Milles oli põhjus? Selles, et prokuratuur lihtsalt kartis seda küsimust üles tõsta kuna Medvedi ja Zaporožetsit peetakse süüdlasteks repressioonides, mis viidi läbi niiöelda stalinliku puhastusperioodi varases staadiumis.
Parteiajaloolaste seas on juba pikka aega välja kujunenud arvamus, et Milda Draule ja Kirovi romaan leidis traagilise lõpu Nikolajevi armukadeduse tõttu. Viimane oli kõigile tuntud oma tasakaalutu ja skandaalse iseloomu poolest. Kui seda arvamust oleks aga avaldatud, näinuks kogu avalikkus üsnagi ebameeldivat pilti Kirovi isiklikust elust, millega oleks rikutud partei püha reeglit - mitte kunagi kergitada eesriiet Poliitbüroo liikmete eraelult ega tuhnida nende mustas pesus.
4. novembril 1990. aastal avaldas ajaleht „Pravda" KGB ja
82
prokuratuuri värsked materjalid, mis puudutasid Kirovi juhtumi uurimist. Neis leidis kinnitust, et tema tapmine kandis sügavalt isiklikku iseloomu, kuigi kuriteo üksikasju ja teo motiive ei avaldatud. „Pravdas" ei mainitud isegi Milda Draule nime. Avaldus sisaldas süüdistust Jakovlevi aadressil, kes oli lahkunud stalinlike repressioonide uurimisega tegeleva parteikomisjoni esimehe kohalt. Komisjon olevat pidurdanud vandenõus süüdistatud Nikolajevi perekonna ja süütute inimeste rehabiliteerimist.

Nördinud Jakovlev vastas sama ajalehe kaudu („Pravda" 28. jaanuaril 1991), et ta usub siiamaani Kirovi tapmise vandenõusse, aga samuti ka mitmesse mõrva toimepaneku versiooni. Sealjuures ei maininud Jakovlev Milda Draulet ega ka oletatavat katset esitada Kirovi kandidatuur Stalini asemel peasekretäri kohale XVII parteikongressil.
Raamatus „Stalin: triumf ja tragöödia" viitab Dmitri Volkogonov küll kuuldustele Milda Draule ja Kirovi romaanist, kuid lükkab need samas ümber kui laimuhõngulised. Materjalid, mis kajastasid erilisi suhteid Milda Draule ja Kirovi vahel, millest rääkisid mulle mu naine ja kindral Reichmann, sel ajal Leningradi vastuluure ülem, olid ära toodud Leningradi balletis tegutsevate NKVD informaatorite ettekannetes. Kirovi baleriinidest armukesed, kes pidasid Draulet oma võistlejaks, ei näidanud üles piisavat vaoshoitust oma märkustes ja väljendustes ning sattusid vangilaagritesse „laimu ja nõukogudevastase agitatsiooni" eest.
Kirovi nimi ja mälestus temast oli püha. Rahva silmis oli Kirov kindlameelse bolševiku ja ustava stalinlase ideaalkuju ning loomulikult võisid need olla vaid vaenlased, kes tapsid sellise inimese. Tol ajal ei kahelnud ma hetkekski vajalikkuses kaitsta valitseva partei prestiiži ja varjata tõelisi fakte, mis puudutasid Kirovi tapmist. Meid, tšekiste, kutsuti mitteametlikult revolutsiooni mustatöölisteks, kuid ometi valdasid meid sealjuures kõige vasturääkivamad tunded. Neil päevil uskusin siiralt - ja

usun ka praegu -, et Zinovjev, Kamenev, Trotski ja Buhharin olid Stalini tõelised vaenlased. Totalitaarses süsteemis,
83
mille üheks osaks nad olid, tähendas võitlus Staliniga vastasseisu Nõukogude riigi ja partei poliitikale. Nähes neis meie vaenlasi, ei saanudki mul tekkida nende vastu mingit kaastunnet. Seetõttu tundus, et kui neile esitatud süüdistused ongi pisut liialdatud, siis on see sisuliselt pisiasi. Idealistist kommunistina taipasin liiga hilja sedasorti „pisiasjade" tähendust ja pean siinkohal kahetsusega tunnistama, et mul ei olnud tookord õigus.
Kas teadlikult või mitte, aga me lasksime end kaasa tõmmata kolossaalse repressioonimehhanismi tegevusse ning igaüks meist on kohustatud kahetsema süütutele ohvritele osaks saanud kannatusi. Mind kohutavad nende repressioonide mastaabid. Andes täna ajaloolist hinnangut massirepressioonidele, mis puudutasid armeed, maaelanikkonda ja teenistujaid, arvan, et neid võib võrrelda Ivan Groznõi ja Peeter I valitsusaegadel korraldatud arveteõiendustega. Stalinit nimetatakse XX sajandi Ivan Groznõiks. See on traagiline, et meie maal on nii julmad traditsioonid.
Stalin manipuleeris Kirovi juhtumiga oma isiklikes huvides ning Kirovi vastane „vandenõu" oli tema poolt kunstlikult loodud. Ta puhus lõkkele „grandioosse vandenõu" mitte ainult Kirovi, vaid ka enda vastu. Ta kasutas Kirovi tapmist oskuslikult ära, et kõrvaldada need, keda pidas oma potentsiaalseteks vastasteks või ebalojaalseteks oponentideks, kelle olemasolu ta polnud lihtsalt võimeline taluma. Esialgu sattusid vandenõulaste" hulka Nikolajevi tuttavad, seejärel Draule perekond, pärast jõudis aga järjekord ka Zinovjevi ja Kamenevini, keda kõigepealt süüdistati moraalses vastutuses seoses mõrvaga, hiljem aga selle mõrva vahetus organiseerimises. Nikolajevi kolleege ja tuttavaid peeti Zinovjevi opositsiooni hulka kuuluvaiks. Seejärel otsustas Stalin vabaneda Jagodast ja neist ameti isikuist, kes teadsid tõde. Ka nemad tõmmati vandenõusse kaasa ning hävitati. Hiljem tehti Jagodast Kirovi tapmise peaorganisaator ning, nagu mulle jutustas Reichmann, andis Stalin, kartes Nikolajevi „terroriakti" isiklike motiivide ilmsikstulekut, koguni korralduse seada sisse salajane järelevalve Kirovi lese üle kuni viimase surmani.
84
Sellises olukorras oli mõeldamatu rääkida Kirovi kohta tõtt. Mitte keegi kõrgemast võimuešelonist ei suutnud takistada Stalinit kasutamast seda mõrva isiklikel eesmärkidel. Lõpptulemusena vaikiti Kirovi juhtum maha poliitilistel kaalutlustel, kasutades seda üldsuse tähelepanu kõrvale juhtimiseks üha halvenevalt majanduslikult ja poliitiliselt olukorralt. Iga järgnev uurimine, mis oli allutatud poliitilise konjunktuuri nõudmistele, sünnitas vaid valet, tehes tulevastel põlvedel järjest raskemaks tegelike sündmuste rekonstrueerimise.

Olen veendunud, et Kirovi tapmine oli isikliku kättemaksu akt, kuid selle fakti avalikustamine oleks teinud kahju parteile, mis oli võimu instrument ja nõukogude inimestele kõrge moraali eeskuju. Tõde varjatakse tänase päevani ning Kirov on jäänud vana režiimi pooldajatele siiani pühaduse sümboliks.

II. Repressioonid NKVD-s

1938. aastal oli atmosfäär sõna otseses mõttes hirmust läbi imbunud, selles oli tunda midagi kurjakuulutavat. NKVD piiri-taguse luure ülema asetäitja Spiegelglas muutus

iga päevaga üha süngemaks. Ta loobus tavast veeta oma pühapäevi minu ja teiste sõprade-kaastööliste seltsis. Septembris laskis NKVD tolleaegse ülema Ježovi sekretär end maha ühel paadisõidul mööda Moskva jõge. Meile tuli see täieliku ootamatusena. Varsti anti välja kõiki segadusse ajav korraldus: arreteerimis-orderid ilma Ježovi esimese asetäitja Beria allkirjata on kehtetud. Liikusid kuuldused, et Beria olevat Ježovi hellitavalt kutsunud „minu kallis Jožik"(siilike), patsutades teda sealjuures harjumuspäraselt õlale, ainult et tema sõbralik käitumine oli puhas teesklus. Lubjankal olid inimesed vaoshoitud, vältides igasuguseid jutuajamisi. NKVD-s tegutses spetsiaalne KK Kontrollkomisjon.
MuJ on hästi meeles need sündmused, mis peagi järgnesid. Saabus november, oktoobripidustuste eelõhtu. Kell 4 hommikul
85
äratas mind visa telefonihelin. Helistas Kozlov, Välisosakonna sekretariaadiülem. Kuigi tema hääl kõlas ametlikult, võis selles siiski aimata ebatavalise ärevuse noote. „Pavel Anatoljevitš," kuulsin teda lausuvat, „teid kutsub kohe enda juurde Riikliku Julgeolekuvalitsuse ülema esimene asetäitja seltsimees Merkulov. Auto juba ootab teid. Tulge nii kiiresti kui võimalik. Just äsja arreteeriti Spiegelglas ja Passov."
Minu naist tegi kuuldu äärmiselt rahutuks. Arvasin, et nüüd on kätte jõudnud minu kord.
Lubjankal võttis mind vastu Kozlov isiklikult ja juhatas kohe Merkulovi kabinetti. Too tervitas mind tavapäraselt viisakas, rahulikus maneeris ja pani ette minna Lavrenti Pavlovitši juurde. Mu närvid olid äärmuseni pingul. Kujutlesin, kuidas mind hakatakse üle kuulama seoses Spiegelglasiga. Kuid nii hämmastav kui see ka polnud, ei korraldanud Beria mulle mingisugust ülekuulamist. Ta vaid teatas küllaltki ametlikus toonis, et Passov ja Spiegelglas on arreteeritud süüdistatuna partei petmises ja et minul tuleb otsekohe asuda täitma Välisosakonna ehk piiri taguse luure ülema kohustusi. Kõigis vähegi tähtsates küsimustes pidin ette kandma otseselt talle. Vastasin, et Passovi kabinet on pitseeritud ja mul pole võimalik sinna sisse pääseda. „Võtke pitsatid otsekohe maha ja edaspidi pidage meeles: selliste pisiasjadega ärge mind enam tülitage. Te pole koolipoiss, et esitada lapsikuid küsimusi."
Kümne minuti pärast revideerisin juba Passovi seifis olevaid dokumente. Mõned neist olid lihtsalt hämmastavad. Näiteks esildis tolleaegse Itaalia residendi Heifetzi kohta. Selles räägiti tema sidemetest ideoloogilisi kõrvalekaldeid toetavate elementidega Kominternis, kus ta mõnda aega töötas. Osutati ka tema kahtlastele kontaktidele endiste Polütehnilise Instituudi lõpetajatega Jenas (Saksamaal) 1926. aastal. Mäletan siiani Ježovi resolutsiooni sellel esildisel: „Kutsuda tagasi Moskvasse. Otsekohe arreteerida."
Järgmine dokument - esildis ÜK(b)P KK ja Ülemnõukogu Presiidiumile minu, Pavel Anatoljevitš Sudoplatovi autasustamise kohta Punalipu ordeniga valitsuse tähtsa ülesande täitmise
86
eest välismaal 1938. aasta mais, alla kirjutatud Ježovi poolt. Samas oli ka allkirjata käskkiri minu määramise kohta Välisosakonna ülema asetäitjaks. Viisin need dokumendid Merkulovile. Minu suureks üllatuseks rebis ta nad naeratades sealsamas puruks ja viskas paberikorvi, kuhu pandi hävitamiseks mõeldud kraam. Ma vaikisin, hinges solvumistunne - mind oli ometi esitletud autasu saamiseks, kuna olin täitnud tõepoolest eluga riskides ohtlikku ülesannet. Sel hetkel ma ei taibanud, kuidas mul oli vedanud: kui käskkiri minu määramise kohta oleks alla kirjutatud, siis, vastavalt ÜK(b)P KK määrusele, oleksin kuulunud arreteerimisele kui NKVD aparaadi juhtivtöötaja, kellele oli väljendatud usaldamatust.

Pisut hiljem helises mu kabinetis telefon. Helistajaks oli Malenkovi abi Keskkomitees Kisseljov. Ta hakkas mind ärritunult noomima, kuna ma olevat viivitanud vahendite üleandmisega erifondidest, mis olid mõeldud Kominterni salajaste operatsioonide finantseerimiseks Lääne-Euroopas. Veel enam ajas teda aga raevu see, et Keskkomitees ei osalenud Hispaania komisjoni istungil NKVD esindajat. Püüdsin selgitada, et ma ei tea fondidest midagi ega ole kursis sellega, kes nimelt tegeleb nende üleandmisega. „Aga nõupidamisel KK-s," ütlesin lõpuks, „ei osalenud kedagi NKVD-st seetõttu, et Passov ja tema asetäitja arreteeriti äsja kui rahvavaenlased." Lisasin, et asusin oma kohustusi täitma alles kaks tundi tagasi. Kisseljov viskas toru hargile.
Kolme nädala jooksul osakonna ülema kohustusi täites selgitasin välja välismaal teostatavate luureoperatsioonide organiseerimise ja läbiviimise struktuuri. NKVD-s eksisteeris kaks üksust, mis tegelesid piiritaguse luurega. Üks oli Välisosakond, mida juhatasid algul Trilisser, pärast Artuzov, Slutski ja Passov. Osakonna ülesandeks oli koguda Keskusele luureandmeid, hankides neid nii legaalseid teid pidi (meie töötajate kaudu, kes omasid diplomaatilist katet või töötasid välismaa kaubandus-liindustes) kui ka illegaalseid kanaleid kaudu. Eriti tähtsaks Peeti andmeid valitsuste ja erakorporatsioonide tegevusest, kes finantseerisid salaja vene emigrantide ja valgekaartlastest ohvitseride
87
Nõukogude Liidu vastast õõnestustegevust Euroopa maades ja Hiinas. Välisosakond oli jagatud jaoskondadeks geograafilisel põhimõttel, kuid sinna kuulusid ka üksused, mis tegelesid teaduslik-tehnilise ja majandusluure poolt kogutud informatsiooniga. Jaoskonnad üldistasid välismaal tegutsevate legaalsete ja illegaalsete residentuuride poolt saadetud materjale. Illegaalsete kanalite eelistamine oli täiesti loomulik, kuna tol ajal polnud välismaal just eriti palju Nõukogude diplomaatilisi- ja kaubandusesindusi. Seetõttu peeti illegaalseid kanaleid meid huvitavate luureandmete hankimisel äärmiselt tähtsaks.
Samaaegselt eksisteeris ka teine luureteenistus - NKVD Erigrupp, mis asus otseselt rahvakomissariaadi alluvuses ja oli sügavalt konspireeritud. Selle ülesannete hulka kuulus illegaalide reservvõrgu loomine diversioonide läbiviimiseks vaenlase tagalas Lääne-Euroopas, Lähis-Idas, Hiinas ja USA-s juhul, kui algab sõda. Arvestades töö iseloomu, puudusid Erigrupil kaastöötajad diplomaatilistes ja kaubandusesindustes välismaal. Üksus koosnes kahekümnest operatiivtöötajast, kes vastutasid piiritaguse agentuuri tegevuse koordineerimise eest. Ülejäänud kaastöötajad tegutsesid välismaal illegaalidena. Neid oli umbes kuuekümne ringis. Mulle sai peagi selgeks, et NKVD juhtkond võis vabal valikul kasutada Välisosakonna ja Erigrupi jõude ning vahendeid eriti tähtsate operatsioonide teostamiseks, sealhulgas ka diversioonide läbiviimiseks ja NSV Liidu vaenlaste likvideerimiseks välismaal.
Kuna Erigrupi eesotsas oli üle kümne aasta Jakov Sere-brjanski, siis nimetati mõnikord seda ka „Jaša grupiks". Just tema inimesed organiseerisid 1930. aastal Pariisis valgekaartliku ROVS-a peamehe, kindral Kutepovi röövimise. Enne revo-lutsiooni oli Serebrjanski olnud esseeride partei liige. Ta võttis isiklikult osa nende ohrankategelaste likvideerimisest, kes korraldasid juudipogromme Mogiljovis (Valgevene). „Jaša grupp" lõi 20.-30. aastatel võimsad agentuurvõrgud Prantsusmaal, Saksamaal, Palestiinas, USA-s ja Skandinaaviamaades. Nad värbasid agente Kominterni põrandaaluste seast, neid, kes ei osalenud propagandaüritustel ja kelle kuulumist rahvuslikesse komparteidesse
88

hoiti saladuses. Serebrjanski grupp näitas end võimekana uusimate lennukite salajases tarnimises Prantsusmaalt vabariiklikusse Hispaaniasse 1937. aastal. 1938. aasta novembris võeti Serebrjanski koos teiste NKVD juhtivkoosseisu töötajatega vahi alla, talle mõisteti küll surmanuhtlus mahalaskmise läbi, kuid seda ei viidud täide. 1941. aastal, pärast sõja algust ta vabastati temast sai minu initsiatiivil selle osakonna ülem, mis tegeles agentuuri värbamisega pikemaajaliseks elamaasumiseks Lääne-uroopa maadesse ja USA-sse.
1946. aastal määrati Riikliku Julgeoleku ministriks Abakumov ja Serebrjanskil tuli erru minna, kuna just Abakumov oli tegelenud 1938. aastal tema toimikuga ning julmi piinamisvõtteid kasutades pigistanud temalt välja valetunnistusi. Loomulikult ei saanud Serebrjanski uue ministri ametisse astumisel enam endisele tööle edasi jääda. Ta läks erru polkovniku auastmes ja hakkas saama pensioni. Pärast Stalini surma ennistati ta tagasi ametisse ning määrati minu asetäitjaks seoses plaaniga laiendada luure diversioonioperatsioone. See kõik toimus veel Beria ajal, 1953. aasta aprillis, aga sama aasta oktoobris arreteeriti ta koos naisega teist korda. Seekord pandi talle süüks osavõttu niinimetatud berialikust vandenõust eesmärgiga tappa partei keskkomitee Presiidiumi liikmed. Ta suri vanglas 1956. aastal ühe järjekordse ülekuulamise ajal ning rehabiliteeriti postuumselt 1971. aastal Andropovi algatusel, kelle korraldusel valmistati ette esimest Nõukogude luureajaloo õpikut ja kes seoses sellega sai teada ka Serebrjanski saatusest.
Alles 1963. aastal sai mulle selgeks, millised olid 1938. aasta viimaste kuude kardinaalsete ümberpaigutuste ja NKVD ridade puhastamise tegelikud tagamaad. Täieliku tõe nende sündmuste ohta, mis jäidki avalikustamata, jutustasid mulle Beria sekretariaadiülemad Mamulov ja Ljudvigov, kes istusid koos minuga Vladimiri vanglas. Niisiis lasti käiku võltsing, mis avas tee kampaaniaks Ježovi ja temaga koos töötanud inimeste vastu, eria õhutusel pöördusid kaks NKVD oblastivalitsuse ülemat, üks Jaroslavlist, teine Kasahstanist, 1938. aasta oktoobris laimukirjaga Stalini poole, väites, et Ježov olevat nendega vesteldes
89
vihjanud Nõukogude juhtkonna seas õige pea aset leidvatele arreteerimistele oktoobripidustuste eelõhtul. Ježovi kompromiteerimise aktsioon viidi edukalt läbi. Mõne nädala pärast süüdistati Ježovi vandenõus eesmärgiga kukutada seaduslik valit-sus. Poliitbüroo võttis vastu spetsiaalse resolutsiooni, milles kuulutati NKVD kõrgemad ametiisikud „poliitiliselt ebausaldusväärseteks". See viis omakorda massiliste arreteerimisteni, mis hõlmas julgeolekuorganite kogu juhtivkoosseisu ning minul oli siinkohal tõepoolest vedanud, et Ježovi poolt välja antud käskkiri minu ametikõrgenduse kohta jäi allkirjastamata Passovi seifi pidama.
1938. aasta detsembris võttis Beria ametlikult üle NKVD juhtimise, Dekanozov sai aga uueks Välisosakonna ülemaks. Tal oli eelnevaid kogemusi tööst varustajana Azerbaidžaani GPU-s Beria ajal. Hiljem oli Dekanozov olnud toiduainetetööstuse rahvakomissar Gruusias, kus sai kuulsaks oma mõõdutundetu armastuse poolest luksusliku elu vastu. Andnud asjad üle, selgitasin mina kui osakonna ülema kohusetäitja, talle mõningaid meie agentuuritöö iseärasusi Lääne-Euroopas, USA-s ja Hiinas. Dekanozov andis aga minu aruannet lõpuni kuulamata mulle korralduse hoida silma peal põgenenud Orlovi isiklikel asjadel, mis saadeti Barcelonast Moskvasse. Mul tuli need toimetada tema kabinetti kuna ta soovis ise nendega tutvuda.
Järgmisel päeval esitles Beria Dekanozovit luureteenistuse töötajatele. Beria teatas karmilt ametlikul toonil erikomisjoni loomisest eesotsas Dekanozoviga, et kontrollida kõiki luure operatiivtöötajaid. Komisjon pidi välja selgitama, kuidas paljastatakse reetureid ja avantüriste, kes on petnud partei Keskkomiteed. Beria andis teada ka

Garanini, Fitini, Leonenko ja Ljagini kohalemääramistest. Ta rõhutas, et kõiki allesjäänud töötajaid kontrollitakse põhjalikult. Uued juhid tulid luuresse niiöelda partei kutsel. Keskkomitee täiendas NKVD ridu partei-aktivistidega ja Frunze nim. Sõjaväeakadeemia lõpetanutega. Mis minusse puutub, siis mind degradeeriti hispaania osakonna ülema asetäitjaks. Samamoodi talitati ka teiste luureteenistuse
90
veteranidega, keda alandati ametiredelil kuni osakondade ülemate abideni.
Beria püüdis vestluses iga töötajaga välja uurida, kas too pole mitte topeltagent, öeldes, et eranditult kõik on kahtluse all. Minu naine oli üks neljast luureteenistuse naistöötajast. Beria mõõtis teda ülbe pilguga, küsides, kes ta selline üldse on - sakslanna või ukrainlanna. „Juut," vastas tema Beria suureks imestuseks. Tollest päevast alates hoiatas mu naine mind pidevalt, et oleksin Beria suhtes ettevaatlik. Eeldades, et meie korterit võidi pealt kuulata, mõtles naine talle välja varjunime, et me ei peaks omavahelistes jutuajamistes mainima teda õige nimega. Naine nimetas teda vürst Šadimaniks Antonovskaja romaani „Suur Mouravi" kangelase järgi, kes hukkus gruusia feodaalide võimuvõitluses. Minu naise ettenägelikkus Beria saatuse suhtes ja tema pidevad nõuanded hoida eemale nii temast kui ka tema kaaskonnast osutusid prohvetlikeks.
Uue juhtkonna esitlemisele Beria juures järgnes parteikoosolek - kampaania järgmine etapp. Minu kaastöötaja, armeenlane Gukassov, keda tundsin juba Harkovist, tegi ootamatult ettepaneku lasta parteibürool uurida minu kahtlasi sidemeid. Tema sõnul oli mind Moskvasse üle toonud rahvavaenlane Balitski. Ta süüdistas mind ka sõbralike suhete hoidmises hiljaaegu paljastatud rahvavaenlaste Spiegelglasi, Raissa Soboli ja tema abikaasa, Revzini ja Jarikoviga (meie residendi asetäitja Hiinas), kes oli tuntud oma sarkastiliste märkuste poolest viisaastaku plaani täitmise kohta (meenub üks neist: neljandas, otsustavas, on tutvus otsustav).
Parteibüroo moodustas komisjoni minu küsimuse arutamiseks. Üks mu lähedastest tuttavatest, suurepärane portreefoto meister (tema vastutas Stalinit pildistavate fotokorrespondentide usaldatavuse eest), Välisosakonna töötaja Gesselberg esitas ülirumalaid küsimusi, väites, et mina kaitsvat end nagu tüüpiline trotskistlik silmakirjateener".
Ma ei pea viha ei Gukassovi ega Gesselbergi vastu.
Kolm aastat hiljem äratasid Pariisis Nõukogude konsuli Gukassovi gestaapolased, kes olid hõivamas tormijooksuga
91
hoonet, milles ta parajasti asus. Meie šifreerija Marina Sirotkina asus otsekohe põletama koodiraamatuid, kui aga üks gestaapolastest rebis seinalt Stalini portree, kasutas Gukassov seda ettekäändena, et alustada kaklust. Ta peksti küll julmalt läbi, kuid selle ajaga jõuti kõik šifrid hävitada. Sakslased deporteerisid Gukassovi Türgisse, et teda välja vahetada Saksamaa diplomaatilise esinduse töötajate vastu Moskvas. Hiljem tehti Gukassovile ülesandeks juhatada osakonda, mis tegeles repatrieeritute ja emigrantide töötlemisega. Ta suri Moskvas 1956. aastal.
Gesselberg valmistas ette parteibüroo otsuseprojekti Dekanozovi dikteerimise järgi. Selles tehti ettepanek heita mind kommunistliku partei ridadest välja sidemete tõttu rahvavaenlastega ning seetõttu, et ma ei paljastanud Spiegelglasi. Siinjuures oli iseloomulik see, et Slutski, kes suri juba 1938. aasta veebruaris ning maeti kõigi ettenähtud auavalduste saatel, figureeris samuti selles dokumendis kui rahvavaenlane. Parteibüroo võttis otsuse vastu ühe vastuhäälega. Hiljaaegu Välisosakonna ülema asetäitjaks määratud Fitin hääletas vastu seepärast, et, nagu ta ütles, olin talle absoluutselt tundmatu. Tema ausus ja korrektsus, mis olid neis oludes küllaltki eba-

tavalised omadused, ei tulnud ta karjäärile kahjuks. 1939. aastal sai temast Välisosakonna piiritaguse luure ülem ja ta suri loomulikku surma 1971. aastal.
1938. aasta detsembris otsustas parteibüroo mind parteist välja heita. Otsuse pidi veel kinnitama luureteenistuse parteilaste üldkoosolek, mis oli määratud 1939. aasta jaanuarikuusse. Seni aga käisin tööl ja istusin tegevusetult oma kabinetis. Kartes end kompromiteerida, ei söandanud uued töötajad minuga suhelda. Mäletan, et osakonnaülem Garanin läks vestluses oma asetäitjaga koguni nii kaugele, et alandas hääle sosinaks, kui ma juhtusin läheduses viibima, kartusest, et võin pealt kuulata. Oodates otsust oma saatuse kohta ja et end millegagi hõivata, asusin täiendama oma teadmisi arhiivimaterjalide uurimisega.
Tundsin end allasurutuna. Ka naine oli väga mures, mõistes, et meie kohal rippus tõsine oht. Olime kindlad, et meie vastu on
92
juba fabritseeritud kompromiteeriv materjal, mis on meie sõpradelt ülekuulamiste ajal välja pigistatud. Ometi lootsin, et kuna ma olin NKVD juhtkonnale isiklikult tuntud kui niiöelda üritusele ustav töötaja, siis minu arreteerimist ei sanktsioneerita. Neil aastatel elasin veel pettekujutelmas, et parteiliikme suhtes võib esineda ebaõiglust vaid tema ebakompetentsuse või siis lihtsalt eksimuse tõttu, eriti kui tema saatus olenes inimestest, kes asusid parteihierarhias küllaltki kõrgel positsioonil ja omasid pealegi Stalini täielikku toetust.
Teades, et minuga on käitutud ebaõiglaselt, otsustasin pöörduda Keskkomitee Parteikontrolli komisjoni poole palvega uurida minu juhtumit, kuid naine arvas, et parem oleks kirjutada Stalinile kiri, mille ta ise ära saadab. Kui meid mõlemaid arreteeritakse, siis saadab selle ära minu ema.
Kui meie sõbrad arreteeriti, olime kõik veendunud, et on toimunud eksitus. Kuid Dekanozovi ilmumisega areenile mõistsime esmakordselt, et siin ei olnud tegu eksitusega. Vastupidi -see oli sihikindel poliitika. Juhtivatele kohtadele määrati eba-kompetentsed inimesed, kellele võis anda ükskõik milliseid käske. Esimest korda kartsime oma elu pärast, mis sattus hävitamisohtu meie enda loodud süsteemi poolt. Just sel ajal hakkasin mõtisklema selle süsteemi olemuse üle, mis toob ohvriks inimesed, kes teda tões ja vaimus teenivad.
Veel üks minu sõpradest, Pjotr Zubov langes selle süsteemi ohvriks, sattudes samasse hakklihamasinasse. 1937. aastal määrati ta residendiks Prahasse. Esimest korda kogu oma luureteenis-tusaja jooksul oli tal võimalus töötada diplomaatilise kaitse all. Zubov kohtus president Edvard Benešiga, et talle Stalini korraldusel üle anda kümme tuhat dollarit, kuna Beneš ei saanud kasutada oma raha talle lähedaste ja vajalike inimeste ärasõidu organiseerimiseks Tšehhoslovakkiast Suurbritanniasse. Kviitungi raha saamise kohta andis Zubovile presidendi sekretär. Beneš ise aga põgenes Inglismaale 1938. aastal. Zubov tuli ülesandega suurepäraselt toime. Briti ja Prantsuse võimudel polnud vähimatki ettekujutust meie sidemetest nende isikutega, kes sõitsid välja Tšehhoslovakkiast. Pool aastat pärast seda, kui
93
Beneš oli lahkunud Prahast, kutsuti Zubov tagasi Moskvasse ja arreteeriti Stalini käsul.
Lugu ise oli aga järgmine: Beneš oli teinud Zubovi kaudu Stalinile ettepaneku, et Nõukogude Liit toetaks 1938. aasta riigipööret Stojadinovitši valitsuse vastu Jugoslaavias eesmärgiga kehtestada seal sõjaväeline režiim ning nõrgendada sel moel survet Tšehhoslovakkiale. Beneš palus kahesaja tuhande dollari väärtuses sularaha nende serbia ohvitseride jaoks, kes pidid riigipöörde läbi viima. Saanud Keskuselt selle summa, sõitis Zubov Belgradi, et tutvuda kohapealse olukorraga. Veendunud, et

nimetatud ohvitserid kujutasid endast vaid käputäit ebakindlaid, teovõimetuid avantüriste ning vandenõu kordaminekule ei saanud lootagi, oli ta vapustatud ning keeldus neile avanssi välja maksmast. Saabunud rahaga tagasi Prahasse, kandis ta kujunenud olukorrast ette Keskusele. Stalin sattus raevu: Zubov julges jätta käsu täitmata. Zubovi telegrammile, milles ta selgitas oma teguviisi, kirjutas Stalin oma käega: „Otsekohe arreteerida." (Ma nägin seda telegrammi 1941. aastal, kui mulle tutvustati Zubovi toimikut).

Kohtumine Zuboviga Lubjanka 7. korruse koridoris esimesel päeval pärast tema naasmist Tšehhoslovakkiast rõõmustas mind: parteibüroo pidi neil päevil panema koosolekul arutusele küsimuse minu parteist väljaheitmise kohta ja kuna tal oli Välis-osakonnas suurt autoriteeti, lootsin tema toetusele. Leppisime kokku kohtuda järgmisel päeval, kuid ta ei tulnud. Arvasin, et küllap ta väldib minuga kontakti, kuid Emma kohtas tänaval tema naist ja sai teada arreteerimisest. Mul polnud aimugi, milles teda võidi süüdistada: need olid sellised ajad, kus polnud võimalik teha muud, kui vaid tähelepanelikult jälgida kõike toimuvat ja püüda mitte kaotada lootust.

Siis juhtus aga midagi ootamatut. Koosolek, mis oli määratud jaanuarikuusse ja mis pidi kinnitama minu väljaheitmise partei ridadest, lükati edasi. Peagi arreteeriti Ježov, kes oli juba eelmise aasta detsembrist kõrvaldatud rahvakomissari ametikohustuste täitmiselt. Hiljem sain teada, et Ježoviga tegeles Beria ise ja üks tema asetäitjatest Bogdan Kobulov. Palju aastaid

94

hiljem jutustas Kobulov, et Ježov arreteeriti otse Keskkomitees, Malenkovi kabinetis. Kui teda mahalaskmisele viidi, oli ta laulnud internatsionaali".

Ma pean endiselt Ježovi vastutavaks paljude raskete kuritegude eest, veel enam - ta oli lisaks ka professionaalselt ebakompetentne juht. Olen kindel - Stalini kuriteod omandasid sellised hullumeelsed mõõtmed muuhulgas ka sel põhjusel, et Ježov osutus luure- ja vastuluuretööks täiesti kõlbmatuks.

Et mõista ježovštšina olemust, tuleb arvestada meie maale iseloomulikke poliitilisi traditsioone. Kõik poliitilised kampaaniad omandavad diktatuuri tingimustes tohutud mastaabid ning Stalin pole süüdi mitte ainult tema käsul sooritatud kuritegudes, vaid ka selles, et ta lubas oma alluvatel enda nimel hävitada neid, kes olid ebasoovitavad kohalikele parteijuhtidele oblasti- ja rajoonitasandil. Partei ja NKVD juhid said võimaluse lahendada isegi kõige tavalisemaid, pea iga päev ette tulevaid vaidlusi oponentide likvideerimise teel.

Loomulikult ei teadnud ma tol ajal veel seda kõike, kuid selleks, et karta oma elu pärast, jätkus mul teadmisi küllalt. Lähtudes sündmuste loogikast, ootasin arreteerimist jaanuari lõpus, äärmisel juhul 1939. aasta veebruari algul. Iga päev ilmusin tööle, istusin seal niisama ja ootasin arreteerimist. Ühel märtsikuu päeval kutsuti mind Beria kabinetti. Mulle heideti ette, et ma viimased kaks kuud logelen. „Ma täidan jaoskonna-ülema korraldust," vastasin. Beria ei pidanud vajalikuks seda kommenteerida, vaid andis käsu saata teda ühel tähtsal kohtumisel. Oletasin, et tegu on mõne agendiga, keda ta kureerib ja kohtumine toimub konspiratiivkorteris. Olin 1938. aasta septembris saatnud teda kahel korral taolisele üritusele. Vahepeal oli auto sõidutanud meid läbi Spasski väravate Kremlisse. Peatusime Ivanovskaja väljaku äärses tupikus. Siin teadvustasin endale, et mind võtab vastu Stalin.

4. peatükk Trotski likvideerimine

III. „Vana" vastase operatsiooni plaan. Kohtumine Staliniga

Sissepääs Kremli hoonesse, kus töötas Stalin, oli mulle tuttav juba eelmistest kohtumistest. Tõusime mööda treppi teisele korrusele ja astusime edasi mööda punase vaibaga kaetud koridori. Nii kõrgete ustega kabinette nagu selles koridoris, võis kohata küll veel ainult muuseumides. Mind ja Beriat võttis vastu ikka seesama ohvitser, kes oli olnud korrapidaja ka siis, kui mind juhatas siia Ježov. Nüüd tervitas ta Beriat: „Tervist, seltsimees Beria!"

Beria avas ühe ukse ja me sisenesime tohutu suurde ooteruumi, mille kolm kirjutuslauda tundusid olevat õige pisikesed. Seal oli kolm meest: kaks neist kandsid samasugust suvevormi nagu Stalin, kolmas oli sõjaväevormis. Rohelises suvevormis, lüheldast kasvu jässakas mees tervitas Beriat vaikse, ükskõikse häälega (alles hiljem sain teada, et see oli Stalini sekretariaadi ülem Poskrebõšev). Mulle tundus, et selles ruumis valitses täielik emotsioonide puudus. Selline oli selle maja kirjutamata seadus, kehtestatud Stalini ja Molotovi poolt ja kinnitatud igaveseks ajaks.

Poskrebõšev juhatas meid Stalini kabinetti ja sulges käratult ukse. Sel hetkel valdas mind juba eelmistest Staliniga kohtumistest tuttav tunne: erutus koos pingelise ootuse ja üleni endasse haarava vaimustusega. Mulle tundus koguni, et lähedalseisja võib kuulda mu südamelööke.

Meie sisenedes tõusis Stalin laua tagant püsti. Kabineti keskel

96

seistes vahetasime käepigistusi ning seejärel viipas ta žestiga meid pika, rohelise kaleviga kaetud laua taha istuma. Stalini enda töölaud asus sealsamas kabineti nurgas. Jõudsin silmanurgast märgata, et kõik kaustad tema laual olid ideaalses korras. Kirjutuslaua kohal rippus Lenini, teises seinas aga Marxi ja Engelsi portree. Kabinetis nägi kõik välja täpselt nii, nagu eelmiselgi korral. Stalin ise tundus aga olevat teistsugune: tähelepanelik, rahulik ja keskendunud. Ta näis justnagu süvenevat igasse vestluskaaslase poolt öeldud sõnasse, mis omandas seejärel tema jaoks mingi erilise tähenduse. Kaasvestlejal ei võinud pähegi tulla, et see inimene võiks olla ebasiiras. Oli see ka tegelikult nii? Ma pole kindel. Beriat kuulas aga Stalin tõepoolest suure tähelepanuga.

„Seltsimees Stalin," pöördus Beria tema poole, „partei juhtimisel oleme paljastanud NKVD piiritaguse luure endise juhtkonna vaenuliku tegevuse ja ajanud nurja nende alatu katse petta valitsust. Teeme ettepaneku määrata seltsimees Sudoplatov NKVD luureülema asetäitjaks, et aidata organitesse mobiliseeritud noorel parteikaadril toime tulla valitsuse poolt antud ülesannetega."

Stalin kortsutas kulmu. Ta hoidis endiselt käes piipu, mida polnud veel suitsetanud. Seejärel kraapsas ta tikust tuld (tuttav žest neile, kes on vaadanud kas või ühte tolleaegsest kinokroonikat) ja tõmbas tuhatoosi lähemale. Minu määramise kohta ei lausunud ta sõnagi, küll aga palus Berial jutustada lühidalt välismaal läbi viidavate luureoperatsioonide peamistest suundadest. Sel ajal kui Beria rääkis, tõusis Stalin laua tagant ja hakkas sammudega mõõtma kabinetti, kõndides aeglaselt ja täiesti kuuldamatult oma pehmetes kaukaasia saabastes.

Kuigi Stalin kõndis kordagi peatumata, tundus mulle, et ta ei nõrgendanud hetkekski oma tähelepanu, vastupidi, ta muutus veelgi keskendunumaks. Tema märkustes oli tunda karedust, mida ta ei püüdnudki varjata. Selline järsuvõitu suhtumine inimestesse, kes olid kutsutud vastuvõtule, oli temale täiesti iseloomulik, moodustades kogu ta olemuse lahutamatu osa - nagu ka rõugearmid, mis andsid ta näole karmi ilme.

97

Beria sõnul tuli piiritagusel luurel tänapäeva tingimustes muuta oma töö põhisuundi. Peamiseks ülesandeks pidi saama mitte võitlus emigratsiooniga, vaid residentuuri ettevalmistamine juhuks, kui puhkeb sõda Euroopas või Kaug-Idas. Tunduvalt suuremat osa, nagu ta arvas, hakkavad mängima meie mõjutus-agendid, ehk teisisõnu need inimesed Lääne ning Jaapani valitsusringkondades, kes omavad juurdepääsu sealsete riikide juhtkondadele ja keda võiks kasutada meie eesmärkide saavutamiseks välispoliitikas. Selliseid inimesi tuli otsida liberaalse liikumise tegelaste seast, kes suhtusid kommunistidesse pooldavalt. Sealhulgas, nagu arvas Beria, esines vasakpoolses liikumises ka tugevaid lahkhelisid trotskistide katsete tõttu see endale allutada. Seega esitasid Trotski ja tema pooldajad tõsise väljakutse Nõukogude Liidule. Nad püüdsid jätta NSV Liidu ilma liidripositsioonist ülemaailmses kommunistlikus liikumises. Beria tegi ettepaneku anda otsustav löök trotskistide liikumise keskusele välismaal ja määrata mind vastutavaks selle operatsiooni läbi-viimise eest. Lõpetuseks ütles ta, et just nimelt sellel eesmärgil esitati minu kandidatuur Välisluure ülema asetäitja kohale. Ülemaks oli tol ajal Dekanozov. Minu ülesanne seisnes selles, et kõiki NKVD võimalusi kasutades likvideerida Trotski.
Tekkis paus. Jutuajamist jätkas Stalin.
„Trotskistide liikumises pole tähtsaid poliitilisi figuure peale Trotski enda. Kui Trotskiga on lõpp, siis on kõrvaldatud ka oht Kominternile."
Ta võttis taas koha sisse meie vastas ja asus ruttamata väljendama oma rahulolematust luureoperatsioonide läbiviimise osas. Tema arvates jäi puudu vajalikust aktiivsusest. Ta rõhutas, et 1937. aastal, kui Trotski kõrvaldamine tehti ülesandeks Spiegelglasile, kukutas too valitsuse tähtsa ülesande läbi.
Seejärel muutus Stalini näoilme karmiks ja ta kuulutas, sõnu selgelt hääldades, nagu käsklust andes: „Trotski, või nagu teie teda nimetate - „Vana", tuleb aasta jooksul kõrvaldada. Enne. kui puhkeb vältimatu sõda. Ilma Trotski kõrvaldamiseta, nagu näitab Hispaania kogemus, ei või me juhul, kui imperialistid peaksid kallale tungima Nõukogude Liidule, olla kindlad meie
98
liitlaste toetusele rahvusvahelises kommunistlikus liikumises. Neil on siis väga raske täita oma internatsionaalset kohust vaenlase tagala destabiliseerimisel ja partisanisõja arendamisel."
„Meil puudub ajalooline kogemus võimsa tööstuse ja sõjalise suurriigi ülesehitamiseks samaaegselt proletariaadi diktatuuri tugevdamisega," jätkas Stalin, ja pärast hinnangut rahvusvahelisele olukorrale ning eelseisvale sõjale Euroopas, läks ta edasi küsimuse juurde, mis puudutas otseselt mind. Mulle tehti ülesandeks juhtida võitlejate gruppi, mis pidi likvideerima Trotski, kes asus tol ajal paguluses Mehhikos. Stalin eelistas ilmselgelt üldsõnalisi väljendeid, nagu „aktsioon" („likvideerimise" asemel), märkides seejuures, et aktsiooni õnnestumise korral „ei unusta partei kunagi neid, kes selles osalesid ning hoolitseb mitte ainult nende endi, vaid ka kõigi nende perekonnaliikmete eest".
Kui püüdsin vastu vaielda, öeldes, et ma ei ole just kõige sobivam selle ülesande täitmiseks Mehhikos, kuna ei valda hispaania keelt, siis ei reageerinud Stalin minu sõnadele mitte kuidagi. Palusin luba kaasata operatsiooni läbiviimisele Hispaania kodusõja diversioonigrupi veterane.
„See on teie ülesanne ja parteiline kohus leida ning välja valida sobivad ja usaldusväärsed inimesed, et toime tulla partei poolt antud ülesandega. Teile osutatakse igakülgset abi ja toetust. Kandke ette vahetult seltsimees Beriale ja mitte kellelegi teisele, kuid pidage meeles, et kogu vastutus selle aktsiooni läbiviimise eest lasub teil. Teie isiklikult olete kohustatud tegema kogu ettevalmistustöö ja saatma

erigrupi Euroopast Mehhikosse. Keskkomitee käsib esitada kogu aruandluse ope-
ratsiooni kohta eranditult käsitsi kirjutatult."
Audients oli lõppenud. Jätsime hüvasti ja väljusime kabinetist. Kohe pärast kohtumist Staliniga määrati mind luureülema asetäitjaks. Mulle eraldati kabinet Lubjankal, peahoone seitsmendal korrusel, tuba nr. 755, mis oli kunagi kuulunud Spiegelglasile. Mu naine tundis muret minu sedavõrd kiire edutamise Pärast 1938. aastal. Ta oleks eelistanud minu jäämist tagasi-
hoidlikumale ametikohale. Ja tal oli õigus, sest tagakiusamine sai alguse just sellest, ehkki määramine kandis rõhutatult vaid ajutist iseloomu. Mina ei olnud mitte rahvavaenlane, vaid kadedate kolleegide vaenlane - selline oli puhastusaastatel tavaline tagakiusamise motiiv.
Uus amet ei jätnud aega pikkadeks mõtisklusteks minu vastu suunatud kampaania üle, mis oleks lõppkokkuvõttes mulle peaaegu elu maksnud. Peadpööritava kiirusega arenevad sündmused haarasid mind kaasa. Parteikoosolekul ei arutatudki minu personaalküsimust. Kaks päeva pärast vestlust Kremlis teatati mulle, et parteibüroo vaatas uuesti läbi otsuse minu parteist väljaheitmise kohta ja määras selle asemel noomituse arvestuskaardile kandmisega, põhjuseks valvsuse kaotamine ja vaenlaste tegevuse paljastamata jätmine Välisosakonna endises juhtkonnas.
Järgmisel päeval, kui olin just sisenenud oma uude kabinetti, helistas mulle oma koduselt telefonilt Aitingon, kes oli hiljuti naasnud Prantsusmaalt.
„Pavluša, olen juba kümnendat päeva Moskvas, kuid ma ei tegele siiani millegagi. Operatiivosakond on seadnud minu järele sisse pideva valve. Olen kindel, et ka mu telefonikõnesid kuulatakse pealt. Sina ju tead, kuidas ma töötasin. Palun kanna seal oma ülemustele ette, et kui nad tahavad mind arreteerida, siis tehku seda kohe, aga ärgu korraldagu siin lapsemänge."
Vastasin Aitingonile, et olen esimest päeva juhtival ametikohal ega tea tema arreteerimise plaanidest midagi. Tegin talle ettepaneku tulla otsekohe minu juurde ja helistasin seejärel Merkulovile ning kandsin ette toimunud kõnelusest. Tema hakkas naerma ja lausus:
„Need idioodid võtavad Aitingoni ja tema grupi välise vaatluse alla, aga ei taipa, et neil on tegu professionaalidega."
Kümne minuti pärast helistas mulle otseliinil Beria ning teatas: kuna Aitingon on sobiv kandidaat mulle teadaolevas asjas, siis ootab ta meid mõlemaid päeva lõpus oma ettepanekutega.
Kui Aitingon kohale ilmus, rääkisin talle kavatsetavast operatsioonist Mehhikos. Temale oli määratud selles juhtiv osa. Ta
100
nõustus vähimagi kõhkluseta. Aitingon sobis ideaalselt juhtima spetsiaalset põrandaalust residentuuri USA-s ja Mehhikos. Trotskile võis ligi pääseda ainult meie agentuuri kaudu, mis oli end pärast Hispaania kodusõda Mehhikos sisse seadnud. Mitte keegi ei tundnud neid inimesi paremini kui tema. Meist said koos töötades lähedased sõbrad. Käsk Trotski likvideerida ei üllatanud ei teda ega mind: juba üle kümne aasta olid nii OGPU kui ka NKVD pidanud Trotski ja tema organisatsiooni vastu tõelist sõda.

Olles sunnitud 1929. aastal Nõukogude Liidust lahkuma, viibis Trotski mitmes riigis (Türgi, Norra, Prantsusmaa), kuni asus lõpuks 1937. aastal elama Mehhikosse. Juba enne väljasaatmist oli ta sisuliselt kaotanud võimuvõitluses Stalinile ning nüüd, pagenduses olles, suunas oma jõupingutused enamjaolt sellele, et lõhestada ülemaailmset kommunistlikku liikumist ning asuda ise selle etteotsa, kutsudes oma

tegevusega esile rahulolematuse kommunistide ridades ja nõrgestades seega meie positsiooni Lääne-Euroopas, eelkõige aga Saksamaal 30. aastate alguses.
Aitingoni ettepanekul kanti Trotski vastane operatsioon koodnimetuse alla „Utka" („Part"), tähenduses „desinformatsioon": väljendiga „pardid lendasid" peeti silmas valeandmete avaldamist ajakirjanduses.
Leonid tundis meie agentuurvõrku Ameerika Ühendriikides ja Lääne-Euroopas, seega oli ta suuteline täiesti reaalselt ette kujutama, kellele agentidest võisime kindlalt toetuda. Meie parim agent Maria de las Aras, varjunimega „Patria", kelle olime suutnud sokutada Trotski sekretariaati juba tema Norras viibimise ajal ja kes oli temaga koos ka Mehhikos, tuli meil aga kahjuks otsekohe tagasi kutsuda. Spiegelglas kavatses teda kasutada aastatel 1937-1938, kuid agenti hästi tundnud Orlovi põgenemine tõmbas plaanile kriipsu peale. Me ei võinud riskidaga meil oli õigus. Pole välistatud, et pealesunnitud ajutine loobumine sõjalisest operatsioonist Mehhikos saigi Spiegelglasile saatuslikuks, põhjustades traagilisi tagajärgi. Ta teadis liiga palju, seega polnud ta enam vajalik.
101

Maria de las Arase saatus kujunes legendaarseks. Suure Isamaasõja ajal heideti ta langevarjuga sakslaste tagalasse, kus võitles Nõukogude Liidu kangelase Medvedjevi partisanisalgas. Pärast sõda töötas ta aga aktiivselt KGB Ladina-Ameerika agentuurvõrgus radistina. Üldkokkuvõttes elas Maria de las Aras rohkem kui kaks aastakümmet illegaalina. 70. aastatel pöördus ta tagasi NSVL polkovniku auastmes ning suri 1988. aastal.
Kaks kuud pärast põgenemist Ameerikasse kirjutas Orlov Trotskile anonüümkirja, milles hoiatas, et tema vastu töötatakse välja kallaletungiplaani, mida hakkavad teostama inimesed tema lähikonnast ning et nad saabuvad Hispaaniast. Tol ajal ei teadnud me Orlovi kirjast midagi, kuid oletasime, et ta võib selle peale välja minna.
Minu esialgne plaan nägi ette kasutada Aitingoni poolt värvatud agentuuri, mis tegutses trotskistide hulgas Lääne-Euroopas, eriti aga Hispaanias. Aitingon oli isiklikult värvanud vennad Ruanod, hispaania trotskistide liidrid. Sidemeesteks olid Trotski sümpaatia võitnud endised anarhistid, Hispaania vabariikliku valitsuse ministrid Gaodosio Oliviero ja Frederico Amundseni. Kuid Aitingon jäi siiski kindlaks sellele, et kasutada Lääne-Euroopas, Ladina-Ameerikas ja USA-s neid agente, kes polnud kunagi osalenud operatsioonides Trotski ja tema pooldajate vastu.
Vastavalt tema plaanile tuli luua kaks omaette gruppi. Esimene - grupp „Kon" („Hobune"), mehhiko kunstniku, Stalinile isiklikult tuntud Hispaania kodusõja veterani David Alfaro Siqueirose juhtimisel. Ta kolis Mehhikosse ja temast sai üks Mehhiko kompartei organisaatoreid. Teine - niinimetatud grupp „Mat" („Ema") Caridad Mercaderi juhtimisel. Üks tema varakatest esivanematest oli Kuuba asekuberner, vaarisa oli aga olnud Hispaania saadik Venemaal. Caridad jättis maha oma mehe, rikka hispaania raudteemagnaadi, läks anarhistide juurde ning põgenes 30. aastate algul nelja lapsega Pariisi. Elatist hakkas ta teenima kudumisega. Kui Hispaanias algas 1936. aastal kodusõda, pöördus ta tagasi Barcelonasse, liitus taas anarhistidega ja sai õhurünnaku ajal kõhust raskesti haavata. Caridadi vanem poeg hukkus (ta viskus tanki alla, olles endale
102
eelnevalt sidunud vööle granaadikimbu), keskmine poeg Ramon sõdis partisanisalgas. Noorem poeg Louis sõitis 1939. aastal Moskvasse koos teiste hispaania vabariiklaste lastega, kes põgenesid Franco eest, tütar jäi aga Pariisi. Kuna Ramon oli trotskistide

hulgas täiesti tundmatu, siis Aitingon, kes asus ikka veel Hispaanias, otsustas saata ta 1938. aasta suvel Barcelonast Pariisi, näiliselt noore ärimehena, kes otsib seiklusi, elupõletajana, kes oma vaenuliku suhtumise tõttu igasugustesse võimuorganitesse toetab aeg-ajalt materiaalselt poliitilisi ekstremiste.
1938. aastal võtsid Ramon ja tema ema Caridad, kes mõlemad elasid Pariisis, endale kohustuse teha koostööd Nõukogude luurega. Septembris tutvus Ramon vendade Ruanode suunamisel Silvia Ageloffiga, kes asus tookord samuti Pariisis ja abikaasade Rosmeritega, kes sõbrustasid Trotski perekonnaga. Aitingoni instruktsioone järgides hoidus ta igasugusest poliitilisest tegevusest. Tema osa seisnes selles, et aeg-ajalt toetada rahaliselt oma sõpru ja neid, kellele ta sümpatiseeris, kuid mitte segada end poliitikasse. Ta ei tundnud huvi nende inimeste tegemiste vastu ja lükkas tagasi kõik ettepanekud ühineda nende liikumisega.
Meil oli veel üks tähtis agent varjunimega „Harry", inglane Morrison, keda ei tundnud ei Orlov ega Spiegelglas. Harry tegutses Serebrjanski Erigrupi liinis ja oli võtmefiguuriks Trotski arhiivide röövimisel Euroopast 1937. aasta detsembris. (Minu soovitusel nõudis selle arhiivi välja Dmitri Volkogonov ning kasutas neid materjale 1992. aastal oma raamatus „Trotski".) Harryl olid usaldusväärsed sidemed Pariisi politseivalitsuse seitsmendas ringkonnas. Seetõttu sai ta hankida prantsuse politsei ja sandarmeeria pitsateid ja dokumendiblankette, et nende alusel võltsida passe ja elukohatõendeid, mis võimaldasid meie agentidel Prantsusmaale elama asuda.
Aitingon leidis, et tema agendid peavad tegutsema täiesti sõltumatult meie kohalikest residentuuridest USA-s ja Mehhikos. Olin temaga nõus, kuid hoiatasin, et me ei saa kõiki vajalikke inimesi ümber paigutada Lääne-Euroopast Ameerikasse, jäädes lootma vaid tavalistele finantseerimisallikatele. Meie tagasihoidlike arvestuste kohaselt oli gruppide ümberpaigutamiseks
103
ja varustamiseks vaja vähemalt kolmsada tuhat dollarit. Kindla kaitse loomiseks tegi Aitingon ettepaneku kasutada operatsiooni läbiviimisel tema isiklikke perekondlikke sidemeid USA-s. Tema sugulastele oli Nõukogude valitsus 1930-1948. aastani kehtestatud suured soodustused Leningradi karusnaha oksjonilaatadel osalemiseks. Tegime oma kaalutlused teatavaks Beriale, rõhutades sealjuures, et Trotski lähikonnas pole meil kedagi, kel oleks talle otsene ligipääs. Me ei välistanud ka seda, et tema residents tuleb vallutada tormijooksuga. Olles pahane „Patria" tagasikutsumise pärast Trotski lähikonnast, kuid nõustudes Aitingoni isiklike tutvuste kasutamisega, tegi Beria ootamatult ettepaneku kasutada ka Orlovi sidemeid, milleks pidime tema poole pöörduma Beria enda nimel. Beria tundis Orlovi juba Gruusiast, kus ta 1921. aastal juhtis piirivalvesalka. Aitingon vaidles sellele otsustavalt vastu ja mitte üksnes isiklikel motiividel: Hispaanias olid tema suhted Orloviga pingelised. Ta oli veendunud, et Orlov kui professionaal, kes oli osa võtnud ülejooksikute likvideerimisest, ei usu meid kindlasti mitte, olenemata sellest, kelle nimel me tema poole pöördume. Veelgi enam - märgates jälitamist või ükskõik milliseid katseid teda tabada, võis ta löögi alla seada kõik meie inimesed. Südant kõvaks tehes oli Beria sunnitud meiega nõustuma. Lõpptulemusena kõlas Beria käsk järgmiselt: Orlov rahule jätta ning temaga kontakte mitte otsida.
Beria oli üpris mures selle pärast, kuidas kasutada oma ammuseid isiklikke sidemeid operatiivtöös. Tal oli kaks kuulsat sugulast Gegetškorit, abikaasa Niina suguseltsist: üks oli veendunud bolševik, kelle nime järgi kutsuti üht Gruusia rajooni, teine, kes elas pagenduses Pariisis, oli Gruusia menševike valitsuse välisminister. (Hiljem sai see fakt aluseks Beria vastu fabritseeritud süüdistutele, mille põhjusena toodi esile tema seotus imperialistlike luureorganitega.) Meie residentuur Prantsusmaal oli sõna

otseses mõttes üle ujutatud tema direktiividega - töödelda gruusia emigratsiooni, eriti aga menševikke, kelle valitsus asus pagenduses Pariisis. Mulle meenub, et mingid gruusia vürstid ajasid meile pikka aega kärbseid pähe kuuldustega
104
ebatavalistest aaretest, mis olevat peidetud teatud kohtadesse laiali üle kogu riigi. Tookordsest jutuajamisest tegi Beria siiski järelduse, et meil oli tõepoolest vaja luua uus agentuurvõrk, mis oleks välistanud igasuguse reetmisvõimaluse. Ta mainis, et me võime asuda tegutsema, muretsemata asja finantsilise külje pärast. Omalt poolt soovis ta, kui grupp on juba formeeritud, lisada juurde veel mõned agendid, keda tundis isiklikult.
Beria andis mulle korralduse sõita koos Aitingoniga Pariisi, et anda oma hinnang Mehhikosse saadetavale grupile. Austria emigrant Georg Miller, „passitehnika" osakonna ülem, varustas meid 1939. aasta juunis valedokumentidega. Kui Moskvast ära sõitsime, rõõmustas Aitingon nagu laps selle üle, et üks tema õdedest, krooniliselt rahulolematu viriseja, ei tulnudki teda raudteejaama saatma. Nende peres valitses ebausk, et ükskõik millist ettevõtmist ta oma juuresolekuga õnnistas, oli see juba ette määratud läbikukkumisele. Moskvast suundusime Odessasse, sealt merd mööda Ateenasse, kus vahetasime dokumendid ja edasi teise laevaga Marseille'sse.
Pariisi sõitsime rongiga. Seal kohtusin Ramon ja Caridad Mercaderiga, seejärel aga Siqueirose grupi iga liikmega eraldi. Need kaks gruppi ei suhelnud omavahel ega teadnud midagi teineteise olemasolust. Leidsin nad olevat küllalt usaldusväärsed ning mis veelgi tähtsam, sain teada, et nad olid osa võtnud diversioonioperatsioonidest teisel pool rindejoont, Franco tagalas. Saadud kogemused pidid kindlasti kasuks tulema eelseisvas aktsioonis Trotski vastu. Tegin Aitingonile ettepaneku jääda kuuks ajaks Caridadi ja Ramoni juurde ning tutvustada neile agentuuritöö põhialuseid. Neil puudusid igasugused teadmised kõige elementaarsemateski küsimustes nagu infoallikate läbitöötamine, agentuuri värbamine, jälitustegevuse ehk saba avastamine või välimuse muutmine. See oli aga hädavajalik, et vältida Mehhikos asuva väikese trotskistide grupi vastuluureteenistuse lõkse. Tookordne viivitus oleks Aitingonile peaaegu saatuslikuks saanud.
105
Pöördusin Moskvasse tagasi kas juuli keskel või lõpupoole, aga 1939. aasta augustis asusid Caridad ja Ramon Le Havre'ist teele New Yorki. Aitingon pidi neile järgnema õige pea, kuid selleks ajaks oli Poola pass, millega ta Pariisi saabus, muutunud ohtlikuks dokumendiks. Pärast sakslaste sissetungi Poolasse, mis käivitas Teise maailmasõja, taheti teda kas mobiliseerida prantsuse armeesse kui poola põgenikku või siis interneerida kui kahtlast välismaalast. Samal ajal olid poolakatele kehtestatud uued, palju rangemad piirangud välismaale sõiduks nii et Aitingonil tuli minna põranda alla.
Moskvasse saabudes kirusin end agentide värbamise tõttu tekkinud viivituse pärast, kuid kahjuks teist väljapääsu ei olnud. Instrueerisime oma residenti Vassilevskit (koodnimega „Tarassov"), kes töötas Pariisis peakonsulina, tegemaks kõik võimaliku „Tomi" (nii nimetati Aitingoni operatiivses kirjavahetuses) kindlustamiseks selliste dokumentidega, millega ta saaks sõita Ameerikasse. Vassilevskil kulus peaaegu kuu, et saadud ülesannet täita. Seniks aga paigutas ta Aitingoni psühhiaatriahaiglasse, mille peaarstiks oli vene emigrant. Minu juhtnööride järgi kasutas Vassilevski sidemeid Morrisoniga, et hankida Tornile võltsitud prantsuse elamisluba. Nii sai Tornist süüria juut, kes kannatas psüühiliste häirete all. Loomulikult polnud ta kõlblik sõjaväeteenistuseks. Dokumenti, mis andis talle võimaluse viibida Prantsusmaal, võis kasutada ka välispassi hankimiseks. Vassilevski oli kindel, et pass on ehtne (keegi

prantsuse ametnik sai vastava altkäemaksu), kuid ikka jäi veel probleem, kuidas saada Ameerika viisa.
Meie ainus side Ameerika konsulaadiga sai teoks lugupeetud Šveitsi ärimehe, tegelikult meie illegaal Steinbergi kaudu. Siinkohal kerkis aga esile üks probleem. Steinberg keeldus naasmast Moskvasse, kuhu teda oli tagasi kutsutud 1938. aastal. Kirjas kinnitas ta küll oma ustavust, kuid mainis, et kardab NKVD puhastust. Vassilevski saatis Lausanne'i, temaga kohtuma sideohvitseri, illegaal Tahtšianovi, keda kindlustas teine illegaal Alahverdov. Kohtumise käigus pidi Steinberg peaaegu sidemehe maha laskma, kartes, et too võib üritada teda tappa. Lõpuks oli ta siiski nõus muretsema viisa süüria juudile. Aitingoni ta passipildi järgi ära ei tundnud, kuna too oli kasvatanud vuntsid ja muutnud soengut. Nädala pärast oli Steinberg muretsenud viisa ning meie saadik pöördus sellega tagasi Pariisi.

IV. Operatsiooni „Part" lõpuleviimine

Aitingon saabus New Yorki 1939. aasta oktoobris ja asutas Brooklynis impordi-ekspordifirma, mida hakkasime kasutama sidekeskusena. Kõige tähtsam oli aga see, et firma pakkus „katust" Ramon Mercaderile. Ta oli end Kanada valepassiga sisse seadnud Mehhikos ja elas seal Frank Jacksoni nime all. Nüüd sai ta sooritada tihti sõite New Yorki, et kohtuda Aitin-goniga, kes varustas teda rahaga.
Õige pea leidus Mehhikos kate ka Siqueirose grupile. Meil oli kaks radisti-illegaali, kuid õnnetuseks oli raadioside seadmete halva kvaliteedi tõttu ebaefektiivne. Aitingon töötas välja mitmeid variante Mexico eeslinnas Coyoacanes asuvasse villasse tungimiseks. Trotskile oli villa üürinud tuntud mehhiko maalikunstnik Diego Rivera. Siqueirose grupp kavatses hoone tormijooksuga vallutada, samal ajal kui Ramon, kellel polnud Siqueirose grupi olemasolust aimugi, seadis endale eesmärgiks ära kasutada oma armuromaani Silvia Ageloffiga, et luua sõbralikud suhted Trotski lähikondlastega.
Ramon sarnanes tänapäeva prantsuse filmitähe Alain Delo-niga. Silvia ei suutnud vastu panna tema omapärasele külge-tõmbejõule juba Pariisis olles. Ta sõitis koos Ramoniga New Yorki, kuid mees püüdis teda Aitingonist eemal hoida. Esines juhtumeid, kus Aitingon jälgis Ramoni ja Silviat restoranis, kuid teda ei esitletud naisele kordagi.
Ramon pidas end trotskistlikes ringkondades sundimatult üleval, võtmata ette mingeid katseid võita nende usaldust ^.sümpaatia väljendamisega ühise ürituse vastu". Ta etendas jätkuvalt ärimehe osa, kes „toetab Trotskit ainuüksi oma ekstsentrilise iseloomu tõttu" aga mitte kui tema ustav järglane.
107
Siqueirose grupi käsutuses oli Trotski villa ruumide asetuse plaan, mille salaja saatis Maria de las Aras veel enne, kui ta kutsuti Moskvasse. Ta andis ka Trotski ihukaitsjate iseloomustuse ning tema väikese sekretariaadi tegevuse detailse analüüsi. Saatsin selle küllaltki tähtsa informatsiooni Aitingonile.
1939. aasta lõpul jätkas Beria meie illegaalide võrgu tugevdamist Mehhikos. Ta viis mind konspiratiivkorterisse ja tutvustas Grigulevitšiga (koodnimi „Juzik"), kes oli sõitnud Moskvasse pärast illegaalina töötamist Lääne-Euroopas. Trotskistlikes ringkondades oli ta tuntud oma poliitilise neutraalsuse poolest. Keegi ei kahtlustanud teda katses organisatsiooni sisse imbuda. Tema viibimine Ladina Ameerikas näis täiesti loomulikuna, kuna Grigulevitši isa pidas Argentinas suurt apteeki.

Grigulevitš saabus Mehhikosse 1940. aasta aprillis ja rajas Aitingoni korraldusel kolmanda, sedakorda illegaalide reserv-võrgu operatsioonide läbiviimiseks Mehhikos ja Californias. Ta tegi koostööd Siqueirose grupiga. Grigulevitšil õnnestus luua sõbralikud suhted ühe Trotski ihukaitsja Sheldon Hurtiga. Kui Hurt 1940. aasta 23. mai koidueelsel tunnil valves oli, koputas villa väravale Grigulevitš. Siinkohal tegi Hurt andestamatu vea - ta avas väravad ja Siqueirose grupp tungis Trotski residentsi. Nad hakkisid automaadivalangutega ära toa, milles Trotski parajasti asus. Kuna aga tulistati läbi suletud ukse ning tulemusi ei kontrollitud, siis jäi voodi alla varjunud Trotski ellu.
Hurt likvideeriti, kuna ta tundis Grigulevitšit ja oleks võinud meid reeta. Kogu intsident lõppes vaid Siqueirose arreteerimisega, mis andis hea katte tegevuse jätkamiseks Grigulevitšile ja Mercaderile, kes ikka veel ei teadnud midagi teineteise olemasolust.
Kallaletung nurjus seetõttu, et ründegrupp ei olnud selleks konkreetseks operatsiooniks professionaalselt ette valmistatud. Konspiratiivsetel kaalutlustel ei võtnud Aitingon ise kallaletungist osa. Ta oleks kindlasti korrigeerinud ründajate tegevust. Siqueirose grupis polnud kedagi, kel oleks olnud ruumide läbiotsimise ja maja kontrollimise kogemusi. Grupi liikmetel,
108
põhiliselt talupoegadel ja kaevuritel, oli vaid elementaarne ettevalmistus partisanisõja ja diversioonide läbiviimiseks.
Aitingon andis raadio teel edasi kodeeritud teate operatsiooni läbikukkumisest. Teade jõudis meieni teatud hilinemisega, kuna see saadeti Nõukogude laevalt, mis asus New Yorgi sadamas, šifreerituna raadio teel Pariisi Vassilevskile. Tema saatis selle edasi Moskvasse, omistamata teatele erilist tähtsust, kuna ei teadnud šifrit. Lõpptulemusena said Beria ja Stalin ebaõnnestunud atentaadikatsest teada alles TASS-i teadaandest.
Ma ei mäleta täpset kuupäeva, arvatavasti oli see üks 1940. aasta maikuu pühapäev, mil mind kutsuti Beria suvilasse ning tema auto mulle järele saadeti. Suvilas olid külalised: tolleaegne Ukraina siseasjade rahvakomissar Serov ja Beria asetäitja kaadrialal Kruglov. Kui ma kohale jõudsin, siis nad parajasti lõunatasid.
Kõige järgi otsustades ei tahtnud Beria arutada meie probleeme nende juuresolekul ning kutsus mind käeviipega aeda, kus kasvasid mitmesugused subtroopilised taimed. Ta oli need ise istutanud lootuses, et nad suudavad Moskva karmis kliimas kohaneda. Aiaga tegelesid tema naine Niina, hariduselt agronoom ja poeg Sergei. Beria tutvustas mind neile ning seejärel suundusime aia kaugemasse nurka. Beria oli tulivihane. Kosutades mind etteheitva pilguga, hakkas ta esitama küsimusi minu poolt Pariisis heaks kiidetud grupi koosseisu ja Trotski likvideerimise plaani kohta. Vastasin, et Siqueirose grupi professionaalne tase oli küll madal, kuid need inimesed olid ustavad meie üritusele ja valmis selle nimel ohverdama oma elu. Üksikasjalikku ettekannet Mehhikost ootasin raadiokanalite kaudu päeva või kahe pärast. Pärast jutuajamist läksime tagasi söögituppa ning Beria käskis mul viivitamatult tööle tagasi pöörduda ja informeerida teda otsekohe, kui saan teada edaspidistest sündmustest.
Kahe päeva pärast sain Pariisist Aitingoni lühiettekande, millest kandsin kohe ette Beriale. Aitingon teatas oma valmisolekust, juhul kui Keskus selle heaks kiidab, asuda alternatiivplaani elluviimisele - kasutada Trotski likvideerimiseks meie
109
peamist agenti - „autsaider" Mercaderi. Selle plaani täideviimiseks oli äärmiselt oluline loobuda Mercaderi kasutamisest meie agendina Trotski läheduses ja uute agentide juurutamisest töösse: Trotskit tappa üritava agendi võimalik arreteerimine oleks võinud tähendada sissekukkumist kogu sellele agentuur-võrgule, mis oli

vahetult seotud Trotski ja tema lähikondlastega. Tundsin, et taolist otsust ei saa mina ega ka Aitingon iseseisvalt vastu võtta. Seda võisid teha vaid Beria ja Stalin. Agentide juurutamine trotskistlikesse gruppidesse välismaal oli üks tähtsamaid ülesandeid Nõukogude luure töös 1930.-1940. aastatel. Kuidas teisiti võiski saada informatsiooni selle kohta, mis hakkab toimuma trotskistlikes ringkondades pärast Trotski mõrvamist? Kas trotskistidel on veel jõudu ja kas nad ilma oma liidrita kujutavad endast ohtu NSV Liidule? Stalin luges regulaarselt teateid meie agendilt, kes oli sokutanud end New Yorgis tegutseva trotskistide ajalehe toimetusse. Temalt saime informatsiooni nende plaanide ja eesmärkide kohta ning kohandasime vastavalt sellele oma tegevuse võitluses trotskis-miga. Harvad ei olnud ka need juhtumid, mil Stalinil oli võimalus lugeda trotskistide artikleid ning dokumente veel enne, kui need Läänes avaldati.
Tänapäeva poliitilise konjunktuuri tõttu käsitletakse Trotski ja tema pooldajate tegevust välismaal aastatel 1930-1940 ainuüksi kui propagandistlikku. Kuid see polnud nii. Trotskistid tegutsesid aktiivselt: toetudes Abwehriga seotud isikutele, organiseerisid nad 1937. aastal mässu vabariikliku valitsuse vastu Barcelonas. Trotskistlikest ringkondadest saabusid Prantsuse ja Saksamaa eriteenistustesse „suunavad" materjalid komparteide toetusest Nõukogude Liidule. Abwehri sidemetest trotskistide mässu liidritega 1937. aastal Barcelonas teatas meile Schultz-Boisen, kellest sai hiljem üks meie põrandaaluse grupi „Punane kapell" juhte. Hiljem, pärast arreteerimist, süüdistas gestaapo teda eelpoolmainitud informatsiooni edasiandmises meile ning see fakt figureeris ka tema kohta langetatud hitlerliku kohtu surmaotsuses. Teistest näidetest, kuidas Abwehr kasutas oma sidemeid
110
trotskistidega 1941. aastal, et jälitada põrandaaluseid Prantsuse kompartei juhtivaid tegelasi, kandis ette meie Pariisi resident Vassilevski, kes määrati 1940. aastal Kominterni täitevkomitee volinikuks.
Teatasin sellest kõigest Beriale. Esialgu ei reageerinud ta mitte kuidagi. Pöördusin tagasi oma kabinetti ja jäin ootele...
Mul ei tulnud kaua oodata. Kahe tunni pärast kutsuti mind Beria juurde kolmandale korrusele.
„Tulge minuga kaasa," ütles ta.
Seekord sõitsime Stalini juurde suvilasse Kuntsevos, mis asus poole tunni tee kaugusel Moskvast lääne pool. Kohtumise esimene osa kujunes üsna lühikeseks. Kandsin ette Siqueirose ebaõnnestunud katsest likvideerida Trotski ning selgitasin, et alternatiivplaan kujutab endast ohtu kaotada antitrotskistlik võrk Ühendriikides ja Ladina Ameerikas pärast seda, kui Trotski on hävitatud.
Seepeale esitas Stalin vaid ühe küsimuse: „Millisel määral on kaasatud Ovakimjani poolt juhitav agentuurvõrk Ühendriikides ja Mehhikos Trotski vastasesse operatsiooni?"
Vastasin, et see operatsioon, millega tegeleb Aitingon, kellele on antud erivolitused iseseisvalt värvata ja kaasata inimesi ilma Keskuse sanktsioonita, on täiesti sõltumatu Ovakimjanist, kelle luuretegevust teostatakse meie firma „Amtorg" katte all väljaspool Trotski vastast aktsiooni.
Stalin kinnitas oma varemtehtud otsust, märkides: „Trotski vastane aktsioon tähendab kogu trotskistliku liikumise katastroofi. Ja meil pole vaja raisata raha selleks, et võidelda nendega ja nende katsetega purustada Komintern ja meie sidemed vasakpoolsete ringkondadega välismaal. Vaatamata Siqueirose läbikukkumisele, asuge alternatiivplaani täitmisele ja saatke Aitingonile telegramm, milles me väljendame talle täielikku usaldust."

Valmistasin ette telegrammi teksti, mille lõppu lisasin: „Pavel saadab oma parimad soovid."
„Pavel" oli Beria varjunimi.
Kui mind 1953. aastal arreteeriti, vaatasid uurijad läbi ka
111
operatsiooni „Part" materjalid, mida hoiti seifis koos minu teiste tööalaste dokumentidega, ning tundsid huvi, kes varjas end nime all „Pavel". Ma ei pidanud vajalikuks rõhutada, et Aitingoni hindas kõrgelt ka Beria, kes oli selleks ajaks juba arreteeritud ja maha lastud, ning vastasin, et see oli minu nimi, mis lisati, et kinnitada saadetud teate autentsust.
Aeg oli juba hiline ning Stalin tegi Beriale ja mulle ettepaneku jääda õhtusöögile. Mäletan, et toit oli väga lihtne. Stalin naljatas selle üle, et ma ei tarvitanud alkoholi ja pakkus mulle proovida gruusia veini pooleks kihiseva veega „Lagidze", mida talle toodi iga päev lennukiga Gruusiast. Vastupidi sellele, mida temast praegu kirjutatakse, polnud Stalin sugugi raevunud Trotskile sooritatud ebaõnnestunud atentaadi pärast. Ja kui ta oligi vihane, siis varjas ta seda hästi. Ta nägi välja igati rahulik ja oli valmis lõpule viima oma vastase hävitamise operatsiooni, riskides sealjuures kogu Trotski lähikonnas asuva agentuur-võrgu saatusega.
Hiljem jutustas Aitingon mulle, et Ramon Mercader pakkus end ise seda ülesannet täitma, kasutades oma teadmisi, mis ta oli saanud partisanisõja käigus Hispaanias. Seal õppis ta mitte ainult tulistama, vaid omandas ka käsitsivõitluse tehnika. Arvestades sellega, et meie inimeste käsutuses polnud tol ajal spetsiaalseid tehnilisi vahendeid, oli Mercader valmis vaenlast tulistama, pussitama ja tapma mõne raske esemega pähe lüües. Caridad andis pojale oma „õnnistuse". Kui nad koos Aitingo-niga kohtusid Ramoniga, et analüüsida Trotski villa kaitsesüsteemi ja valida tapmisvahend, jõudsid nad järeldusele, et kõige parem on kasutada nuga või väikest alpinisti jääkirkat: esiteks on neid kergem valvemeeskonna eest varjata, teiseks aga on need tapariistad sedavõrd käratud, et keegi kodustest ei jõua talle appi tõtata. Füüsiliselt oli Ramon piisavalt tugev.

Lisaks kõigele oli vaja ära näidata ka sobiv tapmismotiiv, et kompromiteerida Trotskit ning sel moel diskrediteerida ühtlasi kogu tema liikumist. Tapmine pidi välja nägema isikliku kättemaksu aktina Trotski vastu, kes olevat justnagu keelitanud
112
Silvia Ageloffi loobuma abiellumast Mercaderiga. Võimaliku kinnivõtmise korral pidi Mercader väitma, et trotskistid kavatsesid kasutada neile annetatud vahendeid isiklikel eesmärkidel, mitte aga nende liikumise vajadusteks ning selgitama, et Trotski püüdis veenda teda astuma rahvusvahelisse terroriorganisatsiooni, mis seadis endale eesmärgiks tappa nii Stalin kui ka teisi Nõukogude juhte.
Ühel 1969. aasta talveõhtul kohtusin Ramon Mercaderiga Aitingoni korteris, pärast aga läksime lõunatama Moskva Kirjanike Maja restorani. Meie viimasest kohtumisest oli möödunud peaaegu kolm aastakümmet. Alles nüüd võis Ramori jutustada mulle täpsemalt 20. augustil 1940. aastal toimunud sündmustest.
Kui ta kohtus oma emaga Mexico konspiratiivkorteris, tegi Aitingon Ramoni sõnul järgmise ettepaneku: sel ajal kui Mercader asub Trotski villas, võtavad Aitingon, Caridad ja viiest võitlejast koosnev grupp ette katse tungida villasse. Nende ja kaitsemeeskonna vahel algab tulevahetus, mille kattevarjus Mercader saab Trotski likvideerida.
„Mina ei nõustunud selle plaaniga," ütles mulle Mercader, „ja veensin teda, et viin surmaotsuse üksi täide."

Vastupidi sellele, mida tapmisest on kirjutatud, ei sulgenud Ramon silmi, enne kui Trotskile väikese jääkirkaga pähe lõi. Tapariist oli peidetud tema mantlihõlma alla. Trotski istus oma kirjutuslaua taga ja luges tema kaitseks kirjutatud Mercaderi artiklit. Sel hetkel, kui Mercader oli andmas surmahoopi, pööras lugemisse süvenenud Trotski veidi pead ning see nõrgendas löögi jõudu. Seetõttu ei saanud Trotski kohe surma ja jõudis appi karjuda. Ramon sattus segadusse ega suutnud Trotskit läbi torgata, kuigi tal oli nuga kaasas.
„Kujutlege vaid, ma käisin läbi kogu partisanisõja ja kodusõja ajal Hispaanias torkasin noaga sillal valves olevat tunnimeest, aga Trotski karjatus lihtsalt halvas mind," seletas Ramon.
Kui Trotski naine koos ihukaitsjatega tuppa tormas, löödi Mercader jalust maha ja nii ei õnnestunud tal ka püstolit kasutada.
113
Nagu selgus, polnudki selleks vajadust. Trotski suri järgmisel päeval haiglas.
„Üks Trotski ihukaitsjatest lõi mind püstolipäraga ja ma kukkusin maha. Pärast kasutas minu advokaat seda episoodi tõestamaks, et ma polnud professionaalne mõrtsukas. Mina hoidsin kinni versioonist, et mind tõukas sellele teole armastus Silvia vastu ja et trotskistid raiskasid vahendeid, mida olin ohverdanud nende liikumise heaks, üritades mind kaasa tõmmata terroristlikku tegevusse," rääkis mulle Mercader. „Ma ei taganenud kokkulepitud versioonist: minu tegu oli esile kutsutud eranditult vaid isiklikest motiividest lähtudes."
Meie esialgne plaan nägi ette, et Trotski tapetakse ilma kärata ja Ramonil õnnestub märkamatult kaduda - Mereader oli ikkagi villas regulaarne külaline ning kaitsemeeskond tundis teda hästi. Kui aga majas algas ilmne segadus, olid Aitingon ja Caridad, kes ootasid Ramoni villa läheduses, sunnitud varjuma. Esialgu põgenesid nad Kuubasse, kus Caridadil õnnestus oma perekondlikke sidemeid kasutades kaduda põranda alla. Grigu-levitš põgenes Mexicost Californiasse - seal teda ei tuntud. Esimene teade saabus meile Moskvasse TASS-i kanalite kaudu. Nädala pärast saatis Aitingon Kuubast kodeeritud raa-dioteate, taas läbi Pariisi. Mulle teatati ametlikult, et Aitingoni inimeste ja nende tööga ollakse rahul, kuid operatsioonist osavõtjaid autasustatakse alles pärast seda, kui nad on tagasi Moskvasse jõudnud. Mis puutub minusse, siis olin liialt hõivatud meie ülesannetega Lätis, et veel mõelda Trotski juhtumile. Beria küsis minult, kas Caridadil, Aitingonil ja Grigulevitšil õnnestus pääseda ja kindlalt peitu pugeda. Vastasin, et neil on olemas hea varjupaik, millest Mercader ei ole teadlik. Mercader arreteeriti kui Frank Jackson, kanada ärimees, ning tema tõeline nimi jäi võimudele tervelt kuueks aastaks teadmata.
Ramon meenutas, kuidas olin andnud talle ja tema emale Pariisi kohtumisel nõu: kui keegi teist kinni nabitakse, siis alustage vanglas näljastreiki, kuid püüdke seejuures mitte äratada oma valvurites asjatuid kahtlusi; esialgu sööge iga korraga järjest vähem, valmistades end ette täielikuks toidust keeldumiseks;
114
lõppude lõpuks alustavad nad teie kunstlikku toitmist ning kogu uurimisperiood venib määramata ajaks edasi, selle ajaga kired jahtuvad ja seda ongi teile vaja.
Mercader jätkas näljastreiki kaks-kolm kuud, väites uurimise ajal, et ta on üks Trotski vihaleaetud pooldajatest. Mehhiko eriteenistuse töötajad peksid ta kaks korda päevas läbi ja nii kestis see kuus aastat, kuni lõpuks õnnestus neil kindlaks teha tema tõeline nimi. Lisaks sellele hoiti teda kogu selle aja vältel akendeta kambris.
Beria teatas mulle otsusest mitte hoida kokku vahendeid Mercaderi kaitsmiseks. Advokaadid pidid tõestama, et mõrv pandi toime trotskistide liikumises maad võtnud intriigide ja sisemiste vastuolude tõttu. Aitingon ja Caridad said käsu jääda edasi

põranda alla. Pool aastat veetsid nad Kuubas, seejärel sõitsid aga merd mööda New Yorki, kus Aitingon kasutas oma tutvusi juudi kogukonnas, et hankida uued dokumendid ja passid. Koos Caridadiga läbisid nad Ameerika ja jõudsid Los Angelesi, hiljem San Franciscosse. Aitingon kasutas võimalust taastada kontaktid kahe agendiga, keda tema ja Serebrjanski olid saatnud Californiasse juba 30. aastate algul. Need olid võtnud endale kohustuse pidada sidet illegaalse agentuurvõrguga, mis hankis 1942. aastast kuni 1945. aastani salajast informatsiooni USA tuumarelva kohta. 1941. aasta veebruaris sõitsid Aitingon ja Caridad aurikuga Hiinasse. 1941. aasta mais, vahetult enne Suure Isamaasõja algust, saabusid nad Shanghaist mööda Siberi raudteed tagasi Moskvasse.
Eriteenistusel õnnestus Mercaderi isik kindlaks teha alles pärast seda, kui 1946. aastal põgenes Läände üks Hispaania kompartei tuntud tegelasi, kes oli kuni pagemiseni asunud Moskvas. Ta oli muuseas Fidel Castro kaugelt sugulane. Informatsiooni lekkes oli osaliselt süüdi Caridad.
Sõja ajal evakueeriti Ramoni ema Moskvast Taškenti, kus ta elas 1941 -1943. aastani. Seal jutustas ta ühele oma tuttavale, et tema poeg Ramon tappis Trotski. Caridad oli kindel, et see inimene hoiab kuuldut saladuses.
Pärast Teise maailmasõja lõppu püüdis Caridad korduvalt
115
taotleda Ramoni vabastamist, ta tegi koguni ettepaneku otsida tema jaoks abikaasa, kuid Stalin oli selle plaani vastu, kuna Ramoni isik tõmbas endale ikka veel suurt tähelepanu. Caridad sõitis Mehhikosse, seejärel Pariisi, kasutades kõiki abinõusid poja ennetähtaegseks vabastamiseks.
Kui Hispaania politseiarhiividest toimetati Mehhikosse Mercaderi toimik, tehti kindlaks ka tema isik ning vastu ajada oli mõttetu. Ümberlükkamatute süütõendite ees tunnistas Frank Jackson, et ta on tegelikult Ramon Mercader ning pärineb rikkast hispaania perekonnast. Seda ta siiski üles ei tunnistanud, et tappis Trotski Nõukogude luure ülesandel. Kõigis oma avalikes teadaannetes rõhutas Mercader kõigutamatult tapmise isiklikku motiivi.
Kui ülejooksiku lobisemise tagajärjel oli ilmsiks tulnud Ramoni tõeline nimi, paranesid kohe tema elutingimused vanglas, tal lubati isegi aeg-ajalt teha väljasõite Mexicosse, et käia koos oma vangivalvuriga restoranis lõunatamas. Naisterahvas, Ramoni hooldaja, armus temasse ja külastas teda nüüd iga nädal. Hiljem abiellus Ramon temaga ja kui ta 20. augustil 1960. aastal vanglast vabastati, tulid nad koos Moskvasse. Ta oli vanglas veetnud kakskümmend aastat.
Kuni 1960. aastani polnud Ramon kordagi Moskvas käinud. Siin oli aastatel 1939-1942 elanud tema pruut, kes suri tuberkuloosi.
Moskvas võttis Mercaderi vastu KGB ülem Šelepin, kes andis talle üle Nõukogude Liidu kangelase tähe. Kui mõni kuu hiljem palus Mercader võimaldada talle kokkusaamine uue KGB ülema Semitšastnõiga, öeldi talle ära. Partei Keskkomitee eri-otsusega ja Dolores Ibarruri (Pasionari) isiklikul eeskostel võeti Mercader tööle Moskva Marksismi-leninismi Instituudi vanem-teaduslikuks töötajaks. Lisaks sellele anti tema ja ta abikaasa käsutusse riigi suvila Moskva lähedal Kratovis. Mercader sai raha Keskkomiteest ja KGB-st. See summa võrdus erukindralmajori pensioniga.
Tema suhted KGB-ga jäid 60. aastatel siiski küllaltki pingeliseks: ta nõudis järjekindlalt, algul Šelepinilt, seejärel aga ka Semitšasnõilt Aitingoni ja minu kohest vanglast vabastamist. Ta tõstatas selle küsimuse ka Dolores Ibarruri
116
ja Suslovi ees. Poliitbüroo vanim liige Suslov ei olnud sellisest eeskostest sugugi vaimustuses, veelgi enam - vihast ärritudes, et Mercader lubas endale pöörduda

otseselt tema poole, teatas ta: „Meie jaoks on nende inimeste saatus otsustatud lõplikult, ärge toppige oma nina võõrastesse asjadesse."
Esialgu elas Mercader hotellis „Leningradskaja", mis asus Leningradi vaksali kõrval, seejärel sai aga neljatoalise ilma igasuguse mööblita korteri metroojaama „Sokol" läheduses. Neist, kes olid kunagi Mercaderiga ametialaselt seotud, oli ainsana jäänud repressioonidest puutumata Vassilevski, kuigi ka tema heideti parteist välja. Ta kostis Mercaderi eest, mille tulemusena muretseti uude korterisse mööbel. Mercaderi naine Rojelia Mendoza töötas diktorina Moskva raadio hispaania toimetuses. 1963. aastal lapsendasid nad kaks last: kaheteistaastase poisi Arturi ja kuuekuuse tüdruku Laura. Nende vanemad olid Mercaderi sõbrad. Isa, Hispaania kodusõjast osavõtnu, põgenes' pärast vabariiklaste lüüasaamist Moskvasse, kui ta aga hiljem illegaalse agendina kodumaale tagasi pöördus, võtsid frankistid ta kinni ja lasksid maha. Ema suri Moskvas sünnituse ajal.
Mercader oli elukutseline revolutsionäär ning uhke oma osa üle võitluses kommunistlike ideaalide eest. Ta ei kahetsenud, et tappis Trotski ja minuga vesteldes ütles: „Kui mul tuleks neljakümnendad aastad uuesti läbi elada, teeksin sedasama, mida tegin, ainult mitte tänapäeva maailmas. Kellelegi pole antud võimalust valida aega, milles ta elab."
70. aastate keskpaiku sõitis Mercader Moskvast Kuubasse, kus tegutses Castro nõunikuna. Ta suri 1978. aastal. Tema surnukeha toimetati salaja Moskvasse. Mercaderi lesk püüdis minuga ühendust võtta, kuid mind ei olnud sel ajal Moskvas. Leinatseremoonial viibis Aitingon. Mercader maeti Kuntsevo kalmistule. Seal puhkab ta Nõukogude Liidu kangelase Ramon Ivanovitš Lopezi nime all.
Mulle on täiesti selge, et tänapäeva moraaliprintsiibid ei sobi kokku selle julmusega, mis oli iseloomulik revolutsioonilisele riigipöördele järgnenud ja kodusõja aegadel aset leidnud võimuvõitluse perioodile.
117
Stalin ja Trotski olid teineteisega vastasseisus, kasutades kuritegelikke meetodeid oma eesmärkide saavutamiseks, kuid vahe on selles, et pagenduses oli Trotski vastuolus mitte ainult Staliniga, vaid ka Nõukogude Liidu kui riigiga. See konfrontatsioon kujunes sõjaks kuni vastase hävitamiseni. Ei Stalin ega ka meie võinud suhtuda Trotskisse võõrsil lihtsalt kui filosoofiliste teoste autorisse. Ta oli Nõukogude riigi aktiivne vaenlane.
Elu näitas, et Stalini ja ÜK(b)P juhtide umbusul ja vihkamisel poliitiliste teisitimõtlejate ja vastaste suhtes võitluses võimu pärast oli reaalne aluspind. Otsustava löögi NLKP ja Nõukogude Liidu pihta andis aastatel 1990-1991 just nimelt grupp endisi parteijuhte.
Esialgsed kitsalt omakasupüüdlikud huvid võitluses võimu pärast maskeeriti Trotskilt laenatud loosungitega „võitlusest parteiaparaadi bürokraatia ja ülemvõimu vastu". Lõhenemise oht valitsevas parteis kujutas endast alati surmaähvardust nõukogude võimule.
Trotski poeg Lev Sedov, kes kandis ema nime, oli meie pideva jälgimise all. Pärast saabumist Türgist Pariisi 1933. aastal, sai temast trotskistide liikumise peaorganisaator Euroopas. Pariisis oli meie käsutuses kaks teineteisest sõltumatut agentuuri, mille kaudu oli võimalik temani jõuda. Ühes mängis juhtivat osa Zborovski (põrandaalune koodnimi „Ettienne", alias „Tjulpan"). Temast kirjutas üksikasjalikult Volkogonov. Teist juhtis Serebrjanski. Zborovski juhatas meid Trotski arhiivide jälile, aga Serebrjanski, kasutades saadud informatsiooni, hõivas Pariisis peidus olnud arhiivid ja toimetas need salaja Moskvasse. Selles abistasid teda agent „Harry", kes asus Pariisis ja teine agent, kes töötas prantsuse politseis.

Raamatus „Trotski" väidab Volkogonov, et arhiivid olevat välja viinud Zborovski, kuid tegelikult polnud tal aimugi, kuidas kasutati tema hangitud informatsiooni. Samuti kirjutab Volkogonov, et Zborovski aitas likvideerida Sedovi, kes viibis tol ajal Prantsusmaal haiglaravil. Nagu teada, suri Trotski poeg tõepoolest 1938. aasta veebruaris pärast pimesooleoperatsiooni üpris salapärastel asjaoludel. Tõestatud on aga üksnes see, et
118
Sedov suri Pariisis, kuid ei tema toimikust ega ka trotskistliku internatsionaali materjalide hulgast pole ma leidnud mingeid tõendeid selle kohta, et tegu võis olla mõrvaga. Sedovi tapmise korral oleks keegi pidanud saama kas valitsuse autasu või siis vähemalt pretendeerima sellele. Tol ajal süüdistati luureteenis-tust sageli, et see olevat end ehtinud loorberitega olematute teenete eest tuntud trotskistide kõrvaldamisel, ometi pole ka selle kohta tulnud ilmsiks mingeid näiteid ega üksikasju.
On saanud tavaks arvata, et Sedov langes NKVD operatsiooni ohvriks. Sealjuures mainis Spiegelglas, kes kandis Ježovile ette Sedovi surmast Pariisis, vaid selle loomulikku põhjust. Tõsi, Ježov kommenteeris teadet järgmiste sõnadega: „Hea operatsioon! Hästi tehtud, eks ole?" Spiegelglas ei hakanud vaidlema rahva-komissariga, kes püüdis Sedovi tapmist kirjutada oma ametkonna arvele, kandes sellest isiklikult ette Stalinile. See aitas omakorda kaasa, et NKVD-d hakati pidama vastutavaks Sedovi surma eest.
Kui me koos Aitingoniga arutasime Beria juures Trotski likvideerimise plaani, siis tema poja kõrvaldamist ei mainitud kordagi. On muidugi kerge oletada, et Sedov tapeti, kuid mina ei kaldu seda uskuma. Põhjus on kõige lihtsam. Trotski usaldas vaidlematult oma poega, seetõttu pidasime tema järele tihedat valvet, mis võimaldas saada informatsiooni trotskistide plaanidest nende agentide ja propagandamaterjalide saatmisest läbi Euroopa Nõukogude Liitu. Tema hävitamise tagajärjel oleks kadunud kontroll informatsiooni üle trotskistide operatsioonidest Euroopas.
Pärast Trotski likvideerimist konserveeriti osa Aitingoni värvatud agentuurist ja sinna kaasatud isikutest, kes tegutsesid Ühendriikides ja Mehhikos ning nende kasutamine võis kõne a'la tulla ainult Beria sanktsiooniga. Agentuuri laiendatud võrk mängis edaspidi tähtsat osa sisseimbumisel teadlaste ringkondadesse, kus tegeleti aatompommi loomisega. Meie valedokumente kasutavad illegaalid, kellel ei olnud mingeid ametlikke töökohti, asusid USA-sse juba 20. aastate lõpul ja 30. aastate algul. Nende peaülesandeks oli asuda sellisele tööle, kus oli
119
juurdepääs teaduslik-tehnilisele informatsioonile ja sõjalis-strateegilistele vedudele, juhul, kui algab sõda Jaapaniga.
Trotski likvideerimise kohta käivaid dokumente ja aruandeid hoitakse siiani Presidendi arhiivis ning Andropovi ja Beria isiklikes arhiivides. Osa neist paberitest anti tagasi luure käsutusse alles 1996. aastal.
20. aastate lõpul ja 30. aastate algul saadeti Aitingon ja Serebrjanski Ühendriikidesse, et värvata hiina ja jaapani emigrante, keda meil võis vaja minna sõjalistes operatsioonides ja diversiooniaktide teostamisel Jaapani vastu. Selleks ajaks olid jaa-panlased jõudnud hõivata Hiina ja Mandžuuria kesk- ning põhjarajoonid ja me kartsime eelseisvat sõda Jaapaniga. Samal ajal juurutas Aitingon pikale ooteajale kaks agenti, poola juuti, kes õnnestus tuua Prantsusmaalt USA-sse.
Aitingon pidi andma ka hinnangu ameerika kommunistide potentsiaalsetele võimalustele meie luure huvides. Tema küllaltki asjaliku ettepaneku põhjal ei olnud mõistlik värvata agente kompartei liikmete seast, vaid mõttekas oli kontsentreerida

tähelepanu neile, kes küll partei ridadesse ei kuulunud, aga väljendasid siiski oma poolehoidu kommunistlikele ideedele.
Aitingon tegutses paralleelselt Ahmeroviga, kes, vaatamata Aitingoni tõsistele vastuväidetele, abiellus siiski Earl Browderi, USA kompartei asutaja vennatütrega. Operatsioonid Ühendriikides ja seal illegaalide võrgu loomine ei kuulunud Kremli tähtsamate eesmärkide hulka, sest luureandmete hankimine Uuest Maailmast ei mõjutanud tol ajal Moskvas tehtavaid otsuseid. Siiski tegi Aitingon mõnedele oma agentidest ülesandeks jälgida Ameerika poliitikat ja suhteid Hiinaga. Muuhulgas õnnestus tal leida mõningaid ajakirja „Amerasia" ajakirjanikke, kes tegid edaspidi vastavat propagandatööd, mis lõppkokkuvõttes mõjutas ka Ameerika diplomaatilist liini Aasias.

Üks Aitingoni värvatud agentidest oli küllaltki tuntud jaapani maalikunstnik Mijagi, kes kuulus hiljem Richard Sorge gruppi Jaapanis. Aitingon ja minu hea sõber Ivan Vinarov (luurenõunik Georgi Dimitrovi juures 40. aastatel) astusid kontakti
120
Sorgega Shanghais 20. aastate lõpul. Sorge hangitud informatsiooni suhtuti kui üsna hinnalisse 30. aastatel, tõsi küll - selgitava märkusega, et nii sakslased kui ka jaapanlased peavad teda topeltagendiks. Meie agent „Drug", Saksamaa poliitiline nõunik Jiang Jeshi staabis, kohtus 1939.-1941. aastatel sageli Sorgega. Ta märkis Sorge head informeeritust olukorrast Kaug-Idas, aimamata midagi tema tööst Punaarmee Luurevalitsuses ja rõhutas Sorge tugevaid, soliidseid sidemeid Saksa sõjaväeluurega.
1932. aastal lahkus Aitingon Californiast ja saabus Shanghai kaudu tagasi Nõukogude Liitu. Ta määrati Serebrjanski asetäitjaks, kuid nende koostöö ei laabunud ning Aitingon läks üle juhtivale ametikohale OGPU Välisosakonda.
Rahvusvahelise olukorra teravnemise perioodil, vahetult enne Ameerika sõtta astumist, juhatas USA idarannikul luuretööd NKVD liinis Heifetz. Varem oli ta töötanud Kominternis. Tema isa oli üks Ameerika kompartei organisaatoreid. Heifetz tundis isiklikult paljusid tuntud ameerika kommuniste. Komin-terni kogemust arvestades saadeti ta 30. aastate algul tööle NKVD luureorganitesse. Ta organiseeris illegaalseid gruppe Saksamaal ja Itaalias 30. aastate keskpaiku, esinedes itaalia üli-õpilasena, kes jätkab oma õpinguid Euroopas. Heifetz oli rahvuselt juut, kuid vaatamata helesinistele silmadele nägi ta oma tumeda nahavärvuse tõttu välja nagu tõeline asiaadist emigrant. Ühendriikides tunti teda vasakpoolsetes ringkondades kui härra Browni.
Elades enne seda Itaalias, tutvus Heifetz noore Bruno Pontecorvoga, tolleaegse Roomas õppiva üliõpilasega. Heifetz soovitas Pontecorvole võtta ühendust Frederic Joliot-Curie'ga, väljapaistva prantsuse füüsikuga, Prantsuse kompartei juhtkonnale lähedalseisva isikuga. Edaspidi sai just Pontecorvo selleks kanaliks, kelle kaudu saabusid meile ameeriklaste aatomisala-dused Enrico Fermilt.
Heifetzil vedas: 30. aastatel teda ei represseeritud. Ta kutsuti tagasi Moskvasse ja kuigi 1938. aasta novembris andis Ježov korralduse tema arreteerimiseks, ei täidetud seda. Varsti saabus
121
Heifetz Ühendriikidesse, et aktiviseerida luuretööd läänerannikul.
Heifetzile anti ülesanne seada sisse tugevad sidemed „pika ooteaja" agentuuriga, mis oli Aitingoni poolt loodud selleks, et kasutada seda sõja puhul Nõukogude Liidu ja Jaapani vahel. Esialgne plaan oli luua Skandinaavia eeskujul illegaalide võrk Ameerika sadamates nende laevade hävitamiseks, mis vedasid strateegilist toorainet ja

kütust Jaapanile. Teadmata jaapanlaste kavatsusest rünnata Kagu-Aasiat või Pearl Harbori, oletasime, et nad alustavad kõigepealt sõjategevust meie vastu.
Heifetzi abilisele San Francisco konsulaadis, insener Ljagi-nile, kes oli lõpetanud Leningradi Laevaehitusinstituudi, anti eriülesanne hankida andmeid tehnoloogiliste uuenduste kohta lääneranniku ettevõtetes. Peamine oli materjalide kogumine USA mereväe laevaehitusprogrammide kohta.
Mäletan üht tema ettekannet. Selles räägiti ameeriklaste suurest huvist lennukikandjate ehitusprogrammi vastu. Ljaginil õnnestus San Franciscos värvata üks agent, kes andis meile kirjelduse nende seadmete kohta, mis olid konstrueeritud lae-vade kaitsmiseks magnetmiinide vastu.
Et mitte kahtlusi äratada, hoidus Ljagin igasugustest kontaktidest ameerika prokommunistlike ringkondadega. San Franciscos ei töötanud ta siiski kaua. Ta kutsuti tagasi Moskvasse ja edutati NKVD piiritaguse luure ülema asetäitjaks. Ta oli siis kõigest kolmekümne kahe aastane. Saksa okupatsiooni ajal saatsime Ljagini resident-illegaalina Saksa mereväebaasi Nikolajevisse Musta mere ääres. Tal õnnestus baasis korraldada rida diversiooniakte. Lõpuks võttis gestaapo tema ja grupi radisti kinni. Ljagin keeldus vanglast põgenemast, kuna ei võinud maha jätta koos temaga arreteeritud haavatud radisti. Nad lasti maha. 1945. aastal anti talle postuumselt Nõukogude Liidu kangelase aunimetus.
San Franciscosse jäänud Heifetzil, kes sai juhtnööre Aitin-gonilt, õnnestus luua side juba varem „pikale ooteajale" juurutatud kahe agendiga, kes elasid oma tavalise reaameeriklase elu. Üks neist oli hambaarst, teine hulgikaubandusettevõtte
122
omanik. Mõlemad olid Poola juutidest emigrandid. Serebrjanskile isiklikult tuttav arst-stomatoloog sai omal ajal meilt rahalist toetust, et lõpetada meditsiinikolledž Prantsusmaal ning saada diplomeeritud spetsialistiks. Need inimesed jäeti ootele juhuks, kui meile võis nende teeneid vaja minna, olgu siis aasta või Icümne pärast. Vajadus nende järele tekkis aastatel 1941-1942, kui ootamatult selgus, et nad olid lähedased Ameerika aatompommi peamise looja Robert Oppenheimeri kommunistlikult meelestatud perekonnaliikmetega.

5. peatükk Nõukogude luure sõja eel

I. Tuhhatševski grupiga arveteõiendamise varjatud põhjused

1937. aasta mais arreteeriti kaheksast inimesest koosnev Nõukogude sõjaväejuhtkonna paremiku moodustav Tuhhatševski grupp. Neid süüdistati riigi reetmises, spionaažis ja salajases vandenõus eesmärgiga kukutada valitsus. Möödus kõigest kaks nädalat ning kinnise sõjakohtu otsusel lasti nad kõik maha. Nii algasid massilised repressioonid armees, mille tulemusena sai kannatada 35 000 komandöri. Kõige kuulsam sellest grupist oli marssal Mihhail Nikolajevitš Tuhhatševski, kes oli pikka aega olnud kaitse rahvakomissari asetäitja ja kindralstaabi ülem. Tänaseks avalikustatud arhiivimaterjalide põhjal on selgunud, et Tuhhatševski ja teiste väejuhtide vastu esitatud süüdistused olid fabritseeritud Stalini ja Vorošilovi korraldusel.
Käesoleval ajal eksisteerib kolm versiooni selle kohta, mis põhjustel Stalin sellise arveteõiendamise peale välja läks. Vastavalt esimesele versioonile otsustas nende inimeste saatuse Saksa ja Tšehhoslovakkia eriteenistuste levitatud desinformat-sioon, mis veenis kahtlustavat Stalinit ja tema kaitse rahvakomissari Vorošilovit, et

Tuhhatševski ja rida teisi väejuhte toetasid salajasi kontakte Saksa sõjaväeliste ringkondadega. Nimelt seda versiooni kasutas ka Hruštšov oma kriitilises ettekandes Stalinist XXII parteikongressil 1961. aastal.
Kontakte sakslastega tuleb vaadelda Saksa-Nõukogude tiheda sõjalise koostöö taustal aastatel 1920-1930. See pikaaja-
124
lise koostöö periood katkes ootamatult 1933. aastal Stalini ilmselgelt fabritseeritud ettekäände tõttu, et sakslased jagavad salaja informatsiooni prantslastega oma sidemete kohta meiega. Sealjuures pidas grupp Nõukogude sõjaväetegelasi eesotsas marssal Tuhhatševskiga kontakte sakslastega kasulikeks, lootuses kasutada nende sõjatehnoloogilisi uuendusi ka meil. Saksamaa poolel oli olemas teatud huvi sidemete jätkamiseks NSV Luduga, kuigi hoopis teistel kaalutlustel. Ida-Preisimaalt pärit kõrgemad sõjaväelased olid Wehrmachti ühe asutaja, kindral Hans von Seeckti poolehoidjad. Pärast lüüasaamist Esimeses maailmasõjas tegeles kindral von Seeckt pikki aastaid Saksa sõjamasina taasloomisega ning uue strateegilise doktriini välja-töötamisega. Nimelt tema astus Saksamaa juhtkonna ette sooviga parandada suhteid NSV Liiduga, väites, et Saksamaa poliitika põhiliseks eesmärgiks sõja korral on mitte lubada sõjategevust kahel rindel.
Teise versiooni kohaselt langesid ohvriks just need sõjaväelased, kes ületasid oma intellektuaalselt tasemelt tunduvalt Vorošilovit ning omasid isiklikku arvamust sõjalistes küsimustes. Tuhhatševski ja tema grupp polevat leidnud ühist keelt Stalini ja Vorošiloviga sõjaväereformide küsimustes ning seetõttu otsustas Stalin, kartes võimule pürgivaid võistlejaid, nendega arved õiendada.
Vastavalt kolmandale versioonile likvideeriti sõjaväelased igiammuse vaenu tõttu Stalini ja Tuhhatševski vahel erinevate vaadete pärast küsimuse üle, kes kannab vastutust vigade eest, mis tehti sõjas valgepoolakatega 1920. aastal. Tuhhatševski arvamuse kohaselt sai Punaarmee Varssavi all lüüa, kuna Stalin ja Vorošilov olid keeldunud talle ratsaväge appi saatmast.
Minu seisukoht selle tragöödia suhtes erineb kõigist teistest seni teadaolevatest versioonidest. Mulle meenub, kui meeldivalt olin üllatunud 1939. aasta augustis Saksamaalt saabunud teadete üle, millest võis selgesti järeldada, et Saksamaa sõjaväe-line juhtkond hindas kõrgelt Punaarmee potentsiaali. Ühes meie Poolt kinni peetud Saksamaa kõrgema juhtkonna dokumendis nimetati marssal Tuhhatševski hukkumise põhjuseks tema liigseid
125
ambitsioone ja lahkhelisid marssal Vorošiloviga, kes jagas vastuvaidlematult kõiki Stalini vaateid.
Valmistades ette kokkuvõtet luurematerjalidest Stalini jaoks, lisas Beria sinna ka ühe fraasi sellest dokumendist: „Tuhhatševski kõrvaldamine näitab selgelt, et Stalin kontrollib täielikult olukorda Punaarmees" - võib-olla soovist juhile meeldida, rõhutas ta omakorda tema ettenägelikkust Tuhhatševski õigeaegsel kõrvaldamisel.
Samuti meenuvad mulle Beria ja Abakumovi kommentaarid, viimane oli sõja-aastatel sõjaväe vastuluure SMERS ülem ja vastutas relvajõudude poliitilise usaldusväärsuse eest. Mõlemad rääkisid upsakast ja ülbest Tuhhatševskist ja tema kaaskonnast, kes võtsid endile julguse arvata, nagu tagandaks Stalin nende ettepanekul Vorošilovi. Beria sõnul näitas juba ainuüksi see fakt kujukalt, et sõjaväelased tõstatasid küsimusi, mis ei kuulunud nende kompetentsi, rikkudes seega rängalt kehtestatud korda. Kas nemad siis ei tea, märkis ta, et ainult Poliitbürool ja mitte kellelgi teisel on õigus teha ettepanekuid kaitse rahvakomissari asendamise kohta? Siinkohal tuli meelde, rõhutas

Abakumov, et Tuhhatševski ja talle lähedased inimesed lubasid endile vabadust kutsuda era-kontsertide pidamiseks oma suvilatesse sõjaväeorkestreid.
Selle, kuidas end „kõrgemal pool" üleval pidada rangelt reeglite järgi, tegi mulle selgeks marssal Šapošnikov, Tuhhatševski asemik. Käis sõda, toimusid lahingud Moskva all, ning tol väga raskel perioodil, arvestades Saksa tagalast saabunud ettekannete kiireloomulisust, vältisin tavalisi kanaleid ning edastasin need paaril korral otse Šapošnikovile. Iga kord tegi ta mulle selle kohta viisaka märkuse: „Kullake, tähtsaid luureandmeid tuleb teil kindlasti esmajärjekorras kajastada ettekannetes NKVD-le ja riigi poliitilisele juhtkonnale. Stalin, Beria ja samal ajal ka kaitse rahvakomissar peavad olema täielikult kursis meie koostööga."
Lisan veel ühe asjaolu, mis mängis Tuhhatševski saatuses oma osa: tal ei olnud just mitte kõige paremad suhted Sapošnikoviga. Nagu mulle räägiti, oli Tuhhatševski käivitanud 20-aastate lõpul intriigi Šapošnikovi vastu, et asuda tema ametikohale
126
kindralstaabi ülemana. Muuseas, Sapošnikov oli üks Ülemkohtu erinõupidamise liikmetest, kus langetati Tuhhatševskile surmaotsus. Tema, Budjonnõi ja Ülemkohtu esimees Ulrich olid kogu selle koosseisust ainsad, kes suutsid vältida repressioone ja surid loomulikku surma.
Mulle näib, et Tuhhatševski ja tema grupp sattusid võitluses võimu pärast Stalini enda õnge otsa. Tuhhatševski kritiseeris erakohtumistel Staliniga Vorošilovit, Stalin omakorda soosis kriitikat, nimetades seda „konstruktiivseks" ja arutas temaga uute kohalemääramiste ja asenduste variante. Talle meeldis anda hinnanguid erinevatele lähenemisviisidele sõjaliste doktriinide osas. Tuhhatševski lubas endale kõike vabalt arutada, ja seda mitte ainult suletud uste taga. Ta levitas ka kuuldusi oletatavatest muudatustest ja ümberpaigutustest Kaitse Rahvakomissariaadi juhtkonnas. Ühesõnaga, tema ja ta kolleegid läksid Stalini arvates liiga kaugele. Pärast seda, kui NKVD kandis valitsusele ette pealinnas levivatest kuuldustest, hakkas riigi juhtkond muret tundma. Isegi need ajaloolased, kes otse põlevad soovist paljastada järjest rohkem Stalini kuritegusid, ei saa jätta märkimata, et Tuhhatševski toimik sisaldab erinevat liiki dokumentaalseid tõendeid ümberpaigutusplaanidest riigi sõjalises juhtkonnas.
Punaarmee avatud arhiivides võib näiteks lugeda kirja Vorošilovile, kuupäevaga 5. juunist 1937. aastast, mis varustatud Kaitse Rahvakomissariaadi sekretariaadi ülema Smorodinovi allkirjaga. See sisaldab palvet saata koopiad Tuhhatševski sõjalisele juhtkonnale adresseeritud kirjadest NKVD-sse. Kuigi sel dokumendil puudub igasugune resolutsioon, on ometi selge, et „uurimise" käigus vaidles Tuhhatševski otsustavalt vastu süüdistustele, viidates sealjuures dokumentidele, mis kinnitasid, et sojalistes küsimustes polnud tema, Vorošilovi ja Stalini vahel mingeid lahkarvamusi. Tuhhatševski kinnitas, et ta hoidis kontakti Saksamaa sõjaväeliste esindustega eranditult vaid valitsuse ülesandel. Ta püü-is igati tõestada, et pidas alati oma kohuseks täita vastuvaid-uiatult käske kõigis sõjalistes küsimustes.
127
Hruštšovi versioon selle kohta, et Stalin „neelas alla" sakslaste desinformatsiooni, mis kutsus esile Tuhhatševski likvideerimise, baseerus ülejooksiku Krivitski 1939. aastal ilmunud raamatus „Ma olin Stalini agent" toodud väljamõeldistel. Krivitski töötas nii NKVD kui ka sõjaväeluure heaks Lääne-Eu-roopas. Ta kirjutas oma raamatus, et NKVD sai salajast informatsiooni vandenõu kohta Tšehhoslovakkia presidendilt Edvard Benešilt ja kodusõjast osa võtnud endiselt valgete kindralilt, meie väljapaistvalt agendilt Skoblinilt (koodnimi „Farmer"). Krivitski süüdistas Skoblinit selles, et too andis Nõukogudele edasi sakslaste desinformatsiooni Tuhhatševski

salajaste kontaktide kohta Saksa sõjaväeringkondadega. Hiljem kirjutas ka hitlerlaste välisluure ülem kindral Schellenberg oma memuaarides, et sakslased fabritseerisid dokumendid, milles Tuhhatševski figureeris kui nende agent. Tema sõnul olid need dokumendid sattunud enne sõda tšehhide valdusesse ja Beneš andis saadud informatsiooni edasi Stalinile.
Mina pean seda müüdiks. Neid dokumente pole leitud ei KGB ega ka Stalini isiklikust arhiivist.
Sündmuste järjepidevust taastades on näha, et Skoblinist kui gestaapo agendist kirjutas esmakordselt ajaleht „Pravda" 1937. aastal. Artikkel oli luure juhtkonnaga kooskõlastatud ning avaldati, et juhtida avalikkuse tähelepanu kõrvale süüdistustelt Nõukogude luure aadressil osaluse kohta kindral Milleri röövimises.
Tuhhatševski vastu algatatud kriminaalasi põhines täielikult tema enda tunnistustel ja millised ka poleks viited konkreetsetele välismaalt saabunud inkrimineerivatele faktidele, siis kirjalikud tõendid selle kohta puuduvad. Vastasel juhul oleksin mina, luureülema asetäitja, kureerides sõja eel ka saksa suunda, neid kindlasti näinud või vähemalt teaksin nende olemasolust. Ainus meenutus „saksa jäljest" Skoblini toimikus on viide tema pette-manöövrile, mille abil õnnestus meelitada kindral Miller konspiratiivkorterisse Pariisis. Skoblin rääkis Millerile „saksa kontaktidest", millest oleks valgeemigrantidel kasu nende konspiratiivtöös. Miller ei kohtunud sakslastega, vaid Kisloviga,
128
NKVD residendiga Pariisis (koodnimi „Soomlane") ja Spiegelglasiga (koodnimi „Douglas").
Muuseas, vaatamata Christopher Andrew, John Gisiaki, Gordijevski ja Krivitski Läänes ilmunud populaarsetes raamatutes avaldatud versioonidele selle sündmuse kohta, ei võtnud Skoblin osa Milleri eelkäija, kindral Kutepovi kõrvaldamisest. See operatsioon viidi läbi 1930. aastal Serebrjanski luureteenistuse poolt. Kolm meie agenti, kes kandsid prantsuse sandarmeeria vormi, pidasid Kutepovi kinni Pariisi kesklinnas. Nad peatasid Kutepovi otse tänaval ettekäändega kontrollida dokumente ja lükkasid ta seejärel vägisi autosse. Kutepov, kahtlustades, et asi pole õige, osutas vastupanu. Võitluse käigus tabas teda südameatakk ja ta suri. Ta maeti Pariisi eeslinna, ühe luureagendi käsutuses oleva maja aeda.
Niisiis ei eksisteeri mingeid andmeid selle kohta, et Tuhhatševski oleks pidanud sanktsioneerimata kontakte sakslastega. Seevastu on aga arhiivides hulgaliselt materjale välismaa pressi ülevaadete ja lääneriikide vastukajadega Tuhhatševski vandenõu kohta.
1937. aasta juulis teatas Nõukogude täievoliline esindaja Tšehhoslovakkias Aleksandrovski Moskvasse, kuidas reageeris president Beneš, kuuldes Tuhhatševski hukkamisest. Beneši märkustest on rohkesti kõige vasturääkivamaid interpretatsioone. Nõukogude ajaloolased kirjeldavad teda kui inimest, kes „reetes Tuhhatševski Stalinile ja tehes seda siiralt ning parimate kavatsustega, ei olnud samas teadlik sellest, et annab Nõukogude valitsusele edasi sakslaste poolt võltsitud materjalid". Dokumendid räägivad aga siiski teist keelt.
Aleksandrovski teatel ei uskunud Beneš, et Tuhhatševski võiks olla spioon või saboteerija. Beneši sõnul olnuks Tuhhatševskil võimalik „loota Stalini kukutamisele vaid juhul, kui ta toetuks Jagodale - NSVL Siseasjade rahvakomissarile". Võttes aluseks Berliinis baseeruva Tšehhi saadiku informatsiooni, märkis Beneš: Tuhhatševski astus lihtsalt välja Nõukogude-Saksa koostöö jätkamise eest, mis katkes seoses Hitleri võimule tulekuga. On selge, et Beneš ei võtnud tõsiselt Tuhhatševski vastu

129
esitatud spionaažisüüdistust,kuid mõistes, et ühel või teisel põhjusel oli marssal sattunud ebasoosingusse, andis ta oma panuse Tuhhatševski diskrediteerimisse, kuna vajas Stalini toetust. Nagu Beria, nii tahtis ka tema väljendada oma täielikku heaks-kiitu Moskva otsusele likvideerida Tuhhatševski. Aleksandrovski päevikus tuuakse ära Beneši ütlused, kus ta nimetab Tuhhatševs-kit avantüristiks ja mitteusaldusväärseks inimeseks. Üldkokkuvõttes Beneš küll toetas arveteõiendamist Tuhhatševskiga, kuid ei mänginud mingit osa tema kõrvaldamisel ja arreteerimisel. Niipalju kui ma mäletan, on toimikus „Talu" viiteid sellele, et 1937. aasta aprillis, vahetult enne Tuhhatševski tagandamist, vihjas Beneš täievolilisele esindajale Aleksandrovskile ja meie residendile Prahas Pjotr Zubovile, et, vaatamata nende praegustele erimeelsustele, ei välista ta Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõjalise kokkuleppe võimalust, seda osaliselt tänu headele sidemetele Punaarmee ja Wehrmachti vahel, mis olid loodud Tuhhatševski poolt 20.-30. aastatel. Kuid alles 4. juulil 1937. aastal, pärast Tuhhatševski hukkamist, jutustas Beneš Aleksandrovskile „teatud" kontaktidest Tšehhi Berliini saadiku ja Saksa sõjaväeesindajate vahel, mis olevat aset leidnud 1937. aasta jaanuaris. Tema sõnul ei teatanud Beneš meile, et tšehhidel on informatsiooni Saksamaal sõjaväelaste mõjukast grupist, kes seisis hea Saksa-Nõukogude salajaste läbirääkimiste jätkamise eest, millele pandi alus juba 20. aastatel.
Beneš sai oma saadikult Berliinis ettekande, mis sisaldas Saksa kindralite ähmaseid vihjeid nende konfidentsiaalsete suhete kohta Punaarmee juhtkonnaga. Sakslaste desinformatsiooni eesmärgiks oli hirmutada tšehhe ja sundida neid uskuma, et nad ei saa loota Punaarmee toetusele Sudeetide edasise saatuse küsimuses, kui nad on vastuseisus Saksamaaga. See oli 1937. aasta juulis - aasta enne Hitleri ultimaatumit Benešile, nõudmisega, et Sudeedid koos etnilise saksa elanikkonnaga liidetaks Saksamaaga. Saadik kirjutab oma päevikus, et Benes vabandas tema ees, kuna ei jaganud Nõukogude juhtkonnaga informatsiooni võimalikest salajastest kontaktidest Wehrmacht* ladviku ja Punaarmee staabi vahel.
130
Eelpoolmainitud toimiku materjalide põhjal on selgesti nähtav täievolilise esindaja Aleksandrovski, NKVD residendi Zubovi ja Beneši juulikohtumise tõeline eesmärk. Tänapäeval eitatakse Beneši ja Aleksandrovski omavahelist vestlust. Vaikitakse maha ka teine tähtis asjaolu: Nõukogude Liit ja Tšehhoslovakkia kirjutasid 1935. aastal alla luureteenistuste salajase koostöö kokkuleppele. Selleks puhuks saabus Moskvasse Tšehhi luure ülem polkovnik Moravets. Nõukogude ja Tšehhi luure koostööd ja informatsioonivahetust koordineeris esialgselt Punaarmee Luurevalitsus, alates 1937. aastast aga NKVD. 1938. aastal pöördus Beneš Stalini poole palvega toetada tema tegevust Belgradis, et kukutada Stojadinovici valitsus, mis arendas Tšehhi juhtkonnale vaenulikku poliitikat.
1938. aasta riigipöörde toetuseks Belgradis tehti Stalini erimääruse kohaselt NKVD-le ülesandeks finantseerida serbia eriüksuse ohvitsere, kes pidid selle aktsiooni korraldama. Meie resident Zubov sõitis Belgradi, vandenõulastele raha üle andma. Veendunud, et tšehhi luure välja valitud inimesed on avantüristid ega oma reaalset jõudu, ei andnud ta neile 200 000 dollarit. See ärajäänud operatsioon heidab valgust seni teadmata olnud sidemetele Beneši ja Stalini vahel. Beneši eesmärgiks oli saada tšehhi poliitikale Stalini täielik toetus nii Balkanil kui ka Euroopas tervikuna. Seetõttu, erinevalt inglastest ja prantslastest, ei väljendanud ta oma rahulolematust marssal Tuhhatševski hukkamise ega ka repressioonilaine üle, mis tabas Nõukogude sõjalist juhtkonda.

Olen kuulnud, et ikka veel eksisteerivad Tuhhatševski toimiku eriti salajased materjalid, mida hoitakse Stalini sekretariaadi arhiivides ja mis sisaldavad välismaalt saadud informat-Slooni. Arvan, et need on lihtsalt välispressi materjalide ülevaated ja TASS-i korrespondentide, diplomaatide, kaubandusesin-duste juhtide, samuti NKVD ja GRU residentuuride teated selle kohta, kuidas suhtuti välismaal arveteõiendusse Tuhhatševskiga.
Materjalid asusid kinnise väliskorrespondentsi erikaustas, kuhu koguti ühiskondliku arvamuse vastukajasid välismaalt ja Nõukogude saadikute ja valitsusdelegatsioonide juhtide kommentaare.
131
Seal hoitakse luurekanalite kaudu saadud saksa-, prantsuse- ja ingliskeelseid vestluste lindistusi kõrgemalseisvate Nõukogude esindajatega. Need andmed kujutasid endast väärtust kuna aitasid mõista nende inimeste mõtteviisi, kellega tuli pidada läbi-rääkimisi.
Kogu tragöödia seisnes aga selles, et ägeda võimuvõitluse perioodil kasutasid Stalin, hiljem ka Hruštšov, Brežnev ja Gorbatšov kinnist väliskorrespondentsi oma võistlejate kompromiteerimiseks. Muul ajal ei omistatud välispressi ülevaadetele tavaliselt erilist tähtsust, kuid massiliste repressioonide perioodil kujunes otse reegliks kasutada neid materjale, mis andsid hinnangu Nõukogude juhtidele, selleks, et neile külge pookida iga liiki „kõrvalekaldeid" partei liinist. Sealjuures oli selline teguviis kinnitatud koguni Keskkomitee erimäärusega.
Kasutades vastavasisulisi viiteid välispressis, süüdistati 1989. aastal Boriss Jeltsinit tema esimese visiidi ajal Ühendriikidesse kiindumuses alkoholsetesse jookidesse. 1990. aastal mängisid need materjalid oma osa Gorbatšovi ja eksvälisministri Ševardnadze vahelises konfliktis. Väljalõigete kasutamine lõpetati alles 1991. aasta novembris, vahetult enne Gorbatšovi „ajastu" lõppu. Seda tegi Ignatenko, TASS-i peadirektor, keelates TASS-i kanalite kaudu valitsusele nende välispressi ülevaadete saatmise, mis sisaldasid meie juhte kompromiteerivaid materjale.
30. aastatel tundus, et igaüks, kes astub välja kas valitsuse või valitseva partei, eelkõige aga Stalini enda ja tema mõttekaaslase, rahvakomissar Vorošilovi vastu, on rahvavaenlane. Alles palju hiljem sain aru Beria ja Abakumovi Tuhhatševski kohta tehtud märkuste kogu küünilisusest. Kõrgem juhtkond teadis suurepäraselt, et kõik selle inimese vastu suunatud süüdistused olid lihtsalt välja mõeldud. Nemad aga eelistasid versiooni näilisest vandenõust, vastasel juhul pidanuks nad tunnistama, et tegelikult langesid repressioonide ohvriks nende võistlejad võimuvõitluses. Selline ülestunnistus oleks kahtlemata kahjustanud valitseva partei prestiiži.
See, mida 1937. aastal peeti tõsiseks kuriteoks - pean siinkohal
132
silmas Vorošilovi süüdistamist ebakompetentsuses, mida lubas endale Tuhhatševski, see oli kaotanud oma tähenduse kahekümne aasta pärast, kui ta oli postuumselt rehabiliteeritud, kusjuures keegi pole selgitanud kuriteo tegelikke põhjusi. Ametlikes teadetes ilmusid ainult küllaltki udused vihjed asetleidnud vigadele" karistuspoliitikas, süüdlastena mainiti üksnes Ježovi ja tema käsilasi.

II. Võimaluste otsimine mittekallaletungi pakti sõlmimiseks Saksamaaga Soome kaudu 1938. aastal

1938. aasta aprillis kutsuti Rõbkin, NKVD resident Soomes, Kremlisse, kus Stalin ja teised Poliitbüroo liikmed usaldasid talle äärmiselt salajase ülesande...
Ta sai juhtnöörid, mille kohaselt tuli pakkuda, Nõukogude saadiku teadmata, Soome valitsusele mitteametlikku kokkulepet.
Mittekallaletungi paktile allakirjutamise eest ning arvestades soomlaste huve Skandinaavias ja Euroopas, garanteeriti neile majanduslik ja sõjaline koostöö kolmanda poole võimaliku agressiooni puhul. Pakt lubas majanduslikku kasu mõlemale poolele. Stalini ettepanek hõlmas ka sõjaliste ja majanduslike mõjusfääride jagamist Balti regioonis Soome ja Nõukogude Liidu vahel. Stalini korraldusel andis Rõbkin 100 000 dollarit väiketalunike partei loomiseks, mis astus välja neutraalse Soome eest.
Vestluse käigus Kremlis väljendas Rõbkin kahtlust, kas soomlased, kes tol ajal suhtusid idanaabrisse vaenulikult, on !kka nõus taolisele lepingule alla kirjutama, kuid Stalin rõhutas, et see on alles pinna sondeerimine ning seetõttu tuleb ettepanekud teha rangelt suulises vormis, ilma meie täievolilise esindaja osavõtuta ehk teisisõnu öeldes - mitteametlikult. Rõbkin tegi nagu kästi, kuid ettepanek lükati tagasi. Soome valitsuses tekitas see siiski lahkhelisid, mida meie omakorda hiljem ära kasutasime, kirjutades alla separaatrahu kokkuleppele Soomega
133
1944. aastal. Muuseas, see sai teoks Rootsi Wallenbergide perekonna vahendusel.
Meil ei õnnestunud ka katsed leida salajasi lähenemisteid Mannerheimile, tema endise, tsaariarmee kaas-teenistuja, krahv Ignatjevi kaudu, kes läks üle Punaarmeesse 1920. aastal.
Mul pole andmeid sama liiki mitteametlikest ettepanekutest Saksa poolele, kuid arvan siiski, et Soome marssal Karl Gustav Mannerheim informeeris Hitlerit meie ettepanekutest, seega füürer, saates oma välisministri Joachim von Ribbentropi 1939. aasta augustis Moskvasse läbirääkimistele mittekallaletungi-paktile allakirjutamise küsimustes, arvestas mitte ainult Molotovi ja Stalini spontaanse reaktsiooniga. Ta oli teadlik sellest, et meie omalt poolt olime valmis vastu võtma sedasorti ettepanekut, kuna olime juba üritanud sõlmida analoogilist kokkulepet naaberriigi Soomega.
Soome keeldumine järgnes samal kuul 1938. aastal. Soomlastele oli tunduvalt tähtsam jääda Inglismaa, Rootsi ja Saksamaa liitlaseks. Pealegi ei leidnud nad kasuliku olevat jääda puhvertsooniks Ida ja Lääne vahel. Hiljem suruti siiski see roll neile peale. Selle eest, et Soome tungis koos sakslastega Nõukogude Liidule kallale, pidi ta maksma kallist hinda. Kokkuvõttes pidid soomlased leppima tunduvalt vähem kasulike tingimustega, kui oleksid olnud need, mida oli välja pakkunud Rõbkin 1938. aastal.

Molotovi-Ribbentropi pakt. Sõja eelõhtu

1939. aasta augustis kasvas luureoperatsioonide maht järsult. Meieni jõudsid usaldusväärseid teated selle kohta, et Prantsuse ja Suurbritannia valitsused ei põle soovist osutada Nõukogude Liidule abi sõja puhul Saksamaaga. See langes täies ulatuses kokku andmetega, mida olime saanud kolm või neli aastat tagasi Cambridge'i grupilt. Meile teadaoleva informatsiooni põhjal kaalus Briti ministrite kabinet, täpsemalt Neville Chamberlain ja sir John Saymon võimalust salajaseks kokkuleppele Hitleriga, et osutada talle toetust sõjalises konfrontatsioonis
134

Nõukogude Liiduga. Erilist tähelepanu pälvis Saksamaalt saabunud kolme usaldusväärse allika informatsioon: Wehrmachti juhtkond vaidles otsustavalt vastu sõjale kahel rindel.
Saadud direktiivid kohustasid meid kiiresti läbi vaatama võimalikud koostöövariandid nende riikidega, mis olid valmis alla kirjutama kokkulepetele vastutegevuse osas sõja vallapäästmisele. Jutt ei olnud ainult Inglismaast ja Prantsusmaast, kus oli konsultatsioone läbi viidud juba alates 1939. aastast, vaid ka Saksamaast. Suhete rahumeelse reguleerimise eest Nõukogude Liiduga olid mõjukate sõjaväelaste hulgast Saksamaal välja astunud vaid need, kes olid pärit Ida-Preisimaalt.

Vaadates vastavalt saadud direktiividele läbi alternatiiv-variante (kas kokkuleppeid inglaste ja prantslastega või suhete rahumeelset reguleerimist Saksamaaga), ei osanud ma ettegi kujutada, et läbirääkimised majandusküsimustes lõpevad vastastikkuse koostöö lepingu sõlmimisega Berliini ja Moskva vahel. Kui mulle teatati eelseisvast Saksamaa välisministri saabumisest Moskvasse 23. augustil 1939. aastal kõigest mõni tund enne tema kohalejõudmist, olin üllatunud. Pärast seda, kui Ribben-trop kolmeteistkümne tunni möödudes mittekallaletungipaktile alla kirjutas (see sündmus leidis aset Kremlis, 24. augusti öösel kell 2), oli selge: vastuvõetud otsus ei tulnud ootamatult. Nõukogude juhtkonna strateegiline eesmärk oli iga hinna eest vältida sõda kahel rindel - Kaug-Idas ja Euroopas. Diplomaatiliste suhete liin, mis polnud seotud ideoloogiliste kaalutlustega, töötati välja juba 20. aastatel, kui Nõukogude Liit tegi majanduslikku koostööd ja toetas normaalseid suhteid Itaaliaga pärast Benito Mussolini fašistliku režiimi võimuletulekut. 1922. aastal oli Kremli juhtkond valmis kompromissiks ükskõik millise režiimiga, tingimusel, et see garanteerib stabiilsuse Nõukogude Liidule. Stalin ja tema lähikondlased olid alati pidanud prioriteetseks rakendada ellu oma püüdlusi kujundada Nõukogude Liidust geopoliitiliselt maailma võimas suurriik.
Riik sai võimaluse enam vähem stabiilselt areneda alles Pärast kollektiviseerimise lõpuleviimist 1934. aastal. Enne seda
135
elasime järjestikku üle kodusõja, nälja ja kaose. Alles 30. aastate keskpaiku hakkas industrialiseerimine vilja kandma. Riigi kasvavat võimsust demonstreeriti edukalt sõjategevuses Jaapani vastu Mongoolias ja Mandžuurias. Kuigi meie maa kehtestas diplomaatilised suhted kõigi maailma juhtivate riikidega, hoiti meid sellegipoolest isolatsioonis, mis ilmnes kujukalt neil juhtudel, kui suurriigid ei lubanud meil osa võtta peamiste maa-ilmaprobleemide lahendamisest, millest sõltusid nende huvid. Kõik kokkulepped Euroopa ja Aasia küsimustes tehti lääneriikide ja Jaapani poolt Nõukogude Liidu huvide vastaselt. 1935. aasta Inglise-Saksa kokkuleppes, mis tunnistas Saksa mereväe ümberrelvastamist, järgnevates kokkulepetes juhtivate riikide vahel aga nende laevastike varustamist kaasaegse relvastusega, isegi ei mainitud Nõukogude Liitu.
Prantsusmaa ja Inglismaa delegatsioonid, mis saabusid Moskvasse 1939. aasta suvel, et sondeerida pinda võimaliku liidu loomiseks Hitleri vastu, koosnesid teisejärgulise tähtsusega isikutest. Niisiis lähtus Stalini poliitika Hitleri suhtes õigetest kaalutlustest, et läänemaailma ja Jaapani vaenulikkus nõukogude korra vastu viib NSV Liidu alalisse isolatsiooni rahvusvahelisest ühendusest.
Tagasivaates peab tegema järelduse, et kõik kolm tulevast liitlast Hitleri vastases koalitsioonis - NSVL, Suurbritannia ja Prantsusmaa - olid süüdi selles, et nad lasksid Hitleril valla päästa Teise maailmasõja. Vastastikkune vaenulikkus ja omavahelised vastuolud segasid kompromissi saavutamist ühelt poolt Inglismaa ja Prantsusmaa ja

teiselt nende ja Nõukogude Liidu vahel, mis oleks võimaldanud neil ühiselt peatada Hitleri agressiooni Poola vastu.
Millegipärast jätavad ajaloolased Teist maailmasõda käsitledes tähelepanuta, et Inglise-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimised 1939. aastal algatati faktiliselt USA presidendi Franklyn D-Roose veidi initsiatiivil. Donald Maclean teatas, et Roose velt saatis oma esindaja Briti peaministri Chamberlaini juurde eel-hoiatusega: Saksamaa ülemvõim Lääne-Euroopas on hukatuslik nii Ameerika kui ka Suurbritannia huvidele. Roosevelt õhutas
136
Chamberlaini hoidma Hitlerit vaos läbirääkimiste alustamisel Suurbritannia liitlastega Euroopas, kaasa arvatud ka Nõukogude Liiduga. Meie allikate teatel suhtus Briti valitsus ilmse vastumeelsusega Ameerika initsiatiivi, nii et Rooseveldil tuli inglastele survet avaldada, sundimaks neid asuma Nõukogude Liiduga läbirääkimistesse, et välja töötada Hitleri vastased sõjalised abinõud.
Sellegipoolest olin hämmastunud, kui kiiresti kirjutati alla niittekallaletungileping Hitleriga: kõigest kaks päeva enne seda olin saanud käsu otsida võimalikke teid meie suhete rahumeelseks reguleerimiseks Saksamaaga. Sel ajal, kui meie alles saatsime oma strateegilisi ettepanekuid Stalinile ja Molotovile, oli leping juba alla kirjutatud. Stalin isiklikult pidas läbirääkimisi ülisalajastes tingimustes.
Ma ei teadnud Molotovi-Ribbentropi pakti protokollide olemasolust midagi, kuid üldiselt on sedasorti salaprotokollid diplomaatias tavalised ja puudutavad enamjaolt eriti keerulisi küsimusi. Vahetult enne sõda kirjutas Briti valitsus alla salajastele protokollidele Poolaga - seal oli juttu sõjalise abi osutamisest Poolale juhul, kui peaks algama sõda Saksamaaga. 1993. aastal avaldas näiteks üks Saksa nädalaleht salajased protokollid ja konfidentsiaalsete vestluste lindistused Gorbatšovi ja kantsler Helmuth Kohli vahel, mis toimusid Saksamaa taasühinemise eel. Lugedes nüüd Molotovi-Ribbentropi salajasi protokolle, ei leia ma neis midagi salajast. Need direktiivid, mis põhinesid allakirjutatud kokkulepetel, olid küllaltki täpsed ja sihipärased: neist teadsid mitte ainult luure juhid, vaid ka sõjaline juhtkond Ja diplomaadid. Kuulus Poola jagamise kaart, mis oli lisatud Protokollidele 28. septembril 1939. aastal, ilmus „Pravda" lehekülgedel, muidugi ilma Stalini ja Ribbentropi allkirjadeta, ning seda võis näha praktiliselt kogu maailm. Ainult et selleks ajaks oü Poola juba okupeeritud.
137

III. NKVD piiritagune luure sõja eel

1939. aasta oktoobris osalesin koos luureülem Fitini ja Beria asetäitja Merkuloviga nõupidamisel Kremlis, Molotovi kabinetis. Seal viibisid ka kindralstaabi Operatiivvalitsuse ülem kindralmajor Vassilevski (50. aastatel kaitseminister), välisasjade rahvakomissari asetäitja Potjomkin, Ministrite Nõukogu Riikliku Rahvamajanduse Perspektiivplaneerimise komisjoni ülema asetäitja Borissov, sõjalaevastiku staabiülem admiral Issakov, piirivalve vägede ülem, kindral Maslennikov ja sõjaväe luureülem, arvatavasti kindralmajor Panfilov.
Päevakorras oli üks küsimus - strateegiliste huvide kaitsmine Baltikumis. Molotov tahtis ära kuulata meie sellekohased kaalutlused. Nõukogude väed paiknesid juba Baltimaade territooriumidel vastavalt kokkulepetele, millele olid alla kirjutanud Leedu, Läti ja Eesti valitsused. Nõupidamist avades sõnas Molotov:
„Meil on olemas Saksamaa nõusolek, et Baltimaid vaadatakse kui Nõukogude Liidu tähtsamate huvide regiooni. Ometi on selge," jätkas Molotov, „et kuigi Saksa võimud seda põhimõtteliselt tunnistavad, ei nõustu nad kunagi mitte mingite „kardinaalsete

ühiskondlike ümberkorraldustega", mis muudaksid nende riikide staatust pärast astumist Nõukogude Liidu koosseisu. Veel enam, Nõukogude juhtkond leiab, et parim viis kaitsta NSV Liidu huve Baltikumis ja seal meile kindel välispiir luua, on aidata töölisliikumisel kukutada nende marionett-valitsused."
Selle avalduse põhjal sai selgeks, mil moel me tõlgendasime kokkulepet Hitleriga. Ent 1939. aasta hilissügisel tekkis uus stiimul meie poliitiliste, majanduslike ning sõjaliste ja luure-operatsioonide läbiviimiseks Baltimaades. Saime residentuuridelt Rootsist ja Berliinist usaldusväärset ja kontrollitud informatsiooni, et sakslased kavatsevad saata pikaajaliste kokkulepete sõlmimiseks Riiga ja Tallinnasse kõrgetasemelised majandusdelegatsioonid. Nii oleks Baltikum jäänud Saksamaa poliitilise ja majandusliku kattevarju alla. Berliinist ja Rootsist saadeti meile telegrammid suursaadiku ja residendi allkirjadega, mida juhtus
138
äärmiselt harva, ja mis tähendas, et informatsioonil oli erakordselt suur poliitiline tähtsus. Moskvast toimetati need Molotovi ja Beria viisadega varustatuna edasi Fitinile ja NKVD liinis niulle, koos Beria korraldusega esitada selles küsimuses otse-kohe oma ettepanekud. Suursaadikute ja residentide allkirjadega telegrammid saadeti tavaliselt ka mitmele valitsusliikmele.
Fitin tutvustas telegrammiga Gukassovit, meie piiriäärsetes rajoonides tegutsevate natsionalistlike ja emigrantlike organisatsioonidega tegeleva töögrupi juhti. Muuseas, see oli seesama Gukassov, kes nõudis aasta tagasi, et parteibüroo uuriks minu küsimust. Nüüd, suhtudes ikka veel kahtlevalt minu lojaalsusesse ja võimalik, et ka minu vastu ikka veel viha pidades, ei andnud ta mulle edasi Beria korraldust ning koostas iseseisvalt ettepanekud Saksa eriteenistuste vastu töötamise küsimustes Lätis, Leedus ja Eestis ning minust mööda minnes saatis need Fitinile. Tema plaani kohaselt tuli kasutada kolmes Balti vabariigis agentuurvõrku, mis koosneks ainult vene ja juudi rahvusest emigrantidest.
Puhkes skandaal.
Kutsunud välja Fitini ja minu ning kuulanud ära Fitini teate Gukassovi kirjaliku ettekande kohta, küsis Beria minu arvamust. Vastasin ausalt, et mul ei ole seda, ma pole saanud selles suhtes mingeid korraldusi ega ole ka kursis sakslaste kavatsustega Riias. Seda enam, et antud hetkel tegelen hoopis teiste asjadega. Beria plahvatas raevust ja käskis kiiresti tuua telegrammid. Ta nägi, et neil polnud minu allkirja. Eksisteeris kindel reegel viseerida iga salajane dokument, mis oli saadetud ühele või teisele luureametnikule läbitöötamiseks. Gukassov kutsuti otsekohe aru andma - Beria ähvardas tal pea maha võtta käsu täitmata jätmise pärast. Gukassov omalt poolt teatas häält tasandades ja usalduslikul toonil (ta oli pärit Tbilisist) sõna-sonalt järgmist: ta ei näidanud tõepoolest mulle telegramme kuna oli saanud uurimisosakonna ülemalt Sergijenkolt teada, et on olemas materjalid minu kahtlaste kontaktide kohta rahva-^aenlastega - luure endise juhtkonnaga. Beria katkestas järsult ukassovit: lõpetage see idiootlik komme trügida esile oma
139
ettepanekutega ja raiuge endale igaveseks kõrva taha, et käsud tuleb täita viivitamatult ja vastuvaidlematult.
„Euroopa on praegu sõjatules ja luure ülesanded on neis tingimustes," rõhutas Beria, „muutunud hoopis teiseks." Samas tsiteeris ta Stalinit, kes nõudis luureorganite operatiivtöötajate aktiivset kaasamist poliitilistesse sondeerimisoperatsioonidesse, kasutades ära kõikvõimalikke konflikte välisriikide valitsevates ringkondades.

„See," lausus Beria kokkuvõtlikult, „on võti eduks praeguste valitsuste kukutamisel neis marionett-riikides, mis kuulutasid välja oma niiöelda iseseisvuse 1918. aastal saksa tääkide kaitse all." Seda tiraadi kuulates oli selge, et ta peab silmas Balti riike. „Nagu varem, nii ka nüüd suhtuvad sakslased neisse nagu oma provintsidesse," jätkas Beria, „pidades neid Saksa impeeriumi kolooniateks. Meie ülesanne on teha panus Inglismaa ja Rootsi vastuoludele antud regioonis." Nende sõnade juures pöördus ta minu poole. „Mõelge kõik nagu kord ja kohus läbi ja kutsuge otsekohe Moskvasse Tšitšajev. Hiljem kandke ette oma kaalutlused selleks vajalike majanduslike vahendite osas. Tähtaeg - kolm päeva."
Taoline enesekindel, järsk küsimuse asetus kajastas seda uut mõtteviisi, mida demonstreerisid Stalin, Molotov ja Beria pärast paktile allakirjutamist ning mis ilmselgelt lisas neile usku oma võimetesse. Neis regioonides, mis kuulusid nüüd juba ametlikult meie huvisfääri, alustasime kardinaalselt uut aktiivset poliitikat eesmärgiga mõjutada nende riikide valitsuste sisepoliitilist kurssi.

IV. Balti vabariikide ja Lääne Ukraina ühendamine NSV Liiduga

NKVD resident Riias Tšitšajev teatas Moskvasse saabudes Läti valitsuse sisemistest lahkhelidest ja pingelistest suhetest, eelkõige president Ulmanise ja sõjaminister Balodise vahel. See konflikt rikkus olemasoleva režiimi stabiilsust, mis juba niigi
140
asus kahekordse - meie ja sakslaste surve all. Sakslased toetusid loomulikult oma ustavatele pooldajatele majanduslikes juhtstruktuurides ja äriringkondades, samal ajal kui meie arvestasime mõjuga vasakpoolsetes grupeeringutes, mis olid seotud nii kompartei kui ka ametiühingutega. Olgu kuidas oli, aga Läti, nagu muide ka teised Balti riigid, oli sisuliselt puhvertsooniks meie ja Saksamaa vahel. Kohtumisel Kremlis, Molotovi kabinetis, arutati ka plaani luua lai koalitsioon, kus valitsuses oleks esindatud nii Saksa kui Nõukogude huvid. Saanud sellest variandist teada, väljendas Läti president Ulmanis järsult vastuseisu, samal ajal kui välisminister Wilhelm Munters kiitis ootamatult selle idee heaks. Olukord vabariigis pingestus veelgi seetõttu, et laienes meilt toetust saanud streigiliikumine. Lisaks süvenes ka majanduskriis, mille oli esile kutsunud alanud sõda: regiooni traditsioonilised kaubandussidemed Suurbritannia ja Lääne-Euroopaga katkesid.
Tšitšajev ja Vetrov, meie suursaatkonna nõunik Riias, tulid minu juurde ja Vetrov tegi ettepaneku mängida Muntersi isiklikel ambitsioonidel. Tema reputatsioon oli Berliinis küllaltki kindel tänu erakohtumistele Ribbentropiga. Mis puutus aga Ulmanisse, siis tema valitsus ei olnud eriti populaarne ühest küljest vigade tõttu majandusvallas, teisest aga lepliku suhtumise pärast šovinistlikult meelestatud saksa ärimeestesse Riias. Kasutades vabalt nende ees avanenud eeliseid kaubandussidemete katkemise tõttu Lääne-Euroopaga, ostsid sakslased kokku kõik vähegi väärtusliku, mis riigis oli. Muuseas, umbes seitsekümmend protsenti kogu Läti ekspordist läks Saksamaale sisuliselt dumpinghindadega. Informeerisin Beriat ja Molotovi sellest, et Läti valitsus toetub mitte niivõrd regulaarsetele sõjaväe-formeeringutele, kuivõrd abiüksustele, mis koosnesid põhiliselt talunike ja väikekaupmeeste poegadest.
Meie veendumuse kohaselt sobis välisminister Munters ideaalselt juhtima valitsust, mis oli vastuvõetav nii Saksamaa kui Nõukogude huvidele. Kui Munters kohustas Läti juhtivaid ajalehti avaldama Molotovi foto (tema 50. juubeli auks), siis võtsime seda kui märki tema valmisolekust seada sisse isiklikud
141

kontaktid Molotoviga. Meie omalt poolt reageerisime viivitamatult: mulle anti kohe välja diplomaatiline pass Matvejevi nimele, Muntersit aga informeeriti sellest, et temaga tahab kohtuda Molotovi erinõunik Matvejev, kelle kaudu saaks Läti minister edasi anda kõik selle tähtsa ja vajaliku, mis võis tema käsutuses peale protokollilise veel olla. Seejärel edastatakse need mitteametlikud läkitused Nõukogude juhtkonnale. Kätte oli jõudnud 1940. aasta juunikuu ja tegutseda tuli kiiresti. Seetõttu ei sõitnud ma Riia poole mitte rongiga, vaid võtsin koha sisse kiirpommitaja pardal. Riias tegin koos Vetroviga salajase visiidi Muntersile, väljendades meie kohtumise käigus Nõukogude valitsuse soovi nii ruttu kui võimalik viia läbi ümberpaigutused vabariigi ministrite kabineti koosseisus, et tema, Munters, saaks asuda uue koalitsioonivalitsuse etteotsa. Minu visiit oli üheks osaks kompleksoperatsioonist Läti valitsuse üle kontrolli saavutamisel. Seda juhtis Merkulov, Beria esimene asetäitja, kes oli salaja Riiga sõitnud veel enne mind, et koordineerida tegevust koha peal. Asudes Riias näiliselt Molotovi nõunikuna, kandsin ma kõigest ette Merkulovile, kellel oli telefoni teel otseühendus Molotovi ja Beriaga. Muuhulgas esitati Läti valitsusele ultimaatum. Selle tulemusena oli president Ulmanis sunnitud ametist lahkuma, meie väed okupeerisid Läti ja eks-president arreteeriti. Vastavalt olukorrale muutusid ka mängureeglid. Sakslased olid selleks liiga sügavalt kaasa tõmmatud sõjalistesse operatsioonidesse Läänes, et huvituda sündmustest, mis toimusid Lätis. Seoses sellega otsustasid Molotov ja Stalin panna Balti riikide etteotsa mitte neid, kes oleksid rahuldanud mõlemaid pooli (nagu näiteks seesama Munters), vaid usaldusväärseid, komparteile lähedalseisvaid inimesi. Tõsi, mõningad esialgsed tingimused, mis olid mõeldud täitmiseks koalitsioonivalitsuse loomisel, jäid alles. Näiteks Läti ja Eesti kindralitele anti auastmed, mis olid analoogilised Punaarmees kasutatavatele ja veel - kuigi Munters arreteeriti, ei tehtud seda siiski kohe.
Suundusin koos Vetroviga Muntersi residentsi, kus võtsime tarvitusele kõik abinõud, et pakkida kiiresti tema vara ja ilma
142
liigse kärata toimetada kogu ta pere Moskvasse. Sealt viidi nad edasi Voronežisse, kus Munters määrati Voroneži ülikooli professori ametikohale. Saksa poolele teatasime ametlikult, et peame Muntersit endiselt poliitiliselt tähtsaks figuuriks. Olles meie kontrolli all, kohtus ta lõunasöögi ajal Moskvas Saksa diplomaatiliste esindajatega, kuid tema saatus oli juba otsustatud ja tal ei õnnestunud saada isegi valitsuse marionett-juhiks. 1941. aastal, kui algas sõda Saksamaaga, Munters arreteeriti ja talle määrati pikaajaline vanglakaristus Nõukogude valitsusele vaenuliku tegevuse eest. Asjaolude kummalise kokkulangemise tõttu kohtusin Muntersiga Vladimiri vanglas kas 1958: aasta lõpul või 1959. aasta alguses. Pärast vabanemist jäi ta elama Voronežisse. Pensionipõlves avaldas ta oma artikleid ajalehes „Izvestija", tõestades, et liit Läti ja NSV Liidu vahel oli paratamatu.
Balti riikide saatus, mis määrati esialgselt Kremlis ja Berliinis, sarnanes paljuski idaeurooplaste saatusele, mis hiljem otsustati ära Jaltas. Sarnasus oli otse hämmastav: nii ühel kui teisel juhul nähti kokkulepetega ette mõlemale poolele sõbralike koalitsioonivalitsuste loomine. Meile oli vaja puhvertsooni, mis eraldaks meid teiste maailmariikide mõjusfäärist ja me ilmutasime valmisolekut minna julmale konfrontatsioonile neis rajoonides, kus sõja lõpul paiknesid Punaarmee väed. Kordan uuesti: kommunismi ülesehitamise ülesannet nägi Kreml peamiselt selles, et igati kindlustada Nõukogude riigi võimsust. Maailma suurriigi rolli võisime etendada vaid sel juhul, kui riigil oli küllaldaselt sõjalist jõudu ja see oli võimeline allutama oma mõjuvõimule need riigid, mis asusid meie piiride ääres. Kommunistliku revolutsiooni ülaltpoolt tehtav propaganda oli kogu maailmas ideoloogilise iseloomuga kattevari,

mille ülesanne oli kinnistada NSVL selliseks suurriigiks, mis avaldaks mõju kõigele maailmas toimuvale. Kuigi kontseptsioon oli algselt ideoloogiline, muutus see tasapisi reaalseks poliitiliseks kursiks. Esmakordselt avanes selline võimalus meie riigi ees Pärast Molotovi-Ribbentropi paktile allakirjutamist. Sellest hetkest, nagu kinnitasid salaprotokollid, tunnistas üks maailma
143
juhtivaid riike Nõukogude Liidu rahvusvahelisi huve ja tema loomulikku soovi laiendada oma piire.

Pärast seda lugu Gukassoviga, millest ma jutustasin, kuid veel enne, kui meie väed okupeerisid Läti, kutsus Beria mind ootamatult enda juurde ja tegi ettepaneku olla talle saatjaks jalgpallimatsil, mis toimus „Dünamo" staadionil. Ta ei selgitanud rohkem midagi - see oli käsk. Mängisid ametühingute meeskond „Spartak" ja NKVD meeskond „Dünamo". Neil aastatel oli iga nende võistkondade omavaheline kohtumine omaette sündmus. Esialgu arvasin, et Beria soovib minu juuresolekul vestelda oma agendiga staadioni kõrval asuvas restoranis, mis oli selleks ideaalne koht, kuna seal olid kabinetid varustatud peal tuulamisaparaatidega. Jõudnud staadionile ja väljunud autost, järgnesin Beriale mõistlikus kauguses, sest talle lähenesid otsekohe Kobulov, Tsanava, Maslennikov ja teised tema asetäitjad, ümbritsedes oma šeffi tiheda ringina. Beria pööras aga ümber ja andis mulle märku lähemale astuda ning tema kõrval edasi kõndida. Nii sattusin valitsuse looži. Beria esitles mind Malenkovile ja teistele riigitegelastele. Pean ütlema, et tundsin end äärmiselt ebamugavalt. Kuigi istusin kogu selle aja vaikides, andis ainuüksi fakt, et viibisin valitsuse tribüünil, juba iseenesest Kruglovile, Serovile, Tšanavale ja teistele mõista, et on aeg lõpetada kuulduste levitamine minu kahtlaste sidemete ja uurimisosakonnas asuvate mind kompromiteerivate materjalide kohta. Nad pidid veenduma, et nüüd kuulusin ma riigi juhtkonna silmis usaldusväärsete inimeste hulka.
Mul oli vedanud, et kõik mu kohtumised Beriaga, nii tema korteris kui suvilas, kandsid eranditult vaid tööalast iseloomu. See käib ka tolle juhtumi kohta, kui mul tuli viibida koos temaga ta protežee Vardo Maksimališvili, veetleva grusiinlanna pulmas. Ta oli läbi teinud luureõppused minu naise juhtimise all. Liikusid kuuldused, et temast oli saanud Beria armuke juba Tbilisis, kui ta oli alles meditsiiniteaduskonna tudeng, aga pärast kolimist pealinna võttis Beria ta tööle oma sekretariaati, korraldades seejärel nii, et ta abiellus NKVD reatöötajaga, samuti
144
grusiinlasega. Mind kutsuti selleks pulma, et ma viskaksin nii talle kui ta mehele pilgu peale ja hindaksin nende käitumismaneeri (näiteks - ega nad liiga palju ei joo). See oli vajalik kuna noorpaar kavatseti saata Pariisi, tööle sealsesse gruusia emigrantide kogukonda.

Pärast üht või kaht aastat Pariisis, pöördus Vardo tagasi Moskvasse, kus oli luureteenistuses kuni 1952. aastani. Samal aastal ta arreteeriti, süüdistatuna osalemises Nõukogude riigi vastases vandenõus, mida valmistati ette Pariisis gruusia emigrantide poolt mõjuka nõukogudevastase megreelide organisatsiooni eestvedamisel - sellega peeti kahtlemata silmas Beriat, kes oli samuti megreel. Vardo pandi vangi Stalini otsesel käsul ja ta jäi sinna kuni Stalini surmani 1953. aastal. Beria korraldusel vabastati ta kohe, kuid pärast Beria kukutamist arreteeriti uuesti ning hoiti kaks aastat vangistuses. Vanglast vabanedes pöördus ta tagasi meediku ameti juurde. Tema kaela langenud hädadele lisandus aga veel üks: kas 1939. või 1940. aastal andis Moskva linnanõukogu talle ja ta mehele orderi korterile, mis oli varem kuulunud

tuntud teatrilavastajale Vsevolod Meierholdile, kes oli Stalini käsul represseeritud. Olgu siinkohal öeldud, et NKVD kasutas seda konspiratiivkorterina. Uue stalinismivastase kampaania käigus, Gorbatšovi ajal, hakati Vardod igati mõjutama, nõudes, et ta vabastaks korteri. Moskva linnavalitsusel oli seaduslikus korras teda küllaltki raske välja tõsta kuna Vardol olid dokumendid, mis kinnitasid, et ta oli ise poliitiliste repressioonide ohver. Pärast seda, kui televisioonis, tõsi küll, ilma viiteta Vardo perekonnale, näidati süžeed Meierholdi korteriga seotud asjaoludest, hakkas lugu avalikuks tulema. Et suurt skandaali vältida, otsis KGB talle ja ta perele vastu samaväärse elamispinna.

Molotovi-Ribbentropi paktil oli meie jaoks veel üks tagajärg - Lääne-Ukraina ühendamine. Pärast Poola okupeerimist Saksa vägede poolt, hõivas meie armee Galiitsia ja Ida-Poola. Galiitsia oli alati olnud ukraina natsionalistliku liikumise tugi-punkt,
145
millele osutasid toetust sellised liidrid nagu Hitler ja Canaris Saksamaal, Beneš Tšehhoslovakkias ja Austria föderaalkantsler Engelbert Dollfuss. Galiitsia pealinn Lvov kujunes keskuseks, kuhu voolasid kokku põgenikud Poolast, päästes end Saksa okupatsioonivägede eest. Poola luure ja vastuluure saatis Lvovi kõik tähtsamad vangistatud - need, keda kahtlustati topeltmängus Saksa-Poola konfrontatsiooni ajal 30. aastatel. Sellest, mis toimus Galiitsias, sain teada alles 1939. aasta oktoobris, kui Punaarmee hõivas Lvovi. Ukraina Kommunistliku Partei esimene sekretär Hruštšov ja tema siseasjade rahvakomissar Serov sõitsid sinna, et viia kohapeal läbi kampaania Lääne-Ukraina sovetiseerimiseks. Minu naine saadeti Lvovi koos Pavel Zuravljoviga, meie luure Saksa suuna juhiga. Ma muutusin ärevaks: tema üksus tegeles Saksa agentide ja ukraina natsionalistide põrandaaluste organisatsioonidega, aga olukord Lvovis ei sarnanenud hoopiski sellele situatsioonile, mis oli välja kujunenud Ukraina nõukogudepoolses osas.
Lvovis õitses kapitalistlik elustiil: hulgi- ja jaekaubandus olid erakätes, seda ähvardas peagi likvideerimine sovetiseerimise käigus. Suur mõju oli ukraina uniaadi kirikul. Kohalik elanikkond toetas ukraina natsionalistlikke organisatsioone, mille eesotsas olid Bandera mõttekaaslased. Meie andmetel tegutses OUN küllaltki aktiivselt, omades märkimisväärseid jõude. Peale selle oli tal suur põrandaaluse töö kogemus, mis kahjuks puudus Serovi „meeskonnal". Ukraina natsionalistide vastuluureteenistus suutis Lvovis üsna kiiresti välja peilida mõned NKVD konspiratiivkorterid. Nad kasutasid äärmiselt lihtsat meetodit: jälitamist alustati NKVD linnaosakonna hoone juurest ja käidi kannul igaühel, kes oli sealt väljunud erariietes ja ... säärsaabastes, mis oli kindel sõjaväelase tunnus: ukraina tšekistid, kes varjasid küll oma vormi mantli all, unustasid ometi sellise „pisiasja" nagu jalanõud. Nähtavasti ei arvestanud nad sellega, et Lääne-Ukrainas kandsid säärikuid üksnes sõjaväelased. Muide, kuidas nad võisidki seda teada, kui Ukraina nõukogudepoolses osas kandsid säärsaapaid kõik, sel lihtsal põhjusel, et teisi jalanõusid polnud lihtsalt võimalik saada.
146
Keskusele kanti ette konspiratiivkorterite sissekukkumisest. jYÜnu naine kolis üle hotelli „Tsentralnaja", esialgu kui põgenik Varssavist, seejärel aga nagu ajakirjanik „Izvestijast". Ta kasutas laialdaselt oma töökogemusi, mis olid omandatud Valgevenes 20. aastatel poola põgenikega tegeledes. Ta rääkis vabalt poola keelt ning peagi õnnestus tal sisse seada sõbralikud suhted ühe poola juudi perekonnaga Varssavist. Ta aitas neil sõita Moskvasse, kus me nad vastu võtsime, rahaliselt toetasime ning saatsime edasi USA-sse sugulaste juurde. Leppisime kokku, et

„sõbralikud suhted" jätkuvad, see aga tähendas: juhul, kui tekib vajadus, võib Nõukogude luureteenistus nendega arvestada. Nad ei teadnud, et minu naine oli operatiivtöötaja ja nõustusid sidemete edasise säilitamisega. Hiljem, juba pärast minu arreteerimist, 1960. aastal püüdis üks USA turist, selle perekonna sugulane, Moskvasse saabudes üles otsida minu naist „Izves-tija" toimetusest, kus Emma oli rääkinud end töötavat tõlgina. Nende kohtumine oli küllaltki südamlik, kuid luure eesmärkidel seda inimest ei kasutatud.
Serov ja Hruštšov ignoreerisid Zuravljovi hoiatusi, kes leidis, et kohalike ukraina liidrite ja kultuuritegelaste suhtes peab ilmutama maksimaalset kannatlikkust. Paljud neist olid küllaltki hästi tuntud Prahas, Viinis ja Berliinis. Niisiis arreteeris Serov Kost-Levitski, kes oli mingil ajal olnud endise sõltumatu Ukraina Rahvavabariigi juht. Hruštšov teatas sellest viivitamatult Stalinile, kriipsutades alla oma isiklikke teeneid ühe Ukraina pagulasvalitsuse potentsiaalse peaministri neutraliseerimisel. Kost-Levitski viidi tapiga Lvovist Moskvasse ja suleti vanglasse. Selleks ajaks oli ta juba üle kaheksakümne aasta vana ling tolle vanakese arreteerimine kahjustas loomulikult meie Prestiiži ukraina intelligentsi silmis.
Molotovi-Ribbentropi pakt tegi lõpu ukraina natsionalistide Plaanile luua sõltumatu Karpaatia Ukraina Vabariik, mida 1938. ^stal toetasid aktiivselt Inglismaa ja Prantsusmaa. Nimetatud ideed ründas aga Beneš, kes nõustus Staliniga selles suhtes, et Karpaatia-Ukraina, mis hõlmas ka osa Tšehhoslovakkiale kuulvast territooriumist, antakse täielikult üle Nõukogude Liidule.
147
Konovalets, ainus Ukraina liider, kellel oli juurdepääs Hitlerile ja Göringile, likvideeriti teatavasti 1938. aastal (ta oli kunagi teeninud Austria armees ning temast peeti natslikes ringkondades mingil määral isegi lugu). Teistel Ukraina natsionalistlikel liidritel ei olnud sakslastega nii kõrgetasemelisi sidemeid -põhiliselt olid need Abwehri või gestaapo töötajad ning Briti ja Prantsuse võimud ei omistanud neile erilist tähtsust ega teinud sõja puhkedes neile ka panuseid. Seetõttu Hruštšovi teade, et arreteerides Kost-Levitski, olevat ta nurja ajanud Lääne plaanid luua Ukraina ajutine valitsus eksiilis, ei vastanud tegelikkusele ning kui mul kästi anda hinnang sellele, kui vajalik on Kost-Levitski kinnipidamine Moskvas, siis rõhutasin oma ettekandes Beriale, mis hiljem saadeti edasi Molotovile, et see pole õigustatud üheski punktis. Vastupidi - Galiitsiale tuleb anda eristaatus, et neutraliseerida laialt levinud nõukogudevastast propagandat. Otse hädavajalik on aga viivitamatult vabastada Kost-Levitski, tema ees vabandada ning saata ta elusa ja tervena tagasi Lvovi, kus talle tuleks kindlustada maksimaalsed mugavused. Seda peab tegema loomulikult tingimusel, et tema omalt poolt toetab meie ideed saata Lääne-Ukrainast Kiievisse ja Moskvasse esinduslik delegatsioon läbirääkimisteks Galiitsia eristaatuse üle Nõukogude Ukraina koosseisus. Sellega oleks osutatud ka vajalikku lugupidamist kohalike traditsioonide vastu. Molotov nõustus. Kost-Levitski vabastati ja ta sõitis Lvovi tagasi omaette vagunis.
Sellest ettepanekust kujunes minu esimene avalik vastasseis Hruštšovi ja Seroviga. Vastavalt Molotovi-Ribbentropi salaprotokollile ei tohtinud NSV Liit takistada Saksamaa kodanikke ja saksa rahvusest isikuid, kes elasid meie mõjusfääridest väljaspool asuvatel territooriumidel, asuda nende soovi kohaselt elama Saksamaale või Saksamaa huvisfääri kuuluvatele aladele. Otsustasime neid tingimusi ära kasutada.
Tšernovtsõsse suunati kapten Adamovitši grupp. Minu arvates oli selles grupis ka William Fischer, kes vallandati 1938-aastal sidemete tõttu välismaale jäänud Orloviga ja oli nüüd

148
äsja tööle tagasi võetud. Hiljem võttis ta endale nime Rudolf Abel. Tšernovtsõ asus piiri ääres - ühelt poolt Bukoviina (Galiitsia) ja teiselt tol ajal sakslaste poolt okupeeritud Poola territoorium. Grupil seisis ees ülesanne seada sisse kontaktid meie poolt värvatud agentidega etniliste sakslaste, poolakate ja ukrainlaste seast. Nad pidid sealkandis elama asuma kui kommunistliku režiimi eest põgenejad, kes otsivad kaitset sakslaste poolt kontrollitavatel territooriumidel. Kapten Adamovitš sõitis Moskvast Tšernovtsõsse, võttes kaasa meie Poolas ja Saksamaal asuvate agentide fotod, mida tuli näidata neljale agendile, kes pidid fotodel jäädvustatud inimesed ära tundma eelseisvatel kohtumistel Varssavis, Danzigis (Gdansk), Berliinis ja Krakowis. Need olid meie kaastöötajad, kes tegutsesid neis linnades diplomaatiliste teenistuste, kaubandusesinduste ja ajakirjandustegevuse kattevarjus. Fischeri (Abeli) ülesannete hulka kuulus neile neljale agendile raadioside õpetamine.
Kuid juhtus nii, et pärast seda, kui Serov oli Adamovitši vastu võtnud, võimalik, et Tšernovtsõs, ning vastavad kokkulepped agentide väljaõpetamiseks hädavajaliku materiaal-tehnilise baasi osas olid saavutatud, kadus Adamovitš ootamatult. Teda leidmata, sõimas Serov läbi Fischeri ja teatas kadumisest Hruštšovile. Fischer aga, kuigi oli grupi kaastöötaja, ei aimanud midagi bürokraatlikest intriigidest ning arvas pahaaimamatult, et kui ta teatas Adamovitši kahepäevasest puudumisest kohaliku NKVD ülemale, siis pole enam mingit vajadust saata ettekanne ka mulle Moskvasse. Võite kujutleda minu olukorda, kui mind kutsuti Beria kabinetti ja kästi ette kanda, kuidas kulgeb Adamovitši operatsioon. Beria oli raevunud, nähes, et ma ei suutnud teatada midagi uut peale nädalavanuse informatsiooni.
Helises telefon. See oli Hruštšov. Ta asus nördinult tegema ^eriale etteheiteid, et tema juurde Ukrainasse saadetakse ebakompetentseid inimesi ja reetureid, kes segavad end Ukraina ^KVD töösse. Tema sõnul oli kohalik kaader võimeline ise kogu vajaliku töö ära tegema.
„See teie Adamovitš on lurjus!" karjus ta torusse. „Meie atidrnetel jooksis ta sakslaste juurde."
149

Valitsuse sideliin võimaldas ka minul kuulda tema vihaseid sõnu. Oli näha, et Beria ei tahtnud talle minu juuresolekul sama jõhkras toonis vastata ja lausus võimalikult pehmelt: „Nikita Sergejevitš, minu juures on praegu major Sudoplatov, meie luureülema asetäitja. Adamovitši operatsiooni ees vastutab tema isiklikult. Kõigile oma küsimustele saate vastused tema käest."
Võtsin toru ja asusin selgitama, et Adamovitš on kompetentne töötaja, kes tunneb Poolamaad hästi. Kuid Hruštšov ei hakanud minu seletusi kuulama ja katkestas mind. Ta oli veendunud, et Adamovitš on sakslaste juures ning et ta tuleb otsekohe üles leida ja ära röövida. Seejärel teatas ta, et hävitab mu karjääri, kui jätkan endiselt vastupunnimist, kaitstes selliseid bandiite ja lurjuseid nagu Kost-Levitski ja Adamovitš. Minu vastust ootamata viskas ta ärritunult toru hargile.
Beria reaktsioon oli vaoshoitult ametlik. „Kahe päeva pärast," ütles ta iga sõna selgelt hääldades, „peab Adamovitš olema leitud, kas elusalt või surnult. Kui ta on elus, tuleb ta otsekohe toimetada Moskvasse. Juhul, kui te Poliitbüroo liikme korraldust ei täida, kannate kogu vastutust tagajärgede eest, arvestades teie sidemeid rahvavaenlastega luure endises juhtkonnas."
Väljusin kabinetist raske südamega. Kümne minuti pärast hakkas mu telefon helisema ja tegi seda vahetpidamata. Vastuluure, piirivalve väed, Ukraina ja Valgevene NKVD rajooni-osakondade ülemad - kõik nõudsid Adamovitši fotot. Beria korraldusel algas

üleliiduline tagaotsimine. Möödus kaks päeva, kuid kellelgi ei õnnestunud Adamovitšile jälile saada. Mõistsin, et nüüd ähvardavad mind suured ebameeldivused. Viimasel hetkel otsustasin siiski helistada Adamovitši Moskvas elavale naisele. Minu käsutuses olevatel andmetel polnud tema käitumises märgata viimastel päevadel midagi kahtlast. Nagu möödaminnes uurisin, millal ta viimati oma mehega rääkis. Minu üllatuseks tänas ta mind helistamise eest ja ütles, et tema mees on kahel viimasel päeval kodus olnud - tal oli ajupõrutus ja arstid NKVD polikliinikust ei lubanud teda veel vähemalt mõne päeva jooksul voodist tõusta. Helistasin otsekohe kindral Novikovile, NKVD
150
meditsiiniteenistuse ülemale ja ta kinnitas, et kõik vastab tõele.
Kas on vaja kirjeldada mind vallanud kergendustunnet? Tehes Beriale ettekannet nagu tavaliselt päeva lõpus, teatasin, et Adamovitš asub Moskvas.
„Arreteeritud?" küsis Beria.
„Ei," vastasin ja asusin olukorda selgitama.
Olime kabinetis omavahel. Ta katkestas mind jämedalt, sõnadega, mida ma ei osanud kuidagi oodata Poliitbüroo liikmelt. Raevunult traavis ta mööda oma tohutu suurt kabinetti, külvates laias kaares minu ja Adamovitši aadressil sõimusõnu, nimetades meid toladeks ja vastutustundetuteks piimahabemeteks, kes kompromiteerivad NKVD-d partei juhtkonna silmis.
„Miks te vaikite?" küsis ta äkki, jäädes oma tiraadi katkestades mulle otsa vaatama. Vastasin, et mul on kohutav peavalu.
„Sel juhul," käratas Beria, „minge viivitamatult, otsekohe koju."
Enne, kui lahkusin, täitsin Adamovitši arreteerimisorderi ja läksin Merkulovi juurde, kes pidi selle oma allkirjaga kinnitama. Kui ma aga seletasin talle, milles asi, naeris ta mu välja ja rebis paberi minu silme all puruks. Sel hetkel tundsin, et peavalu muutus täiesti talumatuks ning meditsiiniteenistuse ohvitser viis mu koju. Järgmisel hommikul helistas Beria sekretär ja selgitas lühidalt ning asjalikult, et rahvakomissar käskis mul kolmeks päevaks koju jääda ja end ravida, lisades, et peremees saadab mulle sidruneid, mis on toodud otse Gruusiast.
Uurimine näitas: Adamovitš, kes oli joonud end Tšernovtsõ vaksali restoranis purju, sattus tualettruumis kaklusse ja sai tugeva löögi pähe, mis kutsus esile ajupõrutuse. Sellises seisunes suutis ta küll minna Moskva rongile, kuid unustas sellest formeerida Fischerit (Abelit). Kakluse käigus kadusid fotod, mida ta pidi näitama neljale meie agendile. Tõsi, hiljem leidsid kraina NKVD kaastöötajad need raudteejaamast ja arvati, et kakluse olid spetsiaalselt korraldanud Abwehri agendid, kes püüded Adamovitšit sel moel röövida. Asi lõppes sellega, et Adamovitš
151
vallandati NKVD-st ja määrati esialgu Usbekistani välisministri asetäitjaks, seejärel aga ministriks. Ma nägin teda vee] kord teatri esietendusel Moskvas 50. aastate algul, kuid me ei teretanud teineteist.
Minu konflikt Serovi ja Hruštšoviga sellega kahjuks ei lõppenud. Serovil oli armuafäär tuntud poola ooperilauljatari Bandrowska-Turskaga. Moskvas teatas ta, et oli lauljatari isiklikult värvanud. Kõik olid vaimustuses - lauljatar oli ju kuulus terves Euroopas ja gastroleeris sageli enne sõda ka Moskvas ning teistes Euroopa pealinnades. Eufooria möödus aga peagi: Serovi nõusolekul sõitis lauljatar küll Rumeeniasse, kuid keeldus kategooriliselt kohtumast Bukarestis meie residendiga, saatkonna nõunikuga. Nii Hruštšov kui Beria said tookord kirja Ukraina NKVD töötajatelt, kes süüdistasid Serovi selles, et ta soetab suhteid operatiivkohustuste täitmise sildi all.

Serov kutsuti kiiremas korras Moskvasse. Ma juhtusin olema Beria kabinetis sel ajal, kui ta käskis Serovil selgitada oma teguviisi ja vastata tema aadressil esitatud süüdistustele. Serov ütles, et ta oli saanud loa Hruštšovilt endalt romaaniks Bandrowska-Turskaga ja et see oli lähtunud operatiivvajadustest. Beria lubas tal helistada oma kabinetist otse Hruštšovile, kuid niipea, kui too kuulis, kustkohast Serov helistab, asus ta kohe sõimama: „Sina, koerapoeg," karjus ta torusse, „tahtsid mind kaasa tõmmata oma armuasjadesse, et ennast puhtaks pesta? Anna toru seltsimees Beriale!" Ma kuulsin, kui Hruštšov pöördus Beria poole sõnadega: „Lavrenti Pavlovitš! Tehke selle kollanokaga, kes alles äsja on välja lastud sõjaväeakadeemiast, mida soovite. Tal pole tõsiseks tööks mitte mingit kogemust. Kui peate vajalikuks, jätke ta endisele tööle, kui ei - karistage teda nagu kord ja kohus. Ainult ärge segage mind nendesse asjadesse ja teie mängudesse ukraina emigrantidega."
Beria hakkas Serovi kiruma täiesti asjata, ähvardades teda häbiga organitest minema kihutada ja igapidi solvates ja alandades nimetas teda tühiseks seelikukütiks. Ausalt öeldes oli mul äärmiselt ebamugav viibida kabinetis ja kuulata seda vihast
152
sõnavalingut. Siis aga tegi Beria ootamatult Serovile ettepaneku arutada minuga, kuidas sellest ebameeldivast olukorrast välja tulla. Jõudsime järeldusele, et Serovil ei tasu üritada ühendust võtta Bandrowska-Turskaga, ei operatiivsetel ega mingitel muudel kaalutlustel. Lauljatari ärasõit Rumeeniasse oli küllaltki kurb fakt kuna tema esinemised Lvovis või Moskvas oleksid võinud avaldada soodsat muljet avalikule arvamusele nii Poolas kui Lääne-Euroopas. 1939. aasta lõpul ja 1940. aasta algul oli tähtis demonstreerida, et situatsioon Galiitsias on normaalne ja olukord igati korras. Selles plaanis oli lauljatari põgenemine Rumeeniasse löök Hruštšovi reputatsiooni pihta, kes ei väsinud kordamast, et Moskval pole põhjust muretsemiseks kuna sovetiseerimine Lääne Ukrainas edeneb rahuldavalt, millest annab tunnistust ka see toetus, mida osutavad kogu protsessile tuntud ukraina ja poola kultuuritegelased.
Hruštšovi prestiiž kannatas ka teiste intsidentide tulemusena. Näiteks 1939. aastal saabus Hispaaniast tagasi üks meie partisaniformeeringute komandör, kapten Prokopjuk. Kogenud operatiivtöötajana sobis ta täiesti Ukraina NKVD osakonnaülema ametikohale, kelle ülesannete hulka kuulus kaastöötajate ettevalmistamine partisanioperatsioonide läbiviimiseks sõja puhul Poola või Saksamaaga. Kuulnud meie ettepanekust, helistas Hruštšov kohe Beriale, tulles välja otsustavate vastuväidetega. Beria kutsus enda juurde oma asetäitja kaadrialal Kruglovi ja minu, kuna just mina kirjutasin alla Prokopjuki esildisele. Nagu selgus, olid Hruštšovi vastuväited tingitud sellest, et 1938. aastal lasti maha Prokopjuki vend, Ukraina hariduse rahvakomissariaadi kolleegiumi liige, kui „poola spioon". Hruštšov kuulis, kuidas Beria nõudis Kruglovi ja minu käest aru selle kohta, et me tahame saata Kiievisse professionaalses mõttes küll kompetentse, kuid kohalikule parteijuhtkonnale vastuvõetamatu inimese.
Siinkohal tahan rääkida sellest, keda Hruštšov pidas „vastuvõetavaks". See oli Uspenski, kelle Hruštšov oli juba varem endaga Ukrainasse kaasa võtnud NKVD ülemaks. Moskvas ohatas ta NKVD linna- ja oblastiosakonda ning töötas otseselt
153
Hruštšovi käe all. 1938. aastal viis Uspenski Ukrainas läbi repressioone, mille tulemusena Ukraina KP KK liikmete vanast koosseisust - üle 100 inimese - jäi arreteerimata vaid kolm.

Olles äsja saabunud Kiievisse, kutsus Uspenski enda juurde aparaaditöötajad ja teatas, et ei luba liberalismi, pehmekäelisust ja pikki arutelusid nagu sünagoogis. Kes temaga

koos töötada ei taha, võib anda avalduse. Muide, mõned mu naise sõpradest tegidki seda. Suure auditooriumi juuresolekul kirjutas Uspenski alla nende avaldustele üle viimiseks reservi või määramiseks madalamale ametikohale - Ukraina piiri taha. Uspenski kannab vastutust massiliste piinamiste ja repressioonide eest. Mis puutub aga Hruštšovi, siis tema oli üks vähestest Poliitbüroo liikmetest, kes võttis koos Uspenskiga isiklikult osa arreteeritute ülekuulamistest.
1938. aasta repressioonide ajal, kui Ježov kaotas Stalini usalduse ja algas tšekistide- „reeturite" jahtimine, püüdis Uspenski põgeneda välismaale. Ta võttis endaga kaasa mõned puhtad passiblanketid ja puges varju, instseneerides enesetapu. Kuid „uppunu" keha ei avastatud. Hruštšov läks paanikasse ja pöördus Stalini ning Beria poole palvega kuulutada Uspenski tagaotsitavaks. Otsinguid teostati üsna intensiivselt ning peagi mõistsime, et Uspenski naine teab: ta ei uppunud, vaid varjab end kusagil. Naine mitte et just otseselt reetis ta oma käitumisega, kuid meile oli asi selge. Lõpuks andis ta Siberis ise alla, pärast seda, kui oli märganud Omskis sisejälgimisgruppi. Pärast seda lugu viitas meie juhtkond niipea, kui tuli juttu mõne Ukraina NKVD ohvitseri kasutamisest, kohe Uspenskile, meenutades, mida oli seoses sellega öelnud Hruštšov: „Mitte ühtegi temaga koos töötanud tšekisti ei saa usaldada."
Uspenski tunnistas ülekuulamise ajal muuhulgas, et nad olid Hruštšoviga lähedased ja sõbrustasid perekonniti ning püüdis kõiki veenda, et tema oli üksnes partei kuulekas sõdur. Uspenski käitumine sai saatuslikuks tema naisele - ta arreteeriti kolu1 päeva pärast seda, kui mees oli end võimude kätte andnud Ja mõisteti põgenemisele kaasaaitamise eest mahalaskmisele. Naine
154
andis sisse armuandmispalve, kuid siinkohal, nagu jutustas mulle Kruglov, segas vahele Hruštšov: ta soovitas Ülemnõukogu presiidiumil armuandmispalve tagasi lükata.
See lugu avaldas mulle sügavat muljet. Kruglov, kes tundis hästi Keskkomitee tööpraktikat (enne NKVD-d töötas ta KK aparaadis), kinnitas, et Poliitbüroo liikmetel oli õigus isiklikult vahele segada inimeste saatuse otsustamisele, eriti rahvavaen-laste pereliikmete osas. Sain esmakordselt teada, et vahelesegamine taolistel juhtudel tähendas mitte süütute päästmist, vaid võimalust vabaneda ebasoovitavatest tunnistajatest. Arhiividest leidsin nimekirja tuntud Punaarmee-, NKVD, ja parteitegelaste abikaasade kohta, kes olid mõistetud surma. Seal oli ka Uspenski naise nimi. Tema surmaotsus, nagu ka teiste represseeritute abikaasade surmaotsused kinnitati eelnevalt kõrgemate parteiinstantside poolt.

V. Luure vastuolulised teated vahetult enne kokkupõrget Hitleriga

Kui mind määrati 1939. aasta märtsis luureteenistuse ülema asetäitjaks, tuletasin Beriale meelde Zubovit, kes asus ikka veel vanglas käsu mittetäitmise pärast Jugoslaavia riigipöörde finantseerimisel. Ütlesin Beriale, et see inimene on ustav ja kogenud operatiivtöötaja. Beria tundis Zubovit seitseteist aastat, kuid tegi näo, nagu poleks kuulnudki, ehkki just Zubov mängis tähelepanuväärset rolli selles, et Beria suutis tõusta sellistesse võimukõrgustesse. 1922. aastal juhatas Zubov luureosakonda, kes jälgis gruusia menševike salajasi sidemeid ja nende agentuuri Türgis. Toetudes Zubovilt saadud informatsioonile, tegi Beria Dzeržinskile ja Leninile ettekande kavandatud ülestõusust ja selle edukast mahasurumisest otse eos. Ettekannet arutati Keskkomitee pleenumil ja see saigi praktiliselt aluseks Beria määramisele Taga-

Kaukaasia GPU ülemaks. Zubov jäi sõbralikesse suhetesse nii Beria enda kui ka tema asetäitja Bogdan
155
Kobuloviga: saabunud Gruusiast Moskvasse, peatus Kobtulov alati reeglina Zubovi korteris.
1939. aasta sügisel, pärast Poola vallutamist sakslaste poolt sattusid meie kätte polkovnik Stanislav Sosnovski, endine poola eriteenistuse ülem Berliinis ja vürst Janus Radziwill, rikas poola aristokraat, kelle sõnal oli märkimisväärset poliitilist kaalu. Mõlemad paigutati Lubjankale aktiivseks ümbervärbamiseks meie agentideks. Zubovi päästmise nimel tegin B eriale ettepaneku paigutada ta ühte kambrisse polkovnik Sosnovskiga. Zubov rääkis vabalt prantsuse, saksa ja gruusia keelt. Beria nõustus ja Zubov toodi ära Lefortovo vanglast, kus teda halastamatult peksti sellesama Kobulovi käsul, kes kunagi Gruusiast saabudes oli alati tema pool peatunud. Tema piinajaks oli kurja kuulsusega Rodos, kes püüdis ülestunnistusi välja pigistada ebainimlike piinamiste abil. Zubovil purustati põlved, mille tulemusena ta jäi invaliidiks, kuid laimu ja valesüüdistusi ta endale ei lubanud.
Uurimisosakonna ülem Sergijenko vaidles Zubovi Lefortovost Lubjankale ületoomise vastu, kuigi ma selgitasin talle, et minu huvi Zubovi ja tema saatuse suhtes lähtub vaid operatiivsetest kaalutlustest ning on Beriaga kooskõlastatud. Keeldudes Zubovit üle toomast, teatas Sergijenko vastuseks: „Ma kannan sellest juhtumist isiklikult ette rahvakomissarile. See jätis Zubov keeldub tunnistamast oma süüd juhtkonna otsese käsu täitmata jätmises!"
Mina kandsin omakorda ette Beriale, et Sergijenko keeldub täitmast talle antud korraldust. Beria võttis otsekohe telefonitoru, kutsus välja Sergijenko ja hakkas temalt aru pärima. Lõpuks teatas, et kui ta veerand tunni pärast pole ülesannet täitnud, jääb ta oma peast ilma. Sergijenko püüdis vastu vaielda, kuid Beria ei hakanud tema seletusi kuulama.
Beria oli kõrgemalseisvaid ametnikke koheldes sageli küllaltki jäme, kuid reatöötajaga rääkis ta reeglina viisakalt. Hiljem veendusin, et tolleaegsed juhid lubasid endale jämedusi vaid juhtivkoosseisu suhtes, lihtsate inimestega käitusid Poliitbüroo liikmed aga rõhutatult viisakalt.
156
Sosnovskiga ühes kambris viibides aitas Zubov kaasa tema värbamisele. Ta veenis teda, et koostöö Saksa või Poola luureteenistusega ei anna talle mingeid tulevikuperspektiive, seepärast on igapidi mõttekas arendada koostööd Nõukogude luurega. 30. aastatel Berliinis Poola luure residendina tegutsedes juhatas Sosnovski üsna efektiivselt agentuurvõrku. Ta esines poola aristokraadina, kes pidas hobusekasvandust. Oma agente, põhiliselt veetlevaid noori naisi, sokutas ta reeglina natside partei staapi ja välisministeeriumi sekretäriaati. 1935. aastal õnnestus gestaapol jälile saada suuremale osale tema agentuurist, Sosnovski aga arreteeriti, süüdistatuna spionaažis. Lubjankal tunnistas ta uurijatele, et paljastatud agendid hukati Pletzensee vanglas otse tema silme all. Poolakad vahetasid ta välja Poolas asuva saksa kogukonna juhi vastu, keda süüdistati spionaažis Saksamaa kasuks. 1937. aastal mõistis Varssavi sõjakohus Sosnovski süüdi agentuurile eraldatud vahendite raiskamises ja ta kandis karistust Ida-Poolamaal. Kaks aastat hiljem vabastasid Punaarmee üksused arreteeritud, mis aga puutub Sosnovskisse, siis tema „koliti" poola vanglast üle NKVD vanglasse.
Sosnovskilt saime informatsiooni, et kaks tema agenti jätkasid ikka veel tegutsemist. Peale selle andis ta idee kasutada vürst Radziwilli sidemeid ja teha temast vahendaja meie juhtkonna ja Hitleri asetäitja, Hermann Göringi vahel. Sosnovski asus meiega

koostööle pärast seda, kui esitasime talle meie käsutuses olevad andmed tema agentuurvõrgu kohta Berliinis. Ta mõistis, et me teame kõike tema mineviku kohta. See oli inimene, kes teadis liiga palju ja meil poleks olnud lihtsalt mõistlik lubada tal jalga lasta, sundimata teda meie heaks töötama. Kontroll Sosnovski üle võimaldas meil kasutada kahte tema Saksamaal asuvat tähtsat infoallikat - neid läks vaja 1940. aastal ja kahe esimese sõja-aasta jooksul.

Pärast seda, kui Zubov oli suutnud hinnata Sosnovski potentsiaalseid võimalusi meie luure kasuks ja aidanud kaasa tema värbamisele, tegin ettepaneku kasutada Zubovit ka vürst Radziwilli kongikaaslasena. Beria nõustus. Zubov viidi üle Radziwilli

157

kambrisse ja ta jäi sinna kuuks ajaks. Zubovi kinnipidamise tingimused muutusid: tal lubati lõunat ja õhtust süüa minu kabinetis, kusjuures toitu tellisime meie restoranist. Olles ikka veel valve all, käis ta konvoeerija saatel NKVD polikliinikus raviprotseduuridel. 1941. aastal, varsti pärast sõja algust, Zubov lõpuks vabastati ja ma võtsin ta enda juurde osakonnaülemaks. Ta töötas luureorganites sõja lõpuni, kuid 1946. aastal, kui Riikliku Julgeoleku ministriks sai Abakumov, tuli Zubovil kiiresti erru minna. Omal ajal oli just Abakumov olnud asjaosaline Zubovi juhtumis ning andnud käsu ta julmalt läbi peksta.

Vürst Radziwilliga tegeles Beria isiklikult. Ta suutis Radziwilli veenda, et too peab esinema vahendaja rollis Nõukogude valitsuse ja Göringi vahel, et välja selgitada delikaatsed küsimused mõlema riigi vastastikustes suhetes. Me hoidsime Radziwilli oma vaateväljas juba alates 30. aastate keskpaigast ja teadsime, et vürst oli võtnud Göringi vastu oma mõisas Vilniuse lähedal, kus ta armastas jahti pidada (hiljem läks see ala Leedule, aga tol ajal kuulus Poolale). Muide, oma memuaarides meenutab Radziwill kohtumisi Beriaga, kes kord temaga hüvasti jättes oli öelnud: „Selliseid inimesi, nagu teie, vürst, on meile alati vaja."

Radziwilli vabastamise eest kostsid lugupeetud aristokraatlike suguvõsade esindajad Suurbritanniast, Itaaliast ja Rootsist. 1940. aastal, kui Beria oli ta värvanud meie mõjutusagendiks, organiseerisin Radziwilli ärasõidu Berliini. Sealt saime andmeid tema kohta meie residentuurilt: teda oli nähtud diplomaatilistel vastuvõttudel sageli Göringi seltskonnas. Samal aastal sain käsu välja töötada variandid temaga side pidamiseks meie agendi kaudu. Antud juhul otsustasime vürstiga ühendust võtta avatud kanalite kaudu kuna ta oli seltskonnas väljapaistev figuur ja võis vabalt, kahtlust äratamata külastada Nõukogude saatkonda. Muuhulgas võis teda huvitada ka okupeeritud territooriumil asuva perekonnavara saatus.

1940. aastal võttis Radziwilli kahel korral vastu meie resident Berliinis Amajak Kobulov, kes kandis neist kohtumistest ette Keskusele. Kobulovile ei antud siiski mingeid instruktsioone

158

poola vürsti operatiivseks kasutamiseks kontaktide pidamisel sakslastega. Me ei uskunud eriti Radziwilli siirusesse ning seetõttu otsustasime tema poole mitte pöörduda, seda enam, et tema poliitilised kontaktid ei tõotanud meile kiiret kasu. Enne seda, kui Saksamaa meie vastu sõtta astus, ei eksisteerinudki praktiliselt selliseid probleeme, mille puhul oleks tekkinud vajadus kasutada teda sakslaste positsioonide väljapeilimiseks ühes või teises delikaatses küsimuses: sest nii Molotov kui ka meie saadik Dekanozov hoidsid konfidentsiaalseid suhteid Rib-bentropi ja Saksamaa suursaadiku Schulenburgiga.

Oli teada, et Radziwillil ei ole juurdepääsu sõjalis-strateegilise iseloomuga informatsioonile. Otsustasime ilmutada maksimaalset kannatlikkust ja lihtsalt oodata, kuni Radziwill sõidab Šveitsi või Rootsi, kus ta on väljaspool saksa kontrolli ja alles

seal astuda temaga ühendusse. Minu teada ei sõitnudki ta sinna. Pärast Hitleri kallaletungi NSV Liidule kadus Radziwill silmapiirilt, kuid meie andmetel oli ta jäänud Saksamaale, liikudes sealt edasi Poolasse ja nautides elu, niipalju kui võimalik. 1942. aastal kadusid tema jäljed mõneks ajaks. Tagasivaates võib öelda, et me ilmselt ülehindasime nii Radziwilli kontakte kui ka tema mõju Göringile...

Tuntud näitlejatar Olga Tšehhova, kuulsa kirjaniku vennapoja endine naine, oli lähedastes sidemetes nii Radziwilli kui Göringiga ja Taga-Kaukaasia suguvõsa kaudu ka Beriaga. Hiljem, aastatel 1946-1950, oli ta isiklikes sidemetes Beria asemiku, Riikliku Julgeoleku ministri Abakumoviga. Esialgu kavatseti nimelt teda kasutada ühenduse pidamiseks Radziwilliga. Meil oli Hitleri likvideerimise plaan, mis nägi ette kaasata tegevusse Radziwill ja Olga Tšehhova, kes pidid oma saksa aristokraatidest sõprade abiga kindlustama meie inimestele Juurdepääsu Hitlerile. Grupp agente, kes toimetati Saksamaale, asus Berliinis põranda all ning allus täielikult ründevõitleja Igor Miklaševskile, kes saabus Saksamaale 1942. aasta algul.

Endine poksitšempion Miklaševski esines ülejooksikuna ning oli omandanud Berliinis suure populaarsuse tänu Saksamaa poksitšempionile Max Shmelingile, kellega ta oli tutvunud

159

1942. või 1943. aastal ja kellelt ta sai ka soovituskirja. Miklaševski jäi Berliini kuni 1944. aastani.

Miklaševski onu põgenes Nõukogude Liidust sõja algul ja temast sai üks saksa antibolševistliku komitee - „NSV Liidu vabastamise eest" - aktiivne liige. Ta võttis oma vennapoja avasüli ja uhkusega vastu, osutades talle kui Nõukogude võimu poliitilisele vastasele igakülgset toetust. 1942. aastal õnnestus Miklaševskil ühel vastuvõtul kohtuda Olga Tšehhovaga. Ta andis Moskvasse edasi, et on avanenud lihtne võimalus likvideerida Göring, kuid Kreml ei näidanud selle vastu üles erilist huvi. 1943. aastal ütles Stalin lahti oma esialgsest plaanist teha atentaat Hitlerile, kartes, et niipea, kui Hitler on kõrvaldatud, püüavad natslikud ringkonnad ja sõjaväelased sõlmida separaatrahukokkuleppe liitlastega ilma Nõukogude Liidu osavõtuta.

Sellised kartused ei olnud asjatud. Meie käsutuses oli informatsioon, et 1942. aasta suvel vestles Vatikani esindaja Ankaras paavst Pius XII initsiatiivil Saksa suursaadiku Franz von Pape-niga, ärgitades teda kasutama oma mõjuvõimu separaatrahu sõlmimiseks Suurbritannia, Ameerika Ühendriikide ja Saksamaa vahel. Lisaks sellele teatele, mille saime meie residendilt Ankaras, teatas meie residentuur Roomast paavsti kohtumisest Mayron Tayloriga, Rooseveldi saadikuga Vatikanis, et arutada kardinal Roncalli (hiljem sai temast paavst Johannes XXIII) vestlust von Papeniga.

Separaatrahu oleks piiranud meie mõjuvõimu Euroopas ning lükanud Nõukogude Liidu kõrvale tulevasest Euroopa alliansist. Mitte keegi Kremli juhtkonnast ei soovinud taolise kokkuleppe sõlmimist. Stalin andis käsu likvideerida von Papen, kuna too oli võtmefiguur, kelle ümber keerlesid ameeriklaste ja inglaste kavatsused alternatiivvalitsuse loomiseks juhul, kui separaatrahu kokkuleppele alla kirjutatakse. Siiski, nagu juba varem märkisin, atentaat nurjus, sest bulgaaria terrorist lõhkas granaadi enne õiget aega, haavates vaid kergelt von Papenit.

Meil oli ka andmeid, kuigi mitte eriti üksikasjalikke, amee' riklaste otsekontaktide kohta von Papeniga Istanbulis.

Miklaševski põgenes Prantsusmaale 1944. aastal, pärast oma

160

onu likvideerimist. Ta jäi sinna kaheks aastaks, nuhkides välja Läände põgenenud vlassovlasi - reeturi, kindral-leitnant Vlassovi armee riismeid. 1947. aastal pöördus

Miklaševski tagasi Nõukogude Liitu, teda autasustati Punalipu ordeniga ja ta taastas oma poksijakarjääri, millele jäi truuks kuni pensionipõlveni.

Palju on kirjutatud sellest, millised Saksamaa vältimatut kallaletungi puudutavad luureandmed olid meie käsutuses vahetult enne Suure Isamaasõja algust. Stalinit, kes rahulikult ootas sissetungi, selle asemel, et väed õigel ajal lahinguvalmis seada, peetakse sageli süüdlaseks nendes lüüasaamistes ja rasketes kaotustes, mis langesid osaks Punaarmeele 1941. aastal. Üldjoontes olen nõus, et riigi juhtkond ei suutnud õigesti hinnata luure-kanalite kaudu saadud informatsiooni, kuid esialgu on vaja sel-gust saada selles, mida see informatsioon endast kujutas.
NKVD hakkas ähvardavast sõjaohust teateid andma juba 1940. aasta novembrist alates. Selleks ajaks olid Žuravljov ja Zoja Rõbkina sisse seadnud toimiku koodnimetusega „Zateja" („Kavatsus"), kuhu koguti tähtsamaid andmeid ähvardavast sõjaohust. See kaust sisaldas küllaltki ärevaks tegevaid dokumente, mis panid Nõukogude juhtkonna muretsema, kuna need seadsid kahtluse alla ettepanekute siiruse maailma jagamisel Saksamaa, Nõukogude Liidu, Itaalia ja Jaapani vahel, mida Hitler pakkus välja Molotovile 1940. aasta novembris Berliinis. Nende materjalide alusel oli meil kergem jälgida sündmuste arengut ja anda Nõukogude juhtkonnale teada tähelepanekutest Saksa poliitika peamiste suundade kohta. Toimiku „Zateja" materjale tutvustati sageli Stalinile ja Molotovile, nemad aga kasuta-Sld meie informatsiooni nii koostööks Hitleriga kui ka talle vastu töötamiseks.
Kuigi kogutud luureandmed paljastasid Hitleri kavatsuse rünnata Nõukogude Liitu, rääkisid paljud teated siiski üksteisele yastu. Neil puudus ettekujutus Saksa sõjalisest potentsiaalist: ankiväekoondistest ja lennuväest, mis olid paigutatud meie piiride äärde ning mis olid võimelised purustama Punaarmee
161
üksuste kaitseliini. Mitte keegi riikliku julgeoleku teenistusest ei uurinud tõsiselt reaalset jõudude vahekorda Nõukogude-Saksa piiril. Seetõttu kujunes hitlerlaste löögijõud meie sõjaväejuhtidele paljuski ootamatuks, kaasa arvatud ka marssal Žukovile, kes oli tol ajal kindralstaabi ülem. Oma memuaarides tunnistab ta, et ei kujutanud endale ette vaenlast, kes on võimeline sedasorti grandioosseks pealetungioperatsiooniks tankiväekoondistega, mis tegutsevad üheaegselt mitmes suunas.
Luureandmete osas oldi hooletud kvaliteetse hinnangu andmisel Saksa blitzkriegi (välksõja) taktikale. Saksa sõjalis-strateegiliste mängude põhjal teadsime, et pikaajaline sõda nõuab täiendavaid majanduslikke ressursse ja arvasime, et kui sõda peaks siiski algama, püüavad sakslased hõivata esmajärjekorras Ukraina ja selle tooraineressursside poolest rikkad rajoonid, et täiendada oma toiduainetetagavara. See oli suur viga: sõjaväeluure ja NKVD ei suutnud kindralstaapi tõepäraselt informeerida sellest, et Saksa armee eesmärk Poolas ja Prantsusmaal ei seisnenud mitte maade hõivamises, vaid vastase sõjalise võimsuse murdmises ja hävitamises.
Niipea, kui Stalin sai teada, et Saksa kindralstaap viib läbi õppusi operatiiv-strateegilise ja materiaal-tehnilise varustamise alal pikaajalise sõja pidamiseks, andis ta kohe käsu tutvustada Saksa sõjaväeatašeele Moskvas Siberi industriaalset ja sõjalist võimsust. 1941. aasta aprillis organiseeriti talle sõit mööda uusi sõjatehaseid, mis lasksid välja uusima konstruktsiooniga tanke ja lennukeid. Oma residentuuri kaudu Berliinis levitasime kuuldusi lennundus- ja majandusministeeriumis, et sõda Nõu-kogude Liiduga kujuneb tragöödiaks hitlerlikule juhtkonnale, eriti siis, kui see venib pikale ja käib kahel rindel.

1941. aasta 10. jaanuaril kirjutasid Molotov ja Saksamaa suursaadik Moskvas Friedrich Werner von der Schulenburg alla salaprotokollile Leedu territooriumi reguleerimise küsimustes. Saksamaa ütles lahti oma huvidest mõningates Leedu osades vastutasuks seitsme ja poole miljoni ameerika dollari eest kullas. Tol ajal ei olnud ma teadlik selle protokolli olemasolust. Mind informeeriti vaid lühidalt, et meil õnnestus saavutada
162
kokkulepe sakslastega Baltikumi territoriaalsetes küsimustes ja majanduslikus koostöös 1941. aastal.
Meile saabunud andmed sõja alustamise kuupäeva kohta olid kõige vasturääkivarnad. Suurbritanniast ja USA-st saime kindlatest allikatest teada, et sakslaste kallaletung NSVL-le sõltub salajasest kokkuleppest Briti valitsusega kuna sõjapidamine kahel rindel oleks kujunenud sakslastele üleliia ohtlikuks ettevõtmiseks.
Meie täievoliliselt esindajalt Washingtonis Umanskilt ja New Yorgis baseeruvalt residendilt Ovakimjanilt tulid teated, et briti luuraja Montgomery Hyde, kes töötas William Steven-soni heaks Briti Julgeoleku Koordinatsioonikeskuses Empire State Building'is, suutis lasta lahti „kõlaka" Saksa saatkonda Washingtonis. Desinformatsioon oli suurepärane: kui Hitler kavatseb kallale tungida Inglismaale, siis venelased alustavad sõda Hitleri vastu.
Analüüsides sõjaväeluure ja NKVD kõige usaldusväärsematest allikatest saabunud informatsiooni, on selgelt näha, et umbes pooled teadetest - kuni maini ja isegi juunini 1941 - kinnitasid: jah, sõda on vältimatu. Kuid samal ajal nähtus kogutud materjalidest, et kokkupõrge meiega sõltus sellest, kas Saksamaa reguleerib oma suhted Inglismaaga. Niisiis teatas Philby, et Briti ministrite kabinet töötab välja plaani pinge ja sõjaliste konfliktide õhutamiseks Saksamaa ja NSV Liidu vahel, et provotseerida Saksamaad. Toimikus „Tšornaja Berta" („Must Berta") on viide informatsioonile, mis on saadud kas Philbylt või Cairncrossilt selle kohta, et briti agendid tegelevad Ühendriikides kuulduste levitamisega vältimatust sõjast Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel: seda pidavat alustama meie, kusjuures avalöök oli kavatsetud anda Lõuna-Poolas. Kaust nende materjalidega muutus päev päevalt aina paksemaks. Meile saabusid Uued andmed selle kohta, kuidas briti pool külvab hirmu Saksa kõrgema juhtkonna seas teatega Nõukogude Liidu ette valmisustest sõjaks. Meile saabusid ka andmed briti esindajate son-^eeriva iseloomuga tugevdatud kontaktidest Saksa esindajatega üroopa sõjalise konflikti rahumeelsete lahenduste otsinguil.
163
Vahepeal, nagu rääkis Beria, otsustasid Stalin ja Molotov sõjalist konflikti vähemalt edasi lükata ja püüda olukorda parandada, võttes kasutusele plaani, millest nad olid loobunud 1938. aastal. See plaan nägi ette kukutada Jugoslaavia valitsus, mis oli alla kirjutanud koostöölepingule Hitleriga. Niisiis toetasid sõjaväeluure ja NKVD 1941. aasta märtsis aktiivselt oma residentuuride kaudu vandenõu saksameelse valitsuse vastu Belgradis. Sellega lootsid Molotov ja Stalin kinnistada NSV Liidu strateegilisi positsioone Balkanil. Uus saksavastane valitsus võis nende arvates seisma panna Itaalia ja Saksa operatsioonid Kreekas.
Kindralmajor Milštein, sõjaväeluure ülema asetäitja, saadeti Belgradi, et osutada abi saksameelse valitsuse kukutamisel. Meie poolt võttis operatsioonist osa Alahverdov. Selleks ajaks õnnestus meil Moskvas välisministeeriumi abiga värvata Jugoslaavia suursaadik Nõukogude Liidus Gavrilovic, kellega tegelesime mina ja vastuluure ülem Fedotov. Meile jäi aga siiski mulje, et ta mängis kahekordset mängu, kuna võttis igal õhtul ühendust Suurbritannia esindajatega Moskvas.

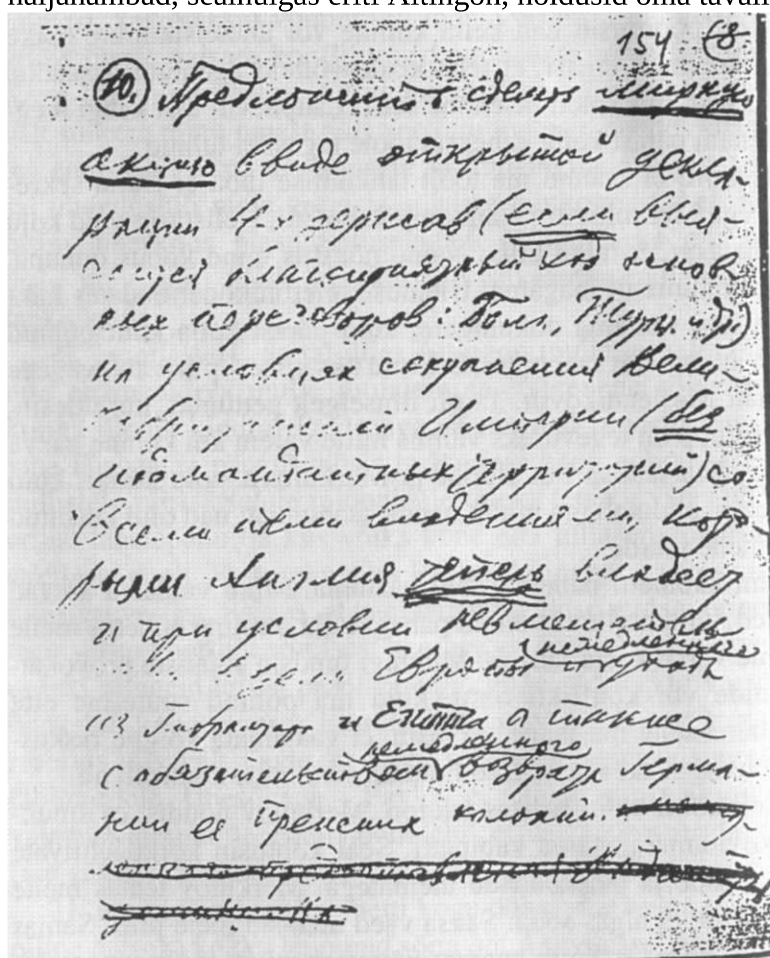
Nädal pärast riigipööret kirjutasime uue valitsusega Belgradis alla vastastikkuse abistamise paktile. Hitleri reaktsioon oli kiire ja küllaltki efektiivne. 6. aprillil, järgmisel päeval pärast paktile allakirjutamist, tungis Hitler Jugoslaaviasse ja kahe nädalaga oli Jugoslaavia armee purustatud. Veel enam, Bulgaaria, kustkaudu Saksa väed liikusid, toetas sakslasi, kuigi asus meie huvisfääris.
Hitler näitas selgelt, et ei pea end seotuks ametlike ja konfidentsiaalsete lepetega - Molotovi-Ribbentropi pakti salaprotokollid nägid ju ette eelkonsultatsioone, enne kui ette võtta üht või teist sõjalist aktsiooni. Kuigi mõlemad pooled viisid 1940. aasta novembrist kuni 1941. aasta märtsini aktiivselt läbi konsultatsioone mõjusfääride jagamisel, valitses nende suhetes vastastikkuse usaldamatuse atmosfäär. Hitler oli imestunud sündmuste üle Belgradis, meie omalt poolt polnud vähem üllatunud tema viivitamatust sissetungist Jugoslaaviasse.
164
Ma pean tunnistama, et me ei oodanud nii totaalset ja sedavõrd kiiret lüüasaamist Jugoslaavias. 1941. aasta 18. aprilli sündmuste ajal kirjutasin alla eridirektiivile, milles kohustati meie residentuure Euroopas igati aktiviseerima agentuurvõrgu ja sideliinide tööd, viies need vastavusse sõjaaja tingimustega.
Analoogilisi direktiive saatis välja ka sõjaväeluure. Samuti kavandasime saata Šveitsi grupi kogenud operatiivtöötajaid, sealhulgas ka bulgaarlase Afanasjevi. Neil tuli hakata sidet pidama usaldusväärsete allikatega, kasutades katet neutraalses Šveitsis. Selle riigiga puudus meil otsene side, seetõttu pidid agendid sõitma rongiga Saksamaa kaudu, ümberistumisega Berliinis. Seoses sellega otsustati tugevdada meie residentuure Saksamaal ja Poolas. Suunasime mõned operatiivtöötajad Berliini, paigutades nad enne ümber Itaaliast Prantsusmaale. Selleks ajaks oli Belgia juba okupeeritud. Me ei jõudnud alati nii kiire sündmuste arenguga kaasas käia ega suutnud oma Saksa agentidele operatiivselt kätte toimetada raadiovarustust - patareisid, varaosasid, ja mis veelgi hullem - need inimesed polnud piisavalt ette valmistatud ei luuretöö aluste tundmises ega ka raadioside valdamises.
Tasapisi hakkasime pöörama rohkem tähelepanu poliitilistele põgenikele, kes saabusid Moskvasse sakslaste poolt okupeeritud riikidest. Enne põgenemist Suurbritanniasse käskis Beneš formeerida tšehhi leegioni, mis saadeti Poolasse noore alampolkovniku Svoboda juhtimisel.
Pärast eelkontakte meie residentuuriga Varssavis, läks Svoboda oma üksusega edasi Lääne-Ukrainasse. Kui tema leegionilt olid relvad ära võetud ning talle antud faktiliselt mitteametliku saadiku staatus, elas ta konspiratiivkorteris ja minu Moskva lähedases suvilas. Temaga pidas regulaarselt sidet Makljarski. Me hoidsime Svobodat reservis. Mais ja juunis, vahetult enne soja algust, asusime temaga arutama tšehhi väeosade formeemise plaani Nõukogude Liidus, et seejärel paisata need sakste tagalasse partisanioperatsioonide läbiviimiseks Tšehhoslo-vakkias. Ma mäletan teda väga hästi - ta pidas end ülal alati muutuatult viisakalt, väljapeetult ja suure sisemise väärikusega.
165
Samal ajal andsid Stalin ja Molotov korralduse paigutada suured väeüksused Siberist ümber Saksamaa piiri äärde. Need saabusid meie läänepiirile aprilli ja maikuu jooksul ning juuni algul. Pärast Aitingoni ja Caridad Mercaderi naasmist Hiinast Moskvasse, kirjutasin mais alla direktiivile, mille kohaselt tuli asuda ette valmistama Euroopas viibivaid vene ja teistest rahvustest emigrante luureoperatsioonide läbiviimiseks sõjatingimustes.
Tänapäeval on saanud teatavaks, et Hitleri, Ribbentropi ja Molotovi salajased konsultatsioonid strateegilise iseloomuga võimaliku kokkuleppe üle Saksamaa,

Jaapani ja Nõukogude Liidu vahel lõid Stalinile ja Molotovile illusoorse ettekujutuse Hitleriga kokkuleppe saavutamise võimalikkusest. Kuni viimase hetkeni uskusid nad, et nende autoriteet ja sõjaline võimsus, mida korduvalt demonstreeriti Saksa ekspertidele, lükkavad sõda edasi vähemalt aasta võrra, kuni Hitler püüab rahu-meelselt lahendada oma vaidlused Suurbritanniaga. Stalinit ja Molotovi ärritasid teistsugused seisukohad, mis läksid vastuollu nende endi strateegiliste plaanidega sõjalise konflikti ärahoidmiseks. See selgitab ka Stalini jämedaid märkusi Merkulovi ettekande kohta 16. juunist 1941, milles räägiti läheneva sõja ilmselgetest tunnustest. See fakt, et Stalin määras enda valitsuse juhiks 1941. aasta mais, näitas selgelt, et ta juhtis läbirääkimisi Hitleriga, olles kindel, et suudab teda veenda sõda mitte alustama. 14. juunil edastatud kuulus TASS-i teadaanne kinnitas: ta on valmis läbirääkimisteks ja seekord viib need läbi ise. Kuigi Saksamaal toimusid kõikjal suuremastaabilised ettevalmistused sõjaks, kusjuures seda tehti juba pikka aega, arvasid Stalin ja Molotov siiski, et Hitler ei ole vastu võtnud lõplikku otsust tungida kallale meie maale ja et Saksa sõjaväejuhtkonnas eksisteerivad selles küsimuses tõsised lahkhelid. Huvitav on siinkohal fakt, et TASS-i avaldus ilmus samal päeval, kui Hitler määras kindlaks rünnaku kuupäeva. Samas tuleb mainida veel mõningaid vähemtuntud momente.
1941. aasta mais tungis Saksa „Junkers-52" Nõukogude Liidu õhuruumi ning, jäädes ise märkamatuks, maandus õnnelikult
166
Moskva Kesklennuväljal „Dünamo" staadioni vahetus jaheduses. See vahejuhtum kutsus Kremlis esile suure segaduse ja viis järjekordsete repressioonideni sõjaväelise juhtkonna hulgas: algasid vallandamised, seejärel arreteerimised kuni lennuväe kõrgema juhtkonna mahalaskmiseni. See muinasjutuline maandumine Moskva kesklinnas näitas Hitlerile, kuivõrd nõrk oli Nõukogude relvajõudude lahinguvalmidus.
Teine fakt. Sõjalisel juhtkonnal ja Stalini lähikondlastel oli illusioon, et Punaarmee on sama võimas kui Wehrmacht, mis oli koondunud meie läänepiiride äärde. Millest selline valearvestus? Esiteks oli üldine sõjaväekohustus kehtestatud alles 1939. aastal ja kuigi Punaarmee kolmekordistas oma isikkoosseisu, ei olnud kõrgema sõjaväelise haridusega inimesi siiski piisavalt, sest üle kolmekümne tuhande kaadriohvitseri oli 30. aastatel langenud repressioonide ohvriks. Kuigi 1939. aastal avatud sõjaväe õppeasutuste rohkus avaldas muljet, ei jätkunud neid ometi. Tõsi, pooled represseeritud kõrgemaid sõjaväelasi toodi tagasi armeesse vanglatest ja GULAG-i laagritest, kuid neist kahtlemata ei jätkunud, et tulla toime tohutu hulga noorsõdurite väljaõpetamisega. Zukov ja Stalin hindasid üle meie tankikoondiste, jalaväe ja õhujõudude võimalusi. Nad ei kujutanud endale päris selgelt ette, et kaasaegset sõda peetakse kõigi väeliikide koordineeritud tegevusega - üheaegselt ründavad nii jalavägi, lennuvägi, tankid kui sideteenistus. Neile näis, et peamine on diviiside koguarv ning et need on võimelised seisma vastu ükskõik millisele pealetungile, takistades sakslaste edasitungi Nõukogude territooriumile. Hoolimata juhtkonna sisukohast, hindas mereväe ülemjuhataja Kuznetsov kainelt meie mereväe reaalseid võimalusi ja sakslaste ülekaalu merel, ^rvestades oma kogemusi Hispaanias (ta oli seal mereväeatašee), töötas Kuznetsov 1941. aasta kevadel väljaja võttis kasutusele lahinguvalmiduse esialgse süsteemi: valmisolek nr. 3 -lahinguvalmis on valvelaevade ja -üksuste relvad; valmisolek 2 - võetakse tarvitusele kõik abinõud vaenlase võimaliku rünnaku tagasitõrjumiseks; valmisolek nr. 1 - laevastik on valmis viivitamatult alustama sõjategevust.
167

Seetõttu suutiski meie merevägi, langedes ootamatu rünnaku ohvriks Läänemerel ja Mustal merel, peaaegu kaotusteta lüüa tagasi vaenlase esimese löögi.
NKVD ja sõjaväeluure peavad kandma vastutust Saksa relvajõudude võimsa potentsiaali alahindamise eest Need ametkonnad olid liialt tegevuses poliitilise informatsiooni hankimisega ega tegelenud küllaldaselt Wehrmachti taktika tundmaõppimisega.
Mäletan selgesti viimaseid sõjaeelseid päevi. Äsja oli Hiinast tagasi tulnud Aitingon. Trotski-vastase aktsiooni eest Mehhikos autasustas teda, mind ja Ramon Mercaderi ema Kremlis Kalinin. Kogu atmosfäär näis peegeldavat entusiasmi ja kindlustunnet. Kuid 16. juunil tulid Kremlist tagasi Fitin ja Riikliku Julgeoleku rahvakomissar Merkulov, olles millegipärast ärevil. Fitin kutsus kohe välja minu ja Melnikovi, oma asetäitja Kaug-Ida küsimustes ning ütles, et Peremees (nii kutsusime omavahel Stalinit) pidas tema ettekannet vastuoluliseks, andes käsu ette valmistada palju veenvam kokkuvõte kogu luurealasest informatsioonist, mis puudutas sõja puhkemise võimalikkust Saksamaaga.
Erinevalt kindral Ivašutinist ja teistest, kes memuaare kirjutavad, ei mäleta ma Beria vihaseid märkusi age. „Jastrebi" („Haugas") ettekandelehtedel: „See on inglaste desinformatsioon. Leida, kes on selle provokatsiooni autor ja karistada teda." Tegelikult ei mäleta ma üldse mingit agenti varjunimega „Jastreb". Peale selle polnud luures kombeks kirjutada ettekannetele sõnaohtraid märkusi.
Sama uskumatu on ka Beriale omistatav resoluutne käsk kutsuda tagasi ja karistada meie saadikut Berliinis Lekanozovit, endist NKVD luureülemat selle eest, et too olevat pommitanud teda „desinformatsiooniga". Samad inimesed teatavad, et Beria oli kirjutanud Stalinile 21. juunil, tehes ettepaneku kutsuda tagasi Dekanozov. See ei kuulunud aga üldse Beria kompetentsi kuna Dekanozov oli läinud üle tööle välisasjade rahvakomissariaati ning andis aru otseselt Molotovile.
Nagu eelpool öeldud, olid luure teated võimalikust sakslase sissetungist vastuolulised. Sorge teatas Tokiost, et rünnak on planeeritud 1 .juunile. Samal ajal saime teate meie residentuurilt
168
Berliinis, et sissetung on kavandatud 15. juunile. Enne seda, 11 märtsil, kandis sõjaväeluure ette, et sakslaste sissetung algab kevadel. Pilt läks veelgi segasemaks juhtkonna kavatsuse tõttu alustada sakslastega läbirääkimisi.
Mõni päev enne sõja algust, ühel kokteiliõhtul Saksa saatkonnas Moskvas märkas Zoja Rõbkina, et seintelt olid maha võetud mõned kaunistused ja maalid. Üritades kindlaks teha, kuhu lisaks juba teadaolevatele kohtadele on veel peidetud pealt-kuulamisaparaate, avastas ta, et saatkonna töötajad pakkisid kohvreid ärasõiduks. See tegi meid äärmiselt murelikuks.
Hotellis „Metropol" võtsid Jakovlev, Reichmann ja Rjasnoi, saksavastaste vastuluureoperatsioonide koordinaatorid Moskvas, kinni kaks Saksa kullerit, kes vedasid diplomaatilist posti. Üks neist lukustati liftikabiini, samal ajal kui teine suleti selle luksusnumbri vannituppa, kus nad peatusid. Kui liftis asuv kuller taipas, et on blokeeritud, vajutas ta klahvile, et kutsuda välja liftipoiss. Too "kutsuti" küll välja, kuid seda tegid loomulikult meie vastuluure töötajad, kes nende käsutuses oleva viie minuti jooksul avasid hotelli numbritoas kohvri ja fotografeerisid selle sisu. Dokumentide hulgas oli suursaadik Schulenburgi kiri Ribbentropile,. mlles too kirjutas, et ta võib olla vahendajaks Nõu-kogude-Saksa vaheliste vastuolude reguleerimisel. Samal ajal kandis Schulenburg ette, et instruktsioonid saatkonna personali koondamise kohta on täidetud ja diplomaadid sõidavad Saksamaale ettenähtud graafiku kohaselt. Kuigi läheneva sõja märgid olid ilmsed, siis nii see

dokument kui ka Schulenburgi positsioon ja tema kõrge reputatsioon kinnitasid, et uks situatsiooni rahumeelseks lahendamiseks ei ole veel suletud.
Sel päeval, kui Fitin saabus tagasi Kremlist, kutsus Beria mind enda juurde ja andis käsu luua luuretöötajatest erigrupp, m's jääks tema otsesesse alluvusse. See grupp pidi sõja korral sooritama luure-diversiooniakte. Antud momendil oli meie esmaseks ülesandeks luua löögigrupp kogenud diversantidest, kes oleksid võimelised vastu seisma igasugustele katsetele asutada provokatsioonilisi intsidente piiril ettekäändena sõja alustamiseks. Beria rõhutas, et meie ülesandeks on mitte anda
169
Saksa provokaatoritele võimalust läbi viia taolisi aktsioone, mida organiseeriti Poola vastu 1939. aastal, kui sakslased hõivasid raadiojaama Gliwice's, Saksamaa territooriumil. Saksa provokaatorid andsid eetrisse saksavastase teate ning lasksid seejärel maha oma kriminaalkurjategijad, kes olid ümber riietatud poola vormi. Kõrvaltvaatajale näis kõik nii, nagu oleks raadiojaama tõepoolest rünnanud üks poola armee üksusi.
Ma tegin otsekohe ettepaneku määrata Aitingon minu asetäitjaks. Beria nõustus ning vahetult enne sõda asusime otsima inimesi, kes oleksid võimelised looma erigrupi tuumiku, mida võiks õhust paisata konfliktipiirkondadesse meie Euroopa ja Kaug-Ida piiride ääres. Aitingoni sõjaline kogemus oli tunduvalt suurem minu omast ning seetõttu toetusin nendes küsimustes enamjaolt tema arvamusele ja hinnangutele - just temast sai ühenduslüli meie grupi ja sõjalise juhtkonna vahel. Koostasime üheskoos plaani kütuseladude hävitamiseks, mis varustasid meie piiri äärde koonduvaid Saksamaa motoriseeritud tanki üksusi.
20. juunil 1941. aastal ütles Aitingon mulle, et talle oli jätnud ebameeldiva mulje jutuajamine Valgevene sõjaväeringkonna ülema kindral Pavloviga. Kuna nad tundsid teineteist juba Hispaania päevilt, küsis ta Pavlovi käest sõbralikku nõu, millistele piiriäärsetele rajoonidele tuleks tema arvates pöörata erilist tähelepanu, ja kus võiks kõne alla tulla provokatsioone sakslaste poolt. Vastuseks ütles Pavlov Aitingoni arvates midagi mõistusevastast. Selgus, et ta ei taibanud üldse midagi erinevate teenistuste koordineerimisest kaasaegses sõjas. Pavlov arvas, et ei teki mingeid erilisi probleeme, isegi sel juhul, kui vaenlasel õnnestub kohe alguses haarata initsiatiiv piiril, sest temal on reservis piisavalt jõude, et vastu seista igasugusele suuremale läbimurdele. Ühesõnaga - Pavlov ei näinud ette väikseimatki vajadust läbimurdeoperatsioonideks, et desorganiseerida vaenlase vägede tagalat.
21. juunil jäin oma kabinetti kogu ööks, vaatamata sellele, et olime naisega kokku leppinud sõita õhtul suvilasse. Aasta tagasi otsustas ta operatiivtöölt Keskusest ära minna ja hakkas loenguid
170
pidama NKVD Kõrgemas Erikoolis operatiivtöö instruktorina agentuuri alal. Koolist lahkus ta laupäeval, 21. juunil umbes kell kolm päeval. Fitin kohtus sel õhtul Gavriloviciga, jugoslaavia suursaadikuga oma suvilas. Nii et sel saatuslikul ööl olin mina ülemustest ainus, kes oli veel tööl. Meie sisekorra reeglid nägid ette, et tohtisime töölt lahkuda alles siis, kui on helistanud rahvakomissari sekretär ja edasi andnud šefi loa koju minna. Osakondade ülemad lahkusid tavaliselt kell kaheksa, suundudes koju või konspiratiivkorterisse agentidega kohtuma. Seejärel pöördusid nad kella kümne või üheteistkümne paiku õhtul ametisse tagasi, et teha kokkuvõtteid agentuurilt saadud andmetest, mis suleti otsekohe seifi. Laupäeviti aga keegi reeglina enam pärast kella kaheksat tööle tagasi ei tulnud.
Seekord ei saanud ma töölt lahkumise luba ei Beria sekretärilt ega Merkulovilt ja jäin oma kabinetti. Helistasin vaid koju ja hoiatasin, et tulen hilja. Naine nõustus mind

kodus ootama, jäädes rahulikult magama. Ülemuse telefonikõnet oodates hakkasin läbi vaatama dokumente, kuid pärast kella kuut polnud enam midagi uut saabunud. Oli vaid üks kõne - piirivalvevägede ülemalt Maslennikovilt. Ta oli ilmselgelt pettunud, kui ütlesin, et Erigrupp on tegevuseks valmis mitte varem kui kümne päeva pärast. Ma teadsin, et Beriat ja Merkulovit pole kohal, kuid sekretariaat ootab iga minut nende saabumist: nad olid kutsutud Peremehe juurde.
Jäin kabinetti pabereid läbi vaatama. Mind valdasid ärevad mõtted, kuid mulle ei võinud pähegi tulla, milline õnnetus meile kõigile varsti kaela langeb. Muidugi tundsin sõjaliste provokatsioonide või konflikti ohtu, kuid ma polnud suuteline ette kujutama selle mastaape. Arvasin, et vaatamata kõigile raskustele oleme siiski võimelised hoidma sündmusi kontrolli all.
Kell kolm öösel helises telefon. Merkulov nõudis, et ilmuk-sin viivitamatult tema kabinetti. Seal kohtusin kõigi juhtivate osakondade ja jaoskondade ülematega. Merkulov teatas meile ametlikult, et algas sõda: Saksa väed ületasid meie piiri. Samas andis ta käsu, et kogu aparaat häiresignaaliga tööle kutsutaks, kella üheksaks hommikul, teatas ta, peab iga töölõigu ülem
171
pakkuma välja konkreetsed abinõud vastavalt tegevusplaanile alanud sõja tingimustes. Umbes kella üheksa paiku saabus Fitin. Luurevalitsuse konverentsisaalis viisime läbi töötajate ametliku koosoleku, kus teatati sõja algusest. Paanikat ei olnud, kuid koosoleku käigus tehtavad märkused olid lühisõnalised ning isegi meie parandamatud naljahambad, sealhulgas eriti Aitingon, hoidusid oma tavalistest teravmeelsustest.

ССВ.СЬКРЬТНО.
172

6. peatükk Luuretegevus Suure Isamaasõja aastatel

I. Nõukogude luureagentuuri operatiivsed võimalused enne Hitleri kallaletungi

Olulise panuse võidu saavutamiseks fašismi üle andis ka Nõukogude luure, samas kannab ta aga koos riigi sõjalise ja poliitilise juhtkonnaga täit vastutust nende vigade ja möödalaskmiste eest, mis sõja-aastatel tehti. Pöördun nüüd tagasi nende sündmuste juurde, mis leidsid aset sõja eelõhtul.
Millised agentuur-operatiivsed võimalused olid tol perioodil Nõukogude eriteenistuste käsutuses? Valitseb arvamus, et kindralstaabi luureteenistuse (siis oli tema nimetus Luure Peavalitsus - GRU) ja NKVD Välisosakonna (INO) operatiivagentuuridel oli usaldusväärne agentide võrk, millel oli ligipääs Saksamaa poliitilise ja Wehrmachti sõjalise juhtkonna kõrgematele ešelonidele ning et Nõukogude juhtkond ignoreeris nendest allikatest saabunud teateid Hitleri ettevalmistustest ja otsestest plaanidest päästa valla sõda Nõukogude Liidu vastu. Milline oli olukord tegelikult?
Kindralstaabi luureteenistuse ja NKVD Välisosakonna käsutuses olid tähtsad infoallikad, millel oli küll ligipääs Saksamaa sõjaväe- ja poliitilise juhtkonna kõrgematele ringkondadele, kuid millel polnud juurdepääsu dokumentatsioonile. Pealegi kajastas Hitleri lähikondlastelt saadud informatsioon Saksa juhtkonna kõhklusi lõpliku otsuse langetamisel Nõukogude Liidule kallaletungi küsimuses.
30. aastate algul ja ka keskpaiku õnnestus Berzinil, Uritskil,
175
Artuzovil, Borovitšil (Punaarmee Luurevalitsuse liinis) ja Sfuts-kil, Spiegelglasil, Serebrjanskil, Kaminskil, Parparovil ning Aitingonil (OGPU-NKVD liinis) luua Lääne-Euroopas ja Kaug-Idas (Hiina-Jaapan) võimas diversiooniagentide võrk, mille käsutuses oli enam kui 300 infoallikat. Selle aparaadi loomisel mängisid märkimisväärset rolli niinimetatud illegaalsed eriagendid: austerlane Arnold Deutsch (Lang), kes värbas koostööle tuntud Kim Philby viisiku ja teisigi Inglismaal; ungarlane Teodor Maly, endine katoliku vaimulik, kes töötas nii Inglismaal kui Prantsusmaal; poolakas Boguslavski, endine Poola kindralstaabi luure kaastöötaja; Šandor Rado, Leopold Trepper, Richard Sorge, Ernst Vollweber. 1942. aastal taastati side väärt-agendiga koodnimega „Drug", kes oli koostööle värvatud juba kümme aastat tagasi, kui ta oli Röhmi ründerühmlaste ülema asetäitja. Teda peeti võimule pürgiva Hitleri lähikonnas mõjukaks isikuks. Pärast Röhmi mahalaskmist hoidsid Saksa võimud „Drugi" vangistuses. Vabanenud 1936. aastal, määrati ta poliitiliseks nõuandjaks fašistliku Saksamaa sõjanõuniku juurde Jiang Jeshi staabis. Seal kohtus ta regulaarselt Sorgega, kinnitades mõningaid viimase poolt edastatud materjale.
„Drugiga" koos töötasid otseselt ka NKVD Välisluure ülema asetäitja Kaug-Idas Melnikov ja V. Zarubin.
Nende inimeste saatus kujunes mitmeti erinevaks. Deutsch hukkus 1942. aastal Saksa allveelaeva torpeedorünnaku tagajärjel Nõukogude transpordilaevale, mis oli teel Inglismaale. Mali ja Boguslavski lasti terroriaastatel Ježovi käsul maha. Rado ja Trepper, kes mängisid sakslaste närvidel oma „Punase kapelliga", sattusid NKVD-MGB laagritesse. Sorge poosid üles jaapanlased. Vollweber oli Saksa DV luure, hiljem julgeolekuorganite ülem, kuid langes Ulbrichti intriigide ohvriks.

1937.-1938. aastate massirepressioonid andsid tõsise löögi meie luureteenistusele, kuid sellele vaatamata luuretegevus jätkus. Kuigi me kaotasime ajutiselt sideme rea väärtuslike agentidega, vedas siiski neil agentuurvõrkudel, mis asusid Skandinaavias, Saksamaal ja Beneluxi maades. Infoallikad Saksamaa (Schultz-Boiseni grupid - lennuväe staabis, Harnack - majan-
176
dusministeeriumis, Kuckhoff ja Schtebe - välisministeerium, Lehman - gestaapos), kes olid koostööle värvatud illegaalidest abielupaari Zarubinite, resident Belkini, illegaal Parparovi ja agent Girchfeldti poolt, pääsesid repressioonidest. Nendega peeti sidet regulaarselt. Neile allikaile lisandusid veel 1940. aastal usaldussuhete ja värbamiskohustuste alusel kuulus näitlejatar Olga Tšehhova ja vürst Radzivill, kellel oli otsene juurdepääs Göringile. NKVD residendil Gudimovitšil õnnestus koos oma naise Mordšinskajaga luua Varssavis võimas grupp, mis teostas üksikasjalikku vaatlust Saksa sõjaväe ja lahingutehnika liikumiste kohta Poolasse aastatel 1940-1941. Meil oli tugev positsioon ka Itaalias. Resident Rogatnevil, „Titil" õnnestus värvata krahv Ciano vennapoeg - Mussolini valitsuse välisminister.
Kindlalt juurdunud müütide seas Nõukogude luure tegevusest Teise maailmasõja ajal, eriti pärast kõmutekitanud seriaali „Seitseteist kevadist hetke" linastumist, levis laialt versioon Hitleri asetäitja, tema parteikaaslase Bormanni koostööst Nõukogude luurega. Enam kui korra on ümber lükatud kuuldused nagu oleks Bormann toimetatud salaja Moskvasse ning maetud ühele sealsetest kalmistutest. Nagu teada, kus suitsu, seal tuld. Kuigi Bormann ei teinud meiega kunagi koostööd, olid nii tema kui ka gestaapo šeff Müller meie pideva tähelepanu orbiidis.
Kui Bormann oli alles natsipartei reafunktsionäär ja elas 1930. aastal Viini lähedal, tagasihoidlikus pansionaadis, pidas temaga «kasulikku tutvust" meie luure väljapaistev illegaal Boriss Afanasjev.
Afanasjevi poolt Keskusele saadetud ettekannetes, mis sisaldasid Bormannile antud ülevaatlikku iseloomustust ja hinnangut, oli ka ettepanek tema aktiivseks töötlemiseks. Kuid kahjuks Afanasjev „hakkas silma" reas meie operatsioonides 1930. aastate kisel poolel ning tema katsed taastada vahetult enne sõda oma kasulikud tutvused ja endised sidemed Saksamaal ja Šveitsis ei Saavutanud edu.
Kõik kuuldused, nagu oleks Bormann tulnud 1945. aasta mais NSV Liitu, on puhas väljamõeldis.
Pärast sõda elas Moskva konspiratiivkorteris õige lühikest
177
aega kuulus näitlejatar Olga Tšehhova. Beria suunas ta pidama otsesidet Abakumoviga, kellest sai 1946. aastal Riikliku julgeoleku minister. Asudes Saksamaal, pidas ta Abakumoviga isik. likku kirjavahetust kuni tolle arreteerimiseni 1951. aastal.
Juba 1937. aastal hankis meie luure, mida tol ajal juhtis NKVD Välisosakonna ülema asetäitja Spiegelglas, tähtsaid dokumentaalseid tõendeid Reichswehri (hiljem Wehrmachti) juhtkonna operatiiv-strateegiliste mängude kohta. Nimetatud dokumentidel oli oluline mõju sündmuste edasisele arengule ja muudatustele meie juhtkonna tegevuses vahetult enne Saksa-Nõukogude sõja algust. Pärast operatiiv-strateegilisi mänge, mida korraldas von Seeckt ja seejärel Blomberg, ilmus „Seeckti testament", kus oli selgelt kirjas, et Saksamaa ei suuda võita sõda Venemaaga, kui sõjategevus peaks kestma kauem kui kaks kuud ning kui esimese kuu jooksul ei õnnestu vallutada Leningradi, Kiievit, Moskvat ja purustada Punaarmee põhijõud, okupeerides samas ka sõjatööstuse peamised keskused ning tooraine varud NSV Liidu Euroopa-osas.

Arvan, et eelpoolnimetatud operatiiv-strateegiliste mängude tulemused andsid Hitlerile põhjust tulla 1939. aastal välja ettepanekuga sõlmida mittekallaletungipakt. Märkimisväärne on aga siinjuures see, et uurides Nõukogude juhtkonnalt selle idee teostamise võimalikkust, eelistasid sakslased kasutada luure-liini asemel diplomaatilisi kanaleid oma Türgi suursaadiku von Papeni kaudu, ja seda juba 1939. aasta aprillis.
Üks minu kohustusi oli kureerida meie luure saksapoolset suunda, mida juhtis aastatel 1938-1942 Riikliku julgeoleku major (hiljem kindralmajor) Žuravljov. Juhtkond oli alati pööranud saksa suunale erilist tähtsust. Aastatel 1940-1941 tegutses Berliinis meie residentuur, mida juhtis küll väheste kogemustega Amajak Kobulov, kuid mis töötas siiski aktiivselt.
Berliinist, Roomast ja Tokyost saabunud luureandmed, tnis on nüüd kinnitust saanud ka avalikustatud arhiividokumentidest, edastati regulaarselt valitsusele. Ometi polnud luure juhtkon kursis sellega, et pärast Molotovi visiiti Berliini 1940. aasta novembris, algasid salajased läbirääkimised Saksamaaga. Sõja-
178
lise kokkupõrke ilmne vältimatus seostus sel kombel ühtlasi ka Saksamaa, Jaapani, Itaalia ja NSV Liidu geopoliitiliste huvisfääride piiritlemist käsitlevate Hitleri ettepanekute väga tõsise uUrimisega.
Nüüd on mulle selgunud, et eelläbirääkimised Molotovi ja Saksamaa suursaadiku Schulenburgi vahel 1941. aasta veebruaris-märtsis kajastasid mitte ainult Hitleri katset viia Stalin eksiteele ja tabada teda ootamatult äkkrünnakuga, vaid ka Saksa kõrgema juhtkonna kõhklusi sõja alustamiseks Nõukogude Liiduga enne võitu Inglismaa üle. Neid kõhklusi väljendasid nii meie hangitud informatsioon kui ka desinformatsioon lätlaselt, kes tegi koostööd gestaapoga. Nimelt seetõttu ei taganud saadud andmete usaldusväärsust isegi mitte kindlad allikad, kes teatasid Hitleri otsusest rünnata NSV Liitu (ettekanded Harnackilt ja Schultz-Boisenilt ning tuntud Saksa diplomaadi abikaasalt, Ribbentropile lähedaselt isikult, koodnimega „Juna") ajavahemikul september 1940 - mai 1941, viidates Göringile, sidusid nad ühel või teisel määral Hitleri poolt NSV Liidu vastu ettevalmistatava agressiooni võimaliku rahukokkuleppega inglastega.
Kahjuks seostasime meile saabunud informatsiooni põhjal õigete järelduste tegemise ilmselgetest ettevalmistustest sõjaks ka eelseisvate kõrgemal tasemel Saksa-Nõukogude läbirääkimiste tulemusega territoriaalsete probleemide üle, vastavalt teadetele Inglismaalt (Philby, Cairncross ja teised), ka võimaliku Inglise-Saksa sõja lõpetamise küsimustega. Mul on raske otsustada, kui tõsiselt kavatses Hitler tegelikult Staliniga kokkuleppele jõuda. Meenuvad andmed selle kohta, et kuni Hitleri lõpliku otsuseni astus Ribbentrop järjekindlalt välja sõja vastu Venemaaga, vähemalt seni, kuni pole reguleeritud Inglise-Saksa sõjaline vastasseis.
Kuigi Stalinit ärritasid saabunud luurematerjalid, üritas ta neid siiski kasutada, et püüda salajaste diplomaatiliste läbi-raäkimiste teel territoriaalsetes küsimustes ära hoida sõda ning samal ajal – see tejjtj ülesandeks otseselt meile - viia sakslaste sõjaväeliste ringkondadeni informatsioon, et Saksamaad ootab
179
vältimatult ees pikaajaline sõda Venemaaga. Rõhk asetati meje Uuralisse rajatud sõjatööstuslikule baasile, mis oli sakslaste sissetungi eest kaitstud.
Lõpliku otsuse kallaletungi kohta võttis Hitler vastu 14. juunil 1941, järgmisel päeval pärast TASS-i teadaannet kuulujuttude alusetusest Saksa-Nõukogude sõja kohta. Huvitav on siinjuures see, et TASS-i teade levis esmalt Saksamaal ja alles järgmisel päeval avaldati see „Pravdas".

Kahjuks nii meie sõjaline kui poliitiline luure, saanud oma käsutusse andmed rünnaku tähtaegade kohta ja hinnanud õigesti eelseisva sõja vältimatust, ei näinud ette hitlerlaste ülemjuhatuse panust välksõja taktikale. See oli saatuslik viga, kuna otsus välksõja kasuks näitas, et sakslased planeerisid oma rünnaku olenemata sellest, milline on Inglismaaga peetava sõja tulemus. Meie luure suureks puuduseks oli agentuuridelt saabunud informatsiooni nõrk analüüs. Sellise järelduse veenvaks tõestuseks on see, et alles sõja käigus loodi nii Luurevalitsuses kui ka NKVD-s osakonnad välisallikatest saabunud informatsiooni pidevaks läbitöötamiseks ja hindamiseks.

II. Sõja algus, diversioonitegevuse hoogustumine vaenlase tagalas

Sõja esimesel päeval tehti mulle ülesandeks juhtida kogu Nõukogude julgeoleku luure-diversioonitegevust Saksa armee tagalas. Selleks formeeriti spetsiaalne NKVD üksus - Siseasjade rahvakomissari Erigrupp. Minu määramine selle grupi juhiks vormistati rahvakomissari käskkirjaga 5. juulil 1941. aastal. Minu asetäitjad olid Aitingon, Melnikov ja Kakutšaja. Peasuundi võitluses Baltikumi, Valgevenesse ja Ukrainasse tunginud Saksa relvajõududega hakkasid juhatama Serebrjanski, Makljarski-Drozdov, Gudimovitš, Orlov, Kisseljov, Massja, Lebedev, Timaškov ja Mordvinov. Kõikide NKVD teenistuste ülemad ja üksuste komandörid olid vastavalt rahvakomissari käskkirja kohustatud osutama Erigrupile igakülgset toetust ja abi nii ini-
180
meste, tehnika kui ka relvastuse osas, et arendada luure- ja jjversioonitegevust Saksa vägede tagalas.
Erigrupi peamisteks ülesanneteks olid: luureoperatsioonide läbiviimine Saksamaa ja tema satelliitriikide vastu, partisanisõja organiseerimine, agentuurvõrgu loomine Saksa okupatsiooni alla jäänud territooriumidel ning Saksamaa ja meie luure vaheliste spetsiaalsete raadiomängude juhtimine, et desinformeerida vaenlast.
Me lõime kohe Erigrupi väeüksuse - NSVL NKVD Eriülesannetega üksiku motolaskurbrigaadi, mida eri aegadel juhtisid Gridnjov ja Orlov. Partei Keskkomitee ja Kominterni otsusel pakuti kõigile poliitilistele emigrantidele, kes asusid Nõukogude Liidus, võimalust astuda NKVD Erigrupi üksuse liikmeks. Brigaad formeeriti kohe sõja esimestel päevadel „Dünamo" staadionil. Meie alluvuses oli üle kahekümne viie tuhande sõduri ja komandöri, neist üle kahe tuhande välismaalase - sakslased, austerlased, hispaanlased, ameeriklased, hiinlased, vietnamlased, poolakad, tšehhid, bulgaarlased ja rumeenlased. Meie käsutuses olid parimad nõukogude sportlased, sealhulgas kergejõustiku- ja poksitšempionid, kes moodustasid diversioooniformeeringute tuumiku ja kes saadeti nii rindele kui ka vaenlase tagalasse.
Seoses luuretegevuse laiendamisega reorganiseeriti Erigrupp 1941. aasta oktoobris NKVD iseseisvaks 2. osakonnaks, mis jäi endiselt Beria otsesesse alluvusse. Mina olin samal ajal endiselt NKVD piiritaguse luure ülema asetäitja.
Sõda muutis järsult Nõukogude juhtkonna suhtumist luure-tegevusse ja saabuvasse informatsiooni. 1942. aastal viidi kiiresti läbi luureorganite reorganiseerimine. Kindralstaabis loodi kaks luurevalitsust: üks (ülem Kuznetsov) rinde ja kindralstaabi peseks teenindamiseks ja teine (eesotsas Iljitšoviga) piiritaguse luure koordineerimiseks neis riikides, sealhulgas ka USA-s, mis ei asunud Saksa okupatsiooni tsoonis.

NKVD Esimene Valitsus (luuretegevus) jagunes samuti kaheks: 4. Valitsus (endine Erigrupp ja seejärel ka 2. osakond eesotsas minuga), mis asus teostama luure-diversioonitööd
188
sakslaste ja jaapanlaste vastu nii meie territooriumil kui ka Euroopa ja Lähis-Ida okupeeritud riikides, ning 1. Valitsus (Fitin), mille tegevussfäär ulatus USA-sse, Inglismaale, Ladina Ameerikasse, Indiasse ja Austraaliasse. Sõjalaevastik jättis oma luurevalitsuse (Vorontsov) struktuurid muutmata.
1943. aastal rajas Sõjaväe Vastuluure SMERŠ iseseisva osakonna (Selivanovski) agentuuri ja diversioonigruppide saatmiseks Saksa vägede tagalasse. Luureosakond tegutses ka Partisaniliikumise keskstaabis.
Kuid see täitis põhiliselt vaid koordineerivaid funktsioone ega teostanud iseseisvat agentuurluuret Saksa vägede tagalas ilma sõjaväe- ja vastuluurega koostööd tegemata. Mingil määral ilmutasid iseseisvust vaid partei- ja komsomoliaktivistid, kes enamjaolt viisid läbi propagandatööd vaenlase tagalas. Kuid oma tegevuse olid nad siiski reeglina rajanud sellele, et nende tegevuse konspiratiivsuse kindlustavad meie sõjaväeluure ja NKVD.
Kogutud tähtis informatsioon edastati Stalinile, kuid luure-töö otsest koordineerimist teostasid algul Molotov, seejärel Golikov ning sõja lõpul Beria. Seoses lahingutegevuse algusega loodi lisaks sellele igas luurevalitsuses osakonnad väärtuslike andmete läbitöötamiseks ja analüüsiks, mis kergendas märkimisväärselt otsuste vastuvõtmist Peakorteris.
Sõja algul tundsime teravat puudust kvalifitseeritud kaadrist. Tegime Aitingoniga ettepaneku, et vanglatest vabastataks endised luure- ja julgeolekutöötajad. Beria küünilisus ja lihtsameelsus inimsaatuste üle otsustamisel avaldus selgesti tema reakt-sioonis meie ettepanekule.
Beriat ei huvitanud üldse, kas need, keda me tööle soovitasime, olid ka tegelikult olnud süüdlased või mitte. Ta esitas mulle vaid ühe küsimuse: „Kas te olete kindel, et me neid vajame?"
„Täiesti kindel," vastasin mina.
„Siis võtke ühendust Kobuloviga, las ta vabastab nad. Ja kasutage neid viivitamatult."
Sain soovitud inimeste toimikud läbivaatamiseks. Tegin järel-
182
duse, et kõik nad olid arreteeritud kõrgema juhtkonna - Stalini ja Molotovi initsiatiivil ja otsesel käsul. Kahjuks olid Spiegel-glas, Karin, Mali ja teised luurajad selleks ajaks juba maha lastud.
Pärast vabanemist olid mõned minu lähemad sõbrad jäänud Moskvas ilma elamispinnata, kuna nende perekonnad olid pealinnast välja saadetud. Niisiis asusid nad kõik elama minu korterisse Gorki tänaval, majja, kus asus sporditarvete kauplus Dünamo". Korrus kõrgemal elas Beria esimene asetäitja Merkulov, kes tuli mõne kiireloomulise küsimuse arutamiseks mõnikord alla minu poole. Meie kortereid kasutati ka konspiratiivsetel eesmärkidel kohtumisteks välismaa diplomaatidega. Juhtus nii, et Merkulov helistas mulle just sel ajal, kui võõrastetoas istusid üürilised ja kuna tal oli kavatsus korraks sisse astuda, et edasilükkamatuid probleeme arutada, tuli mul nad peita magamistuppa, et vältida rahvakomissari kohtumist vabadusse lastud endiste „kurjategijatega".
Nende nelja sõbra hulgas, kes minu korteris elasid, oli ka väga suurte kogemustega luuretöötaja Kaminski. Ta oli minu juures seni, kuni ta saadeti Žitomiri, sakslaste tagalasse. Näpits-prillide ning pintsaku, pükste ja vestiga meenutas Kaminski tüüpilist prantsuse ärimeest. Teda teele saates ei suutnud mu naine pisaraid tagasi hoida.

Kaminski ise aga otse kiirgas optimismi. Tema sõnul oli ta tööle tagasikutsumise üle tõeliselt õnnelik. Vürtsitades jutuajamist prantsuse anekdootidega, et mu naist pisutki rahustada, rääkis Kaminski sellest võimalusest kui suurest vedamisest, isegi kui ta peaks surma saama. Ta reedeti otsekohe pärast Žitomiri saabumist. Seda tegi õigeusu preester, kohaliku NKVD agent, kes selleks ajaks oli juba asunud koostööle gestaapoga. Kaminski märkas kohe konspiratiivkorterisse sisse seatud varitsust ja laskis enese maha. Tema saatusest kuulsime kolme-nelja kuu pärast. Need, kes temaga koos oud, lasti tulevahetuses maha. Teised varem vallandatud ja nüüd vanglast vabastatud tšekistid asusid küll tööle luureorganis kuid sedapuhku madalamates auastmetes. Enamus neist saadeti erigruppide eesotsas sakslaste tagalasse. Osa neist hukkus,
183
kuid mõned, nagu Medvedjev ja Prokopjuk, said sakslaste tagalas läbiviidud edukate partisanioperatsioonide eest Nõukogude Liidu kangelasteks.
1938.-1939. aastate repressioonid õpetasid mulle palju: ma ei olnud nüüd enam nii naiivne, et kirjutada alla nende oma sõprade rehabiliteerimise dokumentidele, kes vabastati vanglast 1941. aastal. Minu reputatsioon oli juba „määritud sidemete tõttu nende inimestega", kes olid arreteeritud kui rahvavaenlased. Selleks, et nende rehabiliteerimine näeks välja objektiivselt õigustatuna, palusin Fitinil alla kirjutada dokumentidele, mis olid hädavajalikud mulle eriti lähedaste inimeste taas rivvi astumiseks. See oli ettenägelik samm: aastatel 1946 ja 1953, kui mind süüdistati selles, et aitasin kaasa oma sõprade vabastamisele, kes olid tunnistatud rahvavaenlasteks, oli mul võimalik viidata Fitini allkirjale. Serebrjanski saatuses mängis minu palve ennistada ta 1941. aastal parteisse, saatuslikku rolli: 1953. aastal süüdistati teda, et tal õnnestus vältida kõrgeimat karistusmäära ainult tänu minutaolise reeturi eestkostele. Ta suri vanglas ülekuulamise ajal uurija Tsaregradski juures 1956. aastal.
26. juunil 1941. aastal määrati mind NKVD staabiülema asetäitjaks võitluses sakslaste langevarjudessantidega. 1942. aastal anti minu alluvusse dessantväelaste eliitüksus. Sellele lisati juurde veel transpordilennukite ja kaugpommitajate eskadrill. Kogu sõja vältel tegime tihedat koostööd kauglennuväe komandöri, marssal Golovanoviga, kes oli Aitingoni lähedane sõber juba sõjaväeakadeemia ajast.
Pärast sakslaste sissetungi kujunes situatsioon rindel, nagu teada, traagiliseks. Saksa tankiarmaada võimsus ületas kõik meie käsutuses olnud sellekohaste andmete põhjal eeldatu. Punaarmee lüüasaamise ulatus Baltimaades, Valgevenes ja Ukrainas oli lausa jahmatav. Kuni augustikuuni võtsime ette mitmeid diversioonioperatsioone, et päästa piiramisrõngasse sattunud Punaarmee üksusi, kuid meie plaanid ei õnnestunud: üksused olid hajutatud ning neid ei saanud enam kasutada partisanisõja arendamiseks.
184
Seejärel hakkasime koostöös rajoonide ja kohalike partei-organisatsioonidega saatma sakslaste tagalasse partisanifomeeringuid, lülitades nende koosseisu kogenud luureohvitsere ja radiste. Sõja-aastatel täitsid NKVD 4. Valitsus ja selle vää-koondised, nagu nähtub ametlikest dokumentidest, vastutusrikkaid ülesandeid, mis tulid Kõrgema Ülemjuhatuse Peakorterist (1941-1945), Moskva Kaitsestaabist (oktoober-detsember 1941), Läänerinde juhatajalt (1941-1943), Kaukasuse mäeaheliku leaitse staabist (1942-1943), Põhja-Kaukaasia rinde juhatajalt (1942-1943), Taga-Kaukaasia rinde juhatajalt (1942-1943), Keskrinde juhatajalt (1943) ja 1. Valgevene rinde juhatajalt (1943-1944).

Sõja-aastatel sai meie üksusest julgeolekuorganite luure- ja diversioonitegevuse peamine keskus vaenlase tagalas. Sellele kuulus tähtis roll massilise partisaniliikumise algatamisel ja arendamisel fašistliku armee tagalas. ÜK(b)P KK ja valitsuse määruse ,,Võitluse organiseerimisest Saksa vägede tagalas" täitmise kohaselt tekkisid juba sõja esimesel perioodil just nimelt NKVD Neljandate osakondade baasil esimesed partisaniüksused ja hävitusgrupid. Seoses Partisaniliikumise kesk-staabi loomisega 1942. aastal, andsime omalt poolt selle käsutusse arvukalt väesalku ja gruppe. Erilist rolli mängis meie aparaat massilise partisaniliikumise konspiratiivsuse kindlustamisel Valgevenes, Baltimaades ja Ukrainas.
Sealjuures aga, nagu järeldub 13. juulil 1942. aastal välja antud NKVD direktiivist, ei antud partisaniliikumise staapidele üle vaenlase tagalas tegutsevaid eriülesannetega luure-diversioonigruppe, luureagentuure, kullereid ja sidemehi ning residente sakslaste tagalas, samuti partisaniformeeringute omavahelist kirjavahetust (teated, ettekanded, raportid, raadiogrammid jne.).
Seda tohutut lahingualast tööd püüdsid lakkamatute laimujuttude, väljamõeldiste ja võltsingute abil moonutatud kujul näidata vaksbergid, bobrenjovid, rjazantsevid, petrovid ja teised, kes mustavad meie luurajate kangelaslikku võitlust fašismiga.
185
Vaenlase tagalasse saadeti üle kahe tuhande operatiivgrupi koguarvuga 15 000 inimest. Kakskümmend kolm meie ohvitseri said valitsuse kõrgema autasu - neile anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus. Üle kaheksa tuhande inimese autasustati ordenite ja medalitega. Marssalid Žukov ja Rokossovski pöördusid spetsiaalselt NKVD poole palvega eraldada neile NKVD 4. Valitsuse koosseisust rühmi vaenlase kommunikatsioonide hävitamiseks ja Punaarmee pealetungioperatsioonide toetuseks Valgevenes, Poolas ja Kaukaasias. 4. Valitsuse üksused ja eriülesannetega üksik motolaskurbrigaad hävitasid 157 000 saksa sõdurit ja ohvitseri, likvideerisid 87 kõrgemat ametnikku, paljastasid ja tegid kahjutuks 2045 vastase agentuurgruppi. Mulle ja Aitingonile oli tehtud ülesandeks juhtida kõiki neid operatsioone. NKVD ajaloos on see arvatavasti ainus peatükk, mille üle selle järeltulijad siiani uhked on. Kõigil ametlikel üritustel, mis on pühendatud järjekordsele Moskva või Stalingradi lahingu aastapäevale, samuti Valgevene vabastamisele, meenutatakse alati partisane ja põrandaaluseid, kes allusid meie juhtkonnale. Kuznetsov, Medvedjev, Prokopjuk, Vaupšassov, Karasjov, Mirkovski, Prudnikov, Šihhov, Kudrja ja Ljagin on meie inimeste silmis fašismivastase võitluse kangelased okupeeritud territooriumidel.
Alates 1945. aastast kuni 1992. aastani on meil välja antud ja avaldatud umbes viis tuhat raamatut ja artiklit Erigrupi ja 4. Valitsuse lahinguoperatsioonidest Suures Isamaasõjas. Neil aastail olin ma tegevteenistuses, siis mind arreteeriti, olin vanglas, lõpuks mind vabastati ja rehabiliteeriti. Mitte ühestki neist kirjutistest ei leia te minu nime. Dokumentides oli minu allkirja asemele pandud kolm punkti. Esialgu ei mainitud rnind salastatuse kaalutlustel, hiljem aga oli mu nimi juba määritud, kuna mind peeti süüdimõistetud kurjategijaks ja soovimatuks tunnistajaks.
Ma ei hakka üksikasjalikult kirjeldama nende sõdurite ja ohvitseride kuulsaid kangelastegusid, kes sõja-aastatel võitlesid koos minuga. Minu toimetatud kogumikes, mis on välja antud aastatel 1970-1992, on nimetatud üle kolme tuhande kangelase,
186
kes võitlesid eriülesannetega üksikus motolaskurbrigaadis. Aga järgnevalt tahaksin peatuda nõukogude luure tähtsaimatel operatsioonidel ja jutustada salajase sõja kangelastest, kellest teatakse üpris vähe, kuid kes mängisid märkimisväärset osa tolle aja sõjalis-poliitilistes sündmustes.

III. Legendaarne Kuznetsov

Olulise panuse meie luure diversioonioperatsioonide läbiviimiseks vaenlase tagalas andis partisanikoondis polkovnik Medvedjevi juhtimisel. Temal õnnestus esimesena jõuda välja hitlerlaste julgeolekuteenistuse erioperatsioonide juhi Otto Skorzenyni. Medvedjev ja Kuznetsov tegid kindlaks, et Saksa diversioonigrupid treenisid oma inimesi Karpaadi eelmäestikus, et rünnata USA ja Nõukogude saatkondi Teheranis, kus 1943. aastal pidi toimuma „Suure kolmiku" esimene konverents. Skorzeny löögirühmlased tegid ettevalmistusi Vinnitsa lähedal, kus tegutses Medvedjevi partisanisalk. Nimelt siia, natside poolt hõivatud territooriumile, oli Hitler paigutanud oma Peakorteri filiaali. Meie noor kaastöötaja, Wehrmachti vanemleitnandina esinev Nikolai Kuznetsov seadis sisse sõbralikud suhted Saksa eriteenistuse ohvitseri Osteriga, kes parasjagu otsis neid, kel oleks kogemusi võitluses vene partisanidega. Neid inimesi oli tal vaja operatsioonides Nõukogude kõrgema väejuhatuse vastu. Olles Kuznetsovile võlgu, pakkus Oster välja võimaluse maksta talle iraani vaipadega, mida kavatses Vinnitsasse tuua oma ärireisilt Teheranist. See teade, mis otsekohe edastati Moskvasse, langes kokku informatsiooniga teistest allikatest ja aitas meil ära hoida aktsioonid „Suure kolmiku" vastu Teheranis.
Kuznetsov (koodnimega „Puh" - „Udusulg") likvideeris isiklikult Galiitsias mitu Saksa kuberneri. Nõukogude inimeste vastase terrori organisaatoritele sooritas ta kättemaksuakte erakordse vaprusega otse päise päeva ajal Rovno ja Lvovi tänavatel. Riietatud sõjaväevormi, lähenes ta julgelt vaenlasele, teatas
187
talle langetatud surmaotsusest ja tulistas teda lühikese vahemaa tagant. Iga selletaolist, hoolega ettevalmistatud aktsiooni kindlustas lahingugrupp. Ükskord võttis teda vastu Poola ja Galiitsia administratsiooni ülem, Hitleri abi, gauleiter Erich Koch. Kuznetsov pidi ta tapma. Kui aga Koch ütles Kuznetsovile, et too võimalikult kiiresti oma üksusesse tagasi pöörduks, kuna Kurski lähedal algab lähema kümne päeva jooksul suur pealetung, võttis Kuznetsov vastu otsuse Kochi mitte tappa, et tal oleks võimalus pääseda tagasi Medvedjevi juurde ja edastada sealt kiire raadiogramm Moskvasse. Kuznetsovi informatsiooni sakslaste strateegilise pealetungi-operatsiooni ettevalmistustest kontrolliti Peakorteri ülesandel ja see leidis kinnitust okupeeritud Orjoli saadetud luurajate Aleksahhini ja Vorobjovi teadetes.
Kuznetsovi isiku ümber keerlevad iga liiki kuulujutud, mis panevad kahtluse alla tema võime nii kaua ja edukalt mängida saksa ohvitseri rolli. On olnud kuulda ka seda, et ta oli saadetud Saksamaale juba enne sõja algust. „Memoriaali" aktivistid ja endiste GULAG-i vangide organisatsiooni liikmed püüdsid siduda tema nime Siberist ja Volgamaalt Kasahstani deporteeritud sakslaste vastaste repressioonidega. Kuznetsovil polnud sellega mingit pistmist. Nagu ma juba varem mainisin, oli ta Siberi venelane, kes rääkis vabalt saksa keelt, kuna oli elanud sakslaste keskel. Tema kutsus tööle kohalik NKVD ja saatis 1939. aastal õppima Moskvasse. Teda koolitati individuaalse programmi järgi kui eriagenti, keda saaks vajaduse korral kasutada Saksa saatkonna vastu Moskvas. Kuna ta oli kena blondiin, siis võis teda vabalt sakslaseks pidada, ehk siis saksa päritoluga nõukogude kodanikuks. Tal oli Moskva artistide hulgas oma informaatorite võrk. Teda esitleti kui näitlejat nii mitmelegi välismaa diplomaadile. Tasapisi hakkasid Saksa saatkonna töötajad tähelepanu pöörama sellele huvitavale isikule, tüüpilisele aariatõugu noormehele, kes oli oma reputatsiooni veelgi kinnistanud asjatundlikkusega balleti alal. Teda juhendasid Vastuluurevalitsuse ülema

asetäitja Reichmann ja julgeoleku komissar intelligentsiga töötamise alal Iljin. Nende ülesandel
188
täitev Kuznetsov sai alati maksimaalset informatsiooni mitte ajnult diplomaatidelt, vaid ka sõpradelt näitlejate ja kirjanike seas. Agent Kuznetsovi isiklik toimik sisaldab andmeid temast kui enamiku Moskva balletiartistide armukesest, kellest mõningaid jagas ta asja nuvides ka Saksa diplomaatidega.

Kuznetsov võttis osa operatsioonidest Saksa diplomaatilise posti hõivamisel, kuna kullerid peatusid aeg ajalt hotellides „Metropol" ja „Natsionaal", mitte aga Saksa saatkonnas. Kasutades oma diplomaatilisi sidemeid, oli Kuznetsovil võimalus meid ette hoiatada, millal saabuvad kullerid ja millal hotellis viibivatel meie agentidel, kes olid varustatud vajalike foto-tarvetega, on võimalik kiiresti dokumente pildistada.

1942. aastal heideti Kuznetsov langevarjuga Rovno lähedale. Ta ilmus sinna Saksa intendanditeenistuse ohvitseri vormis. Meie kavandatud legendi järgi viibis Kuznetsov pärast haavatasaamist puhkusel ja talle oli tehtud ülesandeks organiseerida toiduainete ning soojade riiete kohaletoimetamine oma diviisi, mis asus Leningradi all. Ta esines sakslasena, kes oli mitu aastat elanud Baltikumis, kus ta mobiliseeriti. Tema sõnade järgi pöördus ta repatrieerituna Saksamaale tagasi alles 1940. aastal. Käis sõda, inimeste liikumine oli küllaltki intensiivne ning Abwehr’il ja gestaapol oleks kulunud rohkesti aega tema isiku kindlakstegemiseks. Kuznetsovi andis mulle üle Iljin. Saksa tagalas töötamiseks vajalikud dokumendid tegi talle austerlane Miller koos oma õpilase Gromuškiniga. Kuznetsovi ettevalmistamisel operatsioonideks sakslaste tagalas osales aktiivselt ka meie operatiivtöötaja Okun. Mul tuli veeta Kuznetsoviga palju tunde, et selgitada talle tema tulevasi ülesandeid. Mäletan teda kui inimest, kellel oli haruldane anne jääda lahinguülesannete täitmisel täiesti rahulikuks ja säilitada oma tegudes kaine mõistus. Kuid pikapeale hakkas ta liialt uskuma onia edusse ja tegi sellega saatusliku vea siis, kui püüdis ületada rindejoont, et kohtuda Punaarmee üksustega.

Sakslastega koostööd tegevad banderalased võtsid Kuznetsovi ja tema kaaslased kinni. See juhtus 1944. aastal ühes Lvovi
189
äärses külas. Meie juurdlus näitas, et Kuznetsov oli end käsi granaadiga õhku lasknud: avastasime gestaapo arhiividest telegrammi, milles banderalased teatasid gestaapole Punaarmee ohvitseridegrupi kinnivõtmisest, kelle hulgast üks oli kandnud saksa vormi. Banderalased arvasid, et seda inimest, kes tulevahetuses tapeti, oligi Saksa eriteenistus kogu selle aja edutult taga otsinud. Sakslastele anti üle mõned võltsitud dokumendid mis meie olime valmistanud ooberleitnant Paul Sieberti nimele (Kuznetsovi pseudonüüm) ja osa Kuznetsovi ettekandest Keskusele kahtlastest üksikasjadest Saksa kõrgemate ametiisikute hävitamise kohta Ukrainas. Talle anti postuumselt Nõukogude Liidu Kangelase nimetus. Kuna Kuznetsov ei olnud abielus siis võttis autasu vastu tema vend. 1991. aastal oleks Kuznetsov saanud kaheksakümne aastaseks. Ma esinesin tema mälestusele pühendatud õhtul KGB klubis.

Partisanide lahingugruppide operatsioonid omandasid mõnikord strateegilise iseloomu ja mängisid tähtsat osa tagala ühendusteede desorganiseerimises, kui 1944. aastal algas meie pealetung Valgevenes. Need operatsioonid on tuntud kui „Rööpasõda" või „Kontsert". Vahetult enne meie pealetungi Valgevenes viisime rivist välja peamised raudteeliinid, mida mööda varustati Saksa armeed.

IV. Moskva kaitsmine

Eriülesannetega üksiku brigaadi partisanid osutasid Punaarmee väeosadele lahingutes Moskva all küllaltki olulist abi. Kui sakslased olid 1941. aasta sügiseks jõudnud pealinna lähistele, sai meie üksik brigaad ülesande kaitsta iga hinna eest Moskva keskust ja Kremlit. Meie inimesed asusid positsioonidele Ametiühingute Majas, Kremli vahetus läheduses. Sellel pealinnale nii kriitilisel momendil oli meie brigaad arvatavasti ainus lahinguformeering, millel oli küllaldaselt miine ja inimesi, keS olid võimelised neid paigaldama. Kindralstaabi ja Žukovi enda otsesel korraldusel mineerisime nii kaug- kui lähijuurdepääsud
190
Moskvale, meie motoriseeritud üksus aitas aga likvideerida saksa mootorrattureid ja soomustransportööre, mis murdsid kaitsest läbi Moskva jõe sillale Šeremetjevo lennujaama rajoonis. Sealt sakslased enam Moskvale lähemale tungida ei suutud. Nende päevade mälestuseks seisavad täna siin tohutu suured tankitõrjerahnud - pealinna kaitsjate mehisuse sümbolid.
Juhuks, kui sakslastel peaks õnnestuma linn vallutada, mineeris meie brigaad Moskvas rea hooneid, kus Saksa kõrgem ülemjuhatus oleks võinud pidada oma nõupidamisi, lisaks teisi tähtsamaid rajatisi nii pealinnas kui selle ümbruses. Mineerisime ka mitmed valitsuse suvilad Moskva lähedal (tõsi küll, nende hulgas ei olnud Stalini suvilat). Meie Makljarskiga instrueerisime noort töötajat Igor Stšorsi, kes astus NKVD teenistusse 1940. aastal, varustasime ta dokumentidega ja sokutasime tööle veemajanduse peainseneriks Moskva eeslinna, Stalini suvila lähedale. Juhul, kui sakslased oleksid selle rajooni hõivanud, pidi tema kasutama veevärgi- ja kanalisatsioonisüsteemi diversioonideks ja agentide varjamiseks. Pommitamiste tulemusena langes osa veevärgitorustikust rivist välja, mis häiris Stalini suvila normaalset veega varustamist. Stšors juhatas remonditöid, mida tegid kaitsemeeskonna töötajad. Avarii õnnestus kiiresti likvideerida, kolme tunniga. Teda autasustati ordeniga „Austuse märk", kuid autasu ta ei saanud, sest see oli määratud inimesele, kelle dokumente Stšors kasutas tööle asumiseks, aga tol ajal ei saanud paljastada tema õiget nime. 1945. aastal saadeti Stšors Bulgaariasse, kus ta pidi kindlustama uraani hankimise ja toimetamise Nõukogude Liitu meie äatomitööstuse vajadusteks.
Pärast arreteerimist 1953. aastal sain teada, et mind süüdistatakse ka selles, et kavatsesin kasutada valitsuse suvilatesse paigutatud miine Nõukogude juhtide hävitamiseks. Uurijad väitsid, et miine võis panna Beria käsul plahvatama kaugjuhtimise teel, Stalini järglaste hävitamiseks. Kõik see oli jõhker väljamõeldis.
1941. aasta oktoobris ähvardas Moskvat tõsine oht ja Beria laskis meil organiseerida linnas luurevõrk pärast sakslaste
191
sissetungi. Meie perekonnad olid evakueeritud, nagu ka enamik NKVD töötajaist. Kolisime Lubjankalt üle tuletõrjekooli ruumidesse Moskva põhjapoolses eeslinnas, Kominterni staab lähedal. Istusin toas koos Serovi, Tšernõšovi ja Beria asetäitja Bogdan Kobuloviga. Kasutasime seda ruumi NKVD tagavara komandopunktina, mis loodi juhuks, kui sakslased oleksid meie kaitsest läbi murdnud ja linnas alanuks lahingutegevus.
Moskvas organiseerisime kolm üksteisest sõltumatut luurevõrku. Ühte juhtis minu vana sõber Ukrainast major Drozdov (sai hiljem kindraliks). Konspiratsiooni silmas

pidades tehti temast Moskva apteekide valitsuse ülema asetäitja. Ta pidi juhul, kui Moskva oleks hõivatud, muretsema ravimeid Saksa väejuhatusele ja võitma nende usalduse. Pealinnas teda ei tuntud, kuna ta oli määratud Moskva miilitsaülema asetäitjaks kõigest mõni kuu enne sõja algust. Väga suurt tööd põrandaaluste ettevalmistamisel ja meie agentuuri mobiliseerimisel sakslaste diversioonide nurjamiseks Moskvas tegi Fedossejev - NKVD Moskva Vastuluurevalitsuse osakonna ülem. Meie liinis vastutasid selle töö eest Makljarski ja Massja. Üheks põrandaaluseks valis Beria välja Mešiki - 1953. aastal lasti ta koos Beriaga maha. Paralleelselt nende kahe agentuurvõrguga lõime veel ühe autonoomse grupi, kes pidi hävitama Hitleri ja tema lähikonna, kui nad oleksid ilmunud Moskvasse pärast selle vallutamist. Operatsiooni läbiviimine tehti ülesandeks helilooja Knipperile, Olga Tšehhova vennale ja tema naisele Marina Garikovnale. Põrandaalust tegevust pidi juhtima NKVD Vastuluure Peavalitsuse ülem Fedotov.
Mitmetes raamatutes, iseäranis Hruštšovi memuaarides räägitakse sõja esimestel päevadel Stalinit vallanud paanikast. Omalt poolt võin öelda, et mina ei märganud midagi taolist. Stalin ei varjunud oma suvilasse. Kremli külastajate ülestähendused külalisteraamatus näitavad, et ta võttis regulaarselt inimesi vastu ja jälgis ise iga päevaga järjest halvenevat olukorda. Kohe sõja algusest peale võttis Stalin Kremlis vastu Beria ja Merkulovi kaks või kolm korda päevas. Tavaliselt pöördusid nad tagasi NKVD-sse hilja õhtul, aga mõnikord andsid oma
192
käsud edasi otse Kremlist. Mulle tundus, et juhtimis- ja kontrollmehhanism käskude täitmise üle töötas igasuguste tõrgeteta. Elasime Aitingoniga neil päevil sügavas usus lõplikku võitu sakslaste üle, mida võis suurel määral seletada sellega, et igapäevane juhtimine kõrgemalt poolt toimus rahulikus ja asjalikus miljöös.
Pean märkima, et mõnikord oli erakordselt raske täita meile antud käske. 1941. aasta oktoobris kutsuti mind Beria kabinetti, kus viibis ka Melnikov ning kästi mineerida tähtsamad ehitused Moskvas ja selle ümbruses: peamised raudteejaamad, kaitsetööstuse objektid, mõned elumajad, osa metroojaamu ja „Dünamo" staadion. Lõhkeaine pidi olema valmis juba kahekümne nelja tunni pärast. Nägime ööpäev läbi vaeva, et seda käsku täita. Malenkov ja Beria töötasid aga samal ajal ilma puhkuseta rahulikult NKVD-s Lubjankal.
6. novembril 1941. aastal sain kutse Oktoobrirevolutsiooni aastapäevale pühendatud pidulikule koosolekule. Need kogunemised olid traditsiooniliselt toimunud Suures Teatris, kuid lähtudes julgeoleku kaalutlustest, koguneti seekord metroojaama „Majakovskaja" platvormile. Sõitsime eskalaatoriga alla ja väljusime platvormile. Ühes küljes seisis avatud ustega elektrirong, kus olid lauad võileibade ja karastusjookidega. Platvormi lõppu oli paigutatud tribüün Poliitbüroo liikmetele. Valitsus saabus rongiga platvormi teisest küljest. Stalin väljus vagunist Beria ja Malenkovi saatel. Koosoleku avas Moskva linnanõukogu esimees Pronin. Stalin esines umbes pooletunnise kõnega. Minule avaldas tema kõne sügavat muljet: juhi kindlus ja tugevus veensid mind, et me suudame vaenlasele vastu astuda. Järgmisel päeval toimus Punasel väljakul traditsiooniline Paraad, mis vaatamata ohtrale lumesajule, viidi läbi tohutu entusiasmiga. Minu loal oli tempel: „Läbipääs kõikjale", mis tähendas, et ma võisin minna ka Mausoleumi peatribüünile, kus seisid paraadi vastu võtvad Nõukogude juhid.

Beria ja Merkulov teatasid mulle, et kui juhtub midagi erakordset, pean sellest otsekohe neile ette kandma, minnes Mausoleumi
193

tribüünile. Tegelikult oligi situatsioon kriitiline: sakslaste eelüksused asusid linnale üsna lähedal. Paraadi teenindavate operatiivtöötajate hulgas olid meie teenistuse sideosakonna ülem, noor Ficsher ja radist vajaliku varustusega. Hoidsime pidevat sidet Moskvat kaitsva brigaadi staabiga. Lumesadu oli nii tihe, et sakslased ei saanud löögi andmiseks Punasele väljakule pommituslennukeid välja saata. Paraadil osalevatele vägedele oli antud lühike käsk: mis ka ei juhtuks, jääda rahulikuks ja hoida distsipliini. See paraad kinnistas veel rohkem usku meie võimesse kaitsta Moskvat ja saavutada lõpuks võit vaenlase üle.

V. Sorge. „Punane kapell" hitlerlaste tagalas

Isegi neil, meie riigile nii ärevatel päevadel, otsisime vaenlase nõrku külgi, et pöörata sündmuste käiku meie kasuks. Meil õnnestus saada väärtuslikku informatsiooni krahv Nelidovilt, endiselt tsaariarmee ja valgekaardi ohvitserilt, tähtsalt topelt-agendilt, kes töötas nii Abwehri kui inglise luure kasuks. Canarise ülesandel võttis krahv Nelidov osa Saksa kindralstaabi strateegilistest „sõjamängudest" aastatel 1936-1937. Vahetult enne sakslaste sissetungi Poolasse (tema oli sel ajal luuremis-siooniga Varssavis), arreteeris Nelidovi Poola vastuluure. Pärast Lääne-Ukraina hõivamist 1939. aastal, leidsime ta Lvovi vanglast ja tõime Moskvasse.
Nelidoviga tegelesid Vassili Zarubin, Zoja Rõbkina ja NKVD luure saksa suuna ülem Pavel Žuravljov. Aastatel 1941— 1942 kavatseti Nelidovit kasutada Moskvas asuvate inglise luureagentide vastu. Žuravljov, Rõbkina ega mina ei omistanud tookord erilist tähtsust Nelidovi tunnistustele, et Abwehr on orienteeritud peamiselt luure- ja diversioonitegevusele välksõja tingimustes. Kuid olukord muutus järsult pärast meie kaotusi sõja esimestel päevadel ja kuudel. Niisiis pöördusime tagasi Nelidovi esimese ülekuulamise juurde. Tema tunnistusi kõrvutati materjalidega, mis olime saanud 1937. aastal Spiegelglasilt sõjalis-strateegiliste „mängude" kohta Wehrmachti
194
staabis ja nii tuli ilmsiks sakslaste panus välksõjale. Stalin reageeris meie teatele viivitamatult. Nelidovi üksikasjaliseks ülekuulamiseks ja kõigi NKVD 30. aastate operatiivdokumentidega tutvumiseks saabusid kohale Punaarmee Luurevalitsuse ülem Golikov ja kindralstaabi Operatiivvalitsuse ülem, kindralmajor Vassilevski. Neile avaldasid sügavat muljet tema informeeritus, sidemed ja andmed Saksa kõrgema ülemjuhatuse meeleoludest.
Nelidov jutustas, et sakslased võivad meid lüüa vaid juhul, kui sõda kestab ainult kaks või kolm kuud. Kui nad aga selle ajajooksul ei hõiva Leningradi, Moskvat, Kiievit, Donbassi, põhja Kaukaasiat ja muidugi Bakuud selle naftaga, siis on Saksamaa kallaletung määratud läbikukkumisele. Tohutu hulk tanke ja motoriseeritud üksusi, mis on välksõjaks hädavajalikud, võisid efektiivselt tegutseda vaid küllaltki hästi arenenud teedevõrguga territooriumil, aga pikaleveniva sõja pidamiseks ei olnud sakslastel piisavalt kütusereserve, eriti puudutas see Saksa laevastikku, sealhulgas ka allveelaevu.
1941. aasta oktoobris ja novembris saabus Berliinist usaldusväärne informatsioon, et Saksa armee oli peaaegu ammendanud lahingumoona-, nafta- ja bensiinivarud, mis olid mõeldud aktiivsete pealetungioperatsioonide jätkamiseks. Kõik osutas sakslaste pealetungide peatsele seiskumisele. Need andmed edastas Arvid Harnack (koodnimi „Korsiklane"), antifašist ja Saksamaa majandusministeeriumi nõunik. Ta oli kuulsate kirjanike ja filosoofide perekonna liige ning värvati koostööle ühe oma visiidi ajal

Nõukogude Liitu 1932. aastal. Sellest ajast alates varustas ta tervelt kümne aasta vältel Nõukogude luuret vajaliku informatsiooniga, kuni ta paljastati. 1942. aasta detsembris mõisteti ta süüdi ja poodi üles. Tema naine, ameeriklanna Mildred Fish Harnack, kellega ta oli tutvunud õpingute ajal Wisconsini ülikoolis, arreteeriti samuti ja hukati 1945. aas-tal antifašistliku tegevuse pärast.
1939. aasta märtsis, kui minust sai NKVD luureülema asetäitja, kujunes minu üheks peamiseks ülesandeks illegaalide juurutamine Lääne-Euroopas ja agentuurvõrgu loomine, mis oli seotud sakslastega, kel oli diplomaatiline puutumatus. See
195
puudutas eriti Saksamaad, mis oli kogu meie töös tähelepanu keskpunktiks. Pärast 1937.-1938. aastate repressioone hakkasin Saksa küsimustega luures tegelema uued inimesed ja meie kontaktid ajutiselt katkesid. Võeti vastu otsus neid kontakte järsult aktiviseerida. Aleksander Orlovi põgenemine 1938. aastal seadis kahtluse alla Välisosakonna juhtiva kaadri: arreteeriti Spiegelglas, Mali, Belkin, Serebrjanski ja teised kaastöötajad kes kontrollisid meie agentuurvõrke Lääne-Euroopas, niis omakorda tegi oluliselt raskemaks luurealase informatsiooni hankimise. Kui mina seda lõiku juhtisin, tuli mul saata piiri taha uusi ja sageli kogenematuid inimesi. Selle tulemusena vähenes järsult luureandmete saabumine Lääne-Euroopast alates 1938. aasta novembrist kuni 1939. aasta märtsini. Beria ja Stalini 1939. aastal vastu võetud otsus avada vastava kaadri ettevalmistamiseks spetsiaalne luurekool, tähendas aga seda, et me saame esimesed spetsialistid mitte varem kui kahe aasta pärast. Seejuures muutus vajadus selle kaadri järele üha teravamaks. Meile oli hädasti vaja uusi inimesi. Olukord pingestus iga päevaga: Hitler valmistus hõivama Poolat. Aina selgemaks kujunes perspektiiv sõja vallapuhkemisest Euroopas. Stalin nõudis Berialt üksikasju Saksa sõjaliste formeeringute ja Berliini strateegiliste plaanide kohta.
Kuna neist, kes varem vastutasid agentuurvõrgu eest Lääne-Euroopas (Orlov Hispaanias, Krivitski Hollandis, Reiss ja Steinberg Šveitsis), said kas ülejooksikud või repressiooniohv-rid, oli äärmiselt raske veenda Beriat ja Merkulovit minema välja riskile ja aktiviseerima neidsamu struktuure, mida nad ise omal ajal juhtisid. Õnneks ei represseeritud mitte kõiki, kes tegelesid agentide valimise ja värbamisega. Mõned neist, näiteks Lang, Parparov, Fisher-Abel ja Girchfeldt olid kirjas ajutiselt tegevreservis, kuni kõrgemal pool otsustati nende edasine saatus. Berliinis ja Pariisis olid endiselt meie inimesed. Oma tegevuse taastas Cambridge'i grupp, hoolimata kartustest, et sellele võis valgust heita Läände põgenenud Orlov. Lõppude lõpuks õnnestus mul veenda Fitinit, et meil tuleb siiski riskee-
196
rida ja taastada oma vanad agentuursidemed, olgu see nii ohtlik kui tahes. Kandsime oma otsusest ette Beriale ja tema toetas jueid- Raske otsus - taastada pool aastat tagasi katkenud kontaktid meie agentidega, võeti siiski vastu, kuigi me kartsime, et selle aja jooksul on mõned neist juba ümber värvatud. Kuid 0li 1940. aasta aprilli lõpp ja silmapiiril paistis üha selgemini läheneva sõjaohu viirastus.
Mäletan, et just siis otsustati ka Kim Philby edasine saatus. Kui Londonist küsiti sanktsiooni tema ülemineku kohta Briti luure staapi, andsin isiklikult nõusoleku, tingimusel, et ta võtab vabatahtlikult vastu otsuse „kahekordse mängu" suhtes, arves-tades sellega kaasnevat erilist riski.
Philby tulek operatiivtööle Nõukogude luuresse ei pannud mitte ainult teda keerulisse olukorda, vaid püstitas ka hoopis uut moodi küsimuse tema usaldusväärsusest tähtsaima infoallikana vastase kavatsuste kohta.
Luures kehtib kord, et kõigi vastase eriteenistusest värvatud allikate teated kuuluvad kohustuslikus korras ülekontrollimisele. Philby, kes teatas Briti luure käsutuses

olevatest andmetest Moskvas töötava Briti saadiku Cripsi vestluse kohta välisasjade rahvakomissari asetäitja Võšinskiga ja saatkonna telegrammist Suurbritannia välisministeeriumile 15. ja 28. märtsil 1941. aastal, ei andnud täielikult edasi nende dokumentide sisu. Telegrammi sõnastuses ei olnud ära toodud andmeid inglaste ja ameeriklaste omavahelistest, kooskõlastatud sammudest, mis võetakse ette, et hoida suhteid Nõukogude juhtkonnaga. Vahepeal saabus tunduvalt mahukam informatsioon nende küsimuste kohta Suurbritannia välisministeeriumi töötajalt Macleanilt. NKVD Luurevalitsuse analüütik, alampolkovnik Mordšinskaja, 1960-1970. aastatel tuntud filosoof, Teaduste Akadeemia Filosoofiainstituudi professor, kahtlustas kokkuvõttes Philbyt ebasiiruses ja osavõtus Briti luure poolt käiku lastud desinformatsiooni operatsioonist. Philby elas ja lootas nende kahtlustuste all pikki aastaid. Keskuses räägiti mulle, et ta pidi Moskvas isegi 1960. aastatel läbima esialgu lojaalsuse kontrolli alandava protseduuri.
197
Prantsusmaale saadeti uueks residentuuri ülemaks Vassilevski, kes pidi taastama katkenud sidemed. Grupp ohvitsere said lähetuse Saksamaale, Soome, Poolasse ja Tsehhoslovakkiasse. Neil läks vaja umbes pool aastat, et kontrollida olukorda meie agentuurvõrgus ja selle usaldusväärsust, sest viimasel ajal olid kontaktid katkenud. Aastatel 1939-1940 taastasime sidemed ja asusime aktiivselt tööle. Sõjaväeluure ja NKVD loodud põrandaalune võrk tuntud „Punase kapelli" nime all, tegutses peaaegu kogu Teise maailmasõja vältel. „Punase kapelli" agendid andsid Keskusele raadio teel edasi kodeeritud teateid.
Mõni sõna sellest, kuidas see kõik praktikas teoks sai. Sõjaväeluurel oli oma agentuurvõrk Saksamaal, Prantsusmaal, Belgias ja Šveitsis ning see tegutses täiesti sõltumatult NKVD-st. Aastatel 1938-1939, enne sõja algust, osutusid sõjaväelased küllaltki ettenägelikeks ning saatsid Prantsusmaale ja Belgiasse kaks oma kaastöötajat - Trepperi ja Gurevitši koos radistidega, et nad asuksid tööle sõjaaja tingimustes. Sel perioodil oli sõjaväelastel ka oma illegaalne agentuurvõrk Šveitsis, mida juhtisid endine Kominterni Ungari sektsiooni töötaja Šandor Rado ja Ursula Kutšinskaja (koodnimi „Sonja"), kellest hiljem, 1941. aastal sai sidepidaja meie ja Inglismaal töötava saksa füüsiku Klaus Fuchsi vahel.
Residentuuride ja operatiivtegevuse ettevalmistamisel Lääne-Euroopas sõjaseisukorras üleminekuks illegaalsesse olukorda, tehti tõsiseid vigu. Trepperi, Rado ja Gurevitši agentuurvõrk oli liiga tugevalt seotud juudi rahvusest allikatega, mis tegi selle haavatavaks Saksa eriteenistuste poolt. Luure valitsuse juhtkond, nagu ka NKVD Välisosakond, ei olnud pidanud vajalikuks anda radistidele vastavat väljaõpet sidepidamiseks sõja tingimustes. Sõja eelõhtul õnnestus NKVD-1 luua võimas agentuurvõrk Saksamaal, mida juhtisid Amajak Kobulov, Korotkov ja Žuravljov. Sõjaväelisel luurel olid Saksamaal samuti tähtsad agendid - Ilsa Schtebe välisministeeriumi pitsatite osakonnas ja Rudolf Schelia, tähtis Saksa diplomaat. 1941. aasta juunis, kui Saksamaa tungis kallale NSV Liidule,
198
puudus meie luurel tsentraliseeritud kontroll kõigi nende agentuurvõrkude üle, mis saatsid oma teateid üksteisest sõltumata, punaarmee Luurevalitsus oli paremini ette valmistatud selleks, et kullerite ja diplomaatilise postiga tegelemiselt lülituda ümber põrandaalusele raadiosidele: agentidel oli vajalik varustus olemas. Meie aga saatsime alles 1941. aasta aprillis Lääneeuroopa residentuuridele korralduse asuda tegema ettevalmistusi tööks läheneva sõja tingimustes. Euroopas asuvaid Amajak Kobulovit ja Korotkovi kohustati kiirendama radistide õppusi ja kindlustama neid usaldusväärse aparatuuriga, samuti looma dubleerivaid raadiokorterid.

Schultz-Boisen („Vanem"), Harnack („Korsiklane") ja Kuckhoff („Vanamees") olid Kobulovi ja Korotkovi poolt halvasti instrueeritud, rikkudes elementaarseid konspiratsioonireegleid pidasid nad otsesidet. Pealegi oli kõigil kolmel üks radist. Kaotanud ebakvaliteetse aparatuuri ja meie agentidega koos tegutsevate radistide oskamatu töö tõttu side Berliiniga 1941. aasta oktoobris, tegid Sõjaväe Luurevalitsus ja NKVD andestamatu vea. Brüsseli resident Gurevitš („Kent") sai raadio teel šifreeritud telegrammi, mille kohaselt tal tuli sõita Berliini, kaasas raadiosaatja. Selle andis ta edasi „Korsiklasele" ja „Vanemale". Jõudnud Brüsselisse tagasi, saatis „Kent" raadio teel kinnituse ülesande eduka täitmise kohta, andes samas Moskvasse edasi ka Berliinist saadud informatsiooni nendest raskustest, mis olid sakslastel varustuse ja reservide täiendamise osas, Saksa ülemjuhatuse realistliku hinnangu välksõja läbikukkumisele ja vaenlase võimaliku pealetungi aja 1942. aasta kevad-suvel eesmärgiga hõivata meie naftatööstusette-võtted.
Sedavõrd väärtuslikud andmed, mis saadi 1941. aasta aovembris ja mis leidsid kolme kuu pärast kinnitust, edastati ka valitsusele, kuid kahjuks ei mänginud need olulist rolli, Astades seda, et 13. detsembril 1941. aastal võttis Saksa vastuluure kinni „Kenti" radisti ja šifreerija koos koodidega. Gestaapole ei valmistanud erilisi raskusi pärast kinnivõetute lühi-
199
kest töötlemist arreteerida 1942. aastal „Punase kapelli" juhid Berliinis ja teistes Lääne-Euroopa linnades.
5. augustil 1942. aastal heitsime Saksamaale kaks meie agenti-langevarjurit - Artur Hessleri ja Albert Barti. Sakslased aga hoidsid juba tähelepanu all seda gruppi, millega nad olid saadetud ühendust võtma, ning nad arreteeriti. Hessler hukkus gestaapos, Barti aga värbasid sakslased ja ta hakkas meiega läbi viima raadiomängu, mille me muide kohe ka avastasime Ülekuulamise ajal andis Bart välja meie agendi Willi Lehmani („Braitenbach"), kes tegi meiega koostööd juba 1935. aastast. Lehman töötas gestaapos ja varustas meid erakordselt tähtsa informatsiooniga. Aastatel 1935-1941 andis ta meile edasi äärmiselt tähtsad materjalid gestaapo kavandatud plaanidest oma agentuuri sisseseadmise kohta vene emigrantide hulgas ja põrandaalustes kommunistlikes ringkondades. Lehmanilt saime ka teada, millised Poola vastuluure allikad olid ümber värvatud ja sakslaste poolt kasutusele võetud pärast poola residendi Sosnovski paljastamist Berliinis 1936. aastal. Pealegi sattus viimane meie kätte 1939. aastal ja andis üksikasjaliku kirjelduse Poola agentuuri võimalustest Saksamaal. Lehman arreteeriti otse tänaval ja hukati salaja, ilma kohtuta. Gestaapo teatas tema naisele, et mees on kadunud ja teda otsitakse hoolikalt. Pärast sõda leidsime Pletzensee vangla arhiividest vaid tema registreerimiskaardi - teisi jälgi temast järele ei jäänud. Lehman oli sõja-aastatel ainus gestaapo ohvitser, kes tegi meiega koostööd. Gestaapo arhiividest avastasime andmeid ka „Punase kapelli" kohta. Seal figureeris küll Barti nimi, kuid Lehmani isegi ei mainitud. Võimalik, et see oli seotud sooviga mitte heita varju gestaapole, kelle ridadesse sattus nõukogude agent. Ei saa ka välistada, et gestaapo kartis sellest Hitlerile ette kanda. Barti võtsid vangi inglased ja ta anti meile üle 1946. aastal. Ta toimetati Moskvasse, mõisteti süüdi reetmises ja lasti maha.

Mõni sõna Sorge („Ramzai") tööst Tokyos. Informatsiooni, mis saabus selle liini kaudu peaminister Konoe ringkonnast ja
200
avaldustesse, mida tegi Saksa suursaadik Otta, suhtuti Moskvas mõningase umbusuga. Asi polnud mitte ainult selles, et Sorge värbasid 20.-30. aastatel Punaarmee

Luurevalitsuse ülemateks olnud Berzin ja Borovitš, kes hiljem represseeriti. Veel enne, kui arreteeriti Borovitš, kes otseselt kureeris Sorget, sai viimane kõrgemalt juhtkonnalt sanktsiooni koostööks Saksa sõjaväeluurega Jaapanis. Loa ta küll sai, kuid langes toos sellega ka kahtluse alla, kuna sedasorti eriagente tavaliselt ei usaldata ja kontrollitakse regulaarselt üle kõikides eriteenis-tustes. Luurevalitsuse ülema kohustusi täitev Gendin rõhutas oma ettekandes Stalinile 1937. aastal, et väärtagent Sorge mängib topeltmängu, hankides informatsiooni ka Ottale, Saksa Abwehri residendile Tokyos, ning tegi järelduse, et nimetatud agendi kui infoallika suhtes ei saa ilmutada täielikku usaldust.
Sorge tragöödia seisnes selles, et meie ülemjuhatus ei kasutanud tema kangelasliku töö tulemusena saadud andmeid. Erakordselt tähtsad teated Jaapani eelseisvast kallaletungist USA-le ja Jaapani mitteühinemisest Saksa agressiooniga NSV Liidu vastu septembris-oktoobris 1941. aastal jäidki seisma meie arhiividesse. Kaug-Ida diviisid paisati Moskva alla 1941. aasta oktoobris ainult seetõttu, et Stalinil ei olnud parajasti teisi lahinguvalmis reserve. Kui seejuures ka võeti arvesse Sorge informatsiooni, siis otsuste vastuvõtmisel ei mänginud see olulist rolli. Teated sellest, et jaapanlased ei kavatse meiega sõdima hakata, saabusid regulaarselt alates 1941. kuni 1945. aastani meie kontrollagentidelt, kellest üks töötas Jaapani saatkonna nõunikuna Moskvas ja teine Kvantungi armee sandarmeeriateenistuse ülemana, varustades meid lisaks ka andme-tega jaapani väekoondiste dislokatsiooni kohta Mandžuurias. Peale selle õnnestus meil dešifreerida Moskvas asuva Jaapani saatkonna kirjavahetus Tokyoga, millest järeldus, et Jaapan ei kavandanud sissetungi NSV Liitu 1941. aasta oktoobris.
Sorge käitumine uurimise ajal, pärast tema arreteerimist Jaapani võimude poolt, kutsus Moskvas esile tõsise ärevuse, ^a oli rikkunud Nõukogude luure põhimõtet: mitte kunagi unistada end süüdi ükskõik millist liiki spionaažis Nõukogude
201
Liidu kasuks. Kuigi arreteeritud agentide ja luurajate väljavahetamist praktiseeriti 30. aastatel küllaltki harva, mindi mõnikord siiski selle peale välja. Poolakad näiteks vabastasid meie illegaali Feditškini 1930. aastal, ameeriklased NKVD residendi New Yorgis Ovakimjani 1941. aasta septembris. Arvestades Sorge tunnistusi, ei tõstatanud Luurevalitsuse juhtkond üldse küsimust tema võimalikust väljavahetamisest.
1942. aasta augustiks oli „Punane kapell", mille koosseisus oli ka Sõjaväeluure ja NKVD agente, Berliinis likvideeritud. Kuid Saksamaale jäi alles rida tähtsaid infoallikaid ja mõjutus-agente. Mõned agendid Hamburgi grupist, mille lõid Sere-brjanski ja Aitingon ning mis polnud seotud Harnacki-Schultz-Boiseni grupiga, seadsid end sisse „Farben Industrie" ja „Thysseni" kontsernides Hamburgi sadamas, jäid puutumata ning läksid põranda alla. Arreteerimist vältis ka agent „Juna", kes tegutses Ribbentropi ametkonnas - Saksa Välisministeeriumis. Ennast ei olnud kompromiteerinud Olga Tšehhova ja poola vürst Janus Radziwill. Kuid puudusid usaldusväärsed sidemehed, kes oleksid nendega kontakti pidanud. Kaks meie agenti - rootsi ettevõtja Strindberg („Gustav") ja populaarne näitleja Karl Gerhard („Sansonett") sobisid kõige enam ehk kulleri rolli. Strindbergi sõidud Saksamaale ei andnud tulemusi, aga Gerhardi peilisid sakslased õige pea välja, kuna ta ei varjanud oma Hitleri-vastaseid meeleolusid. Agentuurvõrk Prantsusmaal ja Šveitsis töötas edasi.

VI. Inglise luure topeltmäng koos „Punase kapelli" kasutamisega fašistide tagalas

1941. aasta algul lõi Vassilevski illegaalide võrgu Prantsusmaal-Tähtsaim figuur nendega side pidamises oli Abwehri šifreerimisteenistuse vastutav töötaja, ooberst Šmidt. Vassilevski sai teada, et 1930. aastate algul oli Šmidti värvanud Prantsuse luure. Prantsuse kommunistid, kes abistasid Vassilevski inimesi, tegid kindlaks, et Šmidt töötas samuti ka Briti eriteenistuse
202

heaks. Selle inglise agendi nime, kellega Šmidt Prantsusmaal kontakti pidas, oli Maclean teatanud meile juba 1939. aastal- Materjalide põhjal, mis Šmidt andis üle Vassilevskile, võis arvata, et inglased püüavad kinni ja šifreerivad regulaarselt sakslaste raadiogramme. Sakslased said jälile Šmidti kahtlasele sidemetele ja ta kadus jäljetult.
Sajad ,,Punase kapelli" raadiogrammid, mis saadeti Šveit-sist Moskvasse alates juulist 1941 kuni oktoobrini 1943, sisaldasid äärmiselt väärtuslikku informatsiooni: Saksa kõrgema ülemjuhatuse käskkirjad, andmed vägede liikumisest ja massiliselt operatiivseid üksikasju lahingutegevusest. Selle informatsiooni andis edasi Rudolf Rössler („Lucy"), kuid ta keeldus visalt avaldamast oma allikat Nõukogude residendile, illegaal Šandor Radole.
Saksa emigrant Rössler kohtus Radoga siis, kui Hitler tungis kallale Nõukogude Liidule. Ta andis mõista, et peab Radot seotuks Nõukogude luurega ja pakkus talle informatsiooni Saksamaa sõjaväelistest ringkondadest. Seda teades, arvasime, et „Lucy" püüab lihtsalt hoida saladuses oma infoallikat - agenti Saksa kindralstaabis. Tegelikult andis Rössler meile edasi inglastelt saadud informatsiooni. Inglise luure teadis Rado grupist, sest juba vahetult enne sõda olid nad sokutanud oma agendi „Punasesse kapelli" Šveitsis. Inglased ei edastanud seda informatsiooni diplomaatilisi kanaleid pidi Londonist inglise sidemissioonile Moskvasse kartusest, et me ei usu neid ja nõuame allika nimetamist. Tol ajal me ei teadnud, et inglastel oli sakslaste šifreerimismasina »Enigma" analoog, mille 1938. aastal monteeris Briti eriteenis-tUse jaoks poola insener, kes oli varem töötanud ühes salajases ettevõttes, kus neid masinaid valmistati. Inglased hoidsid "Enigrna" olemasolu rangeimas saladuses, kuna see masin atldis neile võimaluse dešifreferida sakslaste raadiogramme. ^ndmed selle kohta saabusid meile alles 1945. aastal Philbylt JaCairncrossilt.
Stalin ei usaldanud inglasi, ja selleks oli ka alust. Kui me võrdlesime meie agentidelt Šveitsist ja Londonist saadetud
203
luureandmeid, siis võis märgata hämmastavat kokkulangevust. Ometi oli Cambridge'i grupilt Londonist saabunud informatsioon tunduvalt täiuslikum, aga „Lucy" grupilt saadu oli ilmselgelt redigeeritud. Oli selge, et „Lucy" saatis teateid, mida Briti eriteenistused olid doseerinud ja kärpinud. Meie Londoni residentuuri varustas perioodiliselt dešifreeritud raadiogrammidega John Cairncross, kes töötas Briti luure šifreerimiskeskuses „Blachley Park'is". Hiljem, vesteldes minu sõbra Kukiniga - ta oli resident Londonis aastatel 1943-1947 ja juhtis Cambridge^ gruppi - tunnistasime, et Cairncrossi panus meie ühisesse üritusse oli suur ja temalt saadud materjalid aitasid meid märkimisväärselt Saksa operatiivplaanide paljastamisel. Cairncrossilt saabunud

dešifreeritud materjalidel ei olnud mitte ainult sõjaline tähtsus, vaid nende kaudu saime jälgida ka inglise eriteenistuse sissetungi Rado gruppi.
1943. aasta kevadel, mõni nädal enne Kurski lahingut, sai meie residentuur Londonis Cambridge'i grupilt informatsiooni sakslaste kavatsetava pealetungi, koodnimetusega operatsioon „Tsitadell" konkreetsete eesmärkide kohta. Selles teates toodi ära lahingus kasutatavate Saksa diviiside koguarv ning rõhutati, et operatsioon „Tsitadell" on sihitud Kurskile, mitte aga Velikije Lükile, seega mitte Moskvast läände, vaid edelasse - seal me sakslaste pealetungi ei oodanud. NKVD saatis selle informatsiooni Nõukogude Kõrgemale Ülemjuhatusele 7. mail 1943. aastal. Teade Londonist sisaldas täpsemaid ja põhjalikumaid andmeid sakslaste pealetungiplaanide kohta kui see, mis olid saadud sõjaväeluure liinis „Lucylt" Genfist. Sõjaväeluure ja NKVD juhtidele sai täiesti selgeks, et inglased annavad meile doseeritud informatsiooni, kuid samal ajal tahavad, et meie ajaksime nurja sakslaste pealetungi. Sellest tegime järelduse, et nad on huvitatud mitte niivõrd meie võidust, kui sellest, et venitada sõjategevusega, mis viiks mõlema poole jõudude ära-kurnamiseni.
1943. aasta algul pöördus Sõjaväeluure ülem kindral Iljitšov NKVD-sse ja Sõjaväe Vastuluure SMERŠ ülema asetäitja kindral Selivanovski poole kirjaga, milles oli teade, et Saksa
204
eriteenistused on tunginud „Punasesse kapelli". Brüsseli agent Gurevitš („Kent") oli saatnud šifreeritud hoiatuse, et ta töötab sakslaste kontrolli all. Võeti vastu otsus jätkata sakslastega raadiomängu. 1943. aasta sügisel arreteeriti Genfis ja Lausan-ne's „Punase kapelli" radistid, kuid meie saime ikka veel informatsiooni Londoni residendilt Kukinilt, kes oli vahetanud välja Gorski.
Briti luure pole siiani tunnistanud fakti, et nad andsid meie agentuurvõrgule Šveitsis redigeeritud luureandmeid. Moskvas aga suhtuti „Punasesse kapelli" alati teatud kahtlusega. Nende kangelaslik tegevus Saksamaal, Prantsusmaal ja Šveitsis ei tee-ninud loorbereid ei NKVD luure ega ka Punaarmee Luurevalitsuse silmis. Mitte keegi ei suhtunud nende töösse kui prioriteetsesse, sest sakslaste käsud, mis saadeti meile dešifreeritud kujul inglaste poolt, sisaldasid vaieldavaid andmeid, mis ei baseerunud mitte autentsetel dokumentidel, vaid informaatoritelt saadud suulisel teabel.
Läänes peetakse „Punast kapelli" siiani sõja-aastatel Nõukogude Liitu saabunud luureinformatsiooni peamiseks allikaks, tegelikult oli sellel aga meie jaoks teisejärguline tähtsus. Sellegipoolest peab tunnistama, et selle agendid tegutsesid väga mehiselt ja kõrge professionaalsusega ning paljud neist hukkusid kangelaslikult.
,,Punase kapelli" juhte Trepperit („Suur šeff), Gurevitšit („Väike šeff või „Kent") ja Radot („Dora") peeti Punaarmee Luurevalitsuses reeturiteks. Trepper ja Rado püüdsid Nõukogude võimuorganite eest varjuda, kuid inglased otsisid nad üles ja saatsid Moskvasse. Moskvas nad arreteeriti ja pandi Lubjanka vanglasse.
Trepper ja Rado veetsid vanglas kümme aastat, enne kui nad 50. aastate lõpus vabastati ja rehabiliteeriti. Oma memuaarides esitlesid nad Gurevitšit kui reeturit, kuid just tema tabas, värbas ja toimetas 1945. aastal Moskvasse tähtsa gestaapo uurija, kes oli tegelenud „Punase kapelli" toimikuga. Kui gestaapo Gurevitši 1942. aasta novembris kinni võttis, õnnestus tal saata raadiogramm, milles ta hoiatas, et asub nüüdsest sakslaste kontrolli all. Meie saadetud instruktsioon kohustas teda jätkama raadiomängu,
205
mida ta ka tegi. Kui sõda lõppes, suutis Gurevitš veenda gestaapo ohvitseri Heinz Pannwitzi, kes uuris „Punase kapelli" juhtumit, astuma meiega kontakti. Gurevitši sõnul pidi temast saama Nõukogude luurele väärtuslik isik, kuna tema käsutuses oli

informatsiooni, mis lubas meil identifitseerida nii neid, kes tundsid meie vastu sümpaatiat, kui ka neid, kes olid meie vaenlased. See, rääkis ta, kindlustab Pannwitzile amnestia ja töö Nõukogude julgeolekuorganeis. Olles Saksamaa kaotusest šokis, võttis Pannwitz vastu Gurevitši ettepaneku kohtuda salaja meie esindajaga. Ta peeti kinni koos Gurevitšiga ja toimetati viivitamatult Moskvasse. Pannwitzi paljastamise vastu ilmutas luure juhtkond siiski piiratud huvi. Pannwitzi lai tuntus Läänes välistas võimaluse kasutada teda aktiivselt meie operatsioonides. Kuna ta võis anda teateid nende gestaapo informaatorite kohta, keda me koos briti luurega ikka veel otsisime, võeti vastu otsus teda mitte likvideerida, vaid hoida edasi vanglas. Trepper. Rado ja Gurevitš jagasid tema saatust: nad jäid ellu vaid seetõttu, et nende tunnistusi võis hiljem vaja minna. Pärast kümneaastast vangistust repatrieeriti Pannwitz Saksamaale.

Alates 1946. aastast teatasid Rado ja Trepper, et „Punase kapelli" sissekukkumise põhjustas Gurevitši reeturlikkus. Nagu mulle räägiti, taotlesid Kominterni veteranid pärast Stalini surma 1953. aastal Rado ja Trepperi rehabiliteerimist. Nende kohtuasi vaadati veelkord läbi ja 1955. aastal võeti neilt maha süüdistus kodumaa reetmises, kuigi kindralstaabi Luurevalitsus vaidles sellele vastu, tuues esile ka oma süüdistusmaterjali -konspiratsioonireeglite rikkumise ja raha kulutamise ilma vastava sanktsioonita. Gurevitš vabastati 1955. aastal selle amnestia alusel, mis käis nende kohta, keda oli süüdistatud koostöös sakslastega ning kes jäid rehabiliteerimata. Gurevitš pöördus isiklikult Hruštšovi poole palvega uurida tema kohtuasja, kuid KGB ja Sõjaväeluure jäid endale kindlaks, tehes temast ettekavatsetult patuoina „Punase kapelli' sissekukkumises. Spetsiaalse teatise järgi, mille valmistasid ette KGB luureülemad Sahharovski ja Korotkov, arreteeriti Gurevitš

206

taas 1958. aastal. Arreteerimisorderile kirjutas alla Serov, kes oli selleks ajaks saanud KGB ülemaks, ja peaprokurör Rudenko. Gurevitšile mõisteti kahekümne viie aastane vanglakaristus, kuid vastavalt uuele kriminaalkoodeksile lühendati seda tähtaega viieteistkümnele. Kuna ta oli sellest juba peaaegu kümme vanglas veetnud, siis vabastati ta viie aasta pärast.

Pärast vanglakaristuse täielikku ärakandmist asus Gurevitš elama Leningradi, kus töötas tõlgina. Igal aastal andis ta sisse palve oma kohtuasi ümber vaadata, kuid KGB ja Sõjaväeluure puiklesid kõrvale, keeldudes endiselt tema rehabiliteerimi-sest ja kohtuasja ümbervaatamisest. Nõukogude sõjaväeluure ametlikus ajaloos, mis koostati 60-70. aastatel, on Gurevitšit esitatud kui reeturit, kelle tegevus viis „Punase kapelli" sissekukkumiseni Prantsusmaal ja Saksamaal. Läänes öeldakse Gilles Perrault' raamatus „Punane kapell" välja sama seisukoht.

1990. aastal pöördus Sõjaväeprokuratuur minu poole Gurevitši küsimuses, kuna ta jäi endiselt kindlaks oma nõudmise juurde teda rehabiliteerida. Prokuratuur leidis erakordse tähtsusega dokumendi - kindralstaabi teenistusraporti, mis oli saadetud NKVD aadressil ning milles avaldati heakskiitu Gurevitši („Kenti") raadiomängule sakslastega. Kui Gurevitši kohtuasja asuti ümber vaatama, selgus, et tema ainus süü seisnes selles, et ta oli ilma Keskuse loata soetanud Läänes (Prantsusmaal) perekonna. Sõjaväeluure juhtkond puikles visalt kõrvale tema õiguste taastamisest. Pärast seda, kui Gurevitš 1991. aastal lõpuks siiski rehabiliteeriti, keeldus kindralstaabi Luurevalitsus kategooriliselt maksmast talle kompensatsiooni ja ettenähtud sõjaväepensioni ning määramast talle sõjaveterani staatust.

See inimene on elus. Tema naine suri Euroopas, aga poeg sõitis koos oma naise ja lastega Peterburi, et isaga kohtuda. Gurevitši lugu valgustati vene ajakirjanduse

lehekülgedel, kuid keegi ei esitanud küsimust:- kelle kuri tahe jätkas NSV Liidu luureorganites kõik need aastad süü veeretamist selle inimese kaela.
207

VII. Katse teha salajast diplomaatilist sondeerimist ja desinformeerivat mängu sakslastega Bulgaaria NSV Liidu suursaadiku Stamenovi kaudu

Meile, kes me teadsime sakslaste probleemidest armee varustamisel, tundus Stalini direktiiv, mille kohaselt tuli aastatel 1941 ja 1942 lõpuni vastu pidada ja vaenlane iga hinna eest peatada, täiesti mõistlik ja loomulik. Tagasivaates on ilmne, et Punaarmee traagiline lüüasaamine Valgevenes ning miljonite inimeste kaotamine surnute ja vangilangenutena Kiievi all oli Wehrmachti jaoks kõigest taktikaline edu. Sakslasi ähvardas pikale-veniv sõda, mille võitmiseks neil ei jätkunud vajalikke ressursse.
1941. aasta juuli keskpaiku saime kaks tähtsat teadet. Üks tuli raadio teel Berliinist, teine aga meie diplomaatidelt ja luurajatelt, kelle sakslased olid sõja algul Itaalias ja Berliinis interneerinud. Pärast nende väljavahetamist Moskvas interneeritud Saksa diplomaatide vastu teatasid Berliini Nõukogude saatkonna esimene sekretär Berežkov ja NKVD resident Amajak Kobulov, Beria asetäitja Bogdan Kobulovi noorem vend, et parun Bothman, kes saatis Saksamaalt väljasaadetud Nõukogude diplomaatide rongi, oli neile vihjanud: võib saabuda aeg, mil Saksamaa ja NSV Liit eelistavad reguleerida oma suhteid vastastikkuste järeleandmiste teel.

Kurnavates lahingutes Smolenski all peatati kindral Guderiani tankiarmee. Saksa kõrgema ülemjuhatuse seas oli tunda järjest kasvavat pettumust, mille põhjuseks oli vägede edasiliikumise aeglane tempo 1941. aasta juulis. Sellest teatas meile ka Arvid Harnack („Korsiklane") Berliinist. 25. juulil käskis Beria mul ühendust võtta meie agendi Stamenoviga, Bulgaaria suursaadikuga Moskvas, ja informeerida teda diplomaatilistes ringkondades liikuvatest kuuldustest, nagu oleks Nõukogude-Saksa sõjalise kokkupõrke rahumeelne reguleerimine võimalik territoriaalsete järeleandmiste teel. Beria hoiatas, et minu missioon on täiesti salajane. Peeti silmas, et Stamenov edastab kuuldu informatsiooni omal initsiatiivil tsaar Borissile.
208

Mololotovi teadmisel käskis Beria mul kategooriliselt keelata uursaadikust agendil nende andmete edastamist Bulgaaria juhtkonnale, sest ta võis aimata, et osaleb meie poolt kavandatud desinformatsioonioperatsioonis. See käivitati lootuses võita aega ja tugevdada nende Saksa sõjaliste ja diplomaatiliste ^gkondade positsioone, kes polnud jätnud lootust jõuda kompromissile sõja rahumeelseks lõpetamiseks.
1953. aasta augustis tunnistas Beria uurimisel, et Stamenoviga peetud vestluse sisu olid sanktsioneerinud Stalin ja Molotov, et paisata vaenlase leeri desinformatsiooni ja võita aega jõudude kontsentreerimiseks ning olemasolevate reservide mobiliseerimiseks.
Stamenovi oli värvanud meie kogenud luuraja Žuravljov 1934. aastal Roomas. Ta töötas siis Bulgaaria saatkonna kolmanda sekretärina, tundis sümpaatiat Nõukogude Liidu vastu ja tegi meiega koostööd puhtalt patriootilistel kaalutlustel. Ta oli veendunud Bulgaaria ja NSV Liidu tugeva liidu vajalikkuses ja pidas seda ainukeseks Bulgaaria huvide garantiiks Balkanil ja Euroopa poliitikas tervikuna.
Kui Beria oli andnud mulle käsu kohtuda Stamenoviga, võttis ta ise kohe telefoni teel ühendust Molotoviga ja ma kuulsin, et Molotov mitte ainult ei kiitnud seda kohtumist heaks, vaid lubas hoolitseda ka selle eest, et Stamenovi naine saaks tööle Teaduste

Akadeemia Biokeemia Instituuti. Sealjuures keelas Molotov Berial endal kohtuda Stamenoviga, öeldes, et Stalin käskis kohtumise läbi viia sellel NKVD töötajal, ellega ta hakkab sidet pidama, et mitte anda eelseisvale jutuajamisele Stamenovi silmis liigset tähendust. Kuna mina olingi Seesama töötaja, siis kohtusin suursaadikuga Aitingoni korbis, seejärel aga veel korra restoranis „Aragvi", kus meie omaette kabinet oli varustatud pealtkuulamisaparaadiga: kogu jutuajamine lindistati. Ma edastasin talle inglasi hirmutava kuulujutu olukorra rahumeelse reguleerimise võimalikkusest vastutasuks territoriaalsete järeleandmiste eest. Selleks ajaks oli selge, et lahingud Smolenski all olid omandanud pikaleveniva iseloomu ja sakslaste tankigrupeeringud kandsid juba
209
raskeid kaotusi. Stamenov ei väljendanud kuuldu üle erilist imestust. See näis talle täiesti usaldusväärsena. Tema sõnul teadsid kõik, et sakslaste pealetung ei arenenud vastavalt Hitleri plaanidele ja sõda venis ilmselgelt pikale. Ta kinnitas, et on kindel meie lõplikus võidus Saksamaa üle.
Vastuseks tema sõnadele märkisin: „Sõda on sõda. Võib-olia on siiski mõtet uurida võimalusi läbirääkimisteks."
„Kahtlen, kas sellest midagi välja tuleb," vaidles Stamenov mulle vastu.

Ühesõnaga, meie tegutsesime samuti nagu Saksa pool. Vestlus kujutas endast tüüpilist sondeerimist. Ma juba mainisin, et Saksamaa Välisministeeriumi ametnik Bothman rääkis samuti ka vestluses Berežkoviga.
Stamenov ei edastanud minu räägitud kuulujuttu Sofiasse, millega me olime arvestanud. Olime selles veendunud, sest kontrollisime täielikult kogu šifreeritud kirjavahetust Bulgaaria Moskva saatkonna ja Sofia vahel, kuna meil oli juurdepääs nende šifritele, mida omavahel kutsusime „bulgaaria värssideks". Aitingoni abikaasa Šura Kotšergina, meie kogenud operatiivtöötaja, võttis ühendust oma agentidega Bulgaaria diplomaatilistes ja emigrantlikes ringkondades Moskvas, tehes kindlaks, et Stamenov ei võtnud ette mingeid samme meie poolt käiku lastud kuulujuttude kontrollimiseks ja levitamiseks. Kui ma oleksin andnud Stamenovile vastava käsu, arvatavasti oleks ta selle ka täitnud. Nii see lugu lõppeski 1941. aasta juuli lõpul - augusti algul.
Tänapäeval on selle vestluse sisu moonutatud. Käsikirjalise eksemplari minu selgitustega selles küsimuses on teadmata põhjustel hävitatud 11. novembril 1974. aastal Nõukogude Ludu Kommunistliku Partei KK üldosakonna instruktor E. Haziflj Presidendi arhiivi dokumentides on Stamenoviga toimunu vestluse kuupäevaks märgitud 25. juuni 1941. Välisluure nõusolekul puuduvad minu osaliselt avalikustatud selgitustes viite Stamenovi koostööle NKVD-ga. Dokumendi koopias on aga puudu terved lõigud. Siiski, teisel publikatsioonil, mis on käinud
210
läbi välisluure tsensuurist, on ära näidatud isegi Stamenovi ahiividokumendi number (nr. 34467, leht 134) ning seal on 10 otsesed viited tema meeleolule ja tunnistusele koostööst NKVD-ga.
Minu selgitusest, mis on praeguseks avalikustatud, võib välja tuua neli küsimust, mis ma esitasin Stamenovile vestluse käigus ja millele antud vastused huvitasid Nõukogude juhtkonda. Need olid esitatud ühel eesmärgil - selgitada välja võimalused lahingutegevuse lõpetamiseks.
1953. aastal aga süüdistati Beriat Stalini ja Nõukogude valitsuse kukutamise plaani ettevalmistamises. See plaan olevat näinud ette salajasi läbirääkimisi hitlerlaste agentidega, kellele pakuti reeturlikku separaatrahu tingimusel, et minnakse terri-

toriaalsetele järeleandmistele. Ülekuulamisel 1953. aasta augustis tunnistas Beria, et ta tegutses Stalini käsul ja välisminister Molotovi täielikul heakskiidul.
Kaks nädalat enne Beria ülekuulamist kutsuti mind Stamenovi toimikuga Kremlisse, kus rääkisin meie jutuajamise üksikasjadest Hruštšovile, Bulganinile, Molotovile ja Malenkovile. Nad kuulasid mu tähelepanelikult ära, tegemata ühtegi märkust, kuid hiljem süüdistati mind selles, et olin mänginud Beria sidemehe rolli katses kasutada Stamenovit rahu sõlmimiseks Hitleriga. Soovides esitleda Beriat Saksa agendina ja teda sel moel kompromiteerida, tegi Malenkov korralduse saata Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär Pegov koos uurijatega Sofiasse. Nad pidid tooma Moskvasse Stamenovi sellekohased ülestunnistused. Kuid Stamenov keeldus igasugustest kirjalikest tunnistustest.
Tõsi küll, ta kinnitas suulises vormis, et oli olnud NKVD ll^nt ja teinud koostööd Nõukogude luurega fašismi üle võidu saavutamise huvides nii Saksamaal kui ka liitlasmaades. Mitte kuhugi ei viinud ka katsed teda šantažeerida, nagu näiteks ähvardused jätta ta ilma pensionist, mida Nõukogude valitsus maksis talle sõja-aegse tegevuse eest. Nagu tunnistas Malenkovi abi Suhhanov ja teatas minu noorem vend (tema naine töötas Malenkovi sekretariaadis), tuli Pegov Sofiast tagasi tühjade
211
kätega - ei tõendeid, ei tunnistusi. Kõike seda hoiti saladuses, kuid see figureeris Beria kohtuotsuses ja minu toimikus Oma memuaarides eelistab Hruštšov, kes teadis kõigist neist üksikasjadest, jääda siiski endise versiooni juurde, mille kohaselt Beria pidas läbirääkimisi Hitleriga separaatrahu sõlmimise küsimustes, mis oli algselt esile kutsutud Stalinit vallanud paanikast. Minu arvates tundsid nii Stalin kui ka kogu juhtkond, et katse sõlmida separaatrahu selles pretsedenditult raskes sõjas oleks jätnud nad automaatselt võimust ilma. Rääkimata juba nende ülipatriootlikest tunnetest, mille olemasolus olen täiesti veendunud. Nende jaoks oleks olnud igasugune läbirääkimiste variant vastuvõetamatu. Suurriigi kogenud poliitikute ja juhtidena kasutasid nad saadud luureandmeid sageli sondeerimis-aktsioonides, aga ka konkurentide ja isegi oma liitlaste šantažeerimiseks.
Nii näiteks uuris meie agentuur, millel oli juurdepääs noorele Rumeenia kuningale Mihaile, tema õukonna ja Nõukogude juhtkonna võimalikku huvitatust Rumeenia väljaastumisest hitlerlikust koalitsioonist. Nagu Soome puhul, nii valmistasid ka nüüd meie diplomaadid ette ja vormistasid kokkuleppe Rumeenia väljaastumise kohta sõjast NSV Liidu, Inglismaa ja USA vastu ning tema sõtta astumisest Saksamaa vastu. Sellele eelnes veel üks tähtis sündmus: meie operatiivtöötajate juhtimisel võttis rumeenia kompartei võitlejate grupp kinni fašistide liidri, peaminister Antonescu, kui ta parasjagu kuningat külastas.
Suure Isamaasõja vähemtuntud kulissidetaguste sündmuste hulgas tuleb ära märkida ka NKVD 4. Valitsuse ülema asetäitja Melnikovi ja meie 1930. aastate illegaalide Parparovi ja Jarikovi erakordselt suurt tööd vastase vägede demoraliseerimises Sõjavangide antifašistliku komitee loomiseks kaasati Melnikovi otsesel juhtimisel koostööle Nõukogude võimuorganitega pärast Stalingradi lahingut meie kätte vangi langenud kindralid von Seydlitz ja Paulus. Neid kuulsaid väeülemaid vaadati kui võimalikke kandidaate Saksamaa antifašistlikku eksiilvalitsusse, mille Beria pani ette organiseerida Moskvas 1944. aastal. ^
Sellest episoodist kirjutab köitvalt oma publikatsioonides
212
meie ajaloolane Leonid Retin. Muuhulgas märgib ta, et NKVD gttepanekuid luua Saksa valitsus eksiilis, torpedeerisid nii saksa kommunistid Moskvas kui ka Kominterni juhtkond.

NKVD ettepaneku tagasilükkamise põhjustasid USA juhtkonna, aga samuti ka Tšehhoslovakkia ja Poola Londonis asuvate emigrantlike valitsuste väga tugevad vastuväited selles küsimuses. Meie residentuur Londonis ja Washingtonis edastas NSV Liidu juhtkonnale poolakate, tšehhide ja ameeriklaste kartused Stalini ja Molotovi kavatsuste suhtes laiendada 1944. aasta augustis antifašistliku komitee tegevust. Siiski jääb mõistatuseks, kuidas said neist plaanidest teada meie liitlased'. Ettepanekud luua saksa antifašistlik valitsus eksiilis olid tallel vaid NSVL NKVD 4. Valitsuse ning Sõjavangide ja interneeritute Peavalitsuse vastavates toimikutes.

VIII. NKVD diversioonigrupid ja -rühmad lahingutes Kaukaasia pärast

Sõja-aastatel tuli mul osa võtta otsuste vastuvõtmisest ka sõjalistes küsimustes. Selles plaanis osutusid eriti vajalikeks minu kontaktid mereväe staabiülema admirali Issakovi ja kindralstaabi Operatiivvalitsuse ohvitseridega.
1942. aasta augustis tegid Beria ja Merkulov (vestluse juures viibis ka Malenkov) mulle ülesandeks varustada kõigest kahekümne nelja tunni jooksul 150 alpinisti sõjategevuse pidamiseks Kaukaasias. Niipea, kui alpinistid olid lahinguülesande täitmiseks valmis, käskis Beria minul ja Merkulovil lennata ^os temaga mitme transpordilennukiga Moskvast Kaukaasiasse. Lend oli väga pikk. Tbilisi lendasime üle Kesk-Aasia "S-47-ga", Ameerikast lendliisi alusel saadud lennukiga. Meie operatsioonid pidid peatama Saksa vägede edasiliikumise Kaukaasiasse otsustava lahingu eelõhtul Stalingradi all. Kõigepealt Randusime Krasnovodskis, seejärel Bakuus, kus Operatiiv-Valitsuse Kaukaasia suuna ülem polkovnik Štemenko kandis korrast ette. Võeti vastu otsus, et meie eriüksus püüab blokeerida
213
mägiteed ja peatada vastase mägiküttide väeosa edasiliikumise.
Kohe pärast meid saabus Tbilisi grupp kogenud partisani, komandöre ja dessantväelasi, kelle juhiks oli üks minu asetäitjaid, polkovnik Mihhail Orlov. Nad ei lasknud sakslastel tungida Kabardiini-Balkaariasse ja tekitasid neile enne kavandatava pealetungi algust suuri kaotusi. Samal ajal lasksid alpinistid õhku tsisterne naftaga ja hävitasid mägedes asuva Saksa jalaväe motoriseeritud üksusi.
Meie kaotused olid samuti suured, sest alpinistide ettevalmistus sõdimiseks jättis kohati soovida. Nende eeliseks oli professionaalsus ja mägiolude hea tundmine, aga ka mägilaste aktiivne toetus. Ainult Tšetšeenias ei osutanud kohalik elanikkond neile abi.
Staabinõupidamistel Tbilisis, mis toimusid Peakorteri peaesindaja Beria juhtimisel, olin sageli raskustes ja segaduses, kui jutt läks puhtsõjalistele küsimustele. Kord püüdsin neid adresseerida Štemenkole ja ütlesin, et olen sõjalises strateegias ja taktikas ebakompetentne. Beria katkestas mind. „On vaja tõsiselt tegeleda sõjaliste küsimustega, seltsimees Sudoplatov. Pole vaja öelda, et olete ebakompetentne. Teid saadetakse õppima sõjaväeakadeemiasse pärast sõja lõppu." Peale sõda astusin tõepoolest akadeemiasse ja vahetult enne arreteerimist, 1953. aastal ka lõpetasin selle.
Põhja-Kaukaasias toimusid 1942. aasta augustis ja septembris väga rasked lahingud. Just sel ajal viibisin ka mina seal. Meie eriüksus mineeris naftapuuraugud ja puurtornid Mozdoki piirkonnas ja ohkis need hetkel, kui neile lähenesid saksa mootorratturid. Jälgisime koos Merkuloviga, et plahvatus toimuks rangelt käsu järgi ning ühinesime meie mägedessse taganeva diversioonigrupiga viimasel hetkel. Hiljem saim dešifreerimisgrupilt Šveitsist teate: sakslased ei saanud kasutada Põhja-Kaukaasia naftavarusid ja puurauke, millele na olid pannud suuri lootusi.

Peapesu, mille saime oma eduka tegevuse eest, jäi rnu^ kauaks meelde. Kui pöördusime Tbilisist tagasi, teatas Beria,
214
Stalin tegi Beria asetäitjale Merkulovile noomituse õigustajata riski pärast mineerimisoperatsiooni läbiviimisel: ta seadis jjtu otna em Ja oleks võinud Saksa eelväeosade kätte vangi lageda. Beria tormas mulle kallale: kuidas ma tohtisin lasta sel sündida. Sel ajal sai mitu Kaukaasias viibinud Peakorteri ohvitseri Saksa lennurünnakute käigus surma. Poliitbüroo liige Kaganovitš sai aga pommitamise ajal peast raskesti haavata. Samuti sai haavata ka admiral Issakov, aga üks meie kõige kogenenumaid gruusia tšekiste Sadžaja hukkus selle rünnaku ajal.

Kartused, et vaenlane võiks hõivata Tbilisi ja kogu Kaukaasia, olid täiesti reaalsed. Minu ülesannete hulka kuulus põrandaaluse agentuurvõrgu loomine juhuks, kui sakslased peaksid vallutama Tbilisi. Professor Konstantin Gamsahhurdia (Zviad Gamsahhurdia isa) oli üks kandidaate agentuurvõrgu juhi kohale Gruusias. Ta oli kõige eakam NKVD informaator. Koostööle värbas tema juba Beria, pärast mitmeid arreteerimisi, kui teda oli süüdistatud nõukogudevastaste väljenduste ja natsio-nalistliku separatismi levitamises. Saatuse irooniana oli ta enne sõda tuntud oma saksameelsete vaadete poolest: ta andis kõigile mõista, et Gruusia õitseng sõltub koostööst Saksamaaga. Ma tahtsin neid kuulujutte kontrollida ja vastavalt Beria nõusolekule korraldasin koos Sadžajaga hotellis „Inturist" vestluse professor Gamsahhurdiaga. Mulle ei tundunud ta just kõige usaldusväärsema inimesena. Pealegi seisnes kogu tema eelnev informaatoritöö kogemus inimeste kohta salakaebuste esitamises, mitte nende mõjutamises. Ja veel: ta oli liiga hõivatud oma loominguga. (Muide, ta kirjutas Stalini eluloo gruusia keeles.) Üldkokkuvõttes oli sel inimesel kalduvus intriigitsemisele, ta püüdis kasutada igati ära Beria positsiooni oma huvides: mõlemad olid megreelid.
Pidanud nõu kohalike töötajatega, tulime järeldusele, et Gamsahhurdiat on parem siiski kasutada mõnes teises rollis. Peaosa määrati aga Matšivarianile, dramaturgile, kellel oli Tbilisis soliidne reputatsioon. Teda tunti kui omakasupüüdmatut,
215
ausat inimest. Usaldasime rahulikult tema kätte suuri raha summasid, samuti kuld- ja hõbeesemeid, mida hädavajadus korral võis kasutada põrandaaluses töös.
Hulk aega hiljem jutustas üks minu kambrikaaslastest, akadeemik Šaria, Beria abi, kes vastutas parteilise propaganda eest Gruusias, et pärastpoole kaotas Beria igasuguse huvi Gamsahhurdia vastu. Viimane jäi aga Gruusias siiski küllalt mõjukaks isikuks - omamoodi ikooniks kultuurimaailmas. On teada, et Stalin ise keelas tema arreteerimise. 1954. aastal, kui Beria oli juba maha lastud, tahtsid Gruusia võimud vabaneda ka Gamsahhurdiast ja kohalik KGB pöördus Moskva poole, et taotleda sanktsiooni tema kui Beria käsilase arreteerimiseks, kes oli teeninud endale poliitilist kapitali isiklike sidemete kaudu rahvavaenlasega. Kirjanik Kirill Stoljarov, kes uuris 1953-1954. aastate sündmusi, jutustas mulle, et Gamsahhurdiat taheti süüdistada selles, et ta šantažeeris Beria käsul gruusia intelligentsi esindajaid, sundides neid sõlmima salajasi sidemeid Saksa eriteenistustega. Uurijad väitsid, et just selle eest saigi ta sõja-aastatel Berialt ja Mikojanilt suuri rahasummasid ja ameerika „Willyse". Šaria sõnul oli Gamsahhurdia lõpuks rahule jäetud: niipalju kui mina tean, suri ta loomulikku surma Tbilisis 70. aastatel. Tema pojast sai sõltumatu Gruusia riigi esimene president, 1992. aastal ta kukutati ja 1993. aasta lõpul, nagu teatati, lõpetas ta oma elu enesetapuga.

1953. aastal süüdistati Beriat ka selles, et ta tekitas kahju meie kaitsele lahingute ajal Kaukaasias. Samal ajal vallandati sidemete eest Beriaga armeest Štemenko. Kuid valitseva ladviku huvides ei hakatud süüd Štemenko kaela veeretama. Tolleaegne kaitseministri asetäitja marssal Gretško võitles sõja aja Kaukaasias Beria alluvuses. Selge, et süüdistused Beria aadressil oleksid bumerangina löönud kõrgema juhtkonna pihta. Seepärast ei sisaldanudki Beria kohtuotsust kajastavad pressiteated süüdistust reetmises lahingute perioodil Kaukaasias.
Sadšaja hukkus pommirünnaku ajal, aga kuna Štemenko maininud häid suhteid minuga, siis Kaukaasia kaitsmist puudutavates
216
küsimustes seoses Beria süüasjaga mind ülekuulamisele ei kutsutud. Hiljem kaotasid minu uurijad üldse selle vastu huvi, kuigi mul tuli nendelt kuulda märkusi, et olin saanud teenimast medali „Kaukaasia kaitsmise eest", kuna tegelesin koos Beriaga Nõukogude valitsuse petmisega.

IX. Saksa luurega peetavad strateegilised raadiomängud „Klooster" ja „Berezino"

Pärast sakslaste purustamist Stalingradi all, 1943. aasta algul, hakkas Moskva elavnema. Üksteise järel avati taas teatrid. See andis tunnistust sellest, et rindel oli toimunud pööre paremuse poole. Minu naine saabus koos väikeste laste, Andrei ja Anatoliga tagasi evakuatsioonist Ufaast, kus ta oli töötanud NKVD Kõrgemas Erikoolis õppejõuna. Asusime ajutiselt elama hotelli „Moskva", kuna meie majas küte ei töötanud. Mõne kuu pärast kolisime väikesesse, kõigest üheksa korteriga majja põiktänavasse Lubjanka lähedal.
Tol ajal jälgis kogu Moskva erilise tähelepanuga tuntud luuletaja Konstantin Simonovi ja mitte vähem tuntud näitlejatari Valentina Serova romaani. Nende abielu ei kujunenud eriti õnnelikuks ja pärast sõda läks Simonov Serovast lahku. Meie abikaasaga kohtasime mitmel korral seda paari eriteenistuse sööklas. Julgeolekukomissar Iljin, kes kureeris „kultuuririnnet", kaebas: kas mul muud tööd veel vähe on, nüüd tuleb isiklikult vastutada ka Simonovi julgeoleku eest! Simonov oli haruldaselt uljas autojuht. Kasutades oma privilegeeritud positsiooni, lubas ta endale kõike, mida süda igatses. Pealegi oli ta heades suhetes Vassili Staliniga, kes oli tuntud oma kiindumuse poolest alkoholi ja tormilistesse seiklustesse.
Iljin jutustas mulle, kuidas Stalin reageeris (nüüd on see laialt tuntud) Simonovi 1942. aastal ilmunud ja sõna otseses mõttes lugejat vapustanud lüürilise luule kogumikule „Sinuga ja sinuta", mis oli pühendatud Valentina Serovale. Selle populaarsus oli nii suur, et hankida oli seda praktiliselt võimatu.
217

Sel ajal tegi Stalinile tõsist muret tema tütre Svetlana suhe filmidramaturg Kapleriga. Tema filmidel „Lenin Oktoobris" ja „Lenin 1918. aastal" olid tol ajal suur menu. Svetlana oli kõigest kuueteistkümneaastane, aga mees oli juba üle kolmekümne. Hiljem süüdistati Beriat selles, et ta organiseeris Kapleri läbipeksmise tänaval. Kui see tõesti nii oli, siis võis ta seda teha üksnes Stalini käsul. Enne arreteerimist ei teadnud ma sellest midagi. Mis puutub aga Kaplerisse, siis lõppude lõpuks ta arreteeriti ja saadeti GULAG-i. Operatiivmaterjalide põhjal vormistati talle kui „inglise spioonile" formaalne süüdistus alaealiste võrgutamises ja nõukogudevastaste anekdootide levitamises.

Kõige tähtsamad ja suuremad raadiomängud olid operatsioonid „Berezino" ja „Klooster". Esialgselt töötasid operatsiooni „Klooster" välja meie grupp ja NKVD Salajane Poliitvalitsus, aga alates 1941. aasta juulist tegutsesime juba tihedas koostöös GRU-ga. Operatsiooni „Klooster" eesmärgiks oli tungida Abwehri agentuurvõrku, mis tegutses Nõukogude Liidu territooriumil. Selleks lõime kiiresti „saksameelse nõukogudevastase organisatsiooni", mis otsis kontakte Saksa kõrgema väejuhatusega. Vaatamata põhjalikule puhastusele 20.-30. aastatel jäid paljud vene aristokraatia esindajad siiski ellu. Tõsi küll, kõiki neid jälgiti, kuid mõnedest said siiski meile vajalikud informaatorid ja agendid.
Analüüsides materjale ja agentuuri koosseisu, mille andis meie käsutusse NKVD vastuluure, otsustasime söödana kasutada kedagi Glebovit, endist Nižni Novgorodi aadelkonna eestseisjat. Selleks ajaks oli Glebov juba üle seitsmekümne aasta vana. Ta oli endises aristokraatide ringkonnas tuntud inimene: just tema tervitas Kostromas 1915. aastal tsaariperekonda Romanovite dünastia 300. aasta juubelipidustustel. Glebovi naine oli Venemaa viimase keisrinna Aleksandra Fjodorovna õukonnas omainimene. Ühesõnaga, kõigist elusolevatest vene aristokraatide esindajatest näis Glebovi kandidatuur olevat kõige sobilikum. 1941. aasta juulis elutses ta peaaegu kerjusena Novodevitši kloostris.
Muidugi ei tundnud ta kõige elementaarsemaidki luuretöö
218
võtteid. Meie plaan seisnes selles, et Glebov ja keegi teine mees, samuti kuulsast soost (see oli meie agent), saavutaksid sakslaste usalduse. Meie agent Aleksandr Demjanov („Heine") ja tema naine, samuti NKVD agent, külastasid Novodevitši kloostri kirikut ettekäändega saada õnnistus enne Aleksandri siirdumist rindele, ratsaväeüksusesse. Enamus kloostriteenritest olid «NKVD salajased informaatorid. Kirikuskäimise ajal tutvustati Demjanovit ja Glebovit teineteisele. Nende vahel tekkisid südamlikud suhted. Demjanov ilmutas sügavat huvi Venemaa ajaloo vastu, Glebov aga meenutas nostalgiliselt möödunud aegu. Glebov pidas kalliks oma uue sõbra seltskonda, too aga hakkas nende omavahelistele kohtumistele kaasa tooma ka teisi inimesi, kes sümpatiseerisid Glebovile ja ihkasid temaga lähemalt tutvuda. Need olid kas NKVD usaldusisikud või operatiivtöötajad. Kõiki neid kohtumisi organiseeris Makljarski, kes isiklikult juhendas agent Demjanovit.
Aleksandr Demjanov kuulus tõepoolest väärikasse suguvõssa: tema vanaisa Golovatõi oli olnud Kubanimaa kasakate esimene ataman, isa aga tsaariarmee ohvitser, kes langes kangelasena 1915. aastal. Demjanovi onu, tema isa noorem vend oli valgekaartlaste vastuluure ülem Põhja-Kaukaasias. Tšekistide poolt kinnivõetuna suri ta tüüfusesse teel Moskvasse. Aleksandri ema, Bestuževi kursuste lõpetanu, Peterburi tunnustatud iludus, oli laialt tuntud endise pealinna aristokraatlikes ringkondades. Talle tehti mitmel korra ettepanek emigreeruda Prantsusmaale, kuid ta keeldus sellest. Teda tundis isiklikult kindral Ulagai, üks valgekaartliku emigratsiooni liidreid, kes tegi aktiivselt koostööd sakslastega 1941.-1945. aastani. Aleksandri enda lapsepõlve varjutasid aga nii punane kui valge |error, mida ta koges kodusõja aastatel, kui tema onu võitles Ulagai juhtimise all.
Pärast seda, kui tema ema oli keeldunud emigreerumast, Pöördusid nad tagasi Petrogradi, kus Demjanov hakkas tööle elektrikuna: ta heideti välja Polütehnikumist, kuhu oli õppima asunud, varjates oma minevikku (kõrgemat polütehnilist haridust oleks tal tol ajal olnud võimatu saada oma mitteproletaarse
219
päritolu tõttu). 1929. aastal arreteeris Leningradi GPU Demjanovi tema sõbra Ternovski pealekaebusel, relva ebaseaduslik omamise ja nõukogudevastase

dni;1

propaganda eest. Tegelikult oli püstol talle nimme sokutatud. Selle aktsiooni tulemusena sun. niti Aleksandr tegema salajast koostööd GPU-ga. Tänu tema päritolule suunati ta looma sidemeid NSV Liitu jäänud aadlike ja välismaal tegutsevate valgeemigrantide vahel ning tõkestama terroriakte. Muide, 1927. aastal oli Aleksandr tunnistajaks Leningradi Poliitharidusmajas toimunud plahvatusele, mille korraldasid valged terroristid. Aleksandr hakkas meie heaks tööle, kasutades selleks oma perekondlikke sidemeid.
Õige varsti viidi ta üle Moskvasse, insener-elektrikuks Mosfilmi. Tol ajal koondus pealinna kultuurielu filmistuudio ümber. Meeldiv välimus ja viisakad kombed võimaldasid Demjanovil ilma raskusteta lülituda filminäitlejate, kirjanike, dramaturgide ja luuletajate seltskonda. Oma tuba Moskva kesklinna kommu-naalkorteris jagas ta ühe Moskva Kunstiteatri näitlejaga. Meil õnnestus organiseerida tema jaoks tolle aja kohta üsna suur haruldus - tal oli Maneežis oma hobune! Täiesti loomulik, et see asjaolu juba iseenesest andis talle võimaluse laiendada kontakte diplomaatidega. Aleksandr sõbrustas tuntud filmi-režissööri Mihhail Rommi ja teiste silmapaistvate kultuuritegelastega. NKVD lubas kunstiintelligentsi ja endise aristokraatia esindajate eliitgrupil elada seltskonnaelu, piiramata neid milleski, kuid osa neist inimestest oli värvatud, teisi jälgiti aga hoolikalt, et neid vajaduse korral tulevikus kasutada.
Demjanovit „juhtisid" Iljin ja Makljarski. Teda ei kasutatud tavalise informaatorina, tema ülesanne oli laiendada tutvusringkonda välismaa diplomaatide ja ajakirjanike seas - alaliik hipodroomi ja teatrite esietenduste külastaja, nagu ta oli. Dein' janovi ilmumine näitlejate, kirjanike ja lavastajate seltskondao' sedavõrd loomulik, et tal õnnestus kergesti sõlmida vajalik sidemeid. Ta ei varjanud kunagi oma päritolu ja seda võis kergesti kontrollida Pariisi, Berliini ja Belgradi emigrantlikes ringkondades. Lõpuks hakkasid Demjanovi vastu tõsist huvi tundma ka Saksa saatkonna töötajad ja Abwehr.
220
Sõja eelõhtul teatas Aleksandr, et Saksamaa Moskva kaubandusesinduse töötaja mainis nagu möödaminnes mõningaid nimesid, kes olid Demjanovite perekonnale olnud lähedased enne revolutsiooni. Saanud Iljinilt vastavad instruktsioonid, ei näidanud Demjanov sakslaselt kuuldu vastu üles mingit huvi: tegu oli ilmse katsega teda värvata, aga taolistel juhtudel ei olnud tark ilmutada liigset huvi. Võimalik, et sellest hetkest figureeris ta Saksa luure operatiivaruannetes mingi koodnime all. Hiljem, nagu nähtub Saksa maavägede kindralstaabi luurešefi Gehleni meenutustest, sai ta hüüdnimeks „Max".
Esimene kontakt Saksa luurega muutis põhjalikult tema saatust: nüüdsest ilmus tema toimikusse spetsiaalne märge, mille pani Makljarski. See tähendas, et sõja puhul sakslastega võis Demjanov saada üheks peafiguuriks, kelle vastu Saksa eriteenistused hakkavad huvi tundma. Sõja alguseks oli Aleksandril agentuuris töötamise staaži peaaegu kümme aastat. Seejuures on jutt tõsistest vastuluureoperatsioonidest, kus tal tuli kontakteeruda inimestega, kes ei mõelnudki varjata oma Nõukogudevastaseid veendumusi. Päris sõja alguses pani Aleksandr end kirja vabatahtlikuna ratsaväkke, kuid talle oli määratud teistsugune saatus: temast sai üks väärtuslikumaid agente, kes anti minu käsutusse eriülesannete täitmiseks. 1941. aasta juulis pöördusin koos NKVD Salajase Poliitvalitsuse ülema Gorlinskiga Beria poole, et saada luba kasutada Demjanovit koos Gleboviga operatsiooni „Klooster" läbiviimisel vaenlase tagalas. Operatsiooni „Klooster" oli tõepärasuse mõttes kaasatud ka poeet Sadovski ja skulptor Sidorov, kes õppisid omal ajal Saksamaal ja kes polnud Saksa eriteenistustele tundmatud, nende kortereid kasutati konspiratiivsetel eesmärkidel.

Nagu ma juba mainisin, olime tulnud mõttele luua aktiivne ssksameelne põrandaalune organisatsioon „Troon", mis võiks pakkuda Saksa kõrgemale väejuhatusele oma abi tingimusel, et tema juhid saavad vastavad ametipostid uues bolševismivastases administratsioonis sakslaste poolt hõivatud territooriumil.
Lootsime sel moel välja peilida saksa agente ning tungida sakslaste luurekeskusesse Nõukogude Liidus. Toimikud „Troon" ja
221
„Klooster" täienesid kiiresti, muutudes peagi mitmeköitelisteks. Vaatamata sellele, et need operatsioonid olid algatatud ja heaks kiidetud hiljem represseeritud kõrgemalseisvate julgeolekuorganite töötajate Beria, Merkulovi, Bogdan Kobulovi ja teiste initsiatiivil, jäävad nad klassikaliseks näiteks kõrgest professionaalsest tasemest. Nad on kirjas õpikutes ning neist räägitakse erikoolides, loomulikult viiteta operatsioonidesse kaasatud agentide ja operatiivtöötajate tõelistele nimedele.
Raadiomäng, mis oli algselt planeeritud nende isikute kindlakstegemiseks, kes tegid koostööd sakslastega, kasvas praktiliselt üle NKVD ja Abwehri kahevõitluseks.
Pärast hoolikat ettevalmistust ületas Demjanov („Heine") 1941. aasta detsembris nõukogudevastase ja saksameelse organisatsiooni „Troon" saadikuna rindejoone.
Sakslaste Abwehri rindegrupp suhtus ülejooksikusse ilmse umbusuga. Kõige rohkem huvitas sakslasi, kuidas tal õnnestus suuskadel läbida miiniväli. Aleksandr ise ei kahtlustanudki hädaohtu ja jäi imekombel ellu. Teda kuulati kaua üle, nõuti teateid vägede dislokatsiooni kohta rindejoonel, seejärel instseneeriti tema mahalaskmine, et sundida teda surmahirmus üles tunnistama oma koostöö Nõukogude luurega. Midagi saavutamata viidi Aleksandr Smolenskisse. Seal kuulasid teda üle Abwehri ohvitserid „Wally" staabist. Umbusk hakkas tasapisi hajuma. Demjanovit hakati uskuma pärast seda, kui tema kohta oli kogutud andmeid vene emigrantide hulgast, veendudes, et ta polnud seotud enne sõda luureoperatsioonidega, mida korraldasid OGPU-NKVD vene emigrantide kaudu. Sakslastele oli teada, et vene emigratsioon oli üle ujutatud NKVD agentidega, kes tegutsesid küllaltki efektiivselt: paljud emigrandid tegid meiega meeleldi koostööd patriootilistel kaalutlustel ja süütundest kodumaa ees. See võimaldas viia miinimumini kõik valgete katsed üritada läbi viia terroriakte või organiseerida diversioone. Peale selle selgus, et enne sõda olid Abwehri agendid temaga kontakti astunud, uurides teda kui võimalikku infoallikat ja ettekandes Berliini figureeris ta koodnime all „Max". Abwehr tegigi nüu panuse „Maxile".
222
Aleksandr tegi läbi kursuse Abwehri koolis. Ainus raskus ejsnes selles, kuidas varjata, et ta oskab töötada raadiojaamaga tunneb šifriasjandust. Sakslased olid sõna otseses mõttes vai-Ljstuses, et suutsid värvata nii võimeka agendi. See kergendas ^a meie tööd, kuna teda võidi nüüd saata meie tagalasse ilma radistita-
Lõpuks andsid sakslased Demjanovile („Maxile") konkreetse ülesande: ta pidi end Moskvas sisse seadma ja, kasutades oma organisatsiooni ja sidemeid, looma agentuurvõrgu, et sisse imbuda mõnda Punaarmee staapi. Tema ülesanne oli ka orga-niseerida diversioone raudteedel.
1942. aasta veebruaris heitsid sakslased langevarjudega „Maxi" ja tema kaks abilist meie territooriumile. Nad valisid selleks ebasobiva aja: lumetormis kaotasid kõik kolm üksteist silmist ja jõudsid suure vaevaga igaüks eraldi Jaroslavlist Moskvasse. Aleksandr võttis meiega ühendust ja kohanes kiiresti Saksa luure residendi kohustustega. Mõlemad abilised arreteeriti peagi. Sakslased hakkasid saatma kullereid sidepidamiseks „Maxiga". Enamuse nendest kulleritest värbasime topeltagentideks, mõned arreteerisime. Kokku pidasime kinni üle viiekümne Abwehri agendi, kes saadeti side pidamiseks meie territooriumile.

Aleksandril oli luurajana oma perekonna täielik toetus, mida võis meie seisukohalt pidada suureks õnnestumiseks. Tema luuretegevuse üksikasjad olid teada nii naisele kui äiale. Rikkusime reegleid, kuid läksime selle peale välja lihtsal põhjusel. Ja nimelt.
Tema naine Tatjana Berezantsova töötas Mosfilmis režis-sööri assistendina, tal oli suur autoriteet kino- ja teatritegelaste hulgas. Äia, professor Berezantsovit peeti Moskva akadeemilistes ringkondades meditsiinikorüfeeks ja ta oli Kremli kliinikute juhtiv konsultant. Temal kui ühel vähestest selle tasemega ^Petsialistidest, lubati pidada erapraksist. Berezantsovit tunti
asti ka diplomaatilises korpuses, mis oli meie jaoks eriti tähtis.
Tol ajal oli ta üle viiekümneaastane, kõrgesti haritud, rääkis Vat»alt saksa keelt (ta oli saanud hariduse Saksamaal), valdas ka
223

P. Sudoplatov koos kaastöötajatega Ukraina GPU piirivalvesalgast (paremalt kolmas), 1923. aasta.
Paremalt esimene – tema otsene ülem V. Potaševitš.

prantsuse ja inglise keelt. Tema korterit kasutati konspiratijv korterina põrandaaluse organisatsiooni „Troon" vajadusteks, hiljem aga kontaktide pidamiseks sakslastega. NKVD-s mõisteti, et sakslased võivad kergesti kontrollida, kes selles korteris elab. Tundus loomulik, et kogu pere, mille juured ulatuvad tsaariaegsele Venemaale, on kaasatud nõukogudevastasesse vandenõusse.
Minu ettepanekul pidi saksa agentide esimene grupp jäarn vabadusse kümneks päevaks, et saaksime kontrollida nende konspiratiivkortereid ning kindlaks teha, kas neil on veel side-meid kellegagi peale Aleksandri („Maxi"). Beria ja Kobulov hoiatasid mind, et kui see grupp korraldab Moskvas mõne diversiooni- või terroriakti, siis võetakse minul pea maha.

Aleksandri naine lahustas tee ja viina segus spetsiaalsed tabletid, kostitas saksa agente oma korteris ja sel ajal, kui nad unerohu mõjul magasid, jõudsid meie eksperdid teha kahjutuks nende käsigranaadid, lahinguvarustuse ja mürgid. Tõsi, osa varustust oli kaugjuhtimisega, kuid spetsialistid arvasid, et üldiselt on agendid niikuinii kahjutuks tehtud. Taolised operatsioonid Aleksandri korteris olid küllaltki riskantsed: „küla-lised" olid reeglina märkimisväärsete füüsiliste omadustega ja nii mõnelgi korral, vaatamata tablettidele, ärkasid nad ootamatult enne õiget aega.
Mõningatel saksa kulleritel, eriti neil, kes olid pärit Balti riikidest, lubasime tagasi pöörduda Abwehri staapi, tingimusel, et nad kannavad seal ette Saksa agentuurvõrgu edukast tegevusest Moskvas.
Vastavalt meie väljatöötatud legendile, paigutasime Demjanovi Punaarmee kindralstaapi noorema sideohvitseri kohale Selle järgi, kuidas me otsisime sakslaste jaoks välja fiktiivseid, infoallikaid endiste tsaariarmee ohvitseride seast, kes teenisal marssal Šapošnikovi juures, hakkas kogu operatsioonist kuju' nema tähtis desinformatsioonikanal. Raadiomäng Abwehriga muutus üha intensiivsemaks. 1942. aasta keskel tehti mängu raadiotehnilise poole kindlustamine ülesandeks Fischer-Abelile
224

Vahepeal õnnestus Demjanovil luua mulje, et tema grupp viis läbi diversiooniakti Gorki lähedal raudteel. Et anda aktsioone kinnitust ja tugevdada Aleksandri reputatsiooni, organiseerime ajakirjanduses avaldamiseks mõned teated kahjurlusest taudteel.
Operatsioon „Klooster" on Saksa arhiivides tuntud kui agent „Maxi" toimik". Oma memuaarides, pealkirjaga „Teenistus", hindab Gehlen kõrgelt agent „Maxi" rolli peamise infoallikana Nõukogude Kõrgema Ülemjuhatuse sõjalis-stra-gegiliste plaanide kohta kõige raskematel sõja-aastatel. Ta heidab Wehrmachti väejuhatusele ette, et seal ignoreeriti õigeaegsel teateid Nõukogude vägede vastupealetungi kohta, mida „Max" edastas raadiojaama kaudu Moskvast. Ameerika eriteenistustele tuleb anda au: nemad ei uskunud Gehlenit ja reas publikatsioonides ütlesid otse välja, et Saksa luure sattus NKVD õnge otsa. Gehlen jäi aga ikkagi oma seisukoha juurde, et „Max" oli üks tähelepanuväärseimaid näiteid Abwehri edukast tegevusest sõja-aastatel. Saksa julgeolekuteenistuse ülem Walter Schellenberg väidab oma memuaarides, et väärtuslik informatsioon saabus Rokossovskile lähedasest allikast. Tol ajal teenis ,,Max" Rokossovski staabis sideohvitserina, aga marssal juhatas Valgevene rinde vägesid. Schellenbergi sõnul oli see ohvitser Rokossovski lähikonnast meelestatud nõukogudevastaselt ja vihkas Stalinit, ma oli langenud 30. aastatel repressioonide ohvriks ja istunud kaks aastat vanglas.
„Maxi" prestiiž Abwehri juhtkonna silmis oli tõepoolest kõrge - ta sai sakslastelt „Raudristi Mõõkadega". Meie omakorda autasustasime teda „Punatähe" ordeniga. Aleksandri naine ja tema isa said medali „Lahinguliste teete eest", riskantse ja ülitähtsa ülesande täitmise eest. Saksa arhiivimaterjalidest on teada, et Wehrmachti ülematus tegi mitmeid saatuslikke vigu osalt seetõttu, et lootis täielikult Abwehri informatsioonile, mis saadi Nõukogude Kõrgema Ülemjuhatuse allikatest. Desinformatsioon, mille andis edasi „Heine"-„Max", valmistati ette meie kindralstaabi
225
Operatiivvalitsuses ühe selle juhi, Štemenko osavõtul, seega viseeriti kindralstaabi Luurevalitsuses ja anti edasi NKVD-ie kindlustada selle kättesaamine usutavatel asjaoludel. Štemenko plaani kohaselt teostati Punaarmee tähtsaid operatsioone

aastatel 1942-1943 tõepoolest seal, kus seda sakslastele niiöelda „ette ütles" „Heine"-„Max", kuid neil operatsioonidel oli tähelepanu kõrvalejuhtiv ja abistav iseloom. Desinformatsioonil oli kohati strateegiline iseloom. Näiteks 4. novembril 1942. aastal teatas „Heine"-„Max", et Punaarmee annab sakslastele löögi 15. novembril mitte Stalingradi all, vaid Põhja-Kaukaasias ja Rževi lähedal. Sakslased ootasid nüüd lööki just sealt ja tõrjusid selle ka tagasi. Seevastu Pauluse grupeeringu ümberpiiramine Stalingradi all tuli neile täieliku üllatusena.
Teadmata raadiomängust midagi, maksis Zukov selle eest kallist hinda - pealetungi käigus Rževi all langes tuhandeid meie sõdureid, kes võitlesid tema juhtimise all. Oma memuaarides tunnistab ta, et selle pealetungioperatsiooni lõpplahendus oli ebarahuldav. Kuid ta ei saanud kunagi teada, et sakslasi oli ette hoiatatud meie pealetungi kohta Rževi suunal, seepärast paiskasidki nad sinna sellisel arvul sõjaväge. „Heine"-„Maxi" desinformatsioon, nagu järeldub Gehleni mälestustest, aitas kaasa ka sellele, et sakslased tõstsid korduvalt edasi pealetungitähtaegu Kurski kaarel, mis aga omakorda sobis Punaarmeele.
Osa informatsioonist, mis läks Berliini, tuli meile ka sakslastelt tagasi. See oli nii. Aastatel 1942-1943 töötas meiega koos lühikest aega, kuni ta paljastati, polkovnik Šmidt, üks Abwehn šifreerimisteenistuse juhte. Ta andis meie inimestele Prantsus-maal luurematerjale, mis olid saadud Abwehrilt Moskvast Analüüsi tulemusena selgus, et see oli meie desinformatsiooni mille oli edastatud „Heine"-„Max".
Ühe šifreeringu saime koguni kolmel korral. Esimene tu Prantsusmaalt Šmidti kaudu 1943. aasta veebruaris. Teine säa bus 1943. aasta märtsis Anthony Bluntilt (Cambridge'i grupp, kes töötas Briti luures: ta teatas meie Londoni residendile Gorskile, et sakslastel on Moskva sõjaväejuhtkonnas tähtis
226
imfoallikas. Kolmandal korral, 1943. aasta aprillis andsid inglased meie luure sidemissiooni kaudu Londonis edasi sama teate, jiagu oleks see inglise luure poolt kinni püütud Saksamaal, tegelikult said inglased selle informatsiooni dešifreerimismasina „Enigma" abil ja esitasid ta meile tugevasti lühendatud kujul, mida nad ka hiljem praktiseerisid. Saksa kõrgem ülemjuhatus kasutas „Heine"-„Maxi" edastatud informatsiooni oma laninguväeosade ohvitseride suunamiseks Balkanil. Briti luure püüdis kinni need teated, mis olid saadetud Berliinist Balkanile, nii et lõppude lõpuks saime tagasi meie enda andmed Bluntilt, Cairncrossilt ja Philbylt. See tõestas, et meie desinformatsioon toimib. Nagu ma juba mainisin, andis Briti eri-teenistus Šveitsis „Enigma" abil dešifreeritud ja redigeeritud tekstid oma agendile, kes pidas kontakti Rössleriga. Tema omakorda andis selle informatsiooni edasi „Punasele kapellile", kust see saabus Keskusesse. Niisiis oli meie käsutuses kaks versiooni, mis olid algselt pärit „Maxi" edastatud desinformatsioonist.
1943. aasta veebruaris tuli Londonist Demjanovilt Berliini läkitatud teatest modifitseeritud versioon koos märkusega, et Saksa luurel on Moskva sõjaväejuhtkonnas oma infoallikas. Hiljem hoiatas Briti eriteenistus meid Londoni residendi Tšitšajevi kaudu: on alust arvata, et sakslastel on Moskvas tähtis allikas, kelle kaudu kombitakse läbi sõjalist informatsiooni. Mõistsime, et jutt on Aleksandrist.
Tuleb märkida, et operatsioon „Klooster", mis viidi läbi «Heine"-„Maxi" osavõtul, oli algselt kavandatud puht vastu-luureoperatsioonina. Tõesti, kui ta pöördus Saksa luure residendina 1942. aastal tagasi Moskvasse, võtsime kinni rohkem kui 50 vastase agenti. Hiljem omandas operatsioon aga siiski strateegilise desinformatsioonialase raadiomängu iseloomu.

Lisaks operatsioonile „Klooster", viis meie teenistus sõja läbi umbes kaheksakümmend samalaadset raadiomängu Abwehri ja gestaapoga.
Aastatel 1942-1943 õnnestus meil haarata initsiatiiv raadiomänudes Saksa luurega lõplikult enda kätte. See oli tingitud
227
sellest, et me paigutasime usaldusväärseid agente Abwehri koolidesse, kus õpetati välja luurajaid-diversante. Need saadeti omakorda meie tagalasse Smolenski all, Ukrainas ja Valgevenes. Meie õnnestunud operatsioon diversantide kinnivõtmisel on fikseeritud toimikus „Kool". Värvanud ümber Katõnj õppekeskuse passibüroo ülema, saime endi käsutusse andmed rohkem kui 200 saksa agendi kohta, kes olid heidetud meie tagalasse. Kõik nad tehti kas kahjutuks või sunniti tegema meiega koostööd. Nende materjalide põhjal ja V. Ardamatski romaani „Saturn on peaaegu nähtamatu" järgi on vändatud mitmeseerialine film.
Usbekistani müütiline natsionalistlik keskus „Pärija", millel oli gestaapo täielik usaldus, ajas 1943. aastal meie ülesandel nurja fašistide ulatuslikud diversiooniaktid Kesk-Aasias. Märkimisväärset rolli selle tähtsa ülesande täitmisel etendasid 4. Valitsuse operatiivtöötajad Makljarski ja Garbuz. Viimane neist saatis sakslaste „Turkestani leegioni" demoraliseerimiseks üle rindejoone tähtsa agendi, kes oli pärit ühe 1937. aastal represseeritud Usbekistani juhtivtöötaja perest.

X. SMERŠ-i juhtkonna ja NKVD omavahelised intriigid, NKVD salajase poliitosakonna ülema Iljini traagiline saatus

Hiljem algasid bürokraatlikud intriigid Sõjaväe Vastuluure (SMERŠ), NKVD ja Sõjaväeluure vahel. SMERŠ-i ülem Abaku-mov ilmus ootamatult minu kabinetti ja teatas, et Nõukogude Kõrgema Ülemjuhatuse korraldusel tuleb mul temale üle anda raadiomängude juhtimine: selle asjaga peab tegelema Sõjaväe Vastuluure, mis asub Kaitse rahvakomissariaadi alluvuses, mitte aga NKVD. Nõustusin, kuid tingimusel, et selle kohta oleks kõrgema juhtkonna käskkiri. Järgmisel päeval ilmus ka käskkiri ning meie pädevusse jäeti kaks raadiomängu: „Klooster „Usuvennad" (veel üks sakslasi desinformeeriv raadiomäng). Abakumov oli äärmiselt rahulolematu, teades, et nende raadiomängude tulemustest kantakse ette otse Stalinile.
228

Operatsioon „Usuvennad" viidi läbi Kuibõševis, näiliselt eksisteeriva religioosse, Moskva vene õigeusu kiriku toetuse saanud nõukogudevastase põrandaaluse organisatsiooni katte all. legendi järgi juhtis seda organisatsiooni piiskop Ratmirov. Ta töötas Zoja Rõbkina kontrolli all Kalininis sel ajal, kui linn oli sakslaste käes. Piiskop Ratmirovi ja metropoliit Sergiuse kaas-abil õnnestus meil lähetada kaks noort NKVD ohvitseri kiriku-ringkondadesse, kes tegid sakslastega koostööd okupeeritud territooriumil. Pärast linna vabastamist sõitis piiskop Kuibõševi. Tema nimel saatsime ohvitserid Kuibõševist kuulekate usu-vendadena Pihkva kloostrisse, kaasas informatsioon kloostri -ülemale, kes tegi koostööd saksa okupantidega. Mõlemad usu-vennad olid sakslastele teada.
Sakslased saatsid Kuibõševi vene sõjavangide hulgast värvatud radiste, keda meil õnnestus kiiresti ümber värvata. Samal ajal arendasid kaks meie „usuvendadest" ohvitseri kloostris tormilist tegevust. Kirikuteenrite hulgas oli üsna palju NKVD agente, mis kergendas meie tööd. Sakslased uskusid, et neil on Kuibõševis tugev spionaaživõrk. Hoides regulaarset raadiosidet oma luureagentuuriga Pihkva all, said nad pidevalt meilt valeandmeid kütuse ja lahinguvarustuse ümberpaigutustest Siberist

rindele. Kuna meie käsutuses oli agentidelt saadud usaldusväärne informatsioon, suutsime edukalt vastu seista sakslastega koostööd tegevate Pihkva kirikutegelaste katsetele võtta endale volitused kontrollida ja kasutada õigeusu kiriku sissetulekuid okupeeritud territooriumil.
Meie poolt ettevalmistatud materjalid vene õigeusu kiriku patriootilisest positsioonist ja tema konsolideerivast rollist slaavi rahvaste järjest jõudu koguvas fašismivastases liikumises Balkanil, ning Rooseveldi mitteametlikud, pinda sondeerivad taotlused parandada õigeusu kiriku poliitilist ja juriidilist olukorda, mis Harrimani kaudu anti edasi Stalinile, nähtavasti veensid viimast leppima liitlaste sooviga ajada kiriku suhtes mitte eriti julma poliitikat. Stalin tegi ootamatu sammu: ta andis loa korraldada vene õigeusu kiriku patriarhi valimised.
Patriarhi ametikoht oli kaotatud juba Peeter I ajal, kui kirikuhierarhia
229

hakkas vastu tema reformidele. Selline olukord kestjs peaaegu kaks sajandit, kuni 1917. aastani. Pärast monarhia kukutamist Venemaal lubas Ajutine Valitsus õigeusu kirikul läbi viia patriarhi valimised. Selleks sai Tihhon. Pärast tema surma ei lubanud Nõukogude valitsus uue patriarhi valimik ning alles Suure Isamaasõja ajal, kui Stalin tunnistas kiriku tähtsust rahva ühteliitmisel, valiti 1943. aastal kogu Venemaa patriarh. Meie naisega viibisime sellel pühitsemistseremoonial
Stalini käsul autasustati piiskop Ratmirovit pärast sõda kuldkella ja medaliga. Vahetult tema tööd juhtinud ja temaga koos sakslaste tagalas viibinud pühameeste sildi all tegutsenud meie ohvitserid Ivanov ja Mihhejev said lahinguordenid.
Pärast seda, kui Abakumovil ei õnnestunud allutada endale raadiomänge „Klooster" ja „Usuvennad", hoiatas ta mind ähvardavalt:
„Arvestage, et seda ma ei unusta. Otsustasin teiega tulevikus enam mitte mingit tegemist teha!"
Keeruline oli tol ajal ka Abakumovi ja Beria vastasseis. Kogu sõja vältel oli Kaitse rahvakomissariks Stalin. Tema ajal anti Sõjaväe Vastuluure (SMERŠ) NKVD alluvusest üle Kaitse rahvakomissariaadile ja SMERS-i ülemaks kinnitati Beria soovitusel Abakumov. Tänu sellele ametikohale sai Abakumo-vist kohe ka Stalini, kui Kaitse rahvakomissari asetäitja, mis tõstis märkimisväärselt tema seisundit ning võimaldas tal otsese juurdepääsu Peremehele. Nüüd oli ta praktiliselt Beriast sõltumatu ja muutus alluvast tema võistlejaks. 1943. aastal arreteeris Abakumov ilma Beria sanktsioonita julgeolekukomissan Iljini, suurte kogemustega NKVD Salajase Poliitvalitsuse kolmanda osakonna ülema, kes tegeles loomingulise intelligentsi küsimustega. Vastavalt reeglitele, mis muudeti ära alles Gorbatšovi ajal, polnud kellelgi õigust arreteerida kõrgemalseisvaid isikuid ilma nende ülemuse nõusolekuta. Tõsi, esines erandeid, kuid iga kord suhtuti sellesse kui erakordsesse sündmusse. Arreteerimisorderile kirjutas alla prokurör, kuid selle alumises vasakus nurgas pidi tingimata alati olema arreteeritava isiku vahetu ülemuse sanktsioon: „Kooskõlastatud" - ja allkiri.
230
Nagu ma juba ütlesin, puudus antud juhul Beria sellekohane märge-pehmeloomuline, akadeemiliste kalduvustega Iljin oli NKVD-s seas kirjas ning temasse suhtuti suure lugupidamisega. Viie aasta jooksul, enne seda kui algas operatsioon „Klooster", juhendas ta Demjanovit ja osales ka raadiomängus sakslastega selle algstaadiumis. Kuigi ta oli vanemoperatiivtöötaja, õnnestus tal aastatel 1937-1938 arreteerimist vältida, sest tol ajal vastutas ta töö eest menševikega, kes Stalinile enam huvi ei pakkunud. 1938. aasta lõpul saatis Beria ta Orjoli ja

Rostovisse uurima niinimetatud trotskistide diversiooniakte raudteedel. Arvati, et kohalike nõukogude- ja parteiorganite juhtide ridadesse olid tunginud vandenõulased. Ta pöördus tagasi Moskvasse, vapustatuna primitiivsetest valesüüdistustest, millega tal seal tuli kokku puutuda ja kandis ülemustele ette: Orjoli ja Rostovi NKVD valitsused lihtsalt fabritseerisid need toimikud, selleks, et kindlustada oma positsiooni ja tugevdada reputatsiooni. Pärast tema ettekannet vaadati juhtum uuesti läbi, aga Iljin määrati NKVD Salajase Poliitvalitsuse kolmanda osakonna ülemaks, mis lubas tal taotleda kahe tähtsa informaatori arreteerimist, kes varustasid meid ilmse valeinformatsiooniga vastutavate töötajate hulgas valitsevatest nõukogudevastastest meeleoludest.
Iljin kutsus informaatorid Moskvasse ja käskis neil esitada üksikasjalikud andmed kahe kahtlustatava kohta. Saanud kätte nende informatsiooni, veendus ta, et nad olid repressiooniaastatel suurepäraselt selgeks õppinud laimamise kunsti nende arvel, keda töödeldi. Informaatorid-võltsijad arreteeriti ja mõisteti kümneks aastaks vangilaagrisse, aga Iljin sai autasu - „Au-tsekisti" märgi. Arvestades Iljini isiklikke kontakte selliste kirjanikega nagu Aleksei Tolstoi ning kuulsate muusikute ja heli-loojatega, võttis teda sageli enda juures vastu Beria. Iljin oli s]bralikes suhetes ka Merkuloviga.
, Siis aga, 1943. aastal, lõppes Iljini teenistus organites konflikti tõttu Abakumoviga. Juba kodusõja ajal sõbrustas Iljin Teplinskiga, kellega nad teenisid koos ratsaväes. Hiljem hakkas
231
Iljin tööle OGPU-s, Teplinski läks aga lennuväkke ja tegi seal päris head karjääri: 1943. aastal oli ta juba kindralmajor ja ta määrati lennuväe staabi inspektsiooni ülemaks.
Ootamatult Teplinski teenistusalane edutamine pidurdus: selgus, et organid on tema uue määramise vastu. Siis pöördus ta Iljini poole, püüdes välja selgitada, milles asi. Tal õnnestus kiiresti kindlaks teha: ainus põhjus, mis sundis julgeolekut keelduma Teplinskile usaldust avaldamast, oli tema osavõtt sõjaväeakadeemia piduõhtust 1936. aastal, enne Tuhhatševski arreteerimist, kus ta olevat endale lubanud öelda kiitvaid sõnu ohvitseride ja kindralite kohta, kes peagi langesid repressioonide ohvriks. Teplinski oli oma õnnetuseks tuttav kindral Truhhiniga, kes jooksis üle Vlassovi poole. Iljin hoiatas Teplinskit, et ta oleks ettevaatlik oma väljendustes ja tutvuste sobitamisel, kuid tegi seda telefoni teel.
Abakumov sai otsekohe nende vestlusest teada ja, väljendades oma nördimust, nõudis Berialt, et too kõrvaldaks Iljini töölt. Selle asemel tegi Beria Merkulovile ülesandeks piirduda vaid lihtsa noomitusega, sealjuures sõbralikus toonis. Selleks ajaks olid suhted Abakumovi ja Beria vahel tugevasti rikutud. Abakumov otsustas kasutada seda lugu Beria ja Merkulovi kompromiteerimiseks. Ta kandis ette Stalinile, et julgeolekukomissar Iljin ajab nurja SMERS-i teostatava Punaarmee lennuväe kommunistide koosseisu operatiivkontrolli, mis toimus seoses uute kohalemääramistega. Kõik see omandas erilise tähtsuse, kuna üks põhjustest, mis ärgitas Stalinit tooma SMERŠ-i oma isikliku kontrolli alla, seisnes selles, et ta tahtis välistada igasugust Beria ja NKVD vahelesegamist ametikõrgenduste andmistesse armees. Stalin käskis Abakumovil otsekohe arreteerida Teplinski. Isegi sõja-aastatel püüdis Stalin endiselt iga hinna eest isiklikult kontrollida temale alluvate ametkondade tööd. Antud juhul oli aga jutt eriti tähtsast ametkonnast - Kaitse rahvakomissariaadist.

Ülekuulamisel, mis toimus väga julmalt (Abakumov lõi tal kohe esimesel ööl kaks esihammast välja), tunnistas Teplinsli, et Iljin oli talle soovitanud, kuidas oleks õigem käituda, et mitte
232
anda alust süüdistusteks sümpaatia avaldamises rahvavaenlaste vastu. Peale selle tunnistas ta, et jagas Iljiniga oma poolehoidu rea kõrgemate ohvitseride suhtes, kes arreteeriti 1938. aastal, nädala pärast kandis Abakumov arreteeritu tunnistustest ette isiklikult Stalinile ja sai temalt sanktsiooni Iljini arreteerimiseks.
Ilmudes Merkulovi juurde Lubjankale, nõudis Abakumov, et kutsutaks välja Iljin, tuletan siinkohal meelde, et jutt on rahvakomissariaadi juhtivtöötajast, julgeolekukomissarist. Ja siis tehti see mees relvituks ning pandi Lubjanka sisevanglasse. Kuigi vangla kuulus NKVD-le, polnud tšekistidel õigust Iljini üle kuulata, kuna ta asus SMERS-i võimupiirkonnas. Järgmisel päeval korraldas Abakumov Teplinski ja Iljini vastandamise. Teplinski, kes oli äsja läbi pekstud, kordas kõiki „oma tunnistusi", Iljin andis talle ärritunult kõrvakiilu, nimetades teda eideks.
Leidmata Teplinski öeldule kinnituseks tunnistajaid, sattus Abakumov raskesse olukorda: lausa hädavajalik oli kindlustada end kahe tunnistajaga. Kuna mitte keegi Teplinski lähikonnast sõjaväeladvikus isegi ei teadnud Iljini olemasolust, ega võinud seega anda ka tunnistusi tema vastu, kujunes süüdistuse tarvis teise tunnistaja leidmine problemaatiliseks, ilma selleta ei saanud aga anda toimikut edasi arutamiseks Sõjaväekolleegiumile. Iljini peksti, tal ei võimaldatud magada, kuid ta mitte ainult et keeldus end süüdi tunnistamast, vaid ta ei kirjutanud ka alla üle-kuulamisprotokollidele. Süüasja vormistamiseks oli need vaja ilmtingimata esitada Stalinile, et tema saaks otsustada uurimisaluse edasise saatuse. Abakumov kartis seista Stalini ees ilma veenva süüdistuskokkuvõtteta. Kuigi Abakumov ei suutnud toestada Iljini süüd, jäi too endiselt vanglasse.
Iljini kutsuti ülekuulamistele veel järgmise nelja aasta vältel- 1943-1947. Teda hoiti üksikkambris ja peksti perioodiliselt, et saada tema käest tunnistusi. Nelja aasta pärast löödi talle lõpuks käega, kuid ta jäi veel tervelt viieks aastaks vanglasse, kus tema kambrikaaslasteks olid eri aegadel lennundustööstuse minister Šahhurin, lennuväemarssal Novikov ja välisminister Rumõnin. Iljin ei rääkinud kellelegi, et ta on julgeolekuohvitser.
234
Tema versiooni kohaselt töötas ta dokumentaalfilmide stuudio tehnikaosakonnas. Mõistes, et ta langes võimuvõitluse ohvriks andis Iljin endale sõna mitte milleski end süüdi tunnistada ja pigem surra, kui määrida oma au. Tal õnnestus säilitada isegi huumorimeel. Kord küsis ta oma uurijalt, kes teda ülekuulamisele viis: „Mida tähendab see ordenilint teie rinnal?"
Ohvitser vastas, et see on Lenini orden. Seepeale märkis Iljin: „Vaata siis, milline au on mulle osaks langenud - asi on usaldatud inimesele, keda on autasustatud Lenini ordeniga Tähendab minu juhtum on väga tähtis!"
1951. aastal viidi Iljin üle Matrosskaja Tišinasse ja paigutati partei Keskkomitee vangla eriblokki. Sealsete uurimisalustega tegeles Parteikontrolli Komitee, mis uuris KK liikmete jä julgeolekuohvitseride süüasju. Vangla ülem hoiatas teda tõsiste tagajärgede eest, kui ta ei tunnista oma süüd partei ees. Uus uurija, kes ilmus järjekordsele ülekuulamisele kindralmajori auastmes, oli Nõukogude Liidu sõjaväeprokuröri asetäitja Kitajev. Iljini suureks üllatuseks nõudis Kitajev temalt tunnistusi Abakumovi reeturliku tegevuse kohta. Vastuseks palus Iljin esitada tõendid,

et see ei ole provokatsioon. Valvur viis ta koridori ja lükkas lähedase kambri ukse vaateava juurde. Iljin nägi kambris istumas oma verivaenlast Abakumovit. Sellegipoolest keeldus Iljin tunnistamast Abakumovi vastu, arutledes ettenägelikult, et Abakumov kandis omal ajal kõigest ette Stalinile ja kui nüüd tema, Iljin, jutustab Abakumovi poolt fabritseeritud süüasjadest, siis võidakse teda süüdistada nendele kuritegudele kaasaaitamises. Iljin tunnistas, et pärast 1933. aastat ei olnud tal Abakumoviga mingeid tööalaseid kontakte, kohtas teda vaid harva Lubjankal ja inspektsioonireisidel Ros-tovisse 1938. aastal. Kitajev ei olnud tema avaldusega rahul ja saatis ta tagasi Lubjankale, kus ülekuulamised otsekohe jätkusid. Nende toon oli aga muutunud hoopis teiseks. Nüüd süüdistati teda selles, et ta mõistis valesti oma ametikohust, pidades kontakti ja hoides sõbralikke suhteid kahtlaste inimestega. Poole aasta pärast teatas Julgeolekuministeeriumi (MGB) komandafl' tuuri ülem kindralmajor Blohhin, et Erinõupidamine mõistab
234
Iljini süüdi ametialaste möödalaskmiste eest ja määrab talle kaheksa aastat vanglakaristust.
Karistusaeg oli möödas - Iljin oli istunud vanglas üheksa aastat. Enne vabastamist pandi talle ette minna kabinetti vajalike dokumentide vormistamiseks. Iljin jutustas mulle, et Blohhin oli mitte ainult komandantuuri ülem, vaid vastutas ka surmaotsuste täideviimise eest (real juhtudel viis ta need ise täide), seetõttu, kui ta kutsuti Blohhini juurde, libises mõne sekundi jooksul tema silme eest läbi kogu ta elu. Ta oli kindel, et nüüd, otsekohe viiakse ta komandantuuri mahalaskmisele. Kuid tema viidi tavalisse kabinetti, kus ta andis allkirja vaikimise kohta süüasja arutelu ja kinnipidamise tingimuste osas. Ta sai tõendi vabastamise kohta, ajutise passi ja oma vana julgeolekukomissari, nüüd paguniteta ja aastatega korralikult lagunenud kindralmajori mundri.
Hilisel õhtutunnil vabadusse lastud, ilma rahata, otsustas Iljin otsida varjupaika MGB vastuvõtuhoones Kuznetski silla juures. Ta teadis, et sõda oli lõppenud, kuid ei teadnud, kuidas see oli muutnud inimeste elu: tal polnud aimugi, et riigis oli vahepeal toimunud rahareform ning käibel olid hoopis teised rahapaberid. Ta ei teadnud midagi ka oma perekonnast. Hommikul selgus, et naine oli temast lahutanud, kuna polnud saanud oma mehe kohta mingeid teateid ja arvas, et ta on hukkunud. Ta oli uuesti mehele läinud ning tütar elas tema juures.
Iljin proovis võtta ühendust Merkuloviga, kellest oli saanud Riigikontrolli minister. Ta ilmus ministeeriumisse, sekretär kandis temast ette Merkulovile, pärast aga teatas, et Iljini nimi ei ütle ministrile midagi. Tal ei olnud kusagile minna ja nii Pöördus ta uuesti tagasi MGB vastuvõtutuppa, tehes katset helistada oma endisele asetäitjale Šubnjakovile.
Iljin ei teadnud aga tema telefoninumbrit ja tal polnud ka münte, et automaadist helistada, seega valis ta oma vana numbri, kasutades MGB vastuvõtutoa sisetelefoni. Vastas korrapidajaohvitser, kes tundis ta ära ning rääkides avaldas tema suhtes ilmset sümpaatiat: Iljini reputatsioon oli jäänud NKVD veteranide hulgas siiski endiselt kõrgeks. Selgus, et Šubnjakov
235
oli arreteeritud 1951. aastal, kohe pärast Abakumovit. MGB vastuvõtutoa ohvitser laenas Iljinile viissada rubla (tol ajal oli see küllaltki suur summa) ja soovitas tal otsekohe Moskvast ära sõita.
Iljin sõitis Rjazanisse, kus elas ta onupoeg. Seal asus ta tööle laadijana raudteejaamas. Oma saabumisest sellesse linna teatas ta raudtee kohalikku julgeolekuosakonda ja kahe kuu pärast aidati tal saada laadijate brigadiriks. Tõsi küll, temalt nõuti, et ta

ütleks oma töökaaslastele, et ta mõisteti süüdi mitte poliitilistel põhjustel, vaid raiskamise ja teiste ametialaste kuritarvituste tõttu ning lubati teha tööraamatusse vastav sissekanne Kuid Iljin keeldus, kartes, et teda võidakse süüdistada oma mineviku varjamises. Nii alustas ta neljakümne kaheksa aastaselt uut elu.
Pärast Stalini surma andis ta avalduse enda rehabiliteerimiseks. Esimene palve lükati tagasi, kuid tal lubati naasta Moskvasse. Iljin asus tööle Moskva Nõukogu transpordiosakonda. Ta rehabiliteeriti 1954. aastal, pärast Beria mahalaskmist ja minu arreteerimist. Aasta otsa keelduti talle maksmast julgeolekutöötajatele ettenähtud täispensioni. Selle vastu oli olnud Serov, öeldes, et Iljin oli end kompromiteerinud sidemete tõttu Teplinskiga, kes ikka veel kandis karistust kui rahvavaenlane.
Kolm päeva pärast minu vanglast vabastamist, 1968. aastal külastas mind Iljin. Sain teada, et saatus oli talle jälle naeratanud. 1956. aastal sai tema endine kuraator KK kultuuriosakonna juhataja asetäitjaks. Tal oli Kirjanike Liidu Moskva osakonna sekretäri kohale vaja ausat ja kogenud administraatorit. Iljini eelnev töökogemus julgeolekukomissarina kultuuri küsimustes tegi tema kandidatuuri sellele kohale täiesti sobivaks. Pealegi toetasid teda sellised kirjanikud nagu Fedin ja Simonov. Partei juhtkonnale oli vaja Kirjanike Liitu sellist inimest, keS tunneks kõiki, kaasa arvatud ka informaatoreid. Iljin sobis oma uuele kohale ideaalselt ja töötas Kirjanike Liidus kuni 1977. aastani. Ta suri 1990. aastal, kui jäi auto alla.
Iljini saatuse keerdkäikude kohta levitatud A. Vaksberg väljamõeldis, nagu oleks selle 86-aastase vanakese „kõrvaldanud
236
KGB", kartes mingeid paljastusi, sunnib mind kommentee-Jjma ka üht teist lugu, mis on seotud kuuldustega N. Hruštšovi ;a Leonidi saatusest. Ta oli lendur, vanemleitnant, ning jäi j943. aastal teadmata kadunuks. Rida ajakirjanikke ja mõningad julgeolekuveteranid on kirjutanud minu arvele Leonid ^rustšovi kinnivõtmise müütilise operatsiooni sakslaste tagalas ja tema likvideerimine „kodumaa reetmise eest". Tegelikkuses ei toimunud midagi taolist. NKVD ja SMERŠ-i liinis oli antud korraldus tema tagaotsimiseks. Tõsi, N. Hruštšovi poja otsinguid hoiti erilise kontrolli all, kuid need ei andnud mingeid tulemusi. Stalin võttis isiklikult vastu otsuse kuulutada Leonid Hruštšov langenuks lahinguülesande täitmisel, mitte aga teadmata kadunuks. Neis tingimustes oli sel otsusel eriline tähendus N. Hruštšovi poliitilisele karjäärile, välistades võimaluse kompromiteerida antud episoodiga ühte Nõukogude juhtkonna liiget. Hruštšovi poega, erinevalt teistest teadmata kadunutest, autasustati peagi postuumselt Isamaasõja esimese järgu ordeniga.
Pärast sõda pööras Hruštšov olulist tähelepanu poja saatuse väljaselgitamisele. Mitte keegi polnud näinud, kuidas tema poeg hukkus, sealhulgas ka lendurid, kes olid asunud koos temaga lahinguülesande täitmisele. Julgeolekuorganeist tehti järelpärimisi ja küsitleti filtreerimislaagrites asuvaid nõukogude sõjavange. Huvitav on siinjuures see, nagu mulle öeldi, et protokolle nende küsitluste kohta arhiivides säilinud ei ole. Tagaotsimisjuhtumite kohta pärast 1953.-1954. aasta puhastust" allesjäänud dokumentidest on kadunud üle saja lehekülje. Kes viis läbi nende toimikute revisjoni ning kõrvaldas sealt materjale, on siiani teadmata. Kuigi, pole raske oletada, kust tulid juhised Kaitseministeeriumi, KGB, ja NSVL Sisemi-nisteeriumi ametkondadesse 1943. aastal teadmata kadunuks Jäänute kohta käivate arvestuslike materjalide ja arhiivide puhastamiseks.
237

XI. Nõukogude luure sõjalise vastasseisu lõpuperioodil

1944. aastal hakkas operatsioon „Klooster" arenema uues suunas. Punaarmee pealetungi eel Valgevenes kutsus Stalin välja Luurevalitsuse ülema Kuznetsovi, Sõjaväe Vastuluure SMERš-i ülema Abakumovi, julgeoleku rahvakomissari Merkulovi ja minu. Minu tuju oli ülev: meie töö kulges edukalt ja kuu aega tagasi autasustati mind ja Aitingoni Suvorovi ordeniga lahingu-operatsioonide eest sakslaste tagalas. Reeglina anti selline kõrge autasu ainult rindeüksuste komandöridele võidetud lahingute eest, ja fakt, et seekord said selle julgeolekuohvitserid rääkis paljugi. Sel põhjusel läksingi kohtumisele kindlustundega ja ka Merkulov kui operatsiooni „Klooster" üks kuraatoreid, oli suurepärases tujus.
Kuid Stalin võttis meid vastu küllaltki jahedalt. Ta heitis meile ette, et me ei tunneta sõja reaalsust ja küsis, kuidas saaks meie arvates kasutada „Kloostrit" ja teisi raadiomänge meie armee abistamiseks pealetungioperatsioonides. Samas tegi ta ettepaneku laiendada raadiomängude raame, märkides sealjuures, et vanad võtted uues olukorras enam ei sobi. Kuznetsov pani ette saata uus informatsioon „Heine"-„Maxi" kaudu oletatava pealetungi kohta Ukrainas. Mina polnud jutuajamise selliseks pöördeks valmis ega teadnud absoluutselt midagi Nõukogude Kõrgema Ülemjuhatuse plaanidest. Pealegi meenus mulle marssal Šapošnikovi nõuanne mitte kunagi toppida oma nina asjadesse, mis ei kuulu sinu kompetentsi. Seepärast vaikisingi, kui Abakumov kordas katset allutada operatsioon „Klooster" SMERŠ-ile, öeldes, et tema aparaadil on kindralstaabiga tunduvalt tihedamad sidemed kui NKVD-l.
Stalin kutsus välja kindralstaabi operatiivvalitsuse ülema kindral Štemenko ja too luges ette käskkirja, mis oli ette valmistatud juba enne meie jutuajamist. Vastavalt käskkirjad pidime viima Saksa väejuhatuse eksiteele, luues mulje meie pealetungi käigus piiramisrõngasse sattunud Saksa vägede riismete aktiivsest tegevusest Punaarmee tagalas. Stalini plaan seisnes selles, et pettuse teel sundida sakslasi kasutama oma
238
ressursse nende väeosade toetamiseks ja „aitama" neil teha tõsist katset piiramisrõngast läbi murda. Kavandatava operatsiooni maht ja julgus ning ulatus avaldasid meile sügavat muljet. Ma tundsin entusiasmi ja samaaegselt ka ärevust: uus ülesanne väljus endiste raadiomängude raamidest, mida oli peetud üksnes selleks, et vastast desinformeerida.

19. augustil 1944. aastal sai Saksa maavägede kindralstaap Abwehrilt „Maxi" kaudu teate, et 2500-meheline üksus ooberst-leitnant Scherhorni juhtimisel on Punaarmee poolt blokeeritud Berezina jõe lähedal. Nii algas operatsioon „Berezino'" - järg operatsioonile „Klooster".

Operatsiooni „Berezino" töötas välja 4. Valitsuse kolmanda osakonna ülem polkovnik Makljarski, mina toetasin seda ideed. Kavandatud oli ahvatlev raadiomäng Saksa kõrgema väejuhatusega. Keskuse juhiste täitmise plaan kanti ette isiklikult Stalinile, Molotovile ja Beriale. Saadi sanktsioon operatsiooni läbiviimiseks.
Selle operatsiooni vahetuks juhtimiseks sõitsid Valgevenesse, otse sündmuste keskele, minu asetäitja Aitingon, Makljarski, Fischer, Serebrjanski ja Mordvinov.
Tegelikkuses ei eksisteerinud Punaarmee tagalas Scherhorni gruppi. Saksa üksus sellesama ohvitseri juhtimisel, koguarvuga 1500 meest, kes oli kaitsnud Berezina jõe ülepääsu, oli purustatud ja vangi võetud. Aitingon, Makljarski, Fischer, Mordvitov, Grimovitš, T. Ivanova ja Garbuz värbasid „Heine"-„Maxi" aktiivsel osavõtul

Scherhorni ja tema radistid meiega koostööle. Valgevenesse saadeti eriülesandega brigaadi võitlejad ja ohvitserid, koos nendega saabusid ka saksa antifašistid-kominternlased. Mängus osalesid samuti nõukogude luure poolt värvatud Saksa sõjavangid. Sel moel loodi mulje reaalselt eksisteerivast arvukast sakslaste grupeeringust Punaarmee tagalas. Niiviisi, alates 19. augustist 1944 kuni 5. maini 1945 viisime läbi küllap kõige edukama raadiomängu Saksa kõrgema väejuhatusega. Kuid operatiivtöötajaid, kes osalesid operatsioonis „Berezino",
239
ei autasustatud tol ajal, ei järgnevatel aastatel, ega ka võidu 50. aastapäeval, kuigi neid esitati autasu saamiseks.
Saksa julgeolekuteenistus ja Saksa maavägede kindralstaap pidasid tõsist plaani rikkuda Punaarmee tagalakommunikatsioonid, kasutades selleks Scherhorni üksust. Sel eesmärgil ja vastuseks Scherhorni palvele osutada talle abi, saadeti välja spet-sialistid diversiooni alal ja vastav tehnika. Vahepeal õnnestus meil kinni võtta Scherhorni suunas liikuv grupp SS-i rünnakrühmlasi.
Scherhorn saatis Berliini aruandeid diversiooniaktide kohta Punaarmee tagalas. Need olid kirjutanud Aitingon, Makljarski ja Mordvinov. „Max" sai Berliinist käsu kontrollida Scherhorni teadete usaldusväärsust tema tegevuse kohta Punaarmee taga-las - kuid need leidsid täielikku kinnitust. Hitler ülendas Scherhorni ooberstiks ja autasustas teda „Rüütliristiga", Guderian saatis koguni isiklikult õnnitluse.
Scherhornile anti käsk murda läbi rindejoone ja liikuda edasi Poolasse, seejärel aga Ida-Preisi-maale. Scherhorn nõudis, et selle operatsiooni kordamineku kindlustamiseks heidetaks langevarjuga alla poola teejuhid, kes tegid koostööd sakslastega. Berliin nõustus ja selle tulemusena võtsime meie kinni Saksa luure heaks tegutsevad poola agendid. Hitler planeeris omalt poolt saata kohale erioperatsioonide ja diversiooniteenistuse ülema Skorzeny ja tema grupi, kuid sellest plaanist tuli sakslastel loobuda, kuna 1945. aasta aprillis halvenes tunduvalt olukord Nõukogude-Saksa rindel.
5. mail 1945, veidi aega enne sõja lõppu, soovitas Wehrmachti ja Abwehri ülemjuhatus oma viimases telegrammis tegutseda Scherhornil vastavalt olukorrale. „Maxü" kästi konserveerida infoallikad ja katkestada kontaktid saksa ohvitseride ja sõduritega, kes olid piiramisrõngas ja keda ähvardas vangilangemine, pöörduda seejärel tagasi Moskvasse, varjuda Ja püüda säilitada oma sidemed. Scherhorni ja tema grupi inter' neerisime Moskva lähedale, kus nad viibisid kuni vabastamiseni 1950. aastate algul.
Tähelepanuväärne on siinjuures see, et Gehlen, kes juhtlS Canarise järel Saksa sõjaväeluuret ja püüdis võita ameeriklaste
240
usaldust, pakkus pärast sõda välja „Maxi" kui usaldusväärset allikat. Kuid USA sõjaväeluure suhtus Gehleni ettepanekusse umbusuga.
Suuri teeneid operatsioonide „Klooster" ja „Berezino" läbiviimisel oli osakonna ülemal Massjal, kes võttis aastatel 1945-1950 koos naisega aktiivselt osa luuretööst aatomiprobleemi alal USA-s.
Samuti paistis eriliselt silma V. Fischer-P. Abel, kes, esinedes saksa ohvitseri rollis, võttis isiklikult välilennuväljal vastu Skorzeny diversante.
Ei saa märkimata jätta ka Sõjaväe Vastuluure (SMERŠ) kogenud ja resultatiivsete töötajate Barõšnikovi ja Utehhini suurt kaasabi raadiomängude „Klooster" ja „Berezino" edukal läbiviimisel.
Mul küpses plaan kasutada Scherhorni, et värvata Saksa admiral Raederit, mereväe ülemat, kelle Hitler kõrvaldas ametikohustuste täitmiselt 1943. aastal. Vanglas olles

asus Raeder Moskvas. Hiljem kolis tema palvel Moskvasse üle ka ta naine. Tundus, et ta on häälestatud meiega koostööle - vastutasuks lubaduse eest mitte esitada talle süüdistust kui sõja-kurjategijale Nürnbergi protsessil, kuigi Briti pool taotles tema kohtu alla võtmist Saksa allveelaevade operatsiooni eest Briti laevastiku ja kaitsetute kaubalaevade vastu.
Ma paigutasin tema ja ta naise enda suvilasse, kuid peagi veendusin, et minu plaan mõjutada admirali Scherhorni kaudu ei ole reaalne kuna nad ei sobinud teineteisega. Tunduvalt soodsamat mõju avaldas admiralile Serebrjanski, kes asus linu suvilas koduarestis kui „sõjavang" (ta mängis saksa ärimehe rolli). Serebrjanskil õnnestus admirali veenda, et too taastaks Saksamaal oma tutvused ja sidemed. Mäletan, et Raederile meeldisid väga lõbusõidud Moskva jõe ääres trofee-limusiiniga „Horch" - täpselt selline oli tal olnud ka Saksamaal.
1945. aasta lõpul saatsime Raederi Saksamaale. Briti pool taotles endiselt tema kui sõjakurjategija kohtu alla andmist. "Palju kui ma mäletan, saavutasime selles küsimuses siiski
241
kokkuleppe inglaste ja ameeriklastega. Raeder, mõned teised Saksa mereväe kõrgemad ohvitserid ja veel üks ohvitseride grupp anti liitlastele üle ning vahetati välja endise tsaarikindrali Krasnovi vastu, kes juhtis kodusõja ajal kasakavägesid, Teise maa-ilmasõja ajal teenis aga Wehrmachti staabis, ning nende nõukogude ohvitseride vastu, kes võitlesid Vlassovi armees. Ka Scherhorn saadeti tagasi Saksamaale ja minu sidemed nende inimestega katkesid.
Pärast sõda tegime katset panna uuesti tegutsema Aleksandr Demjanovi („Heine"-„Max"), sedakorda Pariisis, kuid peagi selgus, et emigrantlikud ringkonnad ei ilmutanud seal tema vastu mingit huvi ja ta pöördus koos naisega tagasi Moskvasse. Rohkem ei võtnud ei tema ega ta naine osa mingitest luureope-ratsioonidest. Demjanov töötas hiljem insener-elektrikuna ühes teadusliku uurimise instituudis. Ta suri 1975. aastal südame-atakki, sõites paadiga mööda Moskva jõge. Ta oli siis kuue-kümne nelja aastane.

XII. NKVD osa Teherani, Potsdami ja Jalta konverentsil

Nii sõjaline kui poliitiline luure mängisid tähtsat rolli meie riigi ettevalmistustes Hitleri-vastase koalitsiooni maade välisministrite nõupidamiste ja kohtumiste ning Teherani, Jalta ja Potsdami konverentside läbiviimisel aastatel 1943-1945. NSVL NKVD käskkirja alusel 8. jaanuarist 1945. aastast, vahetult enne Jalta konverentsi, tehti mulle ülesandeks lahendada kiiremas korras NSVL NKVD-NKGB keskaparaadi töüküsimused vajalike ürituste läbiviimiseks seoses Moskvas toimuva konverentsiga. Stalini, Rooseveldi ja Churchilli kohtumisele Teheranis ja Jaltas eelnesid mitteametlikud vestlused, kus osalesime ka mina ja Fitin ühelt poolt ja USA sõjalise missiooni ülem Moskvas, kindral Dean, kontraadmiral Olsen, USA saadik Harriman ning Briti saatkonna nõunik Roberts teiselt Poolt. Me seadsime paika võimalikud lähenemisteed vaidlusaluste küsimuste
242

lahendamiseks: luurealase informatsiooni vahetus, sisse-Jdcunud agentuuri ja tabatud Saksa sõjaliste spetsialistide vastastikkune väljaandmine, sõjajärgsete suhete võimaliku reguleerimise delikaatsed probleemid Ida-Euroopa maades. Harriman ei vaielnud vastu Stalini ja Molotovi ettepanekule luua koalitsioonivalitsus sõjajärgses Poolas.
Viimastel kohtumistel Ameerika ja Inglise luure esindajatega tehti kokkuvõtteid liitlaste eriteenistuste vastastikkusest koostööst sõja ajal. Kõige resultatiivsem oli see olnud Afganistanis, kus meie luure residendil Alahverdovil õnnestus halvata Saksa agentuuri tegevus piiriäärsetes rajoonides. Koostöös inglastega purustati Saksa ja Jaapani luure diversiooniagentuuri võrk Indias ja Birmas. Hinnates kõrgelt meie toetust Inglise uure tegevusele Indias ja Birmas, andsid inglased omalt poolt meile välja mitmeid sakslaste värvatud agente Afganistanis ja Kesk-Aasias, keda oli kavatsetud kasutada meie tagalasse saatuseks.
Kaugemale üldsõnalisest arutelust sakslaste vastu suunatud diversioonioperatsioonide korraldamisel Lääne-Euroopas koosas Inglise ja Ameerika eriteenistustega asi ei läinudki. Siiski eadsime sisse ametliku kontakti inglise luuretöötajatega, kes egutsesid marssal Tito staabis Jugoslaavias. Alampolkovnik Kvašninil tekkisid head isiklikud suhted Churchilli poja Ran-Wphiga ja ta osutas suurt abi inglise ohvitseridele sakslaste Wamisrõngast väljamurdmisel. Kvašninilt saadud informat-ioonil oli märkimisväärne tähtsus hinnangu andmisel Briti valitsevate ringkondade kavatsustele ja nende sõjajärgsele poliitikale Jugoslaavias.
Ameerika ametlikud ringkonnad ilmutasid huvi juudiküsimuse võimalike lahenduste vastu, pakkudes omalt poolt finantsabi Gomeli piirkonna taastamisel niinimetatud Juudi asunduse joonel ja Krimmis, kus kavandati luua juudi vabariik.
Mitteametlikes vestlustes Harrimaniga, mis toimusid restoranis „Aragvi" ja võeti magnetofonilindile, esines minu tõlgina meie mõjutusagent vürst Janus Radziwill, Harrimani perekonna äripartner finantsoperatsioonides Poolas ja Ida-Euroopa maades.
243
Ta arreteeriti uuesti NKVD poolt Poolas 1945. aasta jaanuaris.
Jalta konverentsi eel toimus algul Golikovi, seejärel Beria eesistumisel kogu sõja kestel kõige pikem nõupidamine Kaitse rahvakomissariaadi, sõjalaevastiku ja NKVD-NKGB luure juhtide vahel. Peamine küsimus - hinnang Saksa relvajõudude potentsiaalsetele võimalustele edasise vastupanu osutamisel liitlastele - vaadati läbi kahe päeva jooksul. Meie prognoos selle kohta, et sõda Euroopas kestab mitte rohkem kui kolm kuud, arvestades sakslaste kütuse ja lahingumoona nappust osutus õigeks.
Viimane, kolmas nõupidamise päev pühendati ameeriklaste ja inglaste poliitiliste eesmärkide ja kavatsuste kõrvutamisele Jalta konverentsi olemasolevate materjalide põhjal. Kõik me nõustusime sellega, et ei Roosevelt ega Churchill suuda vastu seista meie delegatsiooni seisukohale tugevdada NSV Liidu positsioone Ida-Euroopas.
Me lähtusime usaldusväärsest informatsioonist, et ameeriklased ja inglased võtavad paindliku positsiooni ja teevad järeleandmisi, arvestades nende huvi Nõukogude Liidu kiire sõtta-astumise vastu Jaapaniga. NKVD ja Sõjaväeluure prognoos jaapanlaste madalast võimekusest seista vastu meie mobiilsete väekoondiste võimsatele löökidele ja tiibhaarangutele kindlustatud rajoonides, mis jaapanlased olid ehitanud piki Nõukogude piiri, leidis kinnitust 1945. aasta augustis. Kuid vaatamata üksikasjalikele andmetele aatomipommi alaste tööde lõpuleviimise kohta, ei näinud me ette, et ameeriklased võtavad Jaapani vastu kasutusele tuumarelva.
Potsdami konverentsi eel olid meie hinnangud veelgi optimistlikumad. Beria ja Golikov ei maininud üldse sotsialistliku arengu perspektiive Poolas, Tšehhoslovakkias, Ungaris ja Rumeenias. Sotsialistlik arengutee kui reaalsus Euroopa

näi aitaS kaasa, et materJale selliste operatsioonide kohta, nagu C?S raadiomang ^Klooster", kasutavad õppematerjalidena fra-egu ameerika ja meie eriteenistused.

maades oli meie jaoks enam vähem selgekujuline ainuüksi Jugoslaavia Me lähtusime sellest, et Tito kui riigi ja kompartei juht toetus reaalsele sõjalisele jõule. Muudes riikides oli aga olukord teine. Seoses sellega olime üksmeelelel, et meie sõjaline kohalolek ja laiade elanikkonna masside sümpaatia Nõukogude Liidu vastu
244
kindlustab stabiilse võimu Poola, Tšehhoslovakkia ja Ungari sellistele valitsustele, kes orienteeruvad tihedatele sidemetele, liidule ja koostööle meiega.
Meie sõjalis-poliitilised nõuanded Saksamaa suhtes olid samuti kaugel sellest, et meie poolt okupeeritud tsoonis üles ehitada sotsialismi. Jutt käis pigem sellest, et tulevikus igaveseks neutraalsel, desarmeeritud Saksamaal luua võimas, stabiilne, Venemaale orienteeritud progressiivne grupp Saksamaa juhtkonnas.
Meie nõupidamise otsuste praktiliseks tulemuseks salaprotokollide osas, mis kirjutati alla Jalta konverentsil 11. veebruari 1945. aastal Molotovi, Helli ja Edeni poolt, oli ka ülesanne KKGB 1. Valitsuse (luure) ülema asetäitjale Korotkovile, leppida kokku USA ja Suurbritannia luureteenistuste esindajatega, et meile antaks välja Vlassovi armee juhtiv koosseis, eriti aga Šilenkov, vahetuseks inglasi ja ameeriklasi huvitavate Saksa kindralite ja admiralide vastu. See puudutas ka Moskva vanglas viibivat suuradmiral Raederit.

Ma peatusin vaid põhilistel luureoperatsioonidel Saksa-Nõu-kogude sõjas ning Nõukogude Liidu sõjalis-poliitilise juhtkonna hinnangutel nende käsutuses olevatele luurematerjalidele. Peab tunnistama, et süstemaatilise tähelepanu osutamine meie luure-tööle oli tingitud tõsisest ebaedust sõja algul. Hinnates enne sõda saabunud materjale, arvestas Stalin rohkem oma isikliku nägemusega sündmuste arengust, lootes oma intuitsioonile. Tagasivaates on ilmne, et me saavutasime küllalt olulisi tulemusi mitte sõjaeelse agentuuri kasutamise tõttu Lääne-Euroopas ja Saksamaal, vaid tänu ettevalmistatud ja täideviidud aktsioonidele otseselt sõja käigus. Edu pandiks oli Sõjaväeluure ja NKVD organite tihe koostöö ning kindralstaabi kõrge kvalifiktsiooniga spetsialistide lülitamine operatsioonidesse, mis olid mõeldud vastase strateegiliseks desinformeerimiseks. Kõik see aitas kaasa, et materjale selliste operatsioonide kohta, nagu näiteks raadiomäng „Klooster”, kasutavad õppematerjalidena ka praegu ameerika ja meie eriteenistused
245
Muidugi oleks vale arvata, et meie tööd saatis aina edu. Abwehr ja gestaapo tekitasid NKVD ja Kaitse rahvakomissariaadi luureorganitele tõsist kahju. Lisaks väärtuslike agentide ja operatiivtöötajate hukkumisele Lääne-Euroopas aastatel 1941-1943, kaotasime Saksa vastuluure tegevuse tulemusena ka meie residentuuride juhid Smolenskis, Kiievis, Odessas, Hersonis, Nikolajevis, ühesõnaga - peamistes suurtes linnades, mis asusid okupeeritud tsoonis. Hukkunute hulgas olid tuntud nõukogude luuretöötajad: Kaminski - üks „Punase kapelli" loojaid Saksamaal, Kudrja - resident Smolenskis ja Kiievis, Molodtsov -Odessas, Ljagin (sõja eel NKVD Luurevalitsuse ülema asetäitja) - Hersonis ja Nikolajevis. Kaminskist kirjutasin juba eelnevalt - ta laskis end arreteerimiskatsel maha.
1942. aastal hukkus Afganistanis Fridgud, kuulus Grigulevitši värbaja. Ta viis koos Alahverdoviga läbi saksa agentide neutraliseerimise operatsiooni. Vaenlase tagalasse heidetud Viktor Ljagini võtsid sakslased kinni ja lasksid maha: kedagi reetmata keeldus ta põgenemast, kuna vastasel juhul oleks ta pidanud maha jätma haavatud radisti. Ivan Kudrja (tema ettevalmistusega tegeles minu naine) tungis Abwehri agentuurvõrku ja andis Moskvasse edasi tähtsat informatsiooni, kuni ta reedeti. Vladimir Molodtsov võeti kinni rumeenlaste poolt. Kohus tema ja ta grupi üle leidis

suurt vastukaja. Sellest protsessist kirjutas kogu rumeenia ajakirjandus. Kui tema ja ta grupi liikmed mõisteti mahalaskmisele, tegi kohtu esimees neile ettepaneku esitada Rumeenia kuningale armuandmispalve. Molodtsov vastas: ma ei hakka mitte kunagi vaenlaselt halastust paluma ega pöördu taolise palvega selle võõrriigi juhi poole, kelle sõdurid tallavad meie maad. Minu esildise põhjal omistati Ljaginile, Molotsovile ja Kuznetsovile pärast sõda postuumselt Nõukogude Liidu kangelase nimetus. Kuni arreteerimiseni hoolitsesin selle eest, et nende perekonnad saaksid julgeolekuorganitelt regulaarset abi ja toetust.
Operatiivtöötajad Z. Zarubina ja A. Kuprina hoolitsesid isiklikult hukkunud tšekistide perekondade eest rasketel sõja-aas-tatel ja pärast sõda. Me aitasime neid riiete ja toiduga ning võimaldasime abi laste õppima asumisel.
246
Nõukogude Liidu kangelase nimetuse saamiseks esitati ohvitserid-partisanid Morozov, Kolesnikov[1], põrandaalune Heft, Gordienko ja paljud teised. Oma autasusid ei saanud operatsioonist „Berezino" osavõtjad ja norra vastupanuliikumise hukkusid kangelased. Kuid meie püha kohus on õiglaselt hinnata kõiki hukkunud luurajaid, partisane ja antifašiste, keda ei tunnustatud vajalikul määral sõjas ja pärast sõda.
Sõja lõpp püsib mul siiani mälus kui grandioosne sündmus, mis kustutas ühekorraga ära kõik mu kahtlused meie riigi juhtkonna tarkuse suhtes. Möödunud kangelaslikud ja traagilised sündmused, inimkaotused ja isegi massirepressioonid - kõik see tundus olevat õigustatud Hitleri üle saavutatud Suure Võidu palge ees.
Mäletan pidulikku vastuvõttu Kremli Georgi saalis, kus mulle langes osaks au istuda ühe laua taga kindralstaabi ülema asetäitja kindral Štemenkoga, NKVD Luurevalitsuse ülema Fitiniga, kindralstaabi Luurevalitsuse ülema kindral Iljitšoviga ja Sõjaväeluure ülema kindralpolkovnik Kuznetsoviga. Mäletan, kuidas Stalin tuli meie laua juurde, tervitas Issakovi, kes oli kaotanud jala sakslaste pommirünnaku ajal 1942. aastal Kaukaasias ja ütles toosti tema auks. Issakov ei saanud minna sellise auditooriumi ette karkudega ja meid kõiki liigutas hingepõhjani see Stalini žest. Me tundsime end tema laste ja järglastena. Stalini rõhutatud tähelepanu noorte kindralite ja admiralide suhtes näitas, et maa tuleviku sidus ta meie põlvkonnaga.

J- Kolesnikov sai 50 aastat hiljem Vene Föderatsiooni kangelaseks, seoses Samaa üle saavutatud võidu poole sajandi juubeliga.
247

7. peatükk Nõukogude luure ja aatomiprobleem

1943. aastal palus ülemaailmselt tuntud füüsik Niels Bohr, kes oli pagenud sakslaste poolt okupeeritud Taanist Rootsi, seal asuvaid kuulsaid teadlasi Lise Meitnerit ja Hannes Alfveni informeerida Nõukogude esindajaid ja teadlasi, eriti Kapitsat, sellest, et teda oli külastanud saksa füüsik Heisenberg ja teatanud: Saksamaal arutatakse aatomirelva loomise küsimust. Heisenberg tegi rahvusvahelisele teadlaskonnale ettepaneku keelduda selle relva loomisest, vaatamata valitsuste survele. Ma ei mäleta kumb, kas Meitner või Alfven kohtus Göteborgis TASS-i korrespondendi ja meie luure töötaja Kossoiga ning teatas talle, et Bohr on mures aatomirelva loomise pärast hitlerlikul Saksamaal. Analoogilist informatsiooni sai Bohrilt veel enne tema Taanist põgenemist ka Briti luure. Lääne teadlased hindasid kõrgelt nõukogude füüsikute teaduslikku potentsiaali, nad tundsid hästi selliseid kuulsaid teadlasi nagu Joffe ja Kapitsa, ning arvasid siiralt, et edastades informatsiooni aatomisaladustest

Nõukogude Liidule ja ühendades oma jõupingutused, võib aatomipommi loomisel sakslastest ette jõuda.
Need märkmed, mis puudutavad NKVD osa aatomirelva '°omisel NSV Liidus, põhinevad minu isiklikel mälestustel ja katkenditel arhiividokumentidest, ka vene emigrantide osast pole selles seoses veel räägitud. Kuna mina kureerisin NKVD-MGB tööd vene emigratsiooniga aastatel 1938-1953, siis pean oma kohuseks sellest kirjutada.
249

I. Kuuldused „ülirelva" teaduslikust kavandamisest leiavad kinnitust

Juba 1940. aastal võtsid Nõukogude teadlased, kelleni jõudsid Lääne-Euroopas liikuvad kuuldused tööst ülivõimsa relva kallal, ette esimesi samme, et selgitada välja võimalused aatomipommi loomiseks. Kuid nende arvates oli sellise relva loomine võimalik üksnes teoreetiliselt ning vaevalt et lähemas tulevikus praktiliselt teostatav. Teaduste Akadeemia aatomienergia probleemide uurimise komisjon raadiokeemia spetsialisti akadeemik Hlopini eesistumisel soovitas siiski valitsusel ja teadusasutustel jälgida Lääne spetsialistide sellealaseid probleeme käsitlevaid teaduslikke artikleid. Kuigi valitsus ei eraldanud vahendeid aatomiuuringuteks, saatis NKVD teaduslik-tehnilise luure osakonna ülem Kvasnikov ringkirja residentuuridele Skandinaavias, Saksamaal, Inglismaal ja USA-s, kohustades neid koguma olemasolevat informatsiooni „ülirelva" - uraanipommi väljatöötamise kohta.
Kvasnikovi initsiatiiv oli seotud teiste dramaatiliste sündmustega kaua enne seda, kui Saksamaa, USA ja Inglismaa füüsika-teadlased asusid uurima võimalusi tuumarelva loomiseks, ja km ameerika valitsus organiseeris aatomipommi loomise erikeskuse Los Alamoses.
1939. aasta sügisel koondati Saksamaa juhtivad füüsikatead lased E. Schumanni (tuntud helilooja lähedane sugulane) juhti-
250
misel armee juhitavasse „Uraaniühingusse", kuhu teiste hulgas kuulusid ka Werner Karl Heisenberg, Karl-Friedrich von Weizsäcker. Paul Gratek, Otto Hahn, Wilhelm Groth ja teised. Aato-jfliuuringute teaduslikuks keskuseks sai Keiser Wilhelmi Seltsi Füüsikainstituut Berliinis, rektoriks määrati aga professor Hei-senberg. Teaduslikesse uuringutesse lülitati Hamburgi, Leipzigi, Greifswaldi, Heidelbergi ja Rostocki ülikoolide füüsikainstituudid.
Kahe aasta jooksul viis Heisenbergi grupp läbi esialgsed teoreetilised uuringud ja eksperimendid, mis olid hädavajalikud uraani ja rasket vett kasutava aatomireaktori loomiseks. Tehti ka kindlaks, et lõhkeainena võivad kõne alla tulla uraan-238 ja uraan-235, mida sisaldab tavaline uraanimaak.

Nimetatud uuringuteks oli Saksamaal vaja suures koguses uraanimaaki ja rasket vett või puhast grafiiti. Laboratoorseks töötlemiseks piisas sellest maagist, mida kaevandati Jachyraovi maardlast Tšehhoslovakkias, kuid edaspidi läks uraani vaja tunduvalt rohkem. Veelgi keerulisemaks kujunes olukord raske veega. Kuid peagi need probleemid lahenesid. Pärast Belgia okupeerimist 1940. aasta kevadel said sakslased kontserni „Union Miniere'i" rikastusvabrikust enda käsutusse ligi 1200 tonni uraanikontsentraati, mis moodustas peaaegu poole maailma olemasolevatest uraanivarudest (teine osa varudest saadeti sama aasta septembris salaja Kongost New Yorki). Seoses Norra okupeerimisega sattus saksa aatomiprojekti juhtide kätte firma

„Norsk-Hydro" tehas Rjukanis, mis oli tol ajal maailma amuke raske vee tootja ja turustaja (okupatsiooni eel viidi 185 kilo rasket vett Joliot-Curie palvel Pariisi, see aga sattus USA-sse).
1940. aasta detsembris jõudis Heisenbergi juhtimisel lõpule es№iese katsereaktori ehitus, aga firma „Auergesellschaft" asus tootma metalluraani Oranienburgis. „Siemensi" salajastes laboratooriumides hakati samaaegselt otsima teid grafiidi tööstuseks puhastamiseks, et seda kasutada neutronite aeglustajana reaktoris raske vee puudumisel. Hoogustus ka elektrienergiaga varustamise projekti kavandamine.
251
Tähelepanuväärne on siinjuures see, et peaaegu samal ajal saadeti NKVD Erinõupidamise otsusega aprillist 1940 NSV Liidust välja tuntud saksa füüsik F. Houtermans. Ta oli pikka aega töötanud Harkovi Füüsikainstituudis ning tegeles koos tuntud füüsiku Landauga tuumafüüsika küsimustega. Houtermans arreteeriti 1937. aasta detsembris kui „antifašistist põgenikku teesklev kahtlane välismaalane". Houtermansi kaitseks astusid välja maailma tuntuimad füüsikud: Bohr, Einstein, Joliot-Curie. Asudes vangistuses, andis Houtermans nõusoleku teha pärast enda vabastamist koostööd NKVD-ga Saksamaal. See asjaolu kujunes puht formaalseks. Houtermansi kui kommunistide vastu sümpaatiat tundva isiku arreteeris gestaapo otsekohe. Sellegipoolest lasti ta tänu saksa füüsikute eestkostele peagi vabadusse ja ta lülitus teaduslikku töösse Saksamaal.
Pööre Houtermansi saatuses viis aga selleni, et järsult aktiviseerusid kõik uuringud, mis seotud võimaluste otsimisega aatomirelva loomiseks USA-s ja Inglismaal 1941. aastal. Houtermans tegi oma usaldusisikule, saksa füüsikule F. Reichele, kes lahkus Saksamaalt 1941. aastal, ülesandeks informeerida füüsikuid fašistlikul Saksamaal alustatud töödest aatomirelva loomisel.
Meie luure resident New Yorgis Ovakimjan informeeris meid 1941. aasta aprillis Saksamaalt põgenenud F. Reiche kohtumisest tuntuimate läänemaailma füüsikutega, kes asusid USA-s. Kohtumisel oli arutluse all uraaniprobleemi tohutu sõjaline tähtsus. Kuid sõja eel ei pööratud neile materjalidele erilist tähelepanu.
Meie luuretegevuse selles prioriteetses suunas saavutasime suurt edu pärast seda, kui saatsime residendiks Washingtoni Zarubini („Cooper", „Maksim") - saatkonna sekretäri Zubilim valenime all - koos tema naise Lisaga, luure veteraniga.
Stalin võttis Zarubini vastu 12. oktoobril 1941. aastal, vahetult enne tema ärasõitu Washingtoni. Sel ajal olid sakslased juba Moskva all. Stalin ütles Zarubinile, et tema peamiseks ülesandeks järgmisel aastal kujuneb poliitilise surve avaldanud USA-le meie mõjutusagentuuri kaudu.
252
Enne seda oli luuretegevus poliitilise informatsiooni kogumisel Ameerikas olnud minimaalne, sest meil polnud USA-ga konfliktseid huve geopoliitilises sfääris. Kuid sõja algul hakkas penil tundma suurt muret USA-st saabuvate andmete pärast, millest nähtus, et Ameerika valitsevad ringkonnad kaaluvad võimalust tunnistada Kerenski valitsust Venemaa seadusliku võimuna juhul, kui Nõukogude Liit peaks kaotama sõja Saksamaaga. Seetõttu tunnistas Nõukogude juhtkond informatsiooni hankimise tähtsust ja vajalikkust USA valitsuse kavatsuste kohta, seda enam, et USA osavõtt sõjas Hitleri vastu hakkas omandama üha suuremat tähendust.
Zarubin pidi looma mastaapse ja efektiivse agentuurluure süsteemi mitte ainult sündmuste jälgimiseks, vaid ka nende mõjutamiseks. Kuid Keskusesse poole aasta jooksul Inglismaalt, USA-st, Skandinaaviast ja Saksamaalt saabunud luure-materjalid tööde kohta aatomirelva loomisel muutsid kardinaalselt meie jõupinguste suunda.

Vähem kui kuu enne Zarubini ärasõitu teatas meie kontroll-agent Cambridge'i grupist, briti diplomaat Maclean, kes tol ajal töötas pseudonüümi all „Leht", dokumentaalsete materjalide olemasolust selle kohta, et Briti valitsus pöörab tõsist tähelepanu aatomienergial baseeruva erakordse purustusjõuga pommi loomisele.
Alates 1939. aastast kureerisin ma luureoperatsioone, mis olid seotud kuulsa Cambridge'i grupiga, sealhulgas ka Philby jaMacleani töösse kaasamisega. 1939. aasta juulis võtsin vastu otsuse uuendada sidemeid Macleani, Philby, Burgessi, Cairncrossi ja Bluntiga, vaatamata sellele, et Läände põgenenud Orlov võis olla nad paljastanud.
Kui Prantsusmaa sai 1940. aastal sõjas lüüa, pöördus Maclean, kes töötas tookord Briti saatkonnas Prantsusmaal, tagasi Londoni välisministeeriumisse. Londonis töötas ta resident Gorski (üks tema pseudonüüme oli „Vadim") operatiivse juhtimise all.
16. septembril 1941. aastal vaatas Briti Sõjakabinet - nii nimetati sõja ajal ministrite kabinetti - läbi spetsiaalse ettekande
253
kaheks aastaks kavandatavast projektist uraanipommi loomise kohta. Projekt kandis nimetust „Torusulam". Nendeks töödel olid briti suurkontsernile „Imperial Chemical Industry" eraldatud tohutud vahendid. Maclean andis meile edasi Briti Sõja. kabineti kuuekümne-leheküljelise ettekande, mis käsitles sel]e projekti arutelu.

Meie teine allikas - agent „Imperial Chemical Industryst" - teatas, et kontserni juhtkond käsitleb aatomipommi küsimust ainult teoreetilises plaanis. Samaaegselt sai aga meile teatavaks, et Suurbritannia Staabiülemate Komitee võttis samuti vastu otsuse ehitada tehas aatomipommi loomiseks. Meie Londoni resident Gorski palus Keskusel kiiresti läbi viia saabunud materjalide ekspertiis.
Esialgselt andsid teadlased neile materjalidele negatiivse hinnangu. Et meie teadlased käsitlesid aatomirelva loomist ainult kui teoreetilist võimalust, siis ei tulnud see meile üllatusena, et informatsioon uraanipommi kohta kandis vastuolulist iseloomu.
Meie luuretegevus USA-s oli tol ajal suunatud Saksamaa ja Jaapani vastu. Heifetz, resident San Franciscos, püüdis USA-s värvata agentuuri selle hilisemaks kasutamiseks Saksamaal, kuid ta ei saavutanud olulisi tulemusi, sest tal oli sidemeid põhiliselt vaid Ameerika Vaikse ookeani ranniku juudi kogukonnas.
Heifetzi ja Zarubini ülesannete hulka kuulus valgeemigrantide nõukogudevastase tegevuse neutraliseerimine USA-s, mis oli esindatud selliste isikutega nagu Ajutise Valitsuse endine peaminister Kerenski ja esseeride partei liider Tšernov, kes oli Venemaalt välja saadetud Lenini käsul 1922. aastal.
Asi oli nimelt selles, et me hakkasime saama abi lendliisi kaudu ja meie jaoks oli äärmiselt tähtis luua ameeriklaste silmis kõige meeldivam mulje meie maast, seda enam, et Roose veidi valitsus reageeris väga valuliselt kriitikale tema sideme16 kohta Nõukogude Liiduga, mis vallandus Kongressis ja ajakirjandusveergudel. Püüdsime selgitada, mil määral oli see kriitika inspireeritud valgeemigrantide tegevusest.
254
Kuid kõik see vajus tahaplaanile, kui Heifetz ja meie operatiivtöötaja Semjonov teatasid, et ameerika võimud kavatsevad kaasata väljapaistvaid teadlasi, sealhulgas Nobeli preemia jalireaate, töösse eriti salajase probleemiga, ning sel eesmärgil eraldab valitsus kakskümmend protsenti sõjalis-tehnilisteks kulutusteks määratud üldsummast. Heifetz teatas, et USA kompartei illegaalse võrguga seotud tuntud füüsik Oppenheimer ja tema kolleegid lahkuvad Californiast ja sõidavad uude kohta, et seal teostada töid aatomipommi loomise alal.

Kuni 1942. aasta veebruarini töötasin Välisluure ülema asetäitjana ja mäletan neid teateid. Need sisaldasid erakordselt tähtsat informatsiooni, mis muutis meie skeptilist suhtumist aatomiprobleemidesse.
Ameeriklaste otsus eraldada sellised suured summad aatomi-projekti jaoks liitlastele sedavõrd ohtlikul sõjaperioodil veenis meid, et see on eluliselt tähtis ja seda on võimalik ka praktiliselt ellu viia.
Heifetzi ja Oppenheimeri esimene kohtumine leidis aset 1941. aasta detsembris San Franciscos Hispaania kodusõja põgenike ja veteranide abistamise ja neile annetuste jagamise koosolekul. Heifetz osales seal Nõukogude asekonsulina. Ta rääkis hästi inglise, saksa ja prantsuse keelt ja oli üldse erakordne isiksus. Juba 30. aastatel, kui ta oli residendi asetäitja Itaalias, äratasid tema tähelepanu Fermi koos oma noore õpilase Pontecorvoga, kes paistsid mõlemad silma antifašistlike vaadete poolest ning võisid saada teaduslik-tehnilise informatsiooni allikaks.
Mina tutvusin Heifetziga 30. aastatel, kui ta saabus Moskvasse, ning ta avaldas mulle otsekohe muljet luuraja kõrge professionaalsusega. Heifetz oli töötanud mõnda aega Krupskaja sekretärina. Tema onu oli üks USA kompartei asutajaliikmeid, kui ta veel Kominternis töötas. Asudes Saksamaal illegaalselt, lüpetas Heifetz Jena Polütehnilise Instituudi ja sai inseneri diplomi. Heifetz oli rahvuselt juut ning Saksamaal viibimine oli tema jaoks äärmiselt riskantne, kuid tänu oma tõmmule nahale sai ta kasutada valedokumente, mis näitasid teda üliõpilase-
255
põgenikuna Indiast, kes jätkab oma õpinguid Saksamaal.

Heifetz liikus San Francisco erinevates ringkondades, olles kommunistide ja vasakpoolsete (nad kutsusid teda „mister Browniks") hulgas väga lugupeetud. Tema eestkostel tegutsevat proua Brahmsoni seltskonnasalongi külastasid sageli USA. kompartei illegaalsed liikmed Robert Oppenheimer ja tema vend Frank. Heifetz jutustas mulle, et ta oli kahel korral kohtunud Oppenheimeri ja tema naisega kokteiliõhtul. Selleks ajaks olid Heifetzini jõudnud ka kuuldused tööde alustamisest ülivõimsa pommi kallal, kuid Moskvas kaheldi ikka veel aatomi-probleemi tähtsuses ja edasilükkamatuses.
Siis teatas Heifetz, et Oppenheimer oli maininud Albert Einsteini salajast kirja Rooseveldile 1939. aastal, milles viimane pööras presidendi tähelepanu hädavajalikele uuringutele uue relva loomiseks seoses järjest kasvava fašismiohuga.
Oppenheimer oli pettunud, et Einsteini kirjale ei järgnenud võimude poolt kiiret reaktsiooni ning et tööd selles vallas arenesid aeglaselt.
Kogenud professionaal Heifetz teadis suurepäraselt, kuidas võita Oppenheimeri sümpaatiat. Sellest, et talle raha pakkuda või ähvardada šantaažiga, kasutades kompromiteerivaid materjale, ei saanud olla juttugi. Tänu oma isiklikule sarmile seadis ta sisse usaldusväärsed suhted Oppenheimeriga tema venna Franki kaudu, arutades temaga keerulist situatsiooni seoses jaapanlaste rünnakuga Pearl Harborile ning maailma kohal rippuva fašismiohuga.
Oppenheimer, Fermi ja Szilard pole kunagi olnud meie agendid selle sõna traditsioonilises tähenduses. Seda väitis ka Kvašnikov, kes juhtis aastatel 1947-1960 Nõukogude teadus-lik-tehnilist luuret: „Teadlasi, kes töötasid koos meie luurega-ei saanud nimetada agentideks."
Heifetzi informatsioonil oli erakordselt suur tähtsus. Kesk tegi Semjonovile (koodnimega „Twain") ülesandeks kontrollida Heifetzilt saadud teadet. Semjonov pidi välja selgitama
256

kõige tuntumad teadlased-spetsialistid, kes olid kaasatud tööle salajase relva projektiga ja kindlaks tegema igaühe konkse osa selles.
Semjonov tuli julgeolekuorganitesse 1937. aastal. Tema oli neist vähestest, kel oli kõrgem tehniline haridus ning ta saadeti õppima USA-sse, Massachusettsi Tehnoloogiainstituuti, et teda edaspidi kasutada teaduslik-tehnilise luure liinis. Ta tegutses operatiivtöötajana efektiivselt Ovakimjani otsese juhti-mise all, kes töötas Nõukogude väliskaubandusfirma „Amtorg" katte all New Yorgis. Nimelt Semjonovil ja tema abilisel Kurnakovil õnnestus sisse seada tugevad kontaktid Oppenheimerile lähedaste füüsikutega Los Alamosest, kes olid töötanud 20.-30. aastatel Nõukogude Liidus ja omasid sidemeid USA vene ja antifašistliku emigratsiooni hulgas. Nii hakkas regulaarselt tegutsema aatomipommi puudutava informatsiooni peamine kanal. Semjonov kaasas koostööle abielupaar Coehenid, kes täitsid kullerite rolli. Lorna Coehen andis meile 1945. aastal edasi äärmiselt tähtsad aatomipommi konstruktsiooni puudutavad teaduslikud materjalid.
Kasutades oma sidemeid Massachusettsi Tehnoloogiainstituudis, tegi Semjonov kindlaks, kes tuntud teadlastest võtab osa niinimetatud Manhattani projektist aatomipommi loomisel ja teatas sõltumatult Heifetzist 1942. aasta kevadel, et mitte ainult teadlased, vaid ka Ameerika valitsus ilmutab selle probleemi vastu tõsist huvi. Samuti teatas Semjonov, et projektis osaleb ka tuntud lõhkeainete spetsialist Kistjakovski, rahvuselt ukrainlane.
Andsime otsekohe korralduse kasutada vene emigrantide hulgas tegutsevat agentuuri, et kindlustada lähenemistee Kistjakovskile. Kuid kaks meie tähtsat agenti USA-s - endine tsaariarmee kindral Jahhontov, kes oli abielus NSVL Julgeoleku rahvakomissari Merkulovi naiseõega, ning oli pärast kodusõda emigreerunud USA-sse, ja Sergei Kurnakov, GPU ^ratsioonide veteran emigratsiooni alal USA-s, ei suutnud Kristjakovskile läheneda. Semjonoviga olid mõnda aega seotud abikaasad Julius ja
257
Ethel Rosenbergid, kes kaasati koostööle meie luurega oVa kimjani poolt juba 30. aastatel. Rosenbergide käest saadud teaduslik-tehniline informatsioon ei omanud siiski erilist tähtsust - nemad olid koos oma sugulastega vaid kindlustavaks lüliks, jäädes tegelikest operatsioonidest kaugele. Hiljem köitis nende arreteerimine ja kohus nende üle kogu maailma tähele panu.
Semjonovile kuulub vahest kõige olulisem osa kanali loomisel, mida mööda saabus aatomipommiga seotud luureinformatsioon ning mille kaudu saime aastatel 1941-1945, nagu kirjutab Terletski oma mälestustes, ameeriklaste salajasi aruandeid samuti inglaste materjale peamiste eksperimentide kirjeldustega tuumareaktsioonide, reaktorite, erinevat tüüpi uraanikatelde ja difuussete hajutusseadmete parameetrite määramise kohta, aga ka päeviku vormis ülestähendusi aatomipommi ja muu taolise katsetustest.
1942. aasta märtsis andis Maclean meie käsutusse dokumentaalsed tõendid, mis kinnitasid, et Inglismaal käivad intensiivsed tööd aatomiprobleemi lahendamisel. Samal aastal kaasas Nõukogude Sõjaväeluure koostööle Fuchsi.

II. Fljorovi teade võimalikest töödest aatomipommi loomisel, NKVD Harkovi põrandaaluse grupi teated sakslaste huvist aatomiprobleemide vastu

Meie maal toimusid tähtsad sündmused. 1942. aasta mais sai Stalin kirja noorelt füüsikateadlaselt, spetsialistilt tuumareaktsioonide alal, tulevaselt akadeemikult Fljorovilt, kes oli pööranud tähelepanu kahtlasele ilmingule välismaises pressis - alates 1940. aastast puudusid seal täielikult materjalid uraaniprobleemide kohta, mis andis tema arvates tunnistust sellest, et olid algamas tööd aatomirelva loomiseks Saksamaal ja teistes maades. Fljorov hoiatas, et sakslased võivad esimesena luua aatomipommi.
Selle kirja saabumise aeg langes kokku informatsiooniga
258
meie residentuurilt sakslaste poolt okupeeritud Harkovist. Meile teatati, et endine NSV Liidus elanud poliitiline emigrant F. Houtermans saabus Harkovisse spetsiaalse missiooniga, mille oli saatnud Saksamaa sõjaväeline juhtkond, et hankida täiendavaid andmeid Ukraina Füüsikainstituudis uraaniprobleemi alal teostatavate uuringute kasutamisest sõjalistel eesmärkidel. Houtermansist sai Saksa okupatsiooni perioodil praktiliselt üks Ukraina Füüsikainstituudi juhte. Agentuuri teadetes märgiti, et Houtermans saabus Harkovisse „SS-i vormis".
Saanud juhtkonna sanktsiooni, informeerisin viivitamatult Kapitsat Houtermansi saabumisest Harkovisse ja Kiievisse Saksa sõjaväelise missiooni koosseisus, et demonteerida teadustöödeks vajalikke seadmeid. Kapitsa pööras sellele teatele suurt tähelepanu, kinnitades, et see tõendab uraanipommi loomisega seotud tööde läbiviimist Saksamaal.
Mulle (tegelesin tol ajal partisaniliikumise organiseerimise ja luureinformatsiooni kogumisega Saksamaalt ja Jaapanist) tehti ülesandeks välja selgitada kõik, mis puudutas aatomiala-seid uuringuid Saksamaal.
Agentuuri kogutud informatsioon Rootsi äri- ja tööstusringkondadest oli vasturääkiva iseloomuga. Saksamaal ja Skandinaavias liikusid visalt kuuldused sakslaste töödest „ülirelva" loomisel, kuid mingeid üksikasju me selle kohta ei teadnud. Alles pärast sõda sai selgeks, et „ülirelva" all peeti silmas kaheastmelist raketti, mis põhines mudelil „V-2" ning mis võis jõuda kuni USA rannikuni.
Aatomipommialane informatsioon, mis saabus USA-st ja Inglismaalt, langes kokku. See leidis kinnitust, kui saime tea-teid aatomipommi võimalikust loomisest tuntud tuumafüüsikult Lise Meitnerilt. Meitner asus meie luure vaateväljas juba ellest ajast, kui 1938. aastal kerkis küsimus tema võimalikust pidust tööle Nõukogude Liitu. Pärast tuli tal põgeneda fašistlikult Saksamaalt Rootsi, kus Niels Bohr aitas tal asuda tööle Teaduste Akadeemia Füüsikainstituuti. Neid naisagente, kes jõudsid välja Meitnerini, instrueeris Beria korraldusel NKVD sidendi asetäitja Stockholmis Zoja Rõbkina.
259
1942. aasta märtsis saatis Beria Stalinile kogu informatsiooni, mis saabus USA-st, Inglismaalt, Skandinaaviast ja okupeeritud Harkovist.
Kirjas märkis ta, et Ameerikas ja Inglismaal tehakse teadus likku tööd aatomirelva loomise alal.
1943. aasta veebruaris, kui Briti eriteenistused korraldasid diversioonioperatsiooni Rjukanis (Norra), kus asus aatomireaktori jaoks hädavajaliku komponendi - raske vee tehas, jäi Stalin, uskuma, et aatomiprojekt omandab reaalse sisu. Diversiooni üksikasjadest teatasid meie allikad Norrast ning Philby ja Cambridge'i grupp Londonist. Ma ei omistanud neile teadetele erilist tähtsust, kuna tekitatud kahju tundus olevat tühine ning olin imestunud, kui Beria käskis mul see operatsioon vaatluse
alla võtta. Teda tegi loomulikult ettevaatlikuks, et vaatamata olemasolevale

kokkuleppele inglastega meie agentuurgruppide vastastikkusest kasutamisest Skandinaavias, Lääne-Euroopas ja Afganistanis suurte operatsioonide läbiviimiseks diversiooni ja
sabotaaži alal, ei palunud inglased meilt toetust oma reidile Vemorgis. See andis tunnistust sellest, et inglased omistasid diversiooni operatsioonidele Norras erilist tähtsust.
Kuni 1943. aastani ei teostatud meil mingeid praktilisi töid aatomipommi loomise vallas. Veel enne sakslaste sissetungi lükkas Sõjalis-tööstuslike Uuringute Riiklik Komisjon tagasi Harkovi Füüsikainstituudi noorte tuumafüüsikute ja saksa teadlase, emigrant Lange ettepanekud alustada töödega ülivõimsa lõhkeseadeldise loomiseks. Ettepanek suunati Kaitse rahvakomissariaadi leiutiste osakonda, kuid seal peeti seda enneaegseks ega antud oma toetust.
1942. aasta märtsis tegi Beria Stalinile ettepaneku luua Riikliku Kaitsekomitee juurde teaduslik konsulteerimisgrupp, mis koosneks tuntud teadlastest ja vastutavatest töötajatest, kes koordineeriksid teaduslike organisatsioonide tööd aatomienergia uurimisel. Ta palus Stalinilt luba tutvustada meie silmapaistvatele teadlastele aatomiprobleemidega seotud informatsiooni, mis oli saadetud agentuuride poolt meile hindamiseks. Stalin andis nõusoleku, tehes omapoolse ettepaneku, et mõned teadla-
260
annaksid selles küsimuses oma üksteisest sõltumatu hinnangu.
Aatomipommi loomise kohta lähemas tulevikus ütlesid oma arvamuse välja ühelt poolt akadeemik Joffe ja tema noor õpilane professor Kurtšatov, keda tutvustati luurematerjalidega, ja teiselt poolt - akadeemik Kapitsa (teda informeeriti suuliselt aatomipommialastest töödest USA-s, Inglismaal ja Saksani).
Joffe kaasati aatomienergia uuringutesse akadeemik Vernadski soovitusel. Ta oli Lääne teadlastele tuntud, kuna 20.-30. aastatel tegi tutvumissõite Lääne-Euroopa ja USA laboratooriumidesse. Asudes 1934. aastal Belgias, lükkas Joffe tagasi ettepaneku sõita tööle USA-sse, kuigi tol ajal teravnesid teadusringdades järsult vastuolud füüsikute vahel. Eriti teravas konfliktis olid Moskva ja Leningradi teadlased. Iseäranis leppimatu positsiooni Joffe koolkonna vastu võtsid ka mõned mõjukad Moskva Ülikooli professorid. See kestis rohkem kui aasta. (Ma mäletan, kui üks Moskva professor ütles mulle: „Pavel Ana-toljevitš, miks te konsulteerite nende Leningradi Füüsikainstituudi tegelaste juures? See on ju bande!"). Joffe oskas hinnata Ameerikas läbiviidavate aatomialaste uuringutega seotud informatsiooni tohutut tähtsust ja toetas tööde alustamist Nõukogude aatomipommi loomisel. Edaspidi mängis Joffe silmapaistvat osa Moskva Ülikooli ja Teaduste Akadeemia teadlaste omavaheliste konfliktide silumisel ning kohe pärast sõda oli tema üks kolme peamise aatomiuurimiskeskuse loomise initsiaatoreid.
Kapitsa arvas, et aatomipommi loomise probleem heidab väljakutse kaasaegsele füüsikale ja selle lahendamine on võimlik ainult meie, USA ja Inglismaa teadlaste ühiste jõupingutuste tulemusena, mille käigus viiakse läbi fundamentaalsed uuringud aatomienergia alal.
Mulle räägiti, et 1942. aasta oktoobris võttis Stalin oma suvilas Kuntsevos vastu ainult Vernadski ja Joffe. Viidates maailma tuntumate füüsikute mitteformaalsele kokkuleppele vas-lastikkuse koostöö suhtes, tegi Vernadski Stalinile ettepaneku
261
pöörduda Niels Bohri ja teiste teadlaste poole, kes olid emigreerunud USA-sse, samuti Ameerika ja Suurbritannia valitsuse poole palvega jagada meiega informatsiooni ja teha koostööd aatomienergia alal. Selle peale vastas Stalin, et teadlased on poliitiliselt naiivsed, kui arvavad, et Lääne valitsused annavad meie

käsutusse informatsiooni relva kohta, mis annab võimaluse valitseda tulevikus maailma. Kuid Stalin nõustus siiski, et mitteametlikud lähenemiskatsed Lääne spetsialistidele meie teadlaste nimel võivad osutuda kasulikeks.
Pärast nimetatud kohtumist, nagu mulle hiljem jutustas Van-nikov, lahinguvarustuse rahvakomissar, üks aatomiprogrammi juhte, veendus riigi juhtkond esimest korda lõplikult reaalses võimaluses luua aatomirelv, ning Stalin oli sedavõrd võlutud aatomipommi ülivõimsast purustusjõust, et 1942. aasta oktoobri lõpus tegi ettepaneku anda meie vastupealetungile Stalingradi all koodnimetus - operatsioon „Uraan". Tema kõigis ideedes ja ettepanekutes oli nüüd alati tunda seda sisemist motiivi, mis jäi vestluskaaslasele arusaamatuks.
Londonist saabunud informatsiooni alusel, mis saadi kontserni „Imperial Chemical Industry" allikatest, ja mis mängis tähtsat osa inglaste projektis „Torusulam", käskis Stalin keemiatööstuse rahvakomissaril Pervuhhinil osutada kõige tõsisemat tähelepanu teadlaste toetamisele aatomirelva loomisel.

III. Kapitsa ja Kurtšatov: aatomipommi loomise probleemi on võimalik lahendada

Möödus aasta. Kapitsa, kes oli informeerinud NKVD-d aastatel 1942-1943 Houtermansi missioonist okupeeritud Harkovis ja aatomirelvaga seoses olevate tööde alustamisest USA-s ja Saksamaal, pöördus mitmel korral Stalini ja Beria poole ette-panekuga kutsuda Bohr juhtima meie aatomiprogrammi. Kooskõlastades selle Molotoviga, kirjutas ta Bohrile kirja, milleS palus teda sõita Nõukogude Liitu, kus talle garanteeritakse kõige
262
paremad töötingimused. Kui Bohr oli Inglismaal, kutsuti ta Nõukogude saatkonda, kus ta kohtus NKVD residendi Gorskoviga, kes tegutses saatkonna nõuniku sildi all, kuid vestluse käigus vältis Bohr arutelu aatomiuuringute küsimuses.
1943. aasta jaanuari lõpul saadi informatsiooni Semjonovilt («Twain"), et 1942. aasta detsembris teostas Fermi Chicagos gsimese tuumaahelreaktsiooni. Meie allikas, niipalju kui mäletan, oli see noor Pontecorvo, teatas Fermi fenomenaalsest edust kokkulepitud fraasiga: „Itaalia meresõitja jõudis Uude Maailma". Kuid see informatsioon kandis siiski kõige üldisemat iseloomu ning mõne kuu möödudes küsis Kurtšatov täiendavaid materjale esimese tuumareaktsiooni kohta.
Samal ajal edastas Barkovski Londonist Lääne teadlaste salajasi teaduslikke töid aatomienergia alal aastatest 1940-1942. Need esimesed sellelaadsed teaduslikud materjalid kinnitasid, et Lääne teadlased on saavutanud suurt edu aatomipommi loo-misel .
Niisiis olid meie käsutuses mitte ainult suulised teated, vaid ka Briti Sõjakabineti arutelude protokollid perspektiividest kasutada aatomienergiat ülivõimsa relva loomiseks.
1943. aastal määrati residendiks Mehhikosse Vassilevski. Ta sobis selleks tööks täielikult: tal olid kogemused Hispaania sõjast partisanide diversioonirühma juhina, ta oli viinud edukalt läbi agentuuroperatsioone Pariisis aastatel 1939-1941 ning kohanenud suurepäraselt eluga Läänes Ta käis alati hästi riides, oli korrektne, valdas prantsuse ja hispaania keelt, ja tal oli vastupandamatu võime saada hästi läbi inimestega, kes teda ümbritsesid, ning kaasata neid koostööle neile sobival ettekäändel. Vassilevskil õnnestus sisse seada sidemed agentuuriga USA-s Jä

Mehhikos, mis oli loodud Aitingoni ja Grigulevitši poolt Trotski likvideerimise operatsiooni läbiviimiseks.
Aastatel 1939-1941, kui Aitingon viibis USA-s, anti talle efakordne õigus värvata ja kaasata koostööle inimesi ilma oskuse sanktsioonita, kasutades selleks sugulussidemeid. Vassilevski tundis seda agentuuri, kuna oli olnud üks aktiivseid osalejaid operatsioonides Mehhikos. Enne ärasõitu Mehhikosse
263
sai ta eriloa nende inimeste kasutamiseks. Teatud ajaks sanktsioneeritud kanalite kaudu seadis Vassilevski sisse sidemed Pontecorvoga Kanadas ja mõningate spetsialistidega Fermi laboratooriumist Chicagos, minnes mööda meie residentuurist New Yorgis. Pontecorvo teatas Vassilevskile, et Fermi suhtus positiivselt ideesse jagada aatomienergiaalast informatsiooni Hitleri vastase koalitsiooni maadega.
11. veebruaril 1943. aastal kirjutas Stalin alla valitsuse määrusele tööde organiseerimisest aatomienergia kasutamisest sõjalistel eesmärkidel. Seda tööd juhtis Molotov. Samal ajal võeti ka vastu otsus, arvestades aatomiprobleemi tähtsust, teha see prioriteetseks NKVD luuretegevuses. Beria oli esialgu Molotovi asetäitja, vastutades sõjaväelaste ja teadlaste variustamise eest luureinformatsiooniga. Ma mäletan, kuidas ta käskis mul tutvustada Joffet, Kurtšatovit, Kikoini ja Alihhanovit teaduslike materjalidega, mis saadi agentuurilt ilma infoallikaid paljastamata.
Lugenud läbi ettekande esimese tuumaahelreaktsiooni kohta, sattus Kikoin ärevusse, ja kuigi ma ei öelnud talle, kes oli selle teoks teinud, reageeris ta otsekohe: „See on Fermi töö. Tema on ainuke teadlane maailmas, kes on võimeline sellist imet korda saatma." Olin sunnitud neile näitama mõningaid materjale originaalis, inglise keeles. Et mitte avaldada konkreetseid infoallikaid, katsin peopesaga selle osa dokumendist, kus olid allkirjad ning üles loetletud allikad. Teadlased rääkisid erutatult: „Kuulge, Pavel Anatoljevitš, te olete liiga naiivne. Me teame, kes on füüsikamaailmas millekski võimeline. Andke meile oma materjalid ja meie ütleme, kes on autorid." Joffe nimetas samas teiste materjalide põhjal autori - Frisch. Kandsin sellest viivitamatult ette Beriale ja sain loa avaldada Joffele, Kurtšatovile, Kikornile ja Alihhanovile informatsiooniallikad.
1943. aasta aprillis loodi aatomiprobleemide uurimiseks NSVL Teaduste Akadeemias Erilaboratoorium nr. 2, mille juhatajaks määrati Kurtšatov. Ta oli napilt neljakümne aastane. oli julge otsus. Kuid me teadsime, et ameeriklaste aatomiprojekti juhtis 44-aastane Oppenheimer, kes polnud Nobeli preemia
264
laureaat. Meie vanema põlve füüsikud ei suutnud uskuda, et Bohr ja Fermi töötavad Oppenheimeri alluvuses. Juba 1943. aasta detsembris valiti Kurtšatov Stalini otsesel korraldusel Teaduste Akadeemia tegevliikmeks.

IV. „S" grupp

Saanud NKVD-lt ettekande Fermi teostatud esimese aatomituuma ahelreaktsiooni kohta, pöördus Kurtšatov Pervuhhini poole palvega teha luureorganitele ülesandeks selgitada välja rida tähtsaid küsimusi, mis puudutasid aatomiuuringuid USA-s. Seoses sellega reorganiseeriti NKVD Kaitse rahvakomissariaadi luureteenistused. Viie aasta jooksul, aastatel 1940-1945 viisid teaduslik-tehnilist luuret läbi Punaarmee spetsiaalsed üksused ja NKVD-NKGB 1. Valitsuse osakonnad, kus ma olin ülema asetäitja kuni 1942. aasta veebruarini. 1944. aastal võeti vastu otsus, et aatomiprobleemidega seotud luuretegevust hakkab koordineerima NKVD. Seoses

sellega hakkas minu alluvuses tööle „S" grupp (Sudoplatovi grupp), mis hiljem, 1945. aastal muutus iseseisvaks „S" osakonnaks. Peale Luurevalitsuse ja NKVD aatomiprobleemialase informatsiooni kogumise koordineerimise lasus sellel grupil, hiljem osakonnal, ülesanne realiseerida saadud andmed riigisiseselt. Suure töö aatomipommi puudutava teaduslik-tehnilise informatsiooni läbitöötamisel tegid „S" osakonna töötajad Zoja Zarubina, Zemskov, Massja, Groznova ja Pokrovski. Niipalju kui ma mäletan, tõlkisid Zarubina ja Zemskov Terletski juhtimisel tähtsaid materjale tuumareaktori ja aatomipommi konstruktsiooni kohta. Selleks ajaks oli Zoja Zarubina omandanud suured kogemused operatiiv- ja tõlketöös ning võttis osa üritustest seoses liitlaste Jalta ja Potsdami konverentsidega 1945. aastal. Vastavalt valitsuse otsusele Sai „S" osakonnast NSVL valitsuse Erikomitee Büroo nr. 2 tegevaparaat lahendamaks ,;probleemi nr. 1". Osakonnas töötavad kvalifitseeritud spetsialistid ja teadlased kandsid regulaarselt ette saadud luurematerjalidest komitee istungitel ja teadus-
265
lik-tehnilises nõukogus, mida juhtis lahinguvarustuse rahva komissar Vannikov. Kurtšatov ja tema grupi teadlased viibisid sageli Beria juures nõupidamistel, arutades töö organiseerimisega seotud küsimusi vastavalt NKVD-st saadud informatsioonile. Kurtšatov ja Joffe tõstatasid Stalini ees küsimuse Molotovi asendamisest Beriaga, kes hakkaks juhtima kõiki aatomialaste probleemidega seotud töid.
Pärast Beria kabineti külastamist Lubjankal tulid Kurtšatov Kikoin, Alihhanov ja Joffe tavaliselt minu juurde, kus me puhketoas lõunatasime ning seejärel sukeldusid nad töösse välismaalt saabunud dokumentidega.
Et kiirendada aatomienergiaalaste teaduslike tööde viimist praktikasse, hakkasid meie teadlased järjekindlalt huvituma USA-s tehtavatest samalaadsetest töödest. Oma kirjas 7. märtsist 1943. aastast NSVL Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjale Pervuhhinile kirjutas Kurtšatov:
„Antud materjalil on tohutu, hindamatu tähtsus meie riigile ja teadusele. Nüüd on meie käsutuses vajalikud orientiirid järgnevateks teaduslikeks uuringuteks, mis annavad võimaluse vältida paljusid, küllalt töömahukaid uraaniprobleeme käsitlevaid uuringufaase ning tundma õppida uusi teaduslik-tehnilisi võimalusi nende lahendamiseks."
Kurtšatov rõhutas, „et andmete kogum ... osutab tehnilistele võimalustele probleemi lahendamiseks tunduvalt lühema aja jooksul, kui arvavad meie teadlased, kes pole veel tuttavad sellelaadsete probleemidega seotud tööde käiguga välismaal".
Teises kirjas 22. märtsist 1943. aastast teatas Kurtšatov, et ta vaatas tähelepanelikult läbi ameeriklaste viimased tööd uraani-rühma elementide kohta ja tegi kindlaks uue suuna kogu uraani-probleemi lahendamisel. „Siiani," kirjutab Kurtšatov, „ei teostatud meie maal töid uraanirühma elementide alal. Seoses sellega pöördun teie poole palvega anda luureorganitele korraldus välja selgitada, mida on nimetatud suunas ette võetud Ameerikas.
Meie infoallikad ja agentuurid Inglismaal ning Ameerikas hankisid ühtekokku 286 salajast aatomienergiat käsitlevat tea-
266
jglikku dokumenti ja avaldamata artiklit. Oma märkmetes pjrrietas Kurtšatov 1943. aasta märtsis-aprillis seitset tähtsamat teaduskeskust ja 26 spetsialisti USA-s, kelle informatsioonil oli tohutu tähtsus. Luuretegevuse seisukohalt tähendas see Ameerika teadlaste operatiivset kasutamist tähtsate infoallikatena. 1944. aasta veebruaris toimus Sõjaväeluure ja NKVD juhtide esimene nõupidamine aatomiprobleemi küsimustes Beria kabinetis Lubjankal. Sõjaväelastest osalesid Iljitšov ja Milštein, NKVD-st Fitin ja Ovakimjan. Mina olin ametlikult esindatud kui „S" grupi juht, kes koordineeris

jõupingutusi selles valdkonnas. Pärast seda nõupidamist hakkas Kaitse rahvakomissariaadi luure suunama regulaarselt meile kogu aatomiprobleeme käsit-levat informatsiooni.
Pean tunnistama, et mind ei rõõmustanud Berialt saadud ülesanne. Juhtides „S" grupi tööd aatomipommi alaste luure-andmete hankimise koordineerimisel ja nende realiseerimisel, olin raskustes, kuna mul ei olnud tehnilist haridust, rääkimata juba teadmistest füüsika alal. Samaaegselt juhtisin ka partisani-salkade diversioonirühmade tegevust Saksa armee tagalas, mis oli mu põhikohustus.
1944. aasta sügisel hakkas Beria kui valitsuse esimehe asetäitja, kes kureeris relvastuse ja lahingumoona tootmist, ka ametlikult juhtima tööd aatomirelva loomisel. Selle initsiaatoriks oli Kurtšatov. Tema kiri on erakordselt tähtis ning väärib avaldamist kärbeteta.

NSVL Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjale
seltsimees L. P. Beriale

Sm. M. G. Pervuhhini ja minu kirjas Teie nimele teatasime tööde seisust uraaniprobleemi alal ja selle kolossaalsest arengust välismaal.
Viimase kuu jooksul tegelesin eeluuringutega uute, küllaltki kulukate (3000 lk. teksti) materjalidega, mis puudutavad uraaniprobleeme.
267
See uuring näitas veel kord, et selle probleemi ümber on välismaal loodud oma mastaapidelt maailma teaduses enneolematu teaduslike ja insener-tehniliste jõudude kontsentratsioon, mis on juba saavutanud hinnatud tulemusi. Meil aga, vaatamata suurele edasiminekule uraanialaste tööde arengus aastatel 1943-1944. on asjade seis jäänud täiesti ebarahuldavaks.
Eriti ebasoodsad on lood toorainega ja lahustumise küsimustega. Laboratooriumi nr. 2 töö on mitteküllaldaselt kindlustatud materiaal-tehnilise baasiga. Paljude naaberorganisat-sioonide töö ei arene vajalikul tasemel ühtse juhtimise puudumise ja probleemide alahindamise tõttu.
Teades Teie erakordset hõivatust, julgen siiski, arvestades uraaniprobleemi ajaloolist tähtsust, Teid tülitada ja paluda anda korraldus tööde selliseks organiseerimiseks, mis vastaks meie Suure Riigi võimalustele ja tähendusele maailma kultuuris.

I. Kurtšatov
Moskva
29. sept. 1944. a.

1944. aastal saabus Heifetz tagasi Moskvasse ja kandis mulle ning Beriale ette oma tähelepanekutest kohtumistelt Oppenheimeri ja teiste tuntud teadlastega, kes tegelesid aatomiprojektiga. Ta ütles, et Oppenheimer ja tema lähikondlased tunnevad sügavat muret selle üle, et sakslased võivad edastada Ameerikat aatomipommi loomisel. Kuulanud ära Heifetzi ettekande, ütles Beria, et on kätte jõudnud aeg tunduvalt tihedamaks koostööks julgeolekuorganite ja teadlaste vahel. Et suhteid parandada, kõrvaldada kahtlustused ja spetsialistide kriitiline häälestatus NKVD suhtes, tegi Beria ettepaneku seada Kurtšatovi, Kikoini ja Alihhanoviga sisse usalduslikud, isiklikud suhted. Mina kutsusin teadlasel enda juurde koju lõunale. Kuid see ei olnud sugugi mitte ainult külalislahke žest: mina ja mu asetäitjad - kindralid Aitmg: ja Sazõkin - kui operatiivtöötajad pidid Beria käsul hindama
268

Kurtšatovi, Alihhanovi ja Kikoini tugevaid ja nõrku külgi. Me käitusime nendega nagu sõbrad, usaldusisikud, kelle juurde nad võisid pöörduda oma igapäevaste murede ja küsimustega.
Kord õhtul, pärast tööd järjekordsete materjalide kallal, õhtustasime puhketoas. Kaetud laual seisis pudel parimat armeenia konjakit. Mina ei kannata üldse alkoholi, isegi väike kogus kutsub esile tugeva peavalu ja mulle tundus, et meie juhtivad teadlased juba oma elulaadi ja pingelise vaimse töö tõttu ei tarvita alkohoolseid jooke. Seepärast pakkusin neile teelusikatäie konjakit tee sisse. Nad vaatasid mind hämmastunult, puhkesid naerma ja valasid pitsid täis, juues meie ühise ürituse terviseks.
1944. aasta algul käskis Beria suunata minu käsutusse kõik agentuurmaterjalid, muud käsitlused ja signaalid, mis puudutasid nii neid isikuid, kes olid seotud aatomiprobleemiga, kui ka nende sugulasi. Peagi sain eriteate, et Kikoini noorem vend oli naiivselt jaganud oma kahtlusi meie juhtkonna arukuse suhtes ühe kolleegiga, too aga teatas sellest otsekohe operatiivtöötajale, kellega ta sidet pidas.
Kui ma informeerisin kuuldust Beriat, käskis ta Kikoini välja kutsuda ja öelda talle, et ta mõjutaks oma venda. Otsustasin Kikoini mitte kutsuda. Sõitsin tema juurde laboratooriumisse ja jutustasin talle ta noorema venna „vempudest". Kikoin lubas temaga rääkida. Nende vestlus fikseeriti pealtkuulamistehnika abil, mis oli üles seatud juhtivate aatomiteadlaste korteritesse.
Olin üllatunud, kui järgmisel päeval ilmus Beria isiklikult Kikoini juurde laboratooriumisse, et lõplikult hajutada tema kartused venna suhtes. Ta kutsus kokku kogu kolmiku - Kurtšatovi, Alihhanovi ja Kikoini - ja ütles minu juuresolekul, et kindral Sudoplatov on antud nende käsutusse, et osutada neile nende töös täielikku kaasabi, ja neil on seltsimees Stalini täielik usaldus. Kogu informatsioon, mis nende käsutusse antakse, peab aitama täita Nõukogude valitsuse poolt antud ülesannet. Beria kordas: ei ole mingit põhjust muretseda oma sugulaste või nende inimeste saatuse pärast, keda nad usaldavad – neile on garanteeritud absoluutne julgeolek. Teadlastele luuakse sellised
269
tingimused, mis annavad võimaluse kontsentreeruda ainult riigile strateegiliselt tähtsate küsimuste lahendamisele.
Beria korraldusel kindlustati kõik teadlased, kes osalesid Nõukogude aatomiprojektis, korraliku elamispinna ja suvila tega, nad kasutasid erikaupluste teenuseid, kus võisid võrdselt valitsusjuhtidega osta kaupu erikaartide alusel; kogu aatomi-projektiga tegelev personal kindlustati eritoitlustamisega ja kõrgekvaliteetse meditsiiniabiga. Samal ajal anti kõigi otseselt aatomiprobleemiga seotud projektiga või luureandmete vastuvõtmisega tegelevate teadlaste, spetsialistide ja operatiivtöötajate isiklikud toimikud kaadriosakonnast üle Beria sekreta-riaati. Sel ajal antigi Beria sekretariaati Ameerika osakonnast väga tähtsad luure poolt hangitud aatomienergiat käsitlevad operatiivmaterjalid. Operatiivtoimikust „Enommos", mis käsitles aatomipommi loomist ning mida siiani hoitakse Välisluure arhiivis, on ära võetud üle kahesaja lehekülje. Julgeolekure-žiimi tugevdamise eesmärgil ei pääsenud keegi ilma Beria sanktsioonita neile materjalidele ligi. Mäletan konflikti Beria asetäitja Zavenjaginiga, kes nõudis, et teda tutvustataks dokumentidega. Ma keeldusin ja me läksime kõvasti tülli; ta pääses luurematerjalidele ligi alles pärast seda, kui Beria oli selleks loa andnud.
Beria silmapaistvaid administratiivseid võimeid aatomiprobleemi lahendamisel tunnistavad ka meie aatomiprogrammist osavõtnud, näiteks akadeemik Hariton oma intervjuus aatomipommi loomisest ajakirjas „Ogonjok" (1993. a.).

Kui me saime andmed selle kohta, et Ameerika võimud omistavad erilist tähelepanu oma aatomiprojekti salastatusele, tegime koos Aitingoniga ettepaneku kasutada kulleritena ja
tööks infoallikatega illegaale: mõistsime, et USA vastuluure jälgib Heifetzi sidemeid kommunismimeelsete ringkondadega,
kel on ligipääs Manhattani projektiga tegelevatele spetsialistidele. Saanud Moskvast vastava direktiivi, käskis Zarubin Heifetzil otsekohe katkestada need luureoperatsioonid, kus kasutati kompartei aktiviste.
Kuid rida aktiviste jätkas siiski tegutsemist oma initsiatiivil.
270
1943. aastal, rikkudes Zarubinilt saadud korraldust ning teaduta midagi meie juurdepääsust Oppenheimeri perekonnale, pöördusid nad tema poole palvega edastada Nõukogude Liidule informatsiooni töödest Los Alamoses. Oppenheimer, kes kartis, et tema sidemed naise ja venna kaudu meie inimestega avastatakse, oli sunnitud teatama komparteiga seotud tuttava füüsiku palvest USA eriteenistusele. See lõppes sellega, et kõik sidemed tuntud füüsikutega, kes osalesid aatomipommi loomisel, lülitati ümber illegaalse luure kanalile ja erikullerite kasutamisele, kel oli laitmatu kate ameerika vastuluure silmis.

V. Agentuur USA-s suunatakse Oppenheimerile lähedastesse, kompartei, juutide ja vene emigratsiooni ringkondadesse

Aastatel 1943-1944 kasutasime erinevaid kanaleid juurdepääsuks Ameerika aatomisaladustele. Meie peamisteks eesmärkideks olid Los Alamose laboratooriumid, Oak Ridge'i tehased ja tuumauuringute laboratooriumid Berkeley's. Püüdsime tungida ka tööstusfinnadesse, mis täitsid aatomirelvaga seotud tellimusi.
1943. aastal tegi tuntud näitleja, Moskva Juudi teatri peanäitejuht Mihhoels Juudi Antifašistliku Komitee juhina koos juudi luuletaja, meie kontrolliagendi Phefferiga pika sõidu mööda USA-d. Mihhoelsi visiidi kindlustas ja tema sidemete arendamisele juudi kogukonnas aitas operatiivselt kaasa Heifetz.
Beria võttis Mihhoelsi ja Phefferi vastu vahetult enne nende ärasõitu ning andis neile juhised viia USA-s läbi laiaulatuslikku Propagandat juudi rahva suurest panusest Nõukogude Liidu teaduse ja kultuuri arengusse ning veenda ameerika ühiskondlikku arvamust, et antisemitism on stalinliku rahvuspoliitika tagajärjel NSV Liidus täielikult likvideeritud.
Zarubin ja Heifetz informeerisid usaldusisikute kaudu Oppenheimerit ja Einsteini juutide olukorrast NSV Liidus. Nende teatel olid Oppenheimer ja Einstein väga liigutatud, et NSV Liidus oli juutidele garanteeritud julgeolek ja õnnelik elu. Samal aja] jõudsid aga Oppenheimeri ja Einsteinini kuuldused
271

Stalini plaanist luua Krimmis, pärast võitu fašismi üle, juudi. autonoomne vabariik. Oppenheimer ja Fermi ei teadnud, et juba tol ajal figureerisid nad infoallikatena operatiivmaterjalides koodnimetuste all „Reservaadi direktor", „Veksel" ja „Ernst". Pseudonüümi „Veksel" kasutati mõnikord ka nende üldmaterjalide puhul, mis saabusid füüsikateadlastelt, kes osalesid USA aatomiprojektis. Niipalju kui ma mäletan, figureerisid üldpseudonüümi all „Star" mõnikord ka Oppenheimer ja Fermi. Kordan veelkord - mitte keegi neist polnud kunagi meie värvatud luureagent.

Tuntud skulptori Konenkovi naine, meie kontrollagent, kes tegutses Lisa Zarubina käe all, sai lähedalt tuttavaks Oppenheimeri ja Einsteiniga Princetonis. Ta suutis ära võluda Oppenheimeri lähedased. Pärast seda, kui Oppenheimer katkestas sidemed Ameerika komparteiga, mõjutas Konenkova Lisa Zarubina ja meie New Yorgi residentuuri kaastöötaja Pastelnjaki („Vibu") juhtimisel pidevalt Oppenheimerit, veendes teda võtma tööle vasakpoolsete vaadete poolest tuntud spetsialiste, kellega kavatsesid hakata tegelema meie illegaalid ning Semjonovi residentuur.

Lisa Zarubina, meie USA residendi Vassili Zarubini naine, oli väljapaistev isiksus. Veetlev ja suhtlemisaldis, sõlmis ta raskusteta sõbralikke sidemeid kõige laiemates ringkondades. Elegantse naisena, kel olid klassikalised näojooned ja peen natuur, tõmbas ta lausa magnetina inimesi ligi. Lisa oli üks kõige kvalifitseeritumaid värbajaid agentuuris. Ta kaasas töösse põgenikke Poolast ja ka ühe Szilardi abilistest. Ta leidis juurdepääsu Szilardile ühe tema sugulase kaudu Moskvas, kes töötas NKVD erilaboratooriumis, mis tegeles lennundustehnikaga-Lisa rääkis suurepäraselt inglise, saksa, prantsuse ja rumeenia keelt. Ta nägi välja tüüpilise Kesk-Euroopa esindajana, kui võis ka vajaduse korral muuta tundmatuseni oma välimust Ja käitumismaneere. Lisa oli sugulussidemetes Anna Paukeriga, tuntud Rumeenia kompartei tegelasega. Lisa vanem vend ju rumeenia kommunistide võitlusorganisatsiooni ja kui sõjatri-
272
nal tema üle kohut mõistis, põgenes ta kahel korral kohtuvälist. Ta hukkus 1922. aastal tulevahetuses.
Lisa sai luureteenistuse kaastöötajaks juba 1919. aastal. Mõnda aega töötas ta ka Dzeržinski sekretariaadis. Tema esimene mees oli Bljumkin, kes laskis 1918. aastal Moskvas maha Saksa suursaadiku krahv Mirbachi. Bljumkin oli võtmefiguur esseeride vandenõus Lenini vastu 1918. aasta juulis. Kui esseeride mäss läbi kukkus, tunnistas Bljumkin oma süü üles, talle anti armu ja ta jätkas tööd Tšekaas-GPU-s, täites Dzeržinski ja mõnikord ka Trotski ülesandeid.
1929. aastal lõi Bljumkin illegaalse residentuuri Türgis kaubandusfirma sildi all, kasutades selleks finantse hassidi juudi käsikirjade müügist, mis anti tema käsutusse V. I. Lenini nimelise Riikliku Raamatukogu fondidest. See raha olid määratud inglaste-vastase diversiooniorganisatsiooni loomiseks Türgis ja Lähis Idas. Kuid Bljumkin andis osa vahendeid Trotskile, kes pärast väljasaatmist NSV Liidust elas Türgis. Peale selle tõi ta Moskvasse ka kirja Trotskilt, mis oli adresseeritud Radekile. Lisa oli vapustatud. Ta andis sellest teada juhtkonnale. Bljumkin arreteeriti ja lasti hiljem maha.
Mõne aasta pärast abiellus Lisa Vassili Zarubiniga, kes oli tagasi tulnud Hiinast. Nad suunati illegaalsele tööle Euroopasse valedokumentidega - äritegelastest abielupaarina Tšehhoslovakkiast. Seitse aastat asusid Zarubinid erinevates Lääne-Euroopa riikides, viisid edukalt läbi rea vajalikke luureoperatsioone, sealhulgas gestaapo töötaja Lehmani („Braitenbach") ja saksamaa välisministri abi naise („Juna") värbamise. Viimasega hoidis Lisa sidet kuni 1941. aasta maini.
1941. aastal anti Lisa Zarubinale riikliku julgeoleku kapteni auaste. USA-s sõitis ta sageli Californiasse, kus Heifetz viis ta Oppenheimeri perekonnale lähedastesse ringkondadesse. Tänu sidemetele Heifetziga sai Lisa kõik vajalikud andmed Oppenheimeri pereliikmete ja sugulaste kohta, kes olid tuntud oma vasakpoolsete vaadete poolest. Heifetz organiseeris Lisale kohase Oppenheimeri abikaasa Catherine'ga, kes tundis sümpaatiat Nõukogude Liidu ja kommunistlike ideaalide vastu.
272

Niipalju kui ma mäletan, ei figureerinud Catherine Oppenhej mer operatiivdokumentides infoallikana, kuid me tegime tööd Oppenheimerile lähedase naise kaudu, ja nagu mulle tundub oli selleks naiseks tema abikaasa.
CIA veteranid, kes töötasid 1992. aasta kevadel NLKP KK arhiivides, puutusid kokku Kominterni materjalidega, milles oli juttu ka Oppenheimeri sidemetest USA kompartei rakukese konspireeritud liikmetega. Nad avastasid ka meie luure poolt esitatud järelpärimise Kominterni esimehele Dimitrovile 1943 aasta juunis, mis sisaldas palvet anda meie käsutusse andmed nende sidemete kasutamiseks.
Lisa Zarubina ja Heifetz veensid Oppenheimerit tema naise Catherine'i kaudu hoiduma kommuniste ja vasakringkondi-toetavate vaadete avalikustamisest, et mitte äratada USA eriteenistuste tähelepanu. Samuti mõjutasid nad Oppenheimerit jagama informatsiooni nende teadlastega, kes olid põgenenud natside jälitamise eest. Oppenheimer nõustus seda tegema ning lubama neid inimesi lähedale teaduslikule tööle aatomiprojekti kallal, kui ta saab kinnitust nende antifašistlikele vaadetele.
Nii aitasid Oppenheimer, Fermi ja Szilard juurutada agentuuri usaldusväärseid infoallikaid Oak Ridge'i, Los Alamose ja Chicago laboratooriumidesse. Niipalju kui ma mäletan, asus USA-s neli tähtsat infoallikat, kes edastasid teavet laboratoo-riumides tehtavatest töödest meie residentuuridele New Yorgis ja Washingtonis. Nad pidasid ka sidet meie illegaalse residentuuriga, kasutades kattena apteeki Santa Fe's. Materjalid, mis jõudsid New Yorgis Semjonovi, hiljem Jatskovi kätte, saabusid Fuchilt ja ühelt meie sügavalt konspireeritud agendilt kullerite kaudu.
Üheks kulleriks oli Lorna Coehen. Tema mehe, Maurice Coeheni värbas Semjonov. 1939. aastal abiellus Maurice Lornaga ja kaasas ka tema luuretööle. Algul Lorna keeldus, suhtudes sellesse kui reetmisse, kuid Maurice veenis teda, et nad tegutsevad kõrgeima õigluse nimel, ning et sellist koostöö ei peeta üldse reetmiseks. Keskus andis nõusoleku, pidades silmas, et illegaalsete operatsioonide läbiviimisel tegutsevad abielupaarid tunduvalt efektiivsemalt.
274
Kui Maurice 1942. aasta juulis sõjaväeteenistusse kutsuti, otsustati kullerina kasutada tema naist. Nõukogude saatkonna töötaja New Yorgis Jatskov („Johny") võttis Lorna Coeheni sidepidajaks üle Semjonovilt. Et varjata oma sõitude tegelikku põhjust New Mexico osariiki, külastas Lorna profülaktika ettekäändel tuberkuloosisanatooriumi. Fiktiivse tõendi tema haiguse kohta tegid meie illegaalid Santa Fe's. 1992. aastal mäletas Jatskov teda kui kena noort naist. Peagi pärast seda, kui 1945. aasta augustis heideti aatomipommid Jaapani linnadele, tegi Lorna riskantse sõidu väikesesse linnakesse Albuquerque'sse. Lorna kohtus agentidega „Mlad" ja „Ernst". „Mladi" ehk noore füüsiku T. Halli, kelle isa töötas köösnerina Aitingoni sugulastele kuuluvas vabrikus USA-s, oli värvanud koostööle valgeemigrantide seas tegutsev NKVD suuragent S. Kurnakov (pseudonüümid „Beck", „Kaardiväelane"). Seal pidi talle üle antama erakordselt tähtsad dokumendid Moskva Keskusele. Lorna saabus väärtuslike paberitega raudteejaama vahetult enne rongi väljumist, kaasas kohver, kott ja väike ridikül. Vastavalt selle linna seadustele, ning arvestades seal kehtestatud erirežiimi, kontrollis julgeolekuteenistus kõigi reisijate dokumente ja pagasit. Siin ilmutaski Lorna oma kõrget professionaalsust. Ta asetas kohvri kontrolöride ette ja hakkas närviliselt ümber tõstma koti sisu, et leida kaotsiläinud sõidupiletit. Ta andis ridiküli, kus salvrätikute all lebas ümbrik jooniste ja maailma esimese aatomipommi ehituse detailse kirjeldusega, konduktorile, kes seda hoidis, kuni tema piletit otsis. Lorna istus rongi, olles kindel, et konduktor tagastab talle kindlasti ridiküli. Nii juhtuski. Kui 'atskov teda New Yorgis kohtas, ütles ta, et kõik on korras, ^igi politsei oli neid materjale juba peaaegu käes hoidnud. Sellest episoodist jutustas esmakordselt

luureajaloolane Tšikov. Pärast Julius ja Ethel Rosenbergide arreteerimist 1950. aastal õnnestus Coehenitel USA võimude käest ära libiseda. Moskvas olid nad läbi spetsiaalse ettevalmistuse agentide-illegaalidena. Saanud meie teenistuselt Uus-Meremaa passid Peter ja Holen Krogeri nimele, seadsid Coehenid end sisse Londonis. Nad hakkasid pidama bukinistikauplust ning osutasid oma väikeses
275
majakeses Londoni eeslinnas märkimisväärset abi raadioside korraldamisel KGB residendile Konon Molodoile, kes teguts Gordon Lonsdale'i nime all. Coehenid arreteeriti koos temaga 1961. aastal ning mõisteti kahekümneks aastaks vangi, kus nad veetsid kuus aastat ning vahetati seejärel välja. Pärast vabastamist elasid nad Moskvas. Lorna suri 1992. aastal, Maurice elas temast kolm aastat kauem.
Tuntumate teadlaste seas, keda me aktiivselt töötlesime kasutades nende sugulussidemeid ja antifašistlikke meeleolusid' oli ka Georgi Gamov - vene füüsik, kes põgenes USA-sse 1933. aastal Brüsselist, kus toimus rahvusvaheline füüsikute kongress Gamovi kasutamise võimalusest ja talle lähenemisest tema NSV Liidus asuvate sugulaste kaudu, kes olid praktiliselt meie pantvangid, andis teada Joffe. Gamovil olid laiad sidemed Ameerika füüsikutega ja sõbralikud suhted Niels Bohriga. Tegime Lisa Zarubinale ülesandeks üritada kaasata teda meiega koostööle. Lisa lähenes Gamovile tema naise, samuti füüsiku kaudu. Gamov oli Washingtonis Georgetowni ülikooli õppejõud ja mis eriti tähtis - ta juhatas Washingtonis iga-aastasi seminare teoreetilise füüsika alal. Sel moel võis ta arutada maailma juhtivate füüsikutega viimaseid, kõige perspektiivsemaid teema-käsitlusi.
Meil õnnestus kasutada Gamovi laia tutvusringkonda. Lisa Zarubina mõjutas Gamovi naist asuma meiega koostööle vastutasuks garantii eest, et tema sugulastele NSV Liidus osutatakse abi rasketel sõja-aastatel.
Mulle meenub, et mõningatel juhtudel rikkusid ameerika spetsialistid reegleid töötamisel salajaste dokumentidega ja näitasid Gamovile katsete aruandeid ning konsulteerisid tema juures. Töörežiimi rikkumine toimus teadlaste ühisel nõusoleku FBI kontrolli tulemusena 1948. aastal Los Alamoses tehti kindlaks, et aatomipommi loomisega kaasaskäivast aruandedokumentatsioonist on kaduma läinud rohkem kui 1500 lehekülge.
Kuid Gamovitelt õnnestus saada suulises vormis teadlaste üldkarakteristikad, ning hinnangud nende meelestatuse ja reaasete võimaluste kohta aatomipommi loomiseks. Mulle tundub, et
276
Bohri, Fermi, Oppenheimeri ja Szilardi vahel eksisteeris mitteformaalne kokkulepe jagada aatomirelva saladusi vasakpoolee vaadetega teadlaste-antifašistidega.
Teine infoallikas Tennesseees, kes sai andmeid Fermilt ja Pontecorvolt, oli seotud illegaalse grupiga, kes samuti kasutas kattena apteeki Santa Fe's, kust materjalid saadeti kulleriga Mehhikosse. Niipalju kui ma mäletan, kopeerisid kolm inimest - teaduslikud töötajad ja ametnikud - tähtsamaid dokumente, saades neile ligi Oppenheimeri, Fermi ja Weisskopfi kaudu.
Apteek Santa Fe's (New Mexico osariik), mis oli USA-s sisse seatud Aitingoni ja Grigulevitši poolt Trotski vastase operatsiooni ettevalmistuste käigus, oli 1940. aastal illegaalse residentuuri varukonspiratiivkorter. Nagu ma juba kirjutasin, said Aitingon ja Grigulevitš tol ajal Berialt suured volitused värvata agente ilma Keskuse eelneva sanktsioonita. 1940. aastaks oli Grigulevitšil selja taga märkimisväärne luuretöö kogemus. 30-aastatel võttis ta Leedus osa ohranka provokaatorite likvideerimisest, kes olid tunginud leedu komsomoli ridadesse, seejärel osales ta operatsioonides

trotskistide vastu välismaal, sõdis Hispaanias. Ladina-Ameerikas oli Grigulevitšil kindel kate - apteekide võrk Argentinas, mida haldas tema isa.
Peatükis Trotskist kirjutasin, et Aitingon ja Grigulevitš lõid paralleelse illegaalide võrgu, mida võis kasutada USA-s ja Mehhikos väljaspool kontakte hispaania emigrantidega neis laades. Sõites ära Ameerikast 1941. aastal, vormistasid Aitin-ja Grigulevitš apteegi ühe oma gruppi kuuluva agendi nimele. Nüüd aitas see võrk välja jõuda meid huvitavate infoallikateni aatomiprobleemide alal.
277

VI. Maailma juhtivate füüsikute varjatud solidaarsus. Teadlased tuumaajastul

Oppenheimer tegi projekti direktorile, kindral Grovesile ett paneku kutsuda Ameerikasse tööle Euroopa tuntud teadlasi. Nende hulgas oli ka Niels Bohr. Kuigi Bohr ei olnud meie agent, osutas ta meile siiski hindamatuid teeneid. Pärast jutu ajamist Meitneriga 1943. aastal Rootsis, astus ta aktiivselt välja selle eest, et jagada aatomisaladusi teadlaste rahvusvahelise antifašistliku ühendusega. Bohri ja Meitneri vaadete kujundamisel mängis suurt rolli tuntud soome naiskirjanik Wuolijoki, meie luure silmapaistev agent. Wuolijokile mõisteti Soomes spionaaži eest NSV Liidu kasuks surmanuhtlus, kuid ta vabastati ühiskondliku surve mõjul (üks tema õemees oli Rootsi välisministri asetäitja, teine üks Inglismaa kompartei juhte - Palme Dutt) ja ta sattus Rootsi.
Selle tulemusena õnnestus meil Wuolijoki ja Meitneri kaudu leida lähenemisteid Bohrile ja korraldada talle kohtumine meie kaastöötajate Vassilevski ja Terletskiga 1945. aasta novembris Kopenhaagenis.
1943. aastal, nagu kirjutab üks meie aatomiprobleemidega seotud operatsioonist osavõtnu Feklissov, tegi Oppenheimer ettepaneku lülitada Klaus Fuchs inglise spetsialistide grupi koosseisu, mis saabus Los Alamosesse osavõtuks tööst aatomi-pommi loomisel.
1933. aastal oli see saksa kommunist sunnitud otsima varjupaika Inglismaal. Saanud hariduse Bristoli ülikoolis, jätkas ta seal töötamist füüsikuna. 1941. aastal teatas Fuchs oma osavõtust aatomiuuringutest silmapaistvale kommunistliku- Ja töölisliikumise tegelasele Jürgen Kutšinskile. Tema omakorda informeeris sellest meie Inglismaa suursaadikut Maiskit. Maiski oli aga pingelistes suhetes NKVD Londoni residendi Gorskiga ning tegi seetõttu sõjaväeatašeele Kremerile ülesandeks astuda kontakti Fuchsiga. Algul kohtus Fuchs Ursula Kutšinskiga („Sonja"), Sõjaväeluure agendi ja ühe „Punase kapelli" organisaatoriga.
278
Enne ärasõitu USA-sse instrueeriti Fuchsi temaga sidemete taastamise tingimustest. Fuchs pidi USA-s ameerika kolleegidega suheldes rõhutama, et tema on inglise spetsialistide grupis see, keda ähvardab saksa koonduslaager. See oli ka põhjus, miks Fuchsil oli Oppenheimeri täielik usaldus ning tema näpunäidetel ka juurdepääs materjalidele, millega tal polnud formaalselt mingit pistmist. Oppenheimer sattus teravasse konflikti kindral Grovesiga, kes vaidles kategooriliselt vastu, et inglise teadlastele saaks teatavaks koondinformatsioon uuringute ja eksperimentide tulemustest (meile teatas sellest Fuchs).
Muide, Briti võimud ja luure andsid oma spetsialistidele ülesande koguda olemasolevat informatsiooni aatomipommi kohta, sest ameeriklased ei kavatsenud nendega aatomisaladusi jagada.

Võimalik, et oli veel üks põhjus, mille tõttu Oppenheimer kutsus Fuchsi Los Alamosesse, aga hiljem - Teadusliku Uurimise Keskusesse Princetone'is. Võib-olla Oppenheimer teadis, et Fuchs ei jää pärast sõda Ameerikasse. Ma mäletan, et agen-luurmaterjalides on fikseeritud tema sõnad: informatsioon tuleb edasi anda nende poolt, kes isiklikel põhjustel lahkuvad Los Alamosest ja kogu riigist pärast töö lõpetamist aatomipommi kallal. Peale selle oli Oppenheimeril alust oletada, et Fuchs on seotud kommunistidega ning ka see võis mängida oma osa.
Lisa Zarubina taastas sidemed sügavalt konspireeritud agendiga, kahe poola juudiga läänerannikul. Nad olid legaliseeritud Aitingoni poolt 30. aastatel tema lühiajalise illegaalse komandeeringu ajal USA-s. Esialgselt planeeriti, et need agendid asuvad elama Californiasse, et organiseerida diversioone transpordilaevadel, mis veavad Jaapanisse strateegilist toorainet (süsi, nafta, metallid) sõjalise konflikti tekkimise puhul NSV Liidu ja Jaapani vahel. Neid agente ei olnud kaasatud aktiivsele tegutsemisele rohkem kui kümme aastat.

Üks neist oli hambaarst (koodnimega „Maletaja"), kes sai prantsuse meditsiinidiplomi 20. aastate lõpul. Tema õpingud
279
maksis kinni GPU. Hambaarsti naisel õnnestus luua suht Oppenheimeri perekonnaga. Nii loodi konspiratiivne side penheimeri pere ja tema lähima ümbruskonnaga, mis oli USA vastuluure tähelepanu alt kõrvale jäänud. Niipalju kui ma mäletan, ei olnud FBI teadlik ka Zarubina konspiratiivsetest kontaktidest. Alles 1946. aastal, seoses teiste paljastustega, tegi FBI kahtlusteta kindlaks, et Zarubina oli Nõukogude luure töötaja kuid asjaosaline ise viibis siis juba Moskvas.
Niiviisi lõid Semjonov ja Lisa Zarubina usaldusväärse kon-taktsüsteemi. Kvasnikov ja Jatskov kindlustasid Ovakimjani juhtimisel aatomirelva puudutava informatsiooni pideva edastamise tööde lõppetapil Los Alamoses 1945. aastal.

VII. Salajased ettekanded NSVL valitsuse Aatomiprobleemide Erikomitee istungil

Tuleb märkida, et meie teadlaste tutvustamisel ameerika aatomirelva loojate - Oppenheimeri, Fermi ja Szilardi - teaduslike töödega oli suur tähtsus aatomipommialaste tööde laiaulatuslikuks käivitamiseks meie maal. Tahan siinkohal rõhutada, et see informatsioon saabus meile konspiratiivsel teel ja eelpoolnimetatute teadmisel. Niipalju kui ma mäletan, saime sel moel „Robertilt" ja „Reservaadi direktorilt", nagu neid nimetati meie kirjavahetuses Los Alamosega, viis üldistatud salajast ettekannet tööde käigust aatomipommi loomisel. Taoline materjal saadeti mitte ainult meile, vaid ka rootsi teadlastele. Meie luure-andmete kohaselt, kui ma õigesti mäletan, oli aastatel 1945-1946 Rootsi valitsuse käsutuses detailne informatsioon aatomipommi kohta. Rootslased loobusid oma tuumarelva loomisest selleks vajaminevate kolossaalsete kulutuste tõttu. Kuid fakt, et neil oli küllaldaselt andmeid, et võtta vastu otsus selles küsimuse lubab teha järelduse: rootslased said, nagu meiegi, informatsioon1 aatomipommi kohta just Bohrilt, pärast seda, kui ta oli lahkunud Los Alamosest.
NSVL Kaitsekomitee määras Riigikaitse Komitee (GKO)
280

otsusega nr. 7357 kindlaks Leningradi Füüsikainstituudi juurde tsüklotronilaboratooriumi ehitamise tähtaja - 1. jaanuar 1946. Vastutus ülesande täitmise eest pandi kahele akadeemikule — sama asutuse direktorile A. Joffele ja objekti ülemale A. Alih-hanovile. Kuu aja pärast, 21. veebruaril kirjutas Stalin alla OKO määrusele nr. 7572 „Aatomifüüsika spetsialistide ettevalmistamisest" Erilaboratooriumile nr. 2 ja selle sidusasutustele. Määruses oli 16 punkti, milles toodi ära üksikasjalikud ihustused õppe-materiaalse baasi sisseseadmise ja finantseerimise, laboratooriumile ruumide eraldamise, teenindava personaliga kindlustamise ja tsüklotroni ehitamise kohta Moskva Ülikoolile. Et õpitavate arvu suurendada, nähti ette komplekteerida kursus aatomifüüsikat õppivate vanemate kursuste üliõpilaste seast, lisaks tuues ka edukaid üliõpilasi teistest ülikoolidest. Plaanilised ülesanded radioaktiivse keemia ja haruldaste metallide ning kompressormasinate ja molekulaarfüüsika spetsialistide ettevalmistamisel määrati Leningradi Ülikoolile ja Polütehnilisele Instituudile ning Moskva Täppiskeemia Tehnoloogia Instituudile. Peale selle viis Statistika Keskvalitsus kuu aja jooksul läbi nende füüsikute-spetsialistide arvestuse ja registreemise, kes töötasid kõigis rahvamajandusharudes ja teadusliku uurimise ning teistes asutustes. Seejärel tehti Kurtšatovile ettepanek valida välja talle vajalikud spetsialistid.

Me teadsime, et Ameerikas mängivad sõjaväeeksperdid ja lõhkeainete spetsialistid aatomipommi loomisega seotud töödes juhtivat osa. Ka meie võtsime omalt poolt vastu otsuse, arvestades ameeriklaste kogemust, määrata lõhkeainete tootmise väljapaistva spetsialisti ja sõjatööstuse silmapaistva tegelase Vannikovi vastutavaks meie aatomiprojekti inseneritööde ja administratiivse tagamise eest. Vannikov mängis NSV Liidus aatomialastes töödes samasugust rolli nagu kindral Groves USA-s. Me olime informeeritud mitte ainult ameerika aatomipommi nilise väljatöötamise üksikasjadest, vaid ka Los Alamoses töötavate teadlaste ja spetsialistide sisemistest, puht inimlikest konfliktidest ning omavahelisest konkurentsist, samuti nende pingelistest suhetest projekti direktori, kindral Grovesiga. Eriti
281
tähtsaks pidasime informatsiooni tõsistest lahkhelidest kindral Grovesi ja Szilardi vahel. Grovesis tekitas raevu Szilardi teadusliku töö akadeemiline stiil ja tema keeldumine alluda salastatuse režiimile ja sõjaväedistsipliinile. Võitlus kindraliga oli Szilardile muutunud omalaadseks hobiks. Groves ei usaldanud teda ja pidas tema osavõttu projektist riskantseks. Ta püüdis koguni kõrvaldada teda töölt, vaatamata Szilardi tohutule panusele maailma esimese uraanituuma ahelreaktsiooni teostamisel.

Oppenheimer oli Heifetzi sõnul mitmekülgse mõtteviisiga inimene, kes nägi ette nii kolossaalseid võimalusi kui ka ohte aatomienergia kasutamisel rahumeelsetel ja sõjalistel eesmärkidel. Me teadsime, et ta jääb mõjukaks figuuriks Ameerikas ka pärast sõda ja seepärast oli hädavajalik hoolikalt varjata kontakte tema ja ta lähema ümbruskonnaga. Me mõistsime, et lähenemine Oppenheimerile ja teistele tuntud teadlastele peab baseeruma olemasolevatel sõbralikel sidemetel, mitte aga agentuursel koostööl ning meie ülesandeks oli ära kasutada seda asjaolu, et Oppenheimer, Bohr ja Fermi olid veendunud vägivalla vastased. Nad arvasid, et tuumasõda saab ära hoida, luues maailmas jõudude tasakaalu võrdväärsete võimalustega kõigile pooltele pääseda ligi aatomienergia saladustele, mis nende arvates võis põhjalikult mõjutada maailma poliitikat ja muuta ajaloo käiku.

Luuretöös on kasulike sidemete, tutvuste ja usaldussuhete piiritlemine küllaltki suhteline. Ametlikes dokumentides on käibel spetsiaalne mõiste - agentuurluure, mis tähendab materjalide hankimist agentide ja luureohvitseride kaudu, kes tegutsevad mõne ametliku töökoha katte all. Kuid sageli saabub kõige väärtuslikum

informatsioon just sellelt allikalt, kes ei ole küll agent, kuid kes on võtnud endale formaalse kohustuse teha koostööd luurega ning saada selle eest raha.
Operatiivmaterjalides on ta kirjas sellegipoolest kui agentuuri infoallikas, kuna temale lähenemine baseerub kontaktidel ja sidemetel agentide või talle lähedasest keskkonnast pärit usaldusisikutega.
Mind hämmastas, et paljude tuntud Lääne füüsikute ja meie teadlaste maailmavaade langes kokku. Nagu ma juba kirjutasin,
282
tegi Vernadski 1943. aastal Stalinile täiesti siiralt ettepaneku paluda USA ja Briti valitsust jagada meiega informatsiooni aatomiuuringute kohta ning pakkuda võimalust töötada koos jjiäne teadlastega aatomipommi loomisel. Samu vaateid toetagid ka Joffe, Kapitsa ja Niels Bohr.

Saanud nähtavasti teada, et infoleke on jõudnud nõukogude ja rootsi teadlasteni, kohtus Bohr pärast vestlust Oppenheimeriga president Rooseveldiga, püüdes teda veenda vajalikkuses jagada venelastega Manhattani projekti saladusi, et kiirendada töid pommi loomisel. Meie allikad Inglismaal teatasid, et Bohr mitte ainult ei teinud seda ettepanekut president Rooseveldile, vaid olevat tema ülesandel naasnud koguni Inglismaale, kus üritas veenda Briti valitsust selle sammu hädavajalikkuses. Churchill kohkus kuuldust niivõrd, et tegi korralduse võtta tarvitusele abinõud hoidmaks ära Bohri võimalikke kontakte venelastega.
Vaatamata saavutatud töötulemustele, ei jäänud abikaasad Zarubinid Washingtoni kauaks. See juhtus mitte nende süü tõttu ega ka FBI aktiivsuse pärast. Üks Zarubini alluvatest, NKVD residentuuri töötaja saatkonnas, alampolkovnik Mironov saatis kirja Stalinile, milles süüdistas Zarubinit koostöös USA eri-teenistustega. Mironov märkis oma kirjas ära - ta oli jälginud Zarubinit - kuupäevad ja kellaajad, mil Zarubin kohtus agentide ja infoallikatega, nimetades seda kontaktideks FBI esindajatega. Esitatud süüdistuste kontrollimiseks kutsutigi Zarubinid tagasi Moskvasse. Kontrollimine võttis aega peaaegu pool aastat. Tehti kindlaks, et kõik kohtumised olid Keskuse poolt sanktsioneeritud ning Zarubinilt saadud väärtuslik informatsioon ei heitnud talle kahtluse varjugi koostöö suhtes FBI-ga. Mironov kutsuti Washingtonist tagasi ja arreteeriti süüdistatuna laimus. Kui ta aga kohtu ette astus, selgus, et ta põeb skisofreeniat. Ta vallandati teenistusest ja saadeti haiglaravile.

1943. aastal võeti Keskuses vastu otsus seada sisse kontaktid aatomiteadlastega, kasutades selleks illegaalseid kanaleid. Illegaalide
283
tegevuse otsene juhtimine tehti ülesandeks meie Meh hiko residendile Vassilevskile. Pärast Zarubinite ärasõitu juhtis Vassilevski agentide võrku Mehhikos, külastades mõnikord ka Washingtoni, kuid seal ta pikemalt ei peatunud, et mitte äratada USA vastuluure tähelepanu. Residentuuri tugipunktide kasutamine Washingtonis otsustati viia miinimumini.
Meenub, et Vassilevski jutustas mulle, kuidas ta 1944. aastal sõitis Washingtoni ning muuhulgas pidi andma Keskusele üle ka Fermilt saadud materjalid. Oma õuduseks sai ta teada, et puudub šifreerija. Järgmisel päeval toimetas politsei šifreerija saatkonda, olles ta üles korjanud mingist baarist, kus too oli end teadvuse kaotuseni purju joonud. Vassilevski võttis viivitamatult vastu otsuse mitte kasutada saatkonda Washingtonis eriti tähtsate teadete edasiandmiseks. 1945. aastal määrati Vassilevski eduka töö eest Fermi liini väljatöötamisel USA-s minu asetäitjaks „S" osakonnas. Ta juhatas peaaegu kaks aastat tea-duslik-tehnilise luure osakonda NKVD-s, pärast

Informatsioonikomitees - meie luure keskametkonnas, mis eksisteeris 1947. kuni 1951. aastani. Vassilevski vallandati julgeolekuorganeist 1947. aastal - temast sai üks esimesi ohvreid algavas antisemiitlikus kampaanias. 1953. aasta aprillis-juulis hakkas ta uuesti tööle luureaparaadis, kuid vallandati taas - sedakorda koosseisude koondamise tõttu kui „kahtlane element". Vassilevski suri 1979. aastal.

Esimese aatomipommi konstruktsiooni kirjelduse saime 1945. aasta jaanuaris. Meie USA residentuur teatas, et ameeriklastel läheb vaja minimaalselt aasta, maksimaalselt viis, et luua märkimisväärne aatomirelvastuse arsenal. Teates märgiti-et esimese kahe pommi plahvatus võib toimuda 2-3 kuu pärast.
Samal ajal aktiviseerus meie luure tegevus ja me saime olulist informatsiooni Manhattani projekti kohta, mis sisaldas plaani kasutada uraanimaagi leiukohti Belgia Kongos, Tšehhoslovakkias, Austraalias ja Madagaskari saarel. Sõjaväeluure agentidel õnnestus tungida Kanada firmasse, mis oli loonud
284
spetsiaalse korporatsiooni uraanimaagi töötlemiseks. Sõjaväeluure resident „Moliere" ehk asekonsul New Yorgis Mihhailov teatas töödest uraanimaagi analüüsi alal Berkeley laboratooriumis San Francisco lähedal. Umbes samal ajal saime informat-siooni meiega koostööd tegevalt, Londonis asuva Tšehhoslovakkia valitsuse luureülemalt Moravetsilt, et Inglise ja Ameerika eriteenistused ilmutasid suurt huvi uraani leiukohtade töötlemise vastu Sudeedi mäestikus. Ta sai juurdepääsu Inglise-tšehhi läbirääkimiste materjalidele uraani leiukohtade ekspluateerimise küsimustes sõjajärgsel perioodil.
Selle järgi, kuidas hakkas lähenema sõja lõpp, asuti ka Nõukogude Liidus tegema esimesi samme uraanimaagi geoloogilistel otsingutel.
1945. aasta veebruaris saime informatsiooni ja enda käsutusse ka sakslaste dokumentatsiooni kõrgekvaliteediliste uraani-varude kohta Bulgaaria Buhhovo rajoonis - Rodope'i mäestikus. Pöördusime Dimitrovi, tol ajal Bulgaaria valitsusjuhi poole ja Bulgaaria võimud osutasid meile kaasabi uraanileiukohtade töötlemisel.
GKO määrus nr. 7408, 27. jaanuaristt 1945. aastast, Stalini allkirjaga, oli adresseeritud ainult Molotovile ja Beriale. Toon selle ära täielikult.

„Täiesti salajane, eriti tähtis:
1. Organiseerida Bulgaarias uraanimaagi otsingud, luure ja tootmine uraani leiukohas Hotenis ja sellega paiknevas rajoonis, samuti uurida geoloogiliselt ka teisi tuntud ja võimalikke uraanimaagi ja mineraalide leiukohti.
2. Teha ülesandeks NSVL Välisasjade rahvakomissarile (sm. Molotovile) korraldada läbirääkimised Bulgaaria valitsusega Bulgaaria-Nõukogude sega-aktsiaseltsi loomiseks, kasutades Nõukogude kapitali uraanimaagi otsinguteks, luureks ja toot-miseks Hoteni uraanileiukohas ja sellega paiknevas rajoonis, aga ka teiste tuntud ja võimalike uraanimaagi ja mineraalide leiukohtade geoloogilisteks uuringuteks Bulgaarias.
Korraldada läbirääkimised Bulgaaria võimudega ja koostada
285
raadiumiks nimetatava toorme hankimise aktsiaseltsi loomise ja vormistamise dokumentatsioon."
Nõukogude-Bulgaaria mäeühingut juhtis meie luure töötaja Štšors, hariduselt mäeinsener.

Buhhovost saadud uraani kasutasime esimese aatomireaktori käivitamisel. Sudeedi mäestikus Tšehhoslovakkias kaevandatud uraan oli tunduvalt madalama kvaliteediga, kuid me kasutasime ka seda. Seda tööd varjasime ameeriklaste ja inglaste eest. Meie luure ja vastuluure tegevuse koordineerimiseks suunati Tšehho-Slovakkiasse kogenud luuretöötaja, endine resident Itaalias Rogatnjov.
Bulgaariast kaevandatud uraanile, arvestades selle kõrget kvaliteeti, pöörati erakordselt suurt tähelepanu. Dimitrov jälgis isiklikult uraanisaadetiste kohaletoimetamist. Saatsime Bulgaariasse üle kolmesaja mäeinseneri, kutsudes nad kiiresti armeest tagasi. Buhhovo rajooni kaitsesid NKVD siseväed. Kuid peagi sai meile agentuuri kaudu teatavaks, et ameerika eriteenistused valmistavad ette diversiooniakti eesmärgiga nurjata uraani saatmine Nõukogude Liitu ning selgitada samaaegselt välja tööde tõeline ulatus, et kindlaks teha tuumarelva loomise tähtajad NSV Liidus. Ameeriklased püüdsid isegi organiseerida Štšorsi röövimist. Võtsime tarvitusele vastuabinõud: Aitingon hakkas tegelema ameerika luurajate ja nende naiste ümbervärbamisega, kes olid kinni peetud kaasabi osutamisel meie agentuurile, mis koosnes kohalikest türklastest uraanikaevanduste lähedalt, kuid ei saavutanud edu. Buhhovost saabus umbes poolteist tonni uraanimaaki nädalas. Meie luure kindlustas uraanikaevandustes töötajaid ameerika instruktsioonide ja metoodikaga uraani kaevandamisel ja arvelevõtmisel. 1946. aastal avastati NSV Liidus ja hakati ka kohe töötlema suuri, kõrge kvaliteediga uraani leiukohti. Kuid intensiivsed tööd Buhhovos jätkusid: me tahtsime luua ameeriklastele muljet, et bulgaaria uraan on meile hädavajalik Kokkulepe Bulgaaria valitsusega, mis oli alla kirjutatud Beria asetäitja Zavenjagini poolt uraani hankimise ja töötlemise kohta
286
ja desinformatsioonilised üritused, mida organiseeris Aitingon koos grupi ohvitseridega, andsid tunnistust sellest, kui tähtis oli neile uraani kaevandamine ja töötlemine.
1945. aasta märtsis saatsime Beria nimele üldettekande tööde edukast arengust aatomipommi loomisel USA-s. Selles ettekandes oli detailselt kirjas ameeriklaste vastavad keskused, sealhulgas laboratooriumid Los Alamoses ja tehased Oak Ridge'is, 0li antud üksikasjalik iseloomustus Ameerika firma „Kelex", kompanii „Kellogg" tütarettevõtte tegevusele ning ära märgitud tööd aatomipommi alal, mida viisid läbi sellised USA suurfirmad, nagu „Jones Construction", „Du Pont", „Union Carbide", „Chemical Company" ja teised. Ettekandes märgiti, et USA valitsus kulutas 2 miljardit dollarit aatomirelva väljatöötamiseks ja tootmiseks ning et üldkokkuvõttes oli projektiga seotud üle saja kolmekümne tuhande inimese.
Lisaks sellele andis agentuur teada rangelt piiratud ringist isikutest, kes teadsid tehtud töö tõelist tähendust; sellest, et andmete juurde lubati valitsusametnikke ainult USA presidendi eriloaga; projekti raames loodi oma vastuluure, politsei ja teised teenistused; USA raamatukogudest võeti ära kõik varem avaldatud tööd aatomienergia vallas teostatud uuringute kohta; nende teadlaste ja spetsialistide tõelised nimed, kes töötasid vahetult sellistes aatomikeskustes, nagu Los Alamos, Oak Ridge ja Hanford, asendati pseudonüümidega; vastutavate isikute füüsilisest kaitsest ning muudest ettevõtmistest.
1945. aasta aprillis sai Kurtšatov meilt väga väärtusliku materjali tuumaseadme plahvatuse karakteristikute, aatomipommi aktiviseerimismeetodite ja uraani isotoopide lahutamise elektromagnetilise meetodi kohta. Materjal oli niivõrd tähtis, et juba järgmisel päeval said luureorganid sellele hinnangu.

Kurtšatov saatis Stalinile ettekande, mis põhines luureandmetel aatomienergia kasutamise perspektiividest ja vajalikkusest võtta ette laiaulatuslikke töid aatomipommi loomiseks.
12 päeva pärast esimese aatomipommi kokkumonteerimist Los Alamoses saime Washingtonist ja New Yorgist selle seadme
287
kirjelduse. Esimene telegramm saabus Keskusesse 13. juunil teine 4. juulil 1945. aastal. Muide, viis aastat hiljem ameerika lased arvatavasti dešifreerisid need telegrammid, mis andis neile alust mõjutada Fuchsi, et ta tunnistaks end süüdi spionaa-žis. Ma ei saa seda siiski täielikult uskuda, kuigi kinnitan, et telegrammis mainitud allikad „Charles" ja „Mlad" olid vastavalt Fuchs ja Pontecorvo.
Kandsime Beriale ette, et kaks teineteisest sõltumatut allikat teatasid tuumaseadme eelseisvatest katsetustest.
Pärast aatomirünnakut Hiroshimale ja Nagasakile omandasid meie tööd aatomipommi loomisel suure ulatuse. Sel ajal saime USA-st eriti väärtuslikku materjali.
Fuchsi („Charles") üksikasjalik ettekanne toimetati meie kätte diplomaatilise postiga pärast seda, kui ta oli 19. septembril kohtunud oma kulleri Harry Goldiga. Ettekanne sisaldas kolmkümmend kolm lehekülge teksti aatomipommi konstruktsiooni kirjeldusega. Hiljem saime täiendavad teated Lorna Coehenilt aatomipommi ehituse kohta Halli („Mlad") sidekanalite kaudu. Ei mäleta, kumb neist kirjeldustest oli üksikasjalikum. Kuid sarnasus oli hämmastav. Mulle tundub, et materjalid sisaldasid sõnastust ettekande peatükist USA valitsusele ja Kongressile aatomipommi konstruktsiooni kohta, mis salastatuse kaalutlustel oli välja jäetud ametlikust publikatsioonist - Smithi komisjoni ettekandest, mis avaldati 12. augustil 1945. aastal. Me teadsime, et Oppenheimer ja kindral Groves redigeerisid seda ettekannet. Fuchs teatas, et Oppenheimer keeldus komisjoni avaldatud ettekandele alla kirjutamast, kuna, nagu ta arvas, see sisaldas desinformatsiooni, mis oli suunatud aatomiuuringute pidurdamisele teistes maades.
1945. aasta septembris-oktoobris meieni jõudnud materjalide seas olid mõned lõigud ettekandest, mis ei sattunud Smithi komisjoni aruandesse ning fotod Oak Ridge'i tehase ruumidest. Need olid eriti väärtuslikud, sest ka meie asusime vastavate ettevõtete ehitamisele ning forsseerisime töid esimese aatomireaktori loomisel. Mulle meenub, et kaheteistkümne leheküljeline Semjonovi koostatud teatis-ettekandele aatomipommi
288
ehituse kohta oli alla kirjutanud Vassilevski ja see saadeti Beriale ja Stalinile. See dokument pani aluse kogu edaspidiste tööde programmile järgnevaks 3-4 aastaks. USA-st ja Inglismaalt saadud informatsiooni kvaliteet ja maht oli küllalt suure tähtsusega selleks, et ka meil organiseerida ja välja arendada oma aatomiprogramm. Üksikasjalikud ettekanded, mis sisaldasid andmeid esimeste aatomireaktori te ekspluatatsiooni kohta ning spetsifikatsioone uraani- ja plu-tooniumpommi tootmise alal, mängisid tähtsat rolli meie töö kiiremas teostamises. Väärtuslikud olid andmed fokuseerivate plahvatusläätsede konstruktsioonist ning uraani ja plutooniumi kriitilise massi määrast, mis on vajalik tuumaseadme plahvatuseks; Fuchsi formuleeritud implosiooni printsiip - fookustatud plahvatusest tuuma sisemuses; andmed plutoonium-240, detonaatorseadme, pommi tootmise ning kokkumonteerimise aja ja järjestuse ning selles sisalduva initsiaatori tegevussera-kendamise kohta. Saadi andmed uraani isotoopide puhastus- ja lahutustehaste ehitamisest, mis lühendas tunduvalt uraanimaagi ümbertöötlemiseks vajaminevat aega, samuti päevikuvormis märkmed aatomipommi esimesest katseplahvatusest USA-s 1945. aasta juulis.

Pärast ameeriklaste aatomirünnakut Hiroshimale ja Nagasakile võtsid Poliitbüroo ja Riiklik Kaitsekomitee 20. augustil 1945. aastal vastu otsuse aatomienergia-alase töö - probleem nr. 1 - kardinaalse reorganiseerimise kohta. Selleks loodi valitsuse juurde erakorraliste volitustega Erikomitee. Beria kui Poliitbüroo liige ja Kaitsekomitee ülema asetäitja määrati selle esimeheks, Pervuhhin - asetäitjaks, kindral Mahnjov - sekretäriks.
Komiteesse kuulusid Poliitbüroo liikmed - Malenkov (ÜK(b)P KK sekretär kaadrite alal), Voznessenski (Plaanikomitee esimees); akadeemikud Kurtšatov ja Kapitsa; lahinguvarustuse rahvakomissar Vannikov ja siseasjade rahvakomissari asetäitja Zavenjagin. Komitee tööaparaadiks loodi spetsiaalselt 1. Peavalitsus NSVL Rahvakomissaride Nõukogu juures. Valitsuse ülemaks määrati ^annikov, tema esimeseks asetäitjaks sai Zavenjagin. Erikomitee juurde kuulus teaduslik-tehniline nõukogu, selle esimees oli
289
Vannikov, esimehe asetäitja - Joffe. „S" osakond, mida juhtisin mina NKVD-NKGB-s, oli komitee niinimetatud 2. büroo töö aparaat.
Stalin tegi ettepaneku, et Joffe ja Kapitsa hakkaksid Erikomitee liikmeteks seoses probleemiga nr. 1. Kuid Joffe keeldus viidates oma kõrgele eale. Ta ütles, et temast on tunduvalt rohkem kasu teaduslik-tehnilises nõukogus. Joffe soovitas määrata professor Kurtšatovi aatomiprogrammi teaduslikuks juhendajaks.
Osaledes Erikomitee istungitel, tajusin esmakordselt, kui suurt tähtsust omasid isiklikud suhted valitsuse liikmete vahel ja nende ambitsioonid tähtsate riiklike otsuste vastuvõtmisel. Selle komitee liikmed, rahvakomissarid, püüdsid iga hinna eest kin-nistada oma positsioone. Väga sageli puhkesid ägedad vaidlused, mille käigus avaldati otsekoheselt oma arvamust. Beria esines kohtuniku osas ja saavutas kõigi valitsuse direktiivide tingimusteta ja vastuvaidlematu täitmise.
Mul olid sõbralikud suhted nii Joffe kui Kapitsaga. Beria ettepanekul kinkisin Kapitsale jahipüssi. Kapitsa mainis kunagi, et tal oli säilinud ainult üks halvas seisukorras eksemplar raamatust, mis rääkis vene inseneridest ja mille oli kirjutanud tema äi, akadeemik Krõlov, tuntud laevaehitusinsener. Ma kasutasin valitsuse eritrükikoja teeneid - raamat trükiti kahes eksemplaris ja väga hea kvaliteediga paberile. Kapitsa saatis ühe eksemplari Stalinile, lootuses pääseda tema vastuvõtule.
Erikomitee istungitel tuli mul olla tunnistajaks järjest kasvavale konkurentsivõitlusele Kapitsa ja Kurtšatovi vahel. Kapitsa oli väljapaistev isiksus, suurepärane taktik, strateeg ja organisaator. Sageli kommenteeris ta oma ettekandeid suure huumoriga. Mäletan, et 1945. aastal transleeriti Erikomitee istungi ajal Londonist jalgpallimatsi meie ja inglise meeskondade vahel. Poliitbüroo ja valitsuse liikmed olid šokeeritud, kui Kapitsa tegi ettepaneku katkestada istung ja kuulata matsi ülekannet. Tekkis piinlik paus, kuid Beria, kes oskas huumorit hinnata kuulutas kõigi üllatuseks välja vaheaja. Pinge langes. Siis aga tõusis kohalviibijate tuju märgatavalt kuna meie meeskond võitis.
290
Kapitsa, kes mängis tähtsat rolli meie aatomialaste tööde initsiaatorina ja kontaktide loojana Lääne teadlastega, eriti Terletski ja Bohriga, pretendeeris loomulikult ka juhtivale positronile aatomiprojekti realiseerimisel.
Peagi aga halvenesid suhted Kapitsa, Beria ja Voznessenski vahel. Kapitsa tegi Kurtšatovile ettepaneku, et too konsulteeriks temaga hinnangu andmisel tööde tulemuste ja nendest tulenevatele järelduste osas, enne kui neid ette kanda Erikomitee istungitel. Pervuhhin toetas Kapitsat, kuid Beria ja Voznessenski ei olnud sellega nõus. Beria nõudis, et Kapitsa ja Kurtšatov esitasid valitsusele oma alternatiivsed

ettepanekud. Veel enam, Iria pakkus Kapitsale tema instituudi baasil dubleerida osa Kurtšatovi eksperimente.
Kapitsa oli nördinud ja kinnitas, et tema instituudi taoline ümberorienteerumine pärsib tööde käiku teoreetilise füüsika slal Nõukogude Liidus. Ma ei mäleta täpselt, kuid minu arvates pöördus Kapitsa kuu aega hiljem, 1945. aasta novembris, Beria Voznessenski poole selgituse saamiseks, miks temaga ei konsulteeritud, kui võeti vastu otsus uute õppeinstituutide loomiseks tuumafüüsika spetsialistide ettevalmistamisel väljaspool Teaduste Akadeemiat - Moskva Insener-tehnilise Füüsikainstituut (MFTI) ja Moskva Füüsika Instituut (MIFI).
Kapitsa kirjutas Stalinile, et Beria ja Voznessenski ei kuula teadlaste arvamust ning et ainult teadlastele võib usaldada aatomi-projekti juhtimise. Pärast ebaõnnestunud katseid saavutada selles konfliktis Stalini toetus, lülitati Kapitsa peagi Erikomitee koosseisust välja. Ta jäeti rahule, kuid talt võeti võimalus pää-seda ligi aatomialastele töödele.
Reas publikatsioonides Inglismaal ja USA-s aastatel 1950-1960 kujutati aga Kapitsat kui „luure ja aatomirelvastuse alaste tööde koordinaatorit". 1946. aastal pöördus ta Einsteini poole ettepanekuga sõita NSV Liitu tööle füüsika alal, „loomingu suhtes kõige vabamale maale". See kutsus USA eriteenistuste hulgas ja Ameerika saatkonnas Moskvas esile suure segaduse. FBI hakkas aktiivselt töötlema Einsteini, pidades teda seotuks mingite salajaste kokkulepetega
291
Kapitsaga, kelle roll Nõukogude aatomiprojektis 1945 aastal oli ameeriklastele teadmata.
Erikomiteel aatomiprobleemide alal olid erakordsed volitused iga liiki ressursside ja reservide mobiliseerimisel aatomipommi loomiseks. Praktikas tähendas see, et kui Siberis alustati uraanimaagi töötlemise tehaste ehitust, tuli tugevasti piirata rea ettevõtete energiavarustust. Mäletan raevukaid vaidlusi ja ebatsensuurset sõimu komitee liikmete Pervuhhini ja Voznes-senski vahel, kui arutati küsimust, millistele ettevõtetele jätta alles elektrienergiaga varustatus täies mahus. Minule tuli täieliku ootamatusena, et Pervuhhin, kaitstes tema kureerimisel asuvaid keemiatööstuse ettevõtteid, ründas Voznessenskit, Poliitbüroo liiget, kes asus positsioonilt temast kõrgemal.
Esimestel sõjajärgsetel aastatel suhtuti aatomiprobleemidega seotud luureoperatsioonidesse erilise prioriteediga. 1945. aasta detsembris jättis Beria siseasjade rahvakomissari ameti ja kolis Lubjankalt üle Kremlisse, Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja kabinetti. Erikomitee istungid aatomiprobleemi alal hakkasid samuti toimuma Kremlis, mitte NKVD-s. Komitee 2. büroo ülemana ja valitsusaparaadi töötajana sain ma alalise loa Kremlisse sisenemiseks ükskõik mis ajal.
27. detsembril 1945. aastal saatsime Beria aadressil valitsuse Erikomiteesse läbivaatamiseks inglise keelest tõlgitud materjalid aatomipommi konstruktsiooni kohta ja pommi detonaatorikorpuse näidised, mis olid saadud julgeolekuorganite ja sõjaväeluure kaudu.
Erikomitee istungid toimusid tavaliselt Beria kabinetis. Need olid ägedad diskussioonid. Teravate vaidluste kõrval elektrienergia jaotamise küsimustes jätkas Pervuhhin rünnakuid Voz-nessenskile, nõudes värvilise metalli fondide suurendamist nende keemiatööstuse ettevõtete vajadusteks, mis olid hõivatud tuumakütuse tootmisega. Mind üllatasid valitsuse liikmete vastastikused pretensioonid. Beria sekkus nendesse vaidlustesse, kutsudes Pervuhhinit ja Voznessenskit üles säilitama

korrektsust. Ma nägin esmakordselt, et kõik selles valitsuse eriorgaru5 pidasid end ametialaselt teistega võrdseks, sõltumata sellest: kes neist oli KK või Poliitbüroo liige.
292
Säilitasin kuni oma arreteerimiseni head suhted Vannikovi ja komitee sekretäri, kindral Mahnjoviga. Nad olid meie tööstuse fciilgavad asjatundjad ning võisid eksimatult öelda, millisele tehasele teha ülesandeks aatomiprojektialaste tellimuste täitmine.
Ma astusin sageli sisse Mahnjovi kabinetti. Teda peetakse millegipärast NKVD kindraliks, kuid see pole õige. Olles suurepärane organisaator lahinguvarustuse tootmise ja aatomialaste tööde alal, ei teeninud ta ometi kunagi julgeolekuorganeis. Mahnjovi huvitas väga informatsioon nende Ameerika tööstusettevõtete ja firmade töö kohta, mis osalesid aatomiprogrammis. Aeg-ajalt saime informatsiooni avatud allikatest ehk TASS-i kaudu ja koostasime regulaarselt majanduslike näitajate ja tehnoloogilise potentsiaali kirjeldusi, mis olid laenatud teaduslik-tehnilistest ajakirjadest ning andsid ülevaate valitsuse aatomi-pommialaste üksikute tellimustega seotud Ameerika firmadest.
Alles siis mõistsin, kui suurt huvi ilmutas Beria majandusküsimuste ja tööstuse arengu vastu. Ma sain teada, et Beria kui Riikliku Kaitsekomitee esimehe asetäitja, vastutas sõja-aastatel mitte ainult eriteenistuste tegevuse, vaid ka relvastuse ja lahinguvarustuse tootmise ning kütuse-energeetika kompleksi töö eest. Eriti huvitasid teda nafta hangete ja töötlemise küsimused. Beria kabinetis seisis naftatöötlemistehaste makett. Tema initsiatiivil edutati Vannikov, Ustinov ja Baibakov (nad ei olnud siis veel 40-aastasedki) rahvakomissari kõrgele ametipostile lahinguvarustuse, relvastuse ja naftatööstuse alal.
Osavõtt istungitest, mis viidi läbi Beria eesistumisel, avasid minu jaoks uue, seni tundmatu maailma. Ma teadsin, et luure-tegevusel oli suur tähtsus riigi välispoliitikas ja julgeoleku kindlustamisel, kuid mitte väiksem tähtsus ei olnud tal ka rahvamajanduse taastamisel ja aatomipommi loomisel. Meenutan siiani meie andekaid tööstuse organisaatoreid ja tehaste direktoreid, kes osalesid kõige keerulisemate organisatsiooniliste ja tehniliste küsimuste lahendamisel. Vastavate otsuste väljatöötamine osutus tunduvalt huvitavamaks kui agentuurvõrgu juhtimine rahuajal. Majandustegevus võimaldas inimestel ilmutada oma andekust ja võimeid selliste probleemide lahendamisel,
293
nagu puudujäägi ületamine ressursside osas ja seadmete ning materjalide katkenud hangete taastamine. Organiseerida sujuvat tööd paljudes tööstus- ja tootmisharudes aatomiprogrammi realiseerimise eesmärgil oli mitte vähem keeruline ettevõtmine kui luure edukas diversioonioperatsioonide läbiviimine sõja-aastatel.
Beria, kes käitus alluvatega suheldes sageli jämedalt ja koguni julmalt, võis ilmutada tähelepanelikkust, viisakust ja osutada igapäevast toetust inimestele, kes olid hõivatud riiklikult tähtsa tööga, kaitstes neid kõikvõimalike NKVD või siis parteiinstantsides asetleidvate intriigide eest. Ta tuletas alati ettevõtete juhtidele meelde nende isiklikku vastutust ülesande tingimusteta täitmise eest, omades samal ajal unikaalset võimet sisendada inimestesse nii hirmu kui ka innustada neid tööle. Loomulikult, tööstusettevõtete direktoritel samastus tema isik paljuski julgeolekuorganite võimsusega. Mulle tundub aga, et algul oli nende pool ülekaalus siiski hirm. Tasapisi aga neil, kes olid temaga aastaid koos töötanud, hirmutunne kadus, asendudes kindlusetundega, et Beria toetab neid, kui nad täidavad edukalt ülimalt tähtsaid rahvamajanduse ülesandeid. Beria ergutas asja huvides sageli suurte majandusmeeste tegevusvabadust keeruliste küsimuste lahendamisel. Mulle tundub, et ta võttis need

omadused üle Stalinilt - range kontroll, erakordselt kõrge nõudlikkus ning koos sellega oskus luua juhile selline kind-lusetunne, et ülesande eduka lahendamise korral oli talle toetus kindlustatud.

VIII. Niels Bohri abi

1945. aasta sügisel saabus meie töödes aatomipommiga seotud programmi täitmisel kriitiline moment. Oli vaja asuda esimese Nõukogude aatomireaktori loomisele. Kuid teadlased ei olnud üksmeelsed neile esitatud luurematerjalide hindamisel, kuna saadud informatsioon oli vasturääkiv. Ameeriklased kasutasid kahte tüüpi reaktoreid: grafiidiga ja raske veega töötavaid-Sõjaväeluure poolt hangitud uraan-235 näidiste kasutamine oli
294
seotud tohutu riskiga. Tuli vastu võtta otsus, millist teed pidi minna esimese reaktori ehitamisel. Kuidas probleemi lahendada? Toodi välja fantastiline idee - saata USA-sse grupp teadlasi, kes kohtuksid salaja Oppenheimeriga. Kuid Oppen-eimeri positsioon ühiskonnas oli järsult muutunud. Meie katset taastada 1945. aastal temaga katkenud otsekontakte ühiste tuttavate kaudu Chicagos ei krooninud edu. Esitati ka teine ettepa-nek - saata Kapitsa Niels Bohri juurde. Kapitsat tunti Läänes hästi ja tal oli suur autoriteet teadusemaailmas. Kahtlemata aitas tema 1943. aastal Bohrile saadetud kiri kaasa mitteformaalsete kontaktide loomisele luure vahendusel nende Lääne teadlastega, kes töötasid aatomiuuringute alal. Kuid Kapitsa käitus sõltumatult, ja see ei meeldinud juhtkonnale, aga Beria ja Voznessenski ebasõbralik suhtumine välistas täiesti tema välismaale sõidu võimaluse.
Kurtšatov ja Kikoin tegid ettepaneku, et kohtumisele Bohriga Taani sõidaks luureohvitseride saatel oma ala tunnustatud spetsialist, professor Zeldovitš, kes töötas Kurtšatovi juures. Kuid Zeldovitš ei sobinud selle osa jaoks, kuna ta polnud luuretöötaja ja vajaduse korral poleks me saanud talle komandeeringu ajal avaldada agentuuri sidemeid välismaal. See asjaolu sundis meid panema kõiki lootusi nendele teadlastele, kes töötasid luureorganeis. Valik ei olnud suur. „S" osakonna koosseisus oli kaks ohvitseri - teaduslikud töötajad, hariduselt füüsikud, kes valdasid mõningal määral ka inglise keelt. Pärast seda, kui nad olid võetud tööle NKVD-sse, külastasid mõlemad Kapitsa ja Landau seminare. Üks neist, teadlane Rõlov ilmutas kalduvust analüütilis-uurimuslikuks tööks. Teine, Terletski, äsja kaitsnud kandidaadi väitekirja, hilisem Riikliku preemia laureaat, ei olnud seotud oma teaduslike huvide poolest Kurtšatovi, Joffe, Alihhanovi ja Kikoini grupiga ja võis anda teaduslikele materjalidele oma sõltumatu hinnangu. 1943. aastal lükkas ta tagasi Kurtšatovi ettepaneku asuda tööle tema juures. Terletski ja Rõlov tõlkisid ja toimetasid meile saabunud materjale aatomi-alaste tööde kohta ja tegid ettekandeid Erikomitee teaduslik-tehnilise nõukogu istungitel.
295
Kuigi Terletski töötas luures, jäi ta siiski loominguliseks inimeseks. Koos Ameerika aatomipommi kohta käiva hinnangu ja läbitöötatud informatsiooniga pakkus ta teaduslik-tehnilises nõukogus sageli välja ka oma sellekohaseid järeldusi, mis tekitas probleeme. Me pidime kaks korda päevas esitama kõrgemale juhtkonnale kogu saadud informatsiooni, aga kuna Terletski hilines mõnikord oma hinnangute formuleerimisega, siis tuli minul kuulata juhtkonnapoolseid ebasõbralikke märkusi. Otsustasime siiski peatada valiku Terletskil - tema võis oma suure eruditsiooni ja informeeritusega jätta Niels Bohrile vajaliku mulje.

Beria kinnitas minu ettepaneku läkitada Terletski Kopenhaagenisse. Sellest, et saata niivõrd tähtsat ülesannet täitma Terletski üksi, ei saanud juttugi olla. Tal ei olnud operatiivtööst üldse mingit ettekujutust ning seetõttu võeti vastu otsus, et polkovnik Vassilevski, kes kureeris otseselt Fermi liini, peab sõitma koos temaga. Eeldati, et Vassilevski alustab jutuajamist Bohriga, aga Terletski läheb sujuvalt üle tehniliste küsimuste arutamisele. Nendega oli kaasas ka tõlk, meie töötaja, kahjuks ei mäleta ma tema nime. Vassilevski sõitis Taani Grebetski nime all, Terletski jäi oma nime juurde.
Oma memuaarides kirjutab Terletski, et vahetult enne sõitu Kopenhaagenisse võttis teda vastu Kapitsa ja soovitas mitte esitada Bohrile liiga palju küsimusi, „vaid lihtsalt end esitleda, anda üle kiri ja kingitus minu poolt, rääkida talle nõukogude füüsikutest, ning küll Bohr ise annab teada paljugi sellest, mis meid huvitab".
Eelnev kokkulepe kohtumise kohta Bohriga oli saavutatud tänu soome naiskirjanikule Wuolijokile, kellest ma juba kirjutasin ja taani kirjanikule Martin Andersen Nex0'le. Tema ei olnud meie agent, kuid ta osutas 40. aastatel suurt abi Rõbkinale kasulike kontaktide ja tutvuste sõlmimisel mõjukate inimestega Skandinaavia riikides.
1993. aasta juulis, vestluse käigus Terletskiga, meenutasime selle loo mõningaid üksikasju. Kohtumise eel teatas Bohr Nõukogude saatkonda, et võtab vastu meie delegatsiooni. Kohtumise algul Bohr närvitses, meenutas Terletski, ja tema käed väri-
296
sesid kergelt. Bohr nähtavasti mõistis, et tal on esmakordselt tegu Nõukogude valitsuse esindajatega ning on kätte jõudnud aeg täita tema ja teiste füüsikute poolt vastu võetud otsus jagada aatomipommi saladusi rahvusvahelise teadlaskonnaga ja Nõukogude füüsikutega.
Pärast esimest kohtumist Vassilevskiga meie saatkonna vastuvõtul 6. novembril 1945. aastal, eelistas Bohr jutuajamist teaduslikes küsimustes ainult Terletskiga. Valikut ei olnud ning tuli nõustuda Terletski ja Bohri omavahelise kohtumisega vaid tõlgi osavõtul. Kurtšatov ja Kikoin olid küsimused juba varakult ette valmistanud.
Kirjutada, et Vassilevski olevat katsunud Bohri värvata, võivad vaid sellised täiesti ebakompetentsed inimesed nagu Tšikov, Gevorkjan jt. Nagu avaldatud dokumentidest nähtub, oli jutt juba varem Nõukogude Liidu vastu sümpaatiat tundnud silmapaistva teadlase poolt edastatud luureinformatsiooni kontrollimisest.
Terletski ütles Bohrile, et teda meenutatakse soojade sõnadega Moskva Ülikoolis, andis talle edasi soovituskirja ja kingitused Kapitsalt, tervituse Joffelt ja teistelt Nõukogude teadlastelt ning tänas teda valmisoleku eest konsulteerida Nõukogude spetsialiste aatomiprogrammi alal.
Bohr vastas küsimustele, mis puudutasid uraani saamist USA-s difusiooni ja aine spektrograafia meetodil, nende meetodite kombineerimist ning mil moel saavutatakse suur tootlikkus spektrograafia meetodi abil. Ta teatas, et USA-s töötavad kõik katlad grafiit-moderaatoritega kuna raske vee tootmine nõuab tohutul hulgal elektrienergiat. Terletski sai vastused tervele reale põhimõtteliselt tähtsatele küsimustele, sealhulgas ka plutoonium-240 kohta, millest Bohrilt ja USA-st saadud Smithi ametlikus ettekandes polnud sõnagi. Kurtšatovi arvates oli kohtumisel suur tähendus meie spetsialistide jaoks, et õigeks tunnistada luure käsutuses olevad Fermi, Szilardi, Bethe'i ja teiste välismaa teadlaste mitusada selleteemalist tööd ja aruannet. Nagu meenutab Kvasnikov, vaadati läbi 690 teaduslikku materjali. Tuntud inglise tuumafüüsiku, London's Imperial Col-
297
lege'i liikme John Hassardi arvates andis Bohr suulises vormis olulist informatsiooni venelastele ameerika aatomipommi konstruktsiooni osas. Aatomipommi ühe looja

H.Bethe'i õpilane, füüsikateoreetik Jack Sarfatti arvas samuti, et Bohri vastused sisaldasid tähtsat strateegilist informatsiooni tuumarelva loomise kohta.
Tähelepanuväärne on siinjuures see, et Bohr andis formaalselt ka inglise eriteenistusele teada kohtumisest ja vestlusest Nõukogude spetsialistidega ja Smithi Komisjoni ettekande üleandmisest venelastele, kuid samas ei rääkinud ta midagi temale esitatud küsimuste sisust. Sel moel ei omanud Lääne eriteenistused enne Fuchsi arreteerimist ettekujutust sellest, millised põhimõtteliselt tähtsad küsimused aatomipommi loomise kohta on meile juba teada.
Muuseas, kohe pärast aatomiplahvatusi Jaapanis kuulutas Szilard ette, et Nõukogude Liit loob oma aatomirelva 2-3 aasta pärast. Bohr aga astus juba siis välja rahvusvahelise kontrolli sisseseadmise eest aatomienergia kasutamise üle.
Pärast Terletski edukat välismaasõitu kujunesid mul sõbralikud suhted Kurtšatovi, Alihhanovi ja Kikoiniga. Me veetsime naisega mitmel puhkepäeval koos nende ja nende abikaasadega valitsuse puhkekodus. Meie korteris, Lubjanka lähedal korraldasime teadlastele päris mitu lõunasööki.
Reas meie maal aatomirelva loomise ajalugu puudutavates publikatsioonides on julgeolekuorganite osavõttu selle probleemi lahendamisest, samuti „S" osakonna tööd käsitletud mõnevõrra moonutatud kujul. Näiteks meie välisluure veteran V. Barkovski, kes võttis resident Gorski juhtimisel osa agentuuri operatsioonidest Inglismaal aastatel 1941-1945, väidab, et „S" osakond ei teinud üldse midagi kasulikku ei riigisiseselt ega ka välismaal. Olgu öeldud, et juba enne ameeriklaste aatomirelva katsetusi, 1945. aasta juunis, viis meie aparaat perekondade viisi Saksamaalt välja tuntud saksa teadlasi: Nobeli preemia laureaat H.Hertz, professorid R. Doppel, M.Wolmer, H. Poze ja P. Thyssen - kokku umbes kakssada spetsialisti, nende hulgas 33 teaduste doktorit ja 77 inseneri.
298
Tuntud saksa füüsikutega töötasid mitme aasta vältel sellised meie luure ässad nagu illegaal Parparov ja sakslaste tagalas erakordselt tulemusrikkalt tegutsenud luuraja, polkovnik Mihhejev. Moskva lähedal, Malojaroslavets 10-s - praeguses Obnins-is - loodi meie kontrolli all saksa spetsialistidest komplekteeritud uraanimaagi ja uraanimetallurgia töötlemise, tootmise ja rikastamise salajane keskus.
Meie operatiivtöötajad toimetasid Tšeljabinski oblasti põhjapiirkonda rahvusvaheliselt tuntud saksa tuumafüüsikud G.Borni, R. Rompe, K. Zimmeri ja teised.
Tähtsat tööd tegi Nobeli preemia laureaat H. Hertz ja tema rupp Suhhumis uraani-235 ja uraani-238 isotoopide eraldamise alal.
„S" osakonna töötajad aitasid J. Haritoni otsingugrupil Saksamaal avastada ja toimetada Nõukogude Liitu sada tonni uraan-oksiidi otse Ameerika okupatsioonivägede nina alt.
Minu juhitava Erikomitee 2. büroo ettepanekul jagati kõik NSV Liitu toodud saksa füüsikud gruppidesse ameeriklaste poolt uraani rikastamise tehnoloogia kolme variandi - gaasi-difusioon-, elektromagnetilise- ja tsentrifugaalmeetodi rakendamiseks. Saksa professor Steinbeck hakkas juhtima tsentri-fugaaltehnoloogia-alaseid uuringuid uraani isotoopide eraldamisel. Muidugi andis oma suure panuse sellesse töösse ka adeemik Kikoin, kes kontrollis sakslasi. Kurtšatov pidas väga tähtsaks luure organiseeritud erikonsul-tatsioone Saksamaalt väljatoimetatud Nobeli preemia laureaadi Nichols Rieliga. Viimane oli Saksamaal tegelenud tooriumi saamisega seotud küsimustega, sõja-aastatel aga omandanud puhta metalluraani saamise tehnoloogia.
Teenete eest Nõukogude aatomirelva loomisel omistati N. Rielile kõrgem autasu - Sotsialistliku töö kangelase nimetus, mille andis talle kätte Beria isiklikult.

„S" osakond tegi tihedat koostööd ka teiste Nõukogude juhtkonna luure eriteenistustega, mis ei kuulunud julgeolekuorganite ja sõjaväeluure süsteemi. Jutt on agentuurluure Erigrupist Rahvakomissaride Nõukogu (NSVL Ministrite Nõukogu) esi-
299

mehe I. V. Stalini juures, mis tegutses aastatel 1945-1953. „S" osakonna kontaktid on vormikohaselt fikseeritud NSVL Riigikaitse Komitee määrusega nr. 9887 ss/op 20. augustist 1945. aastast järgmiselt: „teha seltsimees Beriale ülesandeks võtta tarvitusele abinõud luuretöö organiseerimiseks, mida teevad NKGB, Punaarmee ja teiste ametkondade luureorganid".
„S" osakonna ja valitsusjuhi eriteenistuse vastastikkuse koostööga oli kursis minu asetäitja ja ühtlasi ka NKGB Teaduslik-tehnilise luure ülem, polkovnik Vassilevski. Mida ka ei kirjutaks ja räägiks Barkovski ja Tšikov oma telesaadetes Vassilevskist, Heifetzist ja Semjonovist, kellesse need autorid suhtuvad põlglikult, olid need siiski tol ajal ainsad Nõukogude luureohvitserid, kes suutsid ise meelitada tööle Nõukogude Liitu lääneriikide tuntumaid ja autoriteetsemaid teadlasi ja poliitikuid. Jatskov, Feklissov ja Kvasnikov (viimane ei vallanud võõrkeeli) kasutasid vaid nende poolt paika pandud töösuundi. Nad kuulusid väiksearvulisse Nõukogude luurajate rühma, kes ei istunud mitte kabinettides, vaid suutsid, arvestades nende taset, töötada iseseisvalt tuntud välismaalaste ja emigrantide seast värvatud agentuuriga.
Üldiselt ei pane imestama oma elu luures ära elanud ametnike ja ajakirjanike hoolimatu suhtumine inimestesse, kellest said tagakiusamiste ja repressioonide ohvrid. Tšikov, kes uuris minu käest talle veel seni teadmata episoode, omastas Smithi komisjoni unikaalse aatomiprobleeme käsitleva aruande eksemplari ega soovi siiani tagastada seda bibliograafilist haruldust.
Koos Vassilevskiga pidin välja valima tuumafüüsikud sõiduks USA-sse, Inglismaale ja Kanadasse, et meelitada Lääne tuumakeskuste spetsialiste tööle Nõukogude Liitu. Samal perioodil sõitis Vassilevski mitmel korral Šveitsi ja Itaaliasse kohtumisele Bruno Pontecorvoga. Nende sõitude katteks kasutas ta Nõukogude kultuuritegelaste delegatsioonide visiite eesotsas tuntud filmirežissööri Grigori Aleksandrovi ja filmitähe Ljubov Orlovaga. Pontecorvoga kohtumiste operatiivse kindlustatuse eest hoolitsesid Gorškov ja Jatskov, kes töötasid eri aegadel Itaalias ja USA-s.
300
Vassilevski kohtus ka Joliot-Curie'ga. Kuid Beria ja Stalin otsustasid teda mitte kaasata aatomialastesse uuringutesse NSV Liidus, kuigi ta tahtis siia sõita. Läänes oli Joliot-Curie palju kasulikum, mõjutades meile sobivate patsifistlike positsioonide kujunemist tuntud aatomiteadlaste hulgas.
Edukate aktsioonide läbiviimise eest Taanis, Šveitsis ja Itaalias ergutati Vassilevskit tolle aja kohta soliidse rahalise preemiaga kogusummas tuhat dollarit ja omaette korteriga Moskva südalinnas, mis oli tol ajal suur haruldus.
Meie aktiivsed operatsioonid Lääne-Euroopas langesid kokku külma sõja algusega. Me andsime endale aru, et USA vastuluure oli liikunud küllaltki lähedale meie infoallikatele ja neid teenindavale agentuurile. Operatiivolukord muutus keerulisemaks. Kui 1946. aastal lasti käiku meie esimene reaktor, käskis Beria katkestada kõik kontaktid ameerika allikatega. Kohtumisel minuga tegi ta ettepaneku hoolikalt läbi mõelda, kuidas kasutada Oppenheimeri, Fermi, Szilardi ja teiste neile lähedaste teadlaste autoriteetset positsiooni sõjavastases liikumises. Me arvasime, et sõjavastane kampaania ja võitlus tuumadesarmee-rimise eest võib takistada ameeriklastel meie šantažeerimist aatomipommiga ning alustasime laiahaardelist

poliitilist kampaaniat USA tuumarelvastuse ülekaalu vastu. Me tahtsime siduda Ameerika valitsevaid ringkondi poliitiliste piirangutega tuumarelva kasutamisel - meil siis veel aatomipommi ei olnud. Beria käskis kategooriliselt mitte tekitada olukordi, kus tuntud ääne teadlasi võiksid kompromiteerida sidemed meie luurega: meile oli tähtis, et Lääne teadlased kujutaksid endast iseseisvat, utoriteeti ja mõjujõudu omavat poliitilist jõudu, kellel on bralikud suhted Nõukogude Liiduga.
Fuchsi kaudu levitati tuumaajastu teadlaste poliitilise vastutuse ideed ka Fermi, Oppenheimeri ja Szilardini, kes astusid otsustavalt välja vesinikupommi loomise vastu. Oma järeldustes olid nad täiesti siirad ega kahtlustanud, et Fuchs juhtis neid meie mõjutusel loogiliselt selle otsuse juurde. Tegutsedes anti-fašistidena, muutusid nad objektiivselt NSV Liidu poliitilisteks liitlasteks.
301
Beria direktiivi aluseks oli informatsioon, mis tuli Fuchsüt 1946. aastal, ning rääkis tõsistest lahkhelidest ameerika füüsikute vahel aatomirelva täiustamise ja vesinikupommi loomise küsimustes. 1945. aasta lõpus või 1946. aasta alguses toimunud nõupidamisel esinesid teadlased koos Fuchsiga „ülivõirnsa pommi" väljatöötamise vastu ja põrkusid kokku Telleri järskude vastuväidetega.
Klaus Fuchs lükkas tagasi Oppenheimeri ettepaneku jätkata temaga tööd Princetonis, pöördus tagasi Inglismaale ja jätkas meie varustamist erakordselt tähtsa informatsiooniga. 1947. aasta sügisest kuni 1949. aasta maini edastas Fuchs meie operatiivtöötajale Feklissovile põhiteooria, mis käsitles vesinikupommi loomist ning tööde alguse plaani, mille realiseerimisele asuti USA-s ja Inglismaal 1948. aastal. Eriti väärtuslik oli Fuchsilt saadud informatsioon, mis puudutas plutooniumi ja uraani aatomipommi katsetuste tulemusi Eniwetoki atollis. Fuchs kohtus Feklissoviga Londonis kord 3-4 kuu jooksul. Iga kohtumine valmistati hoolikalt ette ja kestis mitte rohkem kui nelikümmend minutit. Feklissovit saatsid kolm operatiivtöötajat, et välistada Briti vastuluure sisejälgi-misteenistusel võimalust seda kohtumist fikseerida. Fuchs ja Feklissov jäidki avastamata. Fuchs aitas ise tahtmatult kaasa oma sissekukkumisele, teatades julgeolekuteenistusele, mis kureeris inglise aatomiuuringuid, et tema isa sai teoloogia õppejõu koha Leipzigi ülikoolis Ida-Saksamaal. Sel ajal paljastasid USA eriteenistused meie agendi, Fuchsi kulleri Goldi, kes tundis Fuchsi foto järgi ära. Ameeriklased teatasid sellest Briti vastuluurele. 1950. aastal Fuchs arreteeriti. Pärast pingelisi ülekuulamisi tunnistas Fuchs, et edastas salajasi andmeid Nõukogude Liitu. Tema üle mõisteti kohut. Süüdistuskokkuvõttes mainiti vaid üht kohtumist Nõukogude agendiga 1947. aastal, seegi põhines täielikult tema enda ülestunnistusel. Fuchsi koostööst meie luurega ja tema arreteerimise asjaoludest jutustas Feklissov minu poolt mainitud essees „Klaus Fuchsi kange-lastegu" ja oma raamatus „Saarel ja ookeani taga".
Fuchsi edastatud teated 1948. aastal aatomiuuringutest Inglis-
302
maal ja tuumarelva varudest USA-s langesid kokku erakordselt tähtsa informatsiooniga Washingtonist, Macleanilt, kes oli 1944. lgtal Suurbritannia saatkonna sekretäriks USA-s ning kontrollis kogu selle ametkonna kirjavahetust. Ta teatas, et USA tuumarelvasse potentsiaal ei ole piisav sõja pidamiseks Nõukogude Liiduga.
USA ja NSV Liidu teaduslikes ringkondades mängisid tähtsat rolli tuntud teadlased oma sõltumatute poliitiliste vaadetega.
Näiteks Oppenheimer meenutab mulle suurel määral meie akadeemilist tüüpi teadlasi - Vernadskit, Kapitsat, Sahharovi. Nad püüdsid alati säilitada oma nägu, elada maailmas, mis oli loodud nende kujutluses koos illusiooniga sõltumatusest. Kuid

sõltumatusetunne teadlasel, kes on kaasatud riikliku tähtsusega töösse, jääb alati illusoorseks.
Kurtšatov asetas teaduslikus töös alati esikohale riiklikud huvid. Ta oli vähem kangekaelne ning sõltus palju rohkem võimudest, kui Kapitsa ja Joffe. Beria, Pervuhhin ja Stalin märkasid kohe, et tema kujutab endast teadusintelligentsi uut põlvkonda, mis pole enam niipalju seotud vene teadlaste vanade traditsioonidega. Nad mõistsid, et ta on ambitsioonikas ja täis otsustavust allutada kogu teaduslik töö riiklikele huvidele. Valitsus püüdis iga hinna eest kiirendada esimese aatomipommi katsetusi ja Kurtšatov koopeeris ameerika tuumaseadme. Sealjuures kestis paralleelselt töö nõukogude konstruktsiooniga aatomipommi loomisel. See katkes 1951. aastal. USA-s oli analoogilisel positsioonil Teller, kes püüdis kinnistada USA monopoli tuumarelvale.
Tõeliste teadlastena olid Kurtšatov ja Oppenheimer samaaegselt ka administratiivjuhid tähtsaimate projektide elluviimisel, millel olid lõppkokkuvõttes saatuslikud tagajärjed kogu maailmale. Konflikt isiklike veendumuste, teaduslike huvide ja administratiivsete kohustuste vahel on sellistel juhtudel vältimatu. Meie ei saa olla neile kohtunikeks. Nende inimeste töö pommi loomisel avas uue ajastu teaduses. Kuid asi pole siiski ainult avastuses, probleemi tuum on selles, et esmakordselt tegutsesid maailma suurimad teadlased mitte ainult kui teaduslike ideede kandjad, vaid ka kui riigitegelased.
303
Siinkohal tuleb märkida, et esialgu polnud ei Kurtšatov ega ka Oppenheimer ümbritsetud niinimetatud „teadusbürokraatiast" ehk teisisõnu teadusametnikest, keda tekkis arvukalt 50. aastate teisel poolel.
40. aastatel ei suutnud ükski valitsus maailmas küllalt täielikult ja efektiivselt kontrollida teaduslik-tehnilist progressi. Paradoks seisnes selles, et nii USA kui ka Nõukogude valitsus olid sunnitud aatomiprobleemi eduka lahendamise huvides lootma vastastikkusele koostööle erineva maailmavaatega teadlastega, võimalik, et ka võimu suhtes vaenulikega, ning kohandama end nende nõudmiste, vajaduste ja ekstravakantse käitumisega. Maailma tuntumad teadlased, kes jagasid antifašistlikke ja patsifistlikke vaateid ning olid loonud endile illusiooni teadlaste juhtiva rolli võimalikkusest kogu maailma valitsemisel pärast aatomienergia avastamist, kaldusid jagama informatsiooni oma saavutuste kohta selles vallas teiste sõbralike riikide teadlaste-mõttekaaslastega.
Jäädes truuks oma ideaalidele, esinesid Bohr ja Oppenheimer sisuliselt samasuguses dissidentide-teadlaste rollis kapitalistlikus maailmas, nagu akadeemik Sahharov 1960. aastatel, kes astus avalikult välja ülivõimsa, uut tüüpi tuumarelva loomise vastu, saades sel moel Nõukogude režiimi poliitiliseks vastaseks.
Seoses külma sõja algusega muutusid teadlaste meeleolud järsult. See oli ka põhjus, miks ameerika füüsikud lükkasid 1948. aastal tagasi meie illegaali Fischeri (Abel) ettepaneku uuendada taas nendega koostööd. Nad mõistsid, et see pole enam mitte koostöö, vaid spionaaž.

IX. Nõukogude aatomipommi plahvatus

Aatomipommialastel luurematerjalidel oli hindamatu väärtus mitte ainult sõjalises poliitikas, vaid ka diplomaatiasfääris. Kui Fuchs edastas meile andmeid Smithi

komisjoni avaldamata ettekandest aatomipommi konstruktsiooni kohta, andis ta meile ka
304

erakordselt väärtusliku teabe uraan-235 tootmise ulatusest. Fuchsi edastatud informatsioon võimaldas välja arvestada, kui palju ameeriklased tootsid uraani ja plutooniumi iga kuu ning määrata kindlaks reaalne kogus aatomipomme, mis oli nende käsutuses. I Andmed, mis me saime Fuchsilt ja Macleanilt, lubasid teha järelduse, et ameeriklased ei olnud valmis alustama tuumasõda ei 40. aastate lõpus ega ka isegi mitte 50. aastate alguses. Oma tähenduselt võib neid andmeid võrrelda Penkovski informatsiooniga Nõukogude tuumarakettide reaalse potentsiaali kohta, mille ta edastas 60. aastate algul ameeriklastele. Sarnaselt Fuchsile, teatas Penkovski, et Hruštšov blufib ega ole valmis konfrontatsiooniks USA-ga, samuti nagu ameeriklased polnud valmis täie-ulatuslikuks aatomisõjaks NSV Liiduga 40. aastate lõpul.
Kui algas külm sõda, juhtis Stalin kindlalt suunda konfrontatsioonile USA-ga. Ta teadis, et Ameerika võimaliku tuumarünnaku ähvardus oli kuni 40. aastate lõpuni väheusutav. Meie andmetel pidid USA ja Inglismaa looma alles 1955. aastaks sellised tuumarelvastuse varud, millest oleks jätkunud Nõukogude Liidu hävitamiseks.
Fuchsi ja Macleani informatsioonil oli suur tähtsus Nõukogude juhtkonna strateegilise otsuse tegemisel, mis seisnes hiina kommunistide toetamises kodusõjas aastatel 1947-1948. Meie käsutuses olid andmed, et president Truman kaalub võimalust kasutada aatomirelva, takistamaks kommunistide võimulepääsemist Hiinas. Stalin läks teadlikult välja olukorra teravdamisele Saksamaal ja nii tekkis 1948. aastal Berliini kriis. Lääne ajakirjanduses ilmusid teated, et president Truman ja Inglismaa pea-minister Attlee on valmis kasutusele võtma aatomirelva, et takistada Lääne-Berliini sattumist meie mõjusfääri. Me teadsime - ameeriklastel puudus vajalik kogus aatomipomme, et meile vastu seista üheaegselt nii Saksamaal kui Kaug-Idas, kus otsustati Hiina kodusõja saatus. Ameerika juhtkond hindas üle iieie ähvardust, mis puudutas Saksamaad, lastes mööda võimaluse kasutada oma tuumaarsenali hiina natsionalistide toetuseks.
1951. aastal, kui töötasime välja sõjaliste diversioonioperatsioonide
305
plaani Ameerika baaside vastu, märkis Molotov meie ettepanekuid kommenteerides, et sellised operatsioonid tuleb läbi viia mitte ainult sõjalisi kaalutlusi silmas pidades, vaid eelkõige vastavalt poliitilistele otsustele. Ta ütles, et meie positsioon ja otsustav tegevus Berliini blokeerimisel olid suurel määral abiks hiina kommunistele. Stalinile tähendas kommunistide võit Hiinas tohutut toetust tema vastasseisus USA-ga. Mäletan hästi, et Stalini strateegia viis NSVL-Hiina tugevale ühendusele vastuseisus läänemaailmaga.

1949. aasta augustis katsetasime oma esimest aatomipommi. See sündmus oli kokkuvõtteks uskumatult pingelisele seitsmeaastasele tööle. Meie ajakirjanduses sellekohast teadet ei ilmunud - kartsime USA ennetavat vastulööki. Vähemalt nii rääkis mulle Beria abi aatomiküsimustes kindral Sazõkin. Seetõttu, kui katsetusest ilmus teade Ameerika ajakirjanduses 25. septembril 1949. aastal, kutsus see esile täieliku soki nii Stalinis kui ka aatomiprojekti juhtkonnas, eriti aga neis, kes vastutasid salastatuse kindlustamise eest. Meie esmane reaktsioon oli - ameerika agentuuril õnnestus hankida andmeid toimunud katsetuse kohta. Kui meie suutsime tungida Manhattani projekti saladustesse, siis ei saanud välistada võimalust, et ka ameerika

luure võis tegutseda analoogiliselt. Üldiseks kergenduseks teatasid aga meie teadlased mõne nädala pärast, et lennukitele paigaldatud teaduslik-tehnilised seadmed võivad tavaliste, regulaarsete õhuproovide võtmise käigus avastada aatomiplahvatuse jälgi atmosfääris. Teadlaste selgitus andis julgeolekuorganitele võimaluse vältida süüdistusi selle kohta, et ameerika luurel oli õnnestunud juurutada oma agent meie aatomirelva loojate sekka.
Kurtšatovit ja Beriat autasustati väljapaistvate teenete eest meie kodumaa võimsuse kindlustamisel kõrgeimate autasudega, suurte rahaliste preemiate ja spetsiaalsete aukirjadega ning neile anti Nõukogude Liidu aukodaniku eluaegne staatus. Kõik Nõukogude aatomiprogrammis osalejad said vastavate privileegide osaliseks: tasuta sõit transpordis, riiklikud suvilad, nende lastel oli õigus astuda kõrgematesse õppeasutustesse
306
ilma sisseastumiseksamiteta. Viimane privileeg säilis kuni 1991. aastani neile luuretöötajatele, kes täitsid illegaalselt oma ametikohustusi välismaal.
Ülemnõukogu Presiidiumi määrusega 29. oktoobrist 1949. aastast autasustati ordenitega suurt gruppi luuretöötajaid, kes võtsid osa aatomirelva loomisega seotud operatsioonidest: Gorski, Kvasnikov ja Feklissov said Lenini ordeni; Barkovski, Semjonov ja Jatskov - Tööpunalipu ordeni. 1996. aastal anti Kvasnikovile ja Jatskovile (mõlemale postuumselt) Vene Föderatsiooni kangelase nimetus. Feklissov ja Barkovski said selle kõrge autasu oma eluajal.
Hinnates aatomipommi projekti puudutavaid materjale, mis käisid läbi „S" osakonna, tuleb minu arvates võtta tähelepanu alla akadeemikute Haritoni ja Aleksandrovi avaldused koosolekul, mis oli pühendatud Kurtšatovi 85. juubelile. Nad rõhutasid tema geniaalsust aatomipommi konstrueerimisel ja üli-jiialt vastutusrikka otsuse tegemisel alustada uraani ja plutooniumi tootvate tehaste ehitamist sel ajal, kui meie käsutuses oli vaid tühine osa laboratoorsel teel saadud materjalidest. Aatomipomm loodi NSV Liidus nelja aastaga. Luureandmed kahtlemata kiirendasid meie aatomirelva loomist.
Minu jaoks jääb Kurtšatov üheks väljapaistvaks teadlaseks, kel oli teaduses sama roll, mis Oppenheimerilgi, kuigi loomulikult ei olnud ta selline teadusgigant, kui Niels Bohr ja Enrico Fermi. Kurtšatovi anne, tema organisaatori võimed ja Beria visatus mängisid tähtsat osa aatomiprobleemi edukal lahendamisel Nõukogude Liidus.
Kui Niels Bohr külastas 1961. aastal Moskva Ülikooli, võttes osa ka üliõpilaspeost „Füüsikute päev", soovitas KGB, et professor, Riikliku preemia laureaat Terletski talle silma alla ei satuks. Terletski tuli siiski vastuvõtule, kuid Bohr, peatades oma pilgu temal, tegi näo, et ei tundnud teda ära. Neil aastatel istusin ma vanglas, aga Vassilevski käis ringi häbimärgistatult kui ohtlik inimene, kes oli parteist välja heidetud „reeturliku Parteivastase tegevuse eest Pariisis ja Mexicos".
KGB toimis siiski mõistlikult, jättes Bohrile meenutamata
307
tema kohtumisi meie luurajatega Taanis. Mõni aeg enne Bohri surma külastas teda Kopenhaagenis meie luureohvitser Rõlov Rahvusvahelise Aatomienergia Agentuuri töötaja, minevikus „S" osakonna noor kaastöötaja, ja alles siis meenutas Bohr oma kohtumist Nõukogude spetsialistidega 1945. aastal.
Vassilevski arvestas sellega, et Lääne eriteenistused fikseerivad varem või hiljem meie kontaktid Pontecorvoga Itaalias ja Šveitsis ning juba siis võeti vastu otsus töötada välja võimalikud variandid tema põgenemiseks NSV Liitu. 1950. aastal, kohe pärast Fuchsi arreteerimist, põgenes Pontecorvo Soome kaudu Nõukogude Liitu. Nimetatud luureoperatsioon blokeeris edukalt kõik FBI ja Briti vastuluure

jõupingutused avastada Fuchsi kõrval ka teisi aatomiprobleemiga seotud infoallikaid. Pontecorvo hakkas tegelema teadusliku tööga Moskva lähedal asuvas Dubnas. Ta kirjutas suurepärase autobiograafilise raamatu, milles jutustas küll palju huvitavat Fermist, kuid vaikis oma kontaktidest Nõukogude luurega.
Kuigi Vassilevski jäi ebasoosingusse peaaegu seitsmeks aastaks - kuni 1961. aastani, kohtus ta siiski Pontecorvoga 60.-70. aastatel, kutsudes teda lõunale Kirjanike maja restorani. 1968. aastal, kui mind vanglast vabastati, tegi Vassilevski ka mulle ettepaneku kohtuda ja lõunatada koos Pontecorvoga. Kuna restoran asus KGB pideva tähelepanu all, luure juhid olid aga kategooriliselt vastu Vassilevski ja Pontecorvo omavahelistele kohtumistele, siis ma keeldusin.
1970. aastal sai minust Moskva Kirjanike Liidu liige ja ma külastasin kirjanike klubi regulaarselt. Sealses restoranis kohtusime me Vassilevskiga lõunalauas Ramon Mercaderiga. Mulle ei meeldi endale tähelepanu tõmmata, seetõttu palusin, et Ramon ei paneks rinda Nõukogude Liidu kangelase tähte. Kuid Mercader ja Vassilevski said sellest rahulduse, et heitsid väljakutse võimudele oma autasudega. Vassilevski jätkas elu lõpu"1 kirjade kirjutamist NLKP KK-le, paljastades tolleaegset KGB luureülemat kindral Sahharovskit tema läbikukkumiste Ja vigade pärast töös agentuuriga.
308

X. Tõde Rosenbergidest, FBI riukad

Rosenbergidc abielupaari värbasid koostööle meie luurega 1938. aastal Ovakimjan ja Semjonov. Saatuse iroonia seisnes selles, et nii meie kui ameeriklased on Rosenberge kujutanud kirjanduses võtmefiguuridena aatomispionaažis NSV Liidu kasuks. Tegelikkuses ei olnud nende roll kaugeltki nii oluline. Nad tegutsesid absoluutselt väljaspool sidet peamiste infoallikaga aatomipommi puudutavates küsimustes, mida koordineeris eri luureaparaat.
Aastatel 1943-1945 juhtisid New Yorgi residentuuri Kvasnikov ja Pastelnjak, hiljem mõnda aega ka Apresjan (pseudonüüm „Mai"), kelle alluvuses töötasid Semjonov, Feklissov ja Jatskov. Muide, Kvasnikov tunnistas ühes oma intervjuus ameerika lelevisioonile 1990. aastal, et meie luuret lennunduse, keemia ja raadiotehnika valdkonnas informatsiooni saamisel abistanud Rosenbergidel ei olnud siiski mingit pistmist aatomipommi loomisega seotud tähtsate materjalidega. Rosenbergi äi, ameerika armee vanemseersant Greenglas „Kaliiber"), kes töötas Los Alamose töökodades, valmistas vahetult enne esimese aatomipommi katsetusi, 1945. aasta suvel, meie jaoks ette väikese teate kontroll-läbilaskepunktide tegutsemisrežiimi kohta. Kuller ei saanud sõita temaga kohtumisele, mistõttu Kvasnikov andis Keskuse sanktsioonil agent Goldile („Raimond") korralduse pärast plaanilist kohtumist Fuchsiga Santa Fe's sõita Albuquerque'sse ja tuua sealt ära Rosenbergi äia koostatud teade. Keskus rikkus oma direktiiviga luure tähtsaimat reeglit - mitte mingil juhul lubada, et ühe luuregrupi agent või kuller võtaks kontakti temaga mitte seotud teise luure võrguga. Greenglasi informatsioon aatomiprobleemi kohta oli minimaalne ja vähetähtis, sel põhjusel ei taastanud meie luure temaga kontakte pärast seda kohtumist, Goldiga. Kui Gold arreteeriti 1950. aastal, osutas ta Greenglasile, viimane aga Rosenbergidele. Saatuslikku osa Rosenbergide tuleviku suhtes mängis MGB Washingtoni luureresidendi Pandini ja teaduslik-tehnilise luure ülema Raina korraldus
309

operatiivtöötaja Kamenevile taastada side Goldiga 1948. aastal y viimane oli juba FBI vaateväljas. Samal ajal töötas teadusk1 tehnilise luure residentuuris USA-s ka Barkovski.

Ma sain esmakordselt teada Rosenbergide arreteerimiSes TASS-i teate kaudu ja pean kohe ütlema, et see ei pannud min([üldse muretsema. Mõnele võib see tunduda imelik, kuid siinkohal on vajalik ära märkida, et vastutades mitme tuhande diversandi ja agendi tegevuse eest sakslaste tagalas ja sadade agentuurallikate informatsiooni eest USA-s, kaasaarvatud illegaalide operatsioonid, ei tundnud ma muret meie peamiste luureoperatsioonide saatuse pärast. Töötades omal ajal „S" osa-konna ülemana, olin ma kahtlemata teadlik peamistest infoallikatest ega suuda meenutada, et nende hulgas, vähemalt luure-materjalide põhjal, mis olid seotud aatomipommiga, oleks Rosen-bergid figureerinud tähtsa allikana. Ma tulin tookord mõttele, et võib-olla olid Rosenbergid seotud meie luureoperatsioonide läbiviimisega, kuid mingil juhul ei mänginud nad sealgi iseseisvat osa. Kokkuvõttes ei kujutanud nende arreteerimine minu jaoks sellist sündmust, mis oleks vajanud tähelepanu.

Möödus aasta ja järgmise aasta suve lõpul olin siiralt üllatunud, kui kindralleitnant Savtšenko, tol ajal MGB Luurevalitsuse ülema asetäitja, tuli minu kabinetti ja teatas, et äsja Riikliku Julgeoleku ministriks määratud Ignatjev käskis talle ette kanda kõigist materjalidest meie läbikukkunud luureoperatsioonide kohta USA-s ja Inglismaal seoses Rosenbergidega. Ta ütles, et KK-s on loodud erikomisjon võimalike tagajärgede hindamiseks seoses Goldi, Greenglasi ja Rosenbergide arreteerimisega. Niipalju kui ma mõistsin, käis jutt operatiiv-luuretöö reeglite rikkumisest julgeolekuorganite töötajate poolt.

Savtšenkot tundsin ma juba 20. aastatest, kui ta juhtis piirivalvevägede staabi operatiivosakonda Rumeenia piiril. 1946. aastal sai temast Ukraina julgeolekuminister, aga hiljem, 1948. aastal läks Hruštšovi eestkostel üle tööle Informatsioonikomiteesse ning sai seejärel MGB Luurevalitsuse ülema asetäitjaks. 40. aastate lõpul ja 50. aastate algul kinnitas ta isiklikult peamiste luureoperatsioonide läbiviimise USA-s ja Inglismaal.

310

Kuid Savtšenko ütles mulle, et ta ei või olla kindel oma aparaadi järeldustes seoses Rosenbergide juhtumiga, kuna nende koostöö meiega algas juba enne sõda ja jätkus ka sõja ajal. Meie endised residendid USA-s ja Mehhikos, Gorski ja Vassilevski, tuntud neis maades kui Gromov ja Tarassov, olid selleks ajaks juba luureorganeist vallandatud. Analoogiline saatus oli tabard ka abikaasasid Zarubineid, kes olid tuttavad meie agentuuri operatiivtöö olukorraga USA-s 40. aastate keskel. Heifetz oli selleks ajaks istunud juba kaks aastat vanglas kui „sionistlikust vandenõust" osavõtja. Savtšenkol polnud seetõttu mingit võimalust nende poole pöörduda arhiivis asuvatele operatiivmaterjalidele kommentaari saamiseks, et koostada ettekanne KK-le. Palju tähtsamad tunnistajad Ovakimjan ja Zarubin, kes juhtisid luure Ameerika suunda sõja-aastatel, ei varjanud oma ebasõbralikku suhtumist Savtšenkosse tema ebakompetentsuse pärast luureküsimustes ja nimetasid teda avalikult „koerapojaks". Nad keeldusid temaga vestlemast, teatades, et annavad oma selgitused ainult KK-le. Jatskov, Sokolov ja Semjonov, kel oli nende asjadega kokkupuuteid, asusid sel ajal välismaal, kuid Savtšenko ei tahtnud loota nende seletustele või siis teaduslik-tehnilise luure ülema Kvasnikovi kui asjast huvitatu järeldustele.

Savtšenkot ja mind kutsuti KK-sse ühes ja ainsas küsimuses: kes vastutas õnnetu telegrammi eest, mis sanktsioneeris fataalse kohtumise Goldi ja Greenglasi vahel Albuquerque's.

KK-sse esitati õiend komisjoni töö tulemuste kohta, mille ettevalmistamises osalesid Savtšenko ja julgeolekuorganite luure Ameerika suuna töötajad. Niipalju kui ma mäletan, väideti selles, et läbikukkumistes oli süüdi viga, mille tegi Semjonov, värvates ja instrueerides Goldi. Õiendis öeldi samuti, et konspiratiivkohtumise Greenglasi ja Goldi vahel sanktsioneeris keskus. Oli mainitud, et Ameerika suuna ülem 40. aastatel Ovakimjan on vallandatud julgeolekuorganeist. Tema tohututest teenetest ei olnud õiendis muidugi sõnagi.
Mina vaidlesin kategooriliselt nende järelduste vastu, kuna Semjonov ja Ovakimjan näitasid end konkreetsetes juhtumites kõrge kvalifikatsiooniga operatiivtöötajatena. Just nemad lõid
311
30. aastate lõpul teaduslik-tehnilistele infoallikatele toetuva küllaltki tähtsa agentuurvõrgu USA-s. Kuid KK-s ja MGB Kaadri-valitsuses lükati minu kaalutlused selles küsimuses tagasi, Semjonovile ja Ovakimjanile pandi süüks läbikukkumine ja nad vallandati luureorganeist suuresti antisemitismi taaspuhkemise tõttu, kuna Semjonov oli juut. Ma mäletan, kuidas me raha kogusime, et toetada Semjonovit, kuni tal õnnestus tööle saada Teaduste Akadeemia Teaduslik-tehnilisse Instituuti konsultandi ja tõlgina.
Järgmisel aastal see skandaalne lugu ootamatult jätkus. Mind kutsuti uuesti KK-sse Malenkovi abi Kisseljovi juurde. Nägin endale üllatuseks seal ka Savtšenkot. Kisseljov oli kategooriline ja järsk. Tema suust kuulsin mulle juba 1938-1939. aastatest tuttavaid süüdistusi: KK paljastas MGB üksikute töötajate ja rea juhtivate isikute katsed petta parteid, alahinnates Rosenbergide osa luuretöös. MGB töötaja anonüümkirjas, mis saabus KK-le, ütles Kisseljov, märgiti ära Rosenbergide märkimisväärset rolli aatomiprobleemi käsitleva informatsiooni hankimisel. Lõpetuseks rõhutas Kisseljov, et Parteikontrolli Komitee vaatab läbi nendeni jõudnud signaalid katsete kohta viia KK Rosenbergide juhtumi asjus eksiteele.
Savtšenko ja mina vaidlesime kategooriliselt Kisseljovile vastu, selgitades, et meie luureoperatsioonid USA-s aatomiprobleemi alal katkesid praktiliselt 1946. aastal ja me olime sunnitud lootma Inglismaal asuvale allikale. Me viitasime 1946. aastal saadud Beria korraldusele hoida infoallikaid meile kasulike poliitiliste kampaaniate jaoks tuumadesarmeerimise propaganda levitamiseks lääneriikide teadusringkondades ja intelligentsi hulgas.
Kisseljov süüdistas meid ebasiiruses ja katses alahinnata meie luurekontaktide tähtsust Rosenbergidega. Ma vastasin talle, et vastutan täielikult töö eest meie agentuuri sissetungimi' sel USA aatomiobjektidele aastatel 1944-1946. Sealjuures rõhutasin, et loomulikult agentuuri sissetungi ja meid huvitavale objektile lähenemise väärtus erines järsult, olenedes infoalli' kate ametialasest positsioonist. Rosenbergid olid vaid vähetäht-
312
saks lüliks meie perifeerses tegevuses Ameerika aatomiobjektidel- Rosenbergide ja nende sugulase Greenglasi materjale ei saanud liigitada tähtsa informatsiooni kategooriasse. Rosenbergid olid naiivsed, kuid vastavalt oma kommunistlikele veendumustele samaaegselt ka meile ustavad, valmis meiega igati ^oostööd tegema. Kuid nende tegevusel ei olnud põhimõttelist tiihtsust Ameerika aatomisaladuste hankimisel.
Kisseljov teatas ametlikul toonil, et annab edasi KK-le ja isiklikult Malenkovile meie selgitused ning Parteikontrolli Komitee teeb kindlaks, kes konkreetselt on süüdi luureoperatsiooni läbikukkumises USA-s.

Rosenbergid käitusid kangelaslikult nii uurimise käigus kui ka kohtuprotsessil. See oli ka põhjus, miks meie juhtivad instantsid lõpetasid patuoinaste otsimise.
Heites tookordsetele sündmustele retrospektiivse tagasivaate, saab ilmselgeks, et Rosenbergide juhtum omandas algusest peale ereda poliitilise värvingu, mis varjutas nende grupi tähtsusetu teaduslik-tehnilise informatsiooni hankimise aatomi-relvastuse vallas. Nemad andsid informatsiooni keemia ja raa-diolokatsiooni alal. Palju tähtsamaks osutusid Ameerika võimudele ja Nõukogude juhtkonnale nende kommunistlik maailmavaade ja ideaalid, mis olid nii vajalikud Nõukogude Liidule külma sõja teravnemise ja kommunismivastase hüsteeria perioodil. Erakordselt rasketes tingimustes pidasid nad end üleval kui Nõukogude Liidu kindlameelsed pooldajad ja sõbrad.
Rosenbergide kiire arreteerimine kohe pärast Greenglasi ülestunnistust osutab sellele, et FBI tegutses samuti nagu NKVD, järgides poliitilisi vaatekohti ja juhtnööre, selle asemel, et läheneda asjale professionaalselt. FBI ei hoolinud kõigi nende isikute kindlakstegemisest, kes olid seotud Rosenbergidega. See oleks nõudnud mitte ainult hoolikat sisejälgimist, vaid ka Rosenbergide agentuurialast töötlust, et välja selgitada see operatiivtöötaja või illegaal - eriagent, kellega nad olid sidemetes. Ainult nii oli võimalik kindlaks määrata nende osavõtt Nõukogude luureoperatsioonidest. FBI külastamine segas Ameerika vastuluurel jõuda Fischerini (polkovnik Abelini), Nõuko-
313
gude illegaalini, kes asus elama USA-sse 1948. aastal ning arreteeriti alles 1957. aastal. Rosenbergide grupi liikme Morton Sobelli naise Eileen Sobelli foto koos tema koodnimega leidsid FBI agendid alles Fischeri arreteerimisel tema rahataskust.
Kui mulle loeti ette katkendeid Lamfiere'i ja Shachtmani raamatust FBI tegevusest 50. aastatel Nõukogude agentuuri vastu, olin hämmastunud, kui sarnaseid võtteid ja meetodeid kasutasid FBI ja NKVD poliitilise tagapõhjaga spionaažijuhtumite uuri-misel. Praktiliselt oli kogu Rosenbergide süüasi üles ehitatud nende endi ülestunnistustele. Mind hämmastasid eriti Rosenbergide kaitsja järeldused, et FBI oli eelnevalt treeninud ja instrueerinud Goldi ja Greenglasi nende tulevaste ülestunnis-tuste jaoks asja kohtulikul arutusel. Muidugi, FBI tegevus oli täiesti loogiline, sest ta ei tulnud toime oma peamise ülesandega: selgitada Rosenbergide tegelik osa salajase informatsiooni hankimisel ja edasiandmisel Nõukogude Liidule. Niinimetatud Greenglasi „visandid ja skeemid", mis figureerisid süüasjas, ei saanud olla mingil määral aluseks järelduste tegemisel luuretöö iseloomu ja meile toimetatud informatsiooni kohta.
Rosenbergid olid külma sõja ohvrid. Ameeriklased püüdsid, nagu meiegi, lõigata kohtuprotsessist maksimaalset kasu. Tähelepanuväärne on siinjuures see, et tol perioodil, kui meie maal märatses antisemitism ja paljastati niinimetatud „sionistlikud vandenõud", kirjutas meie propaganda ameeriklaste arvele anti-semitistliku kampaania korraldamise ja juutide jälitamise seoses Rosenbergide protsessiga.
Mulle tundub siiski, et USA-s kutsus Rosenbergide protsess esile antisemitistlike meeleolude kasvu. Me kasutasime selle ära: tõlkisime kiiresti vene keelde ameerika kirjaniku, tol ajal veel kommunisti Howard Fasti antisemitismi teemalisi näidendeid ja pamflette. Rosenbergide süüasi muutus võimsaks faktoriks meie propaganda käes ja Ülemaailmse Rahunõukogu tegevuses, mis loodi meie aktiivsel toetusel 40. aastate lõpul.
Niipalju kui ma mäletan, tegutses USA-s 40. aastatel edukalt ja üksteisest sõltumatult neli meie agentuurvõrku: San Franciscos, kus asus konsulaat; Washingtonis, kus asus saatkond;

314
New Yorgis - kaubandusesinduse „Amtorg" ja konsulaadi baasil; ja lõpuks agentuur Washingtonis, mille juhiks oli illegaalne resident Ahmerov. Ta juhtis ühe meie luuretöö pealise organisaatori Golosi tegevust, kes oli 30. aastatel tihedalt seotud komparteiga. Lisaks sellele tegutses Mehhikos aktiivselt iseseisev agentuurgrupp Vassilevski juhtimisel.
Ma mäletan, et sõjaväeatašee šifreerija Guzenko põgenemisel Kanadasse 1945. aastal olid kaugeleulatuvad tagajärjed. Guzenko andis USA ja Kanada vastuluurele andmeid, mis võimaldasid neile ligipääsu meie sõja-aastatel USA-s aktiivselt tegutsevale agentuurvõrgule. Veel enam, ta andis nende käsutusse nimekirja Ameerika ja Kanada aatomiteadlaste koodnimedega, keda meie luure ja sõjaväeluure aktiivselt töötlesid. Need aatomi teadlased ei olnud meie agendid, kuid olid tähtsad infoallikad aatomipommi alal.
Guzenkolt saadud andmed ja ka meie sõjaväeluure agendi Bantly ülestunnistused, kelle FBI hiljem ümber värbas, võimaldasid Ameerika vastuluurel tungida meie agentuurvõrku. Kuid igasugune informatsioon, mida Guzenko teatas FBI-le, nõudis hoolikat kontrolli, aga sellest kujunes aastatepikkune vaevanõudev töö. Kui Ameerika vastuluure pärast pikaaegset tööd jõudis välja meie infoallikateni, saime meie juba väga tähtsaid aatomipommi loomisse puudutavaid andmeid ja konserveeri-sime sidemed agentuuriga. FBI väitis, et Guzenko aitas dešif-reerida meie eritelegramme ning see aitas paljastada meie agente Goldi, Nani ja Fuchsi.
Ma siiski ei arva, et telegrammide dešifreerimine mängis otsustavat rolli meie luureoperatsioonide avastamisel. Juba 1941. aasta detsembris teatas meile agent Schultz-Boisen C.Vanem") Berliinist, et sakslased said oma käsutusse ühe meie äriraamatutest Petsamos. Loomulikult me muutsime oma noodiraamatuid. Ma mäletan, et 1944. aastal kerkis Stalini ja Tito vastastikkuse koostöö raames üles küsimus šifreerimis-tehnika õpetamisest meie juurde lähetatud Jugoslaavia julge-olekutöötajatele. Kuid NKVD Luurevalitsuse ülema asetäitja Ja Ameerika suuna ülem Ovakimjan vaidles kategooriliselt
315
vastu jugoslaavlaste väljaõpetamisele. Ma mäletan, kui ta rääkis: „Meie muutsime kardinaalselt oma šifrikoode pärast põrandaaluste gruppide läbikukkumist Saksamaal. Miks me peame jagama kogemusi Tito saadikutega, kui meil on küllalt alust kahtlustada neid topeltmängus - koostöös Briti luurega." Ova-kimjani vastuväited võeti arvesse.
Juba 1944. aastal, kui Zarubin USA-st tagasi tuli, avaldas Ovakimjan kartust, et FBI-1 õnnestus juurutada oma agente meie agentuuri gruppidesse. Kui Zarubin andis selgitusi tema vastu esitatud põhjendamatutele süüdistustele, muutsime siiski jälle uuesti ettevaatusest šifreeritud kirjavahetuse koode. Seetõttu ma ei arva, et FBI jõudis Petsamos hõivatud koodiraa-matu dešifreerimisega meie agentuurvõrgu jälile.
FBI ei avalikustanud oma töömeetodeid ning hoidus igati kõrvale kasutusel olnud infoallikate arutamisest. Endine Ameerika vastuluure töötaja Lamfiere jutustab oma raamatus „FBI ja KGB vaheline sõda" meie koodiraamatu taastamise keerulisest protsessist: see põles osaliselt ära. Võimalik, et see nii ka oli. Ma ei saa täielikult eitada, et dešifreerimine ei mänginud oma osa USA ja Kanada vastuluure jõudmisel meie agentuuri infoallikateni. Seda enam leian, et püüdes varjata oma agentuuri allikat, nõudis FBI spetsiaalselt meie kirjavahetuse dešifreerimist.
FBI käsutuses olid spetsiaalsed sõjaväeluure šifreerijad -Guzenko ja Petrovide abielupaar, kes olid töötanud Nõukogude julgeolekuorganite šifferside süsteemis üle kümne aasta.

Ameeriklastel ja inglastel õnnestus dešifreerida meie Washingtoni, San Francisco, New Yorgi, Londoni, Mexico, Stockholmi, Istanbuli, Sofia ja Canberra residentuuride kirjavahetus Moskvaga.
Me tegime ameeriklastel selle töö kergemaks, andes NKVD liinis saadud šifreeritud telegrammi teksti täielikult edasi Kominterni aadressil.
Arvestades seda, et alates 1940. aastast jälgisid Ameerika eriteenistused pidevalt meie raadioteateid, pole midagi imestada» et neil õnnestus kindlaks määrata hetk, kui meie ajakirjandus
316
avalikustas üle kahesaja nõukogude luureagendi, kes võtsid osa aatomipommiga seoses olevate materjalide ja ameerika valitsusorganite, sealhulgas ka eriteenistuste salajase dokumentatsiooni hankimisest. Kuid rida võtmepositsioonil olevaid koodnimesid jäidki avastamata.
1995. aasta mais lükkas FBI ümber minu versiooni sellest, kuidas meie luure sai andmeid aatomipommi kohta. FBI märkis, et Fermi, Oppenheimer, Szilard ja Bohr ei olnud nende andmetel spioonid. Mina polegi seda väitnud.
1992. aasta septembris kohtusin ma KGB sõjaväehaiglas erupolkovniku ja luureveterani Jatskoviga, kellega aastatel 1945-1946 oli pidanud sidet Gold. Me meenutasime kogu seda lugu, mida jutustab oma raamatus Lamfiere - meie New Yorgi konsulaadist Moskvasse teel olnud telegrammist, mis püüti kinni ja mis olevat olnud põhjuseks, et Ameerika vastuluure jõudis välja Fuchsini, sealhulgas ka meie konsulaadist Keskusesse saadetud dešifreeritud telegrammist Goldi ja Fuchsi kohtumise kohta 1945. aasta jaanuaris Fuchsi õe Christeli majas. Nagu kirjutas Feklissov oma raamatus, kasutati süütõendina Fuchsi vastu New Mexicos, Los Alamose lähedal asuva Santa Fe kaarti, kus oli ära märgitud Goldi ja Fuchsi kohtumispaik. Väideti, et sellel kaardil, mis avastati läbiotsimisel Goldi korterist, olid Fuchsi sõrmejäljed.
Minu kui luure professionaali jaoks, on asjaolud, mis võimaldasid FBI-1 tungida meie agentuurvõrku, täiesti arusaadavad. Ameerika administratsioon komplekteeris Manhattani personali ja tehnilise kaadri kiirustades - tööle kaasati palju välismaalasi. FBI-1 polnud lihtsalt aega pooleteise aasta jooksul organiseerida ja tegevusse lülitada võimsat vastuluure agentuurvõrku teaduslike töötajate hulgas. Aatomiteadlaste ja Nõukogude luureagen-tjde ning kullerite sügavalt konspireeritud kontaktide avasta-mise hädavajalikuks eeltingimuseks oli efektiivne agentuur-Vaatlus ja töö aatomiprojekti personaliga. NSV Liidus oli meie Vastuluure käsutuses tunduvalt suuremad võimalused aatomi-Projekti kaasatud teadusliku- ja abipersonaj^igakülgseks kontrollimiseks. See toetus hästiarenenud operatiivarvestuse süsteemile.
317
Me peame siinjuures silmas pidama ka ajaloolisi faktoreid. Sõja algperioodil oli FBI peamine ülesanne vältida aatomirelva puudutava informatsiooni sattumist sakslaste valdusesse. Minu oletused viivad selleni, et aastatel 1942-1943 tegeles FBI esialgu aktiivselt juurdepääsudega nende teadlaste „saksa" sidemetele ja kontaktidele, kes asusid tööle Los Alamose laboratooriumides. Nõukogudesõbralikke sümpaatiaid arvestati ja need ka fikseeriti, kuid nad omandasid olulise tähenduse alles lõppstaadiumis, 1945. aasta algul. Niipalju kui ma tean, direktiivi kommunismisõbralike ringkondade intensiivsete sidemete väljaselgitamiseks hakkas projekti administratsioon ellu viima alles 1944. aasta lõpul, pärast seda, kui FBI fikseeris meie ilmse huvi radiatsiooni uurimise laboratooriumide vastu Berkeley's.

Kuigi meil õnnestus tungida Oppenheimeri, Fermi ja Szilardi lähikonda Fuchsi, Pontecorvo ja teiste kaudu, ei katkestanud me oma jõupingutusi, et saada materjale Berkeley laboratooriumist, sest selle töö oli tihedalt seotud uurimustega Los Alamoses. FBI fikseeris meie huvi selle laboratooriumi vastu, kuid hindas seda üle, keskendudes meile vastutöötamisele. Pealegi mängis see suund tagasihoidlikumat rolli.
Tööde viimases staadiumis, vahetult enne katseplahvatust ja esimeste pommide loomist, saime aatomipommi kohta erakordselt väärtuslikku informatsiooni. Sel perioodil, kui Ameerika vastuluure tõhustas märkimisväärselt oma tööd, katkestasime meie kõik kontaktid agentidega, kes olid projekti kaasatud ning seotud kompartei ja teiste „vasakpoolsete" organisatsioonidega. Tulemuseks oli see, et mitte kedagi meiega koostööd teinutest ei peetud kinni Ameerika vastuluure poolt informatsiooni üleandmise hetkel koos süütõenditega.
Pärast minu „Mälestuste" esialgse variandi ilmumist 1994. aastal, vallandus selle mõjul Ameerikas ulatuslik kampaania, et „rehabiliteerida" tuntud Ameerika teadlased, sealhulgas ka Niels Bohr, keda oleks nagu nimme raamatus laimatud. Sellel lähtudes kontsentreeriti kogu jõud tõestamaks, et tuntud Lääne mõttehiiglased ei olnud Nõukogude luure agendid. Avalikkuse
318
survel võtsid Ameerika eriteenistused 1995. aastal vastu otsuse avalikustada materjalid Nõukogude luure dešifreeritud telegrammide kohta, mis sattusid nende kätte aastatel 1941-1945. Selle operatsiooni materjalide avaldamine nimetuse all „Ver-non" oli kahtlemata tähelepanuväärne sündmus USA-s. Kuid mitmeköiteline „Vernoni" väljaanne kinnitab seda, mis on kirjas raamatus. „Reservaadi direktor" Oppenheimerit on mitte oletatavasti, vaid kindlalt nimetatud infoallikaks ameeriklaste avaldatud šifreeritud telegrammides 23. märtsist 1945. aastast ja 2. detsembrist 1944. Vene ajaloolase, NSVL riikliku preemia laureaadi V. Malkovi valesti tsiteeritud telegrammis, nagu nähtub tekstist, kohustatakse kuller-agent Guroni („Ernst") mitte looma, vaid taastama side infoallikaga „Veksel" ehk Oppen-heimeriga eelseisva sõidu käigus Chicagosse. Et sõit ei saanud teoks, on juba teine küsimus.
Aastatel 1944-1945 edastas Ameerika vastuluure, kasutades meie residentuuri töötajat Andrei Raini, kes töötas Nõukogude kokkuostukomisjonis lendliisi süsteemis, oma võltsagendi kaudu meile massiliselt desinformatsiooni aatomipommiga seotud materjalide kohta. See valeinfo paljastati aastatel 1945-1949 meie tuntud füüsikute, sealhulgas Kurtšatovi, Joffe, Alih-hanovi ja Kikoini poolt meie teaduslik-tehnilise luure töötajate Rõlovi, Terletski ja teiste kaasabil.
Kuid siinkohal tuleb rõhutada, kui soovite, ka selle desinformatsiooni positiivset tähendust, kuna see kinnitas veel kord aatomivõidujooksu tõelist ulatust USA-s. Sest valeinfo, mis sisaldas moonutatud andmeid, ei lämmatanud Manhattani projekti kallal töötavate ameerika füüsikute ühiseid jõupingutusi.
Lõpetuseks tahan öelda: Nõukogude luure oli NSV Liidus aatomirelva loomisega seotud laiaulatuslike tööde käivitamise mitsiaator ja osutas meie teadlastele märkimisväärset abi. Kuid ei maksa unustada, et aatomirelv loodi tänu meie juhtivate aatomiteadlaste ja tööstustegelaste kolossaalsetele jõupingutustele.
319

8. peatükk Külm sõda

I. Tee Jaltasse ja rahuliku vastasseisu algus

On saanud tavaks arvata, et külm sõda sai alguse Winston Churchilli kuulsast kõnest Fultonis 6. märtsil 1946. aastal, kus ta esmakordselt mainis „raudse eesriide" olemasolu. Kuid meie jaoks algas konfrontatsioon lääneliitlastega kohe kui Punaarmee astus Ida-Euroopa riikide territooriumile. Huvide konflikt oli silmanähtav. Mitmeparteilise valimise printsiip vabastatud maades ja koalitsioonivalitsuste teke (praktiliselt orientatsiooniga Läände), nagu pakkus Jaltas välja president Roosevelt, võis olla meile vastuvõetav vaid üleminekuperioodil pärast hitlerliku Saksamaa lüüasaamist. Mäletan neid märkusi, mida tegid välisminister Molotov ja Beria: koalitsioonivalitsused ei pea Ida-Euroopas kaua vastu. Hiljem, 1947. aastal, Informatsioonikomitee istungitel, mida juhtis Molotov, omandasid need sõnad uue mõtte. Märgin, et alates 1947. aastast kuni 1951. aastani oli komitee peamiseks luureorganiks, kuhu voolas kokku peaaegu kogu välismaalt saabuv sõjalisi ja poliitilisi küsimusi puudutav informatsioon.
Jalta kokkuleppe, milles oli ametlikult fikseeritud maailma sõjajärgne jaotus USA, Inglismaa ja NSV Liidu vahel, põhjuses, nii paradoksaalne kui see ka pole, just Molotovi-Ribbent-r°pi pakt. See 1939. aasta kokkulepe, nagu nüüd räägitakse, ei kilanud kõrgete moraaliprintsiipidega, kuid siiski tunnistas See esmakordselt NSV Liidu kui maailma suurriigi olemasolu. Pärast Jaltat sai Venemaast üks maailmapoliitika keskusi, millest
329
olenes kogu maailma edasine saatus ja inimkonna tulevik.
Meie päevil osutavad paljud analüütikud Stalini ja Hitleri sarnasele suhtumisele maailma jagamisse. Stalinit kritiseeritakse ägedalt selle eest, et ta reetis inimliku moraali printsiibid ja normid, kirjutades alla paktile Hitleriga. Sealjuures aga ei pöörata tähelepanu sellele, et ta kirjutas koos Rooseveldi, Chur-chilli ja Trumaniga alla ka salajasele kokkuleppele Euroopa jagamise suhtes ning protokollidele emigrantide ja ümberasujate väljaandmise kohta Nõukogude Liidule.
Ideoloogilised põhimõtted ei oma suurriikidevaheliste salajaste sobingute juures kaugeltki alati otsustavat tähtsust: selline on juba kord üks meie elu reaalsusi. 1941. aasta detsembris kohtusin Beria kabinetis meie USA suursaadiku Umanskiga, kes oli äsja naasnud Washingtonist pärast jaapanlaste kallaletungi Pearl Harborile. Ta jutustas mulle, et Harry Hopkins, Rooseveldi lähedane sõber ja tema isiklik saadik eriti tähtsates küsimustes, püstitas presidendi nimel meie ette küsimuse Komin-terni laialisaatmisest ja lepituse otsimisest vene õigeusu kirikuga. Tema sõnul oli see hädavajalik, et võtta opositsioonilt vajadus takistada lendliisi alusel abi osutamist ja sõja-aastatel poliitilise koostöö kindlustamist USA-ga. Stalin võttis need mitteametlikud soovitused arvesse juba 1943. aastal, luues soodsa eelduse kohtumisteks Teheranis, seejärel ka Jaltas. See näitas ameeriklastele, et Staliniga võis jõuda kokkuleppele ka kõige delikaatsemates küsimustes juhul, kui arvestatakse tema huve.
Olgu öeldud, et nii meie kui ka ameeriklased keeldume visalt avaldamast lindistusi Hopkinsi vestlustest Nõukogude juhtidega. Põhjus on lihtne - usalduslikud arutelud delikaatsetes küsimustes lükkavad ümber paljud stereotüüpsed ettekujutused ja anna-vad tunnistust sellest, et Lääne sobing Staliniga maailma mõjusfääride jagamisel pärast sõda oli täiesti reaalne. Lääneriikide juhid leppisid kommunistide osalusega maailma poliitikas, veel enam, nad ei pidanud kommunistlikku režiimi takistuseks kokkuleppe saavutamisel sõjajärgse maailmakorralduse küsimustes.
330

Valmistudes 1944. aasta lõpul Jalta konverentsiks, mis avati, nagu teada, 1945. aasta veebruaris, viisime Molotovi eesistumisel läbi nõupidamise NKVD-NKGB, Kaitse rahvakomissariaadi ja mereväe juhtidega. Selle üheks eesmärgiks oli välja selgitada, kas Saksamaa suudab sõda jätkata ning teiseks, analüüsida informatsiooni võimalike kokkulepete kohta meie liitlaste - Ameerika ja Inglismaaga sõjajärgse maailmakorralduse osas. Konverentsi avamise täpset aega meile ei teatatud: Molotov ütles lihtsalt, et see toimub Krimmis mitte hiljem kui kahe kuu pärast.
Pärast seda nõupidamist määras Beria mind Jalta konverentsi materjalide kontrolli erigrupi ülemaks. Ma pidin regulaarselt informeerima Molotovi ja Stalinit. Beria ise sõitis Jaltasse, kuid konverentsist osa ei võtnud. Viies läbi ettevalmistusi Krimmi kohtumiseks, kogusime andmeid liitlasriikide juhtide kohta, koostades saadu põhjal nende psühholoogilised portreed, et meie delegatsioon teaks, millega neil läbirääkimiste käigus tuleb kokku puutuda. Meil oli teada, et ameeriklastel ja inglastel polnud välja töötatud Ida-Euroopa sõjajärgset tulevikku puudutavat konkreetset poliitikat. Liitlastel ei eksisteerinud ei omavahelist kokkulepet selles küsimuses ega ka spetsiaalset programmi. Kõik, mida nad soovisid, oli - tuua Poolas ja Tšehhoslovakkias tagasi võimule valitsused, mis asusid emigratsioonis Inglismaal. Sõjaväeluure ja meie andmed osutasid sellele, et ameeriklased on valmis minema kompromissile. Seega võis meie positsioonide paindlikkus kindlustada Nõukogude poolele vastuvõetava mõjusfääride jagamise sõjajärgses Euroopas ja Kaug-Idas. Me olime nõus sellega, et Poola emigratsioonivalitsus peab saama uues Poola koalitsioonivalitsuses mitu tähtsat kohta. Rooseveldi ja Churchilli Jaltas esitatud nõudmised tundusid meile äärmiselt naiivsetena: meie seisukohalt pidid Poola sõja-järgse valitsuse koosseisu määrama need struktuurid, millel oli Punaarmee toetus. Jalta konverentsile eelnenud perioodil pidas Punaarmee aktiivset sõjategevust sakslaste vasttjr ning suutis vabastada märkimisväärse osa Poola territooriumist. Meile soodsat pööret
331
poliitilises situatsioonis kõigis Ida-Euroopa maades oli ette arvata üsna raske - eriti seal, kus komparteid mängisid aktiivset osa rahvuslikes päästekomiteedes, endistes de facto ajutistes valitsustes, mis asusid meie mõju ja osaliselt ka kontrolli all.
Meile ei valmistanud raskusi ilmutada paindlikkust demokraatlike valimiste läbiviimisel, kuna emigratsioonivalitsused ei suutnud meie mõjuvõimule midagi vastu panna. Beneš näiteks põgenes Tšehhoslovakkiast Inglismaale ning viis NKVD raha-dega talle vajalikke inimesi riigist välja, asudes samal ajal meie tugeva mõju all. Ludvig Svoboda, kellest sai hiljem Tšehhoslovakkia president, orienteerus alati Nõukogude Liidu huvidele. Tšehhoslovakkia luure juht polkovnik Moravets, hiljem kindral, tegi alates 1935. aastast koostööd Nõukogude luureorganitega, algul sõjaväeluure, pärast NKVD-ga, mis ei lasknud tal toetada nõukogudevastaseid meeleolusid. Ta oli tihedas kontaktis meie Londoni residendi Tšitšajeviga. Noorele Rumeenia kuningale Mihaile kulus ära toetus meie sügavalt konspireeritud gruppidelt, mis olid seotud Rumeenia kompartei juhtkonnaga, et arreteerida kindral Antonescu, purustada liit Hitleriga ning astuda Hitleri-vastasesse koalitsiooni. Situatsioon Bulgaarias kujunes meile äärmiselt soodsaks, arvestades legendaarse Georgi Dimitrovi, endise Kominterni juhi kohalolekut ja suurt mõjujõudu. Jalta konverentsi ajal valmistusime juba Bulgaariast, Rodope mägedest kaevandatud uraanimaagi salajaseks väljaveoks (uraani oli vaja meie aatomiprogrammi jaoks).

II. Harrimani missioon

1945. aastal kohtusin ma Harrimaniga, USA suursaadikuga Nõukogude Liidus. Esimene kohtumine toimus välisministeeriumis: mind tutvustati kui Pavel Matvejevit, Molotovi sekretariaadi töötajat, kes vastutab Jalta konverentsi tehnilise ettevalmistuse eest. Pärast esimest ametlikku kohtumist kutsusin Harrimani lõunale „Aragvisse", restorani, mis oli tuntud oma rafineeritud gruusia köögi poolest. Harriman võttis minu kutse
332

vastu ilmse rahuloluga. Võtsin lõunale tõlgina kaasa vürst Janus Radziwilli, esitledes teda Harrimanile poola patrioodina, kes elab Moskvas emigratsioonis (tol ajal oli ta meie agent, pidades isiklikult sidet Beriaga).

Harriman ja Radziwill kohtusid kui vanad sõbrad. Harrimanil oli keemiatehas, portselanivabrik ja kaks söe- ja tsingikaevandust Poolas. Mis aga veelgi tähtsam, Radziwill ja Harriman haldasid koos söe- ja metallurgiakompleksi, kus oli ligi nelikümmend tuhat töölist. Janus Radziwill oli oma kodumaal olnud küllaltki tuntud poliitiline figuur, senaator ja Seimi välisasjade komisjoni esimees. 1930. aastatel abistas ta Harrimani mõningate Poola ettevõtete aktsiate omandamisel küllaltki julmas konkurentsis prantsuse ja belgia ettevõtjatega.

Ma juba kirjutasin, et me hakkasime 30. aastatel tundma aktiivselt huvi Radziwilli vastu. Pärast seda, kui Punaarmee jõudis 17. septembril 1939. aastal Poola idarajoonidesse, sattus ta meie kätte ja Beria värbas ta niinimetatud mõjutusagendiks. Seejärel organiseerisin tema tagasipöördumise Berliini, kus meie residentuur pidas mõnda aega tema järele valvet ja kandis sellest regulaarselt ette Moskvasse. Tol ajal nähti teda sageli diplomaatilistel vastuvõttudel Göringi seltskonnas, kellega ta varem oli jahil käinud ja sõitnud ka aeg ajalt oma mõisasse Vilniuse lähedal (siis kuulus see territoorium Poolale).

1944.lõpul või 1945. algul teatati mulle: Radziwill on kinni peetud ja Moskvasse toimetatud; Beria käskis kasutada teda sondeerimiskontaktides ameeriklastega Jalta konverentsi eel. Tol ajal olid meie suhted Poolaga pingelised. Kommunismimeelne ajutine komitee Lublinis kuulutas end riigi valitsuseks, vastukaaluks Londonis asuvale Poola emigratsioonivalitsusele. Me kavatsesime Radziwilli aktiivselt kasutada, et rahustada inglise-sõbralikult meelestatud poolakaid. Meile sai teatavaks, et Briti ja Ameerika valitsus asusid koguma andmeid Radziwilli asukoha kohta, sest ta oli nende vaateväljalt kadunud.

Mis puudutas Radziwilli sõjaeelseid sidemeid, siis tavapärane kontroll näitas, et tal olid Harrimaniga ärisuhted. Saanud sellest teada, tegi Beria kohe korralduse viia Radziwill Lubjan-
333
kalt, kus ta oli selleks ajaks jõudnud istuda juba peaaegu kuu, ühte Moskva eeslinna konspiratiivkorterisse kodusesse aresti. Beria otsustas kasutada Radziwilli vahendajana suhete sisseseadmisel Harrimaniga.

Harrimani ja Radziwilliga „Aragvis" lõunatades kavatsesin rääkida meie kannatlikust suhtumisest katoliku-, protestantliku- ja õigeusutegelastesse, isegi neisse, kes tegid sõja-aastatel koostööd Saksa võimudega okupeeritud territooriumidel (mina võtsin isiklikult vastu kreeka-katoliku piiskopi Slipovi, Ukraina uniaadi kiriku vaimuliku; vaatamata sellele, et ta tegi tihedat koostööd hitlerlastega, lubati tal Lvovi tagasi pöörduda, kuid juba pärast Jalta konverentsi ta arreteeriti ja saadeti Hruštšovi käsul GULAG-i). Samuti kavatsesin „Aragvi" lõunalauas arutada vene õigeusu kiriku

preestrite saatust ja kinnitada Harri-manile, et Nõukogude valitsus ei kiusa taga õigeusu vaimulik-konda.
Kui ma sellest rääkisin, märkis Harriman, et hiljutised vene õigeusu patriarhi valimised olid jätnud Ameerika üldsusele küllaltki meeldiva mulje. Rohkem ei õnnestunud arutada ühtki teist minu poolt varem ettevalmistatud küsimust - Harriman tundis, et Radziwill ei ole üldse ametlik tõlk ja asus temaga arutlema võimalike äriperspektiivide üle, mis puudutasid ühisettevõtete loomist Nõukogude Liidus pärast sõda. Harrimani sõnul võis Saksamaa purustamine viia loogiliselt selleni, et Nõukogude-Ameerika majanduslik koostöö muutub reaalsuseks. Me vajame majanduslikku abi, seetõttu laseme käiku Ameerika kapitali, et tõsta jalule sõjast laastatud rahvamajanduse. Harriman arvestas, et Ameerika pool võib lõigata suuri kasumeid, osaledes meie majanduse taastamisel. Ta mainis ühisettevõtete loomist söe- ja metallurgiatööstuses kui majandusliku koostöö vormi. Asjade selliseks pöördeks ei olnud ma valmis.
Ma ütlesin suursaadikule, et me oleme tänulikud meile diplomaatilisi kanaleid pidi edastatud informatsiooni eest Ameerika agentide kontaktidest Gerdeleri ja kindral Becki volitatud isikutega Šveitsis. Ameeriklased teatasid meile avalikult oma plaanidest viia Saksamaa sõjast välja. Mainisin ka seda, et me
334
informeerisime USA Riigidepartemangu oma salajastest kontaktidest soomlastega, et kirjutada alla rahukokkuleppele, milles olid vahendajateks Wallenbergid.
Lõpuks küsisin Harrimanilt, mida ootavad ameeriklased Jalta konverentsilt. Minu eesmärk seisnes selles, et varakult ette valmistada meie positsioon ameeriklasi puudutavates eriti delikaatsetes küsimustes. Näiteks Poola tulevik, sõjajärgsed piirid Euroopas või Jugoslaavia, Kreeka ja Austria saatus. Harriman aga ei olnud selliseks vestluseks valmis. Mõistsin, et tal on vaja instruktsioone, mida tal esialgu polnud. Teda huvitas rohkem see, kui kauaks kavatseb Radziwill jääda Moskvasse. Kinnitasin, et Radziwill võib vabalt sõita Londonisse, kuid eelistab minna otse Poolasse, kui riik sakslastest vabaneb.
Ootamatult tõstatas Harriman küsimuse juudi kapitali kaasamisest meie sõja tõttu laastatud majanduse taastamiseks. Sealhulgas andis ta eriti mõista, et Ameerika äriringkonnad toetavad ideed kasutada juudi kapitali Gomeli oblasti ja Valgevene, juutide kogukonna traditsioonilise paikkonna ülesehitamiseks.
Ma üritasin igati juhtida jutuajamist isiklikele teemadele. Niisiis soovitasin Harrimanil pöörata tähelepanu tema tütre käitumisele, kelle seiklused Moskva noormeestega võivad tuua talle palju kahju: linnas on hulgaliselt igasugust huligaanset elementi, mis pole ka ime, arvestades sõja-aja raskusi. Esitasin oma märkused pehmes, sõbralikus vormis, kriipsutades alla, et muidugi püüab meie valitsus mitte lasta tekkida olukorral, mis võiks kompromiteerida nii Harrimani ennast kui ka tema perekonda. Sealjuures rõhutasin eriti, et Harrimani austatakse väga meie riigi juhtkonna hulgas. Need hoiatused ei olnud ähvardus ega šantaaž. Vastupidi, meie eesmärk oli näidata talle, et mingitest provokatsioonidest tema vastu ei saa juttugi olla. Fakt, et me arutasime temaga mitte ainult diplomaatilisi, vaid ka puht isiklikke küsimusi, kusjuures küllaltki delikaatse iseloomuga, näitas vaid meiepoolse usalduse taset. Kuid Harriman ei rea-geerinud mitte kuidagi minu hoiatavatele repliikidele, ilmutades tunduvalt suuremat hoolitsust viina musta kalamarja varude eest eelseisva Krimmi konverentsi osavõtjate jaoks.
335
Vesteldes Radziwilliga, märkis Harriman, et Jalta peab andma rohelise tule perspektiivsetele ärialgatustele sõjajärgses Ida-Euroopas ja Nõukogude Liidus.

Jutuajamist omalt poolt toetades ütlesin, et Radziwilli salajase Moskvas viibimise mõte seisneb selles, et peletada igasugused kuulujutud, nagu ilmuks Göringi sõber rahuettepanekutega kui Hitleri kuller iga> hetk Šveitsi või Inglismaale. Radziwill mitte ainult et tõlkis sjamas mu sõnu, vaid ka toetas mind omalt poolt, kinnitades oma kavatsust ilmuda Euroopasse alles pärast sõja lõppu. Kuna ma esinesin kohtumisel kui valitsuse kõrgemalseisev ametnik, siis andsin meie juhtkonna nimel Harrimanile edasi ka kingituse -teeserviisi.
Minu jutuajamine Harrimaniga „Aragvis", seejärel hotellis „Sovetskaja" (tol ajal peatusid seal tavaliselt Moskvasse saabunud Lääne delegatsioonid), võeti lindile. Pärast kuulasime lindistust, püüdes leida selles mingeidki täiendavaid jooni, et luua Ameerika delegatsiooni liikmete psühholoogilised portreed Jalta konverentsiks. Need psühholoogilised nüansid olid Stalinile antud juhul vajalikumad kui luureandmed: võimalus sisse seada isiklikud kontaktid Lääne delegatsioonide juhtide Rooseveldi ja Churchilliga oli tema jaoks otsustava tähtsusega. Tõepoolest, isiklikud suhted maailma liidrite vahel mängisid kolossaalset rolli Jalta konverentsi dokumentide arutelul ja vastuvõtmistel.
1945. aasta novembris, kui Stalin oli Krimmis puhkusel, püüdis Harriman edutult temaga kohtuda, et arutada majanduse ja poliitilise koostöö plaane. Mulle räägiti, kuidas ta oli tulnud Molotovi juurde ning püüdnud teda veenda, et ta on meie sõber, kes paljude aastate vältel arutas väsimatult kõige delikaatsemaid küsimusi Nõukogude ametlike isikute ja isiklikult Staliniga. Kuid seekord jäi Molotov osavõtmatuks ja üksnes ametlikuks. See omakorda tähendas, et nüüdsest ei paku Harriman enam meie poolele huvi ning ligipääs kõrgematesse võimukoridoridesse on talle suletud. Harriman lahkus Moskvast 1946. aasta jaanuaris.
336

III. Rooseveldi saadikud ja emissarid

1941. aasta suvel tegi president Rooseveldi nõunik Harry Hopkins meie suursaadikule Washingtonis Umanskile ettepaneku seada sisse konfidentsiaalsed suhted. See, nagu jutustas mulle Tjmanski, oli tehtud presidendi otsesel korraldusel. 1941. aasta detsembris määras Stalin suursaadikuks USA-sse Umanski asemel Litvinovi, ja Hopkins seadis temaga otsekohe sisse lähedased suhted. Sedavõrd lähedased, et Litvinov viibis sageli Hopkinsi kodus. Litvinov ise jutustas mulle, kuidas ükskord, kui presidendi nõunik oli haige, istus ta tema voodi ääres ja nad arutasid jooksvaid küsimusi. Nii Umanski kui Litvinov, kellega ma Moskvas kohtusin, seadsid nende endi sõnul sisse mitteametlikud suhted ka Riigidepartemangu ja Valge Maja tööta-jatega. Meie residendid Zarubin ja hiljem tema välja vahetanud Gorski laiendasid neid kontakte liitlassuhete ajal Ameerikaga Teise maailmasõja aastatel.
Enne iga ametlikku visiiti anti tulevastest läbirääkimistest osavõtjate nimekiri kohustuslikus korras üle NKVD-le (või NKGB-le). Antud juhul sain mina kõigi Jalta konverentsist osavõtvate Ameerika delegatsiooni liikmete nimekirja. See sisaldas iga osavõtja kohta üksikasjalikke tutvustavaid andmeid, kaasa arvatud sidemed meiega ja suhtumine meie maasse. Saadud materjalid, mis olid mõeldud psühholoogilise iseloomustuse koostamiseks, sisaldasid informatsiooni isiksuse omadustest, salajases lisas aga võimalusi nende agentuurseks koostööks Nõukogude luurega.
Üks USA ametiisik, kellega meil olid konfidentsiaalsed suhted, kuulus Ameerika delegatsiooni ametlike liikmete hulka Jalta läbirääkimistel. See oli Hopkinsi usaldusisik Aldger Hiss. Vestluses Umanskiga, seejärel aga Litvinoviga paljastas Hiss Washingtoni plaanid. Peale selle oli ta küllaltki lähedane mõningate „allikatega", kes

tegid koostööd Nõukogude sõjaväeluure ja meie aktiivsete agentidega Ühendriikides. Sõjaväelastega erikanalite kaudu infot vahetades teadsime, et Hissilt saabus teadaanne: ameeriklased on valrrrfs meiega kokku lep-pima Euroopa tuleviku suhtes.
337
Meie nimekirjas oli Hissi nime taga märge, et ta suhtub suure sümpaatiaga Nõukogude Liitu ning pooldab Ameerika ja Nõukogude valitsuse vahelist sõjajärgset koostööd. Kuid polnud sõnagi sellest, et Hiss, Riigidepartemangu töötaja, on meie luure agent.
1993. aasta juunis rääkisin ühe oma endise kolleegiga, kes oli mõnda aega olnud sõjaväeluure resident Londonis ja New Yorgis. Tema sõnul sai Hissist meie infoallikas Washingtonis 30. aastatel. Sellesse gruppi, mille eesotsas oli Venemaalt pärit ökonomist Natan Silvermaster, kuulusid nii meie agendid kui ka need, kes olid mitteametliku informatsiooni allikad, kuid kelle tegevus ei olnud fikseeritud mitte üheski värbamisdoku-mendis, sest mitte keegi neist polnud kirjutanud alla koostöö-kohustusele. Värbamiskohustused meie vastu sümpaatiat tundvate mõjukate inimeste suhtes Läänes ei omanud 30. aastatel erilist tähtsust. 40. aastatel viidi aga juba sisse range kord Nõukogude luurega koostöö dokumentaalsel vormistamisel.
Vene keelde tõlgitud agentuur-raportid kandsime ette Stali-nile ja Molotovile reeglina ilma igasuguste kommentaarideta. Ainsaks lisaks dokumendile võis olla tõend, et antud agent või infoallikas kas väärib või ei vääri usaldust või siis et eriteate andmete usaldusväärsuse eest me ei vastuta. Niipalju kui ma mäletan, kuigi võin ka eksida, figureeris Hiss infoallikana „Marss", kuid tal endal polnud sellest vähimatki aimu. Kui 40. aastate lõpul süüdistati Hissi spionaažis NSV Liidu kasuks, ei esitatud selle kohta mitte mingeid veenvaid tõendeid, ja neid ei saanudki olla. Hiss oli lähedane nende inimestega, kes tegid koostööd Nõukogude sõjaväeluurega, võimalik, et ta oli ka infoallikaks, kuid ta polnud kunagi meie agent selle sõna otseses mõttes. Samal seisukohal on ka üks minu vana tuttav, meie sõjaväeluure veteran. Ta ütles mulle, et Jalta konverentsi eel tõukasid Hissi kontaktidele Nõukogude esindajatega Hop-kins ja USA riigisekretär Hull, tehes seda Rooseveldi ülesandel, kes teadis tema sümpaatiast Nõukogude Liidu vastu. Ameerika võimudele oli tähtis omada Hissi kui vahendajat, kes võis aeg-ajalt edasi anda tähtsat mitteametlikku informatsiooni Nõukogude valitsevatele ringkondadele.
338
Minu sõber, sõjaväeluure eruohvitser meenutab, et Rooseveldi administratsiooni kuulus meile väga tähtis infoallikas. See oli Rooseveldi abi luure alal. Tal olid halvad suhted William Donovani ja Edgar Hooveriga, vastavalt Strateegilise Luurevalitsuse ja FBI juhtidega. Mu sõber kaldub arvama, et goosevelt ja Hopkins omalt poolt ei usaldanud samuti täielikult kuurevalitsust ja FBI-d. Roosevelt lõi neil aastail koguni oma mitteametliku luurevõrgu, mille teeneid ta kasutas delikaatsete missioonide läbiviimiseks. Hiss, samuti nagu Hopkins ja Har-fiman, kuulus sellesse kitsasse usaldusisikute ringi.
Võimalik, et sellega ongi seletatav, miks Truman, kes vahetas välja Rooseveldi, ei kõrvaldanud kohe Hissi. Pehme kohtuotsus ja tema vastu esitatud segased süüdistused ning lõpuks neutraalne hoiak, mille võttis antud küsimuses Ameerika valitsus, näitab, et Hiss teadis liiga palju, mis oleks omakorda võinud mõjutada nii Rooseveldi kui Trumani positsiooni. Mu sõber arvab, et FBI arhiivides on Hissi kohta tunduvalt rohkem materjali, kui kohtule esitati. Väga võimalik, et Trumani ja Hooveri vahel eksisteeris salajane kokkulepe piirduda süüdistuses Hissi vastu vaid valetunnistusega. Tuleb silmas pidada, et 80 protsenti poliitilisi küsimusi puudutavast luureinformatsioonist saabub mitte agentidelt, vaid ametlikest allikatest. Tavaliselt

märgib need allikad ära vastuluure, kuid spionaaži fakti kui sellist, on alati raske tõestada ning see tekitab probleeme. Nõukogude luure seisukoht oli, et kompartei liikmed ei osalenud meie luuretegevuses. Kui aga infoallikas kujutas endast meile liiga suurt tähtsust, siis sellisel inimesel kästi parteist lahkuda, et demonstreerida oma pettumust kommunismis.
Huvitav on jälgida, kuidas muutusid diplomaatilised suhted Ameerika ja Nõukogude esindajate vahel. Sõja-aastatel pidasid Hopkins ja Harriman nii isiklikke, mitteametlikke kui ka diplomaatilisi suhteid Nõukogude juhtkonnaga - ma arvan, et nad tegutsesid Rooseveldi enda korraldusel. Mis puutub aga Stali-nisse, siis tema otsis tuge mitteametlikest suhetest vaid sõja esimesel perioodil, kasutades selleks Umanskit ja Litvinovit.
339
Niipea aga, kui ta seadis Teheranis sisse isiklikud kontaktid Rooseveldiga, langes tal ära vajadus hoida Ameerikas Litvinovit, kogenud diplomaati, kes rääkis vabalt inglise, prantsuse ja saksa keelt. Gromõko määramine suursaadikuks Ameerikasse 1944. aastal andis tunnistust sellest, et on sisse seatud isiklik kontakt Stalini ja Rooseveldi vahel. Tal ei läinud enam vaja tugevaid vahendajaid - selliseid, nagu Litvinov või Umanski.
Hiljem loobus Stalin kõigist, kes toetasid mitteametlikke kontakte Rooseveldi saadikutega. Et Rooseveldi isiklik tõlk oli Nõukogude Venemaa Varssavi suursaadiku Voikovi tapmisest osa võtnud valgekaartliku terroriorganisatsiooni „Ooberi liiga" juhi poeg, saime teada kõigest kaks päeva enne Jalta konverentsi algust. Ma kandsin sellest otsekohe ette Bogdan Kobulo-vile, tema Beriale, kes oli juba Jaltas, ning tolle käsul informeeris Kruglov, kes vastutas ametlikult delegatsiooni kaitse eest ning hoidis regulaarselt kontakti Ameerika ja Inglise eriteenis-tustega, Ameerika kaitseteenistuse ülemat. Tõlk toimetati viivitamatult Jaltast USA laevale, mis seisis ankrus Krimmi rannikul.

IV. Marshalli plaan. Sündmused Bulgaarias ja Tšehhoslovakkias 1946-1948

Esialgu kaalus Nõukogude juhtkond NSV Liidu osavõttu Marshalli plaanist. Mäletan oma kohtumist Molotovi abi Vetroviga enne tema ärasõitu Pariisi koos Molotoviga, et osa võtta läbirääkimistest Euroopa tuleviku üle. See oli 1947. aasta juunis. Vetrov, kes oli mu vana sõber juba Riia päevist 1940. aastal, jutustas, et meie poliitika on üles ehitatud koostööle lääneliitlastega Marshalli plaani realiseerimisel, pidades sellega silmas eelkõige sõjast laastatud tööstuse taastamist Ukrainas, Valgevenes ja Leningradis.
Ootamatult meie poliitiline kurss muutus. Mind kutsuti formatsioonikomiteesse. Molotovi äraolekul komisjoni esimehe kohuseid täitev Võšinski ja tema asetäitja Fedotov teatasid, et
340

oli saabunud tähtis informatsioon agendilt koodnimega „Stewart" (see oli Donald Maclean). Olles Suurbritannia Washingtoni saatkonna esimene sekretär ning täites saatkonna kantseleiülema kohustusi, omas Maclean juurdepääsu tähtsale salajasele kirjavahetusele. Ettekandes väideti: Marshalli plaani eesmärk seisneb Ameerika majanduslikus ülemvõimus Euroopas. Uus rahvusvaheline majandusorganisatsioon, mis loodi Euroopa tööstuse taastamiseks, hakkab tegutsema Ameerika kapitali kont-

r0lli all. Selle informatsiooni allikaks oli ei keegi muu, kui Suurbritannia välisminister Ernest Bevin. See plaan määraski tulevikus erinevused Ida- ja Lääne-Euroopa majanduslikus arengus.
Üldiselt oli D. Macleani informatsioonil Nõukogude juhtkonna välispoliitiliste otsuste tegemisel mõõtmatult suurem tähtsus, kui materjalidel, mis saabusid K. Philbylt. Viimane aga kujutas endast erilist väärtust julgeolekuorganitele nende operatsioonide tarvis. Tema andmed võimaldasid nurja ajada rea Inglise ja Ameerika luure ulatuslikke aktsioone Albaanias ja Lääne-Ukrainas 1951. aastal.
Võšinski tahtis otsekohe sellest teatest ette kanda Stalinile. Kuid enne, kui seda teha, oli tal vaja saada kinnitust informatsiooni saatnud agendi usaldusväärsuse kohta, kusjuures mitte ainult Macleani enda, vaid ka teiste agentide kohta, kes kuulusid Cambridge'i gruppi - Philby, Burgess, Cairncross ja Blunt. Võšinski kartis, et need inimesed on kompromiteeritud sidemete tõttu Orloviga. Kas ei mängi nad nüüd ehk kahekordset mängu?
1939. aastal, pärast seda, kui Orlov põgenes Läände, andsin just mina käsu sidemete taastamiseks Philby ja Macleaniga. Kuna Macleani ettekandes oli säilinud see telegramm minu allkirjaga, esitas Võšinski mulle küsimuse, kas võib usaldada sellist agenti nagu Maclean. Ma vastasin, et kannan vastutust minu poolt allakirjutatud direktiivide eest, kuid Macleani töö kohta on mul andmed vaid kuni 1939. aastani aga alates 1942. aastast pole mul üldse temast mingeid teateid? Sealjuures lisasin: „Iga tähtsat infoallikat peab kohustuslikus korras regulaarselt kontrollima
341
ja uuesti hindama, seega ei saa siin ka Cambridge'i grupp olla erandiks".
Jutuajamise lõpus meenutasin Võšinskile, et Stalin andis isiklikult NKVD-le korralduse mitte otsida Orlovi ega jälitada tema perekonnaliikmeid välismaal.
Pärast minu meeldetuletust näis Võšinski olevat veendunud, et pole alust meie agendi mitteusaldamiseks, tähendab, Stalinile tuleb teatest ette kanda. Kui Macleani informatsioon oligi niiöelda kopitanud, siis Võšinski mõistis, et võib sellest oma käed puhtaks pesta, viidates Stalini käsule jätta Orlov rahule. Peale selle toimus meie jutuajamine Võšinskiga Fedotovi juuresolekul, keda võis kasutada tunnistajana minu vastu, kui Macleani informatsioon peaks osutuma valeks.
Macleani teadetes oli samuti juttu sellest, et Marshalli plaan näeb ette Saksamaa reparatsioonide väljamaksmise lõpetamise. See tegi Nõukogude juhtkonna otsekohe valvsaks, kuna tol ajal olid reparatsioonid sisuliselt ainsaks välisvahendiks sõja tõttu lagunenud rahvamajanduse taastamisel.
Jaltas ja Potsdamis jõudsid pooled kokkuleppele, et Saksamaa hakkab maksma reparatsioone tööstuse sisseseade, tööpin-kide ja masinate, sõiduautode, veoautode ja ehitusmaterjalide näol regulaarselt - viie aasta jooksul. Eriti vajalikud olid need tarned meie keemia- ja masinaehitustööstusele, mis vajasid moderniseerimist. Sealjuures ei kuulunud Nõukogude Liitu saabunud saadetiste kasutamine rahvusvahelise kontrolli alla, mis tähendas, et me võisime neid kasutada nii, nagu pidasime vajalikuks.
Marshalli plaan nägi ette, et kõigi välismajandusabi projektide realiseerimine pidi toimuma rahvusvahelise, praktiliselt aga Ameerika kontrolli all. See plaan võis olla vastuvõetav, kui ta oleks olnud täiendiks reparatsioonide regulaarsele saabumisele Saksamaalt ja Soomest. Kuid Macleanilt saadud teade andis selgelt mõista, et Briti ja Ameerika valitsused soovisid Marshalli plaani abil peatada reparatsioonid Nõukogude Liidule ja Ida-Euroopa maadesse ning osutada rahvusvahelist abi mitte kahepoolsete lepete alusel, vaid rahvusvahelise kontrolli all.
342

Taoline situatsioon oli meile täiesti vastuvõetamatu ning 0leks takistanud omakorda meie kontrolli Ida-Euroopa üle. See aga tähendas, et end juba Rumeenias, Bulgaarias, Poolas, Tšeh-noslovakkias ja Ungaris kinnistanud kommunistlikud parteid oleksid jäänud ilma võimu majanduslikest hoobadest. Tähelepanuväärne on siinjuures see, et pool aastat pärast seda, kui Marshalli plaan oli meie poolt tagasi lükatud, likvideeriti meie aktiivsel osavõtul mitmeparteiline süsteem Ida-Euroopas.
Stalini korraldusel saatis Võšinski Pariisis asuvale Moloto-vile šifreeringu, milles oli võetud lühidalt kokku Macleani teate sisu. Lähtudes saadud informatsioonist, tegi Stalin Molotovile ettepaneku astuda välja Marshalli plaani realiseerimise vastu Ida Euroopas.
Vastutegevus selle plaani suhtes toimus mitmeid teid pidi. Näiteks pidas Võšinski isiklikult läbirääkimisi Rumeenia kuninga Mihaiga tema plaanist loobumise üle, vastutasuks garanteeriti talle elamistingimused Mexicos. Autasustasime teda ka Võidu ordeniga ning Rumeenia valitsus kehtestas talle kõrge eluaegse pensioni.
Aastad 1946-1947 kujunesid Nõukogude Liidule välispoliitikas pingelisteks sündmuste tõttu Poolas. Nõukogude Liidule lähedase Poola juhtkonna trumpässaks sai küsimus uuest piirist ja maa-aladest, mis läksid Saksamaalt üle Poola valdusesse 1946. aastal Potsdamis NSV Liidu, Inglismaa ja USA ühise otsuse põhjal. Valimiskampaania käigus osutasime kõige tõsisemat organisatsioonilist ja tehnilist toetust Bierutile. Poolasse sõitis mitmel korral ka Riikliku Julgeoleku ministri asetäitja Seliva-novski suure grupi meie operatiivtehnilise teenistuse töötajatega eesotsas operatiivtehnika osakonna ülema Palkiniga.
Luure- ja diversiooniteenistuse liini mööda saadeti Poolasse °Peratiivgrupp eesotsas Nõukogude Liidu kangelase polkovnik ^irkovskiga. Sellest sai oluline tugi Poola julgeolekuteenistusele võitluses Krajowa armee partisaniformeeringute jäänustega, Samuti organiseerisid nad Inglise ja Ameerika luure vastaseid desinformatsioonioperatsioone, mis kestsid kuni 1952. aastani. Selle käigus õnnestus, halvates efektiivselt Poola emigrantlike
343
ringkondade agentuuride tegevust, kinni võtta ja ümber värvata Inglise ja Ameerika luure kullereid.
Unikaalne situatsioon kujunes välja Bulgaarias. Sõja ajal tuli mul sageli kohtuda Georgi Dimitroviga, kes juhtis Kominterni enne seda, kui see 1943. aastal laiali saadeti. Aasta oli ta ÜK(b)P KK rahvusvahelise osakonna juhataja. Kui Dimitrov 1944. aastal Bulgaariasse tagasi pöördus, lubas ta tsaarinnal koos poja, troonipärijaga, riigist lahkuda, võttes kaasa kõik perekonna väärtasjad. Teades, millist hädaohtu võivad endast kujutada monarhistlikud ringkonnad emigratsioonis, otsustas Dimitrov hävitada kogu riigisisese poliitilise opositsiooni: Bulgaaria endise parlamendi ja tsaarivalitsuse võtmefiguurid langesid repressioonide ohvriks ja likvideeriti. Aktsiooni tulemusena sai Dimitrovist ainus kommunistlik riigijuht Ida-Euroopas, kel puudus emigratsiooni hulgas organiseeritud opositsioon, mis pretendeeriks reaalselt võimule. Dimitrovi järeltulijad kasutasid selle olukorra vilju veel rohkem kui kolmkümmend aastat hiljemgi. Kindral Ivan Vinarov, üks Bulgaaria luure juhtidest, kes töötas sõja-aastatel minu alluvuses 4. Valitsuses, rääkis hiljem, kui me temaga 70. aastatel Moskvas kohtusime: „Me kasutasime teie kogemust ja hävitasime dissidente enne veel, kui neil õnnestus põgeneda Läände."
Sellegipoolest kujunes olukord Bulgaarias kohati erakordselt pingeliseks. 1947. aastal, poliitilise kriisi teravnemise kriitilistel päevadel saatsime Dimitrovi käsutusse suure grupi meie teenistuse töötajaid eesotsas polkovnik Studnikoviga. Meie inimeste ülesanne seisnes igakülgse kaasabi osutamises Bulgaaria julgeolekuteenistusele

Dimitrovi poliitiliste vastaste neutraliseerimisel ja vajaduse korral ka kõrvaldamisel. Meie ja Bulgaaria eriteenistuste tegevuse koordineerimist pidi otseselt juhtima bulgaaria juhtkonna liige Tšervenkov, kes oli pealegi ka Dimitrovi sugulane.
Tšehhoslovakkias oli olukord teine. Meie resident Prahas Boriss Rõbkin lõi 1947. aasta lõpuks illegaalse residentuuri, mlS tegutses metall-ehistoodete ekspordi-impordi kompanii katte all, kasutades seda baasina võimalike diversioonioperatsioonide
344
läbiviimiseks Lääne-Euroopas ja Lähis-Idas. Tšehhi metall-ehistooted on tuntud kogu maailmas ja see kergendas Rõbkini ülesannet luua tütarettevõtteid ehk Jaotajaid" Lääne-Euroopa ja Lähis-Ida tähtsamates pealinnades. Rõbkini ülesannete hulka kuulus ka kurdide liikumise ärakasutamine Iraani šahhi ja Iraagi valitsejate vastu, kuningas Feisal II ja peaminister Nuri Saidi vastu. 1947. aasta lõpul hukkus Rõbkin autoõnnetuses Prahas, kuid selleks ajaks oli tema organisatsioon asunud juba aktiivselt tegutsema.
1948. aastal, vahetult enne võimu üleminekut Edvard Benešilt Klement Gottwaldile, kutsus Molotov mind oma Kremli kabinetti ja käskis sõita Prahasse, organiseerida seal salajane kohtumine Benešiga ning teha talle ettepanek lahkuda väärikalt oma ametist, andes võimu üle Tšehhoslovakkia kompartei liidrile Gottwaldile. Et meenutada Benešile tema tihedaid mitteametlikke sidemeid Kremliga, pidin esitama talle 10 000-dollarilise kviitungi, millele oli alla kirjutanud tema sekretär 1938. aastal, kui seda raha oli läinud vaja Benešile ja tema inimestele Suurbritanniasse elama asumiseks. Vastasel juhul oli mulle antud korraldus öelda talle, et me leiame võimaluse, kuidas organiseerida kuulujutte tema riigist põgenemise asjaolude ning selleks talle osutatud abi ning Tšehhi ja Nõukogude luure vahelise salajase koostöökokkuleppe kohta, mis kirjutati alla 1935. aastal Moskvas. Samuti saadakse teada salajasest kokkuleppest Karpaatia Ukraina meile üleandmise kohta ning Beneši enda osavõtust poliitilise riigipöörde ettevalmistamisel 1938. aastal ja atentaadist Jugoslaavia peaministrile.
Molotov rõhutas, et mina pole volitatud pidama mingeid läbirääkimisi Tšehhi poliitika küsimustes: minu ülesanne seisnes vaid selles, et anda edasi meie tingimused, jättes Benešile õiguse otsustada, kuidas ta neid täidab. Molotov kordas oma mstruktsioone väga täpselt, silmitsedes mind teraselt läbi näpits-prillide. Ma vastasin, et pean sellist delikaatset ülesannet palju sobilikumaks inimesele, kes tunneb Benešit isiklikult ja on temaga otseselt seotud endise töö kaudu. Selline inimene oli Zubov, meie resident Prahas sõjaeelsetel aastatel, kelle Stalin
345
ja Molotov omal ajal vanglasse panid selle eest, et ta 1938. aastal teatas Beneši põhjendamatust plaanist toetuda kahtlastele inimestele Belgradis, veel enam - keeldus andmast neile raha. Molotov ütles, et mina isiklikult täidaksin antud ülesande, kaasates selleks vajalikke inimesi, aga kuidas - see on juba minu teha. Oli selge, et ta ei tahtnud võtta endale vastutust teadmise eest, milliste meetoditega ma tegutsema hakkan: teda huvitas üksnes tulemus. Ma pidin lahkuma Prahast kaksteist tundi pärast jutuajamist Benešiga, ootamata ära tema vastust.
Koos Zuboviga (1946. aasta septembrist oli Zubov pensionil; pärast süstemaatilisi peksmisi vanglas, mida teostas uurija Rodos, jäi ta praktiliselt invaliidiks: lonkas märgatavalt ja käis kepile toetudes) sõitsime 1948. aasta jaanuaris rongiga Prahasse, kuid me ei peatunud saatkonnas, vaid tagasihoidlikus hotellis, kus esitlesime end Nõukogude kaubandusmissiooni esindajatena. Meie eriülesannetega brigaad - 400 erariides inimest - asus juba Prahas. See grupp oli salaja kohale saadetud, et vajadusel kaitsta Gottwaldi.

Nõukogude ametlikud esindajad osutasid niigi Benešile tugevat survet, aga nüüd pidime meie lisama veel oma panuse. Veetsime Zuboviga Prahas terve nädala. Selle ajajooksul õnnestus Zubovil, kes oli enne sõda kohtunud Benešiga meie suursaadiku, Aleksandrovski juuresolekul, kasutada kogu oma oskust ja endisi sidemeid ning kohtuda Benešiga veerand tunni jooksul tema residentsis, mis asus otse Praha südalinnas. Ta andis meie läkituse mõtte edasi presidendile, öeldes, et riigis toimuvad kardinaalsed muudatused, sõltumata sellest, kas praegune juhtkond jääb eksisteerima või mitte. Kuid tema arvates oli Beneš ainus, kes võis kindlustada võimu sujuva ja veretu ülemineku.
Vastavalt instruktsioonidele ütles Zubov Benešile, et ta ei oota vastust, vaid annab talle edasi kõigest mitteametliku läkituse. Zubovi sõnul tundus Beneš olevat murtud ja haige inimene, kes püüab teha kõik mis võimalik, et vältida vägivalla-puhanguid ja korralagedusi Tšehhoslovakkias.
Täitnud oma missiooni, istusime Praha-Moskva rongi. Kui
346
rong ületas piiri, saatsin käsukohaselt, partei kohaliku oblastikomitee sidekanaleid kasutades, šifreeritud teksti Molotovile ja koopia Abakumovile, tolleaegsele julgeolekuministrile: „Lev sai audientsi, ta andis läkituse edasi" („Lev" oli Zubovi koodnimi). Kuu aja pärast loovutas Beneš rahumeelsel teel valitsusohjad Gottwaldile.

V. Luure- ja julgeolekuorganite reorganiseerimine 1946-1947

Sõja lõpul tugevnes minu ametialane seisund veelgi: 4. Valitsus, mida ma juhtisin, andis üldtunnustatud panuse võidu saavutamiseks. Kahekümne kaheksa tšekisti hulgas, kes said kõrgema autasu - Nõukogude Liidu kangelase nimetuse, oli kakskümmend kolm minu valitsuse töötajat ja ohvitseri. 1945. aasta detsembris sain ma haruldase au osaliseks esineda ametliku ettekandega NKGB-NKVD töötajate igaaastasel koosolekul, mis oli pühendatud Tšekaa asutamise järjekordsele aastapäevale. Peagi valiti mind Riikliku Julgeoleku ministeeriumi (MGB) parteikomitee liikmeks: 1946. aasta kevadel hakkas Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (NKGB) kandma ministeeriumi nimetust.
Juba 1945. aasta juulis, kohe pärast sõja lõppu ja vahetult enne Potsdami konverentsi, kirjutas Stalin alla valitsuse määrusele kehtestada julgeolekuorganite ja siseasjade juhtivale koosseisule ja ohvitseridele sõjaväelised auastmed, mis oleksid analoogilised Punaarmees kasutusel olevatega (vanem-major - polkovnik, julgeoleku komissar - kindralmajor; 3. järgu julgeoleku komissar - kindralleitnant, 2. järgu komissar - kindralpolkovnik, 1. järgu komissar - armeekindral; kindralkomissar - marssal). Beria sai marssaliks 1945. aasta juulis. Fitinile ja minule omistati valitsuse sama määruse alusel kindralleitnandi, Aitingonile aga kindralmajori auaste. Niisiis mainiti minu ja Aitingoni nime esmakordselt meie pressi lehekülgedel NKVD juhtivate töötajate hulgas, kellele anti kindrali auaste.
Vahepeal võttis aga külm sõda äärmiselt terava iseloomu, tnis viis omakorda 1947. aastal tähtsate reorganiseerimisteni
347
meie luureorganites. Sõda näitas, et poliitiline ja sõjaline luure ei tulnud mitte alati kvaliteetselt toime nende kanaleid pidi saabunud informatsiooni hindamise ja analüüsimisega. Molotov, kes enne Jalta konverentsi oli mitu korda eesistujaks luureülemate nõupidamistel, tegi ettepaneku koondada nad ühte organisatsiooni. Stalin

nõustus sellega - nii loodigi Informatsioonikomitee, kuhu kuulusid MGB 1. Valitsus ja Kaitseministeeriumi Luure Peavalitsus (GRU). Mis puutub aga Julgeoleku-ministeeriumisse, siis otsustati säilitada selle koosseisus ka luure ja diversiooni eriteenistus, et kasutada seda võimaliku sõja puhul või lokaalsete sõjaliste konfliktide puhkemisel Lähis-Idas, Euroopas, Balkanil või Kaug-Idas. Analoogiline eriüksus oli alles jäetud ka Kaitseministeeriumile.

Heites pilgu tagasi minevikku, näen, et täiesti mõistlikku ideed - luua üks ja ühine analüüsikeskus luureinformatsiooni läbitöötamiseks, ei realiseeritud praktikas nii, nagu seda oleks pidanud tegema. Luureoperatsioonide operatiivset juhtimist poleks pidanud andma võõrastesse kätesse. Mis aga puutub uude Informatsioonikomiteesse, siis selle ülesandeks oleks pidanud jätma ainuüksi luurematerjalide analüüsi.

Julgeolekuorganite ja relvajõudude kindralstaabi välisluure teenistuse operatsioonide efektiivsus ja läbimõeldus sõltus märkimisväärsel määral nende teenistuste vastastikkusest koostööst. MGB luureteenistus tegi koostööd vastuluurega, aga GRU kontakteerus kindralstaabi vastavate osakondadega. Ei GRU ega MGB, mis paistsid silma kõrge professionaalsuse poolest sõjalise ja poliitilise iseloomuga ülesannete täitmisel, ei määranud ise oma tegevuse prioriteete ja eesmärke selles, mis puudutas meie eriteenistuste sissetungi ja agentide juurutamist vastase objektidele. Vastavalt uuele süsteemile saabusid kõik järelpärimised kõrgemast sõjaväejuhtkonnast või Riikliku Julgeoleku ministeeriumist kaasabi ja koostöö kohta eelkõige Stalinile, seejärel aga Molotovile kui Informatsioonikomitee ülemale. See suurendas loomulikult bürokraatlikku asjaajamist ja vältimatuid kooskõlastamisi, raskendades sel moel kogu otsuste vastuvõtmise protsessi.

348

NKVD-NKGB endine luure valitsus, mis oli peamine instrument riigi julgeoleku huvide kindlustamisel välismaal, muutus sisuliselt Välisministeeriumi ripatsiks. Selle peamine tegevus 0li diplomaatia, mitte luure. Nagu Informatsioonikomitee, nii allus ka ministeerium Molotovi kontrollile. Selle tulemusena hakkasid need operatsioonid, mida varem teostas edukalt NKVD-NKGB, nagu tungimine emigrantlikesse organisatsioonidesse, meie agentide juurutamine Briti ja Ameerika eriteenistustesse ja koostöö vastuluureorganitega natsionalistlike jõudude mahasurumisel Baltimaades ja Lääne-Ukrainas, kaotama ilmselgelt oma tähendust. Informatsioonikomitee oli asutatud üheaegselt koos CIA-ga Ühendriikides. See oli katse - kusjuures sügavalt ekslik! - analoogilisel moel reageerida toimuvatele muudatustele Ameerikas.

Isegi nüüd, pärast Nõukogude Liidu lagunemist, olen ikka veel veendunud: Venemaa eriteenistuste efektiivne funktsioneerimine sõltub nende tihedast koostööst julgeolekuorganitega. Meil ei ole tugevat ja iseseisvat operatiivbaasi tööks, ütleme maksupolitseiga, tolliteenistusega jmt. Läänes on neil teenistustel tõsised kontrollallikad ühiskonna tähtsate elusfääride üle. Venemaal neid aga alles luuakse. Samal ajal peab luurematerjalide analüüsi ja hinnanguga tegelev organ tegutsema iseseisvalt ja teenima otseselt riigi juhtkonda, mitte aga alluma bürokraatidele, mõjukatele poliitikutele või eriteenistuste juhtidele.

Hädavajadust sellise aparaadi järele on eriti teravalt tunda praegu, just sel põhjusel, et presidendi lauale, nagu mulle räägitakse, satub sageli vastuoluline informatsioon, millega varustavad riigi juhtkonda praktiliselt üksteisega konkureerivad eriteenistused: Sõjaväeluure, Föderaalne Julgeolekuteenistus ja teised ametkonnad.

Sellisele järeldusele ei tuldud kohe, vaid järk-järgult aastaks 1951. täpsemalt 1952, kui Stalin andis korralduse, et kogu ope-ratiivluure töö tuleb uuesti koondada Kaitseministeeriumi Uuri-^isvalitsuse ja uue Riikliku Julgeolekuministeeriumi 1. Pea-

valitsuse (välisluure) kätte. Informatsiaonikomiteest sai sõja-väelise ja poliitilise luure materjalidega tegelev analüüsikeskus.
Seal hakkasid tööle Burgess ja Maclean pärast seda, kui neil õnnestus põgeneda Nõukogude Liitu.
Võimalik, et neil põhjustel lõi Hruštšov 1960. aastatel NLKP KK juurde Rahvusvahefase Informatsiooniosakonna välismajanduslike ja -poliitiliste küsimustega seotud materjalide analüüsiks ja läbitöötlemiseks. Pärast 1991. aasta augustisündmusi tegid Gorbatšov ja Jeltsin sama vea: selle asemel, et luua eri-teenistuste ühiskondlik-demokraatliku ja parlamentaarse kontrollimise mehhanism, ühendasid nad analüüsi- ja operatiivtöö ning lõid välisluureteenistuse, mis oma piiri taguses tegevuses ei saa jätta toetumata vastuluure materjalidele. Efektiivse koordi-neerimise puudumine sisejulgeolekuorganite, maksupolitsei ja tolliteenistuse tegevuse vahel jääb haavatavaks kohaks nende töös.
Eelpoolmainitud Informatsioonikomiteed juhtis algul Molotov, siis kolm kuud Võšinski, pärast teda aga Zorin, kellest sai hiljem meie esindaja Ühinenud Rahvaste Organisatsioonis. Mul tuli viibida mitmel Võšinski juhitaval nõupidamisel: kuni vii-mase päevani, mil ta asus komitee esimehe kohal, jätkus tal oskust mitte ühelegi vähegi tähtsale dokumendile oma käega alla kirjutada, veeretades kogu vastutuse oma asetäitjatele. Sealjuures kordas ta väsimatult: „Sedavõrd tähtsas küsimuses olen ma täiesti ebakompetentne."
Tema sõnul oli ta kahel korral rääkinud seltsimees Stalinile oma ebakompetentsusest luuretegevuse küsimustes. Iga kord, olles Stalini juures, võttis Võšinski kaasa ka oma asetäitja. Ta soovis täiesti ilmselgelt, et keegi jagaks koos temaga vastutust otsuste tegemisel: see andis talle võimaluse ebaõnne korral veeretada süü kellegi teise kaela. Muide, Võšinski oli tunduvalt kompetentsem, kui ta seda välja näitas. Kord tunnistas ta mitteametlikus õhkkonnas, et luure kui töö on reeglina seotud ebameeldivuste, mitte edukusega. Tal oli õigus: meie töös ei saa tõesti loota ainult edule - risk jääb alati küllaltki suureks. Lõppude lõpuks õnnestus tal veenda Stalinit, et teda tuleb sellest töökoormast vabastada. Võšinski palve rahuldati ning Informatsioonikomitee esimeheks määrati Zorin.
350
Veel enne neid muudatusi, 1946. aasta juunis võeti minu üllatuseks Riikliku Julgeoleku ministri kohalt maha Merkulov. Tehti uduseid vihjeid, et eriteenistused poleks nagu oma ülesannetega toime tulnud, tehes vigu 1. mai traditsiooniliste pidus-tuste läbiviimisel. Jutt oli maipidustuste ajal toimunud ummikutest pealinna tänavatel. Varsti sai mulle täiesti selgeks, et see oli lihtsalt ettekääne Merkulovi vallandamiseks. Pärast sõja lõppu tõusis esiplaanile relvajõudude reorganiseerimise küsimus. Kohe selle järel tegi Stalin Poliitbüroole ettepaneku läbi vaadata julgeolekuorganite tegevus ja seada nende ette uued ülesanded. Hiljem jutustasid mulle Mamulov ja Ljudvigov, et Merkulovilt nõuti Riikliku Julgeolekuministeeriumi reorganiseerimise plaani, mis tuli esitada Poliitbüroole. Nende sõnul (mõlemad juhtisid, nagu ma mäletan, Beria sek-retariaati) oli Beria sööstnud Merkulovile kallale viimase võimetuse pärast määrata vastuluure töösuundi sõjajärgseks ajaks. Temaga ühines ka Stalin, süüdistades Merkulovit täielikus ebakompetentsuses.
Nõupidamisel, kus viibisid ka Merkulovi asetäitjad, pidid tulema arutlusele Riikliku Julgeolekuministeeriumi uued ülesanded. Sõjaväe Vastuluure (SMERŠ), mis asus sõja-aastatel Kaitse rahvakomissariaadi alluvuses ja mida juhtis Abakumov ning kontrollis Stalin, läks tagasi Riikliku Julgeolekuministeeriumi koosseisu, kuna Stalin ei juhtinud enam Kaitse rahvako-missariaati. Kaitseministriks määrati Bulganin,

läbinisti tsiviil-isik, kellel polnud isegi sõjaväelist haridust - talle anti kiiresti marssali auaste, millele järgnes tema ametissemääramine.
Tookord, nõupidamisel toimus huvitav stseen. Stalin küsis, miks sõjaväe vastuluure ülem ei või olla üheaegselt julgeoleku ministri asetäitja. Merkulov nõustus temaga kohe, et Abakumov määrataks ministri esimeseks asetäitjaks. Siinjuures märgis Stalin sarkastiliselt, et Merkulov käitub Poliitbürool kahelisena ning otstarbekas on ta Riikliku Julgeoleku ministri kohal välja vahetada. Võib arvata, et Merkulov tegi vea, nõustudes nii kergelt Stalini ettepanekuga, kuid tegelikult otsis Stalin vaid sobivat ettekäänet, et teda ametist tagandada. Stalinil
351
oli juba kandidaat valmis vaadatud - Ogoltsov, aus inimene, kuid provintsliku mõttelaadiga, kes polnud kunagi töötanud Keskuses; kõigest pool aastat tagasi oli ta Kuibõševi Julgeolekuvalit-susest Moskvasse üfe toodud. Ogoltsov palus Stalinit mitte määrata teda sellele ametikohale. Nagu aus kommunist, teatas ta Poliitbürool: ma ei sobi üldse nii kõrgele ametipostile, kuna mul ei jätku sedavõrd vastutusrikka töö jaoks vajalikke teadmisi ja kogemusi. Stalin tegi otsekohe ettepaneku määrata ministriks Abakumov. Beria ja Molotov vaikisid, seevastu Poliitbüroo liige Ždanov toetas tuliselt seda ideed.
Nädala pärast kutsuti mind ja Aitingoni Abakumovi juurde. „Peaaegu kaks aastat tagasi," alustas ta, „võtsin ma vastu otsuse mitte kunagi teiega koos töötada. Kui ma aga tegin seltsimees Stalinile ettepaneku teid teie kohustustest vabastada, siis tema ütles, et teie peate jääma tööle oma endistele ametikohtadele. Nii et," tegi minister kokkuvõtte, „peame üksteisega harjuma."
Esialgu tundsime Aitingoniga kergendust - võitsime ta siirusega enda poole. Hilisemad sündmused aga näitasid, et meil ei tasunud liialt loota tema heasüdamlikkusele. Mõne päeva pärast kutsuti meid NLKP KK Erikomisjoni istungile, mille eesistujaks oli julgeolekuorganite uus kuraator, KK sekretär A. Kuznetsov.
Komisjon käsitles „kuritahtlikke vigu" ja ametialase lohakuse juhtumeid, mis olid läbi lastud Riikliku Julgeolekuministeeriumi endise juhtkonna poolt. See oli juba tavaline praktika: iga kord, kui ministeeriumides (kaitse-, julgeoleku- või välis-ministeeriumis) toimus juhtkonna vahetus, määras Keskkomitee komisjoni endise juhtkonna tegevuse läbivaatamiseks ning asjade üleandmiseks.
Nende küsimuste hulgas, mida Kuznetsovi komisjon uuris, oli ka selline: Trotski pooldajate jälitamise peatamine Merkulovi poolt aastatel 1941-1945. Ootamatult tulid päevavalgele minu ja Aitingoni kahtlased sidemed tuntud „rahvavaenlas-tega" - OGPU-NKVD luure juhtidega 30. aastatel. Abakumov süüdistas mind ja Aitingoni sõna otseses mõttes „kuritegelikes mahhinatsioonides": me olime 1941. aastal oma „sõpru" vanglast
352
välja toimetanud ja aidanud neil vältida teenitud karistust. Öeldu tekitas minus sügavat nördimust: siin oli tegu ilmse laiaga meie üritusele ustavate inimeste, sõjakangelaste aadressil. Raevununa katkestasin teda järsult.
„Ma ei luba tallata saabastega nende kangelaste mälestusel, kes hukkusid sõjas, ilmutades mehisust ja ustavust oma kodumaale võitluses fašismi vastu. Keskkomitee esindaja juuresolekul tõestan, et nende tšekistide kohtuasjad olid fabritseeritud Ježovi kuritegeliku tegevuse tulemusena," teatasin tormakalt.
Kuznetsov (ta tundis mind isiklikult - me olime kohtunud naabersuvilas, Jemeljan Jaroslavski leske külastades) kiirustas mind katkestades teatama, et küsimus on ammendatud. Sellega arutelu lõppes ja ma lahkusin.

Pöördunud tagasi oma kabinetti, kutsusin otsekohe välja Serebrjanski, Zubovi, Prokopjuki, Medvedjevi ja teised töötajad, kes olid arreteeritud või vallandatud 1930. aastatel ning tegin neile ettepaneku minna viivitamatult erru. Eriti haavatavas olukorras olid Zubov ja Serebrjanski, kelle kohtuasjaga tegeles omal ajal Abakumov.
1946. aasta juulis - esmakordselt kaheksa aasta jooksul -võtsin puhkuse ning asusin koos naise ja lastega teele Riia lähedale Maiorisse, Baltimaade kuurorti. Algul elasime sõjaväe sanatooriumis, kuid tuntud Läti kirjanik Vilis Läcis, endine Läti siseasjade rahvakomissar, seejärel Ministrite Nõukogu esimees, kutsus meid oma residentsi. Kui ma pärast puhkust tagasi Moskvasse jõudsin, teatas Riikliku Julgeolekuministeeriumi sekretariaadi ülem Tšernov, et 4. Valitsus, mida ma juhtisin, on ümber formeeritud. Kuna meie üksust enam ei eksisteerinud, Sain ministrilt korralduse esitada talle oma ettepanekud isikkoosseisu edasise kasutamise kohta. Mul ei olnud praktiliselt mingisugust manööverdamisvõimalust: ühest küljest - Molotov, kes kavatses luua Informatsioonikomisjoni, teisest - Abakumov, Julgeolekuminister.
Ma olin ikka veel aatomiprobleemiga tegeleva valitsuse Erikomitee luurebüroo ülem. Ogoltsovilt sain teada: Abakumovit ärritas see, et ma olin siiani sellel ametipostil ning mul oli
353
otsene juurdepääs Kremlisse. Sinna ei saanud ta midagi parata kuna aatomiprobleem ei kuulunud tema kompetentsi.
Oli ette nähtud, et uus Informatsioonikomitee peab endas ühendama sõjaväelis^ja poliitilise luure, mis ei saanud jätta puutumata aatomiprobleemiga tegeleva Erikomitee luurebüroo tööd, mis tegeles GRU ja MGB tegevuse koordineerimisega tuumarelvaga seotud luureandmete kogumisel. Millega pidi siis antud üksus hakkama nüüd tegelema? 1946. aasta lõpul vajas see küsimus kategoorilist lahendust, aga minul ei õnnestunud kuidagi kokkuleppele jõuda Beriaga, kes oli tol ajal valitsusjuhi asetäitja ja Poliitbüroo liige. Lõpuks helistasin talle ja küsisin, milline staatus peab seoses Informatsioonikomitee loomisega jääma valitsuse Erikomitee luurebüroole ja kellele see peab alluma, arvestades, et ta tegeleb „probleemiga number üks".
Beria vastus ajas mind segadusse. „Teil on oma minister selliste küsimuste lahendamiseks," käratas ta järsult ja viskas toru ära.
Mõistsin, et seni, kuni minu minister on Abakumov, ei toeta tema mind iialgi. Seetõttu tegingi kohe ettepaneku, et 2. büroo funktsioonid antaks edasi Informatsioonikomiteele. Arvestades aatomiprob-leemi tähtsust, pidi nende küsimustega tegelema teaduslik-teh-nilise luure iseseisev osakond, mille ülemaks soovitasin Vassi-levskit. Fedotov, kes algul vahetas välja Fitini MGB luureülema ametikohal, pärast sai aga Molotovi asetäitjaks Informatsiooni-komitees, nõustus. Kuid Vassilevski sai selles ametis töötada vaid mõned kuud. Ta kõrvaldati Informatsioonikomi teest riigis alanud antisemiitliku kampaania ajal, mis võimaldas tal, tõsi küll, minna 1948. aastal väljateenitud pensionile polkovniku auastmes.
354

VI. Eriüksuse loomine rahuajal

Minu ametipositsioon määrati kindlaks alles 1946. aasta sügisel, kui KK ja valitsuse otsusega loodi NSVL Riikliku Julgeoleku ministeeriumi juurde luure ja diversiooni eriteenistus (alates 1950. aastast nimetati seda - MGB Büroo nr. 1, piiri-tagune diversioonitöö) ning mind määrati selle ülemaks, Aitin-gon aga minu asetäitjaks.
1950. aastal oli kahe kuu jooksul lisaks Aitingonile minu asetäitjaks ka Korotkpv.
1951. aasta oktoobrist kuni 1953. aasta märtsini täitis minu asetäitja kohustusi büroos

üks tuntumaid partisanikomandöre sõja-aastatel, Nõukogude Liidu kangelane Prudnikov, tol ajal polkovnik. Minu ülesanne seisnes selles, et organiseerida iseseisev teenistus, mida võiks sõja korral kõige lühema ajaga ümber formeerida lahingutegevuseks. Juttu oli ka tegevusest juhul, kui peaks tekkima Nõukogude Liidu siseseid pingekoldeid, mis võiksid üle kasvada relvastatud konfliktideks seoses banditismi vohamisega Baltikumis ja Lääne-Ukrainas.
Seoses sellega ei saa jätta peatumata seni vähe teada lõikudel meie luure pingelises töös 1940. aastate lõpul. Stalini eri-käsul tehti minu asetäitjale Aitingonile ülesandeks viia läbi operatsioonid abi osutamiseks Hiina kompartei julgeolekuorganeile uiguuri separatistide liikumise mahasurumisel niinimetatud Ida-Turkestanis, rohkem tuntud Hiina Rahvavabariigi Sin Tsjani rajoonina.
Punaarmee ja meie eriteenistused kasutasid juba 1937. aastal Sin Tsjani kui Hiina piirivalveterritooriumi, et osutada olulist abi Hiina armee relvastatud võitlusele. 1940-1944 teravnes olukord selles rajoonis järsult, arvestades Jaapani agentuuri pro-votseeritud uiguuride ja kasahhide tegevust Osman Batõri juhtimise all Nõukogude ja Hiina vägede vastu. Jaapanlaste abiga avastatud ülestõusnud viisid läbi rea diversiooniakte Nõukogude lennundusettevõtete vastu, mis asusid tol ajal Sin Tsjanis. 1944. aastal astus Mao Zedongi vastu tuntud uiguuride tegelane Ali-han Tere, kes kuulutas välja Ida-Turkestani sõltumatuse
355
Jiang Jeshi vaikival nõusolekul. Viimane oli huvitatud hiina kommunistide tagala destabiliseerimisest.
Aitingon ja meie partisaniliikumise kuulus komandör, Nõukogude Liidu kangelane Prokopjuk organiseerisid tõhusa vastu löögi Jiang Jeshi eri teenistustele. Uiguuri natsionalistid said kokkupõrgetes aastatel 1946-1949 täielikult lüüa.
Erilist tähelepanu väärib siiski asjaolu, et Aitingon koordineeris tegevust NSVL Ministrite Nõukogu ja ÜK(b)P KK esimehele alluva niinimetatud eriteenistuse töötajatega. Ülesanne oli niivõrd salajane, et mind kui Aitingoni otsest ülemust informeeriti sellest vaid üldjoontes, pidades silmas tema pikaajalisi komandeeringuid Sin Tsjani. Hiljem, oma avaldustes Aitingoni rehabiliteerimise kohta, mainisin Hruštšovile seda Ministrite Nõukogult saadud ülesannet. Vanglas jutustas Aitingon, et tegevuse koordineerimiseks tema juurde suunatud Sta-lini abil, nimega Vassiljev, oli agentuurseid sidemeid Hiina kompartei salajaste liikmete hulgas.
Selle iseseisva, aastatel 1930-1950 riigi juhtkonna juures eksisteerinud luureüksuse operatsioon jääb omamoodi „valgeks laiguks" meie ajaloos. Kuid üksikud faktid ja viited reas dokumentides teiste luureorganite olemasolule, peale NKVD-NKGB Sõjaväeluure, kinnitavad selle eksisteerimist.
Ma säilitasin oma positsiooni iseseisva üksuse ülemana Riikliku Julgeolekuministeeriumi süsteemis. Abakumov ilmutas küllaldaselt taktitunnet, et mitte jätta mind ilma neist privileegidest, mis olid mulle ette nähtud sõja-aastatel: mulle säilitati riigi suvila, mind kanti edasi nende inimeste nimekirja, kes said riigipalga kõrval ka igakuise rahalise hüvituse, samuti oli mul õigus eriteenindamisele ja -toidule Kremli sööklas. Minu olukord muutus vaid ühes suhtes: mind ei kutsutud enam regulaarsetele valitsuseülemate nõupidamistele ministri eesistumisel nagu see oli olnud sõja ajal. Huvitav, et kolleegiumi MGB-s Stalini ajal ei loodudki.
Abakumoviga me praktiliselt ei suhelnud, kuni ühel ilusal päeval kuulsin ootamatult telefonis nagu tavaliselt Abakumovi nõudlikku ja enesekindlat häält:
356
„Minuni jõudsid kuuldused, et teie pojad kavandavad atentaati seltsimees Stalinile."
„Mida te silmas peate?"

„Seda, mida ütlesin," vastas Abakumov.
„Kas te teate, kui vanad nad on?" küsisin mina.
„Mis tähtsust sellel on," vastas minister.
„Seltsimees minister, ma ei tea, kes teile sellest ette kandis, kuid taoline süüdistus on lihtsalt uskumatu. Sest mu noorem poeg on viie ja vanem kaheksa aastane."
Abakumov viskas toru hargile. Aasta jooksul ei kuulnud ma temalt enam ainsatki sõna töövälistel teemadel. Ta ei kohtunud minuga kordagi, kuigi asusin tema otseses alluvuses. Kõik küsimused lahendasime ainult telefoni teel.
1946. aasta lõpus ja 1947. alguses jätkus luurevalitsuse tõsine reorganiseerimine: 1946. aasta juulis likvideeriti 4. Valitsus; 1946. aasta lõpus ja 1947. alguses kaotati Informatsiooni-komitee juures MGB Luurevalitsus, mis oli loodud alles 1947. aasta märtsis - „agentuuraparaadi jaotus" kestis pool aastat. Fischer, kes töötas minu alluvuses 4. Valitsuses kogu sõja-aja ja vastutas raadioluureteenistuse eest, viidi üle Informatsiooni-komiteesse. Abakumovi esimese asetäitja Ogoltsovi abiga õnnestus mul veenda Fedotovit, Molotovi asetäitjat, et minu teenistusele on kindlasti vaja oma raadiokeskust. Vastuvõetud otsuse kohaselt pidid komitee ja büroo kasutama ühe ja sellesama raa-diokeskuse teeneid. See ei rõõmustanud mind sugugi. Komitee määras illegaalidega tegeleva valitsuse ülemaks Korotkovi -tema töötaski välja plaani, kuidas kasutada Fischerit (sai hiljem tuntuks pseudonüümi all „Rudolf Abel") illegaalide võrgu juhina USA-s ja Lääne-Euroopas.
Algul pidi Korotkovi plaan saama minu heakskiidu, kuna üheks selle peamiseks ülesandeks oli tungida sõjaväebaasidesse ja -ehitustele Bergenis (Norra), Le Havre'is ja Cherbourg's (Prantsusmaa). Olin kategooriliselt Fischeri kasutamise vastu eelpool mainitud kombel, kuna arvasin, et Fischer, kes töötab välismaal, on seal palju kasulikum meie raadiosidesüsteemi täiustades, selle asemel, et mõttetult riskida illegaalide võrku
357
juhtides. Illegaalsed radistid ja agendid-illegaalid pidid olema kas abielupaar või töötama üksteisest eraldi, hoides ühendust vaid sidemehe kaudu, et vähendada maksimaalselt riski olla koos kinni võetud ja hukutada niiviisi kogu võrk. Just selle reegli rikkumine viiski sõja ajal traagiliste kaotusteni „Punases kapellis". Korotkov jäi aga sisuliselt selle juurde kindlaks, et Fischer koordineeriks agentuurvõrgu juhtimist ja kontrolli radistide üle.

VII. Abel-Fischeri ja teiste agentuuroperatsioonid Lääne-Euroopas ja Ameerikas

Otsus saata Fischer välismaale võeti vastu alles 1947. aasta lõpul. Ma tegin Fedotovile ettepaneku suunata ta Lääne-Euroo-passe ja Põhja Ameerikasse, et kontrollida kohapeal, mis on jäänud meie agentuurvõrgu käsutusse Prantsusmaal, Norras, Ameerika Ühendriikides ja Kanadas. Tema pidi kindlustama juurdepääsu sõjalistele objektidele, ladudele ja laskemoona-hoidlatele. Meil oli vaja hädasti teada, kui kiiresti suudavad ameeriklased paisata täiendust Euroopasse juhul, kui külm sõda kasvab üle kuumaks.
Aitingon tegi omakorda Fischerile ettepaneku taotleda USA kodakondsus ja seada sisse isiklik raadioside süsteem Moskvaga ning seda ka ise üleval pidada. Legendi järgi pidi ta harrastama vaba eluviisi ega pidanud panema end sõltuvusse radistist. Ta ise oli väga kõrge kvalifikatsiooniga radist. Ma nõustusin Aitingoniga, rõhutades, et

Fischer ei tohiks mingil juhul loota vanadele infoallikatele. Ta peab sisse seadma uued konfidentsiaalsed kontaktid, siis aga kontrollima neid inimesi, keda me kasutasime 30.-40. aastatel: igal üksikul juhul otsustab ta ise, kas tasub võtta nendega ühendust või mitte, seega ei hakka meie neile teatama uue kuraatori saabumisest Läände.
USA-s oli meie jaoks esmatähtis Läänerannik - nimelt seal, Long Beachis, asusid sõjalised objektid. Fischer sai korralduse teatada meile ameeriklaste sõjalistest hangetest hiina natsionaostidele,
358

kes pidasid tol ajal ikka veel ägedat võitlust Hiina Rahvavabastusarmeega.
Fischeril õnnestus luua uus agentuurvõrk, mis ühendas agente Californias ja illegaale, kes varjasid end tšehhi emigrantide sildi all Brasiilias, Mehhikos ja Argentinas. Tema inimesed kandsid ette sõjatehnika ja lahingumoona liikumistest, mis saadeti USA sadamatest Vaikse ookeani rannikul Kaug-Ida sadamatesse. Illegaalid sõitsid üsna sageli Ladina-Ameerikast Ühendriikidesse äriasjus, mis oli nende tegevusele suurepäraseks katteks. Nad kõik olid tõelised spetsialistid diversioonioperat-sioonide läbiviimisel, olles saanud sellel alal suure kogemuse sakslaste vastu peetud partisanisõja käigus. Sellesse ladinaameerika gruppi kuulusid Grintšenko, Filonenko ja Trotski endine sekretär Maria de Las Aras (koodnimi „Patria"). Saanud Keskusest vastava käsu, võisid nad diversioonioperatsioonidesse kaasata ka agente Californiast. Polkovnik Filonenko ja tema naine, luureteenistuse major, elasid oma kolme lapsega Argentinas, Brasiilias ja Paraguays, esinedes seal tšehhi äri tegelastena, kes olid põgenenud hiina kommunistide eest Šanghaist. Vajaduse korral võisid abikaasad Filonenkod kasutada Californias elavaid hiinlasi, et viia lõhkeaine Ameerika laevadele, mis vedasid sõjalaadungeid Kaug-Itta. Minimaalse riski nimel eelistas Filonenko pidevale Ühendriikides elamisele teha sinna regulaarseid visiite. Õnneks jäigi tulemata käsk viia läbi diversioone Ameerika laevadel.
Fischeri teine agentuurvõrk olid saksa immigrandid USA Idarannikul. Siinjuures tuleks eriti ära märkida Kurt Wieselit, endist Ernst Vollweberi abilist, diversioonispetsialisti veel sõjaeelsest Euroopast. Ameerikas õnnestus tal ametikõrgendust saada ning jõuda laevaehituskompanii peainseneri ametikohale, mis võimaldas ligipääsu salajasele informatsioonile. See kompanii asus kas Norfolki või Philadelphia lähedal ja tal olid laialdased sidemed sealses saksa koloonias. Dokitöölised ja teenindav personal, kes vajasid täiendavaid rahalisi vahendid, aitasid Wieselil luua usaldusväärse grupi diversiooniaktide läbiviimiseks. Aastatel 1949-1950 olid tema käsutuses mitmed
359
konspiratiivkorterid, mis asusid sadamaehitiste vahetus läheduses.
40. aastate lõpul tekkis kellelgi suur kiusatus varustada Wie-selit ja Filonenkot lõhkeseadeldistega, kuid mina vaidlesin sellele kategooriliselt vastu. Leidsin, et pole mingit vajadust seada meie inimesi olukorda, kus nad on sunnitud minema täiesti õigustamata riskile. Kui 1950. aasta sügisel jõudis kriis Korea sõjas haripunkti, sõitsid Ladina-Ameerikast Ühendriikidesse meie spetsialistid, kes võisid lõhkeseadmeid kohapeal kokku monteerida. Nad veetsid Ühendriikides kaks kuud, kuid oma võimeid neil töös rakendada ei õnnestunudki, kuna Keskusest vastavat käsku ei järgnenud. Meie ohvitserid jõudsid õnnelikult tagasi Argentinasse, sealt aga Viini kaudu Moskvasse.
Võimalik, et see päästiski hukkumisest meie illegaalid Ladina-Ameerikas. Nagu nähtub reast meie kätte sattunud dokumentidest, otsis Ameerika luure, tehes tihedat

koostööd Ladina-Ameerika riikide eri teenistustega, aastatel 1950-1960 aktiivselt mõningaid lähenemisviise meie illegaalidele. Ameeriklased teadsid kindlalt, et Nõukogude luure illegaal „Artur" ehk „Juzik" (nii nimetati operatiivkirjavahetuses Grigulevitšit) lõi sõja-aastatel luure-diversioonigrupi Argentinas. Õnneks viidi Grigulevitš löögi alt välja 1944. aastal. Ta saabus NSV Liitu ja tegi polkovnik Makljarski juures läbi operatiivettevalmistuse süvendatud kursuse. Seejärel toimetati ta Lääne-Euroopasse. Kuid ameeriklased tegutsesid visalt neile tol ajal müütilisena tunduva „Arturi" kontaktide uurimisel ja kindlakstegemisel. Nad otsisid ka „Zinat" - polkovnik Filonenko naist, kelle kirjeldus oli neile teada, sest 1945. aastal oli ta töötanud meie luure illegaalse aparaadi koosseisus kaubandusesinduses Montevideos. Informatsioonikomitee illegaalse teenistuse, hiljem KGB li Valitsuse juhid läksid välja täiesti õigustamata riskile, kutsudes Filonenko konspiratiivkohtumistele Uruguaysse, Montevideosse. Kuigi sõit Rio de Janeirost Montevideosse oli suhteliselt kerge, arvestades piiriületusrežiimi, sõitis resident-illegaal „Firin" (Filonenko) sellesse riiki siiski õigustamatult riskides, sest
360
kohalikul vastuluurel olid lähteandmed tema naise kohta, kusjuures, mida juhtub äärmiselt harva, teati ka tema tõelist nime.
Sel ajal, kui Fischer viibis Moskvas puhkusel, tõstatas Abakumov, või siis koguni Molotov küsimuse Orlovi asukoha kindlakstegemisest. Ma vaidlesin sellele otsustavalt vastu, tuletades meelde, et Keskkomitee keelas meil tema jälitamise. Pealegi märkab Orlov kohe, kui meie agendid tema vastu huvi tunnevad või püüavad leida lähenemisteid tema sugulastele. Mõte kasutada Fischerit Orlovi otsinguil, tuli Korotkovilt (koodnimi „Pikk") - omal ajal arvati, et temast saab Orlovi abi agentuur-võrgu juhtimisel Prantsusmaal ning ta teadis plaanist kasutada Fischerit Orlovi radistina, mis 30. aastatel jäigi realiseerimata.
Hiljem jäi nimelt Korotkov süüdlaseks Fischeri sissekukkumises. 1955. aastal saatis ta Fischerile abiks agent Reino Hei-haneni, rahvuselt soomlase. Too armastas napsitada ja raiskas ära operatiivvajadusteks antud raha, rikkudes seega konspiratsioonireegleid. Kui aga otsustati ta Moskvasse tagasi kutsuda, jäi ta Ameerikasse ja andis üles Fischeri - „Rudolf Abeli".
Kuna me ei teinudki teoks diversiooniplaani Ühendriikides Korea sõja ajal, siis viidi Fischer üle Informatsioonikomitee illegaalse luure valitsusse, ehkki minul olid tema suhtes endiselt teatud lootused. 1951. või 1952. aastal andis uus Riikliku Julgeoleku minister Ignatjev välja käskkirja, mille kohaselt minu büroo koos GRU-ga pidi ette valmistama plaani diver-sioonioperatsioonide läbiviimiseks Ameerika sõjalistel objektidel ja baasides - sõja korral või võimalike piiratud sõjaliste konfliktide puhul meie piiride läheduses. Me määrasime ära sada sihtmärki, jagades need kolme kategooriasse: sõjaväebaasid, kus asusid strateegilised lennuväeüksused ja tuumarelv; sõjalised ehitised laskemoona ja lahingutehnika ladudega, mis olid mõeldud USA armeele Euroopas ja Kaug-Idas; lõpuks naftajuhtmed ja kütusehoidlad Euroopas paiknevate USA ja NATO väeüksuste varustamiseks, samuti vägede jaoks, mis asusid Lähis- ja Kaug-Idas meie piiride läheduses.
50. aastate alguseks olid meie käsutuses agendid, kes võisid tungida sõjaväebaasidesse ja -objektidele Norras, Prantsusmaal,
361
Austrias, Saksamaal, Ameerika Ühendriikides ja Kanadas. Plaan seisnes pideva jälgimise ja kontrolli sisseseadmises NATO strateegiliste objektide üle, fikseerides seal iga liikumise. Fischer, meie peamine resident-illegaal Ühendriikides, pidi sisse seadma pideva ja usaldusväärse raadioside meie võitlusgruppidega, mida hoidsime

reservis Ladina-Ameerikas. Vajaduse korral olid kõik need inimesed, riietatuna hooajatöölisteks, valmis liikuma Mehhiko piiri kaudu USA-sse.
Euroopas oli vahepeal vürst Gagarin, meie vana agent, kes esines nõukogude korra vastu meelestatud emigrandina ja Teise maailmasõja ajal Vlassovi armees teeninud sõjaväelasena, asunud elama Saksamaalt Prantsusmaale. Tema ülesannete hulka kuulus baasi loomine diversioonitegevuseks sadamates ja sõja-väelennuväljadel. Samuti tuli tal organiseerida võitlejate grupp, kes sõja korral või pingesituatsiooni tekkimisel meie piiride läheduses oleks võimeline rivist välja viima kommunikatsioonisüsteemid ja side NATO peakorteriga, mis asus Fontainebleau's, Pariisi eeslinnas.
Tähtsat rolli meie agentuurvõrgus mängis ka üks Prantsuse poliitikategelasi, kelle 1930. aastatel värbas Serebrjanski, kui ta töötas tolleaegse peaministri Daladier'i kantseleis. Moskvas anti minu käsutusse grupp spetsialiste nafta, naftatöötlemise ja kütuse säilitamise alal, kellega me arutasime Lääne-Euroopas paiknevate peamiste naftajuhtmete tehnilisi karakteristikaid. Seejärel andsime oma ohvitseridele ülesande värvata agente-diversante naftatöötlemistehaste ja naftajuhtme majanduse teenindava personali hulgast.
1952. aastal sain ma teada, et Fischerile anti USA kodakondsus, see oli talle kindlaks „katuseks". Nüüd võis ta tegeleda täiesti ametlikult ühega oma elukutsetest - esineda kas näitleja või vabakunstnikuna. Tal õnnestus sisse seada kolm raadiokor-terit: New Yorgi ja Norfolgi vahel, Suure järvistu ääres ja Läänerannikul. See oli viimane, mida ma tema kohta kuulsin enne oma arreteerimist ja kuni selle momendini, mil ta vahetati välja Ameerika sõjaväelenduri Powersi vastu, kes kandis oma karistust Vladimiri vanglas, kus ka mina tol ajal asusin.
362
Abakumovi Riikliku Julgeoleku ministri kohal välja vahetanud Ignatjev ja kaitseminister, marssal Vassilevski kiitsid 1952. aastal heaks tegevusplaani, mis oli suunatud Ameerika ja NATO strateegiliste sõjaväebaaside vastu sõja korral või kontrolli alt väljunud lokaalsete konfliktide puhul. Plaan nägi ette, et esimeseks aktsiooniks sõjalise konflikti tekkimisel Euroopas peab saama NATO peakorteri kommunikatsioonide hävitamine. Plaan oli alla kirjutatud minu ja tolleaegse GRU ülema, kindral Zahharovi poolt. Kuid minu ettepanek meie agentide tegevusbaasi laiendamise kohta Pariisis põrkus täiesti ootamatult tõsistele takistustele.

Hohlov (koodnimega „Svistun"-„Vilistaja"), üks meie agen-tidest-veteranidest, kes tegi sõja-aastatel aktiivselt kaastööd, osutus äkki „läbivalgustatuks" vastase vastuluure poolt ning põgenes hiljem Läände. Hohlov oli professionaalne näitleja, meeldiva välimusega (helesiniste silmadega blondiin) ning rääkis pealegi vabalt saksa keelt, mis tegi temast Makljarski ja Iljini jaoks üpris väärtusliku agendi. Enne sõda „töötas" Hohlov peamiselt Moskva intelligentsi hulgas. Me kavatsesime teda kasutada sidemehena agentuurvõrgu tarbeks, mis loodi Moskvas juhuks, kui sakslased peaksid linna hõivama. Hiljem esines ta Minskis puhkusel oleva saksa ohvitserina. Tal õnnestus sobitada tutvus Valgevene gauleiteri majas teeniva toatüdrukuga. 1943. aastal pandi majaperemehe magamistuppa voodimadratsi alla kellamehhanismiga miin ning gauleiter Kube hukkus miini-plahvatuse tagajärjel.
Ma võtsin Hohlovi endaga kaasa Rumeeniasse, kus ta mõnda aega elades kohaneks eluga Läänes. Pöördunud tagasi Moskvasse, jäi Hohlov MGB reservi, ekspertagentide gruppi, mida kavatseti kasutada „sügavaks imbumiseks" Läände. Kõigi jaoks oli ta tavaline Nõukogude üliõpilane, kes sai tegelikult palka minu büroost, olles varjatud koosseisu nimekirjas luure nooremohvitserina. Tema õpingud instituudis oli

katkestanud sõda ja ma sokutasin ta ilma sisseastumiseksamiteta MGU filoloogiateaduskonda. Tõsi, hea korteri hankimisel ma teda aidata ei saanud
363
ja abielludes jäi ta elama oma endisesse elukohta, kus muutus eriti kitsaks pärast poja sündi. 1950. aastast hakkas Hohlov sõitma regulaarselt Läände. Me varustasime teda valedokumentidega Hoffbaueri nim Minu büroos oli Hohlovi kuraatoriks Tamara Ivanova, illegaalide ettevalmistamise osakonna ülem. Ta oli edukalt töötanud Ungaris ja Austrias ning 1945. aastal võtnud osa sakslaste ümbervärbamisest seoses operatsiooniga „Berezino", kuid 1948. aastal kutsuti ta tagasi vastavalt direktiivile, mis nägi ette töö katkestamist ja kõikide illegaalide tagasipöördumist Ida-Euroopa sotsialistlikest riikidest.
Hohlov sõitis mitmeid kordi Saksamaale, Austriasse ja Šveitsi. Ma tahtsin, et ta oma välimust ja artistlikkust kasutades tutvuks gruusia päritolu baleriiniga, kes tantsis Pariisi ooperis ja keda nähti sageli ameerika ohvitseride ja NATO peakorteri personali seltskonnas. Hohlovi head kombed ja seltskondlikkus aitasid tal luua info kogumise grupi, ja mis veel tähtsam, organiseerida reservrühm võitluseks eriolukorras.
Hohlov ise ei teadnud neist plaanidest midagi. Minu suureks kurvastuseks ja äärmiseks pahameeleks tegi ta andestamatu vea, mida ise esialgu tõsiselt ei võtnud. Minu silmis kriipsutas see aga läbi kogu tema karjääri illegaalina.
Lugu ise oli aga selline. Hohlov püüdis salaja Austriasse toimetada Sveitsist ostetud akordeoni. Tollitöötajad pidasid ta kinni, kontrollisid hoolega dokumente ja võtsid mõneks tunniks ära tema passi. Niipea, kui Hohlov kandis juhtunust ette Keskusele, sai mulle selgeks: legendile härra Hoffbauerist on tulnud lõpp. Esmapilgul tühise piiri-intsidendi tulemusena äratas Hohlov võimude tähelepanu ja sattus arvatavasti kahtlaste isikute nimekirja. Nüüdsest ei jäta Lääne eriteenistused teda isegi tavalise kontrolli puhul rahule. Selge, et lahinguoperatsioonide ettevalmistamiseks selle legendi järgi ta enam ei sobinud. Hohlov palus ise end vabastada oma kohustuste täitmisest ja ma rahuldasin tema palve. Tema isiklikus toimikus peab olema veel alles minu käega alla kirjutatud raport tema büroo koosseisust mahaarvamise kohta. Õnnetuseks saadeti ta hiljem operatiivtöötaja-tõlgina meie
364
esindusse Saksamaal, aga 1954. aastal, juba pärast minu arreteerimist, tehti talle ülesandeks juhtida võitlusgruppi, mis pidi likvideerima Okolovitši, vene natsionalistide organisatsiooni NTS juhi, kes tegi sakslastega sõja ajal aktiivset koostööd. Hohlov peeti kinni ning värvati CIA-sse ja temast sai „kuulsus": ameeriklased kasutasid teda kui „tähte" Nõukogudevastases propagandistlikus shows, sundides teda mängima talle pealesurutud rolli. Ajakirjanduses kujutati teda Lääne tulise pooldajana, kes otsustas olla Okolovitši ees avameelne ja jutustada ameeriklastele kavatsetavast tapmisest. Skandaal puhkes Frankfurdis, CIA korraldatud pressikonverentsil, kus Hohlov esines avalikult oma paljastustega. Eriti hämmastas kõiki tema väide, nagu oleks tema naine palunud tal saadud ülesannet mitte täita. Naine arreteeriti Moskvas otsekohe ja ta veetis vanglas koos pojaga terve aasta, mille järel nad saadeti viieks aastaks Siberisse. Hohlov iseloomustas naist kui nõukogudevaenulikku inimest, kes olevat õhutanud teda põgenema. Samuti rääkis ta, et naine on sügavalt usklik. See kõik ei vastanud tegelikkusele. 1957. aastal teatas Hohlov, et KGB tegi katset teda mürgitada, puistates tema kokteili radioaktiivset talliumi, millest tema päästsid CIA arstid.
1992. aasta mais, pärast seda, kui Jeltsin oli alla kirjutanud käskkirjale Hohlovile armuandmise kohta, ilmus ta lühikeseks ajaks Moskvasse, kuid sõitis peagi taas Ühendriikidesse. Lord Batley Europarlamendist pöördus minu poole palvega vestelda

temaga Hohlovi küsimuses ning pärast loa saamist prokuratuurilt, kus hakati uuesti uurima Hohlovi Läände põgenemisega seotud asjaolusid, toimuski meie vestlus. Tema artikkel ilmus ajalehes „Daily Telegraph" ja ajakirjas „Novoje Vremja", kuid seal on puudu rida üsna tähtsaid üksikasju.

Üks Hohlovi viimaseid ülemusi, minu endine asetäitja, Nõukogude Liidu kangelane Mirkovski jutustas mulle, et tema hoolealune ei tahtnud sõita oma viimast ülesannet täitma. Teda ei saadetud mitte Okolovitšit likvideerima, vaid seda aktsiooni ette valmistama, mille pidi lõpuks teoks tegema grupp saksa agente. Samuti ei tahtnud Hohlov endaga Austriasse kaasa võtta naist ja

365

poega. See tähendas, et tal polnud kavatsust Läände põgeneda CIA-s peetud pressikonverentsil ta aga teatas, et nad naisega olevat aina unistanud põgenemisest. Ta omandas kärarikka kuulsuse lääne ajakirjanduses oma pöördumistega „vaba maailma" valitsuste poole tema naise ja poja Nõukogude Liidust väljasõidu taotlustega.

Mirkovski arvab, et meie poolt oli viga lubada Hohlovil ilmuda Läände passiga, mis kord oli juba eriteenistuste tähelepanu köitnud. Nii nagu me arvasime, sattuski ta CIA kätesse ning sunniti koostööd tegema. Sellises meeleheitlikus situatsioonis õnnestus tal siiski saata naisele kokkulepitud postkaart. Kuigi CIA vaatas selle läbi, ei avastatud hoiatavat signaali selle kohta, et ta töötab „vastase kontrolli all". Ja ometi tal ei vedanud - signaal jäi õigeaegselt märkamata. Kaks järgmist agenti, kes saadeti Hohlovi juurde, võtsid ameeriklased kinni: teda sunniti neid välja andma.

Oma raamatus „Südametunnistuse nimel" (1957) räägib Hoh-lov endast kui partisanioperatsioonide spetsialistist sõja-aasta-tel, kuid ei puuduta üldse oma luurekarjääri. Muide, töötades CIA-s eriliste lepingute alusel (õpetas partisanioperatsioonide vastast taktikat Taivanis ja Lõuna Vietnamis), kukkus ta samuti läbi, kuna tal olid vaid agent-illegaali, köitva välimusega naiste värbamise ja informaatori kogemused, mitte aga spetsialisti kogemused lahinguoperatsioonide alal. Minu arvates talitas Hohlov täiesti õigesti, valides hiljem teadusliku karjääri, jättes igaveseks hüvasti luuraja eluga. Hohlovi ümberasumise tõttu Läände kannatas tema perekond, eriti raske oli aga tema naisel. Ta ei rääkinudki pojale midagi isast, kes põgenes Läände. Hohlo-vide pojast sai Moskva Ülikooli bioloogiaprofessor ja ta käis Ühendriikides kui teaduslik ekspert. Muide, oma isaga kohtus ta esmakordselt alles siis, kui too ilmus 1992. aastal nende Moskva korterisse.

366

VIII. Relvastatud põrandaaluste natsionalistide purustamine Lääne-Ukrainas ja Baltimaades

Külma sõja teke on tihedalt seotud Lääne toetusega relvastatud natsionalistide väljaastumistele Balti riikides ja Lääne-Ukrainas. Peamiselt võitlesid nendega kohalikud julgeolekuorganid, kuid Moskva hoidis operatsioone oma kontrolli all, toetades kohalikke võime relvade ja nõuandjatega. Mina osutusin kaasa-tõmmatuks sündmuste keerisesse Lääne-Ukrainas - arvestati minu kogemust võitluses ukraina natsionalistidega.

Kord 1946. aasta suvel kutsuti mind koos Abakumoviga partei Keskkomiteesse Staraja väljakul. KK sekretäri Kuznetsovi kabinetis, kes vaatamata meie formaalsele tutvusele käitus haruldaselt ametlikult, nägin ma Hruštšovi, Ukraina Kommunistliku Partei esimest sekretäri. Kuznetsov informeeris mind sellest, et Keskkomitee nõustus Kaganovitši ja Hruštšovi ettepanekuga likvideerida salaja ukraina natsionalistide juht Sumski. Ukraina MGB andmetel oli Šumski loonud kontakti Lääne emigrantlike

ringkondadega ja arendas kulissidetaguseid intriige selleks, et saada emigratsioonis loodud ajutise valitsuse -Ukraina Vabastusraada koosseisu. Samuti oli teada, et vestlustes oma sõpradega ilmutas ta lugupidamatust Stalini vastu, lubas vaidlustada Stalini arvamust enda kohta ja arutelul Stali-niga esitas oma versiooni ukraina valitsuse koosseisu kohta 20.-30. aastatel. Šumskit tunti natsionalistlikes ringkondades kui inimest, kes oli langenud repressioonide ohvriks juba 30. aastate algul parteisisese võitluse käigus. Tema nimi kõlas kõigil vabariigi parteikongressidel, kuid vabaduses oli ta vaid seetõttu, et oli osaliselt halvatud ning ta tuli vanglast välja lasta.
Olles Saraatovis asumisel, jätkus Šumskil rumalust astuda kontakti ukraina kultuuritegelastega Kiievis ja välismaal. Kuznetsovi sõnul hindas ta ilmselgelt üle oma autoriteeti ukraina Migrantide hulgas ja pöördus Stalini poole järsus toonis kir-ega, ähvardades oma elu kallale kippuda, kui tal ei lubata Ukrainasse tagasi pöörduda. Hruštšov omalt poolt lisas, et tema käsutuses
367
olevate andmete kohaselt ostis Šumski juba rongipiietj ja kavatseb Ukrainasse sõita, et organiseerida seal relvastatud natsionalistlikku liikumist või põgeneda piiri taha ja astuda ukraina emigratsioon^alitsuse koosseisu.
Seepeale märkis Abakumov, et kuna mina olen spetsialist ukraina küsimustes, siis tuleb mul jälgida Šumski sidemeid põrandaaluste natsionalistide ja ukraina emigrantidega. Samuti ütles Abakumov, et saadab Saraatovisse erigrupi Šumski likvi-deerimiseks, aga minu ülesanne on korraldada nii, et tema pooldajad teada ei saaks, et ta likvideeriti. Mairanovski, tol ajal MGB toksikoloogialaboratooriumi ülem, kutsuti kiiresti Saraatovisse, kus oli haiglaravil Šumski. Mürk Mairanovski laboratooriumist tegi oma töö: ametlikult arvati, et Šumski suri südamepuudulikkuse tõttu. Muide, tema välissidemeid ei õnnestunudki meil kindlaks teha. Moskvas omistati sellele operatsioonile enneolematut tähtsust. Saraatovisse sõitsid julgeolekuministri asetäitja Ogoltsov, kellele allus Mairanovski, ja Šumskit isiklikult tundnud Kaganovitš.
Meie kinnitused Rooseveldile Jalta konverentsi eel, et Nõukogude kodanikel on usuvabadus, ei tähendanud sugugi vastasseisu lõppemist ukraina katoliiklaste või uniaatidega. Meie. Rooma agent Grigulevitš, kellel oli Costa Rica kodakondsus ning kes oli saanud pärast sõda Costa Rica suursaadikuks Vatikanis ja Jugoslaavias, informeeris meid sellest, et Vatikan kavatseb võtta kindla hoiaku Moskva suhtes ukraina katoliku kiriku tagakiusamise pärast.
Mis puutub aga uniaadi kirikusse endasse, siis see oli üsna omapärases olukorras: alludes Vatikanile, viisid uniaadid läbi jumalateenistusi ukraina keeles. Kiriku pea oli metropoliit Andrei Šeptitski, poola krahv ja endine Austria armee ohvitser. Ukraina uniaatide kirikupeaks määrati ta paavsti poolt veel enne Esimest maailmasõda ja ta ohverdas kirikule oma sõjaväelase karjääri. Esimese maailmasõja ajal tegi Šeptitski koostööd Austria luurega. Tsaari vastuluure arreteeris ta ning ta saadeti asumisele. Ajutine Valitsus vabastas Šeptitski 1917. aastal ja ta pöördus tagasi Lvovi, kus loodi ukraina sõjaväeline natsionalistlik organisatsioon eesotsas polkovnik Konovaletsiga.
368
1941. aastal, kui algas sõda ja sakslased okupeerisid Lvovi, saatis Šeptitski uniaadi kiriku üksused Hitleri juurde, lootes, et Ukraina vabastatakse bolševikest. Ta läks isegi nii kaugele, et Õnnistas 1943. aasta novembris loodud diviisi „Galitšinaks". See oli spetsiaalne ukraina formeering, mis asus gestaapo ohvitseride juhtimise all. Diviis vandus ustavust Hitlerile ja seda kasutati karistusaktsioonides rahulike elanike ja juutide vastu, keda hävitati Ukrainas, Slovakkias ja Jugoslaavias. Diviisi kaplaniks määras Šeptitski katoliku piiskopi Jossif Slipõi.

Selle diviisi üksikud üksused langesid inglaste kätte vangi Itaalias ja Austrias, aga 1947. aasta mais saadeti nende üksuste komandörid Inglismaale. 1951. aastal kasutas Intelligence Service neid kui agente-di versante, paisates nad langevarjudega Lääne-Ukrainasse, kus nad pidid hakkama juhtima vastupanuliikumist.
1944. aastal oli Šeptitski juba vana ja suremas. Muretsedes ukraina uniaadi kiriku saatuse pärast, ilmutas ta niipalju tarkust, et saatis Moskvasse missiooni, mille koosseisu lülitas oma noorema venna, katoliku piiskopi Jossif Slipõi ja katoliku piiskopi Gavrila Kostelniki. Nad esitasid Ülemnõukogu Presiidiumi kaudu palve vene õigeusu kiriku patriarhile, kes polnud kunagi olnud uniaatidega heades suhetes, et too nad vastu võtaks. Kuid Ülemnõukogu Presiidium saatis delegatsiooni NKVD-sse, et välja selgitada uniaadi kiriku juhtkonna koostöö sakslastega. Mulle ja NKVD sekretariaadi ülemale, kindral Mamulovile anti käsk võtta vastu ukraina kiriku delegatsioon. Esitasin neile üllatuseks lääne-ukraina dialektis andmed uniaadi kiriku juhtkonna koostöö kohta sakslastega ja, nagu oli käsk, veensin neid, et kui nad kahetsevad, ning selgub, et kiriku juhtkond isiklikult pole sõjakuritegusid sooritanud, siis neid taga kiusama ei hakata.
Järgnevad sündmused arenesid aga traagiliselt. Pärast metropoliit Aleksander Šeptitski surma 1945. aastal puhkes uniaadi usutegelaste vahel terav konflikt. Lugu oli selles, et uniaadi
369
kirikus eksisteeris ammu tugev liikumine liitumiseks õigeusu kirikuga. Need jumalateenrid Aleksander Šeptitski lähikonnast, kes olid taolise liidu vastu, osutusid tõsiselt kompromiteerituiks oma koos&ö tõttu sakslastega. Katoliku piiskop Gavril Kostelnik, kes oli juba peaaegu kolm aastakümmet võidelnud ühendamise eest õigeusu kirikuga, sai selle liikumise etteotsa. Sageli oli kuulda, nagu oleks ta NKVD agent, kuid sel väitel polnud mingit alust. Tegelikult olid tema kaks poega kaasa kistud banderalaste liikumisse ja mõlemad hukkusid lahingutes NKVD üksustega. 1946. aastal kogus Kostelnik kokku uniaadi kirikutegelaste kongregatsiooni, kus hääletati õigeusu kirikuga taasühinemise poolt. Katoliku piiskop Jossif Slipõi arreteeriti ja saadeti asumisele. Taasühinemine andis otsustava löögi ukraina natsionalistlikule partisaniliikumisele Bandera juhtimisel - enamus tema komandöre oli pärit uniaadi kirikutegelaste perekondadest.
Püüdes kõigest väest säilitada natsionalistlikku liikumist, otsis Bandera tuge terrorismist, mis sai igapäevaseks nähtuseks Lääne-Ukrainas. Kohalikud võimud kaotasid sisuliselt kontrolli maaelanikkonrta üle. Natsionalistide juhid keelasid noortel minna Punaarmee kutsealuste kogunemispunktidesse; Bandera inimesed hävitasid kutsealuste perekondi ja põletasid nende maju, püüdes kehtestada OUN-i võimu külades. Kostelniki tapmine Lvovi peakiriku trepiastmetel, kui ta pärast jumalateenistust parajasti kirikust väljumas oli, kujunes kogu terrorikam-paania kulminatsiooniks. Mõrvarit ümbritses hulk usklikke ja ta laskis end maha; ta tunti ära - see oli keegi terroristlikust grupist, mida juhtis Bandera asetäitja Suhhevitš, kes oli ukraina põrandaaluse organisatsiooni eesotsas olnud seitse aastat. Sõja ajal kandis Suhhevitš hauptsturmführeri auastet ja ta oli üks karistuspataljoni „Nachtigal" komandöre. Pataljoni juhtisid peamiselt sakslased, see koosnes aga banderalastest. Pärast 1941. aasta juulis Lvovis toimunud massilisi juutide ja poola intelligentsi esindajate mahalaskmisi kuulutasid banderalased välja sõltumatu Ukraina valitsuse eesotsas Stetskoga.
Kuid Saksa võimud ajasid selle valitsuse otsekohe laiali.
370

Rida OUN-i poliitikategelasi interneeriti, sealhulgas ka Bandera. Hitler vaatas ounlaste liikumisele vaid kui politseijõule Saksamaa ülemvõimu kehtestamisel slaavi territooriumil. Sakslased toetasid ukraina natsionalismi ainult kohalike valit-susorganite loomisel ja nende endi kontrolli all ning keeldusid lõpuni, 1944. aastani tunnistamast OUN-i kui poliitilist jõudu.
Hiljem, 1945. aastal liitus osa „Nachtigali" pataljonist Saksamaa relvajõudude eliitkaristusüksusega - diviisiga „Galitšina".
1947. aastal välismaalt saadud informatsioon selle kohta, et Vatikan otsib USA ja Briti võimude toetust abi osutamiseks uniaadi kirikule ja sellega tihedalt seotud banderalaste formee-ringutele, anti edasi Stalinile, Molotovile ja Ukraina Kommu-nistliku Partei esimesele sekretärile Hruštšovile. Viimane pöördus Stalini poole palvega lubada tal salaja likvideerida kogu uniaadi kiriku ladvik endises ungari linnas Užgorodis. Kirjas, mis oli saadetud kahel aadressil - Stalinile ja Abakumovile, väitsid Hruštšov ja Ukraina Riikliku Julgeoleku minister Savt-šenko, et ukraina uniaadi kiriku katoliku piiskop Romža teeb aktiivset koostööd bandiitide peameestega ning peab sidet Vatikani salajaste emissaridega, kes võitlevad sihikindlalt Nõukogude võimu vastu ja osutavad igakülgset kaasabi bande-ralastele. Nad kirjutasid, et Romža ja tema grupp kujutavad endast tõsist ohtu poliitilisele stabiilsusele regioonis, mis alles hiljaaegu läks Nõukogude Liidu koosseisu.
Lisaks sellele teadis Hruštšov, et Romžal on andmeid olukorrast Ukraina juhtivates ringkondades ja kavandatavatest ettevõtmistest ukraina natsionalistliku liikumise mahasurumisel. Need andmed tulid uniaadi nunnadelt, kes olid tihedas kontaktis partei oblastikomitee esimese sekretäri, oblastinõukogu Täitevkomitee esimehe Turenitsa naisega. Ta pidas mõle-mat ametit üheaegselt, olles elanikkonna hulgas austatud ja ^gupeetud. Novembripühadeks Užgorodis üles riputatud loosungitel ja transparentidel oli kiri: „Elagu Oktoobrirevolutsiooni u- aastapäev ja Ivan Ivanovitš Turenitsa!"
Romža kaudu saadud informatsioon olukorrast ukraina juhtkonnas
371
imbus välismaale ja sealt edasi bumerangina Moskvasse Kõik see kujutas reaalset ohtu Hruštšovile. Suutmata olukorraga toime tulla, haaras Hruštšov initsiatiivi salajases füüsiliSes arveteõiendamises Rdrhžaga enda kätte.
NSVL julgeolekuminister Abakumov näitas mulle Hruštšovi ja Savtšenko kirja ning hoiatas: mitte osutada ukraina julgeolekuorganitele ükskõik millist kaasabi selles aktsioonis enne kui pole tulnud Stalini otsest korraldust.
Stalin nõustus Hruštšovi ettepanekuga, et on kätte jõudnud aeg hävitada Vatikani „terroristlik pesa" Užgorodis.
Kuid kallaletung Romžale oli halvasti ette valmistatud: Savtšenko ja tema inimeste organiseeritud autoavariis sai Romža üksnes haavata ja toimetati Užgorodi haiglasse. Hruštšov sattus paanikasse ja pöördus abi saamiseks uuesti Stalini poole, väites, et Romža oli valmistunud kohtumiseks sidepidajatega Vatikani kõrgemalseisvatest ringkondadest.
Mina sõitsin oma grupiga Užgorodi, et välja selgitada Romža sidemed ja kontaktid, kuna tundsin isiklikult kogu ukraina natsionalistide juhtkonda juba sellest ajast, kui olin sisse imbunud OUN-i peakorterisse.
Veetsin Užgorodis peaaegu kaks nädalat. Sel ajal helistas mulle Abakumov ja ütles, et nädala pärast sõidavad Užgorodi Savtšenko ja toksikoloogialaboratooriumi ülem Mairanovski käsuga likvideerida Romža. Savtšenko ja Mairanovski jutustasid mulle, et Kiievi vaksalis võttis neid oma raudteevagunis vastu Hruštšov, andis täpsed juhtnöörid ja soovis edu. Kaks päeva hiljem kandis Savtšenko Hruštšovile telefoni

teel ette, et operatsiooni läbiviimiseks on kõik valmis ja Hruštšov andis käsu aktsioon teoks teha. Mairanovski andis kuraare mürgiga ampulli kohaliku julgeoleku agendile - selle haigla meditsiiniõele, kus Romža ravil oli. Tema tegigi surmava süsti.
Nimetatud operatsiooni tulemusena edutati Savtšenkot ning aasta pärast viidi ta üle Moskvasse ja määrati Molotovi asetäitjaks Informatsioonikomitees...
Jaroslav Galan, ukraina kirjanik, kes paljastas raevukalt ukraina uniaadi kiriku hierarhia sidemeid hitlerlaste ja Vatikaniga,
372
löödi 1949. aasta septembris hutsuuli kirvega surnuks tema enda korteris Lvovis.
peaaegu aasta pärast Romža likvideerimist ei olnud mul Abakumoviga mingeid kontakte, kuid ükskord, umbes kell neli hommikul helises telefon.
Olge kell kümme valmis täitma kiireloomulist ülesannet. Väljalend Vnukovost."
Saabusin lennuväljale koos mind saatva Aitingoniga. Seal ootas mind juba Abakumovi asetäitja kindralleitnant Selivanovski. Alles siis, kui jõudsime Kiievi kohale, ütles ta: meie lennu lõppeesmärk on Lvov. Kuid tihe udu segas lennuki maandumist Lvovis ja see pöördus Kiievisse tagasi. Sealt sõitsime rongiga edasi Lvovi. Teel jutustas Selivanovski Galani metsikust tapmisest banderalaste poolt.
Tema sõnul polnud seltsimees Stalin absoluutselt rahul julgeolekuorganite tööga võitluses banditismiga Lääne-Ukrainas. Seoses sellega kästi mul keskenduda banderalaste põrandaaluse organisatsiooni juhtide jälitamisele ja likvideerimisele.
Seda öeldi vastuvaidlematus toonis. Mulle oli selge, et minu tulevik sõltus selle ülesande lahendamisest.
Lvovis sattusime kohe parteiaktiivi nõupidamisele, mida juhatas Hruštšov, kes oli spetsiaalselt saabunud Kiievist, et isiklikult kontrollida Galani tapjate tagaotsimist.
Nõupidamisel tekkis mul Hruštšoviga vaidlus. Ta oli ilmselgelt halvas tujus: tema kohal rippus oht sattuda Stalini silmis ebasoosingusse, kuna tal polnud õnnestunud teha lõppu banditismile Lääne-Ukrainas. Mina viisin teda veelgi rohkem endast välja sellega, et vaidlesin vastu tema ettepanekule kehtestada Lääne-Ukraina elanikele eripassid. Samuti tegi Hruštšov ettepaneku mobiliseerida noored tööle Donbassi ja õppima Ida-Ukraina vabrikute-tehaste õppeasutustesse, jättes sellisel omapärasel moel bande-ralaste formeeringud ilma täiendusest. Teatasin kindlalt, et eri-passide sisseseadmine ning noorte mujale ümberasustamine, eesmärgiga purustada igasugune side nende natsionalistlikult meelestatud vanemate ja sõpradega - on ilmne diskrimineerime; see võib veelgi rohkem ärritada kohalikku elanikkonda. Mis puutub aga noortesse, siis, hoides kõrvale vägivaldsest
373
väljasaatmisest, lähevad nad kindlasti metsadesse ja ühinevad bandiitide bandedega.
Hruštšov vastas ärritunult, et see pole minu asi, kuna minu ülesanne on üks - jätta relvastatud põrandaalune organisatsioon ilma nende juhtidest, aga teiste küsimustega tegelevad need, kes on selleks kutsutud ja seatud.
Minu vahelesegamine oli siiski õigeaegne ning eripasside idee maeti maha. Noorte mobiliseerimise plaan tehti teoks osaliselt - neid saadeti ainult vabriku- ja tehasekoolidesse õppima. Peagi väljakuulutatud amnestia laienes neile, kes nõustusid relvad vabatahtlikult ära andma miilitsaosakonda või kohalikesse julgeolekuorganeisse: see samm oli eriti efektiivne ning juba uue, 1950. aasta esimesel nädalal andis relva ära kaheksa tuhat inimest. Valdavas enamuses neid tõepoolest taga ei kiusatud. Muide, nagu meil õnnestus välja selgitada, neist kaheksast tuhandest oli umbes viis tuhat noort viieteistkümnendast kahekümnenda eluaastani, kes põgenesid kodudest ja läksid bandedesse pärast seda, kui kuulsid sundkorras tööle saatmisest Donbassi kaevandustesse.

Meie andmetel koordineeris relvastatud vastupanu ka Šuhhevitš. 1943. kuni 1950. aastani oli ta Ukraina banderalaste põrandaaluse organisatsiooni eesotsas. See mees paistis silma erakordse vaprusega, tal oli seejuures ka konspiratiivtöö kogemusi, tänu millele tal õnnestus seitsme aasta vältel pärast sakslaste lahkumist tegeleda aktiivse õõnestustegevusega. Sel ajal, kui meie otsisime teda Lvovi ümbrusest, asus ta hoopis Musta mere ääres Odessa lähedases kardioloogia sanatooriumis. Pärast, nagu meile sai teatavaks, ilmus ta välja Lvovis, kus kohtus mitme tuntud kultuuritegelasega ja saatis koguni enda nimel pärja nendest ühe matustele. Tema riskantne žest äratas linnas tähelepanu ja meie agent, endine Harkovi teatri „Berezil" näitlejatar, kes kirjutas „Izvestijale", kinnitas Šuhhevitši viibimist Lvovi piirkonnas. Meil omakorda õnnestus kindlaks teha nelja tema naisihukaitsja, samaaegselt ka tema armukeste, isikud.
Tol ajal toetas relvastatud vastupanu Nõukogude võimule ka Lvovi piirkonna elanikkond. Koos Lebediga, minevikus OUN-1 tuntud tegelasega, asusime teele Lvovi lähedale üksikusse
374
külla. Seal otsisime üles Lebedi sugulased - kaks tema vennapoega juhtisid kohalikku bandiitide gruppi. Mõni aeg varem olid banderalased Lebedi onupoja maha lasknud, kuna ta oli nõustunud hakkama kolhoosiesimeheks, kuigi neil oli väga hästi teada, et nii tema tütar kui ka selle kaks poega olid aktiivsed nõukogudevastase põrandaaluse organisatsiooni liikmed. Lebed tahtis veenda oma vennapoegi relvastatud võitlusest loobuma. Mahalastud kolhoosiesimehe tütar aga pidas, vaatamata saadud vapustusele, oma isa hukkumist kättemaksuks selle eest, et too asus koostööle Nõukogude võimuga.
Jäin Lvovi pooleks aastaks - kuigi lõpplahendus oli vältimatu, osutus see, nagu elus sageli juhtub, siiski ootamatuks. Šuhhevitš lootis liialt oma vanadele sidemetele, mis olid säilinud veel sõja ajast, ja nõrgendas valvsust. Vahepeal jõudsime välja advokaadi ja banderalaste liikumise mõjuka tegelase Gor-bovoi perekonnani. Nagu selgus, tahtsid Gorbovoi ja tema pere minna kompromissile Nõukogude võimuga ega soovinud isiklikult osa võtta tapmistest. Ma suutsin leida lähenemistee Gor-bovoile ja tema sõpradele ning tegin talle Nõukogude juhtkonna nimel ettepaneku: sõda tuleb nii kiiresti kui võimalik lõpetada ning inimesed normaalsesse ellu tagasi tuua. Lubasin hea seista selle eest, et Gorbovoi vennatütar vabastataks Venemaa vangilaagrist, kuhu ta oli saadetud vaid seetõttu, et ta oli tema sugulane. Pidasin oma lubadust - pärast minu telefonikõnet isiklikult Abakumovile^ vabastati Gorbovoi vennatütar otsekohe ja toimetati lennukiga Lvovi.
Vastutasuks näitas Gorbovoi mulle kätte koha, kus võis end varjata Šuhhevitš. Selleks ajaks õnnestus meil tõmmata enda poole ka Šuhhevitši sidemees, kohaliku jalgpallimeeskonna „Dünamo" mängija. Gorbovoi ja tema mõttekaaslane, akadeemik Kripjakevitš, kelle poeg võttis aktiivselt osa banderalaste liikumisest, kahetsesid oma tegu ja teatasid avalikult oma poliitiliste vaadete ekslikkusest; neid ei represseeritud. Vahepeal tegi Šuhhevitš veel ühe saatusliku vea. Kui majja, kUs ta elas koos ühe oma ihukaitsja Darja Gusjakiga, ilmus miilits, nagu tavaliselt, dokumente kontrollima, ei pidanud ta
375
närvid vastu. Šuhhevitš laskis miilitsa maha ja kõik kolm -tema ise, Darja ja tema ema - põgenesid. Meie otsingud tõid meid sügavasse kolkakülla, kust leidsime vaid Darja ema. Šuh-hevitšit seal ei olnu&, kuid selle naise kohalolek tõestas, et kaugele minna ta ei saanud. Hiljem, kui Darja oli juba arreteeritud tunnistas ta, et palus Šuhhevitšit

mitte tappa tema ema, kellel oli puust jalaprotees, ja mees kartis, et sellises olukorras on temaga raske põgeneda. Nii jätsidki nad ta külla.
Meie haarangugrupp seadis end sisse samas majas, kus elas Darja ema. Üsna pea ilmus sinna noor, sümpaatne medit-siiniüliõpilane Lvovist, Darja õetütar. Ta sõitis sugulastele külla ja esinema, nagu ta ütles, instituudi komsomoli komitee ülesandel loengutega natsionalismi kahjulikkusest. Meie sõbraliku vestluse ajal (mina esitlesin end rajooni täitevkomitee uue esimehena), vastates minu ettevaatlikule küsimusele, kus asub antud momendil tema tädi, ütles tütarlaps, et ta elab tema instituudi ühiselamus ja käib aeg ajalt Metsaakadeemias, kuhu kavatseb peagi õppima asuda.
Välisvaatlusgrupp tegi kiiresti kindlaks, millises akadeemias" käib Darja: ta sõitis regulaarselt Lvovi lähedasse külla, kus jäi tundideks ühte kooperatiivpoodi pidama.
See viis meid mõttele, et seal viibib samal ajal ka Šuhhevitš. Kahjuks olid noored ohvitserid, kes 1950. aasta märtsis jälgimist toimetasid, väheste kogemustega, üritades kattevarjuks Darjaga kurameerida. Kui leitnant Revenko sirutas Darja poole käe ja ütles selges ukraina keeles, et tahaks sellise võluva naisterahvaga lähemalt tutvuda, haistis too lõksu ning laskis ta pikemalt mõtlemata kohapeal maha. Ta võeti kohe kinni, kuid mitte minu inimeste, vaid kohalike elanike poolt, kes olid selle teo tunnistajaiks.
Minu inimestel õnnestus ta rahvahulgast kätte saada ja viia kohalikku MGB osakonda. Poole tunni pärast oli kohal ka grup1 vanem, minu lähim abiline, andes otsekohe käsu levitada turul juttu, et naine laskis armastuse pärast maha enne leitnandi Ja siis ka enda. Darja isoleeriti kindlalt. Mina ja kindral Drozdov koos kahekümne operatiivtöötajaga piirasime ümber kooperatiivi maja, et blokeerida Šuhhevitši võimalikud põgenemisteed.
376
Drozdov nõudis Šuhhevitšilt relvade mahapanekut - sel juhul garanteeritakse talle elu. " Vastuseks kõlas automaadivalang. Püüdes piiramisrõngast läbi murda, viskas Šuhhevitš kaks käsigranaati. Algas tulevahetus, mille tulemusena Šuhhevitš sai surma.
Pärast Šuhhevitši surma hakkas vastupanuliikumine Lääne-Ukrainas kahanema ja vaibus peagi. Meil õnnestus kindlaks teha, et Šuhhevitš oli loonud küllaltki ohtliku agentuurvõrgu. pool aastat enne kirjeldatud sündmusi, 1949. aasta juunis, elas Darja, nagu selgus, kaks nädalat Moskvas, hotellis „Metropol" võõra passiga. Tema hotellitoas hoiti lõhkeseadeldisi. Selle kahe nädala jooksul käis ta korduvalt Punasel väljakul sobiva „märklaua" otsinguil. Oletati, et plahvatus avaldab muljet Läänes ja OUN saab rahalist toetust.
Banderalaste liikumist käsitlevad arhiivimaterjalid viidi salaja natsionalistide poolt Lvovist Leningradi ja peideti M. E. Saltõkov-Štšedrini nimelise Avaliku Raamatukogu haruldaste käsikirjade osakonda.

Ukraina „epopöa" jõudis krahhini aasta pärast. Tšekistidel ja isiklikult Hamazjukil, minu grupi operatiivtöötajal, õnnestus saata agent ühte banderalaste veel allesjäänud rühma, mis oli tolleks ajaks Ukrainast ümber baseerunud Tšehhoslovakkiasse, sealt edasi aga Saksamaale. Saanud nende inimestega kontakti, suunas Briti luure nad Inglismaale, lõhkamistööde alasele väljaõppele. Meie inimest esitleti banderalastele kui üht aktivisti Šuhhevitši lähikonnast. Münchenis pidas ta meiega kontakti, kuid niipea, kui grupp asus ümber Inglismaale, otsustasime esialgu riski vältida ja temaga ühendusse mitte astuda. OUN -i juhte välismaal ajas ärevusse raadioside puudumine Suhhevitšiga. Saanud inglastelt toetust, otsustasid nad saata Ukrainasse ounlaste julgeolekuteenistuse ülema Matvieiko. Talle tehti ülesandeks välja uurida, miks Šuhhevitš vaikib ja aktiviseerida põrandaalust liikumist. Andsime oma agendile

korralduse saata Saksamaale šifreeritud postkaart kindlaksmää-ratud aadressil, teatega Matvieiko grupi marsruudi kohta.
377
Arvati, et Bandera emissarid maanduvad Rovno linna ümbru ses. Meie õhutõrjeteenistus sai käsu mitte tulistada Briti le^ nukit, mis pidi õhku tõusma Maltalt ning, võttes peale Matvieik0 grupi, heitma selle^*langevarjudega alla Rovno ümbrusesse Tegime seda mitte ainult, et kaitsta meie agenti, kes oli samuti diversantide grupi koosseisus, vaid ka seepärast, et me kavatsesime nad kõik elusalt kinni võtta.
Grupi liikmed võeti soojalt vastu konspiratiivkorteris vastuluure ülema asetäitja Reichmanni inimeste poolt, kes mängisid neid põrandaaluseid, keda Matvieiko lootiski seal kohata. Pärast napsitamist - alkoholisse oli segatud unerohtu - jäid „külalised" rahulikult magama ning ärkasid juba MGB oblastivalitsuse sisevanglas.

Kõik see toimus 1951. aasta mais. Kell kolm öösel helises minu korteris telefon. Helistas Abakumovi sekretär: pidin kiiremas korras ilmuma ministri kabinetti. Abakumovi juures toimus Matvieiko ülekuulamine, mida toimetas minister isiklikult koos oma asetäitja Pitovranoviga. Algul esinesin tõlgi rollis kuna Matvieiko rääkis ainult lääne-ukraina dialektis. Ülekuulamine kestis kaks tundi. Seejärel käskis Abakumov hakata minul tegelema Matvieikoga. Töötasin temaga umbes kuu aega. Need polnud ülekuulamised; vaid vestlused. Seega neid ei protokollitud. Meie jutuajamised toimusid sisevangla ülema Mironovi kabinetis, kus Matvieikol oli võimalus isegi televiisorit vaadata. Mäletan, kuidas teda vapustas ooper „Bogdan Hmelnitski" ukraina keeles. Etendus anti Ukraina kunstidekaa raames, mis toimus Moskvas. Ei Poolas ega ka Lääne-Ukrain polnud Matvieiko kunagi käinud ooperietendustel, mis kan ette tema emakeeles. Talle tundus see uskumatuna ja et te lõplikult veenda nähtu tõepärasuses, võtsin Matvieiko kaas teatrisse, Ukraina dekaadile, tõsi küll, „eskordi" saatel.
Pärast neid jutuajamisi minuga veendus Matvieiko: peal võib-olla et mõne teisejärgulise agendi perekonnanime, oli me sisuliselt teada kõik ukraina emigrantlikust organisatsioonist ja banderalaste liikumisest. Ta oli vapustatud, kui hakkasin välja
378
laduma talle tuntud ukraina natsionalistide juhtide elulugusid, tooma esile üksikasju nende isiklikust elust ning jutustama nende omavahelistest lahkhelidest. Kinnitades Matvieikole, et ma ei kavatse teda värvata, selgitasin: kõige tähtsam on meile see, et õppeks relvastatud võitlus Lääne-Ukrainas. Abakumovi loal helistasin Melnikovile, Ukraina Kommunistliku Partei esimesele sekretärile, kes oli selle kohal välja vahetanud Hruštšovi, ja palusin Matvieiko Kiievis vastu võtta ning näidata talle, et Ukraina, eriti aga Lääne-Ukraina - see pole mitte venelaste poolt okupeeritud territoorium, vaid vaba maa, kus elavad vabad inimesed.
Matvieikoga ma enam ei kohtunud. Kiievis paigutati ta konspiratiivkorterisse kodusesse aresti, kusjuures anti võimalus vabalt linnas liikuda. Seejärel viidi ta üle Lvovi, kus ta elas ühes eramajas. Sealt ta põgeneski. Milline segadus sellest tekkis Kiievis ja Moskvas! Ta kuulutati üleliiduliselt tagaotsitavaks. Ukraina Riikliku Julgeoleku minister käskis otsekohe arreteerida kõik, kes vastutasid Matvieiko valve eest. Selgus, et ta oli lahkunud väga lihtsalt: ta jättis hüvasti valvuriga, kes oli viimase kümne päeva jooksul harjunud, et Matvieiko tuleb ja läheb vabalt, kuhu soovib (tõsi, julgeolekuohvitseri saatel) ega peatanud teda, kuigi seekord tal mingit saatjat kaasas polnud, ning kõndis seejärel väravast välja.

Need päevad elas ta ühe oma vana tuttava korteris, kes polnud banderalastega seotud. Matvieiko ütles talle, et ta oli saabunud ametiasjus Moskvast ja elab tema juures lühikest aega. Selle ajaga käis ta läbi banderalaste konspiratiivkorterid ja kontrollis Lvovi sidemeid, mille kohta ta Moskvas ei andnud mingeid tunnistusi. Oma õuduseks avastas ta, et nende agentuur-võrku ei olegi olemas: kaks aadressi osutusid valeks, aga need mimesed, kes olevat seotud põrandaaluse organisatsiooniga, olid lihtsalt väljamõeldud. Kõik see oli nende fantaasia, kes koostasid banderalaste liikumise edusammudest ülespuhutud aruandeid, mis saadeti OUN-i peakorterisse Londonis ja Münchenis. Matvieiko oli piisavalt kogenud luuraja, et mõista: Järelejäänud konspiratiivkorterid on kindlasti Nõukogude vastuluure
379
jälgimise all ja neid hoiti alles üksnes selleks, et kasutad^ neid lõksudena lihtsameelsete külastajate jaoks, kes saabuvad välismaalt.
Kolme päeva päfcast andis Matvieiko end ise Lvovi julgeolekuorganite kätte. Ukraina juhtkonna korraldatud pressikonverentsil esines ta banderalaste liikumise suhtes hukkamõistva kõnega. Kasutades oma autoriteeti, kutsus Matvieiko emigrante ja ounlasi, kes võitlesid bandiitide rühmades, üles leppimisele. Pärastpoole alustas ta uut elu - töötas raamatupidajana, abiellus, kasvatas üles kolm last ja suri loomulikku surma 1974. aastal.
Lugu Matvieikoga omandab Ukraina sõltumatuse väljakuulutamise taustal uue kõla. Läänes ei antud endale iial aru, et pärast 1917. aasta revolutsiooni sai Ukraina endale esmakordselt oma ajaloos riikluse Nõukogude Liidu koosseisus. Täielik õitseng saabus rahvakunstis, kirjanduses ja emakeelses haridussüsteemis, mis oli täiesti mõeldamatu nii tsaarivalitsuse kui ka Austria ja Poola ülemvõimu ajal Galiitsias. Ukraina parteijuhte, erinevalt nende kolleegidest teistes liiduvabariikides, võeti Moskvas alati vastu erilise austuse ja lugupidamisega ning nad mõjutasid oluliselt Kremli juhtkonda sise- ja välispoliitika kujundamisel. Ukraina oli pidev reserv kaadri edutamisel juhtivatele ametikohtadele Moskvas. Ukraina komparteil oli oma poliitbüroo, mida polnud üheski teises liiduvabariigis, ta oli esindatud Ühinenud Rahvaste Organisatsioonis. Tõsi, kuni 1992. aastani ei olnud Ukraina täiesti sõltumatu riik, kuid mina pean end endiselt ukrainlaseks - üheks nendest, kes mingil määral aitasid kaasa selle positsiooni loomisele, mille ta omandas Nõukogude Liidu raames. See mõju, mida omas Ukraina, tema prestiiži tugevnemine NSV Liidus ja välismaal kujunes eelmänguks täiesti uue, sõltumatu riigi staatuse omandamisele pärast Nõukogude Liidu lagunemist.
380

IX. Nõukogude juhtkond ja kurdide küsimus Lähis-ldas 1947-1953

1947. aastal astusid kurdide rühmad mulla Mustafa Barzani juhtimisel võitlusse Iraani šahhi vägedega, ületasid meie ja Iraani vahelise piiri ning sattusid Aserbaidžaani territooriumile.
Kurdid, kes elasid Iraagis, Iraanis ja Türgis, kannatasid tagakiusamise all, aga Briti võimuesindajad, kes kasutasid kurde ära saksameelsete meeleolude elavnemise perioodil Teherani juhtivates ringkondades aastatel 1939-1941, osutasid pärast Inglise ja Nõukogude vägede sisseviimist Iraani neile toetust.
Üle piiri tunginud Barzani-võitlussalkades oli kokku kuni kaks tuhat meest ning umbes sama palju nende perekonnaliikmeid. Nõukogude võimuesindajad interneerisid algul kurdid ja paigutasid nad laagrisse. 1947. aastal aga käskis Abakumov mul

alustada läbirääkimisi Barzaniga ja pakkuda talle ja temaga koos saabunud inimestele poliitilist varjupaika sellele järgneva ajutise ümberasustamisega Usbekistani maarajoonidesse Taškendi lähedal.
Barzanile esitleti mind Matvejevina, TASS-i peadirektori asetäitja ja Nõukogude valitsuse ametliku esindajana. Kohtusin esmakordselt elus tõelise suurfeodaaliga. Sealjuures jättis Barzani mulje kui küllaltki läbinägelik poliitik ja kogenud väejuht. Ta ütles, et viimase saja aasta jooksul on kurdid kaheksakümnel korral üles tõusnud pärslaste, iraaklaste, türklaste ja inglaste vastu ja enam kui kuuekümnel korral olid nad pöördunud abi saamiseks Venemaa poole ning reeglina seda ka saanud. Seepärast oli tema sõnul nende seisukohast täiesti loomulik pöörduda jällegi abipalvega meie poole neile nii raskel ajal, kui haani võimud likvideerisid Kurdi vabariigi.
Mõni aeg enne neid sündmusi sattusid iraani kurdide-üles-tõusnute juhid šahhi korraldatud lõksu: nad olid kutsutud Teherani läbirääkimistele, võeti seal aga kinni ja poodi üles. Ainult ^arzanil õnnestus seda vältida. Kui šahh kutsus läbirääkimistele Barzani enda, vastas too, et tuleb ainult sel juhul, kui šahh saadab oma perekonnaliikmed pantvangidena tema peakorterisse.
381

Kuni toimusid eelläbirääkimised šahhiga, paiskas Barzani suure osa oma jõududest Iraani põhjarajoonidesse, Nõukogude piirile lähemale. Meie aga omalt poolt olime huvitatud kurdide kasu. tamisest inglaste ja aftneeriklaste mõjujõu nõrgendamisel neis Lähis-Ida maades, mis piirnesid Nõukogude Liiduga. Ma teatasin Barzanile, et Nõukogude pool on nõus läbi viima osale tema ohvitseridest eriõppused meie sõjakoolides ja akadeemiates. Samuti kinnitasin talle, et laialiasustamine Kesk-Aasias on ajutine, kuni tingimused muutuvad sobivamaks nende tagasipöördumiseks Kurdistani.
Abakumov keelas mul teatada Aserbaidžaani kompartei juhile Bagirovile läbirääkimiste sisust Barzaniga, eriti aga Stalini nõusolekust anda kurdi ohvitseridele võimalus saada ettevalmistus meie sõjalistes õppeasutustes.
Asi oli selles, et Bagirov püüdis kasutada Barzanit ja tema inimesi olukorra destabiliseerimiseks Iraani Aserbaidžaanis. Kuid Moskvas arvati, et Barzani võib mängida palju tähtsamat rolli inglisemeelse režiimi kukutamisel Iraagis. Peale selle, ja mis on eriti tähtis, kurdide abiga võisime pikaks ajaks rivist välja viia Iraagi (Mosul) naftatööstusettevõtted, millel oli tookord erakordne tähtsus Inglise-Ameerika sõjaliste grupeeringute varustamisel naftatoodetega Lähis-Idas ja Vahemerel.
Pärast läbirääkimisi Barzaniga, lendasin Taškenti ja informeerisin Usbekistani juhtkonda tema eelseisvast saabumisest. Seejärel pöördusin tagasi Moskvasse.
Barzani saadeti koos relvituks tehtud meeste ja nende perekonnaliikmetega Usbekistani. Viis aastat hiljem, 1952. aasta märtsis lähetati mind Usbekistani, Taškendi lähedale, kohtuma Barzaniga, et lahendada üleskerkinud probleeme.
Barzanit ei rahuldanud passiivne ootamine ja kohalike võimude suhtumine. Ta pöördus abi saamiseks Stalini poole, nõudes varem antud lubaduste täitmist. Ta nõudis kurdi sõjaliste üksuste formeerimist. Barzani tahtis ka säilitada oma mõjuja kontrolli hõimukaaslaste üle, kes olid asustatud kolhoosidesse Taškendi lähedal.
Kohtumine Barzaniga leidis aset valitsuse suvilas. Minu tõlgiks oli major Zemskov. Nii tema kui Barzani rääkisid vabalt
382
inglise keelt. Barzani jutustas mulle, kuidas ameeriklased ja jnglased tahtsid teda ära osta, et viia läbi aktsioone iraagi, iraani ja türgi valitsustele surve avaldamiseks.

Saanud uuelt julgeolekuministrilt Ignatjevilt vastava korralduse, töötasin välja plaani formeerida kurdide eribrigaad (poolteist tuhat inimest) diversioonioperatsioonideks Lähis-Idas. Seda võis kasutada ka Nuri Saidi valitsuse kukutamiseks Bagdadis, mis oleks tõsiselt ruineerinud inglaste mõju kogu Lähis-Ida regioonis. (Kurdide abiga õnnestus see teoks teha 1958. aastal, kui mina juba vanglas istusin.) Kurdid pidid mängima kindlat osa ka neis plaanides, mis olid seotud naftatööstusettevõtete rivist välja löömisega Iraagi, Iraani ja Süüria territooriumidel juhul, kui peaks puhkema sõjategevus või tekkima otsene ähvardus tuumarünnakuks NSV Liidule.

Barzani väljendas nõusolekut kirjutada alla kokkuleppele koostöö kohta Nõukogude valitsusega vastutasuks meiepoolse garantii eest osutada kaasabi Kurdi vabariigi loomisel, mida Barzani nägi eelkõige kurdide kompaktse elualana rajoonis Põhja Iraagi, Iraani ja Türgi piiril.
Kuulanud ära Barzani, vastasin, et mul pole volitusi arutada sedasorti kokkulepet. Kuid me ei vaielnud vastu kurdi emigrat-sioonivalitsuse loomisele. Mind saatev ja läbirääkimistel osalev Partei KK Rahvusvahelise osakonna vastutav töötaja Mantšha tegi ettepaneku luua Kurdistani demokraatlik partei eesotsas Barzaniga. Mantšha idee kohaselt pidi partei koordineerima Barzani valitsuse esindajate tegevust kõigis kurdi elanikkonnaga asustatud rajoonides. Partei peakorter oleks võinud tema sõnul paikneda kolhoosi juhatuses, mis asus viieteistkümne kilomeetri kaugusel Taškendist. Ma ei sekkunud vestlusesse, kuid kuulasin tähelepanelikult. Kui jutuajamine lõppes, kutsus Barzani mind kohtumisele oma staabi ohvitseridega. Meie ilmumisel tõmbusid toas viibivad kolmkümmend meest valveseisangusse. Seejärel, justkui käskluse peale, langesid kõik põlvili ja roomasid Barzani juurde, Paludes luba suudelda tema rõivasiile ja saapaid. Illusioonid
383
demokraatlikust Kurdistanist mida siiani ehk võisingi luua kadusid seda nähes otsekohe. Mulle sai täiesti selgeks, et see oli jälle üks neid ideoloogilisi initsiatiive, mis kerkivad aeg ajalt päevakorrale kk4? Staraja väljakul.
1952. aasta aprillis asus Barzani, ümbritsetuna oma pere- ja hõimuliikmetest, elama suurde Taškendi lähedasse kolhoosi Moskvas võeti vastu otsus omistada kurdidele autonoomse rajooni staatus. Riikliku Julgeoleku ministeeriumile tehti korraldus organiseerida kurdidele sõjaline väljaõpe ja osutada neile kaasabi sidemete sõlmimisel välismaal asuvate kaasmaalastega. Meie katsed juurutada Barzani lähikonda oma inimesi ja värvata kedagi kurdide endi seast, blokeeriti edukalt nende julgeoleku-teenistuse poolt. Tõsi, Zemskovil, kel oli kurdidega suhtlemisel üsna suuri kogemusi, õnnestus värvata üks meie sõjaväeakadeemias õppiv nooremohvitser, kuid pärast Taškenti tagasipöördumist kadus ta jäljetult. Teda üles leida meil ei õnnestunudki ja tegime järelduse, et Barzani käsul ta likvideeriti.
Tänu kurdide küsimusele tutvusin ma esmakordselt bürokraatliku asjaajamisega dokumentide ettevalmistamisel Poliitbüroole. Ignatjev käskis mul jääda seniks Mantšhi kabinetti, kuni dokument meie ettepanekutega kurdide probleemi lahen-damiseks seal kooskõlastatakse. Ignatjev oli alati muutumatult viisakas ja korrektne, kuid kui ma ütlesin, et mul on Moskva hotellis kokkulepitud kohtumine Barzaniga, noomis ta mind järsus toonis poliitilise küsimuse tähtsuse mittemõistmise pärast ja käskis kohtumine tühistada: kurdide küsimuses on meil eelkõige vaja nii kiiresti kui võimalik saada Poliitbüroo otsus. Koos minu ja Mantšhaga käis Ignatjev Molotovi ja Võšinski juures, et saada projektile nende^viisad. Muide, Molotov ja Võšinski tundusid mulle siis esmakordselt vanade, tahtejõuetute ja ääretult väsinutena. Kuid neil jätkus visadust, et dokumendist maha kriipsutada üks kui teine punkt, mis

puudutas Välisministeeriumit ja sisaldas ülesannet pidada kurdide küsimuses läbirääkimisi ja konsultatsioone. Samuti jäid nad selle juurde, et küsimust tuleb arutada Poliitbürool ja Riikliku Julgeoleku ministeeriumi esindajatega, aga mitte kui Välisministee-
384
riumi ja meie vahelist ühist ettepanekut. Kui me väljusime valveohvitseri saatel, kelle portfellis oli dokumendi projekt, tegin Mantšhale ettepaneku sõita minu poole Lubjankale ja trükkida seal valmis dokumendi lõplik tekst, võttes arvesse jylolotovi ja Võšinski kommentaare. Ignatjev nõustus.
Nüüd algas aga midagi, mida ma üldse ei mõistnud. Esitasime Ignatjevile lõpliku teksti ja ta kiitis selle heaks. Kuid ministrile polnud sugugi vähem tähtis ka kaaskiri - selgitav sedelike otsuse teksti juurde, mis saadetakse Poliitbüroo liikmetele. Ignatjev sundis mind kolmel korral muutma Poliitbüroo liikmete järjekorda nimekirjas. Ta küsis isegi Mantšhalt, kas saadetised peavad vastama tähestikulisele järjekorrale või tuleb kõigepealt üles lugeda Poliitbüroo välispoliitika komisjoni liikmed. Sel juhul peab Hruštšov jääma nimekirjas Bulganini ette. Kuidas jääb aga Beriaga? Kas tema peab olema enne Malenkovi? Need nüansid, millest mul polnud vähimatki ette-kujutust, lihtsalt hämmastasid mind. Seevastu Mantšha osutus tõeliseks eksperdiks saatekirjade koostamisel ja andis Ignatjevile vastavat nõu. Masinakirjutajad ei mõistnud, miks trükkida ümber dokument, milles kõik jääb endiseks, peale KK ja valitsuse liikmete nimede järjekorra.
1953. aasta kevadel juhtus minuga kurioosne lugu, mis rikkus konspiratsioonireegleid. Barzani käis loengutel sõjaväeakadeemias, kus kä mina õppisin. Ükskord nägi ta mind seal kindralleitnandi vormis. Mulle kavalalt silma pilgutades ütles ta oma tõlgi, noore leitnandi kaudu:
„Rõõm kohtuda sedavõrd kõrges sõjaväelises auastmes Nõukogude valitsuse esindajaga."
Mina omalt poolt soovisin talle edu sõjaväelise hariduse omandamisel.
Viimane kord kohtasin Barzanit juhuslikult vahetult enne °rna arreteerimist Gorki tänaval. Olin erariietes. Ta märkas mind ja tahtis nähtavasti lähemale tulla, kuid minu olukorda kestades leidsin, et mulle polnud seda kohtumist enam vaja ning eelistades teha nägu, nagu poleks teda näinudki, kadusin kiiresti rahvasumma.
385
Barzani oli küllalt tark, et mõista: kurdide tulevik sõltub sellest, kuidas õnnestub mängida nende suurriikide omavahelistel vastuoludel, kelle huvisfääri kuulub Lähis-Ida. Heites retrospektiivis pilgu tagagi minevikku, peab märkima, et suurriigid ei püüdnud üldse kurdide probleemi õiglaselt lahendada. Kurdistani saatust tema enda huvide seisukohalt ei arutatud Kremlis kunagi, nagu muide ka Londonis ja Washingtonis. Nii Lääs kui meie olime huvitatud vaid ühest - juurdepääsust naftaleiukohtadele Lähis-Idas, nii küüniline kui see ka ei tundu. Suslov, kellele tehti hiljem ülesandeks tegeleda kurdide küsimusega, lubas Barzanile igakülgset toetust võitluses autonoomia eest ainult seetõttu, et kurdide abiga kukutada Nuri Said Iraagis. Ameeriklased omalt poolt lubasid samuti toetust Barzanile, et tema abiga kukutada Iraagis inglisemeelne valitsus, asendades see neile sobivaga, kuid kriitilisel momendil asusid nad, kokkuleppel inglastega, äraootavale positsioonile. Ühesõnaga, kurdide saatusega mängiti kuis iganes.
40.-50. aastatel seisnes meie eesmärk selles, et kasutada kurdide liikumist konfrontatsioonis Läänega külma sõja olukorras. Kurdi vabariigi loomise idee võimaldas meil viia ellu poliitikat, mis oli suunatud Briti ja Ameerika positsioonide

nõrgendamisele Lähis-Idas, kuid suurem osa kurdi elanikkonnast oli täiesti ükskõikne tegevuse suhtes, mis oli sihitud inglaste ja ameeriklaste vastu selles regioonis.
50. aastate teise pooleni olid kurdid meie ainukesed liitlased Lähis-Idas. Kui Nuri Saidi režiim sõjaväelise riigipöörde tulemusena kukutati (meie toetusel), saime endale sellised liitlased nagu Iraak, Süüria ja Egiptus, mis olid Nõukogude Liidu geo-poliitilisi huve silmas pidades palju tähtsamad, kui kurdid. Iraak ja Süüria hakkasid mängima peaosa meie Lähis-Ida poliitikas ja vastasseisus Läänega selles rahutus regioonis.
Barzani enda ja tema rahva tragöödia seisnes selles, et NSV Liidu ja Lääne (teatud määral ka araabia riikide ja Iraani) huvides hinnati kurde kui hirmutavat jõudu või omamoodi vahetusraha regiooni konfliktsituatsioonides Türgi, Iraani Ja Iraagi valitsejate vahel.
386
Kurdi probleemi mõistlikuks lahenduseks oleksid võinud saada rahvusvahelised garantiid autonoomia suhtes, nii piiratud, kui need ka poleks olnud. Sisuliselt ei tahtnud mitte keegi ei Läänes ega Araabia Idamaades, et Mosuli naftaleiukohad sattuksid sõltumatu kurdi riigi territooriumile ning jääksid sel moel tema kontrolli alla. 1963. aastal, kui meil tekkisid raskused Kassemi valitsusega ja teda välja vahetanud iraagi natsionalistidega, saatsin vanglas olles sealt oma ettepanekud võimalike kontaktide kohta Barza-niga ning mulle teatati, et need võeti vastu. Kurdidele saadeti abi - relvastust ja laskemoona - et nad saaksid kaitsta oma maad Iraagi armee karistusekspeditsioonide vastu. Siiski, meie katsed teha kurdidest strateegilised liitlased, mis omakorda võimaldanuks mõjutada sündmusi Iraagis, ei saavutanud edu.

9. peatükk Raoul Wallenberg, „Laboratoorium X" ja teised Kremli poliitika saladused

I. Raoul Wallenberg ja salajane diplomaatia Teise maailmasõja ajal

Saladus, mis ümbritseb Rootsi diplomaati Raoul Wallenbergi, kes on maailmas laialt tuntuks saanud tänu oma tegevusele juutide päästmisel Teise maailmasõja ajal ja kes kadus jäljetult 1945. aastal, on siiani avastamata. Wallenbergi pidas kinni Sõjaväe Vastuluure SMERŠ 1945. aastal Budapestis ja minu arvates likvideeriti ta suure saladuskatte all MGB sisevanglas 1947. aastal. Peaaegu pool sajandit on möödunud viljatutes otsingutes nii KGB ametlike isikute kui ajakirjanike poolt, kuid Wallenbergi uurimis- ja vanglatoimikuid pole leitud.
Hiljaaegu leiti NSVL NKGB Luurevalitsuse ülema Fitini kiri, mis oli adresseeritud Wallenbergi 1945. aastal arreteerinud SMERŠ-iie, palvega anda ta üle luure käsutusse operatiivsetel eesmärkidel. Kuid Abakumov lükkas selle esildise tagasi, püüdes nähtavasti Wallenbergiga edukalt töötades lõigata loorbereid oma aparaadile.
Raoul Wallenberg kuulus tuntud finantsmagnaatide perekonda, kes pidas 1944. aasta algusest peale salajasi kontakte Nõukogude valitsuse esindajatega. Kuigi mulle tehti ülesandeks uurida Wallenbergi ning tema sidemeid Saksa ja Ameerika eri-teenistustega, teadsin ma sellest panusest, mille andis tema pere separaatrahu sõlmimisel Soomega. Sõjaväe Vastuluure ettekannete iseloom Raoul Wallenbergi ja

kogu tema pere kontaktidest andis tunnistust sellest, et diplomaat on sobiv värbamisobjekt Ja pantvang. Wallenbergi arreteerimine, ülekuulamised ja hukkumise
388
asjaolud - kõik see kinnitab, et toimus katse teda värvata, kuid ta keeldus meiega koostööd tegemast. Võimalik, et hirm selle ees, et ebaõnnestunud värbamiskatse saab kõigile teatavaks, kui Wallenberg vabaks lastakse, sundiski teda likvideerima.
Sõja-aastatel sai meie residentuur Stockholmis ülesande leida Rootsi ühiskonnast mõjukaid tegelasi, kellest võiksid saada vahendajad läbirääkimistel soomlastega separaatrahu sõlmimisel. Siis lõimegi kontakti Wallenbergide perekonnaga.
Stalin muretses selle pärast, et Soome, Saksamaa liitlane alates 1941. aastast, võib alla kirjutada rahulepingule ameeriklastega, arvestamata meie huve Baltikumis. Ameeriklased aga omakorda kartsid, et me võime okupeerida Soome. Kuid sellist vajadust meil ei olnud: meile oli tähtis lähima naaberriigi neutraliteet, et kasutada seda oma huvides mõjutusagentide kaudu Soome peamistes poliitilistes parteides. Need inimesed nõustusid meiega koostööd tegema, kui me kindlustame Soome riigi neutraliteedi. Peale selle tahtsid nad mängida vahendaja rolli Ida ja Lääne vahel. Tähelepanuväärne on see, et 70.-80. aastatel püüdsid Soome eeskujule järgneda mõjukad poliitilised ringkonnad Poolas, Bulgaarias, Rumeenias, Tšehhoslovakkias, Ungaris ja isegi Balti vabariikides, kus astuti välja sõltumatu omariikluse taassünni eest. Mõlemad pooled, nii need, kes astusid vastavaid samme kui ka need, kes sellele vastu seisid, nimetasid seda soomendamiseks.
Ma mäletan, kuidas 1938. aastal, aasta enne Nõukogude-Soome sõda, andis Stalin korralduse eraldada kakssada tuhat dollarit Soome väiketalunike partei poliitiliseks toetamiseks, et too mängiks kindlaksmääratud osa valitsuse hoiakute kujunda-misel piiri reguleerimise küsimustes. Raha andis soomlastele edasi polkovnik Rõbkin, minu sõber, kes oli tol ajal Nõukogude saatkonna esimene sekretär Soomes ja tuntud seal Jartsevi nime all. Stalin isiklikult instrueeris teda, kuidas vestelda poliitikategelastega, kes saavad meilt raha, ning kuidas valmistada ette Salajasi läbirääkimisi Soome valitsuse esindajatega, et sõlmida
389
mittekallaletungi ja vastastikkuse koostöö pakt, mida planeeriti läbi viia Nõukogude valitsuse usaldusisiku osavõtul, kes on Soome valitsusjuhile, Mannerheimile isiklikult tuttav. See oli krahv Ignatjev, raamatu ,,Viiskümmend aastat rivis" autor. Jartsevi edastatud ettepanekud Soome valitsusele lükkas Mannerheim tagasi, kuid informeeris Nõukogude poole ebatavalisest sammust Hitlerit. Seega, võttes vastu otsuse alustada meiega läbirääkimisi mittekallaletungi pakti sõlmimiseks, teadis Saksa juhtkond suurepäraselt, et Moskva ei saa vaadata nende ettepanekut kui täiesti ootamatut ja vastuvõetamatut. Märkimisväärne on siinjuures see, et kõik need läbirääkimised toimusid rangelt salajas NSV Liidu Soome suursaadiku Derevjanko eest.
Sõja-aastatel juhtisid Rõbkin ja tema naine residentuuri Stockholmis. Üks nende ülesandeid oli toetada kontakte „Punase kapelli" agentuurvõrguga Saksamaal rootsi kanalite kaudu. Rõbkini naine on paljudele tuntud kui kirjanik, raamatute „Ema süda", „Läbi jäise udu", „Lõkked" jt. järgi - ta kasutas oma neiupõlvenime Voskressenskaja. Stockholmi ja Moskva diplomaatilistes ringkondades teati seda vene kaunitari kui Zoja Jartsevat, kes säras mitte ainult oma iluga, vaid ka väga hea saksa ja soome keele oskusega. Rõbkin, kes oli pikka kasvu, hea kehaehitusega ja meeldiv inimene, valdas peent huumorit ja oli suurepärane vestleja. Abikaasad olid Stockholmi diplomaatide hulgas väga populaarsed, mis andis neile võimaluse olla kursis sakslaste katsetega üritada välja selgitada võimalusi separaat-rahu kokkulepeteks Ameerika Ühendriikide ja Suurbritanniaga Nõukogude Liidu osavõtuta. Muide, Saksa luure levitas Stock-

holmis aastatel 1943-1944 provokatsioonilistel eesmärkidel kuuldusi võimalikest salajastest läbirääkimistest NSV Liidu ja Saksamaa vahel separaatrahu küsimustes ameeriklaste ja inglaste osavõtuta.
Rõbkinid võtsid aktiivselt osa salajaste majanduskokkule-pete ettevalmistamisest ja vormistamisest. 1942. aastal õnnestus neil meie agendi, tuntud rootsi näitleja ja satiiriku Karl Gerhardi abiga sõlmida partertehing: meie saime kõrgekvaliteetset rootsi terast, mida oli hädasti vaja lennukitööstuses, vastutasuks plaatina
390
eest. Rootsi neutraliteeti rikuti jämedalt, kuid pank, kes selle tehingu teostas, sai soliidse kasumi. Panga aktsiate kontroll-pakett oli perekond Wallenbergide valduses. Karl Gerhardil olid sõbralikud suhted Raouli onu, Markus Wallenbergiga ja Moskvas kinnitatud plaani järgi esitles Gerhard talle ühel vastuvõtul Zoja Rõbkinat.
Markus Wallenberg oli Zoja Rõbkinast vaimustuses. Nad kohtusid veel korra nädalalõpul Stockholmi lähedases luksushotellis, mis kuulus Wallenbergide perekonnale. Jutt käis sellest, kuidas saaks korraldada kahe sõjajalal oleva riigi - NSV Liidu ja Soome - diplomaatide kohtumist, kus nad saaksid arutada separaatrahu kokkuleppe sõlmimisega seotud küsimusi. Zoja Rõbkina ütles Wallenbergile, et lausa hädavajalik oleks soomlastele teatada: Nõukogude pool garanteerib sõja lõppedes Soomele täieliku riikliku sõltumatuse, kuid silmas pidades sõjategevuse jätkumist Balti areenil, arvestab ta õigusega piiratud sõjalisele kohalolekule Soome sadamates ning mere- ja õhujõudude baaside osalise paigutamisega tema territooriumile. Wallenbergide perekonnal omakorda olid aga Soomes finantshuvid ning nad olid väga huvitatud Nõukogude-Soome suhete rahumeelsest reguleerimisest.
Markus Wallenbergil kulus kõigest nädal, et organiseerida Zoja kohtumine Soome valitsuse esindaja Juho Kusti Paasikiviga, kellest sai hiljem president, kui ta vahetas sel kohal välja Karl Gustav Mannerheimi. Nõukogude poolt esindas neil läbirääkimistel Aleksandra Kollontai, meie suursaadik Rootsis, kes jäi pikaks ajaks meie ainsaks naissuursaadikuks. Alles 70. aastatel sai suursaadikuks jälle naine - Zoja Mironova, kes juhtis Nõukogude missiooni rahvusvaheliste organisatsioonide juures ning oli akrediteeritud Genfi.
391

II. Vangistamise võimalikud põhjused ja tulutud katsed sundida koostööle Nõukogude võimudega

Konsultatsioonid kestsid kogu suve ja lõpuks, 4. septembril 1944, aastal sõlmiti rahukokkulepe NSV Liidu ja Soome vahel.
Pärast seda, kui Raoul Wallenberg sattus meie kätte pantvangina ehk võimaliku värbamisobjektina, lootsid Stalin ja Molotov arvatavasti ära kasutada Wallenbergide positsiooni, et saada Läänest kasulikke krediite.
1945. aastal levitas Nõukogude juhtkond kuulujuttu, et Krimmis luuakse juudi autonoomne vabariik, kuhu võivad sõita juudid kokku kogu maailmast, eriti Euroopast, mis on saanud fašismi tõttu kannatada. Stalin bluffis mitmel eesmärgil. Esiteks oli see peibutiseks - juudi vabariik - ta lootis rahustada Briti liitlasi, kes kartsid, et juudi riik luuakse Palestiinas, mis asus nende protektoraadis. Teiseks püüdis Stalin välja selgitada võimalusi Lääne kapitali ligitõmbamiseks sõja tõttu purustatud rahvamajanduse taastamiseks.
Sain Berialt käsu sondeerida selles küsimuses pinda ameeriklaste juures vestluste ajal nende suursaadiku Harrimaniga Moskvas (1945. aastal kohtusin temaga Matvejevi nime all).

Enne seda, kui Sõjaväe Vastuluure Raoul Wallenbergi arreteeris, oli ta tuntud kui inimene, kelle tegevus oli seotud juutide päästmise ja väljaviimisega Saksamaalt ja Ungarist Palestiinasse. Me olime teadlikud Wallenbergi kõrgest reputatsioonist rahvusvaheliste sionistlike organisatsioonide juhtide seas. Ilma Moskva otsese korralduseta oli teda, nagu iga teistki Lääne diplomaati, võimatu arreteerida. Isegi kui oletada, et ta peeti kinni juhuslikult (samal ajal arreteeriti üle kolmekümne diplomaadi Euroopa riikides, kuid peaaegu kõik nad vabastati mõne kuu pärast ja vahetati välja Nõukogude sõjavangide ja Nõukogude armee sõjaväelaste vastu, kes olid jäänud Läände), siis Sõjaväe Vastuluure juhid Budapestis pidid sellest kindlasti ette kandma Moskvasse. Nüüd on teada, et Wallenbergi arreteerimiskäsule kirjutas alla Bulganin, Stalini asetäitja Kaitse Rahvakomissariaadis ning käsk täideti viivitamatult.
392

Minu endine kolleeg, kindralleitnant Belkin, omal ajal SMERŠ-i ülema asetäitja, oli tuttav Wallenbergi toimikuga. Ta jutustas mulle, et 1945. aastal said SMERŠ-i rindeorganid Moskvast suunise Wallenbergi kohta, milles oli ära näidatud, et teda kahtlustatakse koostöös Saksa, Ameerika ja Inglise luurega ning kohustati seadma tema järele sisse pidev valve, jälitus ja kontaktide uurimine, ennekõike aga selles osas, mis puudutas Saksa eriteenistusi.
Nagu ma mäletan, andis meile Wallenbergi tegevusest teada agent Kutuzov (kuulus suure väejuhi suguvõssa), emigrant, kes oli värvatud koostööle Nõukogude luurega juba 30. aastatel. Kutuzov töötas Punase Risti missioonis Budapestis ja võttis osa Wallenbergi jälgimisest. Kutuzovi teatel tegi Wallenberg aktiivset koostööd Saksa luurega. Kutuzov interpreteeris tema käitumist kui kahe või isegi kolmekordset mängu. Muidugi, sellises riskantses asjas nagu juutide päästmine, oli hädavajalik pidada tihedaid kontakte ametlike isikutega Saksa eriteenistustest. Mäletan, et Belkin rääkis paarist fikseeritud kohtumistest Wallenbergi ja Saksa luure ülema Schellenbergi vahel.
Asjaolud kujunesid selliseks, et Wallenberg sattus meie luureorganite kõrgendatud tähelepanu sfääri. Võib-olla lootis Nõukogude juhtkond tema kaudu saavutada tunduvalt tihedamat koostööd Wallenbergide perekonna ja meie Skandinaavia-maades asuvate esindajate vahel, et kindlustada rahvusvahelise kapitali usaldus krediitide saamiseks.
Mäletan, et Raoul Wallenbergi nimi figureeris luure operatiivmaterjalides kui usaldusisik 1945. aastal alanud salajaste separaatläbirääkimiste käigus vaherahu küsimustes Saksamaa, Inglismaa ja USA esindajate vahel Nõukogude Liidu selja taga. Pole välistatud, et tema värbamise või pantvangina kasutamise Plaan võimalikus poliitilises mängus tekkis seetõttu, et Wallenbergi vaadati kui tähtsat tunnistajat kulissidetagustes sidemetes Ameerika äriringkondade ja fašistliku Saksamaa, samuti nende riikide eriteenistuste vahel sõja-aastatel. Kui liitlased saavutasid salajase kokkuleppe Kolmanda Reichi juhtidele esitatavate süüdistuste
393
osas Nürnbergi protsessil, siis langes vajadus Wallenbergi järele ära ja ta hävitatigi.
Raoul Wallenberg peeti kinni (tegelikkuses oli see arreteerimine) tema enda korteris: tema juurde ilmusid vastuluure töötajad ja panid ette sõita Nõukogude väegrupi staapi. Wallenberg ütles siis ühele oma sõpradest: ei tea, kes ma seal olen, külaline või vang.
Moskvasse viidi ta valve all, kuid magamisvagunis, koheldi kui „külalist" ja toitu toodi restoranvagunist. Kutuzov toimetati samuti Moskvasse, Wallenbergist eraldi. Erinevalt Wallenbergist, vabastati Kutuzov peagi vanglast ja tal lubati emigreeruda

Läände, loomulikult tingimusel, et ta jätkab aktiivset koostööd Nõukogude luurega. Lõpuks seadis ta end sisse Iirimaal, kus ka suri 1967. aastal.

III. Sisevangla eriblokk ja NKVD-MGB Erilaboratoorium 1940-1950

Moskvas paigutati Wallenberg Lubjanka sisevangla eriblokki, kus hoiti valve all eriti tähtsaid isikuid, keda mõjutati koostööle; keeldumise korral nad likvideeriti.
Meie luure saksa osakonnale saadeti pidevalt Wallenbergi ülekuulamise protokolle. Võimalik, et uurijad hirmutasid teda, esitades süüdistusi sidemete kohta gestaapoga. Ajakirjanduses avaldatud materjalide põhjal on selge: Moskvas hoiti Wallenbergi kahes kinnipidamiskohas: Lubjanka sisevanglas ja Lefortovos. MGB-KGB töötajad meenutavad, et pärast jõhkraid ülekuulamisi Lefortovos viidi Wallenberg uuesti Lubjanka sisevangla eriblokki.
Sisevangla eriblokk meenutas pigem võõrastemaja. Neid ruume, kus arreteerituid hoiti, võis vaid tinglikult kambriteks nimetada: kõrged laed, normaalne mööbel. Toitu toodi NKVD sööklast ja restoranist, kvaliteedilt erines see loomulikult suuresti vanglas pakutavast. Kuid Stalini ajal oli sel kohal kurjakuulutav kuulsus. Selles hoones asus NKVD-MGB komandantuur,
394

kus aastatel 1937-1950 viidi täide nende isikute huk-karnine, kellele oli määratud surmanuhtlus või keda valitsus pidas vajalikuks likvideerida erilises, see tähendab kohtuvälises
korras.
Varsonofjevski põiktänavas, Lubjanka vangla taga, asus otseselt ministeeriumile ja komandantuurile alluv toksikoloogia laboratoorium koos vastava erikambriga. Ametlikes dokumentides oli selle nimetus - „Laboratoorium X". Nimetatud asutuse ülem, meditsiiniteenistuse polkovnik, professor Mairanovski tegeles uuringutega surmavate gaaside ja mürkide mõjust paha-loomulistele kasvajatele. Professorit hinnati meditsiiniringkon-dades kõrgelt.
1937. aastal anti Mairanovski uurimisgrupp Biokeemia Instituudist, mida juhatas akadeemik Bach, üle NKVD käsutusse ning see hakkas alluma otseselt NKVD-MGB komandantuuri juures asuvale operatiivtehnika eriosakonna ülemale. Koman-dantuur vastutas NKVD hoone kaitse, salastatuse režiimi ning julgeoleku, aga ka surmaotsuste täideviimise eest.
Kogu laboratooriumi tööd, selle töötajate kaasamist eriteenistuste operatsioonidesse, samuti laboratooriumisse sissepääsu, mis oli rangelt piiratud isegi NKVD-MGB juhtivkaadrile, reglementeeriti määrustikuga, mis oli kinnitatud valitsuse ja NKVD-MGB vastavate käskkirjadega. Minul ja mu asetäitjal Aitingonil polnud sissepääsuluba „Laboratooriumi X" ruumidesse ja erikambrisse.
Laboratooriumi tööd kureeris otseselt julgeolekuminister või tema esimene asetäitja. Selle asutuse kohta liigub endiselt õudusttekitavaid lugusid.
Kontroll, mis viidi läbi veel Stalini ajal, pärast Mairanovski arreteerimist, seejärel aga Hruštšovi ajal 1960. aastal, antistalinistlike paljastuste käigus, näitas, et Mairanovskit ja tema gruppi rakendati surmaotsuste täideviimisel ja ebasoovitavate rikute likvideerimisel valitsuse otsesel käsul aastatel 1937-1947 Ja 1950. aastal, kasutades

selleks mürke. Mul on teada, et sedasorti aktsioone viis meie luure läbi ka 60.-70. aastatel. Sellest rääkis ja kirjutas KGB kindralmajor Oleg Kalugin.
395
Wallenbergiga töötasid luure ja vastuluure ohvitserid luureteenistuse ühe juhi, Utehhini juhtimisel. Ülekuulamised viidi läbi kriminaaluurimisosjakonna poolt. Kõige sagedamini kuulas teda üle alampolkovnik Kopeljanski, kes vallandati organitest 1951. aastal juudi päritolu tõttu. Kuigi Kopeljanski osavõtt ülekuulamistest on dokumentaalselt tõestatud - tema nimi on kirjas uurija juurde ülekuulamisele viidavate kinnipeetute registreerimise päevikus -, eitas ta seda, öeldes, et ei mäleta sellise nimega uurimisalust. Siiski, päevikumärkmetest on näha, et nimelt Kopeljanski oli see, kes kutsus Wallenbergi päev enne tema surma kambrist ülekuulamisele.
1947. aasta juuli alguseks oli Wallenbergi juhtumi uurimine jõudnud ummikusse. Ta keeldus koostööst Nõukogude luurega ning polnud enam vajalik ei salajaste poliitiliste mängude tunnistajana ega ka pantvangina - Nürnbergi protsess oli lõppenud.
Näib, et Wallenberg viidi üle „Laboratooriumi X" erikamb-risse, kus talle tehti ravi ettekäändel (samal ajal jätkas riigi juhtkond rootslaste veenmist, et ei tea mitte midagi Wallenbergi asukohast ja tema saatusest) surmav süst. Vangla meditsiiniteenistusel polnud sellest kõigest vähimatki aimu ja tema surma konstateeriti tavalises korras. Kuid julgeolekuminister Abaku-mov, kes oli ilmselt teadlik Wallenbergi surma tõelisest põhjusest, keelas lahkamise ja käskis ta surnukeha tuhastada.
Valitsuse eriotsusega hävitamisele määratud isikute tuhastamiseks kasutati erimenetlust: lahkamist ei teostatud, mitte kellegi poolt taganõutud põrm kuulus matmisele ühishauda. Hiljem tunnistasid võimud väga vastumeelselt, et selliste tuntud inimeste nagu Tuhhatševski, Jakiri, Uborevitši, Meierholdi ja teiste põrmud on maetud samasse ühishauda. Donskoi kloostri krematoorium oli tol ajal ainus omataoline, võimalik, et seetõttu on ühes ja samas hauas ka minu ülemuse, sõbra ja mõttekaaslase Spiegelglasi ning luure ühe juhi Serebrjanski põrm. Väga tõenäoline, et nii Wallenbergi kui ka Beria põrm on maetud sinnasamasse.
Nagu nähtub endiste MGB-KGB juhtide mälestustest, saadeti erimärkmete päevik, mis sisaldas andmeid kõigi likvideerimiste
395
kohta viidetega kõrgemate instantside vastavatele otsusele, ja mis asus kinnipitseeritud ümbrikus pealdisega „ilma ministri loata mitte avada" ja märkega «täiesti salajane", pärast geria arreteerimist Suhhanovile, Malenkovi abile. Malenkov juhatas NLKP KK Presiidiumi erisektorit. Polkovnik Studni-kov, kellest sai kohe pärast minu arreteerimist piiritaguse luure diversioonitöö ülem, tema asetäitja Gudimovitš ja polkovnik Vassilevski kinnitasid 1966. aastal KK-s, et see pakett oli ära võetud Lubjankal asuvast seifist ja üle antud KK Presiidiumi erisektorisse. Sellest ajast asub see kusagil arhiivisügavustes või on kõrgema juhtkonna korraldusel koguni hävitatud, kuna sisaldab endas tõendeid mitte ainult Ježovi, Beria, Abakumovi, Merkulovi, vaid ka riigi kõrgema juhtkonna - Stalini, Molotovi, Malenkovi, Bulganini ja Hruštšovi otsese vastutuse kohta nende aktsioonide eest, mida viis läbi „Laboratoorium X".
1993. aasta juunis avaldas „Izvestija" Maksimova artikli „Wallenberg on surnud. Kahjuks on tõendeid küllaldaselt", ajalehes „Segodnja" ilmus aga Abarinovi artikkel „Pestakse mitte ainult raha, vaid ka versioone". Mõlemad materjalid kajastavad väljavõtteid Wallenbergi saatust puudutavatest dokumentidest.

Võšinski teenistuskirjast Molotovile (1947. a.) ilmneb, et 1944. aasta lõpul pöördusid rootslased NSVL Välisasjade Rahvakomissariaadi poole „palvega võtta kaitse alla Rootsi Budapesti missiooni esimene sekretär Raoul Wallenberg".
1945. aasta jaanuari algul informeeriti rootslasi Wallenbergi leidmisest ja Nõukogude sõjaväeüksuste poolt kaitse alla võtmisest (tegelikult arreteeris Wallenbergi Sõjaväe Vastuluure Budapestis).
Mõne aja pärast teatasid rootslased Välisministeeriumile, et missiooni töötajate seas, kes sõitsid ära Budapestist, ei ole Wallenbergi ning palusid ta üles otsida. Selles küsimuses saatsid nad vastavatesse Nõukogude instantsidesse kaheksa nooti ja tegid viis suulist järelpärimist. Rootsi suursaadik Moskvas Sederblom pöördus 1946. aastal Stalini poole (ta võeti ka vastu) isikliku palvega - selgitada välja Wallenbergi saatus. Välisministeerium tegi omakorda Wallenbergi kohta mitmeid
397
järelpärimisi SMERŠ-ile ja Riikliku Julgeoleku ministeeriumile Lõpuks, 1947. aasta veebruaris informeeris R Fedotov, tolleaegne Luurevalitsuse ülem, Välisministeeriumit, et Wallenberg asub MGB käsutuses.
Eelpoolmainitud Võšinski teenistuskirjas seisis: „Kuna praeguse ajani pole toimunud Wallenbergi asjas edasiminekut, siis palun Teid kohustada sm. Abakumovit esitama kirjalik ettekanne asjade seisu kohta ja ettepanekud tema likvideerimiseks".
Minu arvates ei saa siin kahelda Võšinski viimaste sõnade julmuses. Ta ei tee ettepanekut süüasi lõpetada (siis oleks olnud teine formuleering - „süüasi lõpetada"), vaid peaaegu et „nõuab" Abakumovilt ettepanekuid Wallenbergi kui Nõukogude juhtkonnale ebasoovitava isiku hävitamiseks.
Niisiis esines Võšinski taolise palvega - see on äärmiselt tähtis - olles samal ajal Molotovi asetäitja ka luuretöö alal, mis oli neil aastail Informatsioonikomitee pädevuses. Fedotov, kes teatas Võšinskile, et Wallenberg asub vanglas, oli samuti tol perioodil üks Informatsioonikomitee juhte.
Molotovi resolutsioon Võšinski kirjal omab samuti suurt tähtsust: „Sm. Abakumovile. Palun mulle ette kanda 18. V. 47. a.".
Praktiliselt oli see valitsusjuhi asetäitja ja luureülema korraldus teha ettepanekud selle kohta, kuidas likvideerida Wallenberg. Selline oli neil aastail tavaline tegdtsemisviis. (Hiljaaegu avaldati ja näidati televisioonis dokumenti, mis oli saadetud Stalinile ja Molotovile 1947. aastal ja mis puudutas USA kodanikku, NKVD piiri tagust agenti Isaak Ogginsit, keda kahtlustati kahekordses mängus. Sellel dokumendil on samasugune formuleering.)
Pärast seda, kui ettepanek oli läbi vaadatud, andsid Stalin või Molotov oma nõusoleku suulises, mõnikord ka kirjalikus vormis. Kui suulises, siis Abakumov, nagu oli kehtestatud teatud kindla isiku süüasja kontrolli ja uurimise käigus, tegi taolisele dokumendile märke: „Sm. Stalini ja Molotovi nõusolek on saadud" ja pani kuupäeva. Ametlikest dokumentidest selgub, et Wallenberg suri
17.
398
juulil 1947. aastal. Kuid sama aasta 18. augustil informeeris Võšinski Rootsi suursaadikut, et Nõukogude valitsuse käsutuses ej ole andmeid Wallenbergi kohta ja võib-olla ei peetudki teda kinni Nõukogude võimude poolt, pigem võis temast saada tänavalahingute ohver Budapestis (1945. aasta jaanuaris informeerisime rootslasi, et Wallenberg asub Nõukogude sõjaväeüksuste kaitse all).
aasta märtsis-mais, Moskvas toimuvate Nõukogude-Rootsi läbirääkimiste käigus andis Rootsi pool meie valitsuse käsutusse materjalid, mis puudutasid Raoul

Wallenbergi. Siis võttiski Partei KK vastu otsuse Rootsi diplomaadi hukkumisega seotud asjaolude kontrollimise ja väljaselgitamise kohta.
aastal kinnitas NLKP KK Välisministeeriumi (minister Šepilov) ja KGB (esimees Serov) poolt ette valmistatud Nõukogude valitsuse memorandumi Wallenbergi saatuse kohta.
Nõukogude valitsus informeeris Rootsi valitsust, et kompetentsed organid uurisid ja kontrollisid rootslaste poolt esitatud andmeid Raoul Wallenbergi kohta. Hoolikad otsingud sisevangla arhiivides Lubjankal, Lefortovos ja ka Vladimiris ning teistes vanglates ei andnud mingeid tulemusi: andmeid Wallenbergi viibimisest Nõukogude Liidus ei leitud (1947. aastal aga olid need olemas: me teatasime Välisministeeriumile, et Wallenberg asub MGB käsutuses). Kompetentsed organid kontrollisid pärast seda abiteenistuste arhiividokumente ning avastasid Lubjanka sisevangla meditsiiniteenistuse dokumentide hulgas teenistusülema Smoltsovi raporti, mis oli adresseeritud endisele julgeolekuministrile Abakumovile. Raportis räägiti, et ministrile isiklikult tuntud vang Wallenberg suri ootamatult oma kambris 17. juuli õhtul 1947. aastal. Surma põhjus - infarkt.
Nagu ette nähtud, lõppes memorandum sügava kahetsuse ja siira kaastundeavaldusega Raoul Wallenbergi surma puhul.
Tähelepanu köidab sugugi mitte vähem tähtis detail: Smoltsovi raportis 17. juulist 1947. aastast on juurdekirjutus, et Wallenbergi surmast on ette kantud ministrile isiklikult ja käsk on põrm tuhastada ilma lahkamiseta.
Ma arvan, et arhiivis asuvate uurimismaterjalide hävitamine
399
algas memorandumi ettevalmistamise käigus. See oli arvata vasti tingitud sellest, et tema arreteerimise ja tapmise otsesed initsiaatorid - Molotov ja Bulganin - olid ikka veel võimul ning juhtivatel positsioonidel riigi juhtkonnas. Bulganin, kes kirjutas alla Wallenbergi arreteerimiskäsule, oli valitsuse juht, aga Molotov, kes andis käsu Rootsi diplomaadi likvideerimiseks, kuulus riigi kõrgemasse juhtkonda.
Kuid minu arvates on välisluure arhiivides olemas selle loo kohta ulatuslikke materjale. Kohe pärast Wallenbergi arreteerimist, niipalju kui ma mäletan, 1945. aasta veebruaris, kanti Stalinile NKVD liinis ette fašistliku Saksamaa välisministri Ribbentropi salajase memorandumi sisu, mis puudutas võimalikke tingimusi separaatrahu sõlmimise kohta Saksamaa, USA ja Inglismaa vahel. Sealjuures märgiti, et Raoul Wallenberg esines vahendajana kontaktide sõlmimisel selles küsimuses USA ja Saksamaa eriteenistuste vahel.
Meie valitsus tunnistas ametlikult Wallenbergi arreteerimise fakti, tema paigutamist vanglasse ja surma „infarkti" tõttu kümme aastat pärast tema hukkumist. Samuti teatas valitsus, et Raoul Wallenberg arreteeriti ebaseaduslikult ja selle käsu andis Abakumov, kes kandis sooritatud kuritegude, sealhulgas ka Wallenbergi arreteerimise eest kõige karmimat karistust.
See oli küüniline vale. Abakumovi kohtuprotsessi ja uurimise käigus ei esitatud talle üldse sellist süüdistust.
Siiani pole KGB arhiividest leitud Abakumovi kirjalikku ettekannet Molotovile, milles peab arvatavasti olema ära toodud Wallenbergi süüasja sisu ja nähtavasti sisaldab see ka tema jaoks saatuslikku ettepanekut, mille initsiaator oli Võšinski. Kuigi ettekannet pole leitud, võib selle jälgi leida Riikliku Julgeoleku ministeeriumi ja Välisministeeriumi, KGB ülema, NLKP KK juhtkonna ja valitsuse omavahelisest kirjavahetusest tollel ajavahemikul. Molotovi sekretariaadi registreerimiskaustas on olemas koodnumber, mille järgi võib jälgida selle dokumendi liikumist.

Seevastu KGB arhiividest, nagu teatati minu pojale 199 — tal, õnnestus leida dokument, millest järeldub, et KGB ülem
400
Serov Palus Molotovi teda vastu võtta Wallenbergi asjas 1957. aasta veebruaris, kui Rootsi valitsuse jaoks valmistati ette einorandumi projekti koos Wallenbergi arreteerimise ja tema urrna ametliku tunnistamisega.
Siiani pole avastatud ka Serovi ettekannet, milles too pidi enne veel, kui valmistatakse ette Nõukogude valitsuse ametlik mernorandum, teatama Hruštšovile ja Bulganinile, vastavalt siis KK esimesele sekretärile ja Ministrite Nõukogu esimehele sellest, mis Wallenbergiga tegelikult juhtus.
Teades Hruštšovi harjumusi, väidan, et ta hoidis oma arhiivis alles seda Serovi ettekannet, mis kahtlemata kompromitee-ris tõsiselt Molotovi. Hruštšovile oli nimetatud materjal 1957. aasta alguses, teravnenud võimuvõitluse perioodil, olulise tähtsusega. Nagu teada, lõppes see Molotovi, Kaganovitši, Malenkovi ja nendega liitunud Šepilovi niinimetatud parteivastase grupi paljastamisega. Kuid mulle teadmata põhjustel ei kasutanud Hruštšov Wallenbergi toimikut Molotovi vastu. Mäletan, kuidas uurijad taotlesid üsna visalt minult andmeid Molotovi osavõtu kohta salajastest tehingutest Lääne töösturite ja diplomaatidega ja ma mõistsin, et nad ei esita neid küsimusi sugugi juhuslikult. Kuid Wallenbergi nime seal tookord ei figureerinud.
Serov pidi kindlasti pöörduma Hruštšovi poole, et saada luba Wallenbergi puudutavate materjalide hävitamiseks. Täiesti tõenäoline, et pärast seda need ka hävitati. Põhjus on selge: 1957. aasta veebruaris oli Molotov veel võimul ja juhtkonna hulgas küllaltki mõjukas figuur. Tema, nagu ka teised riigitegelased, kel oli otsene kokkupuude skandaalsete ja kuritegelike aktsioonidega, oli huvitatud, et dokumentaalsed tõendid oleksid hävitatud.
Alles peab olema ka Serovi teine kiri, milles ta oli kohustatud ette kandma Hruštšovile, et Wallenbergi toimik on hävitatud.
Viimane kord uuriti Wallenbergi süüasja Gorbatšovi käsul KGB ülema Bakatini järelvalve all. Uus uurimine kinnitas, et Wallenberg suri tõepoolest vanglas. Samuti tehti kindlaks, et arhiivis olnud uurimis- ja vanglatoimikud on hävitatud.
401
Arvatavasti teab Wallenbergi toimiku materjalide otsimise mõningatest üksikasjadest Molotovi lapselaps, professor Nikonov, fondi „Poliitik" esimees ja Bakatini endine abiline.
Kahjuks arhiivid, nagu ka käsikirjad põlevad ja need hävitatakse. Kuid jäljed jäävad. Esineb täiesti juhuslikke ja ootamatuid leide. Nii juhtuski, et KGB arhiivi tehniline töötaja, kel polnud Wallenbergi loo uurimisega mingit pistmist, avastas tema diplomaatilise passi ja isiklikud asjad paberkotist, mis kukkus välja ühest üsnagi raskest pakist, kuhu olid kokku kuhjatud sorteerimata dokumendid.
Pärast kõmulist skandaali, mille kutsus esile minu raamatu ilmumine Läänes, kirjutasin 1994. aasta mais Vene-Rootsi komisjoni palvel Wallenbergi asjas selgituse Föderaalse juurdlusbüroo arhiivi-arvestusosakonnale. Minu poeg vestles Rootsi esindajatega: tõe väljaselgitamine Raoul Wallenbergi süüasjas sõltub suurel määral ka rootslastest endist, kes keelduvad visalt avaldamast andmeid tema aruannetest kontaktide kohta Saksa ja Ameerika eriteenistustega aastatel 1941-1945.
Nagu ütles mulle soome ajaloolane Seppo Isotalo, on tänapäeval Rootsi võimude käsutuses salajased dokumendid selle kohta, et Wallenberg täitis Ameerika luure ülesannet ning osales oma onu, finantsmagnaadi Markus Wallenbergi korraldusel hitlerlaste poolt hõivatud juudi elanikkonna rikkuste „rahapesus".

Ma arvan, et ükskord jõuavad uurijad siiski ka meie välismaiste arhiivimaterjalideni, nagu see juhtus Katõni toimikuga, ning panevad punkti Wallenbergi keerulisele ja traagilisele loole.
Meie võimude, peab ütlema, et sugugi mitte edutu katse varjata tõde Wallenbergi kohta, meenutab poola sõjavangide mahalaskmist 1940. aastal Katõni metsas Smolenski all ja ka teistes kohtades. Alles 1992. aastal avaldati ajakirjanduses seda lugu puudutavad arhiivimaterjalid, sealhulgas endise KGB ülema Šelepini raport selle kuritegeliku aktsiooniga seotud dokumentide hävitamise kohta (Šelepin pöördus 1959. aastal Hruštšovi poole, et saada luba nende hävitamiseks). Kõik see annab alust arvata, et ka Wallenbergi toimikuga talitati samuti.
402
Kuigi Boris Nikolajevitš Jeltsin andis Lech Walezale edasi dokumendid ja toimik poola sõjavangide kohta peaks olema juba suletud, pole saladuskate siiski veel täielikult langenud. KGB arhiividokumentides pole andmeid, kuidas see aktsioon kavandati ja läbi viidi. Isegi need, kes tegelesid aktiivselt poola ohvitseride värbamisega, ei kujutlenud, milline saatus ootab sõjavange, kes keelduvad NKVD-ga koostööd tegemast. Ma arvan, et seda teadis Reichmann, kes tegeles nende küsimus-tega.
Valitsuse ametlik teadaanne kõlas nii: poola sõjavangid, kes asusid laagrites, sattusid sakslaste kätte ja nad lasti maha. Tõepoolest, mõned poola ohvitserid tapeti ka Saksa relvadest. Tol ajal uskusid paljud, sealhulgas ka mina, seda versiooni.
Seda, et poola sõjavangid lasti maha meie poolt, kuulsin ma esimest korda KGB kindralmajor Kevorkovilt, TASS-i peadirektori asetäitjalt 80. aastatel. Ta ütles, et Falin, kes juhtis NLKP KK Rahvusvahelist osakonda, sai 70. aastatel Andropo-vilt noomituse, kui ilmutas huvi Katõni juhtumi vastu ja oli teinud ettepaneku alustada uut juurdlust. Mind hämmastas, et Kevorkovi sõnul tundis KK kõige enam muret selle üle, kuidas veeretada kogu vastutus juhtunu eest ainult NKVD-le ning varjata seda, et poola ohvitseride hävitamise aktsioon rajanes Poliitbüroo otsusel.
Rääkides poola sõjavangide kuritegelikust massilisest hävitamisest ning Hruštšovi ja Gorbatšovi katsetest nimetatud tragöödiat varjata, tuleb märkida ka seda asjaolu: võimalik, et poolakate mahalaskmine 1940. aastal oli ka mingil määral omamoodi kättemaks, arvete õiendamine raevukate nõukogude vastaste poola ohvitseridega, neljakümne tuhande (erinevatel andmetel erinevad arvud) meie sõjavangi hävitamise pärast poola koonduslaagrites pärast Punaarmee kaotust 1920. aastal Varssavi all.
1953. aastal süüdistati mind ja Aitingoni selles, et me organiseerisime Beriale ebasoovitavate isikute likvideerimise mürkide abil selleks ettenähtud spetsiaalsetes Ifonspiratiivkorterites, linnalähedastes residentsides ning need tapmised kvalifitseeriti
403
kui surmad õnnetusjuhtumite läbi. Samuti süüdistati ka Abakumovit talle sobimatute inimeste hävitamises. Vaatamata seaduse nõudele, ei figureerinud „meie ohvrite" nimesid ei süüdistuskokkuvõttes ega kohtuotsuses. See polnud juhus ega uurijate hooletu töö tulemus, ei - nemad tundsid oma tööd. Ohvreid lihtsalt ei eksisteerinud. Beria ja Abakumovi isiklike arvete klaarimisest nende vastastega ei võtnud osa ei mina ega Aitin-gon.
Kogu topeltagentide ning Stalini, Molotovi ja Hruštšovi poliitiliste vastaste varjatud likvideerimine aastatel 1930-1950 toimus valitsuse käsul. Nimelt seetõttu ei pandudki mulle ja Aitingonile süüks konkreetseid lahinguoperatsioone, mis toimusid minu alluvate ja „Laboratooriumi X" töötajate koostöös vaenlaste vastu, kes olid tõepoolest ohtlikud Nõukogude riigile, nagu see tookord tundus. Abakumovile, kes andis operatsioonide läbiviimiseks isiklikult käske valitsuse nimel, ei pandud seda samuti

süüks. Berial aga polnud aastatel 1945-1953 nende asjadega mingit pistmist ja ta polnud nendest isegi teadlik.
Kogu „Laboratooriumi X" töö, ja mitte ainult teaduslik, oli hästi teada nii neile, kes tegelesid Beria ja Abakumovi süüasja uurimisega kui ka valitsusele ja Keskkomiteele, kes jälgis ja suunas uurimise käiku ja määras ka selle sisu.
Minu kohta esitatud süüdistuskokkuvõttes väidetakse, et nimelt mina jälgisin ja valvasin tööde järele ülisalajases toksikoloogia laboratooriumis, kus eksperimenteeriti mürkidega surmamõistetud vangide kallal ajavahemikul 1942-1946. See süüdistus võeti maha minu rehabiliteerimisel, kuna NLKP KK ja KGB arhiividest avastati valitsuse määrus, mis reguleeris selle laboratooriumi kogu tegevust ja aruandluse korda, laboratoorium X" ei kuulunud minu alluvusesse. Mina ei saanud käske anda ei selle ülemale Mairanovskile ega kasutada ka kellegi vastu mürke, veel vähem viia läbi eksperimente inimeste kallal-Ka nüüd püütakse Mairanovskilt (kes olevat osalenud MGB sionistlikus vandenõus, mida iial ei eksisteerinud) väljapekstud tunnistustega spekuleerides diskrediteerida mind ja Aitingoni-Kusjuures seda teevad Vaksberg ja Bobrenjov - professionaalsed
403
juristid, ning Petrov „Memoriaalist", sealjuures endale aru andmata, et juriidilise tähtsuse kaotanud tunnistuste ja protokollide, millele süüdistatavad ja kohtualused pole alla kirjutanud, kasutamine rehabiliteeritud inimeste vastu näitab neid kõige halvemas valguses ning teeb kaasosalisteks kriminaalasjade võltsimises.
Tänapäevase pilguga neile sündmustele vaadates ei saa märkimata jätta ka teist tähtsat asjaolu. Poliitiliste vastaste ja topeltagentide varjatud likvideerimise praktika oli ebameeldiv, kuid vältimatu külma sõja ja autoritaarse juhtimise atribuut. Seda reglementeeriti mitte parteiorganite, vaid valitsuse spetsiaalse otsusega, mis omakorda märgiti ära vastavates käskudes nii julgeolekuorganite kui ka sõjaväeluure liinis. Määruses, mis puudutas luure-diversioonioperatsioonide teeüistuse ülesandeid ja mis kuulus tingimusteta ja vastuvaidlematule täitmisele, oli sõnaselgelt kirjas, et „teenistus teostab jälgimist ja agentuuri lähendamist teatud isikutele, kes arendavad vaenulikku tegevust, mille tõkestamist vajalikel juhtudel ja valitsuse eriloaga võib teostada erilisi viise kasutades: kompromiteerimine, salajane tagandamine, füüsiline mõjutamine või kõrvaldamine".
1951. aastal arreteeriti Mairanovski koos Aitingoni, Reichmanni, Matussovi ja A. Sverdloviga, süüdistatuna mürkide ebaseaduslikus hoidmises ning sionistlikust vandenõust osavõtus, mille eesmärk oli haarata võim ja hävitada riigi kõrgem juhtkond, sealhulgas ka Stalin. Rjuminil, kes juhtis seda juurdlust, õnnestus Mairanovskilt välja peksta fantastilised tunnistused (ta ütles neist lahti 1958. aastal), samuti Brovermanilt, Abakumovi sekretariaadiülema asetäitjalt. Kui Rjumin 1952. aasta lõpul, olles Riikliku Julgeoleku ministri Ignatjevi asetäitja,
tagandati ametist, ei suutnud uurimisosakond esitada süüdistuskokkuvõtet Mairanovski vastu samal kujul, nagu selle oli ette valmistanud Rjumin. Toksikoloogialaboratooriumi ülema tunnistusi ei kinnitanud nende arstide ülestunnistused, kes olid arreteeritud Abakumovi asjas ning kellel polnud sellest laboratooriumist aimugi.
Mitte keegi arreteeritud arstidest ei teadnud midagi Mairanovski
405
salajasest tegevusest: tema viis ise läbi eksperimente mürkidega surmamõistetute kallal vastavalt valitsuse ja Riikliku Julgeoleku ministeeriumi poolt kehtestatud korrale. Maira-novski tunnistusi täies mahus fikseerida oli ülimal määral riskantne, sest ta viitas kõrgematest instantsidest tulnud käskudele ja neilt saadud autasudele.

Just seetõttu vaadati tema toimik läbi kohtuvälises organis - Riikliku Julgeoleku ministeeriumi Erinõupidamisel. Arvatavasti olid olemas mingid plaanid kasutada Mairanovskit edaspidi kui tunnistajat ükskõik kelle vastu kõrgemast juhtkonnast. Ta jäeti ellu ja 1953. aasta veebruaris mõisteti talle mürkide ebaseadusliku hoidmise ja ametiseisundi kuritarvitamise eest kümme aastat vabadusekaotust.
Mairanovski mõisteti süüdi mõni aeg enne Stalini surma. Kui Beria uuesti julgeolekuorganeid juhtima asus, saatis Mairanovski talle tohutul hulgal avaldusi ja palveid teda vabastada, rääkides oma süütusest ja viidates tööle Beria vahetu juhtimise all aastatel 1938-1945. Beria nähtavasti kavatseski ta vabastada, kuid peagi arreteeriti ta ise. Prokuratuur kasutas otsekohe Mairanovski avaldust tema enda, Beria, Abakumovi ja Merku-lovi vastu. Nüüd esitleti Mairanovskit kui kaasosalist Beria müütilistes plaanides likvideerida Nõukogude juhtkond mürgitamise teel.

Mul on teada neli fakti Nõukogude riigile ohtlike vaenlaste likvideerimisest, nagu seda tol ajal ühetähenduslikult mõisteti, mis viidi läbi Mairanovski osavõtul aastatel 1946-1947. Ma pean silmas tuntud ukraina natsionaliste, kellest juba rääkisin, aga ka välismaalasi - Sametti ja Ogginsit.
Samett, juudi rahvusest poola insener, kelle me interneeri-sime 1939. aastal, tegeles täiesti salajase tööga, mis puudutas Saksa trofeerelvade kasutamist meie allveelaevadel, mis pikendas tunduvalt vee all viibimise aega. Samett võttis ühendust inglastega: ta kavatses sõita Palestiinasse. Et juurutada agenti Sametti lähikonda ja kontrollida tema sidemeid välismaalastega, saadeti Aitingon Uljanovskisse, kus sündmused toimusid-Hiljem saabus Mairanovski koos agendiga, tehase polikliiniku
406
arstiga, ja tegi Samettile profülaktilise läbivaatuse ajal surmava süsti kuraare mürgiga.

Kindral Volkogonov esitas 1992. aastal USA Kongressile nimekirja ameeriklastest, kes hukkusid Nõukogude Liidus Teise maailmasõja aastatel ja ka külma sõja ajal ning väljendas president Jeltsini nimel kahetsust seoses nende surmaga. Selles nimekirjas oli ka Oggins. Volkogonovi arvates likvideeriti Oggins seepärast, et ta ei saaks rääkida tõtt Nõukogude vanglatest ja koonduslaagritest.
Läänes teati sel ajal GULAG-ist juba üsna palju ja põhjus, miks Oggins hävitati, ei olnud nii lihtne, nagu sellest meie ajalehtedes kirjutati. Avaldatu põhjal arreteeris NKVD Ogginsi ebaseaduslikult ning Erinõupidamine mõistis ta kaheksaks aastaks vangi oletatavasti Nõukogudevastase propaganda pärast. Tegelikult saabus Oggins Nõukogude Liitu Tšehhoslovakkia valepassiga - sellest polnud ajakirjanduses sõnagi. Talle olid tõepoolest sümpaatsed kommunistlikud ideed ning ta oli USA kompartei illegaalne liige. Oggins oli ka Kominterni ja NKVD pikaaegne agent Hiinas, Kaug-Idas ja USA-s. Tema naine Nora kuulus NKVD agentuurvõrku Ameerikas ja Lääne-Euroopas ning vastutas meie konspiratiivkorterite teenindamise eest Prantsusmaal ja USA-s aastatel 1938-1941. Oggins arreteeriti 1938. aastal, kahtlustatuna topeltmängus. Tema naine pöördus tagasi USA-sse 1939. aastal. Algul arvas ta, et mees asub Nõukogude Liidus operatiivsetel kaalutlustel, kuid hiljem mõistis, et ta on arreteeritud. Meil oli alust arvata, et Nora hakkas tegema koostööd FBI-ga ja teiste Ameerika ja Jaapani eriteenistustega. Võibolla püüdis ta ka ameerika vastuluure ülesandel taastada alates 1942. aastast katkenud sidemeid meie agentuuriga Ameerikas. Sõja lõpus pöördus Nora Oggins USA võimude poole, et need aitaksid tema meest otsida, lootuses saavutada tema vabastamist. Meie heade suhete perioodil Ameerikaga lubati USA saatkonna töötajal Moskvas kohtuda Ogginsiga Butõrka

vanglas, Järgides oma eesmärki - välja selgitada, mida ameeriklased teavad tema tegevusest.
407
Pärast meie luurevõrgu sissekukkumist USA-s ja Kanadas aastatel 1946-1947 kartis Molotov, et kui Oggins vabastada, siis võivad ameeriklased teda kaasa tõmmata Ameerikavastase tegevuse uurimise Komisjoni töösse ja kasutada kui tunnistajat USA kompartei vastu. Peale selle andsid meie eriteenistuste arvates Nora Ogginsi kontaktid Ameerika võimude ja FBI-ga tõsise löögi meie agentuuri positsioonidele USA-s ja Prantsusmaal.
Seda teades tegi Abakumov ettepaneku Oggins likvideerida. Otsuse võtsid vastu Stalin ja Molotov. 1947. aastal tegi Maira-novski meditsiiniliste uuringute käigus vanglas asuvale Ogghi-sile surmava süsti. Minule ja Aitingonile tehti ülesandeks korraldada tema matus juudi kalmistul Pensas ja vormistada matmise aeg aastaga 1944 või 1945.
Meenutades nüüd seda inimest, tunnen kahetsust. Kuid siis, külma sõja aastatel ei mõelnud meie ega ka ameeriklased ohtlike vastaste - topeltagentide, likvideerimise moraalsete aspektide üle.

IV. Kalugini tunnistused mürkide ja toksiliste preparaatide kasutamise kohta KGB erioperatsioonides välismaal 1970. aastatel

60.-70. aastatel ja 1990. aastal uurisid prokuratuur, KGB ja NLKP KK juures tegutsev Parteikontrolli Komitee mürkide kasutamise juhtumeid eriteenistuste operatsioonides. Tehti kindlaks, et Mai-ranovski puutus kokku mürkide kasutamisega eriteenistuste poolt aastatel 1937-1947. Alates 1952. aastast võeti mürgid taas kasutusele, nüüd juba ilma Mairanovski osavõtuta, ja nagu alati, tehti seda vastavalt valitsuse käsule. Mitte kedagi neist, kes reaalselt juhtisid kõiki toiminguid mürkide kasutuselevõtmisel, ei KGB komandantuuriteenistusi, ei operatiiv-tehnilisi valitsusi pole võetud isegi mitte administratiiv-vastutusele.

Toksikoloogialaboratoorium loodi 1921. aastal Rahvakomissaride Nõukogu esimehe V. I. Lenini ajal, tükk aega enne Beriat
408
ning seda nimetati „Erikabinetiks". Võimalik, et Lenin palus Stalinit muretseda talle mürki nimelt selle laboratooriumi -j;erikabineti" varudest.
Laboratooriumi esimeseks ülemaks 30. aastatel oli professor Kazakov, kes lasti maha seoses Buhharini kohtuprotsessiga 1938. aastal.
Teaduslikku uurimistööd viisid laboratooriumis läbi Biokeemia Instituudi spetsialistid Mairanovski juhtimisel. 1937. aastal anti laboratoorium - „kabinet" ja Mairanovski uurimisgrupp üle NKVD käsutusse. 60.-70. aastatel sai see nimetuse KGB Eri- ja uustehnoloogia instituudi Erilaboratoorium nr. 12.
Laboratooriumi sünge kuulsus erutas pidevalt Nõukogude juhtide kujutlusvõimet. 1988. aastal jutustas KGB kindralmajor Šadrin, et kõrgem instants, seega Gorbatšov, ilmutab huvi endistel aegadel praktiseeritud poliitiliste vastaste hävitamise vastu. Siis levisid kuuldused sellest, et KGB ülem Semitšastnõi olevat keeldunud 1964. aastal täitmast Brežnevi vihjekorraldust likvideerida varjatud moel Hruštšov. Šadrini sõnul

keeldus Semitšastnõi siiski vaid esitamast kirjalikku selgitust selles küsimuses kas 1988. või siis 1989. aastal.

1990. aastal kutsuti mind ja Oleg Kaluginit prokuratuuri. Mind kuulati üle Ogginsi, Kaluginit aga - bulgaaria dissidendi Markovi asjas, kes tapeti Londonis, kus ta 1978. aastal töötas BBC raadiojaamas. Kalugin kinnitas prokuratuuris sama, mida oli rääkinud ka oma esinemises ajakirjandusveergudel.
Asudes KGB Vastuluure Välisteenistuse ülema ametikohal, konsulteeris ta Bulgaaria luuret, kuidas teostada Markovi likvideerimise operatsiooni mürgi abil, mida saadi varem Mairanovski Poolt juhitud Erilaboratooriumist. Markov hukkus torkest vihma-varjuga, mis oli selles laboratooriumis valmistatud.
Kalugini osavõtt operatsioonist, mille viis läbi Bulgaaria 'uure, vastas tema ametikohustustele: ta vastutas ettevõtmiste eest võitluses Lääne eriteenistuste agentuuridega välismaal ja Pidi osutama kaasabi sotsialismimaade eqrteenistustele. Markolt peeti aga tol ajal Briti luure silmapaistvaks agendiks. Nii
409
nagu mulle räägiti, autasustas Bulgaaria valitsus Kaluginit selle operatsiooni eest ordeni ja brauninguga. Üsna hiljuti andis Kalugin teada, et sai Punalipu ordeni veel ühe likvideerimise eest -Viinis rööviti Nõukogude ülejooksik, mereväeohvitser Artamonov. Operatsioon viidi läbi toksilisi preparaate kasutades, mille tulemusena Artamonov suri otse Kalugini enda käte vahel.
Kalugini selgitused tema osavõtu kohta likvideerimistest ja Nõukogude valitsusele vastuvõetamatute isikute röövimisest olid analoogilised minu omadele. Teine küsimus on see, et meie niinimetatud „demokraatliku ühiskonna" meelest on Kalugin õigluse ja inimõiguste eest võitleja, aga mina, pehmelt öeldes - väärastunud isik.
Kalugin ja teda toetav ajakirjandus püstitasid õiglase küsimuse eriteenistuste toksikoloogiaüksuste töö kontrolli kohta. Kuid minu arvates pole asi ainult kontrollis. Toksikoloogialabo-ratooriumid jäävad alati luure ja julgeolekuorganite tegevuse kindlustamise tehnilise teenistuse koosseisu.
Kuritarvitusi selles sfääris on kindlaks tehtud ka LKA operatsioonides. Välisministeeriumi töötaja, LKA agent Ogorodnik lõpetas oma elu enesetapuga, neelates mürgiampulli alla just hetkel, kui ta arreteeriti. Kuid enne seda likvideeris ta LKA heakskiidul USA-s valmistatud pikaajalise toimega mürgi abil täiesti süütu naise, Nõukogude kodaniku, kel oli mõningat alust kahtlustada teda spionaažis.

V. Siseasjade- ja julgeolekuorganite toksikoloogiagruppide kontrolli probleemid rahuajal

Tekib küsimus: kas on õigustatud narkootiliste ainete ja mürkide kasutamine võitluses terrorismiga? Muidugi, surmaotsus või terroristi hävitamine peavad olema teostatud ranges vastavuses seaduse nõudmistega. Kahjuks pole ei meil ega ka välismaal välja töötatud õiguslikke aspekte eriteenistuste tegevuse kohta lahinguolukorras, näiteks ohtlike terroristide sundlikvideerimise puhul.
410
Kuid oht seisneb selles, et sedavõrd võimsat relva võib valitsev režiim kasutada ebasoovitavate inimeste, poliitiliste vastaste ja vaenlaste hävitamiseks, nagu meie ajaloos on juba juhtunud. Loomulikult peab toksikoloogiateenistus alluma rangetele

reeglitele ja asuma pideva kontrolli all. Kuid kordan, asi pole mitte ainult kontrollis - tähtis on ka personali staatus.
Ma arvan, et eriteenistuste toksikoloogiaüksuste töötajad ei tohi olla sõjaväe tegevteenistuses. Sel juhul võimaldab see kontrollida nende tegevust prokuratuuri reaalse järelvalve all. Kui ei olda sõjaväeteenistujad, pole vaja oma tegevuses alluda ka Relvajõudude Määrustikule, mille kohaselt ülema käsk on alluvale seadus. Aga ebaseaduslikult antud sõjaväelise käsu andmise eest kannab kriminaalvastutust kõrgem ametiisik, see, kes käsu andis. Võib-olla on see mingikski garantiiks, et toksikoloogiateenistusi ei hakata poliitilises võitluses kasutama kuritegelikel eesmärkidel.
Minu poolt räägitu tundub mõnele skemaatilisena, mõnele katsena varjata ühiskonna eest „Laboratooriumi X" kohutavat töömehhanismi. Kontroll minu vastu esitatud valesüüdistuste osas (et ma kontrollisin laboratooriumi tööd ja andsin selle ülemale käske) näitas, et mina, nagu teisedki MGB-KGB iseseisvate teenistuste juhid, omasin kõige üldisemat ettekujutust laboratooriumi tööst ega osalenud mingil moel toksikoloogia-üksuse tegevuses.
Esmakordselt esitasin selle materjali, loomulikult teises vormis, NLKP KK-le 60. aastatel. Oma avaldustes taotlesin algul vanglast vabastamist, seejärel rehabiliteerimist. Ilmaaegu püüavad niinimetatud demokraatlikud ajakirjanikud süüdistada mind selles, et tahan hoida salajas minu jaoks ebasoovitavaid asjaolusid, samal ajal aga kasutavad nad fakte minu Läänes väljaantud raamatust ilma et nad sellele mingil moel viitaksid.

10. peatükk „California Krimmis"

I. Juudiküsimus Kremli sise- ja välispoliitikas 1930-1940

Aastatel 1942-1945 omandas niinimetatud juudiküsimus liitlastega suhtlemise valgusel riigi sise- ja välispoliitikas olulise tähtsuse.
Kremlis loodeti hankida märkimisväärselt suuri vahendeid rahvamajanduse taastamiseks ning teha seda abi osutamise sildi all NSV Liidu territooriumil paiknevale hitlerliku vägivalla all kannatanud juudi elanikkonnale. Jätkates juba tuntud meelitamise taktikat sionistlike ringkondade suhtes, püüdis valitsus kasutada „Palestiina küsimust" trumpässana läbirääkimistel inglastega, kes, kartusest kaotada oma positsiooni Lähis-Idas, takistasid massilist juutide ümberasumist Palestiinasse ja seal juudi riigi loomist.
1920. aastate algul, kui Nõukogude võim alles jõudu kogus, oli igal tasemel juhtide hulgas üsna palju juudi perekonnanimega isikuid. Olgu öeldud, et passe kui selliseid tol ajal kasutusel ei olnud, nii et ametlikult ei jagatud inimesi rahvustunnuste järgi.
Aastatel 1922-1923 likvideeriti meie maal paljud juudi ja teised natsionalistlikud organisatsioonid ning nende juhid arreteeriti. Üks kõige aktiivsemaid seda liiki gruppe oli näiteks „Poalei Tsion" Odessas. Olles neutraliseerinud välisjälgimistee-nistuse, meelitasid selle põrandaaluse organisatsiooni liikmed mõningaid operatiivtöötajaid mahajäetud kalmistule ja peksid nad seal julmalt läbi. Teine põrandaalune grupp „Hagana"-tekkis Zitomiris, kuid saatuse iroonia seisnes selles, et nimelt selle
412
linna GPU juutidest töötajatele oli tehtud ülesandeks juhtida operatsiooni tolle juudi natsionalistide grupi vastu. Purustatud juudi organisatsioonide hulgas oli ka Bund,

sotsialistliku internatsionaali liige. Saadeti laiali Juudi Kommunistlik Partei, mis 0li juba varem lahku löönud Bundist: see vastas täiesti meie poliitikale - likvideerida ükskõik milline kommunistliku partei kõrval tegutsev natsionalistlik fraktsioon, nii ÜK(b)P siseselt kui ka väljaspool seda. Muide, samal ajal saadeti laiali ka niini-metatud Ukraina kommunistide partei. Ukraina Kommunistlik (bolševike) Partei sai ainsaks valitsevaks parteiks vabariigis ja ainsaks, peale ÜK(b)P-NLKP, kel oli ka oma Poliitbüroo.
Nende juudiorganisatsioonide juhid olid kas riigist välja saadetud või sõitsid nad ise välismaale. Neile oli see lubatud: kuni 1928. aastani ei eksisteerinud praktiliselt mingeid takistusi välismaale sõiduks ning kogu asjaajamise protseduur oli suhteliselt lihtne. Nõukogude juutidel polnud enam alles jäänud oma natsionalistlikke organisatsioone ja tasapisi toimus see, mida võib nimetada intensiivseks assimileerumisprotsessiks. Kui rääkida juudi intelligentsist, siis see kaotas täielikult oma poliitilise tähtsuse. 1933. aastal viidi seoses kollektiviseerimisega sisse passide süsteem range kontrolli sisseseadmiseks elanikkonna linnades paiknemise ja elukohavahetuse üle ning arvestuste tegemise lihtsustamiseks. Kuigi juutidel polnud oma riigi-korraldust, paigutati nad siiski omaette rahvusgruppi.
Kõigis suuremates ametkondades olid juudid tol ajal mõjukatel positsioonidel. Mäletan, et 1939. aastal saime suulise direktiivi, mis kohustas meid - see toimus juba pärast massilisi repressioone - jälgima, milline protsent sellest või teisest rahvusest inimesi asub juhtkonna koosseisus enim tähtsates, pidades silmas julgeolekut, ametkondades. Kuid see direktiiv osutus tunduvalt tähenduslikumaks, kui ma arvasin. Esmakordselt asus tegevusse niinimetatud kvoodi süsteem. Õnneks oli enamus nünu relvakaaslasi jõudnud selleks ajaks saavutada suurt edu ja kestanud oma ustavust parteile ega sattunud seega uue direk-uivi mõjusfääri.
Juudi autonoomse oblasti, keskusega Birobidžan, moodustas
413
Stalin piirirežiimi tugevdamiseks Kaug-Idas, eesmärk oli luua sel moel omamoodi külgkaitse, mitte aga juudi riik. Hiinlased ja valgekaartlaste terroristlikud grupid rikkusid selles kandis korduvalt piiri. Stalini idee seisnes selles, et tõkestada nende tee asunduste näol, mille elanikud on meelestatud vaenulikult valge-emigrantide, eriti aga kasakkonna vastu. Regiooni staatus oli ettenägelikult määratletud autonoomse oblastina, mitte vabariigina, mis tähendas ühte: siia ei tule oma seadusandlikku organit, ülemkohut ega ministeeriumi tasemel juhtimisstruktuure. Kuigi tegu oli autonoomse oblastiga, oli see siiski kõigest piiriäärne eriterritoorium, mitte aga poliitiline keskus. Enne sõda jäid juudi põrandaaluste natsionalistlike organisatsioonide juhtkonnad ilma oma juhtidest Baltikumis, Lääne Valgevenes ja Bessaraabias. Just sel ajal seati sisse agentuurtoimikud sionistlike organisatsioonide „Beitar" ja „Irgun-Tsevei-Leumi" vastu. Saanud uued nimetused „Utopistõ", „Zabotintsõ" ja „Kotševniki", kasutati neid hiljem sionistlikesse organisatsioonidesse imbumiseks, eesmärgiga need laiali ajada. Kui algas sõda, tekkis kõrgemas juhtkonnas idee kasutada juudi sotsialistliku Bundi liidreid -Heinrich Ehrlichi ja Viktor Alterit välispoliitilistel eesmärkidel. Vastuluure 2. Valitsuse ülema endine asetäitja kindral Reichman jutustas mulle 1970. aastal, et Bundi liidrid arreteeriti meie poolt Ida-Poolas 1939. aasta septembris-oktoobris. Pärast sõja algust Saksamaaga, lasti nad 1941. aasta septembris vabadusse. Kohtumisel Beriaga pakuti neile võimalust luua hitlerismivastane juudi komitee: esialgselt planeeriti komitee esimeheks Ehrlichi, tema asetäitjaks Mihhoelsi ja vastutavaks sekretäriks Alterit. Kuid plaanist tuli loobuda, kuna Ehrlich ja Alter teadsid liiga palju Stalini kavatsusest kasutada neid vaid Läänest raha väljapumpamiseks. 1941. aasta detsembris arreteeriti

Alter ja Ehrlich uuesti, kuigi nende vastu ei esitatud mingeid süüdistusi-27. detsembril 1941. aastal pöördus Ehrlich NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Kalinini poole, avaldades protesti enda arreteerimise vastu ning tõestades, et on Nõukogude valitsuse pooldaja ja valmis tegema koostööd NKVD-ga.
Sellest kirjast nähtus, et just NKVD püüdis luua Ehrlichi
414
kaudu Juudi Antifašistlikku Komiteed (JAK). Komitee peamine Ülesanne, öeldi kirjas, peab seisnema intensiivses propagandas juudi kogukondade hulgas Ühendriikides ja Inglismaal juutide olukorra kohta Nõukogude Liidus, et saada maksimaalset abi, mis oli NSV Liidule hädavajalik võitluses hitlerliku agressiooni vastu. Kõik JAK ettepanekud said juhtkonna täieliku heakskiidu ja NKVD-le tehti ülesandeks valida sobiv koht komitee peakorteriks. JAK etteotsa said Juudi Riikliku teatri pearežissöör Mihhoels suurepärane näitleja ja populaarne luuletaja Pheffer ning publitsist ja kirjanduskriitik Epštein.
Ehrlich ei saanudki vastust oma kirjale. Arhiivimaterjalid annavad tunnistust sellest, et detsembris tegi Beria korralduse paigutada Ehrlich ja Alter üksikkambrisse, numbrite all 41 ja 42 NKVD Kuibõševi vanglas. Neid oli keelatud üle kuulataja täita nende kohta registreerimiskaarte. Hiljem jutustas mulle kindral Reichman, et oli spetsiaalne käskkiri, mille kohaselt isegi vangla personalil polnud õigust teada nende tegelikke nimesid. Vastavad korraldused olid tulnud Stalinilt, Molotovilt ja Berialt.
1942. aastal saatsid USA poliitikategelane Windell Wilkey ja Ameerika Tööföderatsiooni president William Green meile Nõukogude suursaadiku Litvinovi kaudu järelepärimise Ehrlichi ja Alteri saatuse kohta. Analoogilise järelepärimisega pöördus meie poole ka Poola suursaadik Moskvas Stanislav Kot. Välisministri asetäitja Võšinski vihjas oma vastuses Kotile, et Ehr-lichile ja Alterile anti armu ekslikult: nagu on kindlaks tehtud, astusid mõlemad salasobingusse sakslastega. 1942. aasta lõpul pöördus Wilkey meie poole uue järelepärimisega, kuid kuni 1943. aasta veebruarini ei saanud ta mingit vastust. Vahepeal tegi Molotov Litvinovile ülesandeks teatada, et 23. detsembril 1941. aastal lasti Ehrlich ja Alter maha, sest sama aasta oktoobris ja novembris tegelesid nad süstemaatiliselt reeturliku tegevusega, levitades Nõukogude Liidus vaenulikku informatsiooni, mis oli suunatud sõjategevuse lõpetamisele ja rahukokkuleppe allakirjutamisele fašistliku Saksamaaga.
See oli teadlik vale. Ehrlich lõpetas elu enesetapuga. 14. mail 1942. aastal poos ta end oma kambris üles. Alter jäi üksikvan-
415
gistusse kuni 1943. aasta 17. veebruarini, mil ta lasti Beria salajase käsu kohaselt maha. Kirjeldatud sündmuste ajal ei teadnud ma nende saatusest midagi. Kõik, mida nende kohta kirjutasin, toimus enne Mihhoelsi visiiti Ühendriikidesse.
Alles 1992. aasta septembris selgus MVD nädalalehe „Kilp ja mõõk" avaldatud materjalide põhjal Ehrlichi ja Alteri tegelik saatus. Nad hävitati, et varjata Nõukogude juhtkonna mitteametlikke kontakte juudi kogukondade mõjukate esindajatega välismaal. Ehrlich ja Alter kõrvaldati veel ka sel põhjusel, et Stalin kartis nende poliitilist mõjujõudu väljaspool Nõukogude Liitu.

II. Juudi Antifašistlik Komitee

Kohe pärast Juudi Antifašistliku Komitee moodustamist otsustas Nõukogude luure kasutada ära juudi intelligentsi sidemeid, et välja selgitada võimalusi sionistlike

ringkondade kaudu täiendava majandusabi saamiseks võitluses fašistliku Saksamaaga. Juba 1925. aastal tegelesime Dzeržinski direktiivi alusel aktiivselt sionistlike organisatsioonidega USA-s, Lääne-Euroopas ja Palestiinas. 30. aastatel õnnestus Serebrjanskil luua eriti laiahaardeline agentuurvõrk. JAK võis nüüd olla kattevarjuks sio-nistliku liikumise seas agentuuri taastamisel, mis oli seoses Serebrjanski grupi peaaegu kogu operatiivkoosseisu arreteerimisega 1938. aastal laiali läinud.

III. Mihhoelsi salajane missioon Ameerika kapitali meelitamiseks Nõukogude Liitu 1943. aastal

Sel eesmärgil tehti Mihhoelsile ja meie kontrollagendile Phefferile ülesandeks uurida, millist reaktsiooni võiks mõjukates sionistlikes organisatsioonides välismaal esile kutsuda juudi vabariigi loomine Krimmis. See spetsiaalne luureuuring - meie USA residentuuri juhtimisel kontaktide kindlakstegemine ameerika
416

sionistliku liikumisega aastatel 1943-1944 - viidi edukalt lõpule. Samuti meenub mulle, et sel perioodil oli Nõukogude juhtkonnal tõepoolest kavatsus luua Krimmis seal enne sõda eksisteerinud kolme juudi rahvusringkonna baasil juudi vabariik. Molotovi ettepanekul valmistas JAK juhtkond ette kirja, niis oli adresseeritud Stalinile ja sisaldas ettepanekut luua Krimmis juudi vabariik.
Mihhoels ise oli NKVD agentuurjälgimise all alates 1935. aastast, kusjuures üheks peamiseks ülesandeks temaga töötamisel oli luua kate ligipääsuks ameerika sionistliku organisatsiooni „Joint" juhtivatesse ringkondadesse.
Kirjas räägiti muuhulgas ka sellest, et Juudi Nõukogude vabariigi loomine, mis põhineb bolševistlikel printsiipidel ja leninlik-stalinlikus vaimus rahvuspoliitikal, lahendab ühekorraga juudi rahva seadusliku riikluse ja sajanditevanuse kultuuri edasise arengu probleemi, mida pole õnnestunud sajandite jooksul lahendada kellelgi. Lõpuks saab see ometi võimalikuks meie suurel sotsialistlikul kodumaal.
Seda kirja, mis on fikseeritud registreerimisraamatutes ja mida hoitakse parteiarhiivis, pole siiani täielikult avalikustatud. Seda ei näidatud ka siis, kui president Jeltsini Washingtoni visiidi ajal 1992. aastal demonstreeriti JAK arhiivimaterjale.
15. veebruaril 1944. aastal esitati kirja projekt Molotovile, kelle korraldusel tema asetäitja Lozovski seda dokumenti redigeeris. Kiri adresseeriti ümber Molotovile ja pandi uus kuupäev - 21. veebruar. Kolm päeva hiljem registreeriti see NSVL valitsuse sekretariaadis numbri all M-23314 ning saadeti samal päeval Keskkomitee sekretärile Malenkovile, partei Moskva linnakomitee sekretärile, Relvajõudude Poliitilise Peavalitsuse ülemale Stšerbakovile ja Riikliku Plaanikomitee esimehele Voznessenskile, ülesandega nimetatud küsimus läbi vaadata.
Peab märkima, et Litvinov, kes töötas sõja-aastatel suursaadikuna USA-s, astus kirjavahetuses Molotovi ja NKVD-ga otsustavalt välja sidemete sõlmimise vastu sionistliku liikumi-Sega, samuti meie aktiivse osavõtu vastu palestiina probleemi lahendamisest. Ma ei mäleta, kuidas Litvinov oma seisukohti
417
täpselt motiveeris, kuid mõte seisnes selles, et meie potentsiaalne mõju sionistlikule liikumisele saab olema äärmiselt tühine. Seetõttu arvas Litvinov olevat otstarbekohasem teha kontaktide sõlmimine sionistlike ringkondadega ülesandeks üksnes Nõukogude eriteenistuste töötajatele või siis eriti hoolikalt kontrollitud

agentuurile. Neis soovitustes pole midagi üllatavat: olles juhtinud enne revolutsiooni bolševike põrandaalust võitlusorganisatsiooni, oli Litvinovil väga suur agentuur-operatiivtöö kogemus, sealhulgas ka isikute värbamisel bolševike parteile vaenulikest ringkondadest.
Meie operatiivtöötaja Heifetz, kes sai küllalt edukalt hakkama aatomipommi puudutavate materjalide hankimisega USA-st, jutustas mulle, et kõnesolev kiri oli sisuliselt ettepanek luua Krimmis juudi vabariik, kuhu võiksid kokku sõita juudid kogu maailmast. See oleks nõudnud loomulikult Krimmi elanike ümberasustamist. 1944. aasta märtsis ja aprillis deporteeriti krimmi tatarlased: Krimmist saadeti välja ja asustati ümber Usbekistani sada viiskümmend tuhat inimest. Asjaolu, et see kiri ja käsk deporteerida olid dateeritud praktiliselt samal ajal (vastavalt 15. ja 14. veebruar), oli vaid kokkusattumus. Stalin kirjutas alla käsule saata välja krimmi tatarlased, keda süüdistati massilises koostöös sakslastega, juba varem, kuid Beria kätte sattus see päev enne seda, kui saabus kiri Juudi Antifašistlikult Komiteelt.
Stalini plaani koordineerimine ja täideviimine juudi kapitali ligitõmbamiseks tehti ülesandeks Heifetzile ja meie Washingtoni residendile Zarubinile, kes organiseerisid Mihhoelsi sõidu Ameerikasse 1943. aastal.
Enne Mihhoelsi sõitu Ühendriikidesse kutsus Beria ta Lub-jankale ja instrueeris teda, kuidas arendada laiaulatuslikke kontakte ameerika juutidega. Meie plaan seisnes selles, et kindlustada endale ameerika üldsuse toetus ja saada krediiti, mis oli hädavajalik metallurgia- ja söetööstuse arendamiseks. Mihhoels ja Pheffer tulid oma missiooniga hiilgavalt toime.
Mihhoelsi edukas sõit Ameerikasse tegi ta Stalini silmis otsekohe kahtlaseks. Või veel, temast, juudi kultuuri esindajast,
418
sai tõeline kangelane, kes sai tuntuks kogu maailmas, ning seetõttu ootas teda Ehrlichi ja Alteri saatus.
Mihhoelsil ja Phefferil oli oluline roll ka luureoperatsioonis, mis puudutas juurdepääsu Einsteinile lähedalseisvale teadlaste-spetsialistide ringkonnale, kus tegeleti tol ajal kõigile tundmatu „ülirelva" loomisega. Nad kohtusid Einsteini perekonnale lähedaste vene emigrantide, abikaasade Konenkovidega, kelle kaudu, tõsi küll, suulises vormis, saabus meile tähtis informatsioon uue „ülirelva" perspektiividest, mida arutati Princetonis Fermi ja Oppenheimeri osavõtul. Kogu selle töö koordineerimisega meie USA-s tegutseva luure liinis tegelesid peale Zaru-bini veel ka Heifetz ja Pastelnjak.
Räägiti, et Mihhoelsile võidakse pakkuda Ülemnõukogu esimehe kohta juudi vabariigis. Peale Molotovi, Lozovski ja mõne välisministeeriumi vastutava töötaja oli Mihhoels ainus, kes teadis Stalini plaanist luua Krimmi juudi riik. Sel teel lootis Stalin saada Läänest 10 miljardit dollarit sõjast laastatud majanduse taastamiseks.
Ma ei teadnud Stalinile saadetud Juudi Antifašistliku Komitee kirja üksikasju. Beria oli aga kursis sellega, et meie initsiatiivi toetab Ameerika pool, täpsemalt - USA juudi organisatsioonid, kuna ta võttis isiklikult vastu nii Mihhoelsi kui Phefferi pärast nende tagasitulekut Ameerikast. Juudi vabariigi Nõukogude Liidu raames loomise küsimuse arutelu vaatasin mina isiklikult kui pinna sondeerimist Läänes, et välja selgitada, kui kaugele nende plaanid lähevad meile majandusliku abi osutamisel pärast sõja lõppu. Kuid juudi vabariigi loomise küsimuse lahendamine lükati edasi seniks, kuni sõda lõpeb. Nii jäi kiri liikumatult paigale neljaks aastaks, selle sisu kohta liikusid aga kõige erinevamad kuuldused. Seejärel, juba 1948. aastal, kasutas Malenkov seda kampaania läbiviimiseks JAK liikmete, hiljem ka riigi juhtkonna vana kaardiväe vastu. Molotov, Mikojan, Vorošilov, Voznessenski ja lõpuks Beria ise, kes olid

osalised Juudi vabariigi Krimmi territooriumile loomise küsimuste arutelul, kuid omasid sugulussidemeid juutidega, osutusid ise selle kampaania käigus haavatavateks.
419
Ameerika kapitali ligimeelitamise plaan oli seotud, nagu ma juba mainisin, ideega luua Krimmis juudi vabariik, niinimetatud „Krimmi California". Seda ideed arutati laialt ameerika juutide ringkonnas, millest jutustas mulle Heifetz. Tema sõnul tundis selle projekti vastu eriti huvi Ameerika kaubanduspalati president Eric Johnston, kelle koos Ameerika suursaadiku Averell Harrimaniga võttis 1944. aasta juunis vastu Stalin, et arutada probleeme, mis tekkisid peamiste juudi asunduste taassünniga Valgevenes ning juutide ümberasustamisega Krimmi. Johnston maalis Stalinile küllaltki rõõmsailmelise pildi, rääkides, et sel eesmärgil pakub Ameerika kindlasti Nõukogude Liidule pärast sõda pikaajalist krediiti.
Mõtet luua Krimmis juudi sotsialistlik vabariik arutati avalikult Moskvas mitte ainult juudi elanikkonna hulgas, vaid ka kõrgemates võimuešelonides.
On teada, et Mihhoels kui Juudi Antifašistliku Komitee esimees lootis oma tegevuses tuntaval määral Phefferile, NKVD suuragendile (Mihhoels loomulikult ei teadnud seda), keda „juhtis" julgeolekukomissar Reichman. Juhtus, et Phefferi võttis konspiratiivkorteris vastu Beria ise, et arutada juudi vabariigi loomise küsimust. Tundus, et 1945. aasta juunini jäi see projekt jõusse ja pidi hakkama juba realiseeruma. Jalta konverentsi ettevalmistuste käigus küsis Harriman minult ja Molotovi abilt Novikovilt, kuidas asjad edenevad juudi vabariigi loomisega, seoses tulevaste ameerika krediitidega selle projekti heaks. Mäletan, et nägin teadet selle kohta, et Stalin arutas kohe pärast sõda Ameerika senaatorite delegatsiooniga juudi vabariigi loomise plaani Krimmis ja juutide kompaktse elupaiga, Gomeli oblasti taas-sündi Valgevenes. Ta palus neid mitte piirduda krediitide ja tehnilise abi osas üksnes nende kahe regiooniga, vaid eraldada abi, sidumata seda mingite kindlate projektidega.
Seejärel, 1945. aasta juunis, pärast Jaltat ja võitu hitlerliku Saksamaa üle, võttis NSVL Ülemnõukogu Presiidium vastu seadluse: Krimmist sai administratiivne oblast Vene NFS V koosseisus. Krimm oli olnud enne sõda autonoomne vabariik tatan
420
elanikkonna märkimisväärse esindusega kõigis juhtstruktuurides. 1945. aasta novembris, kui Harriman püüdis võtta Staliniga ühendust Molotovi kaudu, et arutada majandusliku koostöö küsimusi, lükati tema palve kohtuda isiklikult, Stalini korraldu-sel tagasi.
Pärast sõda eelistas Stalin ajada teist liini: sagenesid meie agentide katsed tungida sionistliku liikumise ridadesse. Kuni 1948. aastani oli Suurbritannial Rahvasteliidu mandaat Palestiina territooriumi juhtimiseks. Stalin ja Molotov lootsid rahustada inglasi, kes kartsid, et pärast juudi riigi loomist kihutatakse neid Palestiinast välja. Projekt juudi autonoomia loomisest Krimmis pidi juhtima maailma juudiliikumise liidrite tähelepanu kõrvale Palestiinalt kui ainsalt variandilt juudi probleemi lahendamisel. Kui 1945. aasta lõpul sai selgeks, et Stalin ei pea end seotuks endise mitteametliku sondeerimisega, organiseerisid inglased ja ameeriklased Inglise-Ameerika komitee Palestiina küsimuses ilma Nõukogude Liidu osavõtuta. See oli vastuolus varem saavutatud kokkuleppega sõjaliste liitlaste vastastikkuste konsultat-sioonide suhtes Palestiina probleemi puudutavates küsimustes.
Niisiis saatsid 1946. aasta aprillis välisministri asetäitjad Dekanozov ja Võšinski ametliku ettekande valitsusele, milles rõhutasid, et Nõukogude Liidu huve ignoreeritakse: Palestiina küsimust lahendatakse ilma meie riigi osavõtuta. Selles dokumendis tegid nad ettepaneku viia läbi soodsat poliitikat Palestiina juudi riigi

loomise suhtes. Molotovi nõusolekul avaldas Võšinski pseudonüümi all artikli ajakirjas „Novoje Vremja", milles räägiti demokraatliku juudi riigi loomise vajalikkusest Palestiina mandaadialusel territooriumil. Sellega sooviti tugevdada Nõukogude positsioone Lähis-Idas ning ühtlasi purustada Briti mõjuvõim araabia maades, kus oldi vastu uue riigi tekkimisele, näidates lõppkokkuvõttes, et inglased pole võimelised peatama juute nende püüetes luua oma riik.
Samaaegselt läbiviidavate poliitiliste sammudega oli 1946. aastal antud ka korraldus paisata meie agente Rumeenia kaudu Palestiinasse. Nad pidid seal looma illegaalse agentuurvõrgu, mida saaks kasutada lahingu- ja diversioonioperatsioonides inglaste
421
vastu. Sel eesmärgil valisin välja kolm ohvitseri: Garbuz, Semjonov (tegelik nimi Taubman - Grigulevitši abi leedu põrandaaluses tegevuses, oli kaastegev Rudolf Klementi likvideerimisel 1938. aastal Pariisis) ja Kolesnikov. Garbuz ja Kolesni-kov olid saanud oma kogemused partisanivõitluses Ukrainas ja Valgevenes, võttes osa operatsioonidest Saksa okupatsioonivägede vastu.
Semjonov ja Kolesnikov seadsid end sisse Haifas ja lõid kaks agentuurvõrku, kuid inglaste vastastest diversioonidest nad osa ei võtnud. Kolesnikov suutis organiseerida sakslastelt võetud tulirelvade ja tankitõrjegranaatide toimetamise Rumeeniast Palestiinasse. Semjonov omalt poolt püüdis aga taastada kontakte meie agendiga organisatsioonist „Stern". See oli britivastane terroristlik grupp, kuhu Serebrjanskil õnnestus 1937. aastal saata oma inimene. Garbuz jäi Rumeeniasse, valides seal kandi-daate tulevaseks ümberasustamiseks Iisraeli.
Mulle oli algusest peale selge, et näiliselt juute abistades olime tegelikult seadnud endale ülesandeks luua oma agentuur-võrgud poliitilise ja sõjalise sionistliku struktuuri sees. Juudid püüdsid sõltumatuse poole ja olid tihedalt seotud Ameerikaga. Kuid meie polnud kindlad, et suudame mõjutada neid samuti nagu Ida-Euroopat. Siiski pidasime äärmiselt vajalikuks kindlustada seal oma kohalolek. Heifetz jutustas mulle, et Litvinov rõhutas juba 1943. aastal oma Washingtonist saadetud läkituses Molotovile, et Palestiina ja juudi riigi loomine muutuvad üheks tähtsamaks küsimuseks sõjajärgses maailmapoliitikas.
1946. aasta teisel poolel asus Stalin aktiivselt tegutsema rahvusvaheliste juudiorganisatsioonide ja Briti-Ameerika poliitika vastu palestiina küsimuses - teda ärritas Nõukogude juutide nõudmine parandada nende elamistingimusi pärast evakuatsioonist tagasipöördumist. Ta asus lõkkele puhuma antisemiitlikku kampaaniat NSV Liidus: algasid puhastused parteiaparaadis, diplomaatilises teenistuses, sõjaväejuhtkonnas ja luures. Kampaania kulminatsiooniks sai „arstide vandenõu" ja juutidest arstide süüdistamine sionismis. Antisemiitlik kampaapi3 oli oma olemuselt sama nagu ka 30. aastatel, kujutades endast
422
Stalini järjekordset manöövrit kogu partei ja Nõukogude aparaadi koosseisu ümberpaigutamisel, et asendada vana juhtkond - Molotov, Mikojan, Beria ja teised uute inimestega, kes ei ähvardaks riigi ainsa valitseja positsiooni.

IV. Arveteõiendamine juudi intelligentsiga Nõukogude Liidus pärast külma sõja algust

1946. aasta oktoobris tõusis kommunistliku ideoloogia kohale esmakordselt juudi kodanliku natsionalismi ähvardav koletis. Oma kirjas juhile süüdistas äsja Riikliku

Julgeoleku ministriks määratud Abakumov Juudi Antifašistliku Komitee juhtkonda natsionalistlikus propagandas, lisaks sellele seadvat tema arvates juudid oma huve kõrgemale Nõukogude riigi huvidest. Taolised süüdistused kõlasid tõsise hoiatusena. Heifetz, kes näitas end hiilgavast küljest informatsiooni hankimisel aatomipommi puudutavates küsimustes ja kes suutis sisse seada kõrgetasemelised kontaktid ameerika juudi kogukonnas, sattus ebasoosingusse. Ta jätkas küll tööd Juudi Antifašistlikus Komitees, kuid oli sunnitud katkestama sidemed ameerika juudi kogukonnaga.
Kirjas süüdistas Abakumov komiteed selles, et sõja lõpul võttis see endale funktsioonid esindada oma kodukanti tagasi-pöörduva juudi elanikkonna huve nende eraomanduse tagastamisel. Tuhanded juudid olid sõja ajal põgenenud Kiievist, Minskist, Riiast, Leningradist ja Moskvast, päästes end pealetungivate Saksa vägede eest. Natsid tulid loosungite all: vabastada ukrainlased ja baltlased Juudi ülemvõimu" alt. See leidis tänuväärse pinnase natsionalistide hulgas, kes hõivasid juutide majad, korterid ja muu vara. Kui 1945. aastal hakkasid ellujäänud oma kodudesse tagasi pöörduma, avastasid nad, et nende vara on sattunud võõrastesse kätesse.
Mäletan, kuidas Hruštšov, tolleaegne Ukraina Kommunistliku Partei sekretär, helistas Usman Jussupovile, Usbekistani Kommunistliku Partei sekretärile ning kaebas^ et sõja ajal Taškenti Ja Samarkandi evakueeritud juudid „lendavad nüüd Ukrainasse
423

kokku nagu varesed". Selles, 1947. aastal toimunud jutuajamises teatas ta, et tal pole lihtsalt kohti kõigi vastuvõtmiseks, kuna linn on purustatud. See vool tuleb tingimata peatada, muidu algavad Kiievis pogrommid. Olin tol momendil parasjagu Jus-supovi kabinetis ja ta jutustas mulle kõne sisu ümber, sest olin samuti tulnud tema juurde palvega majutada kusagile kolm tuhat kurdi, kes olid eesotsas Barzaniga põgenenud Iraanist Aserbaidžaani. Kuna äärmiselt ohtlik oli jätta nad Kaukaasiasse, siis otsustas juhtkond paigutada kurdid Usbekistani. Tol ajal oli Kiievis raske leida elamispinda tagasipöörduva juudi intelligentsi jaoks. Nende majutamise probleemi ei saanud lahendada mõne kolhoosi loomise teel, nagu seda tehti kurdi põgenikega.
Juudi Antifašistliku Komitee esimees Mihhoels püüdis igati kaitsta juutide huve nende vara ja elamispinda puudutavates küsimustes. Abakumov omakorda üritas aga tõestada, et komitee katse kaitsta juutide-põgenike huve oli tegelikult juudi kodanliku natsionalismi väljendus. Tema kiri kajastas ärevust nende kohalike parteijuhtide seas, kes pidid selle probleemiga tegelema. Koju tagasipöörduvate juutide huve esindava Mihhoelsi käitumine ja tema informeeritus Nõukogude juhtkonna täiesti salajastest sondeerimistest sionistide hulgas muutis Stalini mitte ainult rahutuks, vaid tugevdas ka tema kahtlusi. Tõepoolest, kujutage ainult ette: Nõukogude süsteemis, ranges hierarhias ilmub ootamatult välja inimene, kes omab rahvusvahelist autoriteeti ja laitmatut reputatsiooni ning hakkab tegutsema oma initsiatiivil.
1947. aastal halvenes situatsioon veelgi. Mäletan julgeoleku-ja siseministri asetäitjate Obrutšnikovi ja Svinelupovi korraldusi mitte võtta ohvitseri auastmes juute tööle julgeolekuorga-neisse. Ma ei suutnud endale ette kujutada, et selline avalikult antisemiitlik käsk tuli otse Stalinilt ja arvasin, et kõik see on Abakumovi kätetöö. Mulle sai selgeks, et grandioosne plaan kasutada juudi intelligentsi, kindlustamaks rahvusvahelist koostööd ülemaailmse juudiliikumisega, oli tagasi lükatud. Aitin-gon, kes kogu aeg kurtis kitsenduste üle, mis puudutasid tema
424

sugulasi ülikoolides ja meditsiiniõppeasutustes, oli veendunud, et antisemitism kujuneb riigi poliitika oluliseks koostisosaks. Tagasivaates pean tunnistama, et ta oskas hinnata olukorda tunduvalt paremini kui mina.
Beria ja Bogdan Kobulov rääkisid mulle sageli, et Stalin armastas nalju ja anekdoote, mis pilasid muhameedlasi, eriti, kui need olid aserbaidžaanivastase iseloomuga ja kui neid räägiti Aserbaidžaani kompartei esimese sekretäri Bagirovi juuresolekul, kes lihtsalt ei talunud Kobulovi mõnitavat tooni, kui ta hääldas venekeelseid sõnu aserbaidžaani aktsendiga. See paneb mind mõtlema, et kui taoline nali, mis oli suunatud ühe või teise rahvusgrupi vastu, meeldis Stalinile, siis ei olnud ta oma olemuselt sugugi rohkem antisemiit kui anti muhameedlane.

Stalin ja tema lähemad abilised ilmutasid huvi juudiküsimuse vastu, et teenida selle pealt poliitilisi dividende võitluses võimu pärast ja jõudude konsolideerumises. Niiviisi said alguse antisemiitlikud „mängud" kõrgemates parteiešelonides. Pärast seda, kui Stalin alustas aastatel 1946-1947 kampaaniat kosmopoliitide vastu, hakkasid keskastme juhtivkoosseis ja partei reaametnikud võtma antisemitismi kui parteipoliitika ametlikku liini. Termin „kodumaatu kosmopoliit" sai sünonüümiks sõnale „juut", ehk teisisõnu - kuna juudi rahvusest Nõukogude kodanikud jagasid lääne maailmavaadet, siis järelikult ei saanud nad olla täiesti ustavad Nõukogude riigile.
Kosmopoliitidevastane kampaania langes kokku Stalini ümber toimuva poliitiliste jõudude tasakaalu muutusega. Malen-kov paigutati ametis madalamale kohale, Beria aga kõrvaldati kõigi riikliku julgeolekuga seotud ettevõtmiste kureerimiselt. Hakkasid liikuma kuulujutud, et tema ja Molotov olid end ümbritsenud juutidega.
Pärast sõda olid Stalini jõupingutused sihitud sellele, et levitada Nõukogude Liidu mõjuvõimu esialgu Ida-Euroopa maades, mis asusid meie piiride ääres, seejärel aga kõikjal, kus meile pakkus konkurentsi Suurbritannias Stalin nägi ette, et olles Pettunud inglastes ja ameeriklastes, sest nad toetavad Iisraeli,
425
pöörduvad araabia riigid Nõukogude Liidu poole. Seetõttu pidid araablased hindama antisionistlikke tendentse Nõukogude välispoliitikas. Molotovi abi Vetrov, hiljem meie suursaadik Taanis, rääkis mulle, mida Stalin oli öelnud: „Nõustugem Iisraeli moodustamisega. See on kui naaskel tagumikku araabia riikide]e ja sunnib neid pöörama selga Suurbritanniale. Lõppkokkuvõttes murtakse briti mõjujõud täielikult Egiptuses, Süürias, Türgis ja Iraagis."
Tegelikult algas külm sõda aastatel 1946-1947, mil kadusid illusioonid sõjajärgsest koostööst Läänega. Meie sõjaaegsed liitlassuhted Inglismaa ja Ameerikaga pöördusid nüüd konfrontatsiooniks. Kodusõda Hiinas muutus üha intensiivsemaks; samuti kasvas pingeline olukord Itaalias ja Prantsusmaal, kus kommunistid pidasid teravat poliitilist võitlust võimu pärast. Seoses külma sõja pealetungiga hajusid meie lootused saada juudi kapitali sootuks. Riigi juhtkonnale sai selgeks, et enam pole loota välismaal asuvate juudi äriringkondade toetusele ja nende investeeringutele.
Esimeseks kursimuutuse ohvriks langes Mihhoels, kes oli olnud otse Krimmi juudi vabariigi loomisega seotud diskussioonide keskpunktis.
Stalini käsutusse olid saabunud operatiivmaterjalid ka selle kohta, et Mihhoels olevat püüdnud kindlustada oma äia, G. Morozovi toetust, mis tagaks Nõukogude juhtkonnas talle kasulike otsuste vastuvõtmise juudi elanikkonna olukorra parandamise ja juudi kultuuri arendamise suhtes. MGB kahtlustas, et Mihhoelsi sidemete kaudu sionistlike organisatsioonidega Ameerikas said teatavaks mõningad traagilised sündmused Allilujevite, Stalini sugulaste elus. Arvatavasti kartis Stalin, et

rahvusvaheline sio-nistlik liikumine võib Mihhoelsi suurt autoriteeti kasutada omal eesmärgil. Mihhoels oli ülemaailmselt tuntud ja kahtlemata ka väljapaistev isiksus, seetõttu ei saanud totalitaarse režiiuu tingimustes tema puhul juttugi olla juba väljatöötatud arreteerimise ja arveteõiendamise skeemi kasutuselevõtmisest, mis oleks kaetud kohtuliku arutelu kaitsva viigilehega.
Mihhoels likvideeriti niinimetatud erikorras 1948. aasta jaanuaris.
426
Õnneks polnud minul selle operatsiooniga mingit pistmist. Tapmise üksikasjad said mulle teatavaks alles 1953. aasta aprillis. Mäletan, et seda operatsiooni juhtisid otse kohapeal Abakumovi asetäitja Ogoltsov ja Valgevene Riikliku Julgeoleku minister Tsanava. Mihhoels ja teda saatev Golubov meelitati Tsanava suvilasse ettekäändel korraldada kohtumine juhtivate valgevene näitlejatega, talle tehti surmav süst ja ta visati veoauto rataste alla, et instseneerida bandiitide kallaletungi Minski äärelinna tänaval. Veoauto roolis istus MGB Valgevene raudtee transpordiosakonna töötaja. Golubov oli MGB agent ja tegutses loomingulise intelligentsi hulgas, mida Mihhoels loomulikult ei teadnud. Antud olukorras sai temast aga soovimatu tunnistaja, kuna nimelt tema abiga õnnestus Mihhoels viia suvilasse.
Teade Mihhoelsi hukkumisest äratas minus kahtlust, millest ma ei rääkinud kellelegi. Kuid ma ei suutnud ette kujutada, et Ogoltsov ise läheb Minskisse sellist operatsiooni juhtima. Tapmise sooritas, nagu ma arvasin, keegi antisemiitlikult meelestatud bandiit, kellele varem öeldi, kus ja millal ta võib leida inimese, kes kuulutab end olevat juutide huvide kaitsja.
Ogoltsovi saatus oli tüüpiline tolle aja MGB juhtidele. 1953. aasta aprillis taotles Beria tema arreteerimist formaalselt Mihhoelsi ebaseadusliku likvideerimise pärast, kuid 1953. aasta augustis, pärast Beria arreteerimist, ta vabastati. Ja mitte keegi isegi ei süüdistanud teda selles aktsioonis. Või veel! Tol ajal olid ju kõik, kes Poliitbüroos aastatel 1952-1953 „arstide süüasja" käigus selle aktsiooni heaks kiitsid, veel võimul. Et kompromiteerida Ogoltsovi, kes oli tihedalt seotud Malenkoviga, kes omakorda jälgis Stalini käsul Beriat juba 1951. aastast alates, heideti ta alles 1957. aastal parteist välja „sotsialistliku seaduslikkuse rikkumise pärast uurimistöö käigus Leningradis aastatel 1941-1943".
Suure osa 1948. aastast tegelesin ma Berliini kriisiga ja kurdide põrandaaluse võrgu loomisega Iraanis, Iraagis ja Türgis, et kukutada Nuri Saidi ja Feissali valitsus Iraagis, aga ka Tšehhoslovakkia küsimustega. Lendasin Prahasse koos Zuboviga, et
427
neutraliseerida president Beneši poolehoidjaid võimu üleminekul uuele valitsusele eesotsas Gottwaldiga.
1947. aastal haigestus mu naine tõsiselt ja jäi peagi pensionile. Juba 1940. aastal ilmutas ta piisavalt taibukust, et eemalduda operatiivtööst ning ta määrati eridistsipliinide vanemõppe-jõuks NKVD (hiljem MGB) Kõrgemas Erikoolis. Aeg-ajalt teda siiski kasutati kontaktide pidamiseks nende naisagentidega, kes kujutasid endast erilist huvi vastuluure valitsuse juhtkonnale, kuid enamjaolt püüdis ta jääda varju ning mitte tõmmata endale tähelepanu. Tema haigus langes ajaliselt kokku juudipuhastuse kampaaniaga Sise-, Riikliku Julgeoleku ja Välismimisteeriumis. Emma läks erru alampolkovniku auastmes 1949. aastal ning jäi isikkoosseisu nimekirjadesse edasi oma neiupõlvenimega Kaga-nova.
1949. ja 1950. aastal, kui mul tuli sageli sõita Prahasse, Lääne-Ukrainasse, Aserbaidžaani ja Usbekistani, täitis minu kohustusi Luure- ja diversioonibüroos Aitingon. Ta külastas Emmat ja rääkis talle antisemiitlikust kampaaniast, mis tõstis tuure ja võttis järjest suurema ulatuse. Arreteeriti Aitingoni õde Sonja, tuntud terapeut

ja autotehase (praegu ZIL) polikliiniku peaarst. Minu naise noorem õde Jelizaveta aga heideti välja Kiievi Meditsiini-instituudi aspirantuurist. Me püüdsime neid kuidagi aidata, kasutades häid sidemeid Muzõtšenkoga, Moskva oblasti Kliiniliste Uuringute Teadusliku Instituudi (MONIKI) direktoriga. Ta oli 30. aastatel olnud NKVD illegaal Prantsusmaal ja Austrias, kuid lahkus 1938. aastal luurest ja suutis oma endise, arsti elukutse juurde tagasi pöörduda. Ta aitas Jelizavetal tööle saada samasse instituuti, kus ta muide töötab tänaseni.
Minu jaoks oli teade Heifetzi arreteerimisest kas 1948. või 1949. aastal suur löök: siin oleks minu või Aitingoni väljaastumine tema kaitseks olnud kasutu. Nii mina kui tema seostasime seda arreteerimist antisemiitliku kampaaniaga. Lõpptulemusena arreteeriti peaaegu kõik Juudi Antifašistliku Komitee liikmed ja teised juudi kultuuritegelased ning anti kohtu alla süüdistatuna vandenõus, eesmärgiga eraldada Krimm NSV Liidust.
428

V. Võimuvõitlus Kremlis. Provokatsioonilise vandenõu fabritseerimine MGB juhtkonnas koos sionistidest-vandenõulastest arstide kaasamisega

Sisemine võimuvõitlus 1948. kuni 1952. aastani kutsus esile uue antisemitismi laine - päevakorda kerkis „arstide süüasi". Kuigi see oli osaks antisemiitlikust kampaaniast, siis ainuüksi juutidega ei piirdutud. Pigem võib öelda, et „arstide süüasi" oli järg riigi juhtkonna omavaheliste vanade arvete klaarimisele. Stalin tahtis Malenkovi ja Hruštšovi abiga läbi viia puhastust vana kaardiväe ridades ja kõrvaldada Beria. Põhifiguurideks kurikuulsas „arstide süüasjas" pidid saama Molotov, Vorošilov ja Mikojan, need „viimased mohikaanlased" stalinlikus Poliitbüroos. Kuid kogu tõde „arstide süüasja" kohta polegi avaldatud, isegi mitte gorbatšovlikul avalikustamise perioodil. Põhjus on selles, et jutt oli räpasest võitlusest võimu pärast, mis läks lahti Kremlis enne Stalini surma ning haaras sisuliselt kogu juhtkonda.
On saanud tavaks arvata, et „arstide süüasi" algas hüsteerilisest kirjast Stalinile, milles süüdistati juudi rahvusest arste kavatsuses välja suretada riigi juhtkond ebaõigete ravimeetodite ja mürgitamise abil. Kirja autoriks oli skandaalse kuulsusega Lidia Timašuk, Kremli polikliiniku arst. Kuid Timašuki kiri oli saadetud Stalinile mitte 1952. aastal, vahetult enne arstide arreteerimist, vaid 1948. aasta augustis. Selles väideti, et akadeemik Vinogradov ravis valesti Ždanovit ja teisi juhte, mille tulemusena Ždanov suri. Tol ajal väljendus Stalini reaktsioon põlglikus sõnas „jama", kiri kadus aga arhiivi. Sinna jäi see kolmeks aastaks, kuni ta 1951. aasta lõpul avastati. Kirja läks vaja relvana võitluses võimu pärast ning sellest teadsid kõik Poliitbüroo liikmed - neile oli teada ka Stalini reaktsioon. Kuid kõige tähtsam on siinjuures see, et Timašuk ei süüdistanud kedagi vandenõus. Ta saatis üksnes signaali puuduste ja vigade kohta, mis tehti partei- ja riigijuhte ravides. Sel põhjusel polegi kirja teksti siiani avaldatud, sest tegelikult ajsaldab see üksnes ravi-Personali intrigeeriva iseloomuga pretensioone üksteisele. Sellest
429

jutustas mulle Vladimiri vanglas polkovnik Ljudvigov, Beria abi Poliitbüroo ja Ministrite Nõukogu asjus.
Ma olin alati arvanud, et „arstide süüasja" korraldas Abakumov, nagu kosmopoliitide kampaania jätkuks. Kuid sattudes 1990. aastal sõjaväeprokuratuuri, kuhu mind kutsuti tunnistajana seoses uuesti alustatud juurdlusega Abakumovi asjas, mis puudutas

sõjajärgseid aastaid, sain teada hoopis midagi muud. Selgus, et „arstide süüasja" initsiaatoriks ei olnud tema, vastupidi, Abakumov arreteeriti 1951. aastal, süüdistatuna selles, et ta varjas andmeid vandenõu kohta, mille eesmärgiks oli tappa Stalin. Tegi ta aga seda oletatavasti selleks, et haarata võim enda kätte. Sealjuures toetus Abakumov tema süüdistajate sõnul juutidest arstidele ja juutidest kaastöötajatele Riikliku Julgeoleku ministeeriumi aparaadis, eriti aga Aitingonile. Kahtlemata püüdsid Malenkov ja Beria kõrvaldada Abaku-movit, olles mõlemad oma eesmärgi saavutamiseks valmis kasutama ükskõik mis vahendeid. Malenkovi abi Suhhanov võttis 1951. aasta kevadel Keskkomitees vastu Uurimisosakonna uurija eriti tähtsates küsimustes, MGB alampolkovnik Rjumini, kes oli tuntud oma antisemiitlike vaadete poolest. See kohtumine sai saatuslikuks Nõukogude juudi intelligentsile. Tol ajal kartis Rjumin vallandamist julgeolekuorganeist. Ta oli saanud noomituse, kuna unustas uurimismaterjalid ametibussi. Pealegi varjas ta partei ja julgeolekuorganite kaadrivalitsuse eest, et tema isa oli kulak, tema venda ja õde süüdistati varguses, aga äi oli teeninud Koltšaki armees.
Abakumovile tuleb au anda: ta sai suurepäraselt aru, et Rjumini varem tehtud katsed esitada arreteeritud arste terroristidena, olid kõigest eelmänguks „arstide süüasjale". 1950. aastal õnnestus tal Rjuminit mitme kuu jooksul kuidagi lõa otsas hoida. Et päästa karjääri ja leida väljapääsu oma antisemiitlikele meeleoludele, võttis Rjumin meelsasti vastu Suhhanovi nõudmise kirjutada Stalinile kiri, milles ta paljastab Abakumovi.
Kolmkümmend aastat pärast kirjeldatud sündmusi jutustas mulle mu sugulane, kes töötas Malenkovi sekretariaadis masinakirjutajana (tema otsene ülemus oli Suhhanov), et Rjumin oli
430
sedavõrd harimatu ja kirjaoskamatu, et pidi üksteist korda ümber kirjutama oma kirja süüdistustega Abakumovi aadressil. Suhhanov hoidis teda vastuvõtutoas kuni kella kuueni, ise aga arutles Malenkoviga Stalinile saadetava kirja sisu üle. Ainult Suhhanov teab, miks Abakumovi süüdistamiseks vandenõus valiti välja just Rjumin. Kuid asja sellest küljest ei rääkinud Suhhanov midagi, esinedes Venemaa televisioonis 1992. aasta juulis, „arstide süüasjale" pühendatud ajaloosaates.

Süüdistades oma kirjas Abakumovit (Malenkovi ettepanekul), teatas Rjumin, et too keelas Uurimisosakonnal käiku lasta materjale, mis puudutasid riigi juhtkonna vastu suunatud sio-nistlikku vandenõu.
Selleks ajaks oli Nõukogudevastase sionistliku propaganda pärast arreteeritud juba rida tuntud juudi rahvusest arste. Vahest ehk kõige kuulsam neist, maailmanimega spetsialist Ettinger hukkus traagiliselt ülekuulamise ajal vanglas. See juhtus veel enne Abakumovi arreteerimist. Rjumin süüdistas Abakumovit selles, et nimelt tema oli vastutav Ettingeri surma eest, sest oli paigutanud ta spetsiaalselt Lefortovo vangla külma kambrisse, et ära koristada üks „arstide vandenõus" osalejaid, et ta ei saaks välja anda teisi sionistidest kaasosalisi. Süüdistustele kaalukuse lisamiseks tiriti arhiivist päevavalgele ka Timašuki kiri.
Abakumov, kes oli taolistes intriigides enam kogenud kui Rjumin, kartis liigselt üles puhuda „sionistlikku vandenõu", kui see toetub ilmselgelt läbinähtavatele võltsingutele. Ta nägi ette, et Stalin võib selles üsnagi riskantses provokatsioonilises mängus hakata nõudma reaalseid süütõendeid. Peale selle teadis Abakumov suurepäraselt, et neis asjus, kus initsiatiiv kuulub kõrgemale juhtkonnale, pole ette nähtud ilmutada oma isiklikku algatust. Mõned arreteeritud meedikutest olid Stalini

raviarstid. Paljusid neist sidusid Poliitbüroo liikmetega mitte ainult professionaalsed, vaid ka isiklikud, usalduslikud suhted.
Arvestades kõiki asjaolusid, ei põlenud Abakumov soovist laiendada Juudi Antifašistliku Komiteega seotud süüasja raame ülemaailmse tasemega vandenõuni välja. Ta teadis, et sellised
431
süüdistused kutsuvad kahtlemata esile pingeid kõrgemal pool, eriti aga rahulolematust Vorošilovi ja Molotovi juures, kelle abikaasad olid juudi rahvusest. Kaganovitš oli aga ise juut. Ettevaatus sai aga Abakumovile saatuslikuks.
Vahepeal määrati energiline Rjumin eriti tähtsate küsimustega tegeleva Uurimisosakonna ülemaks, pärast aga julgeoleku-ministri asetäitjaks uurimistöö alal. See vabastas ta käed faktide moonutamiseks talle endale kasulikus suunas Abakumovi vastu. Olles ta sel moel kõrvaldanud, tekkis Rjuminil võimalus takistamatult käiku lasta „arstide vandenõu" ning selles osalevate MGB juhtivate töötajate, rahvuselt juutide süüasi.
Rjumini uurijad nõudsid Abakumovilt, et too nimetaks neid, kes oleks pidanud kuuluma tema ministrite kabinetti, mille ta olevat kavatsenud luua pärast Stalini kukutamist. Teda süüdistati koguni selles, et ta varjab Molotovi naise Polina Zemtšužina reeturlikke kavatsusi, eriti tema kontakte Iisraeli poliitikategelase Golda Meiriga.
Abakumov eitas raevukalt oma süüd, tõestades, et ta pole varjanud mingeid „arstide vandenõusse" puutuvaid materjale, veel vähem on ta olnud „vandenõu" juht ja õhutaja või kaasanud sellesse oma alluvaid, Riikliku Julgeoleku ministeeriumi juudi rahvusest töötajaid. Ta eitas täielikult talle esitatud süüdistusi isegi piinamiste käigus ning „tunnistusi" temalt ei saadudki. Niisiis sõltus Riikliku Julgeoleku ministeeriumi „van-denõud" puudutava süüasja edasine käik polkovnik Svartsmani, elukutselt ajakirjaniku tunnistustest. Uurimisosakonnas töötades ei tegelenud ta kunagi ise ülekuulamistega, vaid üksnes redigeeris võltstunnistusi, mis olid vangidelt peksmiste ja piinamiste teel saadud. Kui Stalin andis korralduse arreteerida Uurimisosakonna ülem Leonov ja tema asetäitjad, oli üks arreteerituid ka Svartsman, rahvuselt juut. Ta tunnistas, et on Abakumovi abi sionistlikus terroriorganisatsioonis, kuhu kuulusid kõik MGB kõrgemad ohvitserid. Ülekuulamisel „tunnistas" ta, et olevat saanud Abakumovilt ülesande luua Riikliku Julgeoleku ministeeriumis juutide-vandenõulaste grupp terroriaktide läbiviimiseks valitsuse liikmete vastu.
432
Samuti tunnistas Svartsman, et olles homoseksualist, on ta olnud intiimsuhetes Abakumovi, tema poja ja Suurbritannia]yloskva suursaadikuga. Homoseksuaalseid kontakte Ameerika topeltagentide Gavrilovi ja Lavrentjeviga kasutas ta enda sõnul selleks, et nende, USA saatkonda imbunud inimeste kaudu saada instruktsioone ja korraldusi juudi vandenõulaste jaoks.
Svartsman teadis hästi, kuidas töötab uurimismasin, ja selleks, et tõestada oma koostöösoovi, tõstatas ta juudi rahvusest ametiisikute vastu ühe süüdistuse teise järel. Samal ajal mõtles ta välja kõige uskumatumaid lugusid, selliseid, nagu: terroristlikus tegevuses abistasid teda „sugulased-sionistid". Samuti rääkis ta uurijatele, et magas oma võõrastütrega, olles samal ajal homoseksuaalsetes suhetes oma pojaga. Ta taotles enda saatmist psühhiaatrilisse ekspertiisi ja sõjaväeprokuröri asetäitja, polkovnik Uspenski tegigi selle ettepaneku. Kui Svartsmani esitatud süüdistustest kolmekümne Riikliku Julgeoleku ministeeriumi terrorismiga tegeleva juudi rahvusest töötaja vastu kanti ette Stalinile, ütles ta Ignatjevile ja Rjuminile: „Te mõlemad olete tolad. See

jätis lihtsalt venitab. Ei mingit ekspertiisi. Viivitamatult arreteerida kogu grupp." (Sellest rääkis mulle Ljudvi-gov, kui me vanglas olime.)
Stalini korraldusel arreteeriti kõik juudid - Riikliku Julgeolekuministeeriumi keskaparaadi vastutavad töötajad, samuti „rida juudi päritolu juhtivtöötajaid". Nii sattusid trellide taha Aitingon, Reichman, julgeolekuministri asetäitjad kindralleit-nandid Pitovranov ja Selivanovski. Arreteeriti ka erupolkovnik Makljarski, kellest oli selleks ajaks saanud tuntud filmidrama-turg ja kes kirjutas peamiselt stsenaariume luurajate elust: Svartsman mainis oma tunnistustes ka teda. Vanglasse heideti ka esimese Nõukogude riigipea Sverdlovi poeg, polkovnik Andrei Sverdlov.
Koos nende inimestega arreteeriti ka nende otsesed alluvad, rahvuselt venelased. MGB-sse ja Uurimisosakonda ilmu-Sld uued isikud parteiorganitest. Reeglina paistsid nad silma eeliku ebakompetentsusega. Jõudu koguva antisemiitliku kampaania ja MGB eriti tähtsate küsimustega tegeleva Uurimisosakonna juhtkonna hüsteeria lainel tugevdati nimetatud üksust
433
aastatel 1951-1953 NLKP KK eriotsustega Konjahhini ja Mesjatseviga. Viimasel oli suur kogemus tööst sõja-aastatel uurimisosakonna ülemana Sõjaväe Vastuluure (SMERŠ) rindeorganeis. 60.-70. aastatel sai ta NSVL Riikliku Teleraadiokomitee esi-meheks, seejärel aga suursaadikuks Austraalias.
Uurimisosakonda juhtisid inimesed KK-st, võttes mõnikord osa ka ülekuulamistest, meenutas endine Uurimisosakonna arvestus- ja registreerimisgrupi ülem, polkovnik, hiljem tuntud kirjanik Ananin.
Uurimisaluseid peksti metsikult, paigutati erilise jahutusega kartseritesse, hoiti peaaegu pidevalt käe- ja jalaraudades, ebasoovitavad ülekuulamisprotokollid ja otsused aga hävitati.
Kõigist arreteeritud „MGB vandenõulastest" ei tunnistanud end mitte milleski süüdi ainult Abakumov, Aitingon, Pitovranov ja Matussov.
Rjumini poolt arreteeritud juudi rahvusest arste, kes asusid uurimise all, süüdistati selles, et nad täitsid Abakumovi ülesandeid. „Arstide vandenõust" osavõtjatele külgepoogitud kuriteod tundusid mulle lausa uskumatutena. Üks neist ^terroristidest", professor Aleksander Feldmann ravis kogu meie perekonda, olles meie täielik usaldusalune ja ma õnnitlesin teda alati pühade puhul ning saatsin lilli.
Rjumini stsenaariumi järgi pidi arstide ja „MGB vandenõulaste" vahel sidepidaja osas esinema Aitingoni õde Sonja. Tema olevat hoidnud sidet teadlastest meedikute ja oma venna vahel, kes kavandas riigijuhtide tapmist.
Avalikult ei teatatud arreteerimistest midagi ja algul ma isegi ei tajunud, millised mastaabid oli see puhastus MGB-s võtnud. Tunnetades aga ähvarduste tõsidust, võtsin ette katse astuda ühendusse Vastuluure Peavalitsuse ülema asetäitjate polkovnik Šubnjakovi ja kindral Utehhiniga. Katse ebaõnnestus, kuigi mul oli samal ajal vaja kiiresti ka kontrolltõendit ühe tähtsa agendi kohta. Mulle nii vajalikke andmeid võisid anda ainult nemad, kuid Šubnjakov ja Utehhin olid kadunud nagu vits vette. Sealjuures ei tahtnud mitte keegi arusaadavalt selgitada* kuhu nad kadusid, kuigi mul oli oma ametipositsiooni (luure ja
434
diversiooniga tegeleva Eribüroo ülem) ja auastme (kindralleit-1 nant) tõttu õigus seda teada saada. Helistasin ärritunult Pitovranovile, ministri asetäitjale ja nende otsesele ülemusele, kuid I selgus, et ka temaga ei saa ühendust võtta: ta oli saladuslikult kadunud. Siis ma taipasin, et kordub täpselt sama lugu, mis juhtus massiliste arreteerimiste ajal sõjajärgsetel aastatel. Nii Šubnjakov, Pitovranov kui ka Utehhin asusid selleks ajaks juba Lefortovo vanglas.

1951. aastal, kui arreteeriti Abakumov, helistas mulle Rju-min, kes oli äsja määratud MGB Uurimisosakonna ülemaks. Ta teatas, et tema käsutuses on tõsised kompromiteerivad materjalid Aitingoni ja tema õe kohta. Aitingon asus sel momendil kolmekuulisel komandeeringul Leedus. Ma palusin, et mulle toodaks need materjalid: tahtsin nendega isiklikult tutvuda. Tunni aja pärast ilmus Rjumin lahja ettekandega. Aitingoni vastu polnud mingeid andmeid, kuid Sonja kohta olid väljalõiked agentuuri teadetest, nagu oleks ta keeldunud meditsiinilise abi osutamisest venelastele, andes aga samal ajal konsultatsioone ja ravides ainult juute. Ma teatasin Rjuminile, et see ei veena mind üldse ja Aitingon jääb minu silmis endiselt kindlaks ja usaldusväärseks julgeolekuorganite vastutavaks töötajaks. Rjumin vaidles vastu: „Aga Keskkomitee leidis, et need andmed on täiesti veenvad," ning haarates samas mu käest kausta, lah-kus raevuka ilmega.
Riikliku Julgeoleku ministeeriumis kujunenud välja segane ja äärmiselt ebakindel situatsioon. Minister Abakumov istus arreteerituna „Matrosskaja Tišinas", tema koht jäi aga vakantseks - järeltulijat ei määratud. Kui ma helistasin ministri asetäitjale Ogoltsovile, et temaga arutada Aitingoni õe olukorda, vastas ta: „See on poliitiline küsimus ja seda saab läbi vaadata ainult KK-s."
Ta ütles ka, et kuni ei määrata uut ministrit, ei kirjuta ta aHa mingitele paberitele ega anna mingisuguseid käske.
Pärast jutuajamist Ogoltsoviga jäi m#l üle vaid helistada Ignatjevile, tolleaegsele Partei KK sekretärile, kes kureeris
435
MGB-MVD tööd. Ta oli selle KK komisjoni liige, mille Stalin lõi pärast Abakumovi arreteerimist, et reorganiseerida kogu ministeerium. Mind oli juba kutsutud ühele nõupidamisele ja pean tunnistama, et ma kritiseerisin ministeeriumi juhtkonda vigade pärast, mis tehti luure- ja vastuluureoperatsioonide läbiviimisel välismaal, samuti Lääne-Ukrainas ja Kesk-Aasias. Tookord ütles Ignatjev, et vajaduse korral on ta valmis minuga arutama üht või teist edasilükkamatut küsimust. Kui ma talle helistasin, tundus, et ta oli meeleldi nõus mind vastu võtma KK-s Staraja väljakul. Temaga kohtudes ütlesin, et mulle teevad muret katsed laimata Aitingoni ja tema õde, kirjutades nende arvele natsionalistlikke vaateid. Ignatjev kutsus kabinetti Rjumini koos materjalidega Aitingoni ja tema õe kohta. Avades minu juuresolekul kausta, hakkas Rjumin lugema äärmiselt mõttetuid süüdistusi, kus väideti, et nad mõlemad ilmutavad vaenulikkust Nõukogude riigi suhtes. Seekord aga isegi ei mainitud agentuurand-meid selle kohta, et Sonja keeldus ravimast venelasi.
„Meie kui partei liikmed," ütlesin mina, „oleme kohustatud hindama inimesi mitte nende kohta liikuvate kuulujuttude, vaid nende tegude järgi. Aitingoni töö on selline: Trotski likvideerimisaktsiooni organiseerimine Mehhikos, edukalt tegutseva agentuurvõrgu loomine välismaal ja lõpuks - ta oli üks võtmefiguure meie riigile aatomirelva kohta salajase informatsiooni hankimisel."
Rjumin vaikis. Ignatjev katkestas mind: „Jätkem Aitingon ja tema pere rahule."
Pärast kohtumist Ignatjeviga langes mul kivi südamelt: arvasin, et Aitingoni ja tema õega ei saa midagi halba juhtuda.
Umbes kuu aega hiljem määrati Ignatjev Riikliku Julgeoleku ministriks. 1951. aasta oktoobris aga arreteeriti tema otsesel käsul Aitingon, kui viimane pöördus tagasi Moskvasse Leedust, kus tal õnnestus kahjutuks teha Nõukogudevastase põrandaaluse organisatsiooni juhtkond. Tema võõrastütar Zoja Zarubina teatas mulle, et Aitingon arreteeriti otse tema silme all Vnukovo lennuväljal.
436

Aitingoni arreteerimine tegi lõpu Zoja Zarubina teenistusele meie luureorganeis. Ta oli töötanud edukalt aatomirelva loomist käsitlevate materjalidega, samuti Jalta ja Potsdami konverentsidel, kuid oli sunnitud organeist lahkuma pärast Aitingoni arreteerimist. Tema suurepärane inglise keele oskus võimaldas tal saada üheks juhtivaks õppejõuks Võõrkeelte Instituudis, hiljem juhatas ta aga tõlkide ettevalmistamist Ühinenud Rahvaste Organisatsioonile. Z. Zarubina on ka praegu suurepärane lektor ja ühiskonnategelane, osaledes paljudel rahvusvahelistel konverentsidel.
Mõni päev pärast Aitingoni arreteerimist avanes mul võimalus kohtuda Ignatjeviga ministeeriumi juhtiva koosseisu nõupidamisel. Viies mind pisut kõrvale, lausus ta etteheitval toonil: „Te eksisite Aitingoni suhtes. Mida te nüüd temast arvate?" Mäletan siiani oma vastust: „Minu hinnang põhineb inimeste konkreetsetel töötulemustel, partei liinist lähtudes."

Siinkohal pean pisut peatuma oma illusioonidel. Ma käsitlesin „arstide süüasja" ja „sionistide vandenõud" alati kui puhast väljamõeldist, mida levitasid sellised kurjategijad nagu Rjumin, kes seejärel kandsid uurimise „tulemustest" ette sellistele ebakompetentsetele inimestele nagu Ignatjev. Iga kord, kui kohtusin Ignatjeviga, olin hämmastunud, kuivõrd ebakompetentne see inimene on. Iga agentuurteate võttis ta vastu nagu Ameerika avastamise. Teda võis veenda ükskõik milles: tasus tal vaid läbi lugeda mingi dokument, kui ta langes otsekohe selle mõju alla, püüdmatagi fakte kontrollida.
Ignatjev ei sobinud absoluutselt oma ametikohale. Viies kord hommikul läbi operatiivnõupidamist oma kabinetis, kus viibis üle kümne inimese, langes ta äkki tõelisesse hüsteerikasse, kui tuli telefonikõne kindral Blohhinilt, MGB komandantuuri ülemalt. Mäletan, kuidas ta sõna otsese mõttes karjus telefoni:
„Te olete kohustatud tegutsema seaduse järgi. Mitte keegi Pole andnud teile õigust tõmmata mind kaasa oma tegudesse!"
Visanud toru hargile, selgitas ta: „Ma ei kannata neid Blohhini helistamisi. Alailma ta palub, et ma kirjutaksin alla
437
käskkirjadele surmaotsuse täideviimise kohta. Räägib, et selle kohta on olemas instruktsioon. Mis see kõik minusse puutub ja miks mina pean neile paberitele alla kirjutama?! On olemas Ülemkohus, Blohhin tegutsegu seaduse järgi."
Keegi ei kostnud seepeale midagi ja kabinetis võttis maad piinlik vaikus.
Ignatjev käivitas kergesti kriminaalasju täiesti süütute inimeste vastu. Hiljem ma mõistsin, et ta ei tegutsenud omal initsiatiivil, vaid täitis Stalini, Malenkovi ja teiste poolt tulnud käske.
Kui TASS teatas, et riigis laialt tuntud teadlasi-meedikuid süüdistatakse sionistliku vandenõu organiseerimises, eesmärgiga tappa Stalin ja kogu Poliitbüroo, kasutades selleks ebaõigeid ravimeetodeid, pidasin seda provokatsiooniks ja varem alustatud antisemiitliku kampaania jätkuks. Kui minu kätte sattusid materjalid süüdistustega Aitingoni vastu, sain teada, et ta olevat õpetanud vandenõulastest arstidele terroristlikke võtteid Stalini ja valitsuse liikmete vastu. Süüdistuskokkuvõttes oli kirjas, et sel otstarbel hoidis Aitingön oma kabinetis tavalistesse elektriseadmetesse peidetud miine ja lõhkeseadeldisi. Sealjuures teadsid kõik väga hästi, et need olid operatiivtehnika näidised, mis asusid pidevalt meie käsutuses.
Neil päevil oli Moskva otse üle ujutatud kuulujuttudest, üks hirmsam kui teine: juudi arstid ja farmatseudid püüavad mürgitada lihtsaid Nõukogude inimesi. Räägiti ka võimalikest pogrommidest. Mind haaras rahutus, kui lapsed - nad olid tookord kümne

ja kaheteistkümne aastased - olles koolist koju tulnud, jutustasid neist kuuldustest. Sattusime naisega üsna raskesse olukorda: julgeolekuorganite juhtivkoosseisu töötajate lastel oli äärmiselt riskantne astuda välja selliste häbematute antisemiitlike väljenduste vastu, kuna iga selleteemaline vaidlus oleks lihtsalt äratanud tähelepanu nende ja nende vanemate suhtes. See oleks kindlasti saanud teatavaks „kõrgemal pool" - parteiorga-nites, mis hoidsid kontrolli all kõiki ühiskonnaelu sfääre. Meie lapsed käisid koolis koos Malenkovi ja Kaganovitši lastega -see aga tähendas, et kool oli pideva jälgimise all. Meie lapsed
438
ei võinud isegi lubada endale öelda, et Lenin ja Stalin olid alati olnud antisemitismi ilmingute vastu, kuna sedasorti väljendeid oleks otsekohe tõlgendatud täiesti teises vaimus ja tundmatuseni moonutatult.
Meie naisega soovitasime poegadele koolis rääkida, et peab olema eriti valvas, ei saa levitada kuulujutte, mis on tegelikult provokatsioon. Me kõik pidime tol ajal toetuma ajalehes „Pravda" avaldatud ametlikule versioonile nende sündmuste kohta. Seal polnud vihjetki pogrommidele. Kuulujuttude levitamine - see on mäng tulega, ohtlik eriti seetõttu, et sobib hästi rahvavaenlastele, hoopis teine asi on väljendada äärmist pahameelt reeturite ja konkreetsete terroristide vastu, õpetasime oma lastele. Huvitav, mõtlesin, kuidas nad sellest pioneerikoon-dusel räägivad? Varsti pärast seda jutuajamist helistas kooli direktor ja tänas meid laste eeskujuliku kasvatamise eest. Tema sõnul oli ta üsnagi raskes olukorras: koolis õppis ju päris palju juudi lapsi. Direktor ütles mu naisele: teie laste esinemine pio-neerikoondusel sel teemal, et kuulujuttude levitamine on provokatsioon, kutsus üles heakskiidu ja leevendas pingelist olukorda.
„Sionistliku vandenõu" ümber puhkenud kampaania hakkas tasapisi väljuma selle organisaatorite kontrolli alt. Rjumin ja Ignatjev toetasid Gruusia Riikliku Julgeoleku ministri Ruhhadze süüdistust Beria aadressil, et too varjas oma juudi päritolu ja valmistas salaja ette vandenõu Stalini ja kogu Gruusia vastu. Oli selge, et Beria on stalinlikus nimekirjas esimene, kes tuleb hävitada. 1952. aasta augustiks lõppes niinimetatud „Krimmi kohtuasi", mis oli kestnud juba 1948. aastast alates - kõik Juudi Antifašistliku Komitee arreteeritud liikmed, peale Lina Sterni ja endise välisministri asetäitja Lozovski, olid maha lastud. Minu arvates jäeti Heifetz ellu vaid seetõttu, et ta saaks anda tunnistusi Beria ja Molotovi vastu, kui tuleb sobiv aega esitada neile süüdistus sidemete sõlmimise pärast rahvusvaheliste sio-nistlike ringkondadega, mille dikteerimise järgi olevat algatatud krimmi juudi vabariigi loomise idee.
Minu arvamus põhineb Abakumo vi toimiku materjalidel, lillega tutvusin Sõjaväeprokuratuuris nelikümmend aastat
439
pärast kirjeldatud sündmusi ja Kirill Stoljarovi raamatul „Kolgata", mis kirjeldas Abakumovi hukkumise asjaolusid. Ma arvasin, et Rjumin tegeles „arstide süüasja" uurimisega kuni Stalini surmani. Kuid Stalin osutus piisavalt ettenägelikuks, et mõista: vandenõu sellisel kujul, millisena eksponeeris seda Rjumin, oli liiga primitiivne ja vaevalt, et seda üldse sai tõsiselt võtta. Rjumin andis vaid tühipalja „vandenõu" skeemi, suutmata seda täiendada detailidega, mis oleksid lasknud väljamõeldistel näida tõepärastena. 12. novembril 1952. aastal käskis Stalin vallan-dada Rjumin MGB-st ametikohustustega mittetoimetuleku tõttu ja komandeerida ta Partei KK reservi. Rjumin saadeti raamatupidaja tagasihoidlikule ametikohale, kus ta oli ka enne orga-neisse tulekut. Veel varem oli Rjumin töötanud arveametnikuna Arhangelski tarbijate ühistus.

Niisiis, alates 1953. aasta jaanuarist, kui avaldati TASS-i teadaanne „arstide vandenõu" kohta, kannavad vastutust toimunud seadusetuse ja kuritegude toimepaneku eest MGB uurimis-aparaadis julgeolekuminister Ignatjev, tema esimene asetäitja Goglidze, asetäitja kaadrite alal Jepišev ja eriti tähtsate asjadega tegeleva Uurimisosakonna ülemad. Neid, kes tulid julgeoleku-organeisse juhtivatele ametikohtadele tol eriti kohutaval ajajärgul - Ignatjevit ja Jepiševi - mitte ainult et ei võetud KK otsusega vastutusele, vaid nad määrati 50.-70. aastatel koguni vastutusrikastele kohtadele partei ja Nõukogude aparaadis. Patu-oinasteks tehti Goglidze kui Beria kaasosaline ja harimatu, patoloogiline antisemiit Rjumin.
1953. aasta veebruari lõpus, mõni päev enne Stalini surma, märkasin Ignatjevi käitumises kasvavat ebakindlust. Intuitsioon ütles mulle, et kogu antisemiitlik kampaania on iga hetk lämbumas ja selle organisaatorid muutuvad ebasoovitavateks tunnistajateks, kes peagi arreteeritakse. Tõepoolest, pärast Stalini surma süüdistas Beria Ignatjevit partei petmises ja taotles tema kriminaalvastutusele võtmist, kuid ei leidnud toetust KK Presiidiumis.
Veel üks selle loo tähtis detail: nende seas, keda kuulasi üle MGB uurijad „sionistliku vandenõu" kohta, oli ka Riikliku
440
Julgeoleku ministeeriumi toksikoloogia laboratooriumi (^Laboratoorium X") ülem Mairanovski. 1951. aastal ta arreteeriti -ja kohe tehti temast võtmefiguur „sionistide vandenõus", kuna ta tundis kõiki süüdistatavaid arste-akadeemikuid ja töötas^nen-dega tihedas kontaktis. Hiljem taheti teha temast ka „arstide vandenõust" osavõtja. Rjumini versiooni kohaselt tegutses Mairanovski vastavalt Aitingonilt saadud korraldustele, mis olid antud eesmärgiga likvideerida riigi kogu kõrgem juhtkond. Rjumin ei andnud endale aru, kui õrnale pinnale ta oli astunud: oma ülisalajases töös täitis Mairanovski ju Stalini enda käske. „Laboratooriumi X" ülem tunnistas ülekuulamistel kõike, mida temalt nõuti. Tõsi, Ignatjev tundis peagi, et Rjumin oli läinud liiga kaugele ja otsustas Mairanovski „arstide vandenõud" puudutavast toimi-kust välja jätta.
Stalini surm tegi küll lõpu „arstide juhtumile", kuid antisemitism jäi edasi üsna ähvardavaks jõuks.

VI. Repressioonipoliitika säilimine rahvusküsimuses

„Arstide süüasi" tegi tõsist kahju meedikute prestiižile ja kutsus üldsuses esile usaldamatuse laine selle elukutse vastu. Pärast võltsvandenõu paljastamist sattusid omavahel võistlevad grupid meditsiiniringkondades raskesse olukorda. Minu sõber, professor Muzõtšenko, Moskva oblasti Kliiniliste Uuringute Teadusliku Instituudi rektor jutustas mulle, et meedikute vaidlusesse on nii või teisiti alati segatud mõjukad inimesed valitsusest, sest just nendest sõltub assigneeringute saamine teaduslikeks uuringuteks. „Arstide süüasi" õpetas ametnikke vältima igasuguseid professionaalseid vaidlusi, sest kunagi ei võinud ette teada, milline konfliktis olevatest osapooltest saab toetuse kõrgemalt Poolt, milline osutub aga poliitiliseks kaotajaks, nõudes koguni Julgeolekuorganite vahelesegamist. See lõi ebameeldiva atmosfääri teaduslikeks vaidlusteks ja lükkas edasi riiklike otsuste
441

tegemise küsimustes, mis puudutasid assigneeringuid tervishoiu vajadusteks. Siiani on säilinud kartused, et konfliktid nii meditsiini kui ka teistes professionaalsetes küsimustes võivad lõppeda juurdlusega Lubjankal.
Nüüd räägitakse sellest, nagu oleks vahetult enne Stalini surma eksisteerinud plaan juudid Moskvast deporteerida. Mina ise pole sellest plaanist kunagi kuulnud. Kui see oleks olemas olnud, siis oleks julgeolekuorganite ja Moskva parteikomitee arhiividest saanud üsna kergesti leida sellekohaseid viiteid, sest oma mastaapidelt pidi taoline aktsioon nõudma kahtlemata üsna suurt ettevalmistust. Väljasaatmisoperatsioon on küllaltki keeruline ettevõtmine, eriti kui seda tuleb salajas hoida. Sel juhul pidi olema ka vastav direktiiv, mis oleks vähemalt kuu aega enne sellise aktsiooni läbiviimist pidanud olema valitsuse poolt heaks kiidetud. Seetõttu arvan siiski, et jutt on ainult kuuldustest, võimalik, et nende aluseks said Stalini ja Molotovi lausutud vastavasisulised repliigid, mis pidid selgitama ühiskonna suhtumist juutidesse seoses „arstide süüasjaga".
Vaatamata antisemitismist pakatavale atmosfäärile, mis tekkis Stalini ajal ja kestis ka Hruštšovi valitsemisperioodil, peeti kinni niinimetatud valikulisest lähenemisest juudi intelligentsile. Seoses sellega võimaldati loomingulise intelligentsi ja kõrge kvalifikatsiooniga professionaalide ning vastava ala spetsialistide üksikutel väikestel gruppidel asuda ühiskonnas silmapaistvatele kohtadele. „Sionistide vandenõu" ja Beria kõrvaldamine tegid lõpu juutide määramisele vastutusrikastele ametikohtadele luureteenistuses ja Partei KK-s. Niipalju kui ma tean, töötasid Riikliku Julgeoleku komitees aastatel 1960-1970 kaks juudi rahvusest reaoperatiivtöötajat, keda kasutati sionistlikele organisatsioonidele vastutöötamisel.
Nõukoguliku mõtteviisi seisukohalt võeti kavatsust luua juudi vabariik välismaailma toetusel kui jõhkrat vahelesegamist meie siseasjadesse. Välismaine osavõtt - see oli meie suletud ühiskonnas ennekuulmatu.
Kui ma omal ajal sondeerisin pinda Harrimani juures juudi vabariigi loomise küsimustes, järgisin Berialt saadud instruktioone.
442
Ma teadsin, et taoline sondeerimine ei vii sageli mingite lemusteni, jäädes vaid üldiselt omaks võetud ja praktiseeritud uurealase informatsiooni kogumiseks. Tol ajal ei osanud ma endale ettegi kujutada, et ainuüksi arutelust osavõtu fakt iseenesest võib mind ähvardada surmanuhtlusega.
Kogu tragöödia seisnes selles, et taolises suletud ühiskonnas, nagu oli seda Nõukogude Liit, võeti Iisraeli riigi loomist 1948. aastal kui juutide jaoks ebasoovitava teise kodumaa teket. Eriti selgelt väljendus see suhtumine siis, kui Iisrael sundis araablasi kaotama sõjas sõltumatuse eest 1948. aastal. Iisraellaste uhkus selles sõjas saavutatud võidu üle andis meie riigis elavatele juutidele julgust ja soovi taastada oma rahvuskultuur, mis oli 20.-30. aastatel praktiliselt hävitatud. Juudid ja sakslased, kellel oli ajalooline kodumaa välismaal ja järelikult seal ka potentsiaalne toetus, ei saanud luba luua oma vabariike Liidu koosseisus. Taoliste etniliste gruppide diskrimineerimine oli eriti julm. See peegeldus ka türklaste-mesheetide saatuses, kes saadeti Kaukaasiast välja Usbekistani.
Antisemitismi ja kosmopolitismi kasutamine poliitilistes mahhinatsioonides, mis oli alati olnud Stalinile omane, sidus käed lahti ka neil juhtidel, kes olid varjanud oma hinges viha juudi elanikkonna vastu. Stalinile oli antisemitism relvaks eesmärkide saavutamisel, tema alluvate käes muutus see aga riigi kaadripoliitika põhimõtteks. Kõrgema juhtkonna toetus antisemitismile jättis lõppkokkuvõttes riigi ilma võimekatest inimestest, kes olid omaks võtnud revolutsiooni ideed ja töötasid Nõukogude riigi loomise nimel. Kui saabusid rasked ajad ja NSV Liit 1 agunes, siis

lahkus märkimisväärne osa loomingulisest intelligentsist, teadlastest ja üldse ettevõtlikest inimestest Venemaalt, emigreerudes Iisraeli ja Läände.

11. peatükk Stalini valitsemise viimane periood

I. Muudatused riigi poliitilises juhtkonnas pärast sõda

1946. aastal määras Stalin julgeolekuministriks Abakumovi ja see muutis jõudude vahekorda tema lähikonnas. Tol ajal varjas ta hoolikalt oma tõelisi eesmärke ja me arvasime, et uued kohalemääramised Kremli kõrgemates sfäärides (Ždanov toodi Leningradist üle Moskvasse, Kuznetsov paigutati KK sekretariaati, Rodionov sai Vene Föderatsiooni Ministrite Nõukogu esimeheks) - on kõigest tavalised tähtsusetud ümberpaigutused. Kuid see polnud nii. Stalin viis järjekordselt uusi inimesi juhtkonda, et rõhutada oma üleolekut Kremlis konkureerivate grupeeringute vahel. Aastatel 1946-1948 oli Stalini järel teine hääl partei ja valitsuse otsuste vastuvõtmisel Ždanovil.
Kaks järgnevat episoodi heidavad võimuvõitlusele uut valgust. Esimene - lugu ebakvaliteetse toodangu varjamisest len-nundustööstuses; teine, esimesega seotud - marssal Zukovi ja teiste sõjakangelaste erruminek. Kõik sai alguse sellest, et len-nunduse peamarssalit Novikovi ja lennundustööstuse rahvakomissari Sahhurinit süüdistati lennukite defektide varjamises, mis põhjustas lennukatastroofe.
1945. aastal teatas Sõjaväe Vastuluure ülem Abakumov lendurite saadetud kirjadest, milles nad kaebasid lennukite halva kvaliteedi üle. Kui Abakumov määrati julgeolekuministriks, algatas ta Stalini korraldusel kriminaalasja lennundustööstuse juhtide ja lennuväe ülema Novikovi vastu, kes olevat«neid kitsaskohti varjanud. Küsimus oli küllaltki delikaatne. Stalin sattus
444
raevu, kui tema poeg, lennuväekindral Vassili ja Abakumov teatasid, et lennundustööstuse kõrgemad ametnikud varjasid teadlikult seadmete defekte, et saada preemiaid ja autasusid. Malenkovi positsioon Poliitbüroos nägi ette vastutust tööstussfääri eest. Talle anti Sotsialistliku Töö kangelase nimetus ja kuldmedal väljapaistvate saavutuste eest sõjatoodangu tootmise organiseerimisel.
Uurimine näitas, et traagiliste tagajärgedega lennukatastroofide arvu esitati moonutatud kujul. Kõik need juhtumid olid põhiliselt kirjas lendurite endi tehtud vigadena, mitte aga lennu-seadmete defektidena. Enne sõda oli ebaõnnestumiste puhul karistus äärmiselt range. Kui Valeri Tškalov - lendur, kes sooritas vahemaandumiseta lennu üle põhjapooluse Ameerikasse -hukkus 1938. aastal lennukatastroofis, siis see töötaja, kes vastutas Tškalovi ohutuse eest, arreteeriti ning lasti maha hooletuse pärast, mis põhjustas rahvuskangelase hukkumise.
Kui Stalin MGB kõrgemate ametnike nõupidamisel 1946. aasta juulis küsis Abakumovilt: „Novikovi ja Sahhurini süü on tõestatud. Milline on teie ettepanek karistusmäära suhtes?", vastas too viivitamatult: „Mahalaskmine."
„Maha lasta on lihtne, keerulisem on nad tööle panna. Me peame sundima neid töötama," ütles Stalin ootamatult.
Novikov ja Sahhurin arreteeriti ning Stalin nõudis neilt tunnistusi, et nende abil paljastada sõjaväeline juhtkond. Nende tunnistused lisati marssal Zukovi ja teiste kindralite toimikute juurde ja need kujutasid endast tõsist ähvardust Malenkovile.

Stalin kasutas need ära, et võtta marssal Zukov maha oma asetäitja ja Maavägede ülemjuhataja kohalt 1946. aastal. Käskkirjas 9. juunist 1946. aastast, millele on alla kirjutanud Kõrgem ülemjuhataja, süüdistatakse Zukovit tagasihoidlikkuse puudumises", „liialdatud isiklikes ambitsioonides" ja „endale otsustava osa külgepookimises sõja kõigis põhilistes lahinguoperat-sioonides, sealhulgas ka neis, milles ta ei mänginud üldse mingit rolli". Žukov tagandati ametist ja määrati Odessa sõjaväeringkonna ülemaks. Samuti kuuluks küskkiri, et „tundes vimma, kogus marssal Zukov enda ümber ametist vabastatud
445
hädavarestest juhte, asudes sel kombel opositsiooni valitsuse ja Kõrgema Ülemjuhatusega."
Need süüdistused põhinesid marssal Novikovi ütlustel, kes oli sunnitud andma surve all tunnistusi Žukovi vastu. Oma kirjas Stalinile rääkis ta Žukovi ambitsioonidest ja teatas, et pidas temaga „Stalinivastaseid jutuajamisi" aidates tal varjata fakti, et ta on pärit tsaariaegse kordniku perekonnast.
Žukovi tagandamine tõi endaga kaasa kaugeleulatuvaid tagajärgi. Algas rea väejuhtide, Nõukogude Liidu kangelaste troonilt tõukamise kampaania. Sel moel tahtis Stalin vabaneda oma potentsiaalsetest vaenlastest. Peagi segati sellesse ka mereväe ülemjuhataja, admiral Kuznetsov ja ümberkorralduste tulemusena sai relvajõudude ministriks Bulganin. Tema polnud võimeline toime tulema tõsiste probleemidega, mis tekkisid seoses relvajõudude mobiliseerimise ja struktuuri muutustega. Puutusin temaga Kremlis mõned korrad kokku luureteenistuste ülemate nõupidamisel. Tema ebakompetentsus oli lihtsalt rabav. Bulganin polnud võimeline orienteeruma isegi sellistes küsimustes nagu jõudude ja vahendite ümberpaigutamine, lahinguvalmidus ja strateegiline planeerimine. Ta ei mõistnud, et diversioonid tagala laokommunikatsioonides on tunduvalt suurema tähtsusega, kui otsesed rünnakud lennuväljadele. Neid plaane arutades vaidles Bulganin vastu mulle ja Peastaabi Luurevalitsuse ülemale, kindral Zahharovile, väites, et plahvatuste asemel Innsbruckis, Austrias - rajoonides, kus asuvad ameeriklaste kütuselaod -oleks palju resultatiivsem õhata ameerika lennukeid otse Saksamaa ja Prantsusmaa lennuväljadel. Ta selgitas, et see laostab ameeriklaste võitlusvaimu, mille tulemusena nad ei suuda kasutada oma baase Euroopas.
Bulganin püüdis kõigi vahenditega vältida vastutust otsuste vastuvõtmisel. Kirjad, mis nõudsid viivitamatut reageerimist, jäid kuudeks vedelema ilma allkirjata. Kogu Ministrite Nõukogu sekretariaat tundis õudust sellise tööstiili pärast, eriti siis, kui Stalin, sõites Kaukaasiasse puhkusele, jättis oma kohusetäitjaks Ministrite Nõukogu esimehe Bulganini. Beria isiklikult pöördus Stalini poole palvega kiirendada Bulganini käest
446
läbikäivate ja tema sekretariaati pidama jäänud aatomipommi puudutavate dokumentide liikumist. Stalin lubas oma asetäitjatel alla kirjutada kõige tähtsamatele määrustele Bulganinist mööda minnes. Nii tekkis Ministrite Nõukogus pretsedent - loodi büroo valitsuse erinevate töösuundade jaoks.

Bulganini välimus oli petlik. Erinevalt Hruštšovist või Be-riast oli Bulganin alati väga hästi riides ning nägi soliidne välja. Hiljem sain ma teada, et ta oli alkohoolik ja hindas väga Suure Teatri baleriine ja lauljaid. Sel inimesel polnud mingeid poliitilisi põhimõtteid - ta oli iga liidri kuulekas ori. Ustavuse eest määras Stalin ta Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjaks, Hrušt-šov tegi temast aga samal põhjusel Ministrite Nõukogu esimehe Malenkovi asemel. Hiljem, 1957. aastal, kui Bulganin koos

Malenkovi, Molotovi, Kaganovitši ja Vorošiloviga püüdis Hrušt-šovile kätte maksta, esitas Nikita Sergejevitš parteiaktiivi koosolekul tema vastu originaalse süüdistuse: „Ta oli stalinlik koputaja. Selle eest tegi Stalin temast Nõukogude Liidu marssali," teatas Hruštšov. „Muidugi nüüd, kui me paljastasime tema par-teivastase reeturliku tegevuse, jätame ta ilma auastmest ja tagandame ametist." (Sellest jutustas mulle mu endine asetäitja, polkovnik Studnikov, kes osales ka ise sellel koosolekul.)
1958. aasta märtsis määrati Bulganin Riigipanga juhatuse esimeheks. Kolm kuud hiljem saadeti ta aga tööle Stavropoli Rahvamajandusnõukogusse, oblastisse, kus tol ajal veel kõigile tundmatu Mihhail Gorbatšov alustas oma karjääri. Lõppude lõpuks läks Bulganin pensionile ja ma kohtasin teda 70. aastate algul Moskva kesklinnas, seismas arbuusijärjekorras.
Määranud relvajõudude ministriks Bulganini, kellest sõjaväelased lugu ei pidanud, saavutas Stalin oma eesmärgi ja hakkas määrama nii tõeliste väejuhatajate - Vassilevski, Žukovi, Stemenko, Konevi, Rokossovski ja Bagramjani kui ka Bulganini enda saatust. Bulganin poleks kunagi võtnud endale vastutust ükskõik millise tõsise otsuse tegemisel, isegi kui see kuulus tema kompetentsi ja keegi ei saanud Ridagi ette võtta ilma tema resolutsioonita. Sel kombel ei saanud kumbki pool - ei
447
tõelised liidrid, ei too ülespuhutud kuju - tegutseda üksteisest sõltumatult. See külvas vaenu ja tekitas sõjaväelaste vahel ebatervet konkurentsi.
Abakumov arreteeris kindraleid, kes olid Saksamaal olnud Žukovi lähikonnas ning tegi seda süüdistuste põhjal, mis esialgu ei tundunudki poliitilistena: fondide raiskamine, väärtasjade, mööbli, maalide, väärisesemete väljavedu (isiklikul otstarbel) Saksamaalt ja Austriast. Hiljuti avaldatud arhiivimaterjalide põhjal selgub, et neilt inimestelt pigistati välja tunnistusi Žukovi Stalinivastaste avalduste kohta. 1944. aastal, kui käis veel sõda, käskis Stalin Bogdan Kobulovil, Beria asetäitjal paigutada Žukovi korterisse Moskvas pealtkuulamisaparaadid. Žukovi ja admiral Kuznetsovi korterite pealtkuulamine ei andnud selliseid tulemusi, nagu loodeti. Kuid mõned tuntud marssalid ja kindralid pandi siiski vanglasse, osa neist lasti maha Stalini-vastaste väljenduste pärast, mis lindistati pealtkuulamisaparaa-tidega, või siis Abakumovi meeste poolt väljapekstud tunnistuste põhjal.
Säilitades väärikuse, tunnistasid Žukov ja Kuznetsov avalikult oma vigu; Žukov „kahetses" seda, et autasustas Punatähe ordeniga tuntud lauljatari Ruslanovat. Kuigi tal sõja ajal oli selline õigus, võis rahu ajal autasusid jagada ainult Ülemnõukogu.
Marssal Kulik ja kindral Rõbaltšenko lasti maha 1959. aastal. Ülejäänud istusid vanglas; nad vabastati pärast Stalini surma. Novikov ja admiral Kuznetsov ennistati ametisse aastatel 1951-1953 ja pärast Stalini surma võeti neilt maha kõik süüdistused.
Žukov jäi sõjaväeringkonna ülemjuhatajaks ja 1952. aastal viis Stalin ta KK koosseisu. Alles pärast 1953. aasta märtsikuud kutsuti ta tagasi Moskvasse ja määrati kaitseministri esimeseks asetäitjaks.
Arusaadavalt oli Žukov kogu Riikliku Julgeoleku ministeeriumi aparaadi vastu vaenulikult meelestatud. Tal oli ükskõik, kes andis käsu teda jälgida - Beria, Abakumov või Bogdan Kobulov; nad kõik tungisid tema isiklikku ellu. Žukovi kortsri pealtkuulamine lõpetati 1953. aastal, pärast Stalini surma, kuid taastati Hruštšovi ajal 1957. aastal. Brežnev aga jätkas pealtkuuamist
448
kuni Žukovi surmani 1974. aastal. Isegi pensionil olles jäi Žukov potentsiaalseks ohuks Hruštšovile ja Brežnevile, sõjakangelaseks, kes võis astuda sõjaväelaste opositsiooni etteotsa, kui need oleksid tema kandidatuuri välja pakkunud.

Viktor Abakumov sündis 1908. aastal. Ta oli julgeolekumi-nister alates 1946. aastast kuni 1951.-ni. Abakumov oli pikka kasvu, tumeda juuksepahmaka ja tugeva, tahtejõulise näoga. Vaatamata sellele, et tal polnud haridust, suutis ta tänu oma loomupäraselt teravale mõistusele ja iseloomukindlusele tõusta kõrgematesse võimusfääridesse. Tema töö Tšekaas algas operatsioonide tehnilisest varustamisest, agentidega tal pistmist polnud ning ta tegeles vaid konspiratiivkorterite ja transpordiga. Hiljem, 30. aastate puhastuse ajal tegi ta endale nime Beria asetäitja, Bogdan Kobulovi alluvuses. Veidi aega enne sõda anti Abakumovile ametikõrgendust: temast sai siseasjade rahvakomissari asetäitja. Kui Sõjaväe Vastuluure ülem Mihhejev end Kiievi all piiramisrõngasse sattudes maha laskis, asendas Stalin ta Abakumoviga, kes oli tol ajal kõigest kolmekümne nelja aastane. Uues ametis vastutas Abakumov vägede poliitilise usaldusväärsuse eest võitluses relvajõududesse pugenud saksa spioonidega; ühtlasi sai ta ka kogemusi luure ja vastuluure küsimustes. Teda ei saanud võrrelda Beriaga professionaalsete võimete osas, kuid tema asjatundlik tegutsemine eristas teda märgatavalt ülejäänud aparaaditöötajatest.

II. Malenkovi-Beria ja Ždanovi-Kuznetsovi rühmituste omavaheline konkurents

1945. aastal vabastati Beria siseasjade rahvakomissari ametikohalt, kus ta oli olnud 1938. aastast alates. Ta ei kureerinud enam julgeolekuorganeid, kui see just ei puutunud otseselt tema Põhitöösse: nüüd juhtis ta Erikomiteed, mis tegeles probleemiga nr. 1 -aatomipommi ja kütuse-energeetika kompleksiga.
Abakumov määrati 1946. aastal Merkulovi asemel julge-
449
olekuministriks. Tema ei kuulunud Beria lähikonda. Vastupidi Stalin andis Abakumovile korralduse koguda kompromiteerivaid materjale kõigi kohta, kelle käes oli võim, nende hulka kuulus ka Beria. Abakumov suutis tõestada, et Malenkov oli täiesti teadlik häiretest lennukitööstuses. 1947. aastal sai Malenkov noomituse, vallandati ja saadeti ajutiselt Kasahstani. Ta eemaldati KK Sekretariaadist ning tema kohustused läksid üle Kuznetsovile, kelle protežee oli Ždanov. Abakumov ja Kuznetsov seadsid sisse tihedad, sõbralikud suhted.
Kuid kahe kuu pärast määras Stalin Malenkovi Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjaks. Beria toetas tol ajal Malenkovi ega varjanudki seda, et nad sageli kohtuvad. Abakumov omalt poolt teatas Stalinile, et Malenkov ja Beria tunnevad kaasa lennukitööstuse represseeritud juhtidele ja sõjaväelastele. Abakumov tutvus miilitsa poolt esitatud dokumentidega Beria valvemeeskonna kohta, kes püüdis tänavatel naisi, viies nad seejärel Beria juurde, mis kutsus esile nende meeste ja vanemate kaebusi.
Jõudude paigutus Stalini lähikonnas oli järgmine: nii Beria kui Malenkov hoidsid tihedaid tööalaseid suhteid Pervuhhini ja Saburoviga, kes tegelesid majandusalaste küsimustega. Kõik nad kuulusid ühte grupeeringusse, esitades oma inimesi valitsuses mõjukatele ametikohtadele. Teise gruppi, mida hakati hiljem kutsuma leningradi grupiks, kuulusid: Ministrite Nõukogu esimehe esimene asetäitja ja Plaanikomitee ülem Voznessenski; Partei KK teine sekretär Ždanov; KK vastutav sekretär kaadrite ja julgeolekuorganite alal Kuznetsov; Vene Föderatsiooni Ministrite Nõukogu esimees Rodionov; Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja kergetööstuse ja finantside

alal Kossõgin, kes rahareformi ettevalmistuse ja läbiviimise käigus edutati (1948. aastal oli ta rahandusminister), aga pärast „Leningradi kohtuasja" viidi üle väheprestiižikale tööle kergetööstuse ministeeriumisse. Teine grupeering määras oma inimesi rajooni parteiorganisatsioonide sekretäride ametikohtadele. 1945. aastal edu-tas Kuznetsov Popovi, endise lennukitehase direktori, Moskva parteiorganisatsiooni sekretäriks ja Popovist sai üheaegselt nii

450

KK Orgbüroo liige kui ka ÜK(b)P KK sekretär. Ždanov soosis tema katseid kontrollida ministreid valimiste kaudu Moskva parteikomiteesse. Ždanov ja Kuznetsov viisid läbi kahekordse kontrolli valitsuse liikmete üle: Popovi ja Keskkomitee kaudu (midagi taolist püüdis teha Jeltsin, saades Moskva parteikomitee sekretäriks; see oli ka üheks konflikti põhjuseks tema ja KK aparaadi vahel).

Sel kombel oli võimalik manipuleerida valitsuse liikmetega ilma Beria, Malenkovi ja Pervuhhini vahelesegamiseta. Kui Ždanov 1948. aastal suri, nõudis Popov, et ministrid kui partei-liikmed, alluksid temale, Moskva parteikomitee juhile. Malenkov, kes püüdis kõrvaldada Popovi, interpreteeris seda nõudmist kui tunnistust sellest, et Moskva parteiorganisatsioonis on küpsemas „vandenõu" ja tekkimas „sõltumatu" keskvõim. Malenkovi arvamust toetasid ministrid, kes kaebasid Stalinile, et Popov segas pidevalt nende tööd. Hruštšov viibis iganädalastel Poliitbüroo istungitel Moskvas, olles neil aastail lähedane just Beria ja Malenkovi grupile.

Stalin soosis nende gruppide omavahelist konkurentsi; ta mõistis, et tema võim sealjuures ei kannata. Pealegi tunnetas Stalin, et võitlus võimu pärast tema vana kaardiväe keskel andis talle võimaluse esimesel vajadusel vabaneda neist kõigist. Ta võis neid alati asendada noorte parteitöötajatega, kel polnud kõrgemalseisvate ringkondade intriigitsemise kogemusi.

Sel võimuvõitluse perioodil algatasid Stalin ja Ždanov „kosmopoliitidega võitlemise" kampaania, et tugevdada veelgi riigi isolatsiooni ja eemaldada intelligentsilt igasugused kõrvalised ideoloogilised mõjutused. Stalini eesmärgiks oli kindlustada NSV Liidu positsioone Ida-Euroopas ning kehtestada seal praktiliselt sama režiim, mis eksisteeris Nõukogude Liidus.

Üheaegselt sellega tugevdas Iisraeli võit sõjas sõltumatuse eest Nõukogude juutide hulgas soovi säilitada oma kultuuri terviklikkus.

Just see kampaania võimaldas Stalinil vabaneda Juudi Anti-fašistliku Komitee liidritest. Nemad nõuded, et peetaks kinni sõja ajal antud lubadustest, millest teati ka välismaal. Nende

451

sõja-aastatel nii vajalikud sidemed mõjukate inimestega Läänes olid küllaldaseks põhjuseks, et Stalin otsustas nad kõik hävitada. Mitte vähem tähtsat rolli mängisid sealjuures ka parteijuhtkonna antisemiitlikud vaated.

Aasta pärast seda, kui Churchill oli pidanud 1946. aastal Fultonis oma kuulsa kõne, ja algas külm sõda, järgnes sellele otsekohe jahenemine Nõukogude intellektuaalse elu kõigis aspektides. Tekkisid niinimetatud teaduslikud diskussioonid bioloogia, kirjanduskriitika, lingvistika, filosoofia ja poliitökonoomia vallas. Mõlemad Kremli grupeeringud kasutasid seda kampaaniat ära oma huvides, üritades esile tuua vastaspoole ideoloogilisi patukesi. See polnud mitte lihtsalt juutide (kos-mopoliitide) ja veendunud kommunistide vastasseis; kampaania seisnes pigem valitseva ladviku huvides teostatavas kardinaalses kaadri ümberpaigutuses teadus- ja loomingulistes ringkondades.

Kõik teavad „bioloogide kohtuasja": 30. aastatel tekkinud vaidlused geneetika vallas kasvasid peagi teadusvaldkonnast üle poliitikasse. Ühel pool asusid ülemaailmselt tuntud bioloogid, kes põhjendasid vajadust taotleda edaspidiste geneetikaalaste uuringute finantseerimist. Neile seisis vastu grupp karjeriste-teadlasi marksistliku ideoloogiaga spekuleeriva Trofim Lõs-senko juhtimise all. Ta maalis valitsusele pildi katkematust toiduainetega varustamisest marksistliku bioloogia saavutuste alusel, lubas kümne aasta pärast uut külluseajastut ja võitles avalikult geneetikute vastu, väites, et nemad loobivad progressi õitsengule kaikaid kodaraisse.

Tema lubadused olid bluff. Algasid uued vaidlused. Artiklites ja teaduslikes ajakirjades kritiseeriti Lõssenkot ja tema mõttekaaslasi. Väljapaistvad teadlased kirjutasid KK-sse, lahates Kremli teadlase tõsiseid vigu ja möödalaskmisi.
NLKP KK Teadusliku osakonna juhatajaks määras Zdanov oma poja Juri, kes oli mõnda aega olnud abielus Stalini tütre
452
Svetlanaga. Juri Ždanov toetas Lõssenko kriitikuid. Sealjuures kasutati Abakumovi informatsiooni bioloogiateaduse valdkonnast, mis oli saadud usaldusväärsetest allikatest: akadeemik Lõssenko püüab petta valitsust, pakkudes täiesti põhjendamatult välja oma olematuid saavutusi agrobioloogias. Oma kirjades rääkisid teadlased, et Lõssenko võimutsemine agrobioloogias 30. aastatel ja tema vastumeelsus igasuguste uuringute suhtes geneetika vallas said hukatuslikuks teaduse progressile.

Beria sekretariaadi ülem Ministrite Nõukogus Ljudvigov jutustas mulle, kuidas Zdanov tekkinud situatsiooni ära kasutas, et oma mju teaduslikes ringkondades tugevdada. Ta ei olnud tegevusvabaduse pooldaja teaduses ja teaduslikud probleemid ei huvitanud teda tegelikult üldse - pigem muretses ta oma mõjuvõimu laiendamine pärast. Lõssenko vastased sõnavõtud aitasid tal määrata ametikohtadele oma inimesi, kes kontrollisid teadus- ja tööstussfääri.
Pärast Zdanovi surma hakkas ametlik liin teaduses kalduma jälle Lõssenko toetamise ja geneetikavaenulikkuse suunas. Kahjuks ei mainita 40. aastatel avaldatud geneetikat käsitlevates töödes peaaegu üldse, et äkilised muutused ametlikus suhtumises geneetikute töösse langesid kokku kardinaalsete muudatustega partei juhtkonnas, kes vastutas teaduse eest, ning olid paljuski just nende poolt esile kutsutud.

III. Sõjaväe juhtkonna vastu suunatud valikulised repressioonid 40. aastate lõpul

40. aastate lõpul sõbrunesin ma partei juhtorganite osakonnajuhataja asetäitja Anna Tsukanovaga, kes oli sisuliselt Malen-kovi asetäitja.
Ma teadsin, et mu naisel oli Anna nimeline sõbratar, kuid ma polnud temaga kohtunud enne, kui nad kutsusid mind ükskord lõunale Moskva kesklinnas asuvasse restorani „Ararat". Tutvusin seal Annaga ja, saanud teada tema täieliku nime,
453

mõistsin, et tegu on Malenkovi asetäitjaga. Mulle avaldas kohe muljet tema meeldiv välimus ja pikk, tume pats, mis langes pehmelt ta seljale - tõeline vene kaunitar. Sellest kohtumisest sai alguse meie pikaajaline sõprus. Vestlesime Annaga nagu kolleegid, teades teineteise kohustusi; meil mõlemal oli juurdepääs salajastele

materjalidele, seega võisime vabalt arutada tööprobleeme. Ka nüüd, neljakümne aasta möödudes, oleme
jäänud sõpradeks.
Anna rääkis sageli, et Stalini ja tema võitluskaaslase Malenkovi taktika seisneb kõrgema taseme parteijuhtkonna ja julge-olekuametnike pidevas ümberpaigutamises, mis ei lase neil jääda ühte ja samasse kohta rohkem kui kolmeks aastaks, et nad võimuga ära ei harjuks.
Mulle jättis sügava mulje Anna väide, et KK pole mitte alati võtnud Parteikontrolli komisjonist ja julgeolekuorganeist saabunud ettekannete põhjal tarvitusele abinõusid altkäemaksu, „demoraliseerumise" ja teiste taoliste faktide suhtes. Stalin ja Molotov pidasid paremaks mitte karistada neile ustavaid kõrgemalseisvaid ametnikke. Kui nad aga kuulusid vastaste leeri, siis kasutati kompromiteerivaid materjale otsekohe nende vallandamiseks ja represseerimiseks.
Anna rääkis, et juhtkond teadis peaaegu iga suurema ideoloogilise kampaaniaga seotud kulutustest, kuid eesmärk, nagu ütles Malenkov, õigustas neid kulutusi. Nüüd on saanud ilmselgeks, et see kohutav hind, mida rahvas maksis ideoloogiliste kampaaniate ja puhastuste eest, oli tookordsete valitsejate kuritegelik viga ja lõhkus lõppkokkuvõttes kogu süsteemi.
Anna ei kahtlustanudki, et ta avas mu silmad kõrgemal pool eksisteeriva reaalse olukorra suhtes, öeldes, et KK teadis: kos-mopoliitidevastane kampaania oli üles puhutud ja liialdatud. Tõsi, ta oli veendunud, et ajajooksul need vead parandatakse. Just temalt sain ma teada, et Stalin ise võttis vastu otsuse gruusia parteiorganisatsiooni puhastusest. Ta ütles, et KK-s kartsid kõik pakkuda välja mingeidki kaadrimuudatusi gruusia kompartei juhtkonna koosseisus, kuna küsimus puudutas Stalini isiklikke sidemeid ja see oleks võinud teda riivata. Meie
454
Annaga arvasime, et Stalin reageeris sel moel altkäemaksuvõtmisele Gruusias. Nüüd on arhiividokumentidest selgunud, et niinimetatud „megreelide süüasi" on üks viimastest puhastustest, mis oli organiseeritud Stalini enda poolt.
Stalini viimastel valitsemisaastatel kuulusid väikesesse juhtide gruppi Malenkov, Bulganin, Hruštšov ja Beria. Stalin õhutas igati nendevahelist konkurentsi. 1951. aastal sattus põlu alla Beria. Stalin käskis panna pealtkuulamisaparaadid Beria ema korterisse, oletades, et ei Beria ega tema naine luba endale mingeid Stalini vastaseid väljendusi, küll aga tema ema, Marta, kes elas Gruusias. Tema võis täiesti vabalt kaasa tunda tagakiusatavatele megreeli natsionalistidele. Beria oli rahvuselt megreel, aga megreelid ei saanud läbi grusiinlastega, keda Stalin usaldas kõige rohkem. Megreelide süüasi põhines tegelikult fabritseeritud süüdistustel vandenõus, et eralduda Nõukogude Liidust. Stalin võttis selle ette soovist vabaneda Beriast. Ta nõudis, et Beria hävitaks oma kõige ustavamaid sõpru. Tehes näo, et ta ikka veel usaldab Beriat, võimaldas Stalin talle haruldast au pöörduda partei- ja valitsusaktiivi poole kõnega Oktoobrirevolutsiooni kolmekümne neljanda aastapäeva puhul, 6. novembril 1951. aastal.
1948. aastal, neli aastat enne puhastuskampaaniat Gruusias, määras Stalin Gruusia Riikliku Julgeoleku ministriks kindral Ruhhadze. Sõja-aastatel juhtis ta sõjaväe vastuluuret Kaukaasias. Tema Beria-vastased meeleolud olid üldtuntud. Stalini isik-likul käsul kogus Ruhhadze halva kuulsusega Rjumini abiga kompromiteerivat materjali Beria ja tema lähikondsete vastu. Beria sugulasi Gruusias algul lihtsalt jälitati ja valvati iga päev. Beria ei varjanud ei Stalini ega Molotovi eest, et tema naise onu, Gegetškori oli Gruusia menševike valitsuse välisminister Pariisis; ei varjanud ka seda, et tema onupoeg tegi sõja ajal vangis olles koostööd sakslastega.

30. aastate lõpul ja ka peale sõda tegeles Nõukogude luure gruusia emigrantidega Prantsusmaal. Kõige edukam selles töös oli NKVD ohvitser Vardo Maksimalismi, Beria endine sekretär.
455
Tol ajal liikusid valitsusringkondades kuuldused, et Beria poeg Sergei kavatseb abielluda Svetlana Allilujevaga, pärast viimase lahutust Ždanovi pojast. Beria sekretär Ljudvigov, kes mulle seda lugu Vladimiri vanglas jutustas, ütles, et nii Beria naine Niina kui ka Beria ise olid otsustavalt selle vastu. Beria teadis, et tema vastased Poliitbüroost kasutavad seda abielu ära võimuvõitluses, et Stalini jõud pole enam endine ja et kui Beria seob end Staliniga perekonnasidemete kaudu, siis Stalini surma korral on ka tema hukkumisele määratud. Selline situatsioon tekitas loomulikult nende vahele vaenu ning see selgitab, miks Stalin käskis 1951. aastal kindral Ruhhadzel jätkata uurimist seoses gruusia megreelidest ametnike altkäemaksu afää-riga. Tuleb märkida, et Gruusia julgeolekuorganeis ja juhtivatel ametikohtadel oli megreelide osa märkimisväärne.
Stalin käskis Ruhhadzel leida tõendeid ja otsida tunnistusi Gruusia megreelide sidemete kohta välismaailmaga, siis oleks ta võinud kogu loo lühidalt kokku võtta: „Neid megreele ei või üldse usaldada. Ma ei taha, et mind ümbritseksid inimesed, kel on kahtlasi sidemeid välismaal." Sellest piisas, et Ruhhadze mõistaks - ta peab vandenõu fabritseerima. Kirjanik Stoljarov, raamatu „Pretoriaanid" autor, jutustas mulle, et õige pea pärast seda kohtumist viibis Ruhhadze pidulikul õhtusöögil, kus kõvasti purjus olles kiitles, et ta kuulub Stalini lähikonda ning too andis talle instruktsioonid diversioonide ja röövimiste teostamiseks Türgis ning Prantsusmaal. Õhtusöögil viibis ka Gruusia siseminister Bziava, rahvuselt megreel, kes järgmisel päeval kirjutas äsja julgeolekuministriks määratud Ignatjevile Moskvasse kirja, milles kirjeldas Ruhhadze käitumist õhtusöögil. Ignatjev kandis sellest ette Stalinile. Stalin käskis näidata seda kirja Ruhhadzele ning tema juuresolekul kiri hävitada. Ignatjev hoiatas Ruhhadzet, et kuigi tal on veel Stalini usaldus, „ei tohi ennast siiski unustada". Ruhhadze järgmiseks sammuks oli arreteerida Gruusia endine julgeolekuminister Rapava, peaprokurör Sonia ja akadeemik Šaria, NLKP Ülemnõukogu Rahvuste Nõukogu man-daatkomisjoni liige, kes mõnda aega oli töötanud NKVD Välis
456
luure ülema asetäitjana. Kõiki neid süüdistati sidemetes emigrantlike organisatsioonidega NKVD agendi Gigelia kaudu, kes tuli Pariisist tagasi oma prantslannast naisega 1947. aastal. Stalini käsul arreteeriti Gigelia ja ta naine, vaatamata tema prantsuse kodakondsusele. Neid piinati, et sundida neid tegutsema varem väljatöötatud stsenaariumi järgi.

„Megreelide süüasi" kui Stalini intriig Beria kõrvaldamiseks Kremli juhtkonnast

Nii algas Gruusia juhtkonna puhastus, mis puudutas Beriale lähedasi inimesi. Altkäemaksu vastu võitlemise kampaania Gruusias kasvas kiiresti üle süüdistuseks vandenõus, mille eesmärk oli megreelide eraldumine Nõukogude Liidust. Stalin läks selle peale välja vaenulikkusest Beria vastu ning soovist jätta Beria ilma mõjuvõimust Gruusias.
Stalin alustas kampaaniat 1951. aastal, varsti pärast Beria populaarsuse märgatavat kasvu, mis oli tingitud tema edukast tööst aatomiprobleemi lahendamisel ja aatomipommi teise atsetuse korraldamisel. „Peremees" teadis, et see oli eriline aavutus, sest seekord ei kopeerinud tuumaseadeldis ameerik-aste aatomipommi

näidiseid. Kuid selle asemel, et ergutada oma protežee edu, tahtis Stalin, et nüüdsest hakkaks selle küsimusega tegelema inimene, kes sõltub temast tunduvalt ohkem. Poliitbüroo tegi Beriale ettepaneku juhtida partei komisjoni „megreelide kõrvalekalde" uurimisel, saates ta Tbilisi, et ta paljastaks seal „megreelide natsionalismi" ja vallandaks oma lähima võitluskaaslase, Gruusia partei KK esimese sekretäri Tšarkviani. Tema asemele pandi Stalini käsul Beria ammune vaenlane Mgeladze. Peale selle pidi Beria sulgema ka megreeli-keelsed ajalehed.
Sel ajal, kui Beria pöördus Oktoobrirevolutsiooni aastapäevale pühendatud pidulikust koosolkust osavõtjate poole kõnega, saatis NSVL Riikliku Julgeoleku ministri esimene
457
asetäitja Ogoltsov Stalini käsul arreteeritud megreelide juurde Tbilisi uurijate grupi, et saada tunnistusi, mis laimaksid Beriat ja tema naist Niinat. Peale selle kinnitas Ogoltsov plaani Beria sugulaste ja lähikondsete operatiivseks töötlemiseks. Megreelid ei andnud mingeid tunnistusi. Nad veetsid vanglas poolteist aastat. Neil ei lastud magada ja neid piinati, ning Beria vabastas nad alles pärast Stalini surma. Kaheksa kuud enne oma surma arreteeris Stalin Ruhhadze, kellest oli saanud talle ebasoovitav tunnistaja. Ametlikult süüdistati teda aga partei ja valitsuse petmises.
Kirill Stoljarov kirjeldas mulle hiljuti seda situatsiooni, millesse ma sattusin Gruusias 1951. (või 1952.) aastal, kui Ignatjev käskis mul sõita Tbilisi. Ma pidin hindama Gruusia kohaliku luureteenistuse võimalusi ja aitama neil ette valmistada gruusia menševike liidrite, Beria naise Niina Gegetškori sugulaste röövimise Pariisis. Pidin ette kandma isiklikult Ignatjevile. Mulle teatati, et selle operatsiooni teostamise idee tuli Tbilisist, kindral Ruhhadzelt, ning Stalin oli selle isiklikult heaks kiitnud. Ruhhadze nõudis, et gruusia agendid võtaksid operatsiooni läbiviimise enda peale. Selle ideega saabus ta Moskvasse ja läks Ignatjevi vastuvõtule. Pöördudes Tbilisi tagasi, kutsus ta mind endaga koos ära lendama. Eelistasin sõita rongiga.
See, mida ma nägin Tbilisis, oli vapustav. Ainus võimekas agent Gigelia, kel olid head sidemed Prantsusmaal, istus nüüd vanglas, süüdistatuna spionaažis ja megreeli natsionalismis. Ruhhadze agente ei saanud üldse usaldada; nad keeldusid koguni minuga vene keeles rääkimast. Ruhhadze asetäitja kavatses sõita Pariisi, polnud aga enne kunagi välismaal käinud. Ta oli kindel, et kui viib gruusia emigrantidele šašlõkki ja korvitäie gruusia veini ning korraldab võimsa peo Pariisi kõige kuulsamas restoranis, siis võidab otsekohe nende usalduse. Tehti ka ettepanek saata Pariisi kultuuritegelaste delegatsioon, kuid kõik mõistsid, et need grandioossed plaanid on vaid kattevarjuks Ruhhadze tegelikule soovile saata Pariisi oma naine, kes oli küll tagasihoidlik inimene ja hea laulja, kuid võis delegatsiooni koosseisus esindada üksnes Tbilisi konservatooriumi. Oma mehe plaanidest polnud tal vähimatki aimu.
458
Megreelide juhtumiga tegelevad Moskva uurijad olid vahepeal Ruhhadzele rõõmsalt teatanud, et nemad on juba peaaegu sisse seadnud sidemed Beria perekonna ja arreteeritud natsionalistide vahel. Siis märkasin Ruhhadze kabinetis, lauaklaasi all noore Beria, tema verivaenlase portreed. Üritades igati Stalinile meele järele olla, püüdis Ruhhadze algul kompromiteerida Beria endisi alluvaid luureteenistuses, pärast aga Beriat ennast.
Ruhhadze diletantlik avantürism hirmutas mind ja ma kiirustasin tagasi Moskvasse, et kõigest Ignatjevile ette kanda. Tema ja ta esimene asetäitja Ogoltsov kuulasid mu tähelepanelikult ära, kuid märkisid, et selles asjas ei pea kohut mõistma mitte meie, vaid sellekohased „instantsid", kuna Ruhhadze peab Staliniga isiklikku kirjavahetust gruusia keeles. Stalin aga mõistis, et Ruhhadze ja Rjumin olid muutunud ohtlikeks:

selle asemel, et lihtsalt taotleda ülestunnistusi reetmises, ilmutasid nad uurimise käigus ka suurt huvi intriigide vastu partei ja valitsuse ladvikus. Abakumov kirjutas vanglast Beriale ja Malen-kovile 11. oktoobril 1952. aastal, et Rjumin oli huvi tundnud Poliitbüroo liikmete vastastikkuste suhete vastu, kasutades informatsioonina Stalinile saadetud MGB salajasi ettekandeid.
Stalin otsustas ohvriks tuua Rjumini ja Ruhhadze. Viimane paigutati peagi Lefortovosse; Rjumin tagandati julgeolekuministri asetäitja ametikohalt ja vallandati organeist 1952. aasta novembris. Pärast Stalini surma ta arreteeriti. Kui Stalin oleks olnud elus, oleks ta Rjumini niikuinii hävitanud.
Pärast Stalini surma ei lasknud Beria Ruhhadzet vabadusse, tema ohvrid aga vabastati. Pöördudes tema kui „Suure Inimese" poole, puistasid arreteeritud Ruhhadze ja Rjumin Beria üle kir-jadelaviiniga, mis oli täis palveid nad vabastada. Kolm kuud hiljem, kui Hruštšov ja Malenkov arreteerisid Beria, mässisid need kirjad nad vandenõusse, mille olevat organiseerinud Beria. Ruhhadze lasti 1955. aastal Tbilisis maha koos oma endiste ohvritega, kes olid sidemete tõttu Beriaga taas arreteeritud.
Varjatud motiivid ja ambitsioonid mängisid 40. aastate lõpul ja 50. aastate algul palju tähtsamat osa poliitilistes sündmustes, kui see tundus tookord ja praegugi tundub. Meie (need, kes
459
seda kõike nägid ning lõpptulemusena ise selle all kannatasid) tulime hiljem järeldusele, et partei ladvik (Stalin ja need, kes tema jälgedes käisid) kasutas kampaaniat ära võitluses kosmopolitismi ja isikukultuse tagajärgedega ainult selleks, et koristada teelt oma vaenlasi ja oponente. Nende eesmärk oli haarata enda kätte absoluutne võim ning tuua oma lähikonda uusi tegelasi. Nad lootsid, et Parteikontrolli Komitee ja julgeolekuorganid varustavad neid pidevalt kompromiteeriva materjaliga. Üldreegliks kujunes koguda valgustkartvat informatsiooni absoluutselt kõigi kohta, vajaduse korral aga seda informatsiooni kasutada. Minust sai nii selle süsteemi instrument kui ka ohver.
Abakumov kandis kompromiteerivatest materjalidest ette isiklikult Stalinile ning selle informatsiooni põhjal võis Stalin šantažeerida kogu kõrgemat juhtkonda. Pärast Zdanovi surma rikuti niigi õrna võimutasakaalu veelgi. Stalin ei lasknud Zda-novil lõplikult vabaneda Malenkovist, kui too osutus segatuks skandaali lennukitööstuses; selle asemel alandas ta teda ametikohal, kuid jättis edasi Poliitbüroo mõjukaks liikmeks. Stalin sundis Malenkovi „kureerima" vigade parandust lennukitööstuses, teades, et Malenkov poeb või nahast välja, kartes edasisi paljastusi. Nii jäi ta oma kohale, vastukaaluks Zdanovile, kelle järeltulijad peagi maksid selle eest.
Anna Tsukanovalt kuulsin hämmastavaid fakte „Leningradi süüasja" kohta, mille puhul kõik Ždanovi poolehoidjad ja Malenkovi ning Beria vastased mõisteti süüdi ja lasti maha. 1949. aastal saime teada nende vastu esitatud kohutavatest süüdistustest. Tol ajal rääkis Anna mulle vaid seda, et Kuznetsov ja Voznessenski on oma ametikohtadelt vabastatud, sest nad olid segatud Leningradi linna parteikonverentsil toimunud valimiste tulemuste võltsimisse. Kuznetsovi sõprus Abakumoviga ei päästnud teda; Stalin kontrollis Abakumovi siirust, sundides teda hävitama oma sõpra. Me peame meeles pidama üht, mis kipub sageli ununema -idealistlikult meelestatud kommunistide mentaliteeti 40. aastate lõpul - 50. aastate algul. Meie jaoks oli kõrgemalseisvate partei- ja riigitegelaste puhul kõige kohutavam kuritegu reetmine,
460
kuid mitte vähema tähtsusega polnud ka parteiliste valimiste tulemuste võltsimine. Partei üritus oli püha, eriti aga valimised salajase hääletuse teel, mida peeti kõige efektiivsemaks partei-sisese demokraatia instrumendiks. Seetõttu, kui Anna jutustas

mulle, et Leningradi parteiliidrid võltsisid valimiste tulemusi parteikonverentsil, lakkasid need inimesed minu jaoks eksisteerimast.

IV. Kaadri ümberpaigutused Kremlis ja julgeolekuorganeis enne Stalini surma

„Leningradi süüasja" konkreetsed üksikasjad jäid parteiaktiivi eest saladusse; isegi Anna ei kujutanud ette süüdistuste raskust. Nüüd me teame, et asjaosalisi süüdistati kompartei lõhestamise katses opositsioonikeskuse loomise teel Leningradis. Üht uurimisalust, Kapustinit süüdistati spionaažis, kuid sellekohaseid tõendeid ei esitatud. Kogu süüasi oli fabritseeritud, mille põhjuseks oli Stalini abiliste pidev omavaheline võitlus. Motiiv, mis sundis Malenkovi, Beriat ja Hruštšovi hävitama Leningradi grupeeringut, olid üheselt selge: tugevdada oma võimu. Nad kartsid, et Leningradi noor meeskond astub Stalini asemele. Nüüd me teame, et salajase hääletuse tulemused Leningradis 1948. aastal olid tõepoolest võltsitud, kuid süüdimõistetutel polnud sellega midagi pistmist. Poliitbüroo, sealhulgas ka Stalin, Malenkov, Hruštšov a Beria, võttis täies koosseisus ja ühehäälselt vastu otsuse, mis ohustas Abakumovit Leningradi grupi arreteerima ja kohtu alla andma. Ometi, mida ka ei kirjutataks kooliõpikutes partei ajaloost ja mida ka ei räägiks Hruštšov oma mälestustes - kogu selle loo initsiaatoriks ei olnud Abakumov. Tõsi küll, tema alluvad fabritseerisid tema juhtimisel selle süüasja, kuid Abakumov ise tegutses vastavalt saadud käsule.
Algul süüdistati kõiki arreteerituid keskmise astme kuritegudes. Näiteks Voznessenski oli süüdtjKlokumentide kadumises sekretariaadist ja onupojapoliitikas: tema noorem vend ja
461

õde olid vastutusrikastel ametikohtadel Moskvas ja Leningradis. Kaudselt puudutas see ka Mikojani: üks tema poegadest abiellus Kuznetsovi tütrega.
„Leningradi süüasi" jäi saladuseks ka pärast Stalini surma, ja isegi mina, kuigi ma olin MGB iseseisva teenistuse ülem, ei teadnud midagi nende saatusest, kes hukkusid teadmata põhjustel.
Leningradi MGB ülem, kindral Kubatkin represseeriti ja lasti pärast kinnist kohtuistungit maha. Nüüd on dokumendid „Leningradi süüasja" kohta osaliselt avaldatud. Kõigi tolleaegsete Poliitbüroo liikmete käed on verised, sest just nemad kirjutasid alla surmaotsustele kolm nädalat enne kohtuprotsessi algust Leningradis.
„Leningradi süüasi" langes kokku Molotovi järsu troonilt tõukamisega ning kuigi ta jäi edasi Poliitbüroo liikmeks, tagandati ta 1949. aasta märtsis välisministri kohalt. Tema asemele sai Võšinski. Molotov elas väga raskelt üle oma naise, juuditari Polina Zemtšužina arreteerimist; algul süüdistati naist võimu kuritarvitamises ja salajaste dokumentide kaotsiminekus (mis võidi ka Stalini korraldusel varastada). Et kompromiteerida Žemtšužinat tema mehe ja Poliitbüroo silmis, sundisid uurijad Stalini käsul kahte tema alluvat teda mustama ja tunnistama, et nad olid temaga intiimvahekorras. Ta veetis vanglas aasta ning saadeti seejärel asumisele Kasahstani. Stalin lootis hankida Zemtšužina kaudu kompromiteerivaid tõendeid Molotovi kohta. Tema arreteerimist hoiti saladuses. Mina sain sellest teada alles vahetult enne Stalini surma, kui Fitin, tol ajal Kasahstani julge-olekuminister, kaebas mulle, et tal on väga raske isiklikult vastutada Zemtšužina eest. Ignatjev küsis kogu aeg tema järele, püüdes saada kinnitust tema sidemete kohta sionistidega ja Iisraeli saadikuga NSV

Liidus Golda Meiriga. 1953. aasta jaanuaris või veebruaris kutsus Fitini välja Goglidze, julgeolekuministri esimese asetäitja ja käskis toimetada Zemtšužina tagasi Lub-jankale. Fitin mõistis, et selle peamine eesmärk on süüdistada Molotovi sidemetes sionistidega, ning muutus rahutuks, kuna muudatused juhtkonnas võisid puudutada neid, kes töötasid koos Molotoviga, sealhulgas ka teda.
Tol ajal, 1952. aasta lõpul - 1953. algul ei teadnud me seda, et Stalin oli KK pleenumil Molotovi ja Mikojani vastu avalikult välja astunud, kuulutades nad vandenõulasteks. Ta süüdistas Molotovi, et too andis järele imperialistlike ringkondade šantaažile ja survele, pidades sellega silmas Zemtšužina (kuigi tema nime ei mainitud) osalust sionistlikus vandenõus ja salajast sidet Golda Meiriga. Kohe pärast pleenumit nõuti Molotovilt, et ta tagastaks Välisministeeriumi sekretariaadist Stalini kantseleisse Molotovi-Ribbentropi pakti dokumentide originaalid, sealhulgas ka sala-rotokollid. Sellest päevast kuni 1992. aastani, mil nad avaldati, oiti neid Poliitbüroo salajases arhiivis. Ei saa välistada ka või-alust, et Stalin kavatses esitada Molotovile süüdistuse saksa-eelsuses või Hitleri ees lipitsemises salajaste läbirääkimiste ajal.
1950. aasta septembris toodi Moskvasse üle Ukraina julge-lekuministri asetäitja Drozdov. Me tundsime teineteist peaaegu olmkümmend aastat. Minu naine sõbrustas tema abikaasaga. Sõitnud Lvovi, et leida seal OUN-i põrandaaluste juhti Suh-hevitšit, elasin Drozdovi linnalähedases suvilas. Moskvas määrati Drozdov NSVL MGB Eribüroo nr. 2 etteotsa, mis pidi tegelema riigi siseselt Stalini vaenlaste salajase jälituse ja röövimisega - nii reaalsete kui, nagu ma nüüd mõistan, väljamõeldutega. Algul otsustasid Abakumov ja Ogoltsov, et taoliste operatsioonidega, nii riigis endas kui ka välismaal, hakkab tegelema minu luure- ja diversioonibüroo, aga Drozdov jääb minu asetäitjaks, sest Aitingon oli selleks ajaks juba sattunud ebasoosingusse. Abakumovit see siiski ei rahuldanud ning ta organiseeris töö nii, et siseoperatsioonide läbiviimine tehti ülesandeks Droz-dovile. Kuigi tal puudusid Moskvas vajalikud sidemed, usaldati talle ometi sedavõrd delikaatseid ülesandeid. Kõigepealt pidi ta kontrollima pealtkuulamissüsteemi töökindlust ja veenduma, et meie „põrnikaid" pole avastatud. Just tol korral saingi ma Drozdovilt teada, et 1942. aastal käskis Stalin Bogdan Kobulovil,
463
Beria asetäitjal paigutada pealtkuulamisaparaadid marssalite Vorošilovi, Budjonnõi ja Žukovi korteritesse. Hiljem, 1950. aastal lisati sinna nimekirja ka Molotov ja Mikojan. Eksisteeris grandioosne plaan kõikide telefonikõnede pealtkuulamiseks otse KK juhtkonnas, kuid see tehti teoks alles Brežnevi ajal, kui tehnika oli jõudnud vastavale tasemele.
Drozdov rõõmustas, et teda ei oldud Stalini käsul kaasa tõmmatud mingitesse röövimistesse, kuid tema alluvatel tuli töötada Vastuluure Peavalitsuse heaks: nad pidid tänaval kõnetama välismaa diplomaate, kes kohtusid vene kirjanikega ning alus-tama nendega kaklust. Esimene asi, mida Beria tegi, saades pärast Stalini surma siseministriks - ta vallandas Drozdovi, sest too teadis liiga palju sisemistest intriigidest ja tema suhted Bogdan Kobuloviga olid halvad. Drozdovi vallandamine viiekümne aastaselt oli tema jaoks lihtsalt pääsemine, kuigi siis tundus see krahhina: vastasel juhul oleks ta arreteeritud koos Beriaga.
1951. aasta juulis arreteeriti Abakumov. Aasta enne seda, eriti aga viimased üheksa kuud, oli ta Stalinist täielikult isoleeritud. Kremli külastajate nimekiri näitab, et pärast 1950. aasta novembrit ei võtnud Stalin Abakumovit vastu. Stalini arvates teadis Abakumov liiga palju. Minu jaoks oli tema krahh nagu välk selgest taevast.

1951. aasta mais või juunis, kui ma veetsin viimast korda mõned tunnid Abakumovi kabinetis, nägi ta välja küllaltki enesekindel ning võttis kõhklemata vastu otsuseid. Alles hiljem sain oma kambrikaaslaselt Mamulovilt teada, et 1950. aasta viimastel kuudel püüdis Abakumov temaga lähemaid suhteid luua, teades, et tal on otsene juurdepääs Beriale. Mamulov jutustas, et Abakumov palus teda korraldada asjad nii, et Beria ta vastu võtaks, väites, et oli alati olnud talle lojaalne ega võtnud kunagi osa temavastastest intriigidest.
Abakumovit süüdistati uurimise venitamises tähtsate kuritegude puhul ja informatsiooni varjamises, et Gavrilov ja Lav-rentjev (homoseksualistid, kes sokutati Ameerika saatkonda) olid LKA ja MGB topeltagendid.
464
Muidugi, Abakumovi südametunnistusel olid piinamiste teel hangitud ülestunnistused ja fabritseeritud valetunnistused, kuid tõde on ka see, et esialgu prokuratuur, pärast aga Rjumin süüdistasid teda kuritegudes, mida ta toime ei pannud. Ta polnud kunagi olnud poliitik ega võinud seega ka organiseerida vandenõu võimu haaramise eesmärgil; ta oli absoluutselt ustav Sta-linile ja uskus temasse.
Algul ei mõistnud ma Abakumovi krahhi tõelisi asjaolusid; meil olid temaga sageli vastandlikud seisukohad ja mulle tundus, et partei juhtkond tahtis parandada tõsiseid vigu MGB töös. Poliitbüroo komisjon, millesse kuulusid Beria, Malenkov, Ignatjev ja Skirjatov (Parteikontrolli Komisjoni esimees) tundus algusest peale olevat huvitatud luure ja vastuluure operatsioonide efektiivsuse kontrollist. Kuid peagi selgus, et Abakumovi arreteerimine käivitas uue puhastuskampaania. Selle tulemusena tugevnes Malenkovi positsioon veelgi, kuna Stalin määras oma endise sekretäri, hiljem KK partei ja Nõukogude juhtorganite osakonna ülema Ignatjevi julgeolekuministriks. Abakumovi ja Leningradi grupi kõrvalejäämisega lõid nüüd Malenkov ja Ignatjev liidus Hruštšoviga juhtkonnas uue võimutuu-miku.
Pärast kohtumist Ignatjevi ja tema asetäitjatega välisluure alal Rjasnoi ja Savtšenkoga läksin täielikus masenduses oma kabinetti. Nende ettekujutus meie operatsioonidest välismaal erines suuresti minu omast. Nad kavatsesid alustada emigratsioonis asuvate grupeeringute juhtide likvideerimist Saksamaal ja Pariisis, et kanda nendest kõmulistest ettevõtmistest ette Sta-linile. Neid ei huvitanud see, et meile oleks palju kasulikum olnud emigratsiooni tegevust mõjutada. Nad kavatsesid kasutada kahte agenti, abielupaari, arveteõiendamiseks erukindral Kapustjanskiga, ukraina natsionalistiga, kes oli saanud selle auastme tsaarilt eneselt. Ta oli juba üle seitsmekümne, poliitikast eemale tõmbunud ega olnud meile ohtlik, kuid Ignatjev tahtis kiiresti ette kanda tema likvideerimisest, et avaldada muljet valitsusele. Mina olin sellele kategooriliselt vastu, veendes Ignatjevit ja tema asetäitjat Jepiševi plaanist loobuma. Kapustjanski
465
surm poleks võimaldanud meile enam juurdepääsu tema kirjavahetusele, mis oli meie tähtsaim regulaarne infoallikas olukorra kohta emigratsioonis.
Mind hämmastab isegi praegu see visadus, millega Infor-matsioonikomitee juhid püüdsid aastatel 1948-1951 instsenee-rida terroriakte emigratsiooni vastu välismaal ja poliitilisi repressioone Ida-Euroopas. Mäletan, kuidas Informatsioonikomitee noor kaastöötaja Kondrašov, kes oli sinna vastuluurest üle toodud 1949. aastal ja hiljem kindraliks saanud, jäi kindlaks vajadusele korraldada terroriakte Lääne-Saksamaal. Minu arvates teatasid tema ja Korotkov Austriast saabunud materjalide põhjal kuulsa 1953. aasta protsessi ohvriks langenud Tšehhoslovakkia Kommunistliku Partei peasekretäri, Rudolf Slanski oletatavast kuritegelikust sionistlikust tegevusest.

Mäletan, et Ignatjev ja Jepišev kirjutasid alla meie välismaa residentuuridele edastatavale direktiivile, mille kohaselt tuli intensiivistada agentide sisseimbumist menševistlikesse organisatsioonidesse, mis kuuluvat meie peamiste vaenlaste hulka. Pange tähele - see leidis aset 1952. aastal, kolmkümmend viis aastat pärast 1917. aastat. Teatasin otsustavalt, et meie residentuur Viinis tegeleb ainult Ameerika sõjaliste objektidega Euroopas ja tal pole ei aega ega inimesi, et välja nuhkida menševikke. Vaatamata sellele, et mõlemad asetäitjad Rjasnoi ja Jepišev toetasid teda, ütles Ignatjev: „Direktiiv on iseenesest hea, kuid teil on õigus. Paneme selle kõrvale."
Mind ja mu naist tegid rahutuks MGB töötajate sagedased arreteerimised. Nii antisemitismi kampaanias kui ka valitsuse-sisestes intriigides oli märgata kasvavat pinget. Naine tundis, et me mõlemad figureerime nende tunnistustes, kes olid juba arreteeritud - Reichmann, Aitingon, Matussov, Sverdlov. Kui Anna meil külas hakkas käima, võtsin nõuks esmakordselt elus rääkida naisega teise ameti leidmise perspektiividest ja võimalustest. Olla teenistusülem ebakompetentse ministri ja Rjumini tüüpi asetäitja alluvuses ning töötada koos avantüristide ja karjeristidega - see eeldas vältimatult sattumist keerulisse olukorda. Olin äsja saanud sõjaväeakadeemia diplomi, mis andis
466
lootust saada uut tööd kas sõjalises või parteisfääris. Anna nõustus mind aitama...

1952. aastal helistas mulle Malenkov ja teatas, et KK usaldab mulle tähtsa ülesande, mille detailidesse pühendab mind Ignatjev. Peagi kutsuti mind tema juurde kabinetti, kus ta, nii imelik kui see ka polnud, viibis täiesti üksi. Ta tervitas mind ja ütles: „Kõrgemal pool ollakse väga mures „Rahvaste bolše-vismivastase bloki" võimaliku tekke pärast eesotsas Kerens-kiga. See Ameerika reaktsionääride initsiatiiv tuleb otsustavalt peatada, bloki ladvik aga jätta ilma peata." Mulle anti käsk viivitamatult ette valmistada plaan tegutsemiseks Pariisis ja Londonis, kuhu, nagu arvati, Kerenski võis sõita.
Nädala pärast kandsin ma Ignatjevile ette, et operatsiooni ettevalmistamisel on esile kerkinud teatud raskused, sest meie inimene Pariisis, Hohlov, kes teadis juurdepääsu Kerenskile, sattus vaenlase vastuluure vaatevälja. Kui ta viimane kord piiri ületas, huvitus dokumentidest Austria politsei, ning tema vale-pass võeti ära kontrollimiseks. Meie illegaalset võitlusgruppi Pariisis juhtis vürst Gagarin, kelle ülesandeks oli otsida lähenemisteid NATO peakorterile Fontainebleau's side- ja alarmsüsteemide hävitamiseks situatsiooni teravnemise või sõjategevuse alustamise korral. Selle võitlusgrupi olemasolust oli erinevatel põhjustel ette kantud Stalinile ja Malenkovile. Ma küsisin Ignatjevilt, kas me peame selle agentuuri ümber orienteerima Kerenski likvideerimiseks.
Ignatjev, kes ei läinud iialgi välja riskile, ütles, et seda peab otsustama kõrgem pool. Päeva või kahe pärast lugesin TASS-i teadet, et ukraina natsionalistid ja horvaadi emigrandid ei nõustunud „Bolševikevastase bloki" loomisega Kerenski eestvedamisel ega soovinud selle organisatsiooni etteotsa venelast.
Järgmisel hommikul saatsin Ignatjevile raporti võitlusgrupi töö kohta, pannes sinna juurde ka TASS-i informatsiooni, et ta mõistaks - Kerenski ei kujuta endast Nõukogude Liidule enam mingit ohtu. Ignatjev kutsus kabinetti rtrtnu, Rjasnoi ja Savt-šenko. Ta alustas etteheidetega kahe viimase aadressil, nende
467
ettepaneku pärast likvideerida Kerenski, süvenemata sealjuures antikommunistlike grupeeringute sisemistesse lahkhelidesse. Ignatjev rõhutas, et seltsimees Malenkov on

eriti mures selle pärast, et me ei kalduks kõrvale põhiaktsioonist, võitlusest peamise vaenlase - Ühendriikidega.
Pärast nõupidamist andis Ignatjev korralduse koostada ettepanekud luuretöö reorganiseerimiseks välismaal. Ümberkorraldusi juhatas Stalin isiklikult. Tema initsiatiivil loodi MGB-s 1952. aasta lõpul Luure Peavalitsus. Seda juhtis äsja Lefortovo vanglast vabanenud Pitovranov. Töö efektiivsuse tõstmiseks koondati uude Peavalitsusse luure ja vastuluure, mille ülem oli ühtlasi ka ministri asetäitja.
Mind ei kutsutud selles küsimuses Kremlisse nõupidamisele, kus eesistujaks oli Stalin, kuid Malenkov teatas MGB nõupidamisel ametlikult otsusest, mida võis iseloomustada kui plaani luua „luure võimas agentuurvõrk välismaal" aktiivsete riigisiseste vastuluureoperatsioonide „toetusel". Sealjuures tsiteeris Malenkov Stalinit: „Meie peamise vastase vastu on võimatu tegutseda ilma võimsa agentuur-diversiooniaparaadi loomiseta välismaal. Ei pea tingimata looma residentuuri otse USA-s, kuid me peame tegutsema ameeriklaste vastu otsustavalt kõigepealt Euroopas ja Lähis-Idas. Me peame kasutama uusi võimalusi, mis on meile avanenud seoses euroopa, balti ja hiina emigratsiooniga Ühendriikidesse. Ameerika haavatavus on tema elanikkonna paljurahvuselises struktuuris. Me peame otsima uusi võimalusi rahvusvähemuste kasutamiseks Ameerikas. Ühtegi mittepõlisameeriklast, kes meie heaks töötab, ei tohi sundida töötama selle maa vastu, kust ta pärit on. Me peame Ühendriikides maksimaalselt ära kasutama immigrante Saksamaalt, Itaaliast ja Prantsusmaalt, veenma neid, et meid abistades töötavad nad oma kodumaa heaks, mis on Aameerika ülemvõimu all."
Algas 1953. aasta ja mind panid sügavalt muretsema Stalini initsiatiivil tehtavad kaadri ümberpaigutused MGB-s. Ma teadsin, et ka minu nimi oli 213 nimest koosnevas nimekirjas, kuhu kuulusid kõrgema astme juhtivtöötajad, kes käisid läbi represseeritute
468
tunnistustest seoses „Leningradi süüasja", Juudi Anti-fašistliku Komitee ja „arstide vandenõuga". Neid materjale kasutades tagandas Malenkov ametist või saatis üldse Moskvast ära paljud töötajad, alustades sel moel tõsiseid kaadri ümberpaigutusi kõrgemates partei- ja valitsusstruktuurides. Ta tahtis aparaati kaasata uusi inimesi, kes ei tundnud veel hästi Moskva võimumehhanismi ja oleksid täitnud vähimagi kõhklu-seta ükskõik milliseid käske.
See puhastus omandas peagi verise iseloomu. Kindralleitnant Vlassik, Kremli kaitsemeeskonna ülem, saadeti Siberisse laagriülema ametikohale ja arreteeriti seal salaja. Vlassikule esitati süüdistus L. Timašuki kuulsa kirja varjamises, mida Rjumin kasutas „arstide süüasja" algatamiseks, ja „kahtlaste sidemete pidamises välismaa luureagentidega ning salajases sobingus Abakumoviga".
Pärast arreteerimist peksti ja piinati Vlassikult halastamatult. Tema meeleheitlikud kirjad Stalinile, milles ta püüdis tõestada oma süütust, jäid vastuseta. Vlassikut sunniti tunnistama, et ta kuritarvitas võimu, lastes kahtlastel isikutel liikuda Kremli ametlikel vastuvõttudel, Punasel väljakul ja Suures Teatris, kus viibisid Stalin ja Poliitbüroo liikmed, kes oleksid võinud sel kombel langeda terroristide löögi alla. Vlassik jäi vangistusse 1955. aastani, mil ta mõisteti süüdi veel ka fondide raiskamises Jalta ja Potsdami konverentside läbiviimise käigus, pärast aga amnesteeriti. Vaatamata marssal Žukovi toetusele, lükati tema rehabiliteerimistaotlused siiski tagasi.
Vlassiku vallandamine ei tähendanud sugugi, et Beria võis nüüd vahetada inimesi Stalini isiklikus kaitsemeeskonnas. 1952. aastal, pärast Vlassiku arreteerimist, juhatas Ignatjev ise Kremli kaitseüksust, ühitades selle ameti julgeolekuministri omaga.

Kõik kuulujutud sellest, et Stalini tapsid Beria mehed, on alusetud. Ignatjevi ja Malenkovi teadmata ei pääsenud keegi Stalini lähikonnast talle ligi. See oli vana ja haige inimene, kes põdes progresseeruvat paranoiat, kuid jäi oma elupäevade lõpuni kõikvõimsaks valitsejaks. Ta teaMts kahel korral avalikult oma soovist erru minna. Esimene kord oli see pärast
469
Võidupüha pidustusi Kremlis 1945. aastal ja veel kord Keskkomitee pleenumil 1952. aasta oktoobris, kuid need olid lihtsalt peibutised, et välja selgitada jõudude vahekord oma lähikonnas ja puhuda lõkkele Poliitbüroo sisemine konkurents.
1953. aasta jaanuaris andsid Malenkov ja Ignatjev mulle korralduse koostada ettepanekud, kuidas kasutada ära meie nõuniku tagasikutsumist Hiinast. Too oli informeerinud Stalinit Hiina juhtkonna direktiivist, mille kohaselt anti käsk värvata agente seal töötavate Nõukogude spetsialistide hulgast. Malenkovi sõnul otsustas seltsimees Stalin saata selle teate koopia Mao Zedongile, andes teada, et me kutsume oma saadiku tagasi, sest usaldame täielikult Hiina juhtkonda. Minu arvates oli see Kovaljov, kes määrati kohe Stalini abiks Ministrite Nõukogus. Malenkov käskis mul nõu pidada Kovaljoviga uue luurevõrgu loomisest Kaug-Idas, et hankida Hiina kohta usaldusväärset informatsiooni. Ta rõhutas, et sel võrgul ei tohi olla sidemeid vanade allikatega, kes võivad olla hiinlastele teada veel Kominterni aegadest.
Atmosfäär oli pingeline. 1953. aasta veebruari lõpul kutsuti mind Ignatjevi kabinetti, kus viibisid ka tema esimene asetäitja Goglidze ja uurimisosakonna ülema asetäitja Konjahhin. Ignatjev ütles, et me sõidame „instantsi". Oli hiline õhtutund -Ignatjev, Goglidze ja Konjahhin sisenesid Stalini kabinetti ja mina jäin umbes tunniks ajaks ooteruumi. Siis väljusid Goglidze ja Konjahhin, mind aga kästi kahe tunni pärast ilmuda koos Ignatjeviga Stalini juurde tema Kuntsevo lähisuvilasse ette kandma.
Kabinetti sisenedes tundsin suurt ärevust, kuid pruukis mul vaid Stalinile pilk heita, kui see tunne kadus. Nähtu vapustas mind. Mu ees seisis väsinud vanamees. Stalin oli silmanähtavalt muutunud. Tema juuksed olid tugevasti hõrenenud ning kuigi ta oli alati aeglaselt rääkinud, siis nüüd hääldas ta sõnu suure pingutusega, hoides pikemaid pause. Nähtavasti vastasid kuuldused kahest insuldist tõele: ühe oli ta üle elanud pärast Jalta konverentsi, teise aga oma seitsmekümnenda juubeli eel, 1949. aastal.
470
Stalin alustas aruteluga välisluure kavatsetavast reorganiseerimisest. Ignatjev küsis, kas on vajalik jätta Riiklikku Julgeoleku ministeeriumi alles kaks iseseisvat luurekeskust: Välis-diversiooni Büroo ja Luure Peavalitsus. Mulle tehti ettepanek selles küsimuses sõna võtta. Selgitasin, et meie piiride läheduses asuvate ameerika strateegiliste baaside ja NATO baaside vastaste operatsioonide läbiviimiseks peame tegema pidevat koostööd MGB ja Kaitseministeeriumi luureteenistustega. Kiire jõudude ümberpaigutamine eriülesannete täitmiseks, nagu seda on diversioonid, nõuab vastastikkust koostööd.
Ma rõhutasin, et meie sakslaste vastu suunatud diversiooni-operatsioonide edu sõltus suurel määral kvaliteetsest agentuur-võrgust, mis oli paigutatud hävitamisele mõeldud baaside vahetusse lähedusse, ning lisasin, et me olime valmis vastavalt KK direktiivile õhkima ka ameeriklaste kütuseladusid Innsbruckis, Austrias. Me ei saatnud sinna lihtsalt niisama operatiivgruppi. Meie agentidel oli otsene juurdepääs vastavatele objektidele, kuid Abakumovi ootamatu käsk annulleerida operatsioon, mis oleks võinud tugevasti raskendada ameeriklaste õhutranspordi vedusid Berliini, lõi meil jalad alt.
Stalin ei vastanud midagi. Piinlik paus kestis mitu minutit. Siis ta ütles: „Välisdiversiooni Büroo tuleb alles jätta iseseisva aparaadina ministri otseses

alluvuses. See on tähtis lüli sõja puhul vaenlasele tõsise kahju tekitamisel kohe sõjategevuse algul. Samuti tuleb Sudoplatovist teha Luure Peavalitsuse ülema asetäitja, et ta oleks kursis meie agentuuri kõigi võimalustega ning saaks neid kasutada diversioonilistel eesmärkidel."
Stalin küsis minult, kas ma tunnen Jepiševi abi Mironovit, endist parteitöötajat, nüüd sõjalise vastuluure vastutavat töötajat, ja pani ette, et Mironovist saaks üks MGB Luure Peavalitsuse ülema asetäitja. Vastasin, et olen Mironoviga kohtunud vaid korra, kui ministri korraldusel viisin ta kurssi büroo peamiste ülesannetega.
Tekkis veel üks ebamugav paus. Stalin andis mulle käsitsi kirjutatud dokumendi ja palus kommentaare. See oli kallaletungiplaan marssal Titole. Ma polnud kunagi varem sellist
471
dokumenti näinud, kuid Ignatjev selgitas, et initsiatiiv oli tulnud julgeolekuministri asetäitjatelt Rjasnoilt ja Savtšenkolt ja et Pitovranov on kavandatava aktsiooniga kursis.
Pitovranov paistis MGB juhtkonna hulgast teravalt välja oma intellekti ja maailmavaate poolest. Sõja ajal sai temast NKVD valitsuseülem Gorkis. Rjumin pani ta mõneks ajaks vangi, süüdistatuna „Abakumovi vandenõus", kuid ta vabastati 1952. aastal. Ta sõbrustas minu asetäitja Aitingoniga, kuid olles sunnitud alluma käsule, organiseeris tema arreteerimise 1951. aasta oktoobris. Kahe päeva pärast sattus ta ise Lefortovosse ja istus Aitingoni vastaskambris. Hiljem sain teada, et Pitovranov oli kirjutanud Stalini nimele vanglast kirja, milles süüdistas Rjuminit meie vastuluure aktiivsete operatsiooniplaanide provokatsioonilises läbikukutamises. Ta vabastati ning ta pöördus oma endisele ametikohale tagasi, olles kuu aega ravinud end Arhangelskojes, kõrgema sõjaväejuhtkonna sanatooriumis.
Ma ütlesin Stalinile, et dokumendis pakutakse naiivseid meetodeid Tito likvideerimiseks, mis väljendavad ohtlikku ebakompetentsust plaani ettevalmistamisel. Kiri Stalinile kõlas järgmiselt:

„NSVL MGB palub luba Tito vastase terroriakti ettevalmistamiseks ja läbiviimiseks, kasutades selleks illegaalset agenti „Maxi" - sm. I. R. Grigulevitšit, NSV Liidu kodanikku, NLKP liiget 1950. aastast (õiend lisatud).

„Maxi" olime saatnud Costa Rica passiga Itaaliasse, kus tal õnnestus võita usaldus ja imbuda Itaaliat külastavate lõunaameerika maade diplomaatide ning tuntud Costa Rica riigitegelaste ja ärimeeste keskkonda.
Kasutades oma sidemeid ning saanud meilt vastava ülesande, õnnestus „Maxil" taotleda enda määramist Costa Rica suursaadikuks Itaaliasse ja samaaegselt ka Jugoslaaviasse. Täites oma diplomaatilisi kohustusi, külastas ta 1952. aasta.teisel poolel kahel korral Jugoslaaviat, kus ta võeti hästi vastu. Tal oli juurdepääs Tito lähedastele isikutele ning võimalus isiklikule
472
audientsile Tito juures. Praegusel hetkel lubab „Maxi" positsioon kasutada tema võimalusi Tito vastase aktiivse tegevuse läbiviimiseks.
Sama aasta veebruari algul kutsusime „Maxi" Viini, kus oli organiseeritud kohtumine temaga konspiratiivsetes tingimustes. „Maxi" võimalusi käsitleva arutelu käigus tõstatati küsimus, millega ta võiks, arvestades tema olukorda, tuua kõige enam kasu: „Max" tegi ettepaneku asuda tegutsema isiklikult Tito vastu.

Seoses ülalmainitud ettepanekuga vesteldi temaga ka sellest, kuidas ta seda endale ette kujutab, mille tulemusena selgusid võimalikud variandid Tito vastase terroriakti sooritamiseks.
1. Teha „Maxile" ülesandeks taotleda Tito juures isiklikku audientsi, mille käigus ta peab oma riietesse maskeeritud käratult tegutseva mehhanismi abil laskma välja teatud annuse kopsukatku baktereid, mis garanteeriksid Tito ja ruumis viibivate isikute nakatumise ja surma. „Max" ise ei tea kasutatava preparaadi toimemehhanismi. „Maxi" elu säilitamiseks võetakse eelnevalt kasutusele katkuvastane seerum.
2. Seoses Tito arvatava sõiduga Londonisse, komandeerida sinna ka „Max", kes, kasutades oma ametiseisundit ja häid isiklikke suhteid Jugoslaavia suursaadikuga Inglismaal Velebitiga, võtab osa, nagu võib arvata, Tito auks korraldatavast vastuvõtust Jugoslaavia saatkonnas.
Terroriakt sooritada käratu lasuga isiklikuks tarbeks mõeldud eseme sisse maskeeritud laskemehhanismist, paisates samal ajal õhku pisargaasi ruumis viibijates paanika tekitamiseks, et luua sobiv situatsioon „Maxi" lahkumiseks ja jälgede varjamiseks.
3. Kasutada üht ametlikest vastuvõttudest Belgradis, kuhu kutsutakse diplomaatilise korpuse liikmed koos abikaasadega. Terroriakt sooritatakse samal kombel, nagu on ära toodud teises variandis, tehes selle ülesandeks „Maxile" endale, kes Jugoslaavia valitsuse juurde akrediteeritud diplomaadina kutsutakse
sellele vastuvõtule.
Lisaks sellele teha „Maxile" ülesandeks töötada välja ja valmistada ette variant, mille kohaselt oleks võimalik anda ühe
473
Costa Rica esindaja kaudu edasi kingitus Titole mingite ehete näol, mis on paigutatud spetsiaalsesse laekasse, mille avamise korral käivitub vastav mehhanism, paisates õhku momentaanse toimega mürkaine.
"Maxile" tehti ettepanek veel kord kõik läbi kaaluda ja teha oma korrektiivid, mil moel saaks ta teostada kõige kindlama variandi Tito vastu. Temaga kooskõlastati sidepidamise moodused ning lepiti kokku täiendavate korralduste suhtes.
Pidasime otstarbekaks kasutada „Maxi" võimalusi Tito vastase terroriakti läbiviimiseks. Oma isiklike omaduste ja luures saadud töökogemuste poolest sobib „Max" sellise ülesande täitmiseks.
Palume Teie nõusolekut."

Stalin ei teinud dokumendile mingeid märkusi. Kirjale alla ei kirjutatud. Stalini kabinetis ütlesin talle otse silma vaadates, et „Max" ei sobi sellise ülesande täitmiseks, kuna ta pole kunagi tegelenud võitlusterrorismiga. Ta võttis küll osa operatsioonidest Trotski vastu Mehhikos ja ohranka agendi vastu Leedus, osales ka trotskistide liidri A. Nini likvideerimisel, kuid tema ülesanne oli ainult kindlustada võitlejate juurdepääs aktsiooni objektile. Peale selle ei olnud dokumendis ära näidatud, et otsene juurdepääs Titole on garanteeritud. Kuidas me ka Titosse ei suhtunud, pidime temaga siiski arvestama kui tõsise vastasega, kes võttis sõja-aastatel osa lahinguoperatsioonidest ja on säilitanud endas kahtlemata siiani erksa vaimu ning oskuse rünnakut tagasi tõrjuda. Ma viitasin meie agent „Valile" - Momo Džurovitšile, kindralmajorile Tito kaitsemeeskonnas. Tema aruandest oli teada, et Tito hoidis end Jugoslaavia sisepingete tõttu alati valvel. Kahjuks oli „Val" sisemiste intriigide pärast, mis ei erinenudki nii väga meie omadest, kaotanud Tito usalduse ning istus antud hetkel vanglas.

Märkisin, et mõistlikum on ära kasutada erimeelsusi Tit0 lähikonnas, mõeldes ise samal ajal palavikuliselt, kuidas saaks mängu tuua arreteeritud Aitingoni, vastutama operatsiooni läbiviimise
474
eest, sest Grigulevitš oli teda alati hinnanud - nad töötasid külg külje kõrval viis aastat välismaal.
Ignatjevile minu märkused ei meeldinud, kuid ometi valdas mind ootamatult kindlusetunne, sest Tito julgeolekuteenistuses tegutseva kõrgemalseisva infoallika mainimine avaldas Stali-nile muljet.
Stalin siiski katkestas mind ning pöördudes Ignatjevi poole ütles,, et võttes arvesse Jugoslaavia juhtkonna sisemisi „kähmlusi", tuleb see kõik veelkord läbi mõelda. Seejärel vaatas ta mind tähelepanelikult ja ütles, et kuna sel ülesandel on suur tähtsus meie positsioonide kindlustamisel Ida-Euroopas ja meie mõjuvõimu säilitamisel Balkanil, peab sellesse suhtuma erakordse vastutusega, et vältida taolist läbikukkumist, nagu leidis aset Türgis 1942. aastal, kui läks luhta atentaat suursaadik Hermann von Pappenile. Kõik mu lootused tõstatada küsimus Aitingoni vabastamisest haihtusid momentaanselt.
Järgmisel päeval anti mulle ministeeriumis üle kaks salajast toimikut - „Raisakull" ja „Nero", mis sisaldasid kompromiteerivat materjali Tito kohta. Seal olid ka iganädalased aruanded meie Belgradi residentuurilt. Ettekanded kajastasid Molotovi idiootlikke resolutsioone: otsida Tito sidemeid saksameelsete grupeeringute ja horvaadi natsionalistidega. Ma ei leidnud neist mitte mingeid reaalseid fakte, mis oleksid võimaldanud pääseda Tito ümbruskonda nii, et meie agendid saaksid anda löögi piisavalt lähedalt.
Kui mind järgmisel päeval Ignatjevi kabinetti kutsuti, seal oli ka kolm Hruštšovi meest - Savtšenko, Rjasnoi ja Jepišev -, tundsin end kohe ebamugavalt, sest olin varem arutanud sedavõrd delikaatseid küsimusi vaid kas Beria või Staliniga nelja silma all. Kohalviibijate seas olin mina ainus professionaalne luuraja, kel oli välismaal töötamise kogemusi. Kuidas oli võimalik öelda ministri asetäitjatele, et tema plaan on naiivne? Ma ei uskunud oma kõrvu, kui Jepišev pidas viieteistminutilise loengu ülesande poliitilisest tähtsusest. Seejärel lülitusid ka Rjasnoi ja Savtšenko, öeldes, et Grigulevitš sobib selliseks tööks paremini kui ükski teine. Nende sõnade järel näitasid nad tema kirja
475
oma naisele, milles ta rääkis kavatsusest ohverdada end ühise ürituse nimel. Grigulevitšit oli ilmselt sunnitud seda kirja kirjutama.
Ma mõistsin, et minu hoiatused ei avalda mõju ja ütlesin, et partei liikmena pean enda kohuseks teatada nii neile kui ka seltsimees Stalinile, et meil pole õigust saata agenti kindlasse surma rahu ajal. Operatsiooniplaanis peavad kindlasti olema ära näidatud võimalused ründaja lahkumiseks pärast aktsiooni teostamist ning ma ei saa nõustuda sellise plaaniga, milles agendil on kästud hävitada hoolikalt valvatav objekt ilma eelneva operatiivolukorra analüüsita. Kokkuvõtteks rõhutas Ignatjev, et me kõik peame mõtlema, mõtlema ja veel kord mõtlema, kuidas täita partei direktiivi.
See nõupidamine jäi minu viimaseks ametlikuks kohtumiseks Ignatjevi ja Jepiševiga. Kümme päeva hiljem viis Ignatjev MGB operatiivkoosseisu ja väeüksused häireolukorda ning informeeris valitsuste ja iseseisvate teenistuste ülemaid ametlikult Stalini haigusest. Kahe päeva pärast Stalin suri ja Titole kallaletungi idee maeti lõplikult maha.
Samal ajal näis, et minu katsed minna üle tööle parteiorga-nitesse või Ministrite Nõukogusse, olid hakanud vilja kandma. 1952. aastal saatsin KK-le informatsiooni,

mille sain meie residentuurilt Viinis ja mis rääkis ameeriklaste plaanidest röövida Austria kompartei KK sekretär. Mind kutsuti KK-sse Suslovi juurde, et andmete üle nõu pidada. Mõne aja pärast, 1953. aasta esimestel päevadel öeldi mulle, et minu kandidatuuri pakutakse hiljaaegu loodud NLKP KK Väliskomisjoni esimehe asetäitja vakantsele kohale, tööks oleks illegaalsete sidemete loomine välismaa kommunistlike parteidega. Praktiliselt oli jutt minu määramisest Partei KK juures asuva luure eriteenistuse ülemaks. Olime naisega täis lootusi, et ehk saabub lõpp minu teenistusele julgeolekuorganeis, mida juhtisid absoluutselt ebakompetentsed inimesed, kes sooritasid kuritegusid nii oma võhiklikkuse kui karjeristlike kalduvuste tõttu.
Kuid kiiresti arenevad sündmused muutsid minu saatust põhjalikult. 5. märtsil suri Stalin ja sama päeva hilisõhtul määrati
476
Beria laiendatud Siseministeeriumi ministriks, mis koondas ühte nüüd ka miilitsa ja julgeolekuaparaadi (MGB). Ma viibisin Stalini matustel ja nägin, kui ebaprofessionaalselt kontrollisid olukorda linnas Serov, Goglidze ja Rjasnoi. Enne kui pääsesin Sammassaali, et asuda minu ministeeriumi esindajana auvalvesse, ummistas tee terve kolonn veoautosid nii et mul tuli edasi tungida läbi autokabiinide. Ei mõeldud isegi sellele, kuidas mahutada kõiki delegatsioone, kes olid matustele saa-bunud. Toimus mingi idiootlik segadus, mille tõttu rüseluses hukkusid sajad leinavad inimesed.
Stalini matustel tundsin siirast kurbust; mõtlesin, et tema julmused ja arveteõiendamised olid vead, mis ta tegi Ježovi, Abakumovi, Ignatjevi ja nende käealuste avantürismi ja ebakompetentsuse tõttu.
Järgmisel päeval pärast matuseid mõistsin, et oli alanud teine ajastu. Beria sekretär helistas mulle kell kuus õhtul ja teatas, et uus Peremees lahkus oma kabinetist ning käskis tema tagasitulekut mitte ootama jääda. Sellest hetkest võisin hakata töölt lahkuma iga päev kell kuus õhtul, erinevalt neist aastatest, kui tuli ametis viibida kella kahe-kolmeni öösel, kuni Stalin kas Kremlis või oma suvilas töölaua taga istus.
Uues ministeeriumis algas kaadri ümberpaigutus. Kruglov, kes töötas koos Malenkoviga KK-s 30. aastatel ja oli olnud viimase seitsme aasta jooksul siseminister, sai Beria asetäitjaks laiendatud Siseministeeriumis. Goglidze, kes oli tahtmatult seotud „megreelide süüasjaga", ei jäänud enam ministri asetäitjaks, vaid juhatas nüüd Sõjaväe Vastuluuret. Bogdan Kobulov, Beria protežee, kelle Abakumov 1946. aastal vallandas julge -olekuorganeist, pöördus tagasi Lubjankale Beria asetäitja ametikohale. Rjasnoi ja Savtšenko, kes, nagu ka Serov, töötasid koos Hruštšoviga Ukrainas, hakkasid juhatama Luure Peavalit-sust. Alati tasakaalukas ja distsiplineeritud Fedotov, kes 1946. aastal asendas mõnda aega Fitinit välisluure juhtkonnas, hiljem aga töötas Informatsioonikomitees, asus nüüd uuesti, nagu ka sõja ajal, juhtima Vastuluure Peavalitsust^eria määras kindralleitnant Sazõkini, minu endise asetäitja „aatomiluure" alal,
477
ideoloogiliste diversioonide ja natsionalismiga võitlemise valitsuse, tulevase KGB 5. „poliitilise" Valitsuse ülemaks.
Paralleelselt nende kiirete määramistega lõpetati ka sionist-liku vandenõu ja „arstide süüasjaga" seotud juurdlused. Aitin-gon, Reichmann, Selivanovski, Belkin, Subnjakov ja teised juhtivtöötajad, kes arreteeriti süüdistatuna sionistliku vandenõu varjamises või Abakumovi võimuhaaramise plaanidele kaasaaitamises, vabastati 1953. aasta märtsi lõpul. Žemtšužina kohtuasja lõpetas Beria ise 23. märtsil, tegelikult vabastati ta juba järgmisel päeval pärast Stalini matuseid, Molotovi sünnipäeva puhul

9. märtsil. Beria käskis Aitingoni ja Reichmanni kohtuasjad läbi vaadata ja ajada kiiresti korda kõik formaalsused, mis olid vajalikud nende vabastamiseks.
Hiljem jutustas Aitingon mulle, et kui ta pärast Stalini surma, millest ta ei olnud veel kuulnud, kutsuti uurija juurde, siis ei oodanud ta sellest midagi head. Oma imestuseks nägi ta seal Goglidzet ja Kobulovit, kes oli vallandatud organeist juba seitse aastat tagasi. Ta taipas kohe, et käimas on suured muudatused. Esitati vaid üks küsimus: kas ta jätkab teenistust pärast vabanemist? Ta tundis ennast kehvasti, kuid pärast ravi oli valmis tööd jätkama. Siis ütles Kobulov Aitingonile, et Stalin on surnud ja tema, Kobulov, räägib Beria nimel, kes määrati hiljuti laiendatud Siseministeeriumi ülemaks, tema aga Beria asetäitjaks uurimistöö ja vastuluure alal. Kobulov lubas, et kuigi formaalsused võtavad mõned päevad aega, võib Aitingon rahulikult puhata oma kambris ja oodata vabanemist. Aitingon palus paigutada end uurimisblokist kaugemale, et tal ei tuleks kuulata arreteeritute karjeid, kelle peal Rjumin proovis „uurimise aktiivseid meetodeid". Kobulov vastas, et Rjumin ise on oma kuritegude pärast arreteeritud, kuid kohe kui Beria sai ministriks, keelas ta oma esimese käskkirjaga uurimisaluste peksmised ja piinamised Lubjankal ja Lefortovos.
Seejärel kutsus Kobulov välja konvoi ja ruumi sisenes vangivalvur, et saata Aitingon kambrisse. Soovist Kobulovi ees kannuseid teenida, käsutas valvur Aitingoni: „Käed seljale!", nagu arreteeritute poole tavaliselt pöörduti. Kobulov katkestas teda
478
otsekohe, andes käsu kohelda Aitingoni talle kohase austusega nagu julgeoleku kindralmajorit, sest ta pole enam uurimisalune, vaid viibib administratiivarestis. See veenis lõpuks Aitingoni, pt kõik toimuv pole lihtsalt mäng.
Beria käskis minul ja teistel kindralitel kontrollida fabritseeritud süüdistusi sionistliku vandenõu kohta. Kõige enam lämmastas mind see, et Molotovi naine Žemtšužina olevat iisse seadnud salajased kontaktid Mihhoelsi ja juudi aktivistide caudu oma vennaga Ühendriikides. Tema kirjal oma vennale, dateeritud oktoobriga 1944, ei olnud aga poliitikaga üldse minut pistmist. Luureohvitserina taipasin kohe, et juhtkond lubas ai selle kirja kirjutada, et sisse seada formaalne salajane side-kanal ameerika sionistlike organisatsioonidega. Ma ei kujutanud ette, et Žemtšužina oleks saanud kirjutada sellist kirja ilma vastava sanktsioonita.
Mulle meenusid oma kontaktid Harrimaniga Krimmi juudi vabariigi loomise küsimustes; Žemtšužina tunnistustest tegin järelduse, et Ameerika esindajate sondeerimist teostati mitte ainult minu kaudu, vaid ka teiste, eriti Mihhoelsi kaudu. See veenis mind, et kontakt Harrimaniga oli vaid üks paljudest katsetest arutada, kuidas saaks kasutada juudi küsimust palju laiemalt Nõukogude-Ameerika suhete kontekstis.
Kui ma hakkasin Beriaga arutama, millist osa võiks Žemtšužina mängida mitteformaalsete kontaktide uuendamisel rahvusvahelise juudi kogukonnaga, katkestas ta mind, öeldes, et luureoperatsioonidena on see küsimus igaveseks ammendatud.
Selle asemel nimetas ta Maiskit, kes oli tema sõnul palju tähtsam figuur ja ideaalne kandidatuur selleks, et sondeerida Läänes pinda meie uutele algatustele. Ta võis luua kõrgemal tasemel isiklikke kontakte, et viia pärast Stalini surma läbi järsult muutunud poliitikat. Akadeemik Maiski, endine suursaadik Londonis ja välisministri asetäitja oli tol ajal juba peaaegu seitsmekümnene. Kunagi oli ta olnud üks menševike liidreid, Lenini oponente, kuid saavutas hiljem üllatavalt hea positsiooni Nõukogude diplomaatilises teenistuses. Kajeda süüdistati 1952. aastal sionistlikus vandenõus. Tema vastu fabritseeriti lausa
479

absurdseid süüdistusi: väideti, et juudi organisatsioonid välismaal tahtsid määrata teda oma uue valitsuse välisministriks pärast seda, kui „Abakumov haarab võimu".
Beria ütles mulle: „Kuna teie tundsite Maiskit sõja ajal, veel enne Jaltat, aga teie naine sõbrustas tema naisega, siis peate olema valmis temaga tulevikus koos töötama."
Vastuluure ülem Fedotov, kes vaatas üle Maiski toimiku, soovitas mul esialgu temaga mitte kohtuda. „Pavel Anatoljevitš, juba esimesest kohtumisest alates, kui ma talle ametlikult teatasin: te asute vastuluure ülema, kindral Fedotovi vaateväljas, kellele on tehtud ülesandeks läbi vaadata teie vastu esitatud absurdsed süüdistused, samuti teie ebaseadusliku arreteerimise asjaolud, hakkas ta üles tunnistama, et oli Jaapani, siis Inglise, pärast aga Ameerika spioon.", Maiski püüdis muidugi veenda Fedotovit oma süüs, et vältida peksmisi ja piinamisi. Ta keeldus uskumast, et Stalin on surnud ja maetud mausoleumi; ta rääkis, et see on järjekordne provokatsioon. Fedotov tegi mulle ettepaneku lükata kaheks-kolmeks nädalaks edasi kõik diskussioonid temaga tähtsates luure ja diplomaatilistes küsimustes. Beria käsul tõi ta Maiski arestikambrist oma kabineti kõrval asuvasse puhketuppa, kus Maiski kohtus oma naisega ning talle näidati dokumentaalkaadreid Stalini matustest.
Kolmenädalane viivitus oleks saanud talle peaaegu saatuslikuks, sest erinevalt teistest süüdistatavatest ei lõpetatud Maiski kohtuasja 1953. aasta mais. Kui arreteeriti Beria, elas Maiski, kellesse Malenkov ja Molotov suhtusid halvasti, koos oma naisega Lubjankal, Fedotovi kabineti kõrval asuvas toas. Nüüd süüdistati Maiskit Beria vandenõust osavõtus, eesmärgiga saada tema valitsemise ajal välisministriks, ning pandi taas vanglasse, kus ta sai närvivapustuse.
Hiljem kohtus mu naine tema naisega vastuvõtutoas Butõr-kal, kus me Maiskiga mõlemad istusime. Maiskaja ütles, et ta elab fantastilist elu - kuigi kogu Maiski raha ja riigilaenu obligatsioonid konfiskeeriti, jäid tema viie viimase aasta isiklikud obligatsioonid alles ja üks neist võitis riigilaenuga 50 000 rubla (üks rubla võrdus nelja USA dollariga). Kui ta kohtus minu
480
naisega vanglas, kuhu nad mõlemad tõid toidupakke oma meestele, ei suutnud Maiskaja kohe meenutada, kus nad kohtusid. „Kas Pariisis, Londonis või Kremli vastuvõtul?" küsis ta. Minu naine naeratas ja tuletas talle meelde, et see oli meie suvila lähedal asuvas Jemeljan Jaroslavski suvilas ja Jaroslavski korteris Moskva kesklinnas.

Veetnud vanglas neli aastat, astus Maiski lõpuks Ülemkohtu Sõjaväekolleegiumi ette süüdistatuna Beria võimuhaaramisele kaasaaitamises ning sidemete pidamises Beria ja Briti luure vahel. Maiski lükkas tagasi kõik süüdistused ning Sõjaväekol-leegium ei suutnud tema süüd tõestada. Kutsuti välja Gorski (NKVD resident Londonis tol ajal, kui Maiski oli seal suursaadik), et ta tõendaks Maiski reeturlike sidemeid Beriaga, kuid tema muutis oma esialgseid tunnistusi ega toetanud süüdistust. Süüd vähendati kuni suursaadiku volituste ületamiseni, sest Maiski oli saatnud telegramme Londonist mitte ainult Välisministeeriumisse, vaid ka NKVD-sse Beriale - nüüd äkki pandi talle süüks ka suursaadikutele kehtestatud standardnõudmised eriteadete laialisaatmisel. Teda süüdistati koguni selles, et ta tundis otse kuritahtlikku vaimustust Lääne eluviisist ja kultiveeris Nõukogude saatkonnas Londonis läänelikke kombeid ja käitumistavasid. Maiski mõisteti kümneks aastaks vangi, millest ta oli neli ja pool juba ära istunud. Peagi ta amnesteeriti. Ta rehabiliteeriti alles 1964. aastal.
Akadeemik Maiski avaldas oma mälestused, mainimata kordagi enda arreteerimist ja õnnetut tutvust Nõukogude vanglaga.

Sionistliku vandenõuga seotud kohtuasi julgeolekuorganeis suleti lõpuks 1953. aasta maikuu keskpaiku, kui vabastati MGB vastutavad töötajad Andrei Sverdlov ja Matussov. Beria määras Sverdlovi anonüümsete signaalide uurimise ja kontrolli eest vastutava osakonna ülemaks. Tema kolleeg Matussov, kelle ülestähendustest võis saada küllalt huvitava pildi puhastusaas-tete kohta kronoloogilises järjekorras 1930-kuni 1950. aastani, vabastati 1953. aastal, kuid ei ennistatud ametisse. Ta suri 60.
481
aastate lõpul. Mu naine kasutas tema juriidilisi konsultatsioone, et kindlustada minu vabastustaotlusi. Matussov heideti peagi parteist välja ja jäeti represseerimistest osavõtu tõttu ilma MGB pensionist. Kasutades Sverdlovi toetust, esitas ta vahetpida-mata kaebusi NLKP KK juures asuvale Parteikontrolli Komiteele.
1963. aastal kutsus Matussovi ja Sverdlovi välja Parteikontrolli Komitee ülema asetäitja Serdjuk, Hruštšovi protežee, nõudes lõpetada kirjade saatmine KK-sse. Vastasel juhul karistab partei mõlemaid kuulujuttude levitamise ja tuntud kirjaniku Aleksander Solženitsõni ebaseadusliku jälitamise eest.
Sverdlov ja Matussov avaldasid tormilist protesti, väites, et nemad seda süüasja ei fabritseerinud. Solženitsõni kirja, milles ta kritiseeris Nõukogude süsteemi ja Stalinit isiklikult sõjalise ebaedu pärast, võttis vaatluse alla sõjaväe tsensuur, kes alga-taski süüasja Solženitsõni vastu. Sõja tingimustes hinnati kriitikat sõjaväe ülemjuhatuse aadressil vähemalt kahtlustäratavaks. Serdjuk katkestas neid, öeldes, et arvestades Parteikontrolli Komitee käsutuses olevaid andmeid, on Solženitsõn alati olnud vankumatu leninlane, ning näitas neile kirja, mille Solženitsõn oli kirjutanud Hruštšovile.
Sverdlov sai noomituse parteiliinis, kuid jätkas tööd vanem-teadusliku töötajana NLKP KK juures asuvas Marksismi-leni-nismi Instituudis, kuhu ta pärast Beria arreteerimist üle viidi. Matussov heideti aga parteist välja „igaveseks". Selle kohta anti välja ametlik teadaanne, mille kohaselt vastavat otsust ei vaadata enam kunagi läbi. Kuid ta jäeti siiski rahule ning lubati tegeleda kirjandustegevusega. Koos Sverdloviga kirjutas ta rea kriminaalromaane.
Abakumovit ei vabastatud. Beria ja Malenkov ihusid tema peale hammast. Teda süüdistati Zemtšužina toimiku materjalide võltsimises. Tol ajal mind Abakumov ei huvitanud ja mul olid omad põhjused teda mitte armastada, kuid ma sain Reich-manilt teada, et Abakumov eitas süüdistusi, mis sidusid teda sionistide vandenõuga, vaatamata sellele, et Rjumin teda metsikult piinas. Reichmani sõnul käitus ta tõeliselt tugeva tahtejõuga
482
inimesena. 1990. aastal asus Sõjaväeprokuratuur tema süüasja uuesti läbi vaatama ja mind kutsuti välja tunnistajana; ma muutsin oma arvamust temast, sest milliseid kuritegusid ta ka ei sooritanud, maksis ta vanglas täielikult kõige eest. Tal tuli taluda seal uskumatuid kannatusi (istus ahelates kolm kuud külmutuskambris), kuid ometi leidis ta endas jõudu timukatele mitte alla anda. Ta võitles oma elu eest, eitades samal ajal kategooriliselt „arstide vandenõu". Tänu tema visadusele ja mehisusele sai 1953. aasta märtsis-aprillis võimalikuks nende arreteeritute kiire vabastamine, kes olid segatud sellesse niinimetatud vandenõusse, sest just Abakumovit süüdistati selle juhtimises.
Kuid Beria ja Malenkov otsustasid Abakumovile lõpu teha. Nõupidamisel oma kabinetis teatas Beria ametlikult, et kuigi Abakumovi vastu esitatud süüdistused vandenõus olid alusetud, jääb ta siiski uurimise alla seoses valitsuse vahendite raiskamise, võimu kuritarvitamise ja, mis veelgi tähtsam -Lennukitööstuse

ministeeriumi ja lennuväe endise juhtkonna ning Polina Zemtšužina vastu esitatud süüdistuste võltsimise ja Mihhoelsi tapmisega.
Niipea, kui Aitingon 1953. aasta 23. märtsil vabastati, paigutati ta kohe haiglasse maohaava ja üldise kurnatuse tõttu. Ta palus mind kiirendada tema õe Sonja vabastamist, kes koos temaga arreteeriti 1951. aastal ja mõisteti kümneks aastaks vangi, kuna ta „keeldus ravimast vene rahvusest patsiente ja osutas kaasabi sionistlikule vandenõule". Algul mõisteti Sonjale kaheksa aastat, kuid prokurör Daron, rahvuselt juut, kes jälgis MGB juurdlust ning kartis süüdistust sümpaatia avaldamises juutide vastu, nõudis pikemat karistusaega. Kasutasin ära oma järgmise kohtumise Beriaga, et anda talle edasi Aitingoni kiri, kes palus oma õe pärast. Sonja õnneks oli sel hetkel kabinetis ka Beria esimene asetäitja Kruglov. Kui püüdsin selgitada, milles on asi, katkestas Beria mind, andis kirja alla kirjutamata Kruglovile ja ütles: „Organiseerige tema viivitamatu vabasta-
mine."
Järgnesin Kruglovile tema kabinetti, kus ta dikteeris lühikese
483
esildise Ülemkohtusse: „Siseministeeriumi poolt ette võetud kontroll Sonja Isaakovna Aitingoni süüasjas näitas, et see on fabritseeritud ning tema süüd tõestavad materjalid võltsitud. Siseministeerium esineb Ülemkohtus ettepanekuga kohtuotsus ära muuta ja süüasi S. I. Aitingoni vastu lõpetada kuriteo koosseisu puudumise tõttu." Allkiri: S. Kruglov, NSVL siseministri
esimene asetäitja.
Ma jälgisin, et kiri antaks Ülemkohtusse ja püüdsin kiirendada formaalsusi, mis olid vajalikud Sonja vabastamiseks. Ülemkohtu määrusele kirjutati alla alles kolme nädala pärast, kuid kulus veel nädal, enne kui dokumendi sai kätte ka selle laagri administratsioon, kus ta oma karistust kandis. Helistasin isiklikult laagriülemale, paludes kiirendada tema vabastamist, kuid mulle vastati, et ta on haiglas, kus talle tehakse operatsioon. Kasutades oma positsiooni, andsin käsu, et niipea, kui operatsioon on tehtud, tuleb ta viivitamatult laagrist välja kirjutada ning viia üle kohalikku haiglasse.
Sonjal vedas, et see oli nimelt Kruglov, aga mitte Beria, kes kirjutas alla tema vabastuskirjale. Mõne nädala pärast Beria arreteeriti ja tema resolutsioon poleks võimaldanud Sonjal vanglast pääseda vähemalt lähema kahe aasta jooksul, mil vabastati ka teised vangid, kes olid süüdi mõistetud sionistlikus vandenõus ja agitatsioonis. Sonja juhtum oli üks esimesi reha-biliteerimiste laines, millele Beria pani aluse pärast Stalini surma.
Muidugi on selge, et isegi selle laine, mis näis olevat suunatud minevikus tehtud vigade parandamisele, kutsusid siiski esile Beria ambitsioonikad plaanid.

Kommunistliku Partei uus Põhikiri kiideti heaks NLKP XIX Kongressil 1952. aastal, enne Stalini surma. Selle Põhikirja järgi eksisteeris vaid üks valitsev organ - tugevasti laiendatud Keskkomitee Presiidium. Üheteistliikmeline Poliitbüroo saadeti laiali. Uues Presiidiumis oli kakskümmend viis inimest, kaasaarvatud vana kaardivägi - Molotov, Kaganovitš ja Vorošilov - ja suhteliselt noored, nagu Brežnev, Tšesnokov ja Suslov.
Kuid reaalne võim oli koondunud Presiidiumi Büroo kätte,
484
mis oli laiale üldsusele tundmatu ning valitud viimasel KK pleenumil, mis oli toimunud 1952. aasta oktoobris ja kus eesistujaks oli Stalin. Büroosse kuulusid Stalin, Malenkov, Beria, Hruštšov, Vorošilov, Kaganovitš, Bulganin, Saburov ja Pervuh-hin.

Sinna ei kuulunud Molotov ja Mikojan, vana kaardiväe mõjukad figuurid, kes olid selleks ajaks juba ilma jäetud reaalsest võimust. Uues Bürоos valitsesid Stalin ja noor põlvkond.
KK pleenumil, 2. aprillil 1953. aastal, vähem kui kuu pärast Stalini surma, avalikustas Beria fakti, et Stalin ja Ignatjev kuritarvitasid võimu, fabritseerides „arstide süüasja". Ignatjev oli Malenkovi mees. Tema kui julgeolekuorganeid kureeriva KK sekretäri kõrvaldamine pärast Stalini surma rahuldas küll Beriat ja Hruštšovi, kuid mitte Malenkovi, kes kaotas toetuse Partei KK Sekretariaadis. Malenkovile oli see eriti tähtis, kuna 1953. aasta aprillis lahkus ta töölt NLKP KK aparaadis, olles vabastatud ka KK sekretäri ametikohalt.
1953. aasta aprillipleenumi materjalid sisaldavad põhiliselt neidsamu sensatsioonilisi süüdistusi, millega Hruštšov üllatas maailma 1956. aastal oma paljastavas ettekandes Partei XX kongressil.
Andmata hinnangut sellele, millistel motiividel Beria 1953. aasta aprillis-juunis muudatusi algatas, tuleb tunnistada, et tema ettepanekud likvideerida GULAG, vabastada poliitvangid ja normaliseerida suhted Jugoslaaviaga, sisaldasid kõiki põhilisi abinõusid „isikukultuse tagajärgede likvideerimiseks", mis Hruštšov realiseeris „sula" aastatel.
Stalini valitsuse viimastel aastatel kasutas Hruštšov liitu Malenkovi ja Beriaga, et tugevdada oma mõju riigis ja valitsuses. Talle langes osaks haruldane au pöörduda NLKP XIX Kongressi poole eraldi ettekandega partei Põhikirja kohta. Saavutanud võidu vastaste üle intriigide abil, jagas ta oma inimesi mõjukatele ametikohtadele. Harva mainitakse, et Hruštšovil jätkus taipu sokutada Stalini viimasel valitsusaastal neli oma soosikut MGB-MVD juhtkonda: ministri tf&etäitjateks said Serov, Savtšenko, Rjasnoi ja Jepišev. Esimesed kolm olid temaga koos
485
töötanud Ukrainas, neljas aga teenis tema alluvuses oblastikomitee sekretärina Odessas ja Harkovis.
Kohe pärast 1953. aasta Keskkomitee aprillipleenumit jäi Malenkov ilma oma juhtpositsioonist NLKP KK sekretärina, kel oli kontroll kogu parteiaparaadi jooksva töö üle. Kuigi ta oli valitsusjuhina koondanud enda kätte suure võimu, kaotas ta kontrolli praktilise olukorra üle oblastites ja vabariikides. Seal koondus võim oblastikomiteede sekretäride kätte. Moskvas aga polnud noorel Malenkovil enam oblastijuhtide toetust ja ta jäi pantvangina „vangistusse" Ministrite Nõukogusse kuuluvate KK Presiidiumi liikmete kätte.
Niisiis sõltus tema positsioon juhtkonnas nüüd täielikult liidust Beriaga. Ta ei mõistnud seda ja tähtsustas üle oma autoriteeti, mõeldes ikka veel, et ta on Stalini järel teine mees nii parteis kui valitsuses ja et kõik ta ümber, kaasaarvatud KK Presiidium, on huvitatud sellest, et säilitada temaga häid suhteid. Pärast Stalini surma muutus Nõukogude juhtkonna käitumine tunduvalt iseseisvamaks ja igaüks tahtis mängida omaenda osa. Uus olukord avas Hruštšovile tee võimukõrgustesse.
486

12. peatükk Vandenõu Beria vastu ja tema kukutamine

I. Beria algatatud ettevõtmised sise- ja välispoliitikas pärast Stalini surma

Ühe ööpäeva jooksul pärast Stalini surma koondati Riikliku Julgeoleku ministeerium ja Siseministeerium ühtsena Beria juhtimise alla. 10. märtsil 1953. aastal loodi ministeeriumis neli gruppi võltskohtuasjade: „sionistide ja arstide vandenõu", „megreelide süüasi" ja „MGB kohtuasi" kontrollimiseks ja läbivaatamiseks. Ajakirjandusele edastatud Siseministeeiumi teadaanne arreteeritud arstide vabastamise kohta erines tunduvalt NLKP KK vastavasisulisest otsusest. Nimetatud teadaandes kasutas Beria palju tugevamaid väljendeid arstide ebaseadusliku arreteerimise kohta. Kuid tema ettepaneku rehabiliteerida Juudi Antifašistliku Komitee mahalastud liikmed, lükkasid Hruštšov ja Malenkov tagasi. JAK liikmed rehabiliteeriti alles 1955. aastal. Beria ettepanekud JAK liikmete ja arstide rehabiliteerimise kohta kutsusid esile valekuuldusi tema juudi päritolu ja sidemete kohta juutidega.

1953. aasta aprilli algul saatis Hruštšov parteiorganisatsioonidele kinnise direktiivi nõudmisega hoiduda kommenteerimast ajakirjanduses avaldatud Siseministeeriumi teadet ja arutarnast antisemitismiga seotud küsimusi parteikoosolekutel.

2. aprillil 1953. aastal saatis Beria NSVL Ministrite Nõukogule ettekande, milles ta konstateeris, et Mihhoelsi laimati ja ta tapeti Stalini käsul julmalt grupi MGB töötajate poolt, keda

488

juhtisid Ogoltsov ja Tsanava ja kuhu kuulus veel viis operatiivtöötajat. Ta tegi ettepaneku tühistada NSVL Ülemnõukogu presiidiumi seadlus nende isikute ordenitega autasustamise kohta, aga Ogoltsov ja Tsanava kui julma aktsiooni täideviijad, arreteerida, süüdistatuna tapmises.

Tsanava, kes arreteeriti Beria käsul Mihhoelsi likvideerimise pärast 1953. aasta aprillis, muutus vanglas olles sama aasta juulis „Beria bande liikmeks" ning suri vangistuses 1955. aastal, jõudmatagi kohut ära oodata.

Ogoltsov ja tema grupp jäeti autasudest ilma, kuid kohtu alla neid ei antud. Parteist heideti Ogoltsov välja alles 1957. aastal ühel teisel põhjusel. Seega ei kandnud Mihhoelsi tapmise eest karistust tegelikult keegi, kui mitte arvestada seda, et mõned inimesed pidid tagastama oma ordenid.

Muide, Beria esitas NLKP KK Presiidiumile arutelu projekti laiaulatuslikuma amnestia väljakuulutamisest poliitvangidele. Kuid tema ettepanekuid ei võetud vastu. NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus amnestia kohta puudutas kõiki arreteerituid, kaasaarvatud ka poliitvange, kes olid süüdi mõistetud tähtajaga kuni viis aastat. Otsus ei olnud läbimõeldud: üle miljoni tavalise kriminaalkurjategija - vargad, vägistajad, sulid, huligaanid - lasti laagritest üheaegselt vabadusse. Linnad ja külad ujutati sõna otseses mõttes üle bandiitide ja huligaanide jõukudega. Olukord muutus ohtlikuks ja pingeliseks. Seoses sellega viis Beria ministeeriumi aparaadi tööle tugevdatud režiimile, andes käsu oma asetäitjatele ja valitsuste ülematele kindlustada kord pealinnas. MVD väeüksused saadeti patrullima Moskva tänavatele ning algasid massilised läbiotsimised pööningutel ja keldrites. Kord taastati kiiresti. Ometi pole kahtlust, et seoses amnestiaga vohama hakanud kuritegevus kõigutas Beria pres-tiiži, mis oli pärast arstide vabastamist kiiresti tõusma hakanud. Tähelepanuväärne on siinjuures see, et Beria võttis vastu otsuse anda GULAG üle MVD alluvusest Justiitsministeeriumi käsutusse ja tõstatas küsimuse koguni selle likvideerimisest. Pärast Beria arreteerimist see otsus tühistati.

Hruštšovi ettekandes kuulsal NLKP KK 1953. aasta juulipleenumil
489
süüdistati Beriat katses anda reaalne võim partei KK-lt üle Ministrite Nõukogule. Sellega seostatakse ka tänapäeval tema plaane võimustruktuuride reformeerimisel. Need märkused on absoluutselt valed. Juba Stalini valitsuse viimastel aastatel olid direktiivfunktsioonid koondunud tema poolt juhitavasse Ministrite Nõukogusse. Ministrite Nõukogusse kuulusid ka kõik Poliitbüroo, hiljem ka NLKP KK Presiidiumi liikmed. Tuleb meeles pidada, et pöördumised Nõukogude rahva poole aastatel 1949-1953 algasid sõnadega: „Valitsus ja Keskkomitee annavad Nõukogude rahvale teada, et...". Nii algas muuhulgas ka see pöördumine - teade Stalini surmast.
1953. aasta aprillis hakkasin Beria käitumises tähele panema mõningaid muutusi: rääkides minu (mõnikord ka mitme julgeoleku vanemohvitseri) juuresolekul telefonis Malenkovi, Bulga-nini ja Hruštšoviga, kritiseeris ta avalikult Partei KK Presiidiumi liikmeid, pöördudes nende poole familiaarselt neid „sinatades". Ükskord hakkas ta Ideoloogilise Vastuluure Valitsuse ülema Sazõkini juuresolekul meenutama, kuidas ta oli päästnud Ilja Ehrenburgi Stalini raevu eest. Tema sõnul sai ta 1939. aastal Stalinilt käsu arreteerida Ehrenburg niipea, kui ta naaseb Prantsusmaalt. Lubjankal ootas Beriat telegramm NKVD residendilt Pariisis Vassilevskilt, milles too hindas kõrgelt Ehrenburgi poliitilisi vaateid Nõukogude-Prantsuse suhete arendamisel ja tema antifašistlikku tegevust. Selle asemel, et täita Stalini käsku, näitas Beria talle järgmisel kohtumisel Vassilevski telegrammi. Vastuseks sellele pomises Stalin:
„No mis siis ikka, kui sa nii väga armastad seda juuti, eks tööta siis temaga edasi."
Astudes kord Beria kabinetti, kuulsin, kuidas ta vaidles telefoni teel Hruštšoviga:
„Sina ise palusid mul leida võimaluse likvideerida Bandera, aga nüüd ei lase teie KK määrata Siseministeeriumisse kompetentseid töötajaid, professionaale võitluses natsionalismiga."
Beria sundimatu toon vestluses Hruštšoviga ajas mind segadusse: varem polnud ta kunagi lubanud endale sellist vabadust oma alluvate juuresolekul.
490
1953. aasta mais kutsuti Moskvasse tagasi Grigulevitš. Seda tehti kahel põhjusel. Esiteks oli vaja veenduda, kas Orlov (Nikolski) polnud mitte temast lobisenud oma paljastavates artiklites, mis avaldati kuu aega enne seda ajakirjas „Life". Teiseks, kui ta on jäänud väljaspool kahtlust olevaks, siis kavatseti ta kaasata Beria plaani, mis käsitles Saksamaa ühendamist ja suhete reguleerimist Jugoslaaviaga.
1953. aasta kevadel oli minu positsioon teenistuses ebakindel. Beria asetäitja Bogdan Kobulov tahtis määrata mind MVD inspektsiooni ülemaks ehk teisisõnu kureerima kõigi territoriaalsete julgeolekuorganite poolt keskaparaadi käskude ja inst-ruktsioonide täitmist. Mind see eriti ei rahuldanud, kuna pidin kandma vastutuse raskust kogu ministeeriumi eest ning tegelema kaadrivaliku ja konfliktsete situatsioonidega kohtadel. Beria esimene asetäitja Kruglov tegi ettepaneku, et Aitingoni ja mind, lisaks meie ametitele Luure-ja diversioonibüroos, määrataks ka asjaloodud Ideoloogilise Vastuluure Valitsuse ülema asetäitjateks. Meie põhiülesandeks pidi saama põrandaaluse natsionalistliku tegevuse neutraliseerimine Nõukogude Liidu territooriumil, esmajärjekorras Balti vabariikides ja Lääne-Ukrainas.
Ma nõustusin, kuid uuele ametikohale siiski ei asunud. Ei möödunud nädalatki, kui Beria tegi mulle ettepaneku asendada Vastuluure Peavalitsuse ülemat Fedotovit. Kuid järgmisel päeval, kui me koos Fedotoviga astusime Beria kabinetti, pakkus Kobulov. mulle täiesti ootamatult Ukraina siseministri kohta; seejärel ütles ta, et arvatavasti tuleb mind saata MVD volinikuks Saksamaale, et võimaldada mulle tunduvalt

mugavamaid elutingimusi. Tundes Bogdan Kobulovi kui suurt intriigimeist-rit, vastasin, et mu iseloom ei luba seda ettepanekut vastu võtta. Viitasin oma naise tervislikule seisundile ja nimetasin võimaliku kandidaadina Amajak Kobulovi, kes oli tol ajal MVD sõjavangidega tegeleva valitsuse ülem.
Arvan, et Bogdan Kobulov tahtis minust ministeeriumi kesk-aparaadis lihtsalt lahti saada. Ma teadsin liiga palju neist operatsioonidest, mida nad koos Beriaga Pariisis gruusia emigrantide vastu olid korraldanud. Teadsin ka seda, et Beria naise onupoja,
491
kellegi Šavdia olid sakslased vangi võtnud ja ta oli tegutsenud meie topeltagendina, tehes Pariisis koostööd gestaapoga 1945. aastal pöördus ta tagasi Moskvasse, seejärel sõitis aga Tbilisi. 1951. aastal andis Stalin korralduse ta arreteerida, kuna ta tegi koostööd natsidega, olles ka ise üks megreeli natsionaliste. Šavdiale mõisteti kakskümmend viis aastat vanglakaristust range režiimiga laagris. Beria ei vabastanud teda tol ajal, kui ta juhtis Siseministeeriumit, kuid sugulussidemed süüdimõistetud kurjategijaga jäid tumedaks plekiks tema eluloos, varjates endas potentsiaalset hädaohtu.
Beria nõustus sellega, et ma ei või Moskvast ära sõita. Nädala jooksul määrati mind MVD uue, 9. Osakonna ülemaks, mis allus otse ministrile. Selle osakonna, enam tuntud kui Eriülesannetega Büroo, alluvusse kuulus eriülesannetega erivägede brigaad diversioonioperatsioonide läbiviimiseks välismaal. Kuigi keegi ei öelnud otse välja, mis iseloomuga need ülesanded on, mida see brigaad peab täitma, vastas mu uus töö Stalini pool varem välja öeldule - praktiliselt sain ma Riikliku Julgeolek Luure Peavalitsuse ülema asetäitjaks ning mulle anti võimalu mobiliseerida kõik luureteenistuse jõud ja vahendid juhuks, k peaks tekkima erakorraline situatsioon.
Pärast Stalini surma asusime uuesti läbi vaatama kõike, mis puudutas meie peamisi tööülesandeid välismaal ja riigis endas. Beria haaras initsiatiivi enda kätte.
Mina kuulusin nende hulka, kellele ta tegi ülesandeks koostada ettekanne koos üksikasjaliku loendi ja analüüsiga neis vigadest, mis tehti parteiorganisatsioonide ja julgeolekuorganite poolt võitluses natsionalistliku põrandaaluse tegevusega Leedu" ja Ukrainas. Beria pidas hädavajalikuks edutada juhtivatel kohtadele kohalikku kaadrit, asetäitjateks määrata aga slaa rahvustest inimesi. Meie ettekannetes olid ära toodud mitt millegagi õigustatud juhtumid deporteerimistest ja repressiooni dest nende etniliste gruppide suhtes, kes polnud osa võtnu Nõukogudevastasest tegevusest. Beria nõudis visalt, et ema keele ja kultuuri vallas tuleb arendada rahvuslikke traditsioone Eriti murelikuks tegi teda probleem, kuidas kasvatada rahvus-
492
Üku intelligentsi uut põlvkonda, kellele oleksid tõeliselt lähedased sotsialistlikud ideaalid. Mäletan Beria ettepanekut viia vabariikides sisse nende endi kohalikud ordenid ja autasud -tema sõnul tõstvat see rahvuslikku uhkust.
Kõik see.tekitas mõnikord piinlikke olukordi. Leedu uus siseminister saatis oma naiivsuses Beria sekretariaati ettekande leedu keeles, kutsudes sellega esile tõelise segaduse - mitte keegi keskuses ei osanud loomulikult leedu keelt. Vähe sellest, kui minister saabus Moskvasse Beriaga kohtuma, ei suutnud ta detailselt kirjeldada küllaltki delikaatseid operatsioone - raadio-mänge Briti luurega, sest oli kaotanud oma portfelli koos dokumentidega MVD hotelli Kolpatšnõi põiktänavas. Hiljem läks käibele kuuldus, et ta oli oma dokumendid nimme kaotanud. Endise parteifunktsionäärina, seejärel Vilniuse linna Täitevkomitee sekretärina polnud tal vähimatki soovi töötada julgeolekuorganeis. Ta saavutas oma eesmärgi - talle anti tööd vabariigi plaanimajandusametkonnas.

Kahjuks just sel ajal, kui koostati ettekannet vigadest Ukraina rahvuspoliitikas, puhkes konflikt taas siseministriks määratud Mešiku, kohalike parteiametnike ja Ukraina MVD töötajate vahel. Mešik püüdis iga hinna eest lahti saada Hrušt-šovi protežeest Strokatšist, kes vallandati 1941. aastal organeist seetõttu, et ta ei suutnud välja viia osa NKVD arhiividest, kui sakslased Kiievi ümber piirasid. Pealegi ei saanud Mešik läbi Ukraina parteijuhtide Serdjuki ja Šelestiga. Serdjuk püüdis MVD-lt ära võtta maja, kus asus lasteaed ministeeriumi töötajate lastele: ta heitis sellele Lvovi eramule silma enda ja oma pere huvides. Serdjuk saatis oma abi lasteaeda, Mešik pani aga valve välja. Selest, kes oli tol ajal Kiievi partei oblastikomitee sekretär, võttis jahilkäikudeks enda kasutusse tuletõrjekaatri, mida ta ei tagastanudki. Mešik tegi selle kohta ettekande MVD-le ja valitsusele.
Kuigi Ukraina KK istungitel oli kombeks rääkida vene keeles, lubas Mešik endale järske pöördumisi kohalviibijate poole ka ukraina keeles, soovitades šokeeritud venelastele, kaasaarvatud KK esimesele sekretärile Melnikovile, ukraina keel ära
493
õppida. Teda toetas entusiastlikult kirjanik Aleksander Korneit šuk, kes esines samuti ukraina keeles, ülistades Beriat, sest üks tema lähedane sugulane määrati tänu Beriale MVD Oblasti valitsuse ülemaks ja esitati kindrali auastme saamiseks.
Mešik rääkis mulle uhkusega neist episoodidest, mis andsid tema sõnul tunnistust õigest suunast rahvuspoliitikas. Ütlesin talle, et ta on rumal, kui astub konflikti kohaliku võimuga. Hiljem tegin ta tuttavaks Muzõtšenkoga, kes oli omal ajal meie illegaal Pariisis ja kellel oli suuri kogemusi töös ukraina natsionalistidega. Me teadsime, et ta oskab eraldada tõelisi terroriste tavalistest lobisejatest ja aitab Mešikul vältida asjatuid kokkupõrkeid. Muzõtšenkol tuli aga oma sõit Kiievisse edasi lükata, kuna sel ajal tegeles Beria Hruštšovi nõudmisel Bandera Siberisse saadetud õdede Moskvasse toimetamisega. Nad paigutati konspiratiivkorteris koduaresti ja Muzõtšenko pidi veenma neid saatma Banderale Saksamaale läkituse, et sundida teda kohtuma meie esindajaga.
Sel ajal, kui arreteeriti Beria ja Mešik, asus Muzõtšenko Moskvas. Kuna teda polnud kinnitatud veel Ukraina siseministri asetäitja kohale, päästis see ta arreteerimisest. Ta lihtsalt ei tulnud enam julgeolekuorganeisse tööle ja taastas oma endise arstipraksise MONIKI-s. Teda kuulati prokuratuuris kahel korral üle Mešiku oletatavate plaanide kohta taastada Ukrainas kodanlik natsionalism. Kuid ta oli piisavalt kogenud vastamaks, et tema ei tea sellest midagi, sest ei olnud veel uuele ametikohale asunud.
Abakumov istus kogu selle aja vanglas, vaatamata sellele, et peaaegu kõik samas kohtuasjas arreteeritud julgeolekutöötajad, peale tema sekretariaadiülema ja SMERŠ-i ning endise MGB eriti tähtsate asjade Uurimisosakonna juhtide, olid vabastatud.
Beria tegi lõpu ka niinimetatud „megreelide süüasja" uurimisele, mis sai Stalini käsul alguse kaks aastat tagasi. Ta vabastas Gruusia kompartei KK sekretärid Baramia ja Šaria ning endise julgeolekuministri Rapava, kes vaatamata piinamistele ei murdunud ega andnud valetunnistusi. Kuid „megreelide süüasja" peaorganisaator Ruhhadze, kes oli kõik selle Stalini käsul fabritseerinud
494
ning paigaldanud ka pealtkuulamisaparaadid Beria ja tema ema korterisse ja suvilasse Abhaasias ja Tbilisis, jäi edasi vanglasse.
Hruštšov aitas Berial panna punkti „megreelide süüasjale", vormistades selle NLKP KK otsusena. Pärast seda, kui Gruusia parteiorganisatsioonilt võeti maha süüdistus natsionalismis, sõitis Beria ise Tbilisi. Mgeladze, Beria peamine vastane ja intriigide sepitseja, võeti maha Gruusia kompartei KK esimese sekretäri kohalt. Hruštšovi heakskiidul määras Beria Gruusia kompartei KK Büroo liikmeks kaadrite alal oma

endise sekre-tariaadiülema Moskvas Mamulovi. Vabariiklikus komparteis leidis aset laiaulatuslik puhastus. Hiljem jutustas Mamulov mulle, et selle veretu kampaania, mis pidi toimuma ilma arre-teerimisteta, tegi talle ülesandeks läbi viia mitte Beria, vaid Hruštšov. Saatuse iroonia seisnes selles, et Mamulovil oli vaja lahti saada neist, kes petsid Stalinit ja kirjutasid laimukirju Moskvasse Beria ja Malenkovi sidemete kohta menševike ja natsionalistidega, kuigi just Stalin oli see, kes käskis taolisi kirju kirjutada, ja pealegi veel gruusia keeles, et kompromiteerida Beriat. Hiljem saime teada, et Stalin, Ruhhadze ja Mge-ladze olid lõunalauas arutlenud, milline peaks olema nende pealekaebuste sisu.
Beria megreeli päritolu oli ka varem tema karjäärile takistuseks olnud ning osutus lõppkokkuvõttes talle saatuslikuks. Beria ja Malenkovi südamlikule sõprusele tuli lõpp 1953. aasta mais. Tuntud dramaturg Mdivani, kes tundis Beriat isiklikult, andis tema sekretariaadiülemale Ljudvigovile kirja, milles süüdistas äsja NSVL Ministrite Nõukogu esimeheks saanud Malen-kovi selles, et ta olevat kasutanud oma ettekandes XIX parteikongressil materjale tsaariaegse siseministri Bulõgini kõnest Riigiduumas, kus too rääkis, et on vaja uusi Gogoleid ja Stšed-rine, et tugevdada ühiskonna vaimset atmosfääri. Sedasorti süüdistused plagiaadis - jutt oli parteidokumentidest - olid tõsised, eriti võimuvõitluse perioodil, mis teravnes pärast Sta-lini surma veelgi. Nördinud Beria käskis Ljudvigovil teha sellest kirjast koopia ja lõpetada suhtlemine „grusiinlastest
495
lurjustega". Kuid see kiri saadeti 1953. aasta mais Beria sekretariaadist edasi Malenkovi sekretariaati ja - „südamlikule sõprusele" tuli lõpp.

II. Muudatused Kremli juhtkonna jõudude paigutuses 1953. aasta aprillis—juunis

Nimetatud intriigid käivitusid just sel ajal, kui Beria asus teostama veel üht ideed, mis sedakorda puudutas ka minu töölõiku. Kaitseministeeriumi luureteenistuste ja MVD ülemate nõupidamisel kritiseeris ta ägedalt Rjasnoid, MGB Välisluure viimast ülemat ja Hruštšovi soosikut primitiivsete ja väheefektiivsete meetodite pärast: Stalini direktiividel, mille kohaselt tuli hävitada igivanu emigratsioonitegelasi (Kerenski) ja teisejärgulisi figuure, polnud tema sõnul mitte mingit praktilist mõtet.
Beria ütles, et praegu on peamine ülesanne luua võimas baas luureoperatsioonide läbiviimiseks. Saksamaal tuleb kasutada seda, mis jäi alles endisest „Punase kapelli" agentuurvõr-gust Hamburgis. Ameerika Ühendriikidega piirnevates riikides tuleb tugevdada illegaalide positsioone. Samuti on vajalik, jätkas ta, valmistada ette valitsuse otsus, mis kohustab Välisministeeriumit, Väliskaubanduse ministeeriumit, TASS-i ja Nõukogude piiri taga tegutsevaid asutusi laiendama toetust Nõukogude luureoperatsioonidele välismaal. Samuti märkis ta, et oleks otstarbekohane, kui eksisteeriks kaks paralleelset luure-teenistust - Siseministeeriumis ja Kaitseministeeriumis. Esimene peaks koguma tavalist tüüpi luureinformatsiooni, teine aga läbi viima erioperatsioone juhul, kui tekib sõja vallapäästmise oht. Tema argumendid olid sisuliselt Stalini seisukohtade kordamine, kuid selle vahega, et nüüdsest peatati, kuni vastava eri-korralduseni, nende operatsioonide ettevalmistamine, mis olid seotud valitsusele ebasoovitavate isikute likvideerimise ja nendevastaste diversiooniaktidega välismaal.
Beria andis mulle korralduse koos Sõjaväeluure ülema,

496

armeekindral Zahharovi ja kaugtegevuse eripommituslennuväe Ülemjuhataja, marssal Golovanoviga koostada nädala jooksul ettekanne abinõudest USA strateegilise ülemvõimu neutraliseerimiseks õhus ning diversioonide läbiviimiseks USA ja NATO tuuma- ja strateegilistel objektidel. Anti käsk esitada plaan Euroopas asuvate USA lennuväe ja mereväe varustusbaaside rivist välja viimiseks. Järgmisel nädalal toimus Beria avaras Kremli kabinetis nõupidamine, kus mereväe ülemjuhataja, admiral Kuznetsov avaldas Beriale tänu selle eest, et too rehabiliteeris tema abi, viitseadmiral Gontšarovi, kes suri 1948. aastal ülekuulamise ajal. Abakumov süüdistas teda ja Kuznetsovi Stalini vas-tastes vaadetes. Peaaegu kõik Kuznetsovi asetäitjad arreteeriti 1948. aastal, aga Kuznetsov ise degradeeriti kontraadmiraliks ja määrati Vaikse ookeani laevastiku juhatajaks. Kolm aastat hiljem kirjutas Kuznetsov Stalinile kirja, mis sisaldas ettepanekuid sõjalaevastiku strateegiliseks ümberrelvastamiseks, suure allveelaevastiku ehitamiseks ning aatomiallveelaevade loomiseks. Kuznetsovi plaan nägi ette märkimisväärseid muudatusi peal- ja allveelaevade osas mereväe koosseisus. Stalin toetas Kuznetsovi ettepanekuid ja ennistas ta mereväe ülemjuhatajaks, kuigi tema endised asetäitjad jäid edasi vanglasse. Olin alati suhtunud Kuznetsovi suure lugupidamisega ja, nagu paljud teisedki, pidasin ka mina teda väljapaistvaks väejuhiks, keda meie luureringkondades kõrgelt hinnati. Ka seekord, nagu alati ja kõikjal, oli tema nõupidamisel tooniandjaks.
Kandsin ette plaani, mille kohaselt tuli luua eriresidentuurid, mis on suutelised teostama regulaarseid vaatlusi umbes saja viiekümne peamise Lääne strateegilise objekti üle Euroopas ja Ameerika Ühendriikides. Admiral Kuznetsov esitas meile läbivaatamiseks teise tegevusvariandi. Tema arvates tuli kavandada erioperatsioonid ja diversioonid vastavalt kaasaegse sõjapidamise nõuetele. Tänapäeva sõjalised konfliktid on kiiresti mööduvad, ütles ta, ning nende lõpplahendus peab olema kiire ja otsustav. Kuznetsov tegi ettepaneku arutada võimalusi, kuidas saaks, meie piiratud ressursse arvestades, anda hoiatavaid lööke 3-4 USA lennukikandja pihta. See annaks omakorda meie
497
allveelaevnikele suure eelise operatsiooni käivitamisel vaenlase merekommunikatsioonide vastu. Oleks mõttekas, jätkas ta, viia läbi diversioone Euroopa mereväebaasides ning sadamates, et takistada täienduse saabumist Ameerika vägedele Saksamaal Prantsusmaal ja Itaalias. Armeekindral Zahharov, hiljem kindralstaabi ülem, märkis, et küsimus ennetavast löögist vaenlase strateegiliste objektide pihta on põhimõtteliselt uus sõjakunstis üldse ja et see tuleb tõsiselt läbi töötada.
Marssal Golovanov ei nõustunud meiega. Ta märkis, et sõja ajal ja piiratud ressursside juures oleks realistlikum oletada, et me suudame anda vaenlase strateegilise relvastuse pihta mitte rohkem kui 1-2 lööki. Sel juhul tuleb aga rünnata mitte laevu vastase baasides, vaid hävitada eelkõige lennuväljadel osa tema võimsast lennuväest, mis on võimeline heitma tuumarelva meie linnadele.
Mina toetasin Zahharovit, tuues näiteid Teise maailmasõja praktikast ja meie vähesest kogemusest Korea sõjas - tol ajal oli meie illegaalsetel residentuuridel võimalik teha vaid vaatlusi USA Kaug-Ida sõjaväebaaside osas. Mis aga puutub möödunud sõja kogemustesse, siis need piirdusid üksikute objektide hõivamise ja nende isikute kaasamisega, kelle käsutuses oli tähtis operatiiv-strateegiline informatsioon. Uued nõudmised arvatava tuumasõja tingimustes kutsusid ellu vajaduse ümber hinnata kogu meie seniste diversioonioperatsioonide ülesehitus. Ma ütlesin, et me vajame mitte ainult individuaalselt ettevalmistatud agente, vaid ka mobiilseid löögigruppe, mis

võiksid toetada kõiki põhilisi illegaalseid residentuure. Nende ülesannetesse peab kuuluma rünnak tuumarelvaladudele või baasidele, kus asuvad lennukid tuumarelvaga. Meie rünnakutaktika töötas hästi sakslaste vastu aastatel 1941-1944. Kuid meie edu võis osaliselt seletada ka sellega, et sakslased tegutsesid neile vae-nulikul territooriumil, meie käsutuses oli aga tugev agentuur-võrk. Osutasin ka sellele, et Teise maailmasõja ja Korea sõja kogemus näitab: vaenlase varustusliini purustamine, eriti kui see on paigutatud pika vahemaa taha, võib osutuda operatiivses plaanis palju tähtsamaks, kui otsesed löögid sõjaliste sihtmärkide
498
pihta. Tõsi, otseste löökide puhul tekib vastase ridades aanika ja väliselt on see küllaltki efektiivne, kuid varustuslii-nide purustamine on palju kasulikum ning selle mõju on pikaajalisem. Pealegi asuvad sõjalised objektid tugevdatud valve all ja rünnaku puhul ei saa arvestada mitte rohkem kui 2-3 ehitise rivist välja löömisega. Minu esitatud plaan diversioonioperatsioonide kasutamisest meie piiratud võimalustega lennuväe- ja mereväelöökide andmise asemel tundus sõjaväejuhtkonnale olevat küllalt veenev. Kõik Beria kabinetis nõupidamisel osalejad nõustusid minuga.
Beria kuulas mind tähelepanelikult. Kuid ta ei kujutanud veel ette, kuidas nüüd tunduvalt suuremate õigustega ja reorganiseeritud diversiooniteenistus oma tööd planeerib. Võibolla, küsis ta, on jutt kõigi väeliikide baasil kombineeritud luure-diversioonigrupiga? Kui nii, kas pole see sama edutu, nagu Informatsioonikomitee? Komitee, mis tegeles operatsioonidega aastatel 1947-1949, lähtus eelkõige välispoliitilisest kursist, jättes tahaplaanile sõjalised küsimused.
Arutelu käigus pakkus kindral Zahharov välja idee, et eriteenistuste diversioonioperatsioonid viidaks läbi iga liiki relvajõudude ja Siseministeeriumi liinis. Kuid tema arvates peaks prioriteet agentuuri töös kuuluma minu teenistusele. Samal ajal pidi kõike koordineerima pidev töögrupp Sõjaväe Luure valitsuse, Siseministeeiumi ja mereväe ning lennuväe luureteenis-tuste ülemate asetäitjate tasemel.
Beria nõustus ja lõpetas nõupidamise. Kuu aja pärast pidime esitama üksikasjaliku plaani ettepanekutega diversioonitöö koordineerimiseks välismaal. Mind lubati aidata ressursside ja kaadriga, eriti aga ekspertidega relvastuse, naftatöötlemise, transpordi ja varustuse alal.
Järgmisel päeval kutsus Beria välja Kruglovi ja minu ning tegi korralduse eraldada mulle täiendavaid koosseise ja vahendeid. Me otsustasime formeerida eriülesannetega brigaadi diversioonide läbiviimiseks. Sõja-aastatel oli minu käsutuses samasugune brigaad, mille Abakumov saatis laiali 1946. aastal. Beria
499
ja Kruglov kiitsid heaks minu ettepaneku kaasata aktiivsele tööle organeisse meie spetsialiste luure- ja partisanioperatsioonide alal. Vassilevski, Zarubin ja tema naine, Serebrjanski, Afa-nasjev, Semjonov ning Taubman, kes olid organeist vallandatud, kutsuti tagasi Lubjankale ja nad asusid kõrgetele kohtadele laiendatud 9. Osakonnas. Kolm kuud pärast minu arreteerimist vallandati nad taas. Serebrjanski arreteeriti peagi pärast mind ja ta hukkus vanglas.
Vahepeal pidasin nõu marssal Golovanoviga võimaluste suhtes anda õhulöök NATO baaside pihta Lääne-Euroopas. Tegin ettepaneku teostada proovilend lennukitega, mis suudavad rünnata strateegilisi objekte ning ühtlasi kontrollida, kas vastase radarid nad avastavad. Asi on selles, et me olime juba saanud meie agendilt, NATO peakorteri juurde komandeeritud hollandi lennuväeohvitserilt, eriseadme („oma - võõras"), mis määras radariekraanil ära lennuki kuuluvuse. Selle seadmega varustatud meie

luurepommitaja startis Murmanskist 1953. aasta mai lõpul ja lendas Norra, seejärel Suurbritannia põhjakalda kohal, lähenedes NATO strateegilistele objektidele sellisel kõrgusel, millest piisas pommi heitmiseks. NATO õhukaitse seda lendu ei fikseerinud.
Kooskõlastasime proovilennu strateegilise lennuväe ülemjuhatusega. Meie ohvitser, kes pidas sidet kindralstaabiga, minu arvates oli see polkovnik Zimin, teatas mulle, et operatsioon oli edukas, mina edastasin teate Beriale. Nagu mulle räägiti, avaldas selle luureoperatsiooni edu kindral Štemenkole ja Zahharovile sügavat muljet.
Kasutades oma valitsusjuhi esimese asetäitja positsiooni ning ilma Malenkovi ja Hruštšoviga eelnevalt kooskõlastamata, andis Beria sama aasta mais käsu valmistada ette ja viia läbi esimese vesinikupommi katsetused.

Beria kavatsused Saksamaa ja Jugoslaavia suhtes peegeldasid Malenkovi ajal valitsenud lahkhelisid riigi juhtkonnas. Mõte Saksamaa taasühendamisest ei kuulunud sugugi ainuüksi Beriale: 1951. aastal tuli Stalin välja ideega luua, Nõukogude
500
Liidu huve arvestades, üks ühtne Saksamaa (seda probleemi arutati kuni Berliini müüri ehituseni 1961. aastal). Ignatjev kinnitas veel enne Stalini surma vastavate uuringute läbiviimiseks välismaal meie eriteenistuste jaoks spetsiaalse küsimustiku.
Vahetult enne 1953. aasta 1. mai pidustusi tegi Beria mulle ülesandeks kavandada luuretegevusega seotud salajasi ettevõtmisi, et sondeerida võimalusi Saksamaa taasühendamiseks. Ta ütles mulle, et neutraalne, ühendatud Saksamaa, mida juhib koalitsioonivalitsus, tugevdab meie positsiooni kogu maailmas. Ida-Saksamaa ehk Saksa Demokraatlik Vabariik saaks uue, ühendatud Saksamaa autonoomseks provintsiks. Ühendatud Saksamaa pidi saama omamoodi puhvertsooniks Ameerika ja Nõukogude Liidu vahel, kelle huvid põrkusid kokku Lääne-Euroopas. See oleks tähendanud meiepoolseid järelandmisi, kuid probleemi oleks võinud lahendada ka meile kompensatsiooni maksmise teel, kuigi see sarnanenuks rohkem reetmisele.
Beria plaan nägi ette kasutada Olga Tšehhova ja vürst Janus Radziwilli kontakte sakslastega ja Grigulevitši sidemeid: nad pidid Vatikanis levitama kuuldust, et Nõukogude Liit on valmis minema Saksamaa ühendamise küsimuses kompromissile. Meil oli vaja järele uurida, milline on Vatikani ja Ameerika poliitiliste ringkondade, samuti Lääne-Saksamaa kantslerile Konrad Adenauerile lähedalseisvate mõjukate isikute reaktsioon. Pärast taolist sondeerimist lootis Beria alustada läbirääkimisi Lääne suurriikidega.
Selle küsimusega tegelemisele kavatseti esialgselt kaasata ka kindral Utehhin, kellega Olga Tšehhova hoidis Abakumovi ülesandel isiklikku kontakti aastatel 1945-1951. Kuid Utehhinit oli pooleaastase vangistuse käigus sedavõrd metsikult pekstud, et pärast vabastamist 1953. aasta kevadel ei olnud ta enam töövõimeline.
Siseministeeriumi Luurevalitsuse saksa osakonna ülem polkovnik Zoja Rõbkina pidi siirduma Berliini ja Viini ning teostama Olga Tšehhova kaudu vastavaid uuringuid, mis, nagu me lootsime, pidid lõppema sedalaadi läbirääkimistega, nagu need olid olnud Soomega 1944.pastal. Beria hoiatas mind, et see plaan on ülisalajane ning Molotovi aparaat, nagu
501

ka kogu Välisministeerium, lülitatakse tegevusse alles teises etapis, siis, kui algavad läbirääkimised.
Sündmused Ida-Saksamaal väljusid peagi meie kontrolli alt -osalt ka Beria initsiatiivil. (Üksikasju sündmustest Saksamaal 1953. aasta mais-juunis ja debattidest

Saksamaa poliitika üle, mis toimusid Nõukogude ja Saksa DV juhtkonnas, sain teada Zoja Rõbkinalt.) Mais kutsusime Moskvasse kindral Vollwe-beri, SDV julgeolekuministri, kes teatas meile riigi juhtkonnas tekkinud tõsistest lahkhelidest. Need vallandusid pärast Walter Ulbrichti teadaannet, et SDV peamine eesmärk on proletariaadi diktatuuril põhineva sotsialistliku riigi ülesehitamine. Ulbrichti teade kutsus esile tuliseid vaidlusi ja ajas Moskva ärevusse, sest tuli ju arvestada Lääne ühiskonna ja poliitikute meeleoludega. Meie poliitiline nõunik Ulbrichti juures, endine suursaadik Hiinas Judin sai noomituse. Molotov tegi ettepaneku, et partei KK Presiidium võtaks vastu spetsiaalse otsuse selle kohta, et ekslik on võtta kurssi sotsialismi kiirendatud ülesehitamisele Saksamaal kui peaeesmärki. Kuid Beria, kes viis visalt ellu oma liini, spekuleerides loosungitega demokraatlikust, ühendatud ja neutraalsest Saksamaast, ütles: meile pole üldse vaja pidevalt ebastabiilset sotsialistlikku Saksamaad, mille eksistents sõltub täielikult Nõukogude Liidu toetusest.

Molotov vaidles sellele otsustavalt vastu ning peagi loodi komisjon, koosseisus Beria, Malenkov ja Molotov, et välja töötada poliitiline liin Saksamaa suhtes. Komisjon pidi ette valmistama kokkuleppe tingimused Saksamaa taasühendamiseks sellise arvestusega, et 10 aasta jooksul makstakse reparatsioone seadmete näol tööstuse taastamiseks, autotööstuse ülesehitamiseks ning raudteevõrgu arendamiseks NSV Liidus, mis pidi meil võimaldama lahendada transpordiprobleeme ja paigutada sõja puhul kiiresti vägesid Euroopasse. Reparatsioonid hõlmasid kogusummas umbes 10 miljardit dollarit - seda raha lootsime varem saada krediitide näol rahvusvahelistelt juudi organisatsioonidelt rahvamajanduse taastamiseks. Plaan nägi ette meie positsioonide tugevdamist nii Ida-Saksamaal kui Poolas, kus tol ajal võimutsev majanduskriis sundis tuhandeid poolakaid

502

põgenema Lääne-Saksamaale. Küsimus Saksamaa taasühendamisest seisis teravalt päevakorral, kuna meil tuli odavate hindadega varustada tooraine ja toidukaupadega ka Ida-Saksamaad ning Poolat, enne kui kollektiivne põllumajandus ja taastatud tööstus nendes riikides võisid hakata vilja kandma.

5. juunil 1953. aastal saabus Saksamaale uueks ülemkomissariks määratud Semjonov. Ta pidi jälgima Moskva direktiivide täitmist, mitte forsseerima sotsialismi ülesehituse käiku, vaid taotlema Saksamaa taasühendamist. Hiljem jutustas Semjonov Zoja Rõbkinale, et Saksa juhtkond palus anda neile kaks nädalat, et omaks võtta muudatused poliitilises kursis. Semjonov nõudis kiiremat vastust, väites, et SDV muutub autonoomseks oblastiks ühinenud Saksamaa koosseisus. Seetõttu asus SDV valitsus alates 5. juunist täieliku halvatuse seisundis - liikusid kuuldused, et Ulbrichti päevad on loetud.

Kindral Vollweber ja meie residendi asetäitja Berliinis, polkovnik Fadeikin rääkisid mulle kasvavast rahulolematusest Saksamaal, mille kutsusid esile majandusraskused ja valitsevate struktuuride tegevusetus. Ulbricht kutsuti koos teiste SDV juhtidega juuni algul Moskvasse, kus neid informeeriti meie poliitika uuest kursist Ida-Saksamaa suhtes, mille kiitis 12. juunil heaks partei KK Presiidium. Seoses Molotovi teadaandega selle kohta, et praegusel hetkel on sotsialismi kiirendatud ülesehitus Saksamaal perspektiivitu, võttis Presiidium vastu otsuse „abinõudest poliitilise olukorra tervendamiseks SDV-s". See dokument kohustas Wilhelm Piecki ja Walter Ulbrichti muutma oma poliitilisi suundi, et peegeldada mingil määral Beria vaateid (tänapäeval on reas ametlikes avaldustes küll viiteid sellele otsusele, kuid dokumenti ennast pole avaldatud).

Vaatamata sellele, et ma ei viibinud kohtumisel Ida-Saksamaa delegatsiooniga, kus osalesid Beria, Malenkov, Hruštšov, Molotov, Semjonov ja Nõukogude vägede ülemjuhataja Saksamaal, kindral Gretško, sain hiljem teada, et Ulbricht esitas meie Plaanile tõsiseid vastuväiteid. Seetõttu võtsid Beria, Malenkov Ja Hruštšov vastu otsuse ta kõrvaldada.
17. juunil 1953. aastal puhkes SDV-s lõkkele streigilaine ja
503
algasid rahutused. Võimalik, et see kõik oli provotseeritud nende poolt, kes arvasid, et valitsus pole võimeline välja töötama vastuabinõusid ning langeb otsekohe Moskva surve alla. Teise versiooni kohaselt olid korratused provotseeritud Ulbrichti enda poolt, kes oli keeldunud täitmast streikivate tööliste nõudmisi töötasu suurendamise osas. Mina arvan, et siin toimisid mõlemad faktorid. Ida-Saksamaal eksisteeris vale ettekujutus, et Ulbrichti valitsusel puudub venelaste toetus ning seega ta streikijate vastu ka välja ei astu. Kui algasid eelpoolnimetatud sündmused, käskis Beria Gretškol ja Semjonovil luua kord majja, kasutades selleks sõjalist jõudu. Tulemus oli traagiline -tuhanded inimesed hukkusid. Kuid Beria ei jätnud ikka mõtet Saksamaa taasühendamisest. Jõudemonstratsioon, nagu ta lootis, üksnes tugevdab meie šansse kompromissi saavutamisel Lääne suurriikidega Saksamaa rahumeelse ühinemise küsimustes. Lääs, arvas tema, minetab illusioonid nagu võiks Nõukogude kohalolekut Saksamaal likvideerida massiliste väljaastumiste teel.
Nagu ma juba mainisin, saabus Saksamaa ühinemise küsimustes Berliini Zoja Rõbkina, et Lääne reaktsiooni suhtes pinda sondeerida. Ta kohtus Olga Tšehhovaga ja teatas mulle eriside-kanalite kaudu, et kontakt on taastatud. Beriale ei jõudnud ma ülesande täitmisest ette kanda: ta arreteeriti 26. juunil Kremlis. Rõbkinale midagi selgitamata, andsin talle käsu pöörduda kohe sõjaväelennukiga tagasi Moskvasse. Kuid kergem oli käsku anda kui seda täita. Lugu oli selles, et kindral Gretško sai Moskvast instruktsioonid, mille kohaselt ta oli kohustatud kinni pidama kõik Siseministeeriumi töötajad, kes olid hiljuti saabunud Saksamaale. Siseministeeriumi esindaja Saksamaal Amajak Kobulov ja Beria poolt hiljaaegu Sõjaväe Vastuluure ülemaks määratud Goglidze, kes saabusid Berliini, et seal kord majja luua, arreteeriti otsekohe ja saadeti valve all Moskvasse. Kõik sidevahendid olid Gretško kontrolli all. Zoja Rõbkina pidi pöörduma isiklikult tema poole palvega võimaldada tal lennata Moskvasse. Õnneks ei võtnud kindral naisi kunagi tõsiselt, seda enam, et Rõbkina ei maininud sõnagagi oma ülesannet. Sel ajal hoiti Beria arreteerimist veel
504
saladuses. Ta ütles vaid, et sai käsu ilmuda otsekohe Moskvasse. Gretškol polnud aimugi, kes mina olen ja kes võib olla see naine - julgeolekuteenistuse polkovnik. Ta lubas Rõbkinal välja lennata, tõsi, sõjaväe luureohvitseride saatel. Tal ilmselgelt vedas: need ohvitserid tundsid Rõbkinat seoses tema sagedaste sõitudega Saksamaale ning suutsid Gretškot veenda, et ta teda kinni ei peaks. Nad teadsid ka seda, et viimased viis aastat oli Rõbkina juhtinud saksa suunda Informatsioonikomitees, see-järel aga Julgeolekuministeeriumi Luurevalitsuses. Ja lõpuks vedas tal ka veel seetõttu, et salajane ülesanne oli antud suulises vormis ning mingeid kirjalikke tunnistusi selle kohta polnud olemas. Beria sondeerimisplaan Saksamaa taasühinemise kohta läks nurja, ilma et see oleks jõudnud alatagi. 29. juunil 1953. aastal tühistas NLKP KK Presiidium oma 12. juuni otsuse Saksamaa küsimuses.
Analoogiline lugu juhtus ka Jugoslaavias. Beria veenis Malenkovi vajalikkuses Titoga ära leppida. Tito likvideerimise plaan tühistati. Beria tegi ettepaneku saata oma esindaja, polkovnik Fedossejev Jugoslaaviasse, et sealse juhtkonnaga kontakte luua. Ta pidi jugoslaavlasi informeerima meie uuest kursist, mille kohaselt tuli taastada

koostöö kahe riigi vahel. Valik langes Fedossejevile seetõttu, et sel noorel ja energilisel luuretöötajal oli juba küllaltki suur kogemus, ta oli määratud hiljuti Luure Peavalitsuse ülema asetäitjaks. Mina tundsin teda sõja ajast, kui ta juhtis NKVD Moskva linnavalitsuse vastuluureteenistust ja osutas mulle märkimisväärset abi raadiomängude läbiviimisel Saksa luurega. Alates. 1947. aastast töötas ta Informatsioonikomitees. Kuna ta polnud Läänes käinud, siis oli ta välismaa luureteenistustele tundmatu. Beria kinnitas ta residendiks Belgradis ja Malenkov kiitis selle kandidaadi heaks, mis on ka dokumentaalselt fikseeritud.
Teadmata midagi Fedossejevi missioonist, tegelesin ma paralleelsete uuringutega, mis olid suunatud Titoga heade suhete taastamisele. Meie agent Grigulevitš kutsuti Moskvasse, et Beriaga arutada suhete parandamise vanj|Rnte Jugoslaaviaga. Ka see katse luhtus Beria arreteerimise tõttu.
505
Pärast Orlovi (Nikolski) artiklite avaldamist ameerika ajakirjas „Life", tundus olevat riskantne saata Grigulevitš selle missiooniga Läände, kuna ta võis asuda juba Lääne eriteenistuste vaateväljas. Lõpptulemusena ei pöördunudki ta tagasi Itaaliasse, aga Costa Rica valitsus, mille suursaadik ta oli Vatikanis ja Jugoslaavias, kaotas ta silmist. Moskvas sai temast üks juhtivaid teadlasi Ladina-Ameerika küsimustes. Fedossejev, nagu ka Grigulevitš, ei sõitnudki Belgradi: kui saabus aeg sinna sõita, siis arreteeriti Beria.
Beria plaanidesse kuulusid kaadri ümberpaigutused ka Ungari juhtkonnas. Ta pakkus peaministri kandidaadiks Imre Nagyt. 30. aastatest alates oli Imre Nagy olnud NKVD koosseisuline agent (koodnimi „Volodja") ja meie juhtkond hindas teda kõrgelt. Just seetõttu kavatses Beria paigutada ta võtmepositsioonile Ungari valitsuses: polnud kahtlustki, et Imre Nagy hakkab kuulekalt täitma kõiki Moskva käske.
1956. aastal juhtis ta ülestõusu Ungaris. Nagu mulle hiljem räägiti, meelitati ta lõksu - näiliselt konspiratiivsele vestlusele Nõukogude valitsuse esindajatega. KGB operatiivgrupp eesotsas Serovi, Korotkovi ja Krohhiniga arreteeris ta otsekohe. Imre Nagy elus mängis koostöö NKVD-ga saatuslikku rolli.

5. juunil 1953. aastal saatsime naisega meie lapsed koolivaheaega veetma Kiievisse, sugulaste juurde, ise aga kolisime suvilasse. Ukraina siseminister Mešik paigutas lapsed ja nende eest hoolitseva õetütre valitsuse puhkekodusse. Kõik sujus paremini kui oleks võinud arvata ning mul polnud mingit põhjust muretsemiseks. Moskvas edenesid tööasjad normaalselt. Mul polnud neil päevil vajadust ei Beriale ega tema asetäitjale Kruglovile ette kanda mingitest kiireloomulistest asjadest ja mind omakorda ei tülitanud ka mitte keegi kiirete, kohe lahendamist vajavate ülesannetega. Samal ajal aga muutus olukord kõrgemas juhtkonnas üha pingelisemaks, millest mul tookord aimugi polnud. Tõsi, ühtteist olin ma tähele pannud. Kandes Beriale ette Zoja Rõbkina saatmisest eriülesandega Berliini ja jagades temaga oma plaani
506
taastada Saksamaal meie sõjaaegsed agentuursidemed (kasutades „Punase kapelli" „jääke" Hamburgis ja endisi kontakte tööstusringkondadega - suurfirmade „AEG" ja „Thyssen" juhtkondadega), pöörasin tähelepanu sellele, et ta on mind kuulates hajameelne ning silmnähtavalt millegi pärast mures.
Kirjeldades sündmusi, mis olid seotud Beria arreteerimisega, on rida meie ja välismaa ajaloolasi jätnud kahe silma vahele asjaolu, et pärast Stalini surma, 1953. aasta märtsis-juunis polnud riigi juhtkond praktiliselt mitte „kolmiku" -Malenkovi, Beria ja Molotovi, vaid koos Hruštšoviga „neliku" kätes. Hruštšovi roll riigitüüri juures oli küllaltki tähendusrikas, kuna NLKP KK 1953. aasta 5. märtsi pleenumi otsusega tehti

nimelt temale, koos Malenkovi ja Beriaga „ülesandeks korrastada kõik dokumendid seltsimees Stalini sekretariaadis". Hruštšovi positsioon juhtkonnas oli asetanud ta erakordselt kasulikku olukorda. Ta võis järgemööda blokeerida iga mõjuka isiku KK Presiidiumis. Just tema oli see, kes, tunnetades, et Molotovi on solvanud Beria välispoliitilised ambitsioonid, organiseeris vandenõu esialgu Beria, hiljem aga ka Malenkovi vastu.

III. Valikuline arveteõiendamine julgeolekuorganite juhtkonnaga Hruštšovi ajal

Saabudes 26. juunil töölt tagasi suvilasse, nägin endale üllatuseks, et kogu maantee oli hõivanud liikuv tankikolonn. Mõtlesin, et toimuvad tavalised õppused, mis on pealegi veel liiklus-teenistusega halvasti koordineeritud. Kui ma järgmisel päeval Lubjankale jõudsin, mõistsin kohe: on juhtunud midagi erakordset. Minu seitsmenda korruse vastuvõtutoa seinal rippunud Beria portree oli kadunud. Korrapidajaohvitser teatas, et keegi komandantuuri töötajatest oli midagi selgitamata pildi lihtsalt ära viinud. Ministeeriumis jäi olukord rahulikuks. Vastupidi laialt levinud kuuldustele ei antud mingeid käske Siseministeeriumi vägede paiskamisest Moskvasse. Umbes tunni aja pärast kutsuti mind väikesesse konverentsisaali, kuhu olid kogunenud
507

kõik iseseisvate osakondade ja valitsuste ülemad ning ministri-asetäitjad, peale Bogdan Kobulovi. Kruglov ja Serov istusid eesistujakohtadel. Kruglov teatas, et viimaste päevade provokatsioonilise riigivastase tegevuse eest on Beria valitsuse korraldusel arreteeritud ja asub vahi all ning siseministriks on määratud tema. Kruglov pöördus meie poole palvega jätkata rahulikult oma tööd ja täita kõik käsud. Meid kohustati isiklikult talle ette kandma kõigist meile teadaolevatest Beria provokatsioo-nilistest sammudest. Serov katkestas Kruglovi, kuulutades, et jääb edasi ministri esimeseks asetäitjaks. Ta teatas ka Bogdan Kobulovi, tema venna Amajaki ja Sõjaväe Vastuluure ülema Goglidze arreteerimisest kuritegelike sidemete tõttu Beriaga. Peale nende, ütles Serov, on arreteeritud Ukraina siseminister Mešik, Beria kaitsemeeskonna ülem Sarkissov ja tema sekretariaadi ülem Ljudvigov. Kõik me olime vapustatud. Kruglov kiirustas koosolekut lõpetama, öeldes, et kannab ette seltsimees Malenkovile: Siseaministeerium ja tema väed jäävad ustavaks valitsusele ja parteile.
Siirdusin kiiresti oma kabinetti ja kutsusin otsekohe välja Aitingoni. Meile mõlemale oli selge, et ees seisab suur puhastus. Kuid me olime siiski naiivsed, arvates, et Kruglov, kes otsustas juhtivkaadri saatuse, peab sealjuures silmas ka riigi huve. Kaks kuud tagasi oli Beria kutsunud Aitingoni ja minu tööle tema alluvusse, kuigi me ei kuulunud tema lähikonda. Aitingon osutus suuremaks realistiks kui mina. Tema mõistis kohe, et esimene löök antakse juudi rahvusest töötajate pihta, kes olid hiljaaegu teenistusse tagasi kutsutud.
Helistasin kohe 9. Osakonna parteibüroo sekretärile, kutsusin ta välja ja informeerisin sellest, mida oli meile öelnud Kruglov: Beria on arreteeritud kui rahvavaenlane. Ta põrnitses mind umbusklikult. Kutsusin teda üles ilmutama valvsust, kuid säilitama rahu ja hoiatama parteiliikmeid, et nad ei hakkaks levitama mingeid kuulujutte. Ütlesin, et Kruglov käskis hoida Beria ja tema käsilaste arreteerimist saladuses, kuni avaldatakse valitsuse sellekohane ametlik teadaanne.

Arreteeritute nimekiri tegi mind murelikuks. Sinna olid sattunud
508
mitte ainult suured ülemused, vaid ka lihtsad, Sarkissovi taolised käsutäitjad, kelle Beria oli tagandanud kolm nädalat enne oma arreteerimist. Pärast seda määrati Sarkissov riigisiseste vastuluure erioperatsioonide osakonna ülema asetäitjaks, kuid osakonnaülem, polkovnik Prudnikov keeldus teda enda juurde võtmast. Beria asetäitja Bogdan Kobulov teatas Prudnikovile, partisanisõjas osalenud Nõukogude Liidu kangelasele: „Esiteks, kes sa niisugune oled, et ministri käskudele vastu vaielda? Teiseks, ära muretse, Sarkissov sõidab varsti Moskvast ära. Sinu karjääri ta ei ohusta."
Ühesõnaga, oli täiesti selge, et Sarkissovit ei soosita. See andis tunnistust sellest, et otsus Beria arreteerida oli vastu võetud varem, siis, kui Sarkissov oli veel tema lähikonnas, või siis võtsid selle vastu inimesed, kes ei teadnud, et Sarkissov oli tagandatud ministri kaitsemeeskonna ülema kohalt.
Beria arreteeriti Malenkovi käsul. Kuid ma ei suuda ikkagi endale ette kujutada, et Beria oleks võinud välja astuda Malenkovi vastu, kellega ta oli usalduslikes suhetes. Niipea, kui Beria 26. juunil 1953. aastal arreteeriti, tehti sama ka kõigi tema sekretariaadi töötajatega, kes teadsid Mdivani kirjast, mis mustas Malenkovi, ning heideti vanglasse. Alles pärast Hruštšovi langemist, üksteist aastat hiljem, nad amnesteeriti.
Ootamata ära tööpäeva lõppu, sõitsin vaatama oma haiget ema, kes oli juba nädal aega viibinud meie hospidalis. Teatasin sellest ka Kruglovi sekretariaati. Helistasin naisele suvilasse ja me leppisime kokku kohtuda pärast haiglas käiku kesklinnas ning koos lõunatada. Ta oli rohkem mures, kui mina, arvates, et arreteeritute nimekiri täieneb ning sinna sattun kindlasti ka mina. Eriti tähtsa üksuse ülemana ministeeriumis, mida hästi teadsid Malenkov, Molotov ja Hruštšov, ei saanud ma kuidagi nende teravat tähelepanu vältida. Meil ei jäänud muud midagi üle, kui olla madalam kui rohi ja vaiksem kui vesi, mitte midagi ette võtta ja nii kiiresti, kui võimalik lapsed Kiievist ära tuua. Naine helistas kohe mu vennale, Kiievi konservitehase direktorile, ja palus saata lapsed viivitamatult Moskvasse, kasutada selleks tema enda kanaleid ja mitte mingil juhul pöörduda
509
Ukraina julgeolekuteenistuse poole. Seda öeldes vihjas ta inimesele, kellega mu vend oli lõunatanud, pidades silmas Mešikut, kelle arreteerimisest ei oldud veel ametlikult teatatud.
Õnneks kohtasin hospidalis Agajantsi, ministeeriumi Luure-valitsuse osakonnaülemat, kes veel ei teadnud, mis toimub. Vajaduse korral võis ta alati kinnitada, et ma tõepoolest külastasin oma haiget ema.
Sama päeva õhtu veetsime naisega minu vanema õe pool, rääkides talle usalduslikus vestluses äsja toimunud sündmustest ja meid mõlemaid ähvardavast arreteerimisest. Tema juurest helistasime veel kord Kiievisse, et mitte kasutada meie kodust telefoni. Vanem vend Grigori kinnitas, et saadab meie. lapsed koos õetütrega Moskvasse järgmisel päeval. Tehase direktorina oli tal õigus tellida piletid rongile ilma et ta oleks pidanud kelleltki teenet paluma. Otsustasime, et minu vanem õde Nadežda läheb lastele raudteejaama vastu ja viib nad enda juurde koju, kui meid naisega arreteeritakse. Olin kindel, et mu naine arreteeritakse, kas siis koos minuga või kohe pärast mind. Samal päeval kuulsin ka arreteerimiste üksikasju: Bogdan Kobulov peeti kinni KK hoones Staraja väljakul, kuhu ta kutsuti arutelule kaadriküsimustes, Mešik aga võeti kinni Ukraina kompartei KK-s.
Kaks päeva hiljem andis mulle tähtsat informatsiooni mu noorem vend Konstantin, MVD Moskva Valitsuse reatöötaja. Tema naine oli Malenkovi sekretariaadis

masinakirjutaja ja töötas Kremlis. Konstantini käest sain teada, et Beria arreteerisid Žukov ja veel mõned kindralid otse Partei KK Presiidiumi nõupidamisel ning teda hoiti Moskva sõjaväeringkonna staabi punkris. Tema sõnul valitses Kremlis päev enne Beria arreteerimist närviline õhkkond. Malenkovi sekretariaadiülem Suh-hanov andis korralduse, et kõik töötajad jääksid kolmeks tunniks - kuni kestis Presiidiumi nõupidamine - oma töökohtadele ega väljuks koridori. Kuulsin Konsatantinilt, et Kremlisse (täiesti pretsedenditu juhtum!) ilmus üle kümne relvastatud kindrali Kaitseministeeriumist, keda oli välja kutsunud NLKP KK Presiidium. Beria esimeste asetäitjate Serovi ja Kruglovi
510
käsul andis valitsuse kaitsemeeskond neile üle Kremli sõjaväelise valve. Nende hulgas oli ka Brežnev, Nõukogude armee ja sõjalaevastiku Poliitilise Peavalitsuse ülema asetäitja. Arreteeriti veel kaks MVD töötajat, kellest ei teatatud: valitsuse kaitseteenistuse ülem, kindralmajor Kuzmitšov ja arhiiviarvestuse eriosakonna „A" ülem, kindralmajor Gertsovski.
Konstantinilt kuuldud informatsioon tegi mind tõsiselt ärevaks: võitlus võimu pärast Kremlis oli võtnud ohtliku pöörde. Stalini ajal oli relvaga Kremlisse sisenemine ülirangelt keelatud - ainsad, kes tohtisid relva kanda, olid valvurid. Millise pretsedendi lõi kaitseminister Bulganin, tuues sinna grupi ohvitsere ja kindraleid, kes tõid oma relvad salaja kaasa! Relvastatud ohvitserid ei teadnud Kremlisse väljakutsumise eesmärgist midagi: kaitseminister andis lihtsalt korralduse ilmuda kohale koos oma teenistusrelvaga, kuid ei selgitanud, miks. Mis siis oleks saanud, kui valvemeeskond oleks ohvitserid kinni pidanud, kellelgi neist poleks aga närvid vastu pidanud ja Kremlis oleks alanud tulevahetus? Tagajärjed võinuks olla traagilised. Hiljem sain teada, et marssal Žukov kuulis Beria arreteerimise plaanist mõni tund enne seda, kui see teoks tehti.
Ljudvigovi arreteerisid jalgpallimatsi ajal kaks kõrgemalseisvat MVD operatiivvalitsuse ohvitseri, kes ootasid teda „Dünamo" staadioni väljapääsu juures. Nad teatasid talle ametlikult, et ta viibib arestis ja viisid ta Butõrka vanglasse. Hiljem, vanglas olles jutustas ta mulle, et sel hetkel ta arvas: ta arreteeriti Beria käsul. Seetõttu oli ta täiesti vapustatud, kui mõne päeva pärast ütlesid uurijad talle ülekuulamisel, et teda süüdistatakse koos Beriaga vandenõus Nõukogude valitsuse vastu. Ta mõtles, kas pole see mitte Beria provokatsioon, et pigistada temalt välja valetunnistusi ja lõpuks temast vabaneda. Siis vilksatas mõte: kui ta on juba kord abielus Mikojani venna-tütrega, siis Beria, kes teda lähedalt tunneb ja mõnikord temaga ka tülitseb, tahab teda kahtlemata kompromiteerida. Muide, prokurörid veensid Ljudvigovi küllalt kiiresti selles, et tema ja Beria vastu esitatud süüdistused võivad lõppeda mõlema maha-laskmisega.
511
Sarkissov arreteeriti puhkusel olles. Ka tema oli veendunud et seda tehti Beria käsul. Oli selge, et Kremli riigipöörde taga seisis Hruštšov ja need olid tema inimesed, kes arreteerisid Beria. Seda ei teinud mitte siseministri asetäitjad Kruglov ja Serov, vaid sõjaväelased, kes allusid otseselt Bulganinile. Tema oli, nagu kõigile teada, Hrušt-šovi mees. 30. aastatel töötasid nad koos Moskvas, Hruštšov Partei Moskva linnakomitee esimese sekretärina, Bulganin Moskva linnanõukogu esimehena. Fakt, et Beriat hoidsid vahi all sõjaväelased, andis tunnistust sellest, et Hruštšov võttis Beria „juhtumi" enda kätte.
Hiljem sain ma teada, et sõjaväelased astusid Bulganini käsul selle pretsedenditu sammu ega lubanud Kruglovil, uuel siseministril viia läbi Beria ülekuulamist. Malenkov, kes oli formaalselt ikka veel valitsuse juht, andis küll käsu Beria arre-

teerimiseks, kuid mõjutas juba vähe sündmuste käiku. Kuna ta oli olnud eelneval aastakümnel Beria lähikonnas, oli temagi saatus sisuliselt juba ära määratud. Hruštšovi meenutused Beria arreteerimisest pole veenvad. Nüüd on kindlaks tehtud, et Beria ei organiseerinud mingit vandenõu eesmärgiga haarata võim ja kukutada juhtkond. Selleks puudus tal reaalne jõud ja toetus partei- ja riigiaparaadis. Tema ettevõtmised näitasid, et ta tahtis vaid tugevdada oma mõjuvõimu nii sise- kui välispoliitiliste küsimuste lahendamisel. Beria kasutas isiklikke suhteid Malenkoviga ja pani ta sellega raskesse olukorda, isoleerides ta teistest Partei KK Presiidiumi liikmetest. Kuid Beria positsioon sõltus täielikult Ma-lenkovist ja tema toetusest.
Beria ärritas Malenkovi: liidus Hruštšoviga kiirustas Beria vabanema Ignatjevist, Malenkovi mehest, kes vastutas partei kontrolli eest julgeolekuorganite üle. Malenkov aga omakorda hindas oma jõudu üle; ta ei näinud, et Beria toetusel oli otsustav tähtsus tema positsioonile KK Presiidiumis. Asi oli selles, et Beria, Pervuhhin, Saburov ja Malenkov kujutasid endast suhteliselt noort põlvkonda Nõukogude juhtkonnas. „Vanakesed" - Molotov, Vorošilov, Miko-jan ja Kaganovitš, keda Stalin oli oma viimastel valitsusaastatel
512
jätnud ilma reaalsest võimust, suhtusid vaenulikult sellesse noorde põlvkonda, kes tuli võimule 30.-40. aastate repressioonide tulemusena. Nende kahe, vanuseliselt erineva grupi vahel tekkis 1953. aasta märtsis-aprillis ebakindel tasakaal. Kuid vanemate liidrite ühiskondlik prestiiž oli siiski kõrgem, kui Malenkovil, Hruštšovil ja Berial, kes olid küll rahva silmis Sta-lini kuulekad käsutäitjad, kuid sugugi mitte armastatud juhid.
Hruštšov manööverdas edukalt kahe grupi vahel - ta toetas Beriat, et nõrgestada Malenkovi, kui Ignatjev osutus kompro-miteerituks pärast „arstide vandenõu" läbikukkumist. Ta toetas teda ka siis, kui oli vaja jätta Malenkov ilma võimust, mille andis talle KK sekretäri ametikoht. Nüüd on mulle täiesti selge, et Hruštšov kasutas õigeaegselt ära teiste juhtide seas tekkinud rahulolematuse, mille oli esile kutsunud Beria ülepaisutatud aktiivsus, et teda kõrvaldada. 1952. aastal kaotati Partei KK Peasekretäri ametikoht, mis tegi Hruštšovi ainukeseks NLKP KK Presiidiumi liikmeks KK sekretäride hulgas. Kõrgeima võimu saavutamiseks riigis oli tal vaja vabaneda Malenkovist kui KK ja valitsuse juhist. Selleks tuli lammutada Malenkovi ja Beria allianss, mis kindlustas Malenkovile reaalse võimu ning kontrolli partei- ja riigiaparaadi töö üle. Hruštšovil oli vaja panna julgeolekuorganite ja prokuratuuri etteotsa talle ustavad inimesed.
Arhiividokumendid annavad tunnistust sellest, et pärast Beria arreteerimist haaras Hruštšov initsiatiivi enda kätte. Tema survel võttis KK Presiidium kohalt maha peaprokurör Safonovi ja määras sellele ametikohale Hruštšovi protežee Rudenko. Asja, 29. juunil 1953. aastal ametisse määratud peaprokurörile tehti ülesandeks uurida Beria süüasja. Et ette kujutada, millise kiiruga see läbi viidi, tuleb silmas pidada, et seda tegid põhiliselt samad uurijad, kes olid varem tegelenud prokuröri järelvalvega niinimetatud „sionistliku vandenõu" ja „MGB kohtuasja" puhul. Ma ei uskunud seda kunagi, et võimu haaramiseks organiseeris Beria vandenõu. Nüüd veenis mind selles veelgi enam kirjanik Kirill Stoljarov, kel oli võimalus tutvuda Beria toimiku materjalidega. Süüdistuskokkuvõttes pole toodud
513
viiteid tema käskkirjadele, konkreetseid kuupäevi või suulisi korraldusi. Seal ei ole ka märkusi „vandenõulaste" kohtumispaikade ega nende võimuhaaramise plaanide kohta. Vastupidi, toimiku materjalid räägivad sellest, et Beria oli tol ajal tegevuses hoopis oma armuasjadega. Stoljarov esitas küsimuse: kuidas võib inimene, kes üritab

võimu enda kätte haarata, veeta aega oma armukesega just sel päeval, kui on kavandatud riigipööre? Toimikus pole mingeid viiteid sellele, milliseid jõude kavatses ta riigipöörde läbiviimiseks kasutada.
Beria vastu esitatud süüdistused baseerusid vaid tema reeturlikel plaanidel" rahvuspoliitikas, sammudel, mis olid suunatud suhete reguleerimisele Jugoslaaviaga ja kavatsustel ühendada Saksamaa. Stoljarovi sõnul hõlmas „vandenõu" versioon endas ka Beria sidemeid Briti intelligence Service'ga": prokurör tegi kokkuvõtte, toetudes Beria käsule lõpetada uurimine meie Suurbritannia suursaadiku Maiski asjas, keda süüdistati spionaažis inglaste kasuks. Stoljarov jutustas, et süüdistuskokkuvõttes väideti, nagu oleks Maiski pidanud saama välisministri koha Beria valitsuses. Beriat süüdistati ka selles, et ta andis ilma KK sanktsioonita korralduse vesinikupommi katsetusteks. Vahepeal aga, pärast tema arreteerimist, polnud seda käsku keegi tühistanud ning ettevalmistused kestsid kogu juunikuu, kui Beria istus juba vanglas. Katsetamine viidi läbi augustis.
Kuid põhiline süüdistus seisnes selles, et kodusõja ajal, 1919. aastal, oli Beria olnud mussavatistide natsionalistliku luure agent ning olevat justnagu sisse seadnud salajase kontakti Briti Bakuus asuva eriteenistusega, kes korraldas tema sisseimbumise bolševike organisatsiooni. Tema süüasja kohta tehtud otsuses väideti, et Beria hävitas kõik oma reeturliku tegevuse tunnistajad kodusõja aastatel Kaukaasias ja laimas kuulsa bolševiku, gruusia rahva kangelase ning Lenini ja Stalini ustava sõbra, Sergo Ordžonikidze mälestust.

Hiljem, 50. aastatel ning kuni 1991. aasta augustiputšini välja, jätkasid kõik juhid Hruštšovist Gorbatšovini väitmist, et Ordžonikidze langes Stalini ja Beria ohvriks oma opositsiooniliste
514
vaadete tõttu stalinlikesse repressioonidesse 30. aastatel. Kuid arhiividokumendid kujutavad hoopis teist pilti. Beria sekretariaadi ülema Mamulovi sõnul valmistas Ordžonikidze ette ja kirjutas oma käega avalduse Parteikontrolli komisjonile, kinnitades, et Beria oli saadetud kommunistliku partei poolt aser-baidžaani natsionalistide organisatsiooni, eesmärgiga tungida nende eriteenistuse ridadesse. Tema töö oli väärtuslik Bakuu põrandaaluste bolševike jaoks aastatel 1918-1920. See dokument asus „Beria fondis", presidendi arhiivis. Seal peavad olema ka dokumendid, mis kinnitavad Stalini ja Ordžonikidze omavahelisi konflikte. Viimane küll kaitses üksikuid inimesi, kuid pole mingeid tõendeid selle kohta, et ta oleks põhimõtteliselt olnud arreteerimiste ja repressioonide vastu.

1991. aasta jaanuaris trükiti ajakirjas „NLKP KK Teataja" ootamatult ära KK pleenumi protokoll Beria küsimuses. Molotovi, Malenkovi, Hruštšovi, Mikojani ja teiste ettekanded pleenumil näitavad, et Beria vastased süüdistused baseeruvad kuuldustel, mida KK Presiidiumi liikmed ise ka levitasid. Protokoll ei sisalda mingeid otseseid süütõendeid, seevastu kirendab see ebamäärastest märkustest: „Ma arvasin", „Ma ei usaldanud teda juba algusest peale" ja muud taolist.

Kohe pärast Beria arreteerimist, kas 1953. aasta juuni lõpul või juuli algul, määras Malenkov Partei KK sekretäri Satalini kohakaasluse alusel siseministri esimeseks asetäitjaks, tehes talle ülesandeks kureerida välisluuret. Kandsin talle kohe ette oma tööst, mis oli suunatud Ameerika strateegiliste baaside vastu ja palusin edasisi juhtnööre, näidates, et mulle teevad muret tõsised probleemid, mitte võimude

intriigid. Palusin teda sanktsioneerida edasisi uuringuid NATO baaside võitlusvalmiduse kohta. Vastuseks teatas ta:
„Ma pole siin selleks, et otsuseid vastu võtta ning dokumentidele ma alla kirjutada ei kavatse."
Ta tagastas mulle mu raporti ilma igasuguste kommentaarideta.
516
Pärast seda, kui Beria arreteerimisest oli ametlikult teatatud, kui ta oli parteist välja heidetud ning rahvavaenlaseks tunnistatud, kutsuti kokku Siseministeeriumi juhtivkoosseisu parteiaktiiv. Malenkovi ja Satalini sõnavõtud, milles nad selgitasid Beria arreteerimise põhjusi, jätsid konverentsisaali kogunenud professionaalidele naiivse ja lapsikult abitu mulje. Auditoorium kuulas vaikides Satalini avameelitsemist sellest, kuidas Keskkomitee oli Beria valvsuse uinutamiseks läinud teadlikult välja pettusele, võttes vastu ebaõigeid otsuseid ning jagades vastavaid korraldusi. See oli tervikuna pretsedenditu lugu. Me kõik uskusime, et meie juhtkond ei võta mingitel asjaoludel vastu direktiive parteiliikmete petmiseks, isegi mitte kõige õilsamatel eesmärkidel.
Olin tol ajal sedavõrd naiivne, et uskuda: Stalini ajal oli kõik teisiti. Ja kõik me arvasime, et taoline künism on võimatu. Šatalin jätkas aga vahepeal oma sõnavõttu. Keskkomitee juhtkond ja seltsimees Malenkov koos kuulsate väejuhtidega - ta mainis marssal Zukovit ja kindraleid Batitskit ja Moskalenkot, kes olid aidanud korraldada Beria arreteerimist - sooritasid tema sõnul kangelasteo.
„Sellise kurjategija arreteerimist polnud sugugi kerge planeerida ja läbi viia," ütles Šatalin.
Aitingon, Reichmann ja mina, kes me istusime kõrvuti, vahetasime paljutähendavaid pilke. Mõistsime kohe, et pole olemas mingit Beria vandenõu, riigi juhtkonnas oli käivitatud Beria-vastane vandenõu.
Kohe pärast Šatalinit võttis sõna ministri asetäitja kaadrite alal Obrutšnikov, nimetades Reichmanni, Aitingoni ja mind mitteusaldusväärseteks isikuteks. Ta polnud üldse meie vaenlane - ta lihtsalt tegi seda, mis kästi. Obrutšnikov ründas mind, sest olin end ümbritsenud selliste ebausaldatavate ja kahtlaste inimestega nagu Aitingon, Serebrjanski ja Vassilevski, kes olid varem arreteeritud ja luuretöölt kõrvaldatud. Koosoleku juhataja Serov tõrjus tagasi kõik minu katsed neile süüdistustele vastata. Alles 1991. aastal sain teada: Obrutšnikov lihtsalt kordas
516
sõna-sõnalt seda, mida oli öelnud Kruglov pleenumil Kremlis. Erinevalt Serovist ei olnud Kruglov võtmefiguuriks vandenõus Beria vastu: ta kartis nii väga enda pärast, et kaotas neil ärevail päevil poole oma kehakaalust.
Šatalin teatas, et Vastuluurevalitsuse osakonnaülem, polkovnik Potapov ilmutas poliitilist lühinägelikkust ja lausa karjuvat ebakompetentsust: kohtudes oma informaatoritega vahetult enne Beria arreteerimist, lubas ta endale kiita tema poliitilist ettenägelikkust. Šatalin tsiteeris võõrkeelte instituudis õppiva informaatori kirja. Ma nägin, kuidas Potapov kahvatas, kuuldes Malenkovi küsimust: „Kas see inimene on siin?" Potapov tõusis püsti, kuid polnud võimeline midagi ütlema. Serov segas vahele, kuulutades, et sellised vastutustundetud inimesed, kes lubavad endale parteivastaseid väljaütlemisi, ei või viibida kinnisel parteikoosolekul. Potapov kihutati saalist välja. Tema õnneks polnud ta nii kõrgel ametikohal, et oleks tasunud algatada kõmulist süüasja - ta vallandati organeist parteilise noomitusega.
Kuigi parteiaktiiv lõi mind hingelisest tasakaalust välja, lootsin siiski, et elu läheb ministeeriumis peagi normaalsetesse roobastesse. Ilmusin korrektselt tööle, kuid mulle ei antud mingeid olulisi ülesandeid. Minu märkmete järgi toimus parteiaktiiv

15. juulil, aga 5. augustil kutsuti mind Kruglovi kabinetti ja kästi tuua Stamenovi agentuurtoimik. Stamenov oli olnud Bulgaaria suursaadik Moskvas aastatel 1941-1944, NKVD agent, keda mina kureerisin. Ilma igasuguse lähema selgituseta ütles Kruglov, et meid oodatakse „instantsides", mis tähendas, et me sõidame Kremlisse. Sõitsime läbi Spasski väravate ja pöördusime paremale, mulle tuttava Ministrite Nõukogu hoone juurde. Kõndisime mööda sedasama koridori nagu 1953. aasta veeb-ruaris, kui ma nägin viimast korda Stalinit. Meid võeti vastu üsna omapärasel moel. Taipasime Krugloviga kohe: on juhtunud midagi ebatavalist. Selle asemel, et kutsuda minister ja tema alluv kabinetti, palus Malenkovi sekretariaadiülem Krug-lovil jääda vastuvõturuumi (sellist asja^talini ajal ei olnud), minul aga paluti minna endisesse Stalini kabinetti.
517
See ei olnud juhuslik. Riigijuhid andsid endale aru, et Kruglov ja Serov, kes juhtisid MVD-d, ei olnud kursis rea tähtsate üksikasjade ja küsimustega julgeolekuorganite töös aastatel 1945-1953, kuna MVD tegi koostööd vaid MGB-ga Abakumovi ja Ignatjevi ajal. Täiesti võimalik, et KK Presiidiumi liikmed polnud endi jaoks veel ära otsustanud küsimust, kas neid tasubki kurssi viia nii riigisiseste kui välismaal toimepandud eriaktsioonidega, millesse olid peale Beria, Hruštšovi, Molo-tovi, Malenkovi ja Bulganini isiklikult segatud ka praegused Beria süüdistajad.
Endises Stalini kabinetis istusid KK Presiidiumi istungilaua taga Hruštšov, Molotov, Malenkov, Bulganin, Mikojan ja Voro-šilov. Kuigi arvati, et Ministrite Nõukogu esimehena oli Malenkov kollektiivse juhtkonna pea, tervitas mind ja pakkus istet mitte tema, vaid Hruštšov. Väljakujunenud tavade järgi oli kombeks teha taolistel kohtumistel ametlik pöördumine, perekonnanime järgi, lisades ette sõna „seltsimees". Kuid Hruštšov pöördus minu poole teisiti:
„Tere päevast, seltsimees kindral. Te näete välja nagu pilt (olin sõjaväevormis). Istuge."
Siis jätkas ta juba tavalises, ametlikus parteijuhi maneeris.
„Seltsimees Sudoplatov, te teate, et me arreteerisime Beria tema reeturliku tegevuse pärast. Teie töötasite temaga palju aastaid koos. Beria kirjutab, et ta tahab meile asja selgitada. Kuid meie ei taha temaga rääkida. Me kutsusime teid, et välja selgitada mõningaid tema reeturlikke ettevõtmisi. Arvame, et te olete partei ees avameelne."
Veidi vaikinud, ütlesin:
„Minu parteiline kohus on esitada partei ja valitsuse juhtkonnale tegelikke fakte."
Selgitades, et mind hämmastas Beria kui rahvavaenlase paljastamine, lisasin:
„Kahjuks sain tema vandenõust valitsuse vastu teada alles ametlikust teadaandest."
Jutuajamisse sekkus Malenkov, nõudes minult selgitust oma osavõtu kohta Beria salajastes katsetes seada sõja esimestel kuudel sisse kontakt Hitleriga, et alustada rahuläbirääkimisi territoriaalsete järeleandmiste alusel.
518
Vastasin, et Stamenov oli meie ammune agent. Sõja algul, 25. juulil kutsus Beria mind enda juurde ja käskis kohtuda Stamenoviga. Ma pidin teda kasutama desinformatsiooni levitamisel Moskva diplomaatilises korpuses. Desinformatsioon seisnes teates, et suhete rahumeelne reguleerimine sakslastega territoriaalsete järeleandmiste alusel on täiesti võimalik. Seejuures täpsustasin, et Beria tahtis kohtuda ise Stamenoviga, kuid Molotov keelas selle ära. Et avaldada muljet Bulgaaria tsaarile, pidi Stamenov oma algatusel andma need kuuldused edasi, viidates „usaldusväärsele allikale kõrgemas juhtkonnas". Selle kohta polnud mingit kirjalikku käskkirja. Rääkisin, et Molotovi loal sokutasin Stamenovi naise tööle NSVL Teaduste Akadeemia Biokeemia Instituuti. Meie jälitusteenistus, millel oli juurdepääs kõigile

Stamenovi šifreeringutele ja saatkonna diplomaatilisele postile, ei avastanud Sofiasse saadetud teadetes meie desinformatsiooni - kuuldus ei ulatunudki Bulgaaria saatkonnast välja. Operatsioon otsustati seisma panna.
Malenkov katkestas mind, tehes ettepaneku minna vastuvõtutuppa ja kirjutada antud küsimuses seletuskiri. Vahepeal kutsuti kabinetti Kruglov, kui Malenkovi sekretär kandis ette, et ma juba kirjutasin seletuskirja valmis, kutsuti mind taas kabinetti.
Hiljem sain teada, mida Beria ise oma tunnistustes rääkis. Ta oli saanud valitsuselt käsu luua Stamenovi abiga sellised tingimused, mis annaksid meile võimaluse manööverdamiseks, et võita aega jõudude kogumiseks. Selleks otsustati lasta Stamenovi kaudu käiku desinformatsioon, takistades sel moel Saksa vägede edasi-liikumist.
Hruštšov luges kokkutulnutele ette minu selgituse, mis oli võtnud enda alla vaid ühe lehekülje. Molotov oli endiselt vait, Hruštšov haaras aga jälle initsiatiivi enda kätte ja tegi ettepaneku rääkida minu tööst Abakumovi ja Beria ajal sõjajärgsel perioodil. Mulle tundub, et just siin tegingi ma saatusliku vea.
Kui olin kirjeldanud kavandatud operatsioone NATO baaside vastu, palus Hruštšov rääkida teatud isikute salajasest likvideerimisest. Alustasin Konovaletsi ja Trotski vastastest akt-
519
sioonidest ning läksin siis üle sõja-aastatel läbiviidud erioperatsioonidele Minskis ja Berliinis. Nimetasin nelja sõjajärgset aktsiooni: Ogginsi, Sameti, Romža ja Sumskiga, ning iga juhtumi puhul mainisin ka, kes andis likvideerimiskäsu ja et kõik need ettevõtmised viidi läbi mitte ainult Stalini, vaid ka Molotovi, Hruštšovi ja Bulganini heakskiidul. Hruštšov parandas mind kohe ning, pöördudes Presiidiumi poole, teatas, et enamikul juhtudest tuli initsiatiiv Stalinilt ja meie välismaa seltsimeestelt.
Saabunud piinlik vaikus kestis terve minuti. Sain ootamatult toetust: Bulganin ütles, et need operatsioonid võeti ette sotsialismi verivaenlaste vastu. Hruštšov lõpetas vestluse, pöördudes minu poole:
„Parteil ei ole teie vastu midagi. Me usume teid. Jätkate tööd. Varsti palume teil ette valmistada plaan, kuidas likvideerida Lääne-Euroopas tegutseva ukraina fašistliku liikumise bande-ralastest juhtkond, kellel jätkub häbematust solvata Nõukogude Liidu juhte."
Seejärel andis ta mõista, et rohkem küsimusi pole ja Kruglov näitas žestiga, et ma ootaksin teda vastuvõtutoas. Jäin sinna pooleteiseks tunniks ja minu rahutus hakkas tasapisi kasvama. Ma ei uskunud ühtegi sõna sellest, mida Hruštšov mulle lõpetuseks ütles. Malenkovi vaenulikkus ja Molotovi vaikimine jätsid mulle rusuva mulje. Stamenovi agentuurtoimikut, mida alustati 1934. aastal, kui ta oli Bulgaaria Rooma saatkonna kolmas sekretär, mulle tagasi ei antudki. Nägin, kuidas Molo-tov ja Bulganin seda tähelepanelikult sirvisid, kui mina küsimustele vastasin. Pärast jäi see KK Presiidiumisse.
Ma olin väga mures. Tõenäosus, et Kruglov väljub kabinetist käsuga mind arreteerida, tundus olevat täiesti reaalne. Lõpuks ta ilmus, andes märku talle järgneda. Autos olles ütles ta, et ma esitaksin viivitamatult oma käega kirjutatud raporti kõigi mulle teada olevate likvideerimisjuhtude kohta - nii riigisiseselt kui ka välismaal -, sealhulgas ka vastavate käskude tühistamisest. Jutt oli operatsioonidest, mille kohta käsud või nende muudatused olid tulnud Berialt, Abakumovilt ja Ignatjevilt.
Oma kabinetis koostasin loendi kõigist mulle teada olevatest
520
eriaktsioonidest ja tutvustasin nendega polkovnik Studnikovi, 9. Osakonna parteibüroo sekretäri. Raportis loendasin vaid neid operatsioone, mis olid mulle

isiklikult teada ja millega olin ühel või teisel moel seotud. Seejärel palusin Studnikovil viia dokument Kruglovi sekretäriaati, sest tahtsin olla kindel, et mul on tunnistaja. Ministeeriumis liikusid aga kuuldused, et minu teenistus kannab vastutust salajaste massiliste tapmiste eest, mis olid toime pandud Beria käsul.
Pärast seda, kui Kruglovi sekretär kinnitas, et Studnikov oli minu raporti pitseeritud ümbrikus edasi andnud, asusin teele oma suvila poole, et tekkinud olukorda naisega arutada. Kuigi me püüdsime säilitada optimismi, oli tal siiski õigus, arvates, et küllap peab uus juhtkond mind aktiivseks osalejaks kõigis Beria ettevõtmistes.
2-3 päeva pärast sain oma nooremalt vennalt Konstantinilt teada, et minu nimi oli hakanud figureerima Beria, Kobulovi ja Mairanovski ülekuulamisprotokollides. Peaprokurör Rudenko helistas mulle valitsustelefonil, nõudes, et ma ilmuksin kohe tema juurde, nagu ta väljendas, „et selgitada mõningaid teile teadaolevaid olulisi fakte". Enne, kui asusin teele peaprokuröri juurde Puškini tänavale, ütlesin endale: maha lasta ma ennast ei kavatse, võitlen kuni lõpuni - ma pole kunagi olnud Beria kaasosaline ega isegi mitte kuulunud tema lähimasse ringkonda.

NSVL Prokuratuuri vastuvõturuumis sattusin kokku armeekindrali, Nõukogude Liidu kangelase Maslennikoviga, kes väljus parajasti Rudenko kabinetist. Noogutasime teineteisele ja ma jõudsin märgata, et ta näol oli sünge ilme. Siseministri esimese asetäitjana juhatas ta MVD vägesid; Nõukogude Liidu kangelase nimetuse sai ta rindejuhatajana sõja ajal. Olin temasse alati suhtunud suure austusega.
Mõeldes ettepaneku üle puhkusele minna, kaldusin üha enam arvama, et arvatavasti tahavad nad mind arreteerida ilma kärata, väljaspool Moskvat ning hoida seda saladuses. Hiljem sain teada vapustava uudise - Maslennikov oli enflF oma kabinetis maha lasknud. Ta tegi seda pärast ülekuulamisi Beria oletatavate plaanide
521
kohta tuua Moskvasse MVD väed, mis olid tema juhtimise all, ning arreteerida kogu valitsus. Tegelikkuses sellist plaani ei eksisteerinud ja Maslennikov otsustas: parem lõpetada elu enesetapuga, kui lasta end arreteerida. Nii kaitses ta armeekindrali au.
Rudenko kabinetis viibis justiitspolkovnikTsaregradski: vestluse ajal ei öelnud ta ühtegi sõna, kirjutas vaid korrektselt üles kõik Rudenko küsimused ja minu vastused. Rudenko teatas, et ta oli saanud partei Keskkomiteelt korralduse vormistada kirja-likult minu seletused ja lisada need hiljem Beria toimiku juurde. Ta rõhutas, et minu selgitustes Stamenovi loo kohta olid viited ka Stalinile ja Molotovile. Need tuleb kõrvale jätta, ütles ta, ja asendada viidetega Beriale, kes andis teile kõik korraldused ja käsud, mis ta sai „instantsidest". Ma ei vaielnud vastu, sest kõik, kes olid tuttavad tolle aja tavadega, pidasid küsimuse sellist asetust normaalseks. Nii ei kirjutanud ma kunagi oma ettekannetes ministrile, et teen esildise selle või teise aktsiooni kohta Hruštšovi või Malenkovi korraldusel. Nimede ja ametinimetuste asemel kirjutasin „instants", mis tegelikult pidaski otstarbekaks viia läbi üht või teist aktsiooni.
Mulle ei meeldinud kohe algusest peale Rudenko toon ega ka küsimused, mida ta esitas. Need olid umbes seda liiki:
„Millal te saite Berialt kuritegeliku käsu asuda uurima võimalusi salajase rahukokkuleppe sõlmimiseks Hitleriga?"
Ma protesteerisin otsekohe, märkides, et Malenkov ja Hrušt-šov ei kasutanud selliseid väljendeid nagu „kuritegelik käsk", kui nad esitasid mulle küsimusi ja kuulasid ära mu selgitused. Beria kuritegelikest tegudest sain teada alles valitsuse ametlikust teadaandest. Mina ise aga, kui vanemoperatiivtöötaja, ei võinud ettegi kujutada, et inimene, kes on määratud valitsuse poolt juhtima julgeolekuorganeid, on nüüd paljastatud kui kurjategija.

Rudenko ei jäänud minu protokollitud vastustega kuidagi rahule. Kuigi ta säilitas minuga rääkides viisakuse, heitis ta siiski ette, et olen liiga ametlik, kasutades bürokraatlikke väljendeid taolise partei ja valitsuse paadunud vaenlase suhtes nagu Beria. Pöördusin Lubjankale tagasi loomulikult kõige süngemas meeleolus: mõeldes uuesti läbi vestluse prokuratuuris,
522
püüdsin endale ette kujutada, mis sellele järgneb. Mõistsin, et tulevik ei tõota mulle midagi head ja mul oli absoluutselt õigus.
Peagi sain teada üsna kurjakuulutava iseloomuga muudatustest. Siseministri esimene asetäitja Serov teatas mulle: 9. Osakond pole nüüdsest enam iseseisev üksus, vaid kuulub Luure Peavalitsuse koosseisu, mida pärast Beria arreteerimist hakkas juhtima Panjuškin. See oli enesekindel, kuid ilma igasuguse initsiatiivita bürokraat, kes polnud omandanud mingit kogemust luureoperatsioonide läbiviimisel, vaatamata sellele, et oli olnud 50. aastate alguLsuursaadik ja resident Hiinas, seejärel Washingtonis. Kõik see oli ilmses vastuolus Hruštšovi väidetega, et ma jätkan oma tööd endisel moel. Panjuškin ja Serov püüdsid minult välja pumbata võimalikult rohkem informatsiooni minu teenistuse poolt koostatud operatiivplaanide kohta. Kuigi nad kinnitasid, et ma jään edasi Luurevalitsuse ülema asetäitjaks, pakuti mulle minu üllatuseks puhkust - näiteks ministeeriumi sanatooriumis. Nõustusin, öeldes, et varsti algab õppeaasta ja ma võiksin võtta puhkuse pärast seda, kui lapsed on kooli läinud.
Olukord oli äärmiselt pingeline. Naine hoolitses selle eest, et ma kodus olles ei pääseks relvale ligi - ta kartis, et arreteerimise vältimiseks ja perekonna päästmiseks Siberisse saatmisest teen ma enesetapu. Neil päevil külastas meid Reichman, kelle Serov vallandas nädal pärast Beria küsimuses toimunud parteiaktiivi koosolekut. Reichmani sõnul, kel oli sidemeid valitsusringkondades, kinnitati talle, et puhastus piirdub vaid nendega, kes on juba koos Beriaga arreteeritud ja lootis, et teda ja Aitingoni sunnitakse üksnes erru minema. Me mõlemad tahtsime loota, et nii juhtubki. Me polnud ju kunagi kuulunud Beria lähikonda, aga need, kes tõepoolest sinna kuulusid, nagu Kruglov ja Serov, olid endiselt võimul. Reichmani oletus osutus ekslikuks.
Aitingon, Jelizaveta ja Vassili Zarubinid, Serebrjanski, Afanasjev, Vassilevski ja Semjonov kõrvaldati töölt. Aitingon ja Serebrjanski arreteeriti hiljem, aga teised vallandati, kuigi kõige vanem nendest oli alles veidi rohkem kui viiekümnene.
523
Semjonov, kes oli tuntud oma kangelastegude poolest aatomi saladuste hankimisel, kihutati organeist minema ilma pensionita. Pool aastat pärast minu arreteerimist vallandati luurest Zoja Rõbkina. Ta saadeti teenima GULAG-i süsteemi Põhjas Ta läks erru 1955. aastal, hakates saama pensioni MVD-st mitte KGB-st.

IV. Vastupanu võimudele ja juurdlusorganitele

Möödusid mõned päevad. 21. augustil 1953. aastal mind arreteeriti. See oli reedene päev. Olin parajasti oma kabinetis, kui helistas korrapidajaohvitser ministeeriumi sekretariaadist ja uuris, kas ma kavatsen välja kutsuda oma asetäitja Aitingoni, et vormistada tema pensioniasju, arvestades seda, et kaadriosakonnas puuduvad dokumendid tema välismaa komandeeringute kohta. Korrapidajaohvitser, alampolkovnik, ehk auastmelt minust noorem, tundis huvi selle vastu, mis ei kuulunud tema kompetentsi. Mõistsin: see on halb märk... Mõne aja pärast helistas

Aitin-gon ja ütles, et teda kutsuti ministeeriumi kaadriosakonda, aga talle teeb häda maohaav, seetõttu ei saa ta sõita. Vastasin, et ei tea, miks ta välja kutsuti. Möödus tund - kabineti uksele ilmus major Bõtškov, minu sekretär. Ta ütles, et on tulnud ametlik ümbrik ministri isikliku salajase direktiiviga. Sel momendil oli minu juures ettekandega Studnikov, üks mu asetäitjatest, parteiorganisatsiooni sekretär. Käskisin tal kabinetist väljuda ja Bõtškov juhatas sisse kolm ohvitseri.
Ühte neist ma tundsin - see oli alampolkovnik Gordejev, eriti tähtsate juhtumitega seoses olevate arreteerimiste, kinnipidamiste ja läbiotsimiste eest vastutava teenistuse ülem. Gordejev oli isiklikult arreteerinud Poliitbüroo liikme Voznes-senski, partei KK sekretäri Kuznetsovi, lennukitööstuse ministri Sahhurini ja teisi kõrgemalseisvaid ametiisikuid. Küsisin kohe, kas neil on order minu arreteerimiseks. Gordejev esitas selle, öeldes, et käskkirja on alla kirjutanud Kruglov, orderi aga Serov. Siis tegin ettepaneku mitte minna läbi vastuvõtutoa, vaid väljuda
524
teisest uksest, et kaastöötajad ei sattuks paanikasse. See 0li seaduse jäme rikkumine, kuid nad siiski nõustusid. Kõigi reeglite järgi oleksin pidanud alla kirjutama oma kabineti läbi-otsimisaktile ning jääma kohale, kuni see on lõpetatud.
Laskusime alla seitsmendalt korruselt Lubjanka keldris asuvasse sisevanglasse. Järgimata formaalsusi, täitsin registreerimiskaardi ning mind paigutati kambrisse kui vangistatu number kaheksa.
Olin sedavõrd erutatud, et ei suutnud meelde jätta, mis minu ümber toimus. Mäletan ainult, et mu pea hakkas kohutavalt valutama, kuid õnneks avastasin taskust peavalutabletid. Siis hakkasin oma üllatuseks taipama, et mind isegi ei otsitud läbi, kontrolliti ainult, kas mul pole relva kaasas. Saabus lõunaaeg. Sundisin end väevõimuga sööma lusikatäit suppi, et saaks tableti alla neelata ja asusin oma olukorra üle järele mõtlema. Sel hetkel avati uks ning kaks järelvaatajat viisid mind kiirustades vangla administratiivblokki, kus mind lõpuks ka läbi otsiti. Minult võeti ära kõik, kaasa arvatud peavalutabletid. Käe pealt võeti šveitsi kell-kronomeeter, mille olin ostnud viisteist aastat tagasi Belgiast ja pandi mu pintsaku rinnataskusse. Mind viidi kinnise vanglaauto juurde ning viimasel hetkel tõmbas üks järelvaatajatest mu kella taskust välja. See pisivargus vapustas mind: ma ei suutnud endale ette kujutada, et salajase sisevangla järelvaatajad võivad käituda nagu taskuvargad. Sellest ma tol hetkel mõtlesingi, kuigi mulle sai üha selgemaks, et minu saatus on otsustatud. Siis tekkis äkki mõte, et ehk saan kella-vargust pöörata oma kasuks.
Mind toimetati Butõrka vanglasse, kus tehti uus läbiotsimine ning paigutati siis üksikkambrisse, mis ei erinenud millegi poolest Soome vangla kambrist, kus mul tuli nooruses mõni kuu istuda. Esimene ülekuulamine leidis aset juba sama päeva hilisõhtul. Mind kuulasid üle Rudenko ja justiitspolkovnik Tsäregradski. Rudenko teatas mulle järsul toonil, et olen arreteeritud kui aktiivne osaleja Beria vandenõus, mille eesmärk oli võimuhaaramine, et olen Beria usaldusisik ja kaasosaline Nõukogude riigi huvide vastastes salatehingutes välisriikidega,
525

organiseerisin rea terroristlikke akte Beria isiklike vaenlaste vastu ning kavandasin Nõukogude riigi juhtkonna vastaseid terroriakte.
Kuulanud ära need kohutavad süüdistused, hakkasin ägedalt protesteerima minu kui arreteeritu suhtes ebaseadusliku tegevuse vastu: mina ei viibinud läbiotsimise juures oma kabinetis, mulle ei antud läbiotsimisel ära võetud esemete nimekirja ja konvoi saatel Butõrka vanglasse toimetamise ajal röövis järelvaataja minult šveitsi käekell-kronomeetri.

Rudenko ja Tsaregradski põrnitsesid mind jahmunult, uskumata oma kõrvu. Lõpuks Rudenko toibus, öeldes, et annab käsu kõiges selgusele jõuda. Kuni nad mõlemad olid veel segaduses, otsustasin minna kaugemale ja avaldada protesti, et mind kuulatakse seadusevastaselt üle öisel ajal. Kuid Rudenko oli juba valvel ja katkestas mind:
„Me ei hakka reeglitest kinni pidama, kuulates üle Nõukogude võimu verivaenlasi. Võib arvata, et teil seal NKVD-s järgiti kõiki formaalsusi. Nii teie, Beria kui kogu teie bandega talitame samuti."
Minu esimese ülekuulamise kohta, mis toimus 21. augustil 1953. aastal, saatis Rudenko protokolli koopia Malenkovile. Sain sellest teada nelikümmend aastat hiljem, kui president Jeltsini nõunik, kindralpolkovnik Dmitri Volkogonov näitas seda dokumenti minu pojale. Protokoll, siinkohal peab andma au Rudenkole, ei sisaldanud võltsinguid ega fabritseeritud tunnistusi. Selles on fikseeritud, et ma ei võtnud omaks mulle esitatud süüdistusi, et Beria „reeturlikust" tegevusest sain teada ametlikust teadaandest ja et mingist vandenõust Siseministeeriumis ma teadlik ei olnud. Tõsi, minu proteste protokollis ära toodud ei ole.
Järgmisel hommikul ilmus kambrisse korrapidaja ohvitser minult äravõetud asjade nimekirjaga, nende hulgas oli ka kell-kronomeeter. Kirjutasin dokumendile alla.
Teisel ülekuulamisel, mis muide toimus päevasel ajal, esitas Rudenko viisakalt küsimusi mu eluloo kohta. Neile vastates rõhutasin, et mul pole olnud mingeid sidemeid Beriaga enne, kui ta määrati 1938. aastal tööle NKVD keskaparaati.
526
Ootamatult tegi Rudenko mulle ettepaneku anda tunnistusi Beria vastu: jutustada tema plaanist salaja kokku leppida Hitleriga, et sõlmida separaatrahu Bulgaaria suursaadiku Stamenovi vahendusel, „Inglise spiooni" Maiski kaasamisest salajaste kontaktide loomisele Churchilliga ja kavandatavast terroriaktist Nõukogude juhtkonna vastu, et hävitada see mürkide abil. Rudenko lisas, et Beria tühistas ka valitsuse käsu röövida gruusia emigratsiooni liidrid Pariisis kuna nende hulgas oli tema naise onu. Ta ütles, et minu parteiline kohus on aidata paljastada Beria kuritegelikke plaane.
Vastasin, et esiteks ei teadnud ma neist koletislikest plaanidest midagi, ja teiseks oli Stamenov meie agent. Tema kaudu lasti valitsuse käsul käiku desinformatsioon diplomaatilistele ringkondadele, lõppkokkuvõttes aga sakslastele, võimalikest rahu-läbirääkimistest Hitleriga territoriaalsete järeleandmiste alusel, et võita aega ning peatada Saksa vägede pealetung. Mis puutub Maiskisse, siis viimane kord vestlesin temaga 1946. aastal, kui Beria ei juhtinud enam julgeolekuorganeid, vaid tegeles ainult luurega aatomirelva küsimustes, ning mul pole sellest ajast peale olnud temaga mingit kontakti. Mulle ülekuulamisel esitatud Briti sektori ettekanne, milles analüüsiti Maiski kontakte ja millele oli alla kirjutanud Fedotov, üks tolleaegseid Informat-sioonikomitee juhte, kujutas endast tavalist ametidokumenti, mis saadeti laiali kõigile luureteenistuse juhtidele. Eitasin ka oma osavõttu Beria vaenlaste vastastes terroristlikes plaanides: oma kolmekümneaastase teenistuse jooksul julgeolekuorganeis olin teinud kõik, riskides sageli eluga, et kaitsta valitsust, riiki ja Nõukogude inimesi meie ühiste vaenlaste eest.
Rudenko katkestas mind järsult, esitades veel ühe süüdistuse: ma ei täitnud Stalini ja Malenkovi käsku likvideerida sellised Nõukogude riigi õelaimad vaenlased nagu Kerenski ja Tito. Ta ütles:
„Ärge looge endale illusioone, et kui teie ja Aitingon viisite palju aastaid tagasi läbi operatsiooni Trotski ja Konovaletsi likvideerimiseks, siis see päästab teid. Partei ja valitsus pakuvad teile võimaluse meiega koostööd teha, paljastades Beria kuri-
527

tahtliku tegevuse. Sellest, kuidas te meid abistate, sõltub teie enda saatus. Kui te keeldute meiega koostööd tegemast, siis hävitame mitte ainult teid, vaid ka kogu teie perekonna. Praegu olete te vang number kaheksa viiekümnest inimesest koosnevas grupis, kes kõik on arreteeritud seoses Beria süüasjaga."
Repressiooniaastate ja näidisprotsesside järgi ma muidugi teadsin, milliste meetoditega hangiti valetunnistusi. Beria asetäitja aatomiprobleemiga tegelevas erikomitees ja Stalini käsul 1941. aastal arreteeritud Vannikov jutustas, et teda peksti ega lastud magada, kuni ta andis valetunnistusi oma tegelemisest sabo-taažiga. Uurides juurdlustoimikuid meie luurajate kohta, kes olid arreteeritud aastatel 1937-1938 (ma vaatasin need läbi 1941. aastal, kui tegin Beriale ettepaneku vabastada vanglatest töötajaid, kellel oli töö- ja võitluskogemusi meie vaenlastega välismaal), mõistsin üht: kuigi sinu saatus on ette määratud, siiski ainus võimalus säilitada oma inimväärikus ja aus nimi on eitada sulle külgepoogitud kuritegusid, seni, kuni sul jätkub selleks jõudu. Ühtlasi taipasin ka, et päästa ennast ja oma peret, ei tohi ma ilmutada oma skeptilisust Beria vandenõu olemasolu suhtes. Just seetõttu andsingi teada, et olen valmis rääkima kõigist mulle teadaolevaist faktidest. Samas jäin endale kindlaks, et ei vandenõust ega ka Beriale ebasoovitavate inimeste likvideerimisest ei tea ma midagi. Ütlesin, et käsk gruusia emigratsiooni liidrite röövimise kohta Pariisis ja selle käsu tühistamine lähtusid valitsusest, millele andis pärast Beria arreteerimist NLKP KK Presiidiumi istungil 5. augustil 1953. aastal oma kinnituse ka minister Kruglov, tehes seda minu juuresolekul.
See oli minu viimane kohtumine Rudenkoga. Päev hiljem jätkati ülekuulamisi, kuid nüüd juhtis neid Tsaregradski, esitades mulle ametliku süüdistuse osavõtus vandenõust koos Sta-menoviga, eesmärgiga sõlmida salajane separaatrahu Hitleriga; Siseasjade Rahvakomissariaadi juurde erigrupi loomises, et sooritada Beria käsul salajasi, talle vaenulike inimeste ja partei-ning valitsusjuhtide mõrvu, tehes seda sobingus „sionist" Mai-ranovskiga, endise „Laboratoorium X" ülemaga, ja kasutades
528
selleks erilisi mürke, mida pole võimalik avastada. Tema sõnul kasutasin ma Mairanovskit, kes arreteeriti enne mind, justnagu oma sugulast ja usaldusisikut, et tappa Beria vaenlasi NKVD-MGB konspiratiivkorterites ja suvilates.

Neile süüdistustele lisas ta veel osavõtu vandenõust eesmärgiga haarata riigis võim, ning informatsiooni varjamise valitsuse eest Jugoslaavia „Tito kliki" reeturliku tegevuse kohta aastatel 1947-1948.
Sealjuures kasutati Lefortovo vanglas uurimisaluselt, julge-olekuministri asetäitjalt Pitovranovilt välja pekstud tunnistusi minu leplikkusest „Jugoslaavia juhtkonna reeturliku tegevuse" suhtes. Sealhulgas oli juttu ka Beria plaanist kasutada Läände põgenemisel pommituslennukit Murmanski lähedasest lennu-väebaasist. Lükkasin need väljamõeldised ümber ja teatasin: lennuvägi ei allunud minule ja seetõttu ei saanud ma sellise plaani teostamisele kaasa aidata. Murmanski lähedal asuva lennuväebaasi mainimine näitas kujukalt, kuidas moonutati meie edukat kontrolloperatsiooni NATO õhukaitse süsteemi üle.

Meie kaugpommitaja lend Norras asuvate sõjaliste objektide kohal lubas määrata kindlaks ameeriklaste ja inglaste nõrgad kohad. Kui ma peaaegu nelikümmend aastat hiljem kohtusin polkovnik Ziminiga, meie ohvitseriga, kes pidas sidet kindralstaabiga, jutustas ta mulle, et selle lennu pärast oleks teda peaaegu arreteeritud. On teada, et Beria kui valitsusjuhi esimene asetäitja sanktsioneeris lennu, kuid ei kandnud sellest

Malen-kovile ette. Seda fakti toodigi kui tõestust, et Beria tahtis kasutada lennuväebaasi Murmanski lähedal juhuks, kui vandenõu peaks läbi kukkuma. Kindralstaabi ülema asetäitja, kindralpolkovnik Štemenko kui nende „reeturlike plaanide" initsiaator, kes polnud tookord veel viiekümnenegi, oli sunnitud minema erru. Hruštšov ja Malenkov säästsid teda - nad ei tahtnud, et Beria asjas astuksid kohtu ette kõrgemad sõjaväelased. Bre^ev tõi Štemenko tegev-armeesse tagasi peaaegu viisteist aastat hiljem, et välja töötada
529
sissetungiplaan Tšehhoslovakkiasse. Štemenko täitis ülesande hiilgavalt, saades selle eest armeekindrali auastme ning Nõukogude Liidu kangelase tähe.
Tsaregradski esitas mulle süüdistuse, et olin „kõige arg-pükslikumal ja reeturlikumal" kombel ajanud nurja Tito likvideerimise plaani. Loomulikult lükati tagasi kõik minu protestid ja nõudmised anda mulle võimalus need süüdistused ümber lükata.
Tsaregradski inkrimineeris mulle sidemeid mahalastud „rah-vavaenlastega" - Spiegelglasi, Mali ja teiste luurajatega. Ta püüdis mind kujutada nende käsilasena, öeldes, et Beria oli teadlik minu süüd tõendavatest asjaoludest seoses nendega, kuid eelistas vaikida, et veelgi kindlamalt värvata mind oma vandenõulaste organisatsiooni. Pettes parteid ja valitsust, olevat ma saanud Berialt oma töö eest teenimatult kõrgeid autasusid. Sealjuures, ütles ta, varjates KK ja valitsuse eest, et NKVD-MGB Uurimisosakonnas on minu kohta küllaldaselt kompromiteerivat materjali, taotles Beria minu määramist üheks Nõukogude luureteenistuse juhiks.
Tsaregradski sõnul olin sõja-aastatel täitnud Beria korraldusi, mineerides salaja valitsuse suvilaid ja linnalähedasi residentse, seejärel aga varjanud nende objektide mineerimist Kremli kaitse juhtkonna eest, et vandenõulastele sobival momendil likvideerida partei ja valitsuse juhid. Hiljem sain teada, et prokuratuuri oli kutsutud ka mu asetäitja, polkovnik Orlov, kellega me sõja-aastatel koos töötasime - ta oli NKVD vägede Erigrupi staabiülem ja juhatas eriülesannetega brigaadi. Talle anti käsk otsida koos valitsuse residentsi töötajatega Minski maantee ümbrusesse minu käsul paigutatud miine. Otsingud kestsid poolteist kuud, kuid mingeid miine ei leitud.
Tegelikkuses oli lugu selline. Mulle oli tehtud ülesandeks juhtida Moskva ja pealinnalähedaste maanteede ja objektide mineerimist, et blokeerida 1941. aasta oktoobris sakslaste pealetung Moskva all. Kuid pärast seda, kui sakslased olid tagasi löödud, võeti miinid välja, kusjuures seda tehti range kontrolli all ja üksikasjalikult väljatöötatud plaani kohaselt. Ilmselt uskusid
530
Hruštšov ja Malenkov kas siis nende endi suvilate minee-rimise kohta prokuratuuris liikuvaid jutte, või surve all saadud tunnistusi. Sapööride erigrupid püüdsid leida ka Beria poolt spetsiaalsetesse varjupaikadesse „peidetud" aardeid: neid otsiti tema suvila ümbrusest, konspiratiivkorteritest ja NKVD suvilatest Moskva lähedal, kuid midagi ei leitud.
Ülekuulamistel mind küll ei pekstud, kuid magada ka ei lastud. Uurijate brigaadid koosnesid noortest ohvitseridest, kes üksteist välja vahetades kordasid kella viieni hommikul lõpmatuseni ühte ja sedasama küsimust: kas tunnistate enda osavõttu Beria reeturlikes plaanides ja tegudes?
Umbes poolteise kuu pärast oli mulle selge, et minu tunnistustel pole Tsaregradski jaoks mingit tähtsust. Mind lihtsalt suunatakse süüasja formaalsele lõpetamisele ja lastakse maha kui partei ja valitsuse hambuni relvastatud vaenlane, kes visalt eitab oma süüd. Samas mõistsin, et mõned arreteeritud, nagu Bogdan Kobulov, püüavad siiski aega võita. Tsaregradski näitas mulle väljavõtteid nende ülekuulamise protokollidest: Kobulov ei andnud tunnistusi küsimustes, mis puudutasid spionaaži ja

operatsioone välismaa agentidega, selle asemel rääkis ta, et Sudopla-tovi aparaat „oli risustatud" kahtlaste isikutega. Kogenud uurija Kobulov püüdis luua muljet, nagu ta teeks koostööd prokuratuuriga ja võiks olla kasulik ka edaspidi. Minule oli selline variant vastuvõetamatu. Mõistsin, et kuulun nende MVD ametnike hulka, kes kuuluvad hävitamisele. Minu vastu esitatud süüdistused põhinesid faktidel, mida riigi valitsus ei käsitlenud nende tõelises valguses, vaid kasutas ettekäändena minust kui ebasoovitavast tunnistajast vabanemiseks.
Seni, kuni kestsid ülekuulamised, hoiti mind üksikkambris. Mulle ei korraldatud vastandamisi tunnistajate või niinimetatud kaasosalistega, kuid mul oli tunne, et päris minu lähedal asuvad teised selle looga seotud võtmefiguurid. Näiteks tundsin ära Merkulovi kõnnaku, kui teda mööda koridori ülekuulamisele viidi. Ma teadsin, et Merkulov oli Beria lähikonnas olnud Kaukaasia päevil ja ka hiljem Moskvas, kuii^rviimase kaheksa aasta jooksul ta Beriaga koos ei töötanud, kuna oli tagandatud
531
julgeolekuministri ametist juba 1946. aastal. Mõistsin, et Rudenko oli saanud korralduse vormistada ka nende inimeste likvideerimine, kes minevikus olid kuulunud Beria lähikonda. Samuti teadsin, et Merkulov oli üle elanud infarkti kohe pärast Stalini surma ning oli tõsiselt haige. Kui Beria kavandaski vandenõu, siis oli võimatu ette kujutada, et Merkulov võis seal mängida mingit tõsisemat rolli.
Sellel uurimise etapil otsustasin tegutseda nõuande järgi, mida jagas mu õpetaja ja eelkäija Spiegelglas oma illegaalidele, kes püüti kinni asitõenditega, ning kellel polnud seega võimalust oma süüd eitada: tasapisi tuleb lõpetada küsimustele vastamine ja söömine, ilma näljastreiki välja kuulutamata visake iga päev osa toidust paraskisse. See garanteerib, et kahe-kolme nädala pärast muutute kõige ümbritseva vastu ükskõikseks. Siis loobuge täielikult toidust. Möödub veel mõni aeg, enne kui ilmub vangla arst ja paneb diagnoosi - kurnatus; sellele järgneb hospitaliseerimine -ja vägisi toitmine.
Ma teadsin, et Spiegelglas „murti" Lefortovo vanglas. Ta pidas sellele mängule vastu ainult kaks kuud. Mulle oli eeskujuks Kamo (Ter-Petrosjan), kes juhtis põrandaalust võitlus-gruppi, mis röövis Lenini käsul raha Tbilisi pangast 1907. aastal ning toimetas selle Euroopasse. Saksa politsei võttis Kamo kinni, kui tema inimesed püüdsid röövitud raha vahetada. Tsaarivalitsus nõudis tema väljaandmist, kuid Kamo osutas passiivset vastupanu: teeskles, et oli langenud stuuporisse[6]. Parimad saksa psühhiaatrid osutasid tähelepanu tema järjest halvenevale vaimsele seisukorrale. See päästis Kamo. Pärast nelja aastat saksa vangla psühhiaatriahaiglas anti ta Venemaale välja, meditsiinilise ravi jätkamiseks vangla laatsaretis. Sealt õnnestus tal lõpuks põgeneda. Pärast revolutsiooni töötas Kamo koos Beriaga Tšekaas Kaukaasias. Ta hukkus Tbilisis 1922. aastal: sõites jalgrattaga mööda käänulist tänavat, sööstis ta sõna otseses mõttes auto rataste alla.
532
Kamo jutustas noortele tšekistidele, et kõige vastutusrikkam moment saabub siis, kui tehakse seljaüdi punktsiooni, et kontrollida patsiendi valureaktsiooni ja viia ta stuuporist välja. Kui õnnestub kohutav valu ära kannatada, siis kinnitab iga psühhiaatriakomisjon, et teid ei tohi viia ülekuulamistele ega kohtu ette.
Sügise lõpupoole hakkas mu jõud kahanema. Tsaregradski püüdis mind petta, rääkides, et minu jaoks pole veel kõik kadunud: endisi teeneid võidakse arvestada. Kuid ma ei vastanud enam tema küsimustele. Mind haaranud meeleheide oli tõepoolest sedavõrd tugev, et ükskord surusin alumiiniumkausi vangla-lobiga valvurile

[6] ld. *stupor* - tardumus - mõningate psühhooside puhul esinev järsk masendus, mis väljendub täielikus liikumatuses ja vaikimises.

näkku. Peagi ilmus kambrisse naisarst. Ma ei vastanud ühelegi tema küsimusele ja ta tegi ettepaneku mind statsionaarseteks uuringuteks üle viia haiglablokki.
Sinna toimetati mind kanderaamil ja jäeti lamama koridori, otse arstikabineti vastu. Ootamatult ilmus kusagilt grupp vange-kriminaalkurjategijaid, kolm-neli inimest, keda kasutati sanitaridena. Nad hakkasid röökima, et sellistele koertele tuleb ots peale teha ja asusid mind peksma. Olin liiga nõrk, et osutada vastupanu ning püüdsin vaid end keerata, et löögijõudu vähendada. Peksmine kestis mitu minutit, kuid ma olin veendunud, et seda stseeni jälgisid arstid oma kabinetist. Valvur ilmus välja ja kihutas mu piinajad minema. Mõistsin, et nad olid saanud korralduse mind vastu pead mitte peksta.
Palatis hakati mind vägisi toitma. Sellest ajast on mul säilinud vaid ähmased mälestused, sest olin praktiliselt poolteadvu-seta olekus. Mõni päev pärast haiglas viibimist tehti mulle punktsioon - valu oli tõepoolest kohutav, kuid pidasin siiski vastu ega hakanud karjuma.
Ülestähendustest, mida tegi mu naine, nähtub, et jäin Butõrka vangla haigla psühhiaatriaosakonda rohkem kui aastaks. Kogu selle aja toideti mind sunniviisiliselt. Suutsin ellu jääda ainult tänu oma naise salajasele toetusele. Kahe-kolme kuu pärast hakkasin seda abi tunnetama: iga nädal toodi vanglasse pakk, et äratada mu isu - värsked puuviljad, kala, tomatid, kurgid, praetud kana... Ma nägin, et toit, mida mulle vanglas anti, ei sarnanenud
533
sellele, mida antakse mõnikord eriti tähtsatele vangidele, et sundida neid rääkima, ja teadsin, vaadates täidetud kala: selle võis valmistada ainult minu ämm. Süda täitus rõõmust: tähendab, perekonnas on kõik korras, pole vaja muretseda. Aga Tsa-regradski ütles, et minu lähedased on välja saadetud ja nad on minust kui rahvavaenlasest lahti öelnud.
Meditsiiniõde, kes pidevalt mu palatis valvet pidas, lausus mõne kuu pärast midagi, mis mind vapustas.
„Pavel Anatoljevitš, ma näen, et te ei söö tomateid." Seejärel lisas ta mulle üksisilmi otsa vaadates: „Ma teen teile tomatimahla. See teeb teid tugevamaks. Inimesed räägivad, et ellujäämiseks on see lihtsalt hädavajalik."
Nii tekkisid meie vahel erilised, sõbralikud suhted. Oma valvekordade ajal istus ta minu juurde haiglavoodile ja luges vaikides oma raamatut. Ükskord pöörasin oma tähelepanu ajalehele, mis oli raamatu ümber ja nägin teadet Abakumovi mahalaskmise kohta. See viis mind mõttele, et järelikult on ka Beria maha lastud, ning samuti kõik teised vastutavad töötajad, kes tema süüasjaga seoses arreteeriti. Seal olid ka mõningate MGB kaastöötajate nimed, kes olid auastmelt minust palju madalamal. Mis siis ikka, otsustasin, halastust pole mõtet oodata. Tähendab, mängu tuleb jätkata. Hakates vastu sunniviisilisele toitmisele - mõnikord juhtus see ka minusse sõbralikult suhtuva õe juuresolekul, sagedamini siiski teiste puhul -, kaotasin sageli võitluses mind vägisi toitva valvuriga oma nõrkuse tõttu meelemärkuse. Kuid tänu õele teadsin ma nüüd üht teist sellest, mis toimus vabaduses. Raamatud, mida ta luges, olid pandud ajalehte, mis sisaldas minu jaoks tähtsat informatsiooni. Mõistsin, et käigu ajalehega oli välja mõelnud minu naine, kes suutis õe enda poole meelitada. Igal nädalal ilmus mu naine Butõrkasse - tema külaskäikudest rääkisid pakid ja väikesed rahasummad, mis kanti minu arvele.
Mul vedas, et ma ei sattunud Beria asjas esimeste süüdimõistetute hulka. Beria, Goglidze, Kobulovi, Mešiku, Mamulovi ja teiste naised arreteeriti ja saadeti asumisele.
534

Varsti pärast minu arreteerimist kohtas Vera Spektor, meie majanaaber (tema mehe Mark Spektoriga töötas mu naine koos Odessa GPU-s) minu naist ja andis žestidega märku, et tahab temaga rääkida, tagatrepil, ilma tunnistajateta. Kohtumisel ta ütles: „Mark saatis tervisi ja palus, et ma sulle kindlasti edasi ütleksin: valitsus tühistas määruse, mille kohaselt Siseministeeriumil või ükskõik millisel teisel asutusel oli õigus saata admi-istratiivkorras asumisele rahvavaenlaste perekondi ilma kohtu vastava otsuseta."
Kuigi mu naist igati mõnitati ja nõuti, et ta vabastaks korteri, tõrkus ta visalt vastu, teatades, et allub ainult kohtu otsusele.
Erakordselt tähtsaks osutus aga kohtumine julgeoleku erupolkovniku, Spektori endaga. See oli küllaltki läbinägelik inimene. Sõja ajal juhatas ta Põhjalaevastikus vastuluureteenistust, aga pärast oli aasta NKGB-MGB sekretariaadi ülema asetäitja. Ta elas üle infarkti ja läks erru 1946. aastal, töötades seejärel Moskva linna Advokaatide Kolleegiumi esimehe asetäitjana.
Nad kohtusid näiliselt juhuslikult - MVD polikliinikus, mitte aga meil kodus. Minusse oli Spektor alati suhtunud suure sümpaatiaga ja mõistis suurepäraselt, kuivõrd absurdsed olid minu vastu esitatud süüdistused. Kui temani jõudsid kuuldused minu seisukorra ja selle kohta, et olen praktiliselt suremas, töötas ta välja plaani, kuidas mu naine saaks minuga sisse seada salajase kontakti. Mark korraldas talle kohtumise Volhonskiga, kellega me naisega omal ajal töötasime koos Harkovi GPU-s, Ukrainas. Volhonski oli Vanglate Peavalitsuse ülema asetäitja ning Butõrka asus samuti tema alluvuses. Kuulnud minu kriitilisest seisundist, pakkus Volhonski välja järgmise variandi: varem kindlaksmääratud päeval, kui tema korraldab vangide sugulaste vastuvõttu, ilmub mu naine tema kabinetti Butõrka vanglas ettekäändel, et ta ei usu neid väiteid, nagu oleks tema mees veel elus ning seoses sellega tahab ta teada, miks - kõiki kinnipidamisreegleid eirates - nõuab Butõrka vangla administratsioon tema mehe jaoks iganädalasi pakke delikatesstoidu-ainetega. Ta oli tõesti toonud arstide «Jõudmisel sõna otseses mõttes kõike, peale alkoholi.
535
Volhonski palus tungivalt, et ta ilmuks täpselt kindlaksmääratud ajal, et tal oleks võimalik kutsuda enda juurde hiljaaegu ametisse määratud meditsiiniõde, kes pidevalt valvas minu kamber-palatis. See oligi too mind üllatanud meditsiiniõde -noor, nii umbes kahekümne viiene, hea südamega naine.
"Edasine sõltub aga juba sinust, tööta temaga ja varba ta enda poole," lausus Volhonski edu soovides.
Vangla meditsiiniosakonna vabapalgalise töötaja Maria Ku-zina kohustuste hulka kuulus ülemustele ette kandmine vangide kõigist kahtlastest kontaktidest. Otsustati, et mu naine räägib Mariale laimatud bolševikust, sõjakangelasest ja püüab võita tema poolehoidu. Volhonski aga hoiatas omalt poolt, öeldes, et ta saab pühendada sellele jutuajamisele mitte rohkem kui kolm-neli minutit.
Ei möödunud kuudki, kui plaan õnnestus teoks teha. Määratud ajal kutsus Volhonski enda juurde valvekorras oleva Maria ja ühe vangi abikaasa juuresolekul, nagu ta väljendus, palus kirjeldada selle vangi tervislikku seisukorda. Naine hakkas õde paluma, et too mind aitaks ja teeks minu ravimiseks kõik, mis võimalik. Ta rääkis, et jutt on inimesest, kes on sõja ajal rohkem kui korra riskinud oma eluga, juhtides sakslastevastast põrandaalust tööd. Ta pöördus palvega nii Kuzina kui Volhonski poole päästa minu elu, et ma võiksin astuda kohtu ette, mis otsustab õiglaselt mu saatuse. Loomulikult võeti kogu vestlus lindi peale ja see sattus mu vanglatoimikusse, kuid prokuratuuri tähelepanu ei tohtinud see eriliselt köita.

Pärast seda, kui Volhonski oli kinnitanud, et Mariat erutas sügavalt minu saatus, hankis naine tema telefoninumbri ja suutis seada temaga sisse usalduslikud suhted. Naine püüdis kõigega millega sai, tänada seda heasoovlikku naist, aidates teda materiaalselt nii palju kui võimalik. Me hoidsime temaga sõbralikke suhteid ka pärast minu vabastamist.
Vanglas ei rääkinud ma Mariaga sõnagi - ta surus ainult õrnalt mu kätt, näidates, et tema raamatu ümber olevast ajalehest leian endale vajaliku informatsiooni.
Nii kestis see umbes pool aastat. Siis pandi mind ootamatult
536
kanderaamile ja toimetati valve all spetsiaalse haiglaautoga raudteejaama. Oli 1955. aasta talv. Minu arreteerimisest oli öödunud ligi poolteist aastat.
Kaks relvastatud, erariides valvurit kandsid mind kupee-vagunisse. Kuhu rong sõidab? Seda ma ei teadnud. Kuigi oli öö, õnnestus mul siiski lugeda vagunil olevat silti: „Moskva -Leningrad".
Kupees olime mina ja Maria. Kohe pärast rongi liikuma hakkamist lukustasid konvoeerijad ukse, öeldes, et tulevad tagasi poole tunni pärast. Mina lamasin alumisel naril, Maria aga ülemisel. Sõnagi ütlemata ulatas ta mulle raamatu, mis oli keeratud ajalehte „Pravda", sama artikliga Abakumovi grupi mahalaskmise kohta. Artiklis räägiti ka Malenkovi vabastamisest valitsusjuhi ametikohalt. Tema asemele oli määratud Bulganin. See informatsioon oli minu jaoks eriti tähtis.
Mu tuju tõusis. Nüüd, kui võeti maha Malenkov, tekkis nõrk lootus, et saan mingil moel pöörata selle situatsiooni enda kasuks. Kuna olin kindel, et kupeed kuulatakse pealt, siis ei teinud ma artikli kohta mingeid märkusi ega püüdnud isegi rääkida Mariaga, kes jälle, juba harjunud kombel, surus vaikselt mu kätt. Varsti tulid valvurid tagasi, kuid mina, väsinud pingest ja kindlusetusetundest oma olukorra suhtes, jäin magama nagu surnu.
Leningradi Moskva vaksalis ootas meid kiirabiauto ja mind viidi kurva kuulsusega Krestõ vanglasse, mida tsaariajal kasutati eeluurimisvangistuseks. Vangla üks tiib oli muudetud psühhiaatriahaiglaks. Siin järgiti formaalsusi küllaltki rangelt. Mind vaatas läbi peapsühhiaater, meditsiiniteenistuse alampolkovnik Petrov, kes hiljem jälgis dissident Vladimir Bukovski meditsiinilist ravi". Ka minu ajal polnud vangla täidetud mitte ainult tavaliste kriminaalkurjategijatega, vaid ka poliitiliste vangidega, kellest mõned olid siin veetnud juba üle viieteistkümne aasta.
Näis, et Petrov jäi minu uuringutega rahule ja paigutas mind Palatisse koos julgeoleku majandusva^tsuse ülema kindral Sumbatovi ja Beria valvemeeskonna ülema Sarkissoviga. Mõistsin,
537
et palatit kuulatakse pealt. Mu mõlemad naabrid tundusid olevat psüühiliselt haiged inimesed. Sarkissov, kes oli kunagi olnud Tbilisi tekstiilivabriku tööline, kaebas kogu aeg, et vale-süüdistused reetmises, mis talle esitati, ajavad nurja tekstiilitööstuse viisaastaku plaani kiire täitmise. Ta palus arste aidata tal paljastada prokurör Rudenkot, kes segab tal juurutamast tema poolt leiutatud tööpinki ja takistab tekstiilitoodangu suurendamist, ega lase tal saada Sotsialistliku töö kangelase nime-tust.
Sumbatov istus voodis, nuttis ja karjus. Üksikutest, seosetutest sõnadest võis mõista, et Beria aarded on maha maetud Ministrite Nõukogu suvilasse Žukovkas, Moskva lähedal ega ole salakaubana välja viidud välismaale. Peagi muutusid tema karjed ikka tugevamaks. Algul mõtlesin, et ta reageerib niiviisi süstile, kui ta aga suri, saime teada, et tal oli vähk ja teda piinasid väljakannatamatud valud.

Krestõs sai minust invaliid. Seal tehti mulle teist korda selja-üdi punktsioon ning vigastad tõsiselt selgroogu. Ma kaotasin teadvuse ja ainult veenisisene toitmine tõi mind ellu tagasi. Eriti raskelt talusin elektrišoki teraapiat, mis kutsus esile kohutavalt tugevaid peavaluhooge.
Olin Krestõs viibinud nädala, kui Leningradi sõitis mu naine. See päästis mu, kuna tal õnnestus appi kutsuda paljusid meie sõpru, endisi Leningradi MGB töötajaid. Kõige rohkem aitas meid naise onu Krimker, ebatavaliste võimetega ja äärmi-seltmeeldiv inimene. Olles pidanud elus rohkem kui ühte ametit, saavutas ta igas neist hämmastavaid tulemusi. Ta alustas oma tegevust laadijana Odessa sadamas, seejärel sai temast GPU illegaal, algul Rumeenias, pärast Argentinas, kus elasid tema sugulased. 50. aastate keskpaiku asus ta tegelema mastaapsete majandusküsimustega Leningradis, seejärel oli mõnda aega Lenfilmi kommertsdirektor. Tema leiutajamõistus töötas välja spetsiaalse vedeltoidu dieedi ja kindlustas mulle regulaarse pakkide saatmise palatisse. Et aga varustada mind informatsiooniga, mõtlesid mu naine ja Krimker välja mõistukõnelise vormi. Võte oli sama: meditsiiniõe käes oleva raamatu ümber
538
olid mähitud kirjad, mis olid näiliselt saadetud tema sugulaste poolt.
Sel kombel andis naine mulle teada, et „vana" (Stalin) paljastati „kolhoosnike" üldkoosolekul (Partei XX Kongress), et „raamatupidajad" (need, kes arreteeriti koos minuga) tunnevad end halvasti, tingimused on „farmis" ikka needsamad, kuid tal on piisavalt raha ja sidemeid, et jätkata. Mind viis segadusse fraas: „mitte keegi ei tea, millal Lev Semjonovitš tuberkuloosist paraneb". Selgus, et kirjas oli siinkohal juttu reaalsest inimesest: Lev Semjonovitš Rapoportist - Akimovi teatri dirigendist. Ta üüris tuba minu meditsiiniõe lastele, kes olid maalt Leningradi õppima tulnud. Seda tehti ettevaatuse mõttes, juhuks, kui kiri peaks ära võetama. Siis oleks võinud raskus-teta tõestada, et see inimene on tõepoolest ka olemas. Mina aga mõtlesin, et Lev Semjonovitš, see on minu šifreeritud nimi ning võimud suhtuvad minusse kui tõepoolest haigesse inimesesse. Seega tuleb jääda haiglasse ja võita aega.
Regulaarsed aminasiini süstid tekitasid minus depressiooni ja mu tujud vaheldusid sageli. Kuni 1957. aasta lõpuni ei lubatud mulle kokkusaamisi naisega. Üritades minu kohtuasja sulgeda, lubas prokuratuur lõpuks kokkusaamist. Detsembris kohtusime naisega seitsmel korral. Igal kohtumisel viibisid juures uurija Tsaregradski ja kaks arsti. Ma ei lausunud sõnagi, kuid teisel kohtumisel ei suutnud pisaraid tagasi hoida. Naine rääkis, et lastega on kõik korras ja peres on kõik terved. Sain teada, et Reichman amnesteeriti, Aitingon sai kaksteist aastat, et mitte keegi ei usu minu süüd, et teda toetavad endiselt vanad sõbrad ja et mul tuleb hakata sööma. Ma ei vastanud talle. Minu arvates lubati meile kokkusaamisi üksnes selleks, et viia mind stuuporist välja ja tõestada, et mahalaskmise vältimiseks simuleerin ma psüühiliselt haiget.
Tollele ajale tagasi vaadates ei välista ma aga võimalust, et piinarikaste raviprotseduuride mõjul võisin olla tõepoolest reaktiivpsühhoosi seisundis. Sellegipoolest väljendasid eksperdid ja raviarstid minu olukorra suhtes teatud kahtlusi. Ühes mu toimiku salajases kokkuvõttes on kirjas, et „viibides vangla
539
erihaigla tingimustes, jälgis arreteeritu Sudplatov talle sisuliselt süüks arvatud tegudes vajalikku konspiratsiooni, minnes üksikjuhtudel üle normaalsele käitumistasandile". Lisatud on ka agentuurettekanne, et „juurdlusalune Sudoplatov astus kõne-kontakti, milles ilmnes tema säilinud intellekt, terviklik isiksus, otsustusvõime ja ühiskondlik-poliitiline orientatsioon, eriti konspiratiivteenistuses."

Salajases vanglatoimikus on kirjas: „Sudoplatov oli oma seisukorras aktiivne, selgitas koos arstiga oma perspektiive; lähtudes läbielatud haiguslikust seisundist, kuid pärast kolmepäevast normaalset käitumist langes taas stuuporisse, keeldudes toidust..."
Kuu aja pärast hakkasin siiski sööma tahket toitu, kuigi mu esihambad olid pikaajalise sundtoitmise tõttu murdunud. Ma hakkasin ka paranema ja vastama lihtsamatele küsimustele. Minu kinnipidamise tingimused paranesid kohe - vanglatoidu asemel anti mulle täis sõdurinorm. Lisaks sellele tulid veel ka pakid kodust. 1958. aasta aprillis kuulutas alampolkovnik Petrov, et lähtudes minu tervislikust seisundist, võib juurdluse minu süüasjas taastada. Vangla „rongaga" viidi mind raudteejaama ja paigutati vangivagunisse. Moskvas sattusin uuesti juba tuttavasse Butõrka vanglasse. Tundsin kohe, kui järsult oli muutunud riigi poliitiline olukord. Juba kahe-kolme päeva pärast külastasid mind mitmed vangivalvurid ja vanglakorpuse ülem - endised eriülesannetega brigaadi sõdurid ja ohvitserid, kes olid sõja aastatel minu alluvuses olnud. Nad tulid mind tervitama ja julgustama, kirusid avalikult Hruštšovi, et too oli tühistanud lisatasu MVD sõjaväeliste auastmete eest, pannes nad, võrreldes Nõukogude armee ja KGB sõjaväeteenistujatega, teise sordi inimeste seisusesse. Nad olid nördinud, et Hruštšov oli kahekümneks aastaks edasi lükanud riigilaenu obligatsioonide väljamaksmise, millele me kõik olime kohustatud alla kirjutama summas kümnest kuni kahekümne protsendini kuupalgast. Ma ei teadnud, mida neile vastata, kuid tänasin moraalse toetuse ja võimaluse eest ise oma habet ajada - esimest korda viie aasta jooksul.
540

13. peatükk Vangistusaastad, võitlus rehabiliteerimise eest

I. Arveteõiendamise tehnika võimudele soovimatute poliitiliste tunnistajatega

Taas algasid ülekuulamised. Sedakorda ei asunud minu süüasjaga tegelema enam Tsaregradski (hiljem räägiti, et ta vallandati prokuratuurist kahtlustatuna altkäemaksu võtmises). Teda sendas Rudenko eriabi Preobraženski, kes töötas paaris vanemuurija Andrejeviga. Preobraženski oli üle viiekümne ja liikus
karkude abil, mis peegeldus ka tema iseloomus - ta oli sünge ja endassesulgunud. Tema on muide läinud ajalukku seoses võimude intelligentsivastase võitlusega. Ta esitas Rudenkole ettekande, mis esitati KK-le ja kus oli kirjas, et Boriss Paster-
nak olevat ülekuulamistel käitunud nagu argpüks. Preobraženski sünge olek oli hämmastavas kontrastis Andrejevi käitumismaneeriga. Andrejev oli noorem, alati korrektselt riides, irooniline ja võttis endale vabaduse nii mõnigi kord nalja heita minu vastu esitatud süüdistuste üle. Ta protokollis ise ülekuulamisi, ei moonuta-nud minu vastuseid ja ma tundsin tema vastu järjest suuremat sümpaatiat, eriti pärast seda, kui ta tegi kindlaks, et Mihhoelsi tapmisega polnud minul mingit pistmist, nagu ka toksikoloogialaboratooriumi töötajate läbiviidud eksperimenti-
dega surmamõistetute kallal. Andrejevi sõnul oli minu süüasja põhiolemus selge, kuid arvestades kõrgema juhtkonna suhtumist nendesse, kes olid töötanud koos Beriaga, ei õnnestu mul niikuinii vältida pikaajalist vanglakaristust. Ta oletas, et mulle mõistetakse viisteist aastat.

Vahepeal valmistas Preobraženski ette ülekuulamiste
545
võltsprotokolle. Keeldusin neile alla kirjutamast ja tõmbasin maha kõik mulle külgepoogitud valesüüdistused. Siis püüdis Preobra-ženski mind šantažeerida, teatades, et lisab uue süüdistuse -hullumeelsuse simuleerimine, millele ma rahulikult vastasin:
„Hea küll, kuid siis tuleb teil annulleerida meditsiinilise komisjoni kaks otsust, mis kinnitavad, et ma olin stuupori seisundis ja polnud võimeline viibima ülekuulamistel."
Omalt poolt süüdistasin Tsaregradskit ja Rudenkot selles, et jättes mu kolmeks kuuks ilma võimalusest magada ja sulgedes mind akendeta kambrisse, viisid nad mu seisundini, millest pole võimalik väljuda pikaajalise ravita.
Preobraženski püüdis minult pidevalt tunnistusi välja pigistada, kuid ma ei andnud alla. Lõpuks ta kuulutas: „Uurimine teie süüasjas on lõpetatud." Ja esimest - ning ainukest! - korda anti minu kätte minu uurimistoimiku kõik neli köidet. Süüdis-tuskokkuvõte võttis enda alla kaks lehekülge. Seda lugedes veendusin, et Andrejev oli oma sõna pidanud - selle kohta, et ma püüdsin sobingus Beriaga võtta osa võimu haaramisest, oli igasuguse tõestusmaterjali puudumise tõttu süüdistus maha võetud. Selle kohta, et ma ajasin nurja Tito vastu kavandatud kallaletungioperatsiooni ja et aastatel 1947-1948 varjasin minu käsutuses olevaid andmeid ettevalmistatavast vandenõust meie riigi vastu, oli süüdistus samuti maha võetud. Minu süüasjas ei figureerinud enam Beria fantastilised Läände põgenemise plaanid Murmanski lähedal asuvast erilennuväe baasist kindral Šte-menko abiga. Ei mainitud ka Mairanovskit kui minu sugulast. Sellegipoolest kujutas süüdistuskokkuvõte mind paadunud kur-jategijana, alates 1938. aastast sobingus rahvavaenlastega ning partei ja valitsuse vastu väljaastujana. Tõestusena kasutati süüdistusmaterjale nende luuretöötajate vastu, kes minu pealekäimisel sõja algul vanglatest vabastati, samuti minu sidemeid „rahvavaenlaste" - Spiegelglasi, Serebrjanski, Mali ja teistega, kuigi nad kõik, peale Serebrjanski, olid selleks ajaks juba postuumselt rehabiliteeritud. Seadusest lähtudes polnud neil süüdistustel enam juriidilist jõudu, kuid see asjaolu ei valmistanud kellelegi peavalu.
546
Minu vastu esialgselt tõstatatud süüdistustest jäi alles kolm: esimene - salasobing Beriaga hitlerliku Saksamaaga sepa-raatrahu kokkuleppe saavutamiseks 1941. aastal ja Nõukogude valitsuse kukutamine;
teine - kuuludes Beria lähikonda ja olles enne sõda loodud Erigrupi ülem, teostasin Beriasse vaenulikult suhtuvate inimeste salajasi tapmisi mürgitamise teel, esitades nende surma õnnetusjuhtumina;
kolmas - alates 1942. kuni 1946. aastani jälgisin laboratooriumi X" erikambri tööd, kus mürkide mõju kontrolliti surmamõistetute peal.
Süüdistuses polnud nimetatud ühtegi konkreetset tapmisjuh-tumit. Seevastu mainiti minu asetäitjat Aitingoni, kes arreteeriti 1951. aasta oktoobris ja vabastati Beria poolt „ekslikult ja kuritahtlikult" vanglast pärast Stalini surma 1953. aasta märtsis ning mõisteti taas sama süüdistuse põhjal - kodumaa reetmine -süüdi 1957. aastal.
Süüdistuskokkuvõte lõppes ettepanekuga arutada minu süüasja kinnises korras Ülemkohtu Sõjaväekolleegiumil ilma prokuröri ja kaitsja osavõtuta.
Mulle meenus, kuidas mu naine oli kohtumise ajal Krestõs rääkinud Reichmanist ja maininud, et kinnised kohtuistungid ilma kaitsja osavõtuta, mis võeti kasutusele pärast Kirovi surma, on seadusega keelatud alates 1956. aastast. Reichman suutis vältida salajast kohtumõistmist ning seetõttu ta ka amnesteeriti. Minu ees seisis raske

ülesanne: kuidas öelda Preobraženskile, et ma tean, et seadus keelab salajase kohtumõistmise ilma kaitsja osavõtuta? Ma olin ju koomataolises seisundis.

Siis pöördusin ma Preobraženski poole kirjaliku palvega esitada põhjendused, miks tehti ettepanek minu süüasja ärakuulamiseks ilma kaitsja osavõtuta. Ta vastas, et süüdistuskokkuvõttes pole vajadust tungida sedavõrd tähtsusetutesse üksikasjadesse ja avaldas mulle allkirja vastu otsuse loobuda advokaadist. Nõudsin Kriminaalkoodeksit, et saaksin kasutada oma konstitutsioonilist õigust kaitsele, kuid ka selle palve lükkas Preobraženski tagasi, samuti allkirja vastu. Mulle oli väga

547

tähtis fikseerida kirjalikus vormis nende teadlik seaduserikkumine. Andrejev, kes suhtus minusse kaastundega, ütles, et minust oleks naiivne loota, nagu lubataks mu süüasja juurde advokaati.

Pärast seda pöördusin vanglaülema asetäitja, sõja-aastatel minu endise alluva poole palvega muretseda mulle Kriminaalkoodeks. Järelvaataja teatas, et minu palve on tagasi lükatud, kuid vanglaülema asetäitja on valmis mind vastu võtma ja ära kuulama minu kaebused, mis puudutavad kinnipidamistingi-musi. Kui mind viidi tema kabinetti, mida muidugi kuulati pealt, ei andnud me millegagi märku, et tunneme teineteist. Ta kinnitas, et minu palve on tagasi lükatud, kuid ütles, et ma võin tutvuda instruktsioonidega uurimisaluste kinnipidamise kohta, ' enne kui annan sisse ametliku kaebuse. Ma tabasin tema lauses varjatud mõtte. Instruktsiooni kõrval laual lebas lisa, milles oli kirjas just see, mis mind huvitas - NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi määrus 30. aprillist 1956. aastast, mille kohaselt muudeti ära erikord kinnise kohtuistungi puhul, kus süüdistust riigi reetmises arutati kaitsja osavõtuta.

Minu ametlikku avaldust advokaadi kohta ignoreeriti tõenäoliselt „instantside" ehk Hruštšovi enda korraldusel, kellest oli selleks ajaks saanud partei ja valitsuse juht. Otsustasin mõnda aega oodata ja korrata oma nõudmist kaitsja suhtes juba kohtuliku uurimise käigus.

Viimane kohtumine uurijaga võttis minu jaoks ootamatu pöörde. Preobraženski nõudis äkki, et ma kirjutaksin Molotovi osavõtust Stamenovi sondeerimisel. Mind tegi see äärmiselt murelikuks ja ma mõistsin, et arvatavasti on Molotov sattunud nüüd ebasoosingusse. Ma ei teadnud midagi „parteivastasest grupist", mis oli kõrvaldatud riigitüüri juurest 1957. aastal ja kuhu kuulusid Molotov, Malenkov ja Kaganovitš. Minu kirjalik ettekanne avaldas Preobraženskile silmnähtavat muljet, eriti aga teade, et Molotov sokutas Stamenovi naise tööle NSVL Teaduste Akadeemia Biokeemia Instituuti, akadeemik Bachi juurde. Tuletasin samuti meelde, et Molotoviga konsulteerid kingituste osas, mis Stamenov andis üle tsaariperekonnale

548

oma kodumaal. Uurija reaktsioon andis mulle lootust, et vaatamata kinnisele kohtuistungile, jäetakse mind siiski ellu kui tunnistajat Molotovi vastu.

Kolmkümmend kolm - nii palju avaldusi kirjutasin ja saatsin Hruštšovile, Rudenkole, NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi sekretärile Gorkinile, KGB ülemaks saanud Serovile ja teistele, nõudes kaitsjat ning protestides jämedate võltsingute vastu, mida sisaldasid minu vastu esitatud süüdistused. Mitte ühelegi neist ei saanud ma vastust. Kui eriti tähtsate asjade uurimine kõrgemal tasemel lõppes, siis tavaliselt anti süüasi viivitamatult edasi Ülemkohtule. Nädala või äärmisel juhul kuu aja jooksul pidin saama teatise selle kohta, kuidas leiab aset kohtuasja ärakuulamine. Kuid möödus kolm kuud - ja mitte sõnagi. Alles 1958. aasta septembri algul teatati mulle ametlikult, et minu kohtuasi tuleb läbivaatusele Sõjaväekolleegiumil 12. septembril prokuröri ja kaitsja osavõtuta. Mind viidi üle Lubjanka sisevanglasse, seejärel aga Lefortovosse. Paljude aastate pärast sain teada, et kindralmajor Borisoglebski, Sõjaväekolleegiumi

esimees saatis minu kohtutoimiku täiendavaks uurimiseks kolmel korral tagasi pro-
kuratuuri. Ja kõigil kolmel korral saadeti see omakorda tagasi -eitava vastusega.
Nüüd tundub mulle, et mu saatus oli juba eelnevalt ära otsustatud, kuid keegi ei tahtnud võtta endale vastutust seaduserikkumises pärast seda kui partei XX kongressil olid kõlanud Hruštšovi paljutõotavad lubadused järgida pärast Stalini surma seadusi ja paljastada tema kuriteod. Hiljem sai mulle teatavaks, et minu pöördumised Serovi ja Hruštšovi poole, milles ma viitasin meie kohtumistele Kremlis ja operatiivtööle sõja-aastatel ja pärast sõda, kutsusid esile kiire reaktsiooni. Minu endine alluv, polkovnik Aleksahhin saadeti kohe prokuratuuri, et minu toimikust välja võtta kõik operatiivmaterjalid, mis puudutasid Hruštšovi osavõttu salajastest operatsioonidest ukraina natsionalistide vastu. Prokuratuurist kinnitati talle, et mitte üheski minu kriminaalasja neljast köitest pole viiteid Hruštšovile. Polkovnik Aleksahhin oli kogenud ohvitser ja kui talle näi-
549
dati minu kohta koostatud süüdistuskokkuvõtet, ütles ta sõjaväeprokurörile otse välja, et süüdistused on ebakonkreetsed ja võltsitud. Nooremohvitserid-uurijad nõustusid temaga, kuid ütlesid, et käske ei arutata, vaid täidetakse - need tulevad kõrgemalt poolt.
Aleksahhin võttis prokuratuurist kolm kinnikleebitud ümbrikku läbivaatamata operatiivmaterjalidega, mis olid 1953. aastal minu ametiseifist läbiotsimise ajal ära võetud. Ta andis ümbrikud Serovi sekretariaati ega näinud neid enam kunagi. Ma ei suuda kõike meenutada, mis minu seifis asus, kuid tean kindlasti, et seal olid sissekanded tolleaegse kõrgema juhtkonna - Stalini, Molotovi, Malenkovi, Hruštšovi ja Bulganini - sanktsioonidest valitsusele soovimatute isikute likvideerimise kohta,' lisaks sellele ka meie luure poolt agentuurtoimikute põhjal tehtud ülestähendused sionistlike ringkondade kaudu valitsussfää-ridesse tungimise ja sisseimbumise kohta teadlaste keskkonda, kus tegeleti aatomienergia uuringutega.
Kui Aleksahhin taotles 1988. aastal koos kahe luurevetera-niga minu kohtuasja läbivaatamist, viitasid nad sellele episoodile. Neil soovitati vaikida ja mitte kompromiteerida parteid veelgi rohkem, tassides päevavalgele sedavõrd näotuid asju.
Ülemkohtu hoonesse, mis asus Vorovski tänaval, viidi mind vanglaautoga. Mu käed polnud raudus ja mind saatvatel KGB konvoeerijatel kästi oodata Sõjaväekolleegiumi esimehe asetäitja vastuvõtutoas ehk väljaspool kohtusaali. Vastupidi üldkehtivale korrale ei lubatud neil saali siseneda. Mina olin erariietes. Ruum, kuhu sisenesin, ei meenutanud millegagi kohtusaali selle sõna kõige tavalisemas mõttes. See oli hästi sisustatud kabinet, mille nurgas seisis kirjutuslaud, ruumi keskel aga pikk laud nõupidamisteks, mida juhtis kindralmajor Kostromin, keda esitleti kui Sõjaväekolleegiumi esimehe asetäitjat. Teised kohtunikud olid justiitspolkovnik Romanov ja viitseadmiral Simonov. Toas viibis ka kaks sekretäri - üks neist, major Afanasjev oli hiljem sekretäriks ka Penkovski protsessil.
Mina istusin pika laua ühes otsas, teise otsa seadsid end sisse kohtunikud - kõik kolm. Istungi avas Kostromin, luges üles
550
kohtunike ees- ja perekonnanimed ja küsis, kas mul pole kohtu koosseisu suhtes vastuväiteid. Ma vastasin, et ei ole, kuid avaldan protesti kinnise kohtuistungi enese ja minu konstitutsiooniliste õiguste jämeda rikkumise vastu kuna mulle pole võimaldatud kaitsjat. Ma ütlesin, et seadus keelab kinnised kohtuistungid ilma kaitsja osavõtuta seda liiki kriminaalasjades, kus vastavalt Kriminaalkoodeksile võib olla tegu kõrgema karistusmäära - surmanuhtlusega. Läbipõetud raske haiguse tagajärjel ei suuda ma aga ise end sel kohtuistungil kvaliteetselt kaitsta.

Kostromin jäi minu avaldust kuuldes tummaks. Kohtunikud heitsid eesistujale ärevaid pilke, eriti ähmis tundus olevat admiral. Kostromin teatas, et kohus läheb minu taotluse läbivaatamiseks nõupidamisele, märkides nördinult, et mul pole mingit õigust vaidlustada kohtuasja arutamise protseduuri. Samas palus ta sekretäri saata mind vastuvõtutuppa.
Kohtunikud pidasid nõu umbes tund aega ning selle aja sees õnnestus mul näha neid, kes pidid esinema tunnistajatena minu vastu. Esimesena ilmus vastuvõtutuppa akadeemik Muromtsev, kes juhatas varem NKVD-MGB bakterioloogialaboratooriumina tuntud asutust, kus katsetati bakterioloogilisi vahendeid surmamõistetute peal kuni 1950. aastani välja. Ma vaevalt tundsin teda ega olnud temaga kunagi koos töötanud, kui mitte arvestada seda, et saatsin talle luurematerjale, mida saime Iisraelist viimaste tööde kohta bakterioloogilise relva vallas. Teine tunnistaja oli Mairanovski: kahvatuna ja hirmununa ilmus ta vastuvõtutuppa konvoi saatel. Tal oli seljas kulunud ülikond ja kohe oli näha, et ta toodi kohale otse vanglast. Niisiis oli mulle selge, et toksikoloogia „Laboratooriumi X" töö on üks peamisi punkte minu kohtuasjas.
Mind nähes hakkas Mairanovski nutma. Oli täiesti ilmne, et ta ei lootnud mind vastuvõtutoas kohata ilma konvoita, tugitoolis istumas, korralikus ülikonnas ja lips ees. Sekretär käskis konvoil otsekohe Mairanovski välja viia ja jooksis sellest Kostrominile ette kandma. Ta tuli kiiresti tagasi ja viis mind kabinetti, kus kohtunikud juba ootasid, et istungit jätkata. Kostromin teatas, et minu taotluse kaitsja osas ja avalduse kohtuasja
551
ebaseadusliku arutelu kohta kinnisel kohtuistungil advokaadi osavõtuta on NSVL Ülemkohtu esimees isiklikult tagasi lükanud. Korraldus oli just saabunud telefoni teel valitsuse sidekanalite kaudu. Juhul, kui ma hakkan tõrkuma ja keeldun küsimustele vastamast, jätkatakse asja arutamist ilma minuta ja otsus tehakse tagaselja. Ta märkis, et kokkuleppel Ülemnõukogu Presiidiumiga on Ülemkohtul kui kõrgeimal kohtuinstantsil õigus määrata kohtuasja ärakuulamise protseduurireeglid asjades, mis on riigi huvides eriti tähtsad. Ta küsis, kas ma tunnistan end süüdi. Lükkasin kategooriliselt kõik mulle esitatud süüdistused tagasi. Seejärel ta teatas, et kaks tunnistajat, endised julgeolekuorgani töötajad Galiguzov ja Pudin ei saa tervislikel põhjustel kohtuistungil osaleda. Teised kaks, akadeemik Muromtsev ja süüdimõistetu Mairanovski asuvad kõrvaltoas ja on valmis tunnistusi andma.

Seejärel teatas Kostromin: kohut ei veennud Beria eeluurimise käigus antud tunnistused selle kohta, et teie polnud tema usaldusisik, vaid täitsite üksnes käske, mida tema teile valitsuse nimel andis. Veel enam, ütles Kostromin, kohus leiab, et Beria püüdis varjata riigi reetmise fakti kui sellist ning teie uurimis-toimikus olevad tunnistused ei oma seega kohtu jaoks tähtsust.
Episoodi Stamenoviga ainult mainiti. Kostromin rõhutas kaheldamatu riigireetmise fakti, lisades, et uued andmed, mis annavad tunnistust sellest, et Beria arutas küsimusi kontaktidest Stamenoviga ka teiste valitsusliikmetega, antakse edasi Ülemkohtule, ja võimalik, et võetakse kasutusele eraviisiline määratlus valitsusinstantside aadressil. Eitasin otsustavalt katseid seada sisse salajasi kontakte valitsusest mööda minnes, kuna Molotov mitte ainult et teadis nendest kontaktidest, vaid ka sanktsioneeris need. Valitsuse poolt sanktsioneeritud sondeerimist luure eesmärkidel ei saa klassifitseerida kui riigireetmise fakti. Kuid kohus ignoreeris minu avaldust. Veel enam, ütlesin mina, seltsimees Hruštšov isiklikult kinnitas mulle viis aastat tagasi, 1953. aasta augustis, et mis puutub Stamenovisse,

552
siis temaga seoses ei leia ta minu tegevuses mingit kuritegelikku seaduserikkumist või süüd.
Kahvatunud esimees keelas mul mainida Hruštšovi nime. Sekretärid katkestasid otsekohe protokollimise. Tundsin, kuidas veri lõi mulle näkku ja suutmata end vaos hoida, karjusin:
„Te mõistate kohut inimese üle, kelle on surma mõistnud fašistlik OUN, inimese üle, kes riskis oma eluga Nõukogude rahva heaks! Teie mõistate minu üle kohut samuti nagu teie eelkäijad, kes viisid mahalaskmisele Nõukogude luure kangelasi."
Hakkasin loetlema oma hukkunud sõprade ja kolleegide nimesid - Artuzov, Spiegelglas, Mali, Serebrjanski, Sosnovski, Goražanin ja teised. Kostromin oli vapustatud; viitseadmiral Simonov istus, näost valge nagu kriit.
Pärast mõneajalist pausi võttis Kostromin end käsile ja ütles: „Mitte keegi pole teile surmanuhtlust juba ette ära määranud. Meie tahame tõe välja selgitada."
Seejärel kutsuti välja tunnistaja Muromtsev ja loeti tema juuresolekul ette tunnistused, mis ta oli andnud viis aastat tagasi. Kohtunike imestuseks ja meelepahaks teatas Muromtsev, et ta ei saa oma tunnistusi kinnitada. Tema sõnul ei mäleta ta mingeid fakte minu osavõtu kohta salajase bakterioloogilise uurimislaboratooriumi tööst.
Siis kutsuti Mairanovski. Tema tunnistas, et oli konsulteerinud mind nelja juhtumi puhul. Eesistuja loal küsisin temalt: kas ta oli ametialaselt minu alluv, kas tema poolt mainitud nelja juhtumi puhul oli tegemist eksperimentidega inimeste kallal või lahinguoperatsioonidega, ja lõpuks, kellelt sai ta käsu kasutada mürke? Minu imestuseks admiral toetas mind. Kogu kohtu poolt hästi läbimõeldud stsenaarium pudenes laiali. Mairanovski tunnistas, et ta polnud ametialaselt kunagi olnud minu alluv ja hakkas nutma. Läbi pisarate tunnistas ta, et need eksperimendid, millest on jutt, olid tegelikult lahinguoperatsioo-nid, käske inimeste hävitamiseks andsid aga Hruštšov ja Molotov. Ta jutustas oma kohtumisest Molotoviga Informatsiooni-komitee hoones, seejärel aga, kutsuda esile kohtu eesistuja viha, mainis ka kohtumist Hruštšoviga Kiievis, raudteevagunis.
553
Siinkohal Kostromin katkestas teda, öeldes, et kohtule on tema tunnistused niigi selged. Seejärel vajutas ta vastavale nupule ja kohaletulnud konvoi viis Mairanovski ära. Pärast seda ei näinud ma teda kolm aastat - seni, kuni kohtusime jalutuskäigul Vladimiri vangla siseõues.
Kohtunikud olid ilmses segaduses. Nad said kinnituse selle kohta, et need niinimetatud terroriaktid olid tegelikult lahingu-operatsioonid, mis viidi läbi Nõukogude võimu õelaimate vaenlaste vastu valitsuse otsesel käsul, mitte aga minu initsiatiivil. Märkisin veel, et ma ei olnud nimetatud operatsioonide läbiviimisel vanem ametiisik, kuna iga juhtumi puhul viibisid juures ka valitsuse eriesindajad - NSVL Riikliku Julgeoleku ministri esimene asetäitja Ogoltsov ja Ukraina Riikliku Julgeoleku minister Savtšenko, ning kohalikud julgeolekuorganid allusid otseselt neile. Tegin ettepaneku kutsuda nad välja tunnistajatena ning nõudsin vastust, miks pole neid võetud vastutusele nende aktsioonide juhtimise eest.
Viitasin ka sellele, et just valitsuse otsusega 1946. aasta juulist määrati kindlaks erikord riigi kõige ohtlikumate vaenlaste likvideerimiseks nii riigisiseselt kui ka välismaal julgeolekuorganite ja Punaarmee Peastaabi Luurevalitsuse liinis.
Taas tundsid kohtunikud end ebamugavalt. Ma teadsin, et minu ülekuulamiste protokollides oli kõik, mis puudutas tööd külma sõja perioodil, aastatel 1946-1953, äärmiselt ähmane ja ebakonkreetne. Mõte, mis läbis punase niidina kõiki süüdistusi, oli järgmine: Mairanovski tappis minu abiga neid inimesi, kes olid Beria vastu

vaenulikult meelestatud. Ma tunnetasin täiesti selgelt, et kohtunikud polnud valmis tunnistama reaalset fakti, et kõik need likvideerimised olid sanktsioneeritud juhtide poolt, kes seisid võimuhierarhias Beriast kõrgemal, temal polnud aga kohtus räägitud episoodidega mingit pistmist.
Kostromin tegi kiiresti ja asjalikult kohtuistungist kokkuvõtte. Tema sõnul ei mõisteta minu üle kohut operatsioonide eest Nõukogude võimu vaenlaste vastu. Kohus leiab, et ma juhtisin oma suvilast teisi salajasi operatsioone, mis olid suunatud Beria vaenlaste vastu. Palusin otsekohe esitada kas või
554
üksainus konkreetne fakt terroristliku akti kohta minu osavõtul valitsuse või Beria vaenlaste vastu. Kostromin vaidles järsult vastu: Beria kohtuasi on lõpetatud, kusjuures on täpselt kindlaks tehtud, et sedasorti aktsioone pandi toime korduvalt ja kuna mina töötasin tema alluvuses, siis olen samuti süüdi. Kuid antud momendil pole kohtul veel vastavat tõendusmaterjali. Nende sõnadega lõpetas ta kohtuasja arutelu, andes mulle võimaluse öelda oma viimane sõna. Tegin lühidalt, teatades, et olen süütu, et minuga arveteõiendamine toimub ukraina fašistide, imperialistlike eriteenistuste ja välismaal asuvate trotskistide huvides. Lõpuks nõudsin oma seaduslikku õigust tutvuda kohtuistungi protokolliga ning teha sinna oma korrektiivid. Sellest öeldi kohe ära.
Kostromin kuulutas välja vaheaja. Mind viidi vastuvõtutuppa, kus pakuti teed ja võileibu. Admiral tuli minu juurde, surus mu kätt ja ütles, et ma käitusin nagu mehele kohane. Ta rahustas mind: kõik läheb hästi. Mõne aja pärast viidi mind kohtuotsuse ettelugemiseks Kostromini kabinetti tagasi. Kohtunikud tõusid püsti ja eesistuja luges ette käsitsikirjutatud kohtuotsuse, mis sõna sõnalt kordas prokuratuuri süüdistus-kokkuvõtet, kuid ühe lisandiga: „Kohus ei pea otstarbekaks rakendada minu suhtes kõrgeimat karistusmäära - surmanuhtlust, ja lähtub otsuse tegemisel materjalidest, mis on kohtutoimikus, kuid mida pole kohtuistungil läbi vaadatud."
Mulle mõisteti viisteist aastat vanglakaristust. Otsus oli lõplik ja edasikaebamisele ei kuulunud. Oli 1958. aasta varasügis. Alates oma arreteerimisest 1953. aastal, olin vanglas viibinud juba viis aastat.
Jõud jättis mind maha. Olin tugevas šokis ega suutnud sellest seisundist välja tulla, tundsin, et nüüd otsekohe ma minestan ning olin sunnitud istuma. Peagi olin tagasi Lubjanka sisevanglas. Mul algas kohutav peavalu ja järelvaataja andis mulle isegi tableti. Ma polnud ikka veel toibunud, kui mind viidi ootamatult Serovi kabinetti - endisesse Beria valdusesse. Süngel ilmel pakkus Serov mulle istet.
„Kuulake tähelepanelikult," alustas ta. „Teil saab olema veel
555
palju aega oma olukorra üle järele mõtlemiseks. Teid saadetakse Vladimiri vanglasse. Kui teile meenuvad seal mingisugusedki Molotovi ja Malenkovi kahtlased ettevõtmised või kuritahtlikud käsud, mis olid seotud ühe või teise situatsiooniga riigis endas või välismaal, teatage mulle, kuid ärge mainige Nikita Serge-jevitši. Ja kui," tegi ta kokkuvõtte, „teile meenub see, mis ma ütlesin, jääte te ellu ja me amnesteerime teid."
Vaatamata kohutavale peavalule, ma siiski noogutasin, väljendades sellega oma nõusolekut. Ma ei näinud teda enam iialgi.

II. Vladimiri vangla kui režiimile eriti ohtlike ja soovimatute tunnistajate kinnipidamiskoht

Mind viidi kohe üle Lefortovo vanglasse ja kahe päeva pärast lubati kohtuda naise ning noorema venna Konstantiniga. Lõpuks ometi andsin pisaratele voli, nemad aga lohutasid mind nii nagu suutsid. Tundsime salajast rõõmu teate üle, et mind paiguta-takse Vladimiri vanglasse: selles linnas elas mu naise noorem õde. Tema mees Aleksander Komelkov oli Vladimiri oblasti MVD aparaadi vastutav töötaja, Liiklusinspektsiooni ülema asetäitja. Nad elasid samas majas, kus ka kogu vangla juhtkond, ka vanemjärelvaatajad. Kõigi oma naabritega said Komelkovid suurepäraselt läbi. Varsti sõitis Vladimirisse koolivaheajale mu noorem poeg Anatoli. Seal sai ta sõbraks Vladimiri vangla ülema, polkovnik Koziki poja Juriga, kes oli temaga üheealine. Nendega ühes seltskonnas liikus ka Olga, Koziki asetäitja tütar, kes elas naabruses.
Mu naisel vedas, et sel ajal, kui mina asusin uurimise all, teda ei arreteeritud nagu teiste Beria süüasjaga seotud uurimis-aluste naisi. Ta oli katkestanud ettenägelikult suhted oma endiste töökaaslastega. Mis puutub neisse meie sõpradesse, kes ei olnud organitega seotud, siis nemad olid meile suureks toeks, eriti Mariana Jaroslavskaja. Tema isa, Jemeljan Jaroslavski oli Partei KK sekretär 1920. kuni 1940. aastani. Mitteformaalselt
556

peeti Jaroslavskit partei ideoloogiks. Ma tutvusin tema ja ta veetleva abikaasa, revolutsiooniveteraniga, 1943. aastal, kui sain suvila otse nende maja kõrvale. Tutvus Jaroslavskiga mängis minu elus tähtsat osa ja aitas mu perekonnal vastu pidada. Mariana kaudu soetas mu naine sõpru skulptorite, kunstnike ja kirjanike seas. Pärast Jaroslavski surma pidasin meeles tema perekonda ja toetasin tema leske Klavdia Ivanovna Kirsanovat. Tema omakorda tutvustas mind partei KK sekretäri Kuznetso-viga, kes avaldas mulle toetust, kui mul tekkis konflikt Aba-kumoviga. Anna Tsukanova, kelle Suslov viis pärast Malenkovi langemist KK-st üle VNFSV kultuuriministri asetäitjaks kaadrite alal, osutas meile väga suurt moraalset toetust ja abi. Nimelt tema oli see, kes soovitas mu naisel teha nägu, nagu ta ei teaks, milles tema meest süüdistatakse. Seepärast algasid minu süüasja õiglase lahendamise taotlused, mis ta saatis Hruštšovile ja Malenkovile, alati väitega, et talle pole teada minu vastu esitatud süüdistuste tegelik olemus. Ta tegi koopiad minu kirjadest, mis olin saatnud välismaalt ja milles ma kirjutasin talle, et vaatamata mind ümbritsevale hädaohule, olen valmis ohverdama oma elu partei ja rahva heaks. Need saatis ta Hruštšovile ja Malenkovile tõestusena sellest, et aresti all hoitakse inimest, kes on üleni ustav partei ideaalidele. Naine kogus kolmeteistkümnelt minu endiselt kolleegilt, kellest viis olid Nõukogude Liidu kangelased, arvamusi ja hinnanguid minu kohta, kinnitades need parteikomiteedes ning saatis siis prokuratuuri ja Ülemkohtu Sõjaväekolleegiumile palvega kutsuda need inimesed välja tunnistajatena minu süüasjas. Kui ma sellest kuulsin, mõistsin kohtunike ebakindlust ja ka seda, miks minu uurija Andrejev oli minu suhtes kaastundlikult häälestatud ja hoolimata reeglitest, hoidis kõrvale minu süüdistuskokkuvõttele alla kirjutamast.
Beria süüasjaga olid seotud kaks asjaolu, mis aeglustasid kindlasti kompromiteeriva materjali otsinguid arreteeritute perekonnaliikmete kohta. Beria minia, tol ajal väga lugupeetud Maksim Gorki lapselaps, läks oma mehest lahku pärast seda, kui too koos oma emaga arreteeriti ning seejärel asumisele saadeti.
557

Võimudele oli see sugulus äärmiselt ebamugav. Teine asjaolu oli seotud KK Presiidiumi ja Ministrite Nõukogu juures asuva Malenkovi ametkonna sekretariaadi ülema Suhhanoviga, kes võttis kõige aktiivsemalt osa Beria arreteerimisest. Kõrgem juhtkond oli sõna otseses mõttes vapustatud, kui Suhhanov varastas Beria ja tema kaastöötajate seifidest kuldkelli - neid oli kokku kaheksa -, obligatsioone ja suure summa raha, sealhulgas osa Beriale makstud preemiast, mille ta oli saanud aatomipommialaste tööde juhtimise eest.
Aastatel 1956-1958 liikusid pealinna kõrgemates ringkondades kuuldused saladuslikest vargustest, mis olid seotud Beria. arreteerimisega ja sellest, kuhu kuriteo jäljed viivad. Beria ja tema kaastöötajate seifid loomulikult avati pärast tema arreteerimist. Seaduse järgi oli ette nähtud koostada äravõetud esemetest üksikasjalik nimekiri. Kuid sõjaväeprokurör Uspenski ja Suhhanov, keda abistas Puzanov (Partei KK osakonnajuhataja ja tulevane NSVL suursaadik Bulgaarias), ei koostanud mingit nimekirja.
Ühe Beria aparaadi arreteeritud töötaja naisel, Ordõntseval, kes pandi vangi, seejärel aga vabastati, kuid vallandati töölt ja jäeti ilma elatusvahenditest, oli nimekiri nummerdatud obligatsioonidest, mis kuulusid tema mehele ning mida hoiti tema töökoha ametiseifis. Suhhanov nõudis, et Ordõntseva kohtuotsusesse lülitataks punkt vara konfiskeerimisest. Kuid kuna tema mees polnud julgeolekutöötaja, ei omanud sõjaväelist auastet ega süüdistatud teda ka riigi reetmises (talle inkrimineeriti vaid Beria kuritegelikest plaanidest vaikimine), siis kohus ei lülitanud sisse punkti konfiskeerimise kohta. Seejärel hakkas naine taotlema kohtu kaudu obligatsioonide tagastamist. Esialgu ei leidnud tema taotlus mingit vastukaja, kuid siis tegi Hruštšov Serovile korralduse need obligatsioonid üles otsida. Samal ajal esitas keegi naine hoiukassasse väljamaksmiseks ühe kadunud obligatsioonidest, millele oli langenud võit. Ta peeti kinni. Selgus, et tegemist oli masinakirjutajaga, kes töötas Suhhanovi juures.
558
Suhhanov oli sunnitud üles tunnistama väärisesemete varguse Beria ja tema alluvate seifidest, mille eest talle mõisteti kümme aastat vanglakaristust. Sellest skandaalist, kuigi mingeid ametlikke teateid ei olnud, rääkis kogu Moskva. See õõnestas usaldust uurijate suhtes, kes tegelesid Beria süüasjaga ja huvi iga liiki räpaste intriigide paljastamise vastu, mis tema arvele kirjutati, hakkas langema.
Minu naise olukord paranes sel ajal märgatavalt. Ta õppis õmblema ja muutus varsti rätsepana üsna populaarseks oma uute sõprade hulgas kunstimaailmas. See oskus andis talle täiendava sissetuleku. Ta suutis endiselt üleval pidada nii lapsi kui oma ema. MVD püüdis meilt Moskva kesklinna korterit ära võtta, kuid ei saanud seda seaduslikel alustel teha, sest mu naine oli sõjast osavõtnu ja sai sõjaväepensioni. Anna Tsuka-nova toetas mu naist tema protsessimistel MVD Majandusvalit-susega. Nende taktika oli lihtne: mind pole veel süüdi mõistetud, ma asun ikka veel vangla haiglas ja seetõttu ei saa mind ka korterist välja kirjutada. Siis tõstis Majandusvalitsus järsult korteriüüri, kuid õnneks oli naisel võimalik arved ära maksta ilma eriliste raskusteta.
Aastatel 1956-1957 sai talle selgeks, et julgeolekuorganite puhastus, mille ohvreiks langesin mina ja langes ka Beria, on lõppenud. Need tunnistajad, kes teadsid liiga palju, lasti maha, sealhulgas ka kriminaalasjade võltsijad.

Tänu Reichmani naise sidemetele Kremli kõrgemates ringkondades süüdistati teda vaid võimupiiride ületamises ja peagi ta amnesteeriti. Ka Maiski vabastati vanglast. Mu naine sai teada, et Hruštšov käskis parteist välja heita ja jätta ilma sõjaväelistest

auastmetest ligi sada KGB-MVD erukindralit ja -polkovnikut nende hulgast, kes 30. aastatel, olles juhtivatel ametikohtadel, võtsid aktiivselt osa repressioonidest või siis teadsid liiga palju parteisisestest intriigidest. Kõik need inimesed, kes jäeti ilma suurtest pensionidelt ja parteipiletitest, jäid ise, erinevalt eelnevate aastate praktikast, siiski ellu - neid ei
559
lastud maha ega pandud vanglasse. Nende hulgas oli kaks aatomiluurega seotud küsimustes silma paistnud isikut: kindralmajor Ovakimjan, kes koordineeris aastatel 1941-1945 NKVD tööd Ühendriikides aatomipommi puudutava informatsiooni kogumisel, ja minu asetäitja Vassilevski, kelle vastu esitatud ainsaks süüdistuseks oli üleliia lähedane side Beriaga.
Meeleolud olid Moskvas ilmselgelt muutunud ja eriti andis sellest tunnistust fakt, et Vassilevskil õnnestus lasta end parteisse ennistada. Ta kasutas oma endisi sidemeid Bruno Pontecorvoga, kes asus sel ajal Moskvas ja kellest oli saanud akadeemik. Pontecorvo palus isiklikult Hruštšovi oma sõbra eest. Vassilevski ja Gorski, kes olid end ilmutanud „aatomi"luure liinis, asusid tõlkima inglise- ja prantsusekeelseid seiklusromaane. Mõned endised julgeolekuohvitserid - Iljini toetusel, kes töötas pärast rehabiliteerimist 1954. aastal NSVL Kirjanike Liidu Moskva osakonna sekretär-organisaatorina - said kirjanikeks ja ajakirjanikeks. Kuigi rehabiliteerimine andis õiguse saada tagasi oma endine amet, osutus see praktiliselt võimatuks. Kuid siiski anti inimestele võimalus alustada uut elu ja saada üsna kõrget pensioni.

Õnneks langes minu viibimine Vladimiri vanglas kokku jäiga süsteemi lühiajalise liberaliseerimise perioodiga, mis leidis aset Hruštšovi ajal. Nii lubati mul saada iga kuu kuni neli toidupakki. Kuigi esialgu kaotasin sageli teadvuse ja kohutavate peavalude tõttu vaevasid mind tugevad peapööritushood, hakkas mu jõud siiski tasapisi taastuma. Tõsi, mind hoiti üksikkambris, kuid sellele vaatamata ei olnud ma täielikult isoleeritud - mul oli võimalus lugeda ajalehti, võisin kuulata raadiot ja kasutada vangla raamatukogu.
Vladimiri vangla oli tähelepanuväärne mitmest aspektist lähtudes. See ehitati Nikolai II ajal, selle sajandi algul, ja seal peeti kinni riigi seisukohalt kõige ohtlikumaid kurjategijaid, kes pidid võimudel alati käepärast olema. Sisuliselt täitis Vladimiri vangla sama rolli ka Nõukogude võimu ajal ning sageli veeti sealt vange pealinna täiendavatele ülekuulamistele.
560
Saatuse tahtel paigutati mind vangla teise korpusesse, mida olin kunagi varem kahel korral külastanud, et vestelda vangistatud Saksa kindralitega, kes siin oma karistust kandsid. Tol ajal näidati mulle tühjaksjäetud kambrit, kus kunagi oli istunud tulevane revolutsiooni ja kodusõja kangelane, üks Punaarmee organisaatoreid, Mihhail Frunze.

Minu ajal oli vanglas kolm peakorpust, milles oli umbes kaheksasada vangi. Alates 1960. aastast hakati vanglat laiendama ja nüüd võib kolmes ümberehitatud korpuses kinni pidada kokku kuni tuhandet inimest. Vanglarežiim paistis silma ranguse poolest. Kõik äratati hommikul kell kuus. Toit toodi kambritesse: vilets lobi anti kätte kambri raskest metallist ukse sisse lõigatud väikese akna kaudu. Nälg oli meie pidev kaaslane, piisas vaid pilgu heitmisest vangide tuhmidesse, läiketa silmadesse, et selles veenduda. Algselt tõsteti voodid seinale ja pandi lukku nii et päevasel ajal polnud võimalik lamada. Oma aega võis veeta tsementpõranda külge kinni kruvitud toolil istudes. Päevane jalutuskäik tohtis kesta vaid kolmkümmend kuni nelikümmend viis minutit ja see leidis aset niinimetatud boksis - kõrgete seintega ümbritsetud siseõues,

mis meenutas pigem tuba, üldpinnaga kakskümmend ruutmeetrit, ainult et ilma laeta. Valvurite kohalolek oli kohustuslik. Päevaseks puhkuseks oli ette nähtud vaid üks tund pärast lõunat, kui järelvaataja voodi lukust lahti keeras. Tualetti kambris ei olnud -selle aset täitis parask. Iga kord, kui vangil oli vaja minna käimlasse, pidi ta pöörduma järelvaataja poole. (Räägitakse, et nüüd on Vladimiri vangla kambritesse ilmunud ka tualetid.) Kuigi magama lubati end sättida alates kella kümnest õhtul, põles valgus öö läbi.
Pärast mõnepäevast vangistuses viibimist hakkasin märkama, et vangla administratsioon suhtub minusse teatud poolehoiuga. Mind viidi üksikkambrist üle vangla haiglasse, kus anti klaas piima päevas, ja mis minu jaoks veelgi tähtsam -lubati lamada voodis, päevasel ajal ja mi kaua kui tahtsin.
Avastasin üsna pea, et vanglas oli päris palju neid, keda ma
561
hästi tundsin. Näiteks Läti endine välisminister Munters, kes peagi vabastati. 1940. aastal, pärast riigipööret Lätis, viisin ta Voronežisse, kus ta hakkas tööle õppejõuna kohalikus ülikoolis. Või Sulgin, keda NKVD luure jahtis välismaal oma kaks-kümmend aastat. Pärast Belgradi hõivamist meie vägede poolt 1945. aastal, arreteeriti Riigiduuma esimehe endine asetäitja, toimetati Nõukogude Liitu ja anti kohtuvõimude kätte, süüdistatuna nõukogudevastases tegevuses kodusõja ajal ja sellele järgnenud aastatel.
Kolm-neli kambrit minust eemal asus keegi Vassiljev: tegelikult oli see Stalini poeg Vassili, kes ka siin, vanglas, oskas korraldada skandaale. Kord kui talle tuli külla ta naine, marssal Timošenko tütar, kargas mees talle rusikatega kallale, nõudes, et naine pöörduks viivitamatult Hruštšovi ja Vorošilovi poole palvega teda vabastada.
Vladimiri vanglas oli ka Mairanovski, kes istus siin 1953. aastast - ma juba rääkisin, et talle mõisteti kümme aastat. Teda võis vaevalt ära tunda: tundus, et endisest Mairanovskist oli järele jäänud üksnes kest. Et ellu jääda ja peksust pääseda, nõustus see murtud ja asjata vabanemisele lootev inimene andma tunnistusi Beria, Merkulovi ja Abakumovi vastu nende osavõtu kohta salajastest mõrvadest. Tõsi, ühegi ohvri nime ta ei teadnud. Kõik kolm - Beria, Merkulov ja Abakumov lasti maha, aga Mairanovski kandis oma karistust edasi. Mõnikord kuulasid prokuratuuri ja KGB 5. Eriosakonna töötajad teda üle tunnistajana neid huvitavates küsimustes.
Kui kohtuistungil arutati minu süüasja, tunnistas ta, et polnud kunagi saanud minult käske ei eksperimentide sooritamiseks mürkidega elavate inimeste kallal ega ka nende hävitamiseks ja et üldse ei kuulunud ta minu alluvusse. Olen talle selle eest tänulik nagu ka tolle ülimal määral ohtliku töö eest, mida see inimene tegi sõja-aastatel. Terroristide relvituks tegemine oli äärmiselt riskantne tegevus. Parašütistid ilmusid midagi kahtlustamata konspiratiivkorterisse. Sel ajal, kui Mairanovski rohtude abil uinutatud Abwehri agendid olid „kustunud", jõudis ta ära vahetada nende kraenurkadesse õmmeldud mürgiampullid,
562
et pärast, kui agendid arreteeritakse, ei saaks nad oma elu lõpetada enesetapuga. Mõnikord me kohtusime temaga jalutuskäigul vangla hoovis ja kui meil oleks olnud võimalus vahetada paar sõna, oleksin soovitanud tal otsida toetust teadlaste-meedikute seast, keda ta isiklikult tundis ja kes teda kõrgelt hindasid. Mairanovski vabastati 1961. aasta detsembris. Tema rehabiliteerimise eest kostis Meditsiiniteaduste Akadeemia president Blohhin.
Kaks päeva pärast seda, kui Mairanovski oli viibinud Hruštšovi vastuvõtutoas Partei KK hoones, kaasas rehabiliteerimise taotlus, kus mainiti episoodi nende kohtumisest erirongi vagunis 1947. aasta lõpul Kiievis, arreteeris KGB ta uuesti. Oma naiivsuses

ta ei mõistnud, et ei saa pöörduda abipalvega Hruštšovi poole, mainides sealjuures nende kohtumist, mis oli seotud peapiiskop Romža likvideerimisega Užgorodis. Ta oleks pidanud seda silmas pidama, et võimul olev Hruštšov tahtis mälust kustutada kõik, mis oli seotud sedalaadi asjadega. Õnnetuseks sai aga Mairanovskist, kes enda olemasolu pidevalt meelde tuletas, soovimatu tunnistaja. Ta jäeti otsekohe ilma professori nimetusest ja kõigist teaduslikest kraadidest ning saadeti asumisele Mahhatškalasse. Seal asus ta tööle keemialaboratooriumi juhatajana.
Aeg-ajalt külastas Mairanovski akadeemik Blohhini Moskvas, lootuses taastada oma teaduslik karjäär. 1964. aasta detsembris, vahetult enne järjekordset kohtumist, kus oleks pidanud tulema arutusele seoses pahaloomuliste kasvajatega läbiviidavate eksperimentide tulemused, suri Mairanovski äkki saladuslike asjaoludel. Saatuse irooniana oli diagnoos sama, mis Wallenbergil ja Ogginsil: südamepuudulikkus.
Vladimiri vanglas tekkis ebatavaline „klubi", mis koosnes endistest NKVD-MVD kõrgetest ametnikest. Nende hulgas olid ka Aitingon, kes saabus Vladimirisse 1957. aasta märtsis kaheteistaastase karistusajaga ja Mamulov, kes oli olnud Beria sekretariaadi ülem ja siseministri asetäitja ning vastutanud kulla hangete eest. Kuigi Mamulov oli armeenlane, oli ta omal ajal Gruusia kompartei KK sekretär kaadrialal. Tema kambrikaaslane,
563
samuti Gruusia kompartei KK sekretär, akadeemik Šaria töötas mõnda aega NKVD Välisluure ülema asetäitjana. Pärast vabanemist vanglast, kus ta kandis karistust kui meg-reeli natsionalist, sai akadeemik uue ameti - abi Beria aparaadis Ministrite Nõukogu juures, kus ta vastutas välispoliitiliste küsimuste eest, langedes Beria jaoks üles seatud võrku - selline juba oli kord tema õnnetu saatus.

Polkovnik Ljudvigov, Beria sekretariaadi ülem Siseministeeriumi juures, arreteeriti seetõttu, et ta teadis liiga palju temast ja ta armuseiklustest. Ljudvigov oli abielus Mikojani vennatütrega, mille tõttu ta vabanes vanglast juba kümme päeva pärast Hruštšovi langemist 1964. aastal. Mikojan, kes oli kolm kuud varem määratud NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks, andis välja erimääruse, mille kohaselt anti Ljudvigovile armu. Mikojan amnesteeris ka oma kauge sugulase Sarkissovi, kes juhtis Beria kaitsemeeskonda, mis muuhulgas muretses Beriale ka naisi.

Vladimiri vanglas istusid ka Darja Gusjak ja Maria Didõk, banderalaste põrandaaluse organisatsiooni illegaalsed kullerid, kellest ma juba rääkisin ja kes võeti kinni 1950. aastal. Nad kandsid vangidele toitu laiali, kuid minuga kokku puutudes ei tundnud nad minus nähtavasti ära toda kõrgemalseisvat MGB töötajat, kes neid Lvovi vanglas üle kuulas.
Meiega koos istus vanglas Vladimir Brik, kes oli Ossip Briki, Vladimir Majakovski lähedase sõbra vennapoeg ja kelle KGB arreteeris põgenemiskatsel Ühendriikidesse. Seal oli ka Maksim Steinberg, NKVD resident Šveitsis 30. aastatel. Ta keeldus tagasi pöördumast, kuna teda ähvardas mahalaskmise oht. Pärast Stalini surma langes ta lõksu. Uskudes valelubadusi amnestia kohta, sõitis ta koos oma naise Elsaga Moskvasse. Steinbergile mõisteti riigi reetmise eest viisteist, tema naisele kümme aastat.
Nagu pilkeks, figureeris Ülemkohtu Sõjaväekolleegiumi kohtuotsuses formuleering: kohus ei pea vajalikuks võtta tema
564

vastu kasutusele kõrgeimat karistusmäära - surmanuhtlust seoses kodumaa reetmisega, sest riik pole saanud tema tegevusest reaalset kahju, kuna ta tagastas riigile talle 1937. aastal operatiivsetel eesmärkidel eraldatud rahalised vahendid.

Kolm kuud pärast minu saabumist Vladimiri vanglasse tõi naine minuga kohtumisele kaasa ka lapsed, olles eelnevalt teinud väga mõistliku otsuse enne neile isa mitte näidata, kui ta füüsiline vorm on pisut paranenud. Mul hakkasid käed värisema ja ma suutsin end vaevalt valitseda, kui nad sisenesid. Vanglaülem, polkovnik Kozik lubas mulle kaks täiendavat kohtumist naisega lisaks ettenähtud ühele kuus. Enne oma erruminekut, 1959. aastal korraldas ta oma kabinetis mulle kokkusaamise Aleksandriga, naise õemehega, kes viis mind kurssi sellega, mis toimus MVD-s ja KGB-s. Informatsioon sellest, kes on võimul, kes saadeti erru ning uue KGB ülema Selepini ettevõtmistest Nõukogude luureoperatsioonide laiendamisel välismaal, andis mulle lootust, et ehk saan, tänu oma suurtele kogemustele, uuele juhtkonnale kasulik olla, mistõttu mind võidakse amnesteerida ja rehabiliteerida, nagu see juhtus kindralite ja ohvitseridega, kelle vabastasid Stalin ja Beria ajal, aastatel 1939 ja 1941. Vaatamata sellele, et taotlesin võimalust ka edaspidi viibida üksikkambris, paigutati ikkagi aasta pärast minu juurde algul Brik, siis Steinberg, seejärel aga sakslaste ajal Smolenski linnapeaks olnud Menšagin. Meie suhted olid küll viisakad, kuid mitte lähedased. Kuigi nad kõik olid huvitavad inimesed, siis ometi nende endine elu ja pealiskaudsed teadmised meie tegelikkusest ärritasid mind, mis oli ka põhjuseks, et meie vahel ei tekkinud lähedasi suhteid.
Pärast pooleaastast viibimist Vladimiri vanglas asusin pommitama Ülemkohut ja prokuratuuri, läkitades sinna taotlusi minu kohtuasja uueks läbivaatuseks. Naise käest kuulsin, et ta oli kahel korral pöördunud Hruštšovi ja Ülemkohtu poole palvega lubada minu kohtuasja läbivtfctusele advokaat. See palve lükati tagasi. Ta näitas mulle oma taotluste koopiaid ning
565
ma saatsin Moskvasse protesti, teatades, et minu kohtuotsusel pole juriidilist jõudu, kuna mulle ei võimaldatud õigust kaitsele ega lubatud ka tutvuda kohtuistungi protokolliga, millele ma, muide ei kirjutanudki alla. See aga tähendas, et ma asusin vanglas ebaseaduslikult. Ma sain ainult ühe vastuse, mille oli kirjutanud Smirnov, Ülemkohtu esimehe asetäitja, ja milles öeldi, et puudub alus minu kohtuasja läbivaatamiseks. Järgmisele neljakümnele palvekirjale ei saanud ma ühtegi vastust. Minu kambrikaaslased, eriti Aitingon, naersid minu taotluste juriidilise argumentatsiooni üle.
„Seadused ja võimuvõitlus," ütles mulle Aitingon, „ei sobi kokku."

III. Poliitilised mängud ja võitlus rehabiliteerimise eest

1960. aastal kutsuti mind ootamatult vanglaülema kabinetti. Uksel kohtasin Aitingoni. Kabinetis nägin ülema asemel pikka kasvu, erariides, esindusliku välimusega, moodsalt riietatud üle viiekümne aastast meest, kes esitles end Parteikontrolli Komitee eriti tähtsate asjade uurija German Klimovina. Ta ütles, et Keskkomitee oli teinud talle ülesandeks uurida minu uurimis-ja töötoimikut NSVL KGB Eri arhiivis. Klimov teatas, et Keskkomiteed huvitavad andmed Molotovi osavõtu kohta Beria salajastest luureoperatsioonidest välismaal, mis aga eriti tähtis, nende inimeste nimed, kelle röövimist ja tapmist organiseeris Beria meie riigis.

Klimov näitas mulle esildist Parteikontrolli Komiteele, millele oli alla kirjutanud Rudenko asetäitja Salin. See sisaldas loetelu Beria käsul toime pandud salajastest mõrvadest ja röövimistest. Uurides Beria süüasja, tegi prokuratuur kindlaks, et aastatel 1940-1941 andis ta käsu likvideerida endine Nõukogude suursaadik Hiinas Luganets ja tema naine, samuti Simonitš-Kulik, 1950. aastal Stalini käsul maha lastud suurtükiväemarssal Kuliku naine.
Esildises oli kirjas, et prokuratuuri käsutuses on usaldusväärsetest
566

allikatest saadud andmed teiste Beria käsul sooritatud salajaste mõrvade kohta nii riigis kui piiri taga, kuid ohvrite nimesid pole õnnestunud kindlaks teha, sest meie Aitingoniga peitsime kõik jäljed. Samuti viidati esildises, et minu ja Aitingoni tervisliku seisundi tõttu polnud prokuratuuril pikka aega võimalik läbi viia põhjalikku juurdlust neis asjus. Partei KK nimel nõudis Klimov, et ma räägiksin tõtt nende operatsioonide kohta, milles osalesin, sest prokuratuuril ei olnud kirjalikke dokumente, mis oleksid kinnitanud minu süüd Mihhoelsi tapmises - see nähtavasti häiris Klimovit. Ta oli väga imestunud, kui ütlesin, et Mihhoelsi tapmisega pole mul üldse mingit pistmist ning tõestasin seda. Temal oli vaja aga välja selgitada meie lähiajaloo tumedad leheküljed enne järjekordset parteikongressi, mis pidi toimuma 1961. aastal. Mulle tundus, et ta ilmutas ka puht inimlikku huvi ja suhtus minu juhtumisse kaastundega.
Me vestlesime rohkem kui kaks tundi, lehitsedes leht lehelt minu juurdlustoimikut. Ma ei eitanud oma osavõttu eriaktsioo-nidest, kuid märkisin, et valitsus käsitles neid kui täiesti salajasi lahinguoperatsioone Nõukogude riigi tuntud vaenlaste vastu ning need teostati juhtide käsul, kes ka praegu on võimul. Seetõttu keeldusid prokurörid kirjalikult fikseerimast iga juhtumi asjaolusid. Klimov püüdis visalt välja selgitada kõiki detaile - talle avaldas sügavat muljet minu avaldus, et Riikliku Julgeoleku ministeeriumis oli kasutusel aruandlussüsteem iga töötaja kohta, kel oli tegemist toksikoloogia laboratooriumiga.
Klimov nõustus, et mina ei saanud anda käske Mairanovskile ega ka saada tema käest mürke. Laboratooriumi määrustik, mis oli kinnitatud valitsuse ja NKVD-MGB juhtide Beria, Merku-lovi, Abakumovi ja Ignatjevi poolt, keelas taolise tegevuse. Klimov ütles, et see dokument tõestab automaatselt minu süütust. Kui see oleks olnud toimiku juures, poleks mulle ja Aitingo-nile saanud esitada sellist süüdistust, kuid see asus NLKP KK arhiivisügavustes, KGB ja prokuratuuri erijärelvalve all. Aruandeid „riigi eriti ohtlike vaenlaste" likvideerimise kohta aastatel 1946-1953 koostasid Ogoltsov ku^vanem ametiisik, kes sõitis ise sündmuskohale, ja Ukraina julgeolekuminister
567
Savtšenko. Neid hoiti spetsiaalses kinnipitseeritud ümbrikus. Pärast iga operatsiooni ümbrik avati, lisati sinna järgmine, käsitsi kirjutatud aruanne ja pitseeriti uuesti. Ümbrikul oli tempel: „Ilma ministri loata mitte avada. Ogoltsov."
Kuni me teed jõime ja võileibu sõime, kuulas Klimov mind tähelepanelikult ja tegi märkmeid oma taskuraamatusse.
Klimov veetis Vladimiri vanglas mitu päeva. Tema korraldusel anti mu kambrisse kirjutusmasin, et trükiksin vastused kõigile tema küsimustele. Need hõlmasid luureoperatsioonide ajalugu ja üksikasjalisi korraldusi, mida jagasid Beria, Abakumov, Ignatjev, Kruglov, Malenkov ja Molotov, aga ka minu osavõttu sala- ja diversiooniaktsioonidest sakslaste vastu ning aatomipommiga seotud informatsiooni hankimisest. Lõpuks trükkisin ma Klimovi ettepanekul veel ühe avalduse oma vabastamise ja rehabiliteerimise asjus. Arvestades tema nõuannet, ei maininud ma

Hruštšovi nime, kuid märkisin siiski ära, et kõik mulle antud käsud tulid partei KK-lt. Klimov kinnitas mulle, et minu vabastamine on vältimatu, nagu ka ennistamine parteisse. Samasuguseid lubadusi andis ta ka Aitingonile.
Hiljem sain teda, et huvi minu toimiku vastu oli kahepoolne. Ühest küljest soovisid võimud sel moel tungida põhjalikumalt Stalini kuritegude olemusse ja saladustesse, mis tema nime ümbritsesid. Teisest küljest oli Ramon Mercaderi vabastamine Mehhiko vanglast ja tema sõit Moskvasse ajendiks Dolores Ibarruri ja Prantsuse ning Austria kommunistlike parteide juhtide taotlusele vabastada mind ja Aitingoni vanglast.
Klimovi sõit Vladimirisse parandas paljuski minu naise olukorda. Hiljaaegu KGB ülemaks määratud Šelepin saatis Partei-kontrolli Komiteesse teatise, mis iseloomustas positiivselt minu ja Aitingoni tegevust; selles märgiti, et Julgeolekukomitee käsutuses „pole mingeid kompromiteerivaid materjale Sudo-platovi ja Aitingoni vastu, mis annaksid tunnistust sellest, et nad osalesid Beria grupi poolt toime pandud kuritegudes". See dokument oli järsuks kontrastiks 1954. aastal Serovi, Panjuškini, Sahharovski ja Korotkovi poolt ettevalmistatud teatisele, et Sudoplatovi, Aitingoni ja Serebrjanski töötoimikuid ei
568
õnnestunud arhiividest leida, seetõttu pole võimalik kindlaks teha, millist kasu tõi diversiooniteenistuse ja luure töö Sudoplatovi juhtimise all aastatel 1947-1953 Nõukogude riigile.
Sellele teatisele viitavad siiani minu oponendid Nõukogude välisluurega tegelevate ajaloolaste hulgast, kes kasutavad V. Tšikovi osaliselt moonutatud arhiivimaterjale. Taoline hinnang andis kogenud inimestele kohe mõista, et meie rehabiliteerimine pole enam mägede taga.
Ajaliselt langes see kokku KGB katsetega astuda kontakti ühe juudi perekonnaga Ühendriikides. See oli sama perekond, kellel minu naine aitas Ameerikasse sõita Lääne-Ukrainast, kuhu nad olid sattunud pärast Varssavi vallutamist sakslaste poolt 1939. aastal. 1960. aastal sõitis üks nende sugulastest turistina Moskvasse, püüdes ajalehe „Izvestija" toimetusest üles otsida minu naist, sest omal ajal oli ta neile rääkinud, et töötab seal. Saanud sellest teada, võttis KGB temaga ühendust, lootes värvata ta tööle Nõukogude luure heaks Ameerikas. Minu naisel paluti tulla Lubjankale, kus temaga arutati võimalusi kasutada meie korterit ameerika turistiga kohtumiseks. Tõsi, tema värbamisest ei tulnud küll midagi välja, kuid korterit hakatigi kasutama sellisteks kohtumisteks. Tundus, et nüüd ei ripu meie kohal enam kartus kaotada see kesklinna elamispind.
Ideoloogiavalitsus ja KGB luure kindralmajor Agajants olid huvitatud minu naise töökogemusest loomingulise intelligentsiga 30. aastatel.
Endised NKVD kooli kuulajad, kellele ta oli õpetanud agentuuri värbamise aluseid, ja alampolkovnik Rjabov konsulteerisid temaga, kuidas kasutada Jevgeni Jevtušenko populaarsust, sidemeid ja tutvusi operatiivsetel eesmärkidel ja välispoliitilises propagandas. Mu naine soovitas seada temaga sisse sõbralikud, usalduslikud kontaktid, kuid mitte mingil juhul värvata teda informaatoriks. Mõistlikum oleks saata ta Rjabovi saatel Ülemaailmsele üliõpilaste ja noorsoofestivalile Soome. Pärast sõitu hakkas Jevtušenko Hruštšovi poolt elluviidavate „uute kommunistlike ideede" aktiivseks pooldajaks.
Agajants võttis mu naisega ühendust ka selleks, et välja
569
selgitada rida luuret huvitavaid episoode, mis olid seotud NSV Liidu 1960. aastate algul lühiajalisele visiidile saabunud M. Budberg-Benkendorfiga, kes andis

Nõukogude võimudele üle Gorki välismaised arhiivid 1930. aastatest. Emma ja Agajantsi kohtumine selles küsimuses leidis aset Moskva kirjanike organisat-siooni sekretäri, tol ajal juba KGB erukindralmajor Iljini kabinetis. Mu naine „täitis lüngad" Iljini osavõtul ja näitas kätte koodidega varustatud arhiivimater-jalid Budbergi koostöö kohta GPU-NKVD-ga. Tal vedas, et ta oli sellest töösuunast eemaldunud juba 1936. aasta alguses, veel enne Gorki surma. Siiski
osutas mu naine konkreetselt Budberg-Benkendorfile kui topelt-agendile, kes töötas nii Inglise luure kui ka NKVD heaks. Ta mängis muuhulgas ka olulist rolli kurikuulsa Lenini-vastase vandenõu organisaatori Lockhardi juures 1918. aastal, kindlustamaks tema kaudu 1939. aastal Moskvasse sõidu Inglise konservatiivse partei mõjukale tegelasele, tulevasele peaministrile A. Edenile. Siinkohal tuleb märkida, et raskesti haige Gorki suri loomulikku surma.
Mu naine aitas ka ühe meie sõbra poega, Boriss Šutovskit, andekat graafikut, kes kritiseeris avalikult Hruštšovi kultuuripoliitikat. Ta organiseeris kunstnikule kohtumise KGB töötajatega, et kaitsta teda jälitamise eest. Šutovski selgitas neile, et tema väljendusi tõlgendati valesti ning saatis kahetsuskirja parteiorganitesse ja Kunstnike Liitu, öeldes selles, et ta toetab kommunistliku partei kurssi. Kiri sattus Partei KK Ideoloogia-osakonda, kus otsustati, et Šutovski peab saama ka edaspidi toetust tema eest kostnud noortelt ohvitseridelt Lubjankalt.
Kuid mu naise „flirt" KGB-ga lõppes peagi. Prokurör Ru-denko tegi igati takistusi minu rehabiliteerimisele. Marhlevski tänava maja, kus me oma suures korteris elasime, anti Välisministeeriumi käsutusse ja sinna paigutati Poola kaubandusesin-dus. Anna Tsukanova abiga sai naine küll päris hea, kuid tunduvalt väiksema korteri Rahvamajandusnäituse rajoonis, tol ajal Moskva äärelinnas. Meie kolimine ei seganud aga sugugi Mercaderi ja teisi välismaa komparteide tegelasi külastamast ja toetamast minu naist. Selleks ajaks olid lapsed lõpetanud
570
keskkooli ja tänu Zoja Zarubinale, Võõrkeelte Instituudi dekaanile, ja rektor Varvara Pivovarovale võeti nad sinna õppima.

,1961. aastal kadusid minu naisel ja poegadel lõplikult illusioonid, et võimud lõpuks ometi tunnistavad kohtu poolt tehtud vigu minu süüasja uurimisel. Pärast seda, kui Klimov oli mu naise KK-s vastu võtnud ja talle teatanud, et meie mõlemad, Aitingon ja mina, oleme Beria juhtumi puhul süütud ning ta taotleb meie karistuse uuesti läbivaatamist kõige kõrgemal tasemel, nad mõistsid: minu saatus on Hruštšovi kätes. Kohtuasi ei jäänud pidama mitte bürokraatia labürintidesse - otsus mind vanglas hoida oli vastu võetud kõige tipus.
Kuigi Klimov rääkis rohkem vihjetega, mitte otse, rõhutas ta siiski, et tuleb jätkata rehabiliteerimistaotluste esitamist. Ta ütles mu naisele:
„Teil tuleb viidata materjalidele, mida hoitakse NLKP KK-s ja KGB-s. Te peate nõudma nende materjalide läbivaatamist üheaegselt nii põhikriminaalasjas kui ka „vaatlusmenetlustes", sest just seal asuvadki kõik võltsinguid paljastavad taotlused, tõendid ja dokumendid." Ta selgitas oma mõtet: näiteks on süüdistuskokkuvõttes öeldud - Sudoplatov lõi enne sõda Siseasjade Rahvakomissariaadi juurde Erigrupi eesmärgiga asuda täitma Berialt saadud eriülesandeid. Samaaegselt juhtis ta aastatel 1942-1946 Luure- ja diversioonivalitsust ehk 4. Valitsust. Aga „vaatlusmenetluses" on olemas väljavõtted dokumentidest, mis näitavad, et tegelikult olid Erigrupp ning Luure- ja diversiooni valitsus mitte kaks eraldi üksust, vaid üks. On selge, et see fakt on ilmses vastuolus väidetega süüdistuskokkuvõttes, ütles ta.

Meie järjekordse kokkusaamise ajal rääkis naine mulle kohtumisest Klimoviga. Just sel ajal sai Aitingonist minu kambri-kaaslane ja me veetsime temaga vesteldes pikki tunde, mõtiskledes selle üle, kuidas kiirendada meie taotluste läbivaatamist. Kuid aeg läks ja minu realistlikult mõtlev abikaasa asus mind veenma, et hakkaksin end tasapisi ette valmistama uueks ametiks pärast vanglast vabanemist - tõlgiks. Zoja Zarubina
571
andis mulle ja Aitingonile terve kuhja raamatuid prantsuse, saksa, poola ja ukraina keeles. Need olid romaanid ja ajaloolised raamatud. Ühesõnaga, igavust meil tunda ei tulnud. Päevade viisi tegelesime tõlgetega. Eriti tugevat moraalset toetust osutas meile tol perioodil vanglaülema asetäitja Hatšikjan. Säilitasime kiindumuse temasse kuni ta surmani. Just tema oli see, kes saatis vabadusse koopiad meie KK-le saadetud avaldustest rehabiliteerimise kohta, mida siis luure ja partisanisõja veteranid kasutasid Partei XXIII kongressil oma pöördumistes meie kaitseks.
1961. aastal halvenesid vanglatingimused järsult: nelja toidu-paki asemel kuus lubati nüüd saata ainult üks ja mõne aja pärast - üks poole aasta jooksul. Need piirangud olid tingitud riigis kasvavast kuritegevusest, mille oli omakorda esile kutsunud järjest halvenev majanduslik olukord. 1961. aasta septembris, vahetult enne Partei XXII kongressi, mis avalikustas Stalini kuritegude uusi üksikasju, mõisteti Vladimiri vanglas salaja kohut ja lasti maha kümme inimest - näljamässu organisaatorid ja sellest osavõtjad väikeses Muromi linnas.
Sugulastega tohtis kokku saada nüüd ühe korra asemel kuus vaid kord poole aasta jooksul, kuid sellegipoolest sain naiselt iga päev kirja, mis oli läbinud tsensuuri. Muutused toimusid ka vangla administratsioonis - endiste sõbralikult meelestatud inimeste asemele ilmusid uued, meile täiesti tundmatud isikud. 1962. aastal elasin üle raske infarkti. Remondi tõttu paigutati peagi meid, NKVD kõrgemaid ametnikke, ühte kambrisse. Vaidlused ja konfliktid tekkisid küll vaid malet mängides, kuid mina ei võtnud neist kunagi osa. Mõnikord oli aga siiski raske oma emotsioone vaos hoida - närvid ei pidanud lihtsalt vastu. Ükskord ütles Ljudvigov, et tema ei suuda Beriat sellise kurjategijana ette kujutada. Seepeale torkas Aitingon sarkastiliselt: „Nojah... Teie ju ülistasite teda ja kutsusite oma lapsi Lavren-tideks." Teised reageerisid vaid kõvera naeratusega.
Tavaliselt meie Aitingoniga kuulasime vahele segamata nende avameelseid kõnelusi Poliitbüroo sisemistest intriigidest Stalini, Beria, Malenkovi ja Hruštšovi ajal. Olime taktitundelised
572
ega meenutanud neile, et uurijate survel tunnistasid nad end kõik süüdi sellqs, et nad „ei paljastanud Beriat kui rahvavaenlast".
Püüdes tõmmata tähelepanu meie rehabiliteerimistaotlus-tele, kirjutasime Aitingoniga Hruštšovile kirja, mis sisaldas ettepanekuid operatiivse vastutegevuse osas president Kennedy äsja loodud eriülesannetega diversiooniüksusele - „rohelised baretid". Meie kiri sai positiivse hinnangu NLKP KK sekretärilt Selepinilt, kes kureeris julgeoleku ja luuretegevuse küsimusi. Kirjaga tutvus ka kindral Fadeikin, minu järeltulija, KGB 1. Peavalitsuse piiritaguseid diversioonioperatsioone korraldava teenistuse ülem. Ta saatis Vladimirisse major Vassiljevi, arutama meie ettepaneku organisatsioonilisi detaile. Vassiljev aga tõi meile kingituseks kaasa kaks kilo suhkrut. Nii saigi meie initsiatiiv aluseks KGB eriüksuse loomisele. Loodi õppe-diver-sioonikeskus, mis allus 1. Peavalitsusele. Hiljem, 1979. aastal ründasid selle töötajad grupi „Alfa" koosseisus Amini paleed Kabulis.
Innustatuna meie kirja edust ja KGB moraalsest toetusest, saatsime Aitingoniga Hruštšovile uue kirja, milles oli ettepanek taastada kontaktid kurdide juhi Barzaniga,

et kasutada teda Iraagi diktaatori, kindral Kassemi vastu, kes hakkas väljuma Nõukogude mõju alt. Seejärel külastas meid KGB Vladimiri Oblastivalitsuse ülem, polkovnik Ševtšenko ja teatas, et juhtkond on meie ettepanekutest huvitatud ja kasutab neid. Seekord saime autasuks võimaluse saada üks toidupakk mitte iga kuue, vaid kolme kuu tagant.
Ševtšenko lubas meil - ja see oli väga tähtis - esmakordselt kohtuda advokaat Jevgeni Zoriniga, minu naise vana tuttavaga, kellega ta oli koos töötanud Odessa GPU-s 20. aastatel.
Zorin oli esimene advokaat, kes nägi kohtuotsuseid, mis Sõjaväekolleegium langetas mulle ja Aitingonile. Neil oli märge „täiesti salajane". Zorini arvates oli lugu minu kohtuasjaga lootusetu, kui seda ei vaadata läbi kõrgemal tasemel. Kuid Zorin nägi mõningaid võimalusi Aitingoni puhul. Kohtuotsust saaks muuta, kuna Aitingon oli istunud ka Stalini ajal poolteist
573
aastat vanglas. Muide, Reichman viibis vanglas poole tähtajast, poolteist aastat võeti tema karistusajast maha. Zorin leidis, et Aitingoni puhul on läbi lastud tehniline viga, sest karistusajast on jäänud poolteist aastat maha arvamata ja andis taotluse otse Sõjaväekolleegiumile. Ta lootis, et kuna tolleaegne kohtu eesistuja Kostromin on juba surnud, ei panda kedagi piinlikku olukorda, tunnistades, et omal ajal seda viga ei märgatud. Zorini apellatsioon lükati tagasi, kuid siin segas üsna edukalt vahele Zoja Zarubina, kel õnnestus saavutada Sõjaväekolleegiumi esimehelt, kindralleitnant Borisoglebskilt Aitingoni asjas positiivne otsus.
1963. aasta detsembris tegi Ülemkohtu Sõjaväekolleegium kindlaks, et Aitingoni vabadusekaotuse määr peab hõlmama ka selle poolteist aastat, mis ta veetis vanglas enne Stalini surma. Niisiis tema üldine karistusaeg lühenes. Veidi aega enne seda aga oleks Aitingon peaaegu surnud soolekasvaja tagajärjel. Kasutades oma sidemeid, taotlesid Zoja ja Aitingoni õde, tuntud kardioloog, luba lasta vangla haiglasse juhtiv kirurg-onkoloog Mints. Tema päästiski Aitingoni, tehes talle hiilgava operatsiooni. Enne operatsiooni kirjutas Aitingon Hruštšovile - see oli tema hüvastijätukiri parteile. Selleks ajaks oli Mercader saanud Nõukogude Liidu kangelase kuldtähe Trotski likvideerimise eest. (Kolmkümmend aastat hiljem, vaadates minu juhiste järgi läbi arhiivimaterjale, leidis kindral Volkogonov Aitingoni kirja.)

„Selle kirjaga pöördun ma Teie poole nüüd pärast seda, kui olen juba üle 10 aasta viibinud vangistuses ja väga võimalik, et see on ka viimane kiri, millega ma pöördun NLKP KK poole. Asi on selles, et vanglas viibimine on lõplikult ruineerinud mu tervise ning lähemail päevil seisab mul ees raske operatsioon, sest mul avastati soolestikukasvaja. Kuigi arstid püüavad mind igati ergutada, on mulle täiesti selge, et isegi, kui kasvaja osutub healoomuliseks, siis, arvestades minu pikaajalist vanglas viibimist, sellega seoses organismi nõrgenemist, ja minu kõrget vanust - olen 64-aastane, on operatsiooni tulemus minu jaoks
574
vaevalt et positiivne. Seetõttu on täiesti loomulik, et mul on soov pöörduda Partei KK poole, selle partei poole, kuhu ma astusin oma nooruspäevil, 1919. aastal ja mis mind kasvatas ning mille ideede eest ma võitlesin kogu oma elu, millele olin ja jään truuks oma viimse hingetõmbeni. Kui viimased 10 aastat ongi mind parteist eemaldanud ja mulle on osaks langenud kõige suurem mure, mis võib ühel kommunistil üldse olla, siis selles pole minu süüd. Mille eest mind süüdi mõisteti? Ma pole partei ja Nõukogude võimu ees milleski süüdi. Kogu oma teadliku elu olen partei juhtimisel veetnud kõige aktiivsemas võitluses meie partei ja Nõukogude riigi vaenlastega. 1920.

aasta algul suunati mind Gomeli VK(b)P Kubermangukomitee poolt tööle Kubermangu Tšekaa eriosakonda. Sellest ajast kuni oma arreteerimise päevani olen töötanud julgeolekuorganeis. Minu tööga organeis oli partei rahul. Seda võib järeldada sellest, et õige pea pärast minu suunamist VK(b)P Kubermangu Tšekaasse, mind edutati ja määrati Gomeli Kubermangu Tšekaa esimehe asetäitjaks ja Kolleegiumi liikmeks. Poolteise aasta pärast suunati mind VK(b)P KK korraldusel samale ametikohale Baškiiria Tšekaasse seoses Baškiirias väljakujunenud raske olukorraga. Minu tööga Baškiirias oldi Moskvas rahul. Pärast seda, kui olukord Baškiirias normaliseerus, viidi mind üle keskaparaati, kus töötasin kuni arreteerimiseni. F. E.Dzer-žinski isiklikul korraldusel saadeti mind õppima Moskva Sõjaväeakadeemiasse (nüüd Frunze nimeline Akadeemia). Pärast akadeemia lõpetamist, 1925. aastal, suunati mind tööle luuresse. Sellest ajast kuni Suure Isamaasõja alguseni asusin riigipiiri taga illegaalse residendina Hiinas, Kreekas, Prantsusmaal, Iraanis ja USA-s. Aastatel 1938-1939 juhtisin NKVD legaalset residentuuri Hispaanias. Selle tööga oli KK rahul. Pärast Trotski likvideerimist teatati mulle instantside nimel ametlikult, et minu tehtud tööga ollakse rahul, et mind ei unustata kunagi, nagu ka kõiki teisi, kes selles osalesid. Mind autasustati tookord Lenini ordeniga, aga „Andreid" - Punalipu ordeniga... Kuid see on ainult osa tööst, mida tegin pajjfei korraldusel, võitluses revolutsiooni vaenlastega...
575
Minu süüasja uurimine viis KK eksiteele, ma pole mitte kunagi ega mitte ühelgi juhul täitnud endise rahvakomissari isiklikke ülesandeid. Mis puutub töösse, siis see toimus sadade ja tuhandete inimeste osavõtul. Sellest kanti ette ja sellega tutvustati tol ajal selliseid inimesi nagu Malenkov, Štšerbakov, Popov, ÜLKNÜ KK-st Mihhailovit ja Šelepinit, kes suunasid inimesi tööle ja kindlustasid tehnikaga. Meie tööga oli KK rahul. Mind ja „Andreid" autasustati Suvorovi ordeniga...
Ja nüüd siis ühest võltsingust teise, ühest vanglast teise, juba 10 aastat virelen tegevusetult, olen kaotanud viimase jõu ja tervise. Ja täiesti arusaamatu on, kellele oli vaja ja mille nimel viia mind sellisesse seisundisse. Mina oleksin võinud ju veel töötada oma tubli kümme aastat, tuua kasu parteile ja riigile, kui mitte julgeolekuorganeis, siis kommunistliku ülesehitustöö mõnes teises lõigus. Mul on ju kogunenud tohutu kogemuste pagas võitluses partei iga liiki vaenlastega...
Kellele seda vaja on, et me istume ja piinleme vanglas? Parteile? KK-le? Olen kindel, et ei. Veel enam, olen kindel, et kõik läkitused, millega me Teie poole pöördusime, pole kunagi Teieni jõudnudki. Teie, kes te nii kirglikult esinesite ja võitlesite väärtegudega karistuspoliitikas, kes te olete konjunktuuri leppimatu vaenlane, kui Te teaksite sellest kõigest, poleks Te kunagi lubanud, et süütud inimesed viiakse sellisesse seisundisse. Ma olen kindel, et kui Te oleksite sellest teada saanud, oleksite ammu teinud lõpu meie piinadele...
KK lubadus jääb alati KK lubaduseks... Ma pean oma õiguseks pöörduda selles küsimuses Teie poole, tuletada seda Teile meelde ja paluda see realiseerida, vabastada vanglast süütuna süüdi mõistetud „Andrei", samuti sm. Artur, kes on vangistuses Taivanis.
Väljendades nördimust Pekingi juhtide käitumise suhtes, teen kolm konkreetset ettepanekut olukorra destabiliseerimiseks Sin Tsjanis, Mandžuurias ja Kantonis, kasutades ÜK(b)P KK Luure Eriteenistuse endist agentuuri. Võimalik, et mu ette-panekud osutuvad kasulikeks.
Palun mind vabandada, et Teid tülitasin. Lubage Teile soovida
576
kõike kõige paremat. Elagu meie leninlik partei! Elagu kommunism! Hüvasti!..."

Vanglas külastas mind polkovnik Ivaštšenko, KGB uurimisosakonna ülema asetäitja, kes sõitis kohale seoses ühe vangistatu, andeka matemaatiku Pimenovi kavatsetava amnesteerimisega. Ivaštšenko, keda tundsin juba oma varasemast ametiajast, rääkis, et kuigi meie kohtuasjade läbivaatamiseks praeguse juhtkonna juures ehk väljavaateid polegi, üht võib siiski kindlalt väita: niipea, kui lõpeb kohtu poolt määratud vangistustähtaeg, lastakse meid välja. Tundus, et stalinlikule praktikale hoida tähtsaid tunnistajaid vanglas elu lõpuni või nad sootuks hävitada, oli tulnud lõpp.
Esimeseks kinnituseks kuuldule sai akadeemik Šaria vabastamine - tema tähtaeg lõppes 26. juunil 1963. aastal. Ta arreteeriti Beriaga ühel päeval, kümme aastat tagasi. Me leppisime kokku, et kui ta vabastatakse, võtab ta ühendust Aitingoni või minu perekonnaga ja lausub fraasi: „Ma kavatsen alustada uut elu."
Ootasime kannatamatult temalt signaali. Vaatamata kõigile kinnitustele, me siiski kahtlesime, et ta lastakse välja ja lubatakse pöörduda tagasi Tbilisi. Kahe nädala pärast tuli mu naiselt kinnitus - professor Šaria oli teinud talle lühikese visiidi. Naine mäletas teda veel NKVD kooli ajast. Siis oli ta olnud esinduslik, enesekindel filosoofiaprofessor. Nüüd nägi ta enda ees rauka. Kuid Šaria oli oma elupäevade lõpuni terve mõistuse ja hea mäluga ning tegeles Gruusia Teaduste Akadeemias filo-soofiaga. Ta suri 1983. aastal.
1964. aastal vabastati Aitingon ja ta hakkas tööle vanemtoimetajana Väliskirjanduse Kirjastuses. Pärast Hruštšovi erruminekut vabastati ka Ljudvigov. Tema asus tööle Statistika Keskvalitsuse inspektsiooni. Minu naine lootis, et ka mind vabastatakse ennetähtaegselt, kuid tema sellekohane palve lükati viivitamatult tagasi.
Minu juurde kambrisse toodi üle Mamulov. Enne seda, kui meid arreteeriti, elasime ühes majas ja meie lapsed mängisid
577
koos nii et meil oli, millest rääkida. Vahepeal oli Aitingonist saanud jälle ebasoovitav tunnistaja - sedakorda Brežnevi jaoks, kes ei tahtnud, et talle vanu aegu meelde tuletataks. Talle ilmselgelt ei meeldinud, kui Saksamaa üle võidu saavutamise 20. aastapäeva tähistamise ajal sai ta petitsiooni NKVD-KGB kahekümne nelja veterani, (viis nendest olid Nõukogude Liidu kangelased), sealhulgas ka Rudolf Abeli allkirjaga. Petitsioon sisaldas palvet vaadata uuesti läbi minu ja Aitingoni kohtuasjad. Brežnevit ümbritsevad uued inimesed toetusid minu asjas peaprokurör Rudenko teatisele, milles kinnitati, et Beria asutatud, talle kõige ustavamatest inimestest koosneva NKVD Erigrupi ülemana organiseerisin ma terroristlikke aktsioone tema isiklike vaenlaste vastu. Kõik petitsioonile allakirjutanud väljendasid protesti, teatades, et ka nemad olid Erigrupi töötajad, kuid ei kuulunud mitte mingil moel Beria usaldusisikute hulka. Nad nõudsid, et süüdistuskokkuvõtte ja kohtuotsuse kinnituseks oleks välja toodud konkreetsed näited kuritegudest ja terroriaktidest. Veteranide vestlus KK-s lõppes tulemusteta, kuid vahetult enne Partei XXIII kongressi andsid nad sisse uue avalduse ja süüdistasid otse prokurör Rudenkot minu ja Aitingoni kohtuasja võltsimises. Nendega ühinesid endised kominternlased ja välismaa kommunistid, kes viibisid Suure Isamaasõja aastatel partisanisalkades.
Surve „instantsidele" kasvas üha. Bulgaaria endine kaitseminister, kes oli teeninud Aitingoni alluvuses Hiinas 20. aastatel, pöördus meie nimel Suslovi poole, kuid too sattus kirjeldamatusse raevu.
„Need asjad on Keskkomitee poolt alatiseks ära otsustatud. See on tervenisti meie siseasi," teatas talle Suslov, kes vastutas Poliitbüroos välispoliitika ning julgeoleku ja luure kaadriküsi-muste eest.

NSVL Ülemnõukogu Presiidiumis valmistati ette määruse projekti minu ennetähtaegse vabastamise kohta pärast seda, kui ma olin üle elanud juba teise infarkti ja vasakust silmast pimedaks jäänud. 19. detsembril 1966. aastal lükkas Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Podgornõi selle esildise tagasi. Ma jäin vanglasse veel pooleteiseks aastaks.
578
Alles 1992. aastal anti mulle üle koopiad arhiivimaterjalidest, mis käsitlesid minu elu seda lehekülge. Isegi mind, elukogenud ja nagu öeldakse, paljunäinud inimest, hämmastasid järgmised sõnad teatises minu kohtuasja kohta: „KGB, NLKP KK juures asuva KPK ja Prokuratuuri komisjon, tutvunud ja uurinud P. A. Sudoplatoviga seotud materjale, ei avalda, lähtudes nende erakordsest iseloomust, selle kohta oma arvamust ja edastab küsimuse läbivaatamiseks NLKP KK Presiidiumi ja NSVL Ülemnõukogu juhtkonnale."
Minu noorem poeg Anatoli, poliitilise ökonoomia kateedri aspirant, käis kui partei liige NLKP KK-s ja Ülemnõukogus minu kohtuasja kohta selgust saamas. Algul keeldusid madalama astme ametnikud teda tõsiselt võtmast, kuid ta näitas neile NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi teadet, millele oli alla kirjutanud Podgornõi sekretariaadi ülem, ja nõudis, et teda võtaks vastu keegi vastutavatest töötajatest.
Anatoli oli kõigutamatu, kuid mõistlik oma nõudmistes. Ta viitas minu süüasjale Parteikontrolli Komitees ja nüüd juba selle komitee sekretariaadiülema Klimovi arvamusele, kes kinnitas talle minu süütust ja lubas endale viidata. Partei KK töötajad suunasid poja Ülemnõukogu Presiidiumisse, kus teda võttis vastu vastuvõtuosakonnaülem Skljarov. Anatoli selgitas sellele hallipäisele, rahulikule inimesele, kes omas suurt partei-töö kogemust, minu süüasja olemust. Anatoli oli kõigest kakskümmend kolm aastat vana ning saanud äsja parteipileti.
„Partei liikmena," pöördus ta Skljarovi poole, „palun teid selgelt ja ausalt vastata: kuidas võib kõrgem juhtkond ignoreerida tõestusi selle inimese süütuse kohta, kes on pühendanud kogu oma elu parteile ja riigile. Kuidas võib Presiidium ignoreerida Nõukogude Liidu kangelaste taotlust minu isa rehabiliteerimise kohta?"
Kõige rohkem ajas Skljarovi segadusse Anatoli küsimus, miks Ülemnõukogu viitas oma keeldumises tema ema palvele, kes seda ei esitanud, selle asemel, et õigusega osutada Prokuratuuri, KGB ja Ülemkohtu taotlusele.
Skljarov vaatas tähelepanelikult Anatolile otsaja ütles:
579
„Ma tean, et sinu isa on aus inimene. Mäletan teda komsomolitöö ajast Harkovis. Kuid otsus tema süüasja kohta on vastu võetud „kõrgemal pool". See on lõplik. Mitte keegi ei hakka seda uuesti läbi vaatama. Mis puutub aga sinusse, siis sa tead liiga palju asjadest, millest sul oleks parem üldse mitte midagi teada. Kinnitan, et keegi ei hakka segama sinu teaduslikku karjääri, kui käitud mõistlikult. Sinu isa tuleb vanglast välja poolteise aasta pärast, pärast tähtaja lõppemist. Mõtle, kuidas sa saad aidata oma perekonda. Soovin sulle edu."
Anatoli neelas kurku tõusnud klombi alla ja hingas sügavalt. Ta mõistis, et peab, nagu ka kogu tema pere, varjama oma tundeid Brežnevi ja tema lähikonna suhtes. Kui naine haiglast välja tuli, hakkas ta muretsema, et Anatoli käik mööda „instantse" ei kutsuks esile tõsiseid ebameeldivusi. Seetõttu asus ta pojale õpetama elementaarseid konspiratsioonireegleid: kuidas kindlaks teha, kas teda jälitatakse või kuulatakse pealt telefoni, kuidas välja peilida informaatoreid oma ümbruskonnas, milliseid võimalikke lähenemisteid võidakse kasutada tema agentuur-seks töötluseks. See osutus poja jaoks küllalt kasulikuks, et mitte astuda ohtlikesse poliitilistesse diskussioonidesse ja hoida end eemal ringkondadest, kus ollakse režiimi vastu kriitiliselt meelestatud. Naine

hoiatas Anatolit, et ta ei kohtuks kunagi välismaalastega tunnistajate juuresolekuta, ja kui, siis ainult ametiisikuna.
21. augustil 1968. aastal, päeval, kui Varssavi Lepingu riikide väed tungisid Tšehhoslovakkiasse, astusin ma vabadusse. Moskvasse tõi mind kälimees. Mulle oli tagasi antud mu šveitsi kell-kronomeeter (see käis ikka veel) ja riigilaenu obligatsioone 80 000 rubla eest. 1975. aastal sain nende eest raha, summa oli soliidne - 8000 rubla.
Kui ma vanglast koju jõudsin, täitus meie korter kohe sugulastega. Minu jaoks oli see kõik nagu unenägu. Vabadus - see on niisugune rõõm. Minul tekkisid aga suured raskused magamisega - olin harjunud, et öö läbi põleb tuli. Mööda korterit käies hoidsin käsi selja taga, nagu nõuti jalutuskäigu ajal
580
vangla hoovis. Tänava ületamine... See oli juba suur probleem, sest pärast viieteistaastast viibimist kitsas kambris tundus ümbrus mulle tohutu lai ja avar ning ohtlik.
Peagi tulid mulle külla ka vanad sõbrad - Zoja Rõbkina, Raissa Sobol, kellest oli saanud tuntud kirjanik Irina Guro, ja Aitingon. Mulle tulid oma austust avaldama isegi need, kellega mul polnudki eriti lähedasi suhteid: Iljin, Vassilevski, Semjonov ja Fitin. Nad pakkusid mulle kohe tõlketööd saksa, poola ja ukraina keelest. Kirjutasin alla kahele lepingule kirjastusega „Lastekirjandus" saksa- ja ukrainakeelsete jutustuste tõlkimiseks. Iljin kui Kirjanike Liidu Moskva osakonna sekretär ja Irina Guro aitasid mul astuda Kirjandusfondi tõlkesektsiooni. Pärast oma tõlgete ja kolme raamatu avaldamist sain õiguse pensionile kui kirjanik - 130 rubla kuus. See oli kõige kõrgem tsiviilpension.

Pärast kuu aega kestnud vabadust elasin üle veel ühe infarkti, kuid paranesin, olles end ravinud kaks kuud Kardioloogiainstituudis. Naine oli vastu uutele rehabiliteerimistaotlus-tele, arvates, et ei tasu tõmmata endale tähelepanu. Ta kartis, et vestlused prokuröride ja parteiametnikega võivad tuua kaasa veel ühe, sedapuhku fataalse infarkti. Oma palvekirjad trükkisin salaja, kui naine oli ostusid tegemas, ja saatsin need KGB ülemale Andropovile ning Parteikontrolli Komiteele. Mulle helis-tati KGB-st ning soovitati üsna viisakas toonis, kust leida dokumente, et kiirendada minu kohtuasja läbivaatamist, sest nende kompetentsi see ei kuulunud. KGB garanteeris omalt poolt, et mind ei saadeta Moskvast välja, vaatamata sellele, et formaalselt jäin ohtlikuks kurjategijaks ja minu kohta kehtisid piirangud sissekirjutusel. Ilma selle abita oleksin automaatselt osutunud miilitsa järelvalve all olevaks ja mind oleks võidud Moskvast välja saata. Kontrollima tulnud piirkonnavolinikul läksid silmad suureks, kui esitasin talle uue passi, mille oli välja andnud NSVL Siseministeeriumi Miilitsa Peavalitsus.
Ühel kevadpäeval, minu arvates oli see 1970. või 1971. aastal, kutsus viisakas hääl telefonis mind kohtumisele „V"
581
Valitsuse - KGB Välisluure Luure- ja diversiooniteenistuse operatsioonide ülema, kindralmajor Vladimiroviga. Me kohtusime temaga ühes Moskva kesklinna konspiratiivkorteris Brjussovi põiktänavas. Vladimirov, küllaltki meeldiv inimene, tervitas mind ja teatas, et vestleb minuga juhtkonna ülesandel.
Jutuajamises, mis hõlmas mõningate KGB arhiivis asuvate toimikute koodnimetusi, tõstatas ta kaks põhimõttelist küsimust: meie valitsuse poolt aastatel 1940-1950 kurdide liidri Mustafa Barzani suhtes vastu võetud kohustuste tegelik sisu ja... Raoul Wallenbergi juhtum. Vladimirovi enda sõnul oli ta informeerinud 1955. aastal

mitteametlikult, KGB ülema Serovi käsul ja eeluuringute korras Soome vastutavat diplomaati sellest, et Nõukogude valitsus on volitanud teda taastama usalduslikud sidemed rootsi juhtivate ringkondadega, eriti aga perekond Wallenbergidega.
Uuenenud salajase dialoogi alusel Wallen-bergide esindajate ja Nõukogude valitsuse vahel, mis katkes 1945. aastal ja hea tahte akti ning püüdena sisse seada usalduslikud suhted, volitasid Nõukogude juhtivad ringkonnad Vladimirovi andma mitteametlikus korras informatsiooni Raoul Wallenbergi surma asjaolude kohta Moskvas 1947. aastal.
Ta tahtis minuga konsulteerida, esiteks Wallenbergi surma asjaolude ja teiseks Rootsi ringkondade järsult negatiivse reaktsiooni põhjuste üle selle ettepaneku suhtes.
Vladimirovi sõnul keeldusid rootslased arutarnast mitteametlikus korras igasuguseid asjaolusid seoses Raoul Wallenbergiga. Tema andmetel oli Wallenbergide perekond ilmselgelt huvitatud igasuguse arutelu saboteerimisest seoses Raoul Wallenbergi missiooniga Ungaris ja vahendajategevusega Rootsi suurimate finantsmagnaatide, Saksamaa, USA ja Inglismaa äriringkondade ning natsistliku Saksamaa, Rootsi, USA, Inglismaa ja Šveitsi luureteenistuste vahel.
Rootslased andsid järsult mõista, et nende arvates tegeles Raoul Wallenberg ainult juutide päästmisega Punase Risti liinis ja väiksemal määral juudi kapitali ümberpaigutamisega Saksamaalt ja Austriast Šveitsi ja Rootsi.
Kusjuures tuntud poliitikategelane Olaf Palme, kes vormistas
582
tookord Hruštšoviga toimunud vestluse, rõhutas eriti Nõukogude poole initsiatiivi Wallenbergi puudutavate küsimuste püstitamisel.
Ma esitasin Vladimirovile oma arvamuse Raoul Wallenbergi küsimuses, olles tutvunud koopiaga Wallenbergi surma kohta esitatud raportist. Vladimirovile tegi eriti muret asjaolu, et tema mitteametlik eeluuring lõppes rootslaste skandaalse reakt-siooniga, kui Rootsi peaminister Erlander vastuvõtul Moskvas juba kohtumise esimesel tunnil Hruštšovi ja Bulganiniga tõstatas küsimuse Wallenbergist, viidates Vladimirovi vestlustele Helsingis. Ma selgitasin Vladimirovile, et luuretöötajatest kohtus Wallenbergiga ainult Zoja Rõbkina.
Vaevalt et Wallenbergi juhtum, märkisin, võib saada heaks lähtepositsiooniks eriti usalduslike sidemete loomisel rootsi äri- ja poliitiliste ringkondadega mitteametlikel alustel. Rootslased esinesid vahendajatena meie ja Lääne vahel 1940. aastatel, sel perioodil, kui hädaohus oli nende huvide säilitamine Põhja-Euroopas, eriti Soomes, kus NSV Liidu sõjaline, majanduslik ja poliitiline kohalolek oli eriti tuntav.
Avalikustades selle episoodi, mis nähtavasti on leidnud kajastust Vladimirovi kontaktides Rootsi ja Soome arhiividega ja Nõukogude välisluureteenistuse dokumentides, tahan rõhutada, et Nõukogude pool kahjuks mitte ainult et hävitas Wallenbergi, vaid üritas sealjuures aktiivselt ja äärmise küünilisusega tema süüasja ära kasutada, et realiseerida oma sügavalt ekslikku ideed taastada Rootsi finantsmagnaatidega mitteametlikud kontaktid, mis olid katkenud 1945. aastal.
Pärast seda mind enam ei tülitatud.
70. aastatel tegelesin palju kirjandusega. Honorarid, mida ma sain oma tõlgete ja raamatute eest (kirjutasin pseudonüümi Anatoli Andrejev all koostöös Irina Guroga) olid toekaks lisaks pensionile ja võimaldasid elada täiesti talutavalt. Kokku tõlkisin, kirjutasin ja toimetasin neliteist raamatut. Nende hulgas oli neli kogumikku nende partisanide mälestusi, kes võitlesid sõja-aastatel minu juhtimise all. Aeg-ajalt kohtusin oma sõpradega Gesselbergi fotostuudios Kuznetski sillal, Lubjanka
583

peahoone lähedal. Tema stuudio oli kuulus oma suurepäraste tööde poolest.
Gesselberg oli külalislahke peremees: tema ateljee tagumisse tuppa kogunesid sageli Aitingon, Reichman, Fitin, Abel, Molodõi ja teised veel teenistuses olevad endised kaastöötajad, et juttu vesta ja pitsi tõsta. Naine vaidles järsult vastu minu käikudele Gesselbergi stuudiosse.
Mind toetav Abel kurtis, et teda kasutatakse muuseumieksponaadina ega anta enam mingit tõsist tööd. Sedasama rääkis ka Konon Molodõi, tuntud kui Gordon Lonsdale, keda mul varem polnud juhust kohata. Aitingon ja Reichman vaatasid mind laitvalt, nähes, et ma vaikin, kuulates nende kriitilisi märkusi Brežnevi ja KGB juhtkonna aadressil, või poetan end märkamatult toast välja.
Muidugi, need ajad erinesid tugevasti stalinlikest, kuid mul oli siiski raske uskuda, et KGB polkovnikud, kes olid ikkagi veel teenistuses, võisid niisama lihtsalt kohtuda sõpradega ümmarguse laua taga ja avalikult siunata brežnevlikku juhtkonda ja KGB kombeid.
Abel jutustas mulle oma arreteerimise loo. Ta püüdis ära tuua kolmkümmet tuhandet dollarit, mis oli peidetud konspiratiivkorterisse Brooklynis, sest tal oli vaja nende kohta Keskusele aru anda. Me mõlemad otsustasime, et pole mõistlik raha järele tagasi minna: pärast seda, kui FBI ta arreteeris, maksis advokaatide palkamine kohtuprotsessile tunduvalt rohkem. Kuid ta kartis, et kui ta raha ei tagasta, kahtlustatakse teda selle kõrvaletoimetamises.
Lonsdale (koodnimi „Ben") polnud vähem ärritunud kui Abel, et Keskus sidus teda agendiga, kes töötas Idabloki maades diplomaatilise kaitse all. See oli elementaarsete konspiratsioonireeglite rikkumine, mille kohaselt resident-illegaalil oli keelatud astuda otsekontakti isikutega, kes seoses pikaajalise viibimisega Varssavi Lepingu maades olid automaatselt oma riigi vastuluure pideva jälgimise all. Muide, meie kohtumised ja kurtmised ebaõiglase saatuse üle lõppesid 1980. aastal, kui Gesselbergi stuudio lammutati ja sellele kohale kerkis uus KGB hoone.
584
Kirjanduslik tegevus hakkas omandama minu jaoks üha suuremat tähtsust, aidates mul adapteeruda ühiskonda. Romaan Kossiorist pealkirjaga „Horisondid", mis on kirjutatud kahasse Irina Guroga ja minu naise toimetatud, sai ajalehes „Pravda" hea hinnangu osaliseks. Raamat pidas vastu mitu väljaannet ja andis meile soliidse sissetuleku. Tähtsamateks pean aga oma publikatsioone sõja-aastatest. „Pravdas" ja teistes keskajalehte-des said nad samuti hea hinnangu. Ühes retsensioonis rõhutati, et NKVD mängis tohutu suurt osa partisaniliikumise organiseerimises sõja ajal. 1976. aastal alustasin taas taotluste esitamist enda rehabiliteerimiseks. Kirjutasin, et kui „Pravda" KK häälekandjana tunnistas Erigrupi kangelaslikku tegevust, siis ei saa see olla berialik terroriorganisatsioon, nagu seda esitati minu kriminaalasja puhul.
Mu sõbrad ja tuttavad Gesselberg, Fitin, Studnikov, Zarubin ja Vassilevski lahkusid siit ilmast. 1976. aastal pöördusime Aitingoniga Mercaderi ja Dolores Ibarruri poole palvega toetada meie taotlust rehabiliteerimise kohta Andropovi juures ja Parteikontrolli Komitees, osutades partei moraalsele vastutusele ebaõigluse ja meile tehtud ülekohtu eest. Andropov ja Pelše, kes tol ajal juhtis Parteikontrolli Komiteed, esitasid 1977. aastal kokkuvõtte meie küsimuses, kus märgiti, et meie osavõtu kohta Beria kuritegudest tõendid puuduvad. Tolleks ajaks, viisteist aastat pärast seda, kui Serebrjanski oli vanglas ülekuulamise ajal surnud, ta lõpuks rehabiliteeriti. Selleks oleks piisanud sõjaväeprokuröri otsusest. Meie kohtuasjad Pelše ja Andropovi järelduste, Klimovi, sõjaväe peaprokuröri asetäitja Baturini ja KGB Uurimisosakonna ülema Volkovi teatistega pidi ette kantama Poliitbüroole. Kuid Suslov oli otsustavalt

selle vastu ning Parteikontrolli Komitees ja KGB-s ei tahtnud keegi meie pärast sattuda konflikti nii tema kui Rudenkoga.
Pelše korraldusel, lohutuseks või nii, saime Aitingoniga õiguse kasutada Kremli polikliinikut ja haiglat ning KGB hospidali.
1977. aasta augustis võttis meid Pe^jse korraldusel vastu tema esimene asetäitja Gustov. Ta ütles, et rõõm on tervitada
585
kangelaslikke luureohvitsere, kuid kahjuks antud ajahetkel ei leia meie kohtuasjad positiivset lahendust. Meil tuleb oodata, küll jõuab kätte aeg ka nende läbivaatamiseks.
1978. aastal suri Kuubas Ramon Mercader, kes Fidel Castro kutsel töötas seal siseministeeriumi nõunikuna. Tema põrm toodi salaja Moskvasse. Olime sel ajal koos naisega sanatooriumis. Ka Aitingonile ei teatatud matustest, mida KGB püüdis vargsi läbi viia ilma meie osavõtu ja liigse tähelepanuta. Kuid Mercaderi lesk, Rojelia Mendoza tõstis kära, helistas Aitingonile ja tema saatis Mercaderi viimsele teekonnale.
1981. aastal, just pärast partei järjekordset kongressi, kuhu ka meie olime pöördunud oma kirjaga, kuid vastust ei saanud, suri Aitingon Kremli kliinikus maohaavadesse. Kõik need 80. aastad, eriti enne Brežnevi surma, jätkasin ma KK pommitamist oma avaldustega. Viimased tunnistajad, kes selleks ajaks veel elus olid, toetasid mu jõupingutusi rehabiliteerimistaotlustes aastatel 1984, 1985 ja 1988, kui ma pöördusin Tšernenko, seejärel Gorbatšovi ja Aleksander Jakovlevi poole, viidates And-ropovi ja Pelše järeldustele, et ma ei ole süüdi. Neid taotlusi redigeeris Skljarov, kes oli ikka veel NSVL Ülemnõukogu vastuvõtuülem: kogenud funktsionäärina ta teadis, kuidas materjale esitada, et saavutada heakskiitu kõrgemalt poolt. Partei peasekretärid tulid ja läksid, aga Skljarov jäi endiselt oma kohale.

IV. Glasnost ja arhiivide suletus

1984. aastal teatas Klimov mulle, et positiivne otsus on valmis. Tšernenko suri, kuid vastust Gorbatšovilt või siis Solomentse-vilt, kes oli algul Parteikontrolli Komitee esimees, siis poliitiliste repressioonide ohvrite rehabiliteerimise Erikomisjoni esimees, ikka ei olnud. Mu minia isa, kivisöetööstuse ministri asetäitja, oli sõbralikes suhetes Solomentseviga ja ma palusin tal taotleda soodsat lahendust. Solomentsev kandis minu juhtumist ette Gorbatšovile, kuid too ütles ära.
586

Johan Steiner, Austria Kommunistliku Partei peasekretäri asetäitja ja NKVD Erigrupi endine illegaal, nõudis 1988. aastal, et tema, nagu ka teiste tuntud kommunistide nimi puhastataks laimavatest süüdistustest, mida sisaldab Sudoplatovi kohtuasi. Ta kuulati viisakalt ära, kuid ei võetud midagi ette. 1988. aastal kutsuti mind prokuratuuri, kus öeldi, et minu kohtuasja ei hakata uuesti läbi vaatama ning mulle edastati ka sellekohane ametlik teatis, millele oli alla kirjutanud peaprokurör Rekun-kov. Sellesse dokumenti oli aga sattunud tõsine viga: seal oli kirjas, et ma olen süüdi mõistetud kui Beria ja Abakumovi käsilane, kuigi minu süüdistuskokkuvõttes polnud Abakumovit üldse mainitud.
1986. aastal täitus minu naisel kaheksakümmend üks eluaastat ja tema tervis halvenes järsult. Algul tundus, et ta on lihtsalt nõrgemaks jäänud, võrreldes sellega, milline ta

alati oli olnud, kuid varsti saime teada, et tal on Parkinsoni tõbi. Veteranina oli tal õigus ravile KGB hospidalis. KGB ülema esimene asetäitja Bobkov aitas mul saada loa olla haiglapalatis oma naise juures. Kaks viimast kuud olin kogu aeg tema kõrval, nähes valuga südames, kuidas elu temast tasapisi lahkub. Ta suri 1988. aasta septembris. Tema põrm puhkab Donskoi kloostrikalmistu müüris. Tema kõrval on Grigulevitši, Aitin-goni ja Abeli põrmud. Suri ka Irina Guro - Raissa Sobol. Zoja Rõbkina elas pärast minu naise surma veel kolm aastat.
Meie kitsast sõprade ringist, kes me oleme üle elanud toredad, kuid traagilised ajad, mis on läinud meie riigi ajalukku, on meid alles jäänud ainult kolm - Zoja Zarubina, Anna Tsuka-nova ja mina. Sõjaveteranidena saame meie Zojaga 9. mail kutsed pidustustele Võidupüha auks ja läheme koos oma laste ja lastelastega KGB klubisse „Dünamo" staadionil. Meie Annaga vananeme ja üha raskem on omavahel kokku saada, seetõttu suhtleme peamiselt telefoni teel. Zoja võtab endiselt osa ühiskondlikust tegevusest ja esineb loengutega. Ta on käinud Austraalias, hiljaaegu kutsuti teda Potsdami ja Jaltasse seoses Hitlerivastase koalitsiooni juhtide konverentsi viiekümnenda aastapäevaga.
587
Pärast naise surma mu tervis halvenes ja poeg pöördus Anatoli Krjutškovi, tol ajal KGB ülema esimese asetäitja poole palvega mind hospitaliseerida. See luba anti. Pärast ravi hospidalis tegin läbi kahekuulise ravi Partei KK sanatooriumis. Kõrgem juhtkond võttis 80. aastate keskel minu suhtes kahesuguse positsiooni. Ühest küljest, arvates, et minu süüasi on nähtavasti fabritseeritud, kutsuti mind J. Andropovi nimelisse Instituuti luure ajaloost loenguid pidama. Ma jutustasin, kuidas me kasu-tasime ära Oppenheimeri ja Fermi patsifistlikke vaateid ning Szilardi ja Bohri sümpaatiat Nõukogude Liidu vastu, et saada informatsiooni aatomipommi kohta. Muide, tol ajal seal osalenud Jatskov ei vaidlustanud minu sõnu. Võtsin osa ka KGB konverentsidest Saksamaal toimunud luureoperatsioonide ajaloo uurimise alal, mis viidi läbi Jasenovos, välisluure staabis. 1986. aastal, vahetult enne Gorbatšovi kohtumist president Reaganiga Reykjavikis, saatsin KGB-sse märgukirja, milles andsin teada meie Jalta konverentsi teenindamise kogemustest. See kõik oli tore. Kuid teisest küljest - ma polnud ikka veel
rehabiliteeritud.
Glasnost kogus jõudu ja poeg otsustas palgata advokaadi, kes hakkaks minu asju ajama. See šokeeris Parteikontrolli Komiteed ja prokuratuuri. Advokaat koostas kirja, milles süüdistas prokuratuuri pettuses, viidates faktilisele veale prokuratuuri vastuses. Ta nõudis luba tutvuda kõigi süüasja materjalidega, kuid talle öeldi ära.
Valmistasin NLKP KK uuele sekretärile Falinile, kes vastutas välispoliitiliste küsimuste eest, ette teatise Saksa-Nõuko-gude suhete ajaloo kohta sõjaeelsel perioodil. Minu teine teatis puudutas rahvuspoliitika läbiviimist, kaasaarvatud ukraina ja juudi probleemid. Ta tänas nende materjalide eest, kuid ei osutanud mulle mingit olulist toetust rehabiliteerimist puudutavates küsimustes.
Vahepeal huvitas Gorbatšovi, kuidas valmistati ette ja anti edasi käske inimeste hävitamiseks ning millised olid likvideerimise moodused. Seoses sellega külastas mind kindralmajor Šadrin, kes vastutas eriülesannete täitmise eest KGB-s, kuid
588
ma lükkasin tagasi tema palve kirjeldada, kuidas selliseid ülesandeid täideti. Ma selgitasin, et täielikke aruandeid selle kohta hoitakse Partei KK arhiivides, märkides, et mina isiklikult valmistasin ette kaks käsitsikirjutatud aruannet operatsioonidest Mehhikos ja Rotterdamis, mille eest ka vastutasin. Teised käsitsikirjutatud aruanded koostati kõrgemate ametiisikute poolt, kes nende operatsioonidega otseselt tegelesid -

Ogolt-sovi, Savtšenko, Tsanava ja Abakumovi või Molotovi ja Võ-šinski poolt, kui nad juhtisid Informatsioonikomiteed. Sadrinile oli uudiseks, et aastatel 1930-1950 likvideeris sõjaväeluure topeltagente ja ülejooksikuid. Sellega tegeles spetsiaalne grupp. Soovitasin tal konsulteerida neis küsimustes Parteikontrolli Komiteega. Arvatavasti informeeris ta meie kohtumisest oma juhtkonda.
See oli nagu saatuse iroonia, et ajal, kui ma andsin sisse taotluse rehabiliteerimise kohta, sai Gorbatšov omapärase läkituse, mis oli kirjutatud kolme kindrali poolt, kes võtsid osa Beria arreteerimisest. Nad nõudsid Gorbatšovilt 1985. aasta aprillis, et neile antaks Nõukogude Liidu kangelase nimetus, mida neile omal ajal lubati salajase ja riskantse operatsiooni läbiviimise eest. 19. aprillil 1985. aastal suunas NLKP KK sekretär Kapitonov selle kirja Gorbatšovile. Niisiis, kui Parteikontrolli Komitee esimees Solomentsev valmistas ette dokumente minu rehabiliteerimise kohta, nõudsid kindralid endale autasu. Gorbatšov lükkas tagasi mõlemad taotlused - nii minu kui ka kindralite oma. Kindralitele meenutati: 28. jaanuaril 1954. aastal said nad juba selle operatsiooni eest Punatähe ordeni, seega ei pea Keskkomitee otstarbekaks selle küsimuse juurde uuesti tagasi pöörduda.
1990. aastal sain KGB kõrgemalseisvalt ametnikult teada: Gorbatšov pole rahul, et demokratiseerimise protsess väljub kontrolli alt. Sama aasta sügisel said KGB ja relvajõud käsu valmistada ette plaan sõjaolukorra kehtestamiseks. Samal ajal suurendati kaks korda kõigi sõjaväelaste palku.
Olulist moraalset toetust sain KGB kindralmajoritelt Kevorkovilt ja Gubernatorovilt. Nad kasutasid selle ära, et KGB
589
endine Ideoloogiavalitsuse ülem, kindral Abramov määrati NSV Liidu peaprokuröri asetäitjaks, ja uurisid tema kabinetis minu toimikut. Nende sõnul sisaldasid süüasja neli köidet kuuldusi, mitte aga minu vastu esitatud konkreetseid süüdistusi. Mis aga veelgi tähtsam, nad avastasid Poliitbüroo teatise otsuseprojektiga: võtta vastu Parteikontrolli Komitee ja KGB ettepanek rehabiliteerida Sudoplatov ja Aitingon, seoses uute asjaolude selgumisega selles küsimuses ja tõendusmaterjali puudumisega nende osaluse kohta Beria ja tema grupi kuritegudes ning samuti võttes arvesse ka nende panust fašismi üle võidu saavutamises ja aatomiprobleemide lahendamises.
See andis mulle kindlusetunnet. Mu uut avaldust rehabiliteerimise kohta toetas mitte ainult KGB, vaid ka kõrgemalseisvad isikud partei KK aparaadis. Avalikustamine andis mulle võimaluse kasutada ajakirjandust. Kirjutasin kirja Aleksandr Jakovlevi komisjonile poliitiliste repressioonide ohvrite rehabiliteerimise kohta, milles andsin teada, et teatan pressile: tõde repressioonide tõelisest mehhanismist varjatakse siiani. Teises kirjas - Krjutškovile - palusin prokuratuurile edasi anda koopiad dokumentidest minu luuretöö kohta ja nimetasin käskkirjade numbrid (need sain ma teada oma sõpradelt KGB-st) ülesannete osas neile üksustele, mida ma juhtisin. See võis kinnitada, et minu süüasja on võltsitud.
KGB reageeris sellele viivitamatult. Kaadrivalitsuse ülema asetäitja andis mulle teada, et kõik minu kirjas loetletud dokumendid on kinnitatud KGB-s ja suunatud prokuratuuri soovitusega analüüsida ja läbi vaadata kui uus materjal minu kohtuasjas. Mind kutsuti Sõjaväeprokuratuuri, kus teatati, et minu kohtuasi vaadatakse uuesti läbi. Nad kontrollisid veel kord ka Abakumovi ja tema grupiga seotud materjale. Uus juurdlus võttis aega terve aasta.

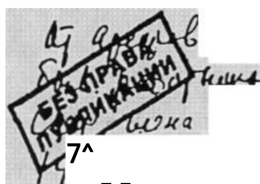
Nüüd hakkasid aga toimuma kummalised asjad. Beria toimik võeti prokuratuurist ära ja anti Gorbatšovi sekretariaati. Seejärel läksid kaduma mõningad dokumendid. Peagi ilmus ajalehes „Moskovskie Novosti" artikkel, mis sisaldas rünnakuid

590
minu pihta ning milles, kasutades tsitaate Beria süüdistuskokkuvõttest, väideti, et minu korralduste põhjal organiseeriti Moskva konspiratiivkorterites ja teistes linnades inimeste salajasi tapmisi mürkide abil. Mind süüdistati kui Beria kaasosalist, mainimata, et ma töötasin luures. Ajaleht palus lugejaid saata ükskõik millist informatsiooni, mis on seotud Sudoplatoviga, kuna Beria süüasi ei sisalda fakte ja tema ohvrite konkreetseid nimesid. Lugejad ei reageerinud. Toimetuse poolses arvamuses artikli kohta kirjutas Jegor Jakovlev, „Moskovskie Novosti" toimetaja, et väga vajalik on kehtestada seadus kontrolli kohta eriteenistuste operatiivtöö, eriti aga mürkidega tegelevate tok-sikoloogialaboratooriumide üle, nii LKA-s kui ka KGB-s. Need märkused olid vastuseks kindral Kalugini avaldusele, et taoline laboratoorium eksisteerib ikka veel KGB-s, LKA aga katsetab toksilisi preparaate Ameerika kodanike peal.
1990. aasta oktoobris avaldati „Moskovskie Novostis" artikkel, milles räägiti, et Mairanovski oli stalinlike repressioonide ohver ja arvatavasti laimas end ise ülekuulamiste ajal. Artikli autori sõnul oli tal kõrge reputatsioon Moskva teadlaste hulgas. Artiklis oli ka karmi kriitikat selle kohta, kuidas uuriti Beria süüasja - „parimate stalinlike traditsioonide vaimus", ilma konkreetsete tõenditeta. Sel moel, kuigi kaudselt, pandi kahtluse alla ka süüdistused, mis olid esitatud minu ja Aitingoni vastu seoses Beria süüasjaga.
Ma mõistsin, et küsimus minu rehabiliteerimisest jääb venima lõpmatuseni, sest mitte keegi võimulolijaist ei soovinud, et tuleks ilmsiks tõde, mis kompromiteeriks Hruštšovi liberaalset poliitikat. Reformaatorid aga püüdsid ära kasutada Hruštšovi aegset „sulaperioodi" perestroika mudelina. Riigi kõrgema juhtkonna otsusega enam selliste poliitiliste vastaste hävitamist nagu Trotski ja ukraina natsionalistid, ajakirjanduses ei arutatud. Gorbatšov vaikis, ta ei saanud endale lubada paljastada Hruštšovi kui Stalini käsilast ja salajaste poliitiliste mõrvade organisaatorit. Siis oleks määritud ajalooline mälestus partei XX kongressist, kus Hruštšov esines Stalini kuritegude paljastamisega. Partei KK liikmed ja paljud kongressi
591
delegaadid teadsid tema ja iseenda osalusest Stalini kuritegudes. Seetõttu, kui minu kohtuasi tuleks päevavalgele, oleks paljastatud nii kogu Hruštšovi-aegne parteijuhtkond kui ka Hruštšov ise, kes tegi Beriast ja inimestest, kes töötasid tema alluvuses, patuoinaid. Siis oleks Gorbatšovi-aegne juhtkond kandnud vastutust süü varjamises oma õpetajate kohta, kes nad võimule tõid.
Beria ja tema vaenlased riigi juhtkonnas jutlustasid ühte ja sama moraali. Ma olen täiesti nõus publitsisti Kirill Stoljaroviga, kes kirjutab, et ainus erinevus Beria ja tema võistlejate vahel oli nende poolt valatud vere hulgas. Kuid vaatamata oma kuritegudele, suutsid Beria, Stalin ja Molotov kujundada mahajäänud agraarmaast ikkagi võimsa suurriigi, mille relvastusse kuulub tuumarelv. Sooritades samalaadseid koletuid kuritegusid, aitasid Hruštšov, Bulganin ja Malenkov siiski tunduvalt vähemal määral kaasa NSV Liidu kui suurriigi võimsa potentsiaali loomisele. Erinevalt Stalinist, nõrgestasid nad riiki märkimisväärselt oma võimuvõitluse tulemusena. Juhindudes mitte sugugi vähem oma isiklikest ambitsioonidest, viisid Gorbatšov ja tema abilised selle suure riigi täieliku kokkuvarisemiseni. Gorbatšov ja Aleksandr Jakovlev pidasid end üleval nagu tüüpilised parteijuhid, varjates end võimu tugevdamise eesmärgil demokraatlike loosungite taha. Riigitegelastena olid nad täiesti jõuetud, luues illusioone nagu suudaksid nad üle kavaldada oma võistlejaid (Jeltsinit, Lihhatšovi, Rõžkovi ja teisi) ja sel moel säilitada endi kätes jagamatu võim. Nende saavutused sise- ja välispoliitikas võrduvad nulliga. 1989. aastal kõrvaldas Gorbatšov

isikliku vastumeelsuse tõttu võimult Erich Honeckeri Ida-Saksamaal, et „tugevdada sotsialismi", kuid nii nagu ka 1953. aastal, tõi see samm endaga kaasa nüüdki vapustuse, mis seekord lõpetas SDV eksisteerimise. Tema ja Ševardnadze olid võimetud taotlema läbirääkimiste teel Läänelt majanduslikku kompensatsiooni, vastutasuks strateegilise relvastuse vähendamise ja meie vägede väljaviimise eest Ida-Euroopast.
Üldises mõttes asendati tähtis ja väga vajalik riiklik töö sise-
592
ja välispoliitilistes küsimustes filosoofiliste aruteludega „maa-ilma terviklikkusest ja demokraatia arengust". Kui aga avastati, et riigi huve Ida-Euroopas pole rahvusvahelisel areenil võimalik kaitsta, hakkasid Gorbatšov, Ševardnadze ja Jakovlev äkki kõigile kuulutama, et on vaja austada rahvaste vaba valikut Tšehhoslovakkias, Poolas ja Ungaris, kus oldi pettunud sotsialismi ülesehitamise meetodite valikus.
1989. aasta juunis helistas Zoja Rõbkina suvilasse Peredelkinos, kus ma tol ajal viibisin, kindralpolkovnik Dmitri Volkogonov, kes kirjutas Stalini ja Trotski elulooraamatuid. Kindral Kevorkov hoiatas mind, et selle inimesega tuleb olla ettevaatlik, kuid ma otsustasin siiski sellele kohtumisele minna, sest Volko-gonovil oli juurdepääs arhiividele ning ta võis kujutada minevikku koos selle julmuste ja triumfidega tõelises valguses. Ettevaatlikult (tal oli ju ametiisik ning allus KK-le ja sõjaväejuhtkonnale) ja loomulikult ka vigu tehes avas Volkogonov siiski uue lehekülje meie ajaloouurimises. Ta lubas toetada ka minu rehabiliteerimispalvet. Meie kohtumise käigus 4. novembril 1989. aastal soovitasin tal viia sisse parandus juhtumisse Sta-menoviga, mis oli äsja trükitud ajakirjas „Oktoober". Volkogonov väitis, et Stalin isiklikult kohtus Stamenoviga, mina aga teadsin, et see pole tõsi. Sondeerimise ja desinformeerivate kuulduste levitamisega diplomaatide ringkonnas tegelesin mina, et välja selgitada sakslaste valmisolekut asuda meiega suhete rahulikule reguleerimisele 1941. aastal. Volkogonovi raamat „Stalin: triumf ja tragöödia" nägi küll ilmavalgust, kuid see episood jäi muutmata. Volkogonov toetub versioonile, et Stalin ja Molotov kavandasid separaatrahu kokkulepet sakslastega, analoogset Brest-Litovskile, ning infoallika osas teeb ta viite diskussioonile Poliitbüroos.
Poliitbüroo võis seda luureoperatsiooni kahtlemata arutleda. Nagu ma juba kirjutasin, oli minu ülesandeks lasta käiku desin-formatsioon võimalikest rahuläbirääkimistest Hitleriga, kasutades Stamenovit infoallikana.
Ma juhatasin Volkogonovile kätte materjalid, mis puudutasid Trotskit ja mida hoiti KGB ja Partei KK arhiivides - ilma
593
minuta poleks ta neid kunagi suutnud leida. Isegi juhul, kui oli võimalus ligi pääseda ülisalajastele arhiivikaustadele, osutus ühe või teise dokumendi leidmine sama raskeks kui nõela otsimine heinakuhjast. Närfeks tema ei võinud ju teada, et Trotski isiklik arhiiv, mis rööviti Pariisist 1937. aastal, ei asunud sootuks seal, kus ta oleks pidanud olema, vaid Partei KK Rahvusvahelises osakonnas ja seda kasutati üsna aktiivselt.
Pärast 1991. aasta augustikuu ebaõnnestunud riigipöördekatset leidis aset praktiliselt kontrollimatu kompartei salajaste arhiivide paljaksriisumine, et müüa neid kasutamiseks filmide, teaduslike uurimistööde ja dokumentaalkirjandusega tegeleva-tele inimestele. Kuigi Volkogonov viitab oma Trotski raamatu eessõnas minu abile, siis minu nime mainimist ja katkendite tsiteerimist minu ja Aitingoni pöördumistest NLKP KK-sse meie rehabiliteerimistaotlustega ta minuga ei kooskõlastanud. Seetõttu

ongi seal esmakordselt avaldatud minu tõeline ja koodnimi seoses operatsioonidega fašistliku OUN-i vastu. Muide nii selle kui ka teiste taoliste publikatsioonide alusel algatas Ukraina prokuratuur 1992. aastal minu vastu kriminaalasja. Alles 1994. aastal, kui oli kindlaks tehtud, et fašistlik-terrorist-lik OUN Konovaletsi-Bandera juhtimisel kuulutas ametlikult end sõjajalal olevaks Nõukogude Venemaa ja NSV Liiduga, mis kestis 1919. aastast kuni 1991. aastani, jäeti mind rahule.
Mainides mind ja Aitingoni oma Trotski raamatus ning jutustades meie osast partisanisõjas fašistliku Saksamaa vastu ja aatomiprobleemi lahendamisel, püüab Volkogonov siiski, vaatamata kõigile oma vigadele ja möödalaskmistele, objektiivselt hinnata meie tööd. Palju aastaid oli minu nimi tundmatu -seda polnud leida mitte ühestki Hitleri-vastases sõjas sooritatud kangelastegude kirjeldusest ega ka meie luure ajaloost. Just Volkogonov äratas mõtte jutustada minu elu ja minu põlvkonna loo. Selle loo, mis annab mulle võimaluse asetada nüüd kõik oma kohtadele.
Nõukogude riigi hukk ja need ebaõiglased publikatsioonid, mis kriipsutavad läbi minu kodumaa kangelasliku ajaloo, said võimsaks, täiendava tõuke andnud motiiviks haarata sulg ja
594
jutustada selles raamatus tookordsetest sündmustest. Siin ära toodud isiklikud mälestused peavad suunama uurijaid uut moodi vaatama reale episoodidele nii meie kui ka kogu maailma ajaloos ja lõpetama meie välispoliitiliste aktsioonide kohta käi-vate arhiividokumentide moonutamise, millega seoses esitati kohati otse teadlikult valed arvud arhiivitoimikute ja luureope-ratsioonide ettekannete kohta.
See raamat näeb ilmavalgust ka selleks, et 1930.-1950. aastate näite varal juhtida tähelepanu ebakompetentse poliitilise juhtkonna erilisele ohtlikkusele miljonite inimeste saatuse otsustamisel, kui poliitikud tegutsevad printsiibil: „kõigepealt haarame võimu ja kinnitame kanda Kremlis, eks pärast näe".
1992. aasta aprillis ütles kindralpolkovnik Volkogonov mulle: „Miks te Ukraina ja Musta mere laevastiku pärast nii väga muretsete, Pavel Anatoljevitš, te ju näete, nad lagunevad ise koos oma Krimmiga ja tulevad niikuinii meie juurde."
Selline kuritegelik kergemeelsus riigiasjade lahendamisel toob kaasa inimkaotusi ja tragöödiaid, mis on analoogsed 1930.-1950. aastate poliitilistele repressioonidega.
1991. aastal tulid sõjaväe justiitsorganid järeldusele, et Abakumovi süüasi oli fabritseeritud ja kuigi ta kandis vastutust ebaseaduslike repressioonide eest, ei olnud ta süüdi riigi reetmises ega parteivastastes kuritegudes. Sõjaväeprokuratuur soovitas muuta süüdistuskokkuvõtte paragrahvi, mille alusel ta oli mõistetud mahalaskmisele. Abakumovi tegelik kuritegu seisnes selles, et ta ületas oma võimupiire ja võltsis kriminaalasju ning vastavalt tolle aja seadustele oli karistusmäär - mahalaskmine - sama. See järeldus andis aga tunnistust, et need, kes asusid võimuhierarhia kõrgematel astmetel, olid nimetatud kuritegudes süüdi mitte vähem kui tema.
Sõjaväeprokuratuur lähenes minu ja Aitingoni kohtuasjale uut moodi. Materjalid tõestasid, et meie ei fabritseerinud võlts-süüdistusi „rahvavaenlaste" vastu. Ametlik süüdistus selle kohta, et me olime Beria käsilased riigi reetmises ning kavandasime ja viisime täide terroristlikke akte valitsuse ja Beria isiklike vaenlaste vastu, lükati ümber dokumentaalselt.
595
Pärast 1991. aasta augustisündmusi ja NSV Liidu lagunemist lõpetas sõjaväe peaprokurör mõni aeg enne oma erruminekut meie kohtuasjad ja teatas: kui ma teid ei rehabiliteeriks, siis arhiivimaterjalid näitaksid, et ma olen veel üks nendest, kes osaleb tõe varjamises Kremli salajaste võimumehhanismide kohta 30.-50. aastatel. Ta tegi

meie kohtuasjadest kokkuvõtte ja kirjutas alla määrusele Aitingoni ja minu rehabiliteerimise kohta.
Pärast NLKP krahhi ei kujutanud minu rehabiliteerimine endast enam poliitilise konjunktuuri probleemi, vaid muutus lihtsalt üheks tavaliseks reaepisoodiks Nõukogude Liidu kokkuvarisemise perioodil. Sõjaväe justiitsorganid ei pidanud enam küsima korraldusi riigi kõrgemalt juhtkonnalt, kuidas minu juhtumiga tegeleda. Võimule tuli uus põlvkond. Ja kuigi ka see oli kasvanud endise režiimi ajal, ei olnud praegune juhtkond segatud riigi endiste autoritaarsete juhtide Stalini ja Hruštšovi met-sikustesse. Hruštšovi nimi, mida kasutati aktiivselt perestroika algperioodil, oli kaotanud oma ligitõmbavuse.
Nõukogude Liit, millele olin olnud ustav kogu hingest ja mille eest olin valmis andma oma elu, mille pärast olin nõus mitte märkama kordasaadetud julmusi, õigustades seda püüdega muuta riik mahajäänust eesrindlikuks, mille heaolu arvestades veetsin pikki kuid kaugel kodumaast, kodust, naisest ja lastest - isegi viisteist aastat vanglakaristust ei hävitanud minu ustavust - see Nõukogude Liit lakkas olemast.
Keerulises olukorras pärast NSV Liidu lagunemist, mille põhjustas poliitilise kultuuri puudumine, säilitavad viha minu vastu vaid need, kes eelistavad, et minevikus toimunud tragöödiate tegelike asjaolude teadjad lahkuksid vaikides elust. Nad püüavad avalikult omistada endale tõe monopoli minevikus aset leidnud sündmuste tõlgendamisel. Kuigi enamus neist on end kompromiteerinud sellega, et aastatel 1960-1990 tõid teadlikult ühiskonna ette jämedalt võltsitud seletusi stalinlike repressioonide motiivide ja mehhanismi ning tähtsate sündmuste kohta meie sise- ja välispoliitikas.
Ma loodan, et minu jutustus aitab praegusel põlvkonnal
596
võtta igakülgselt läbikaalutud, konjunktuurist ja ekstremismist vaba hoiaku hinnangu andmisel meie kangelaslikule ja traagilisele minevikule.

7^ tofii,